СЛОВНИК-ДОВІДНИК З АРХЕОЛОГІЇ

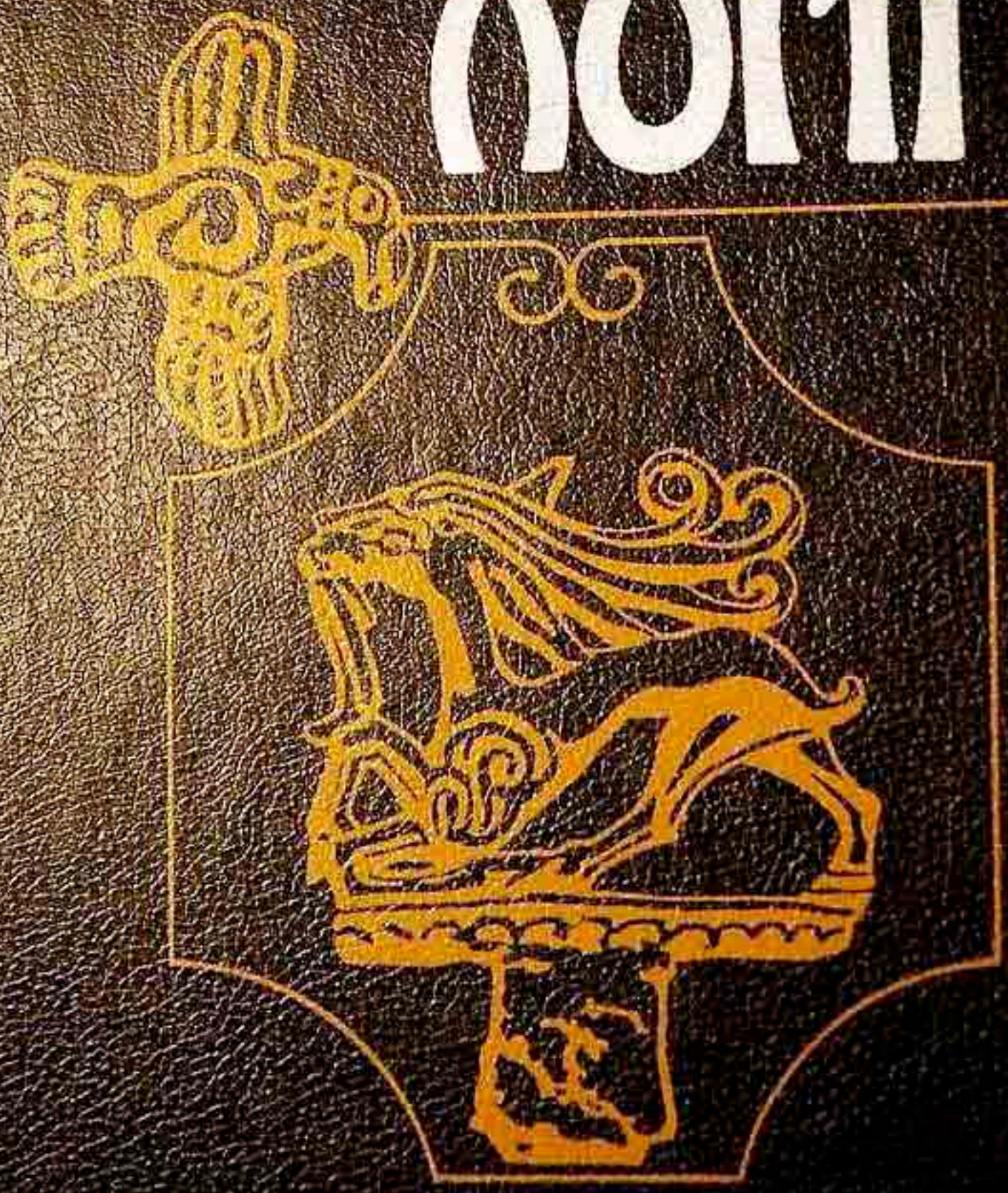

Словник-довідник з археології

Київ • 1996

Переведення у цифровий формат:
Роман Фещук, Костянтин Мельник

Словник-довідник з археології містить інформаційний матеріал і тлумачення 1500 (у тому числі — 1000 прямого і близько 500 контекстного пояснення) термінів. Словникові статті охоплюють археологічний період України з часів палеоліту — до доби залізного віку включно і мають власні списки літератури. Крім понятійного апарату теоретичної, польової археології, висвітлені практично усі (крім об'єктів, що належаться до античності) Північного Причорномор'я і слов'янської доби) археологічні культурно-історичні спільності, культури, пам'ятки та інші явища.

Для студентів, аспірантів, викладачів, науковців та широкого кола читачів.

The dictionary — directory on archaeology contains the information material and interpretation 1500 (including about 1000 — direct and 500 contextual explanations) terms. The entries display archaeology of Ukraine with times of paleolyte and to period of the early iron century inclusivly and are supplied comprehensive entry's list of literature.

Except for conceptional apparatus theoretical and field archaeology, elucidate practically all (excepting objects antiquety of Northern Blackse area and Slavian period, which should be devoted the separate editions) archaeologist the cultural-historical communities, culture, monuments and other phenomena.

For students, post-graduate students, teachers, science officers and wide circle of readers.

Редактор, укладач
та керівник авторського колективу
Н. О. ГАВРИЛЮК

Науковий редактор *Ю. В. Пакленко*

Авторський колектив

Н. О. Гаврилюк, Н. С. Котова, С. В. Махортих, М. Ю. Відейко, В. М. Степанчук, Г. Т. Ковпаненко, О. В. Симоненко, О. О. Кротова, В. Ю. Коен, О. Є. Фіалко, О. Ф. Гершік, В. Є. Іллінський, А. М. Усачук, М. А. Остапенко, І. Л. Сердюкова

Ілюстрації *Батурина С. Ю.*

Редакція видання
історико-культурної спадщини України
Редактор *Л. Л. Вишенко*

С 6004000000-015
221-96
ISBN 5-12-004847-1

© Н. О. Гаврилюк, Н. С. Котова, С. В. Махортих, М. Ю. Відейко, В. М. Степанчук, Г. Т. Ковпаненко, О. В. Симоненко, О. О. Кротова, В. Ю. Коен, О. Є. Фіалко, О. Ф. Гершік, В. Є. Іллінський, А. М. Усачук, М. А. Остапенко, І. Л. Сердюкова, 1996

ПЕРЕДМОВА

За останні десятиріччя археологія з допоміжної науки перетворилася на самостійну історичну дисципліну. Але, незважаючи на більш ніж 200-річну історію археологічних розкопок у нашій країні, велику інтенсивність сучасних археологічних публікацій, спектр вітчизняних довідників та інших інформаційно-довідкових видань з археології дуже вузький. Попередниками пропонованої праці є російські видання: переклад з доповненнями відомого словника У. Брея та Д. Трампа (Археологический словарь. — М., 1990) та праця петербурзьких авторів Е. М. Колпакова, В. С. Бочкарьова, І. О. Васкула та ін. ("Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник." — Л., 1990). Перше видання присвячене світовій археології і адресоване непрофесійному читачеві, друге — має суто теоретичний характер, не торкаючись питань польової археології. В обох виданнях тема археології України відсутня.

Складність написання довідкової праці полягає ще й в тому, що необхідний понятійний апарат зосереджений у працях різного плану і різного рівня інформативності. Норми використання деяких визначень та термінів ще не є сталими, що у ряді випадків (пам'ятна суперечка з приводу поняття "археологічна культура") призводить до непорозумінням та неплідних дискусій. Внаслідок універсального характеру об'єкта дослідження археологічна термінологія дуже різноманітна. Вона потребує конверсії понять з боку суміжних наукових дисциплін, перелік яких може зайняти не одну сторінку. Тому постановка і вирішення завдань сучасної археології, як польової, так і теоретичної, потребує вільного, але точного володіння багатьма термінами з суміжних наук, серед них — етнологія, історія, лінгвістика, мистецтвознавство, економіка, геологія, інформатика тощо.

Створення такого довідкового видання зумовлено ще одним блоком питань, стосовних розвитку української термінологічної мовної лексики, а також її взаємодії, з одного боку, з російською, а з другого — із західноєвропейською науковою традицією. Зі сказаного випливає необхідність та актуальність розробки довідкового видання, у якому містилися б відомості науково-прикладного характеру.

Український археологічний "Словник-довідник" охоплює комплекс питань, серед яких: терміни та поняття теоретичної та польової археології, запозичені з суміжних наук, основні види пам'яток, категорії матеріальної культури. У "Словнику-довіднику" включено перелік та характеристики основних археологічних культур, що існували на території України. Подано опис найяскравіших археологічних пам'яток нашої країни.

Хронологічні межі виданих визначені періодом палеоліту — рубежем ери. Описані також культури, що датуються кінцем I тис. до н. е. — початком I тис. н. е. Як виняток до "Словника-довідника" включено опис зарубинецької, черняхівської культур та готів, які згадуються при розгляді культур та пам'яток попереднього часу й пов'язані з деякими з них походженням. До довідника не включені терміни й поняття, що використовуються у античній археології, оскільки цьому періоду присвячено низку довідників та словників. Свідомо поза межами нашого видання залишено археологію ранньослов'янського та слов'янського періодів, яка є окремою ділянкою археології.

У "Словнику-довіднику" наводяться характеристики культур, поширених на території сучасної України. Назви локальних варіантів, груп, типів фаз включено до списку додаткових термінів (Див.: додаток 5). У цьому ж додатку читач знайде назви культур, що є в описі "українських" культур, але не входять до основного списку, тому що їх ареал знаходиться за межами України.

Наявність другого розділу "Словника" (системи взаємопов'язаних додатків різного виду) дає можливість читачеві розширити горизонти знань у спеціальних галузях археології, скласти уявлення про основні археологічні культури України та простежити історію розвитку археологічних досліджень в Україні, ознайомитися з персоналіями видатних українських археологів та археологів, які працювали в нашій країні. Для полегшення вивчення археології, розширення знань з того чи іншого питання первісної історії та археології наприкінці кожної статті подано список літератури, а у додатках є бібліографічний розділ.

З метою вирішення рутинних завдань археології за матеріалами "Словника-довідника з археології" на основі концепції реляційних систем керування базами даних розроблено програму "Археологічний словник", зорієнтований на використання персональних ЕОМ. Він має довідково-навчальний характер. За його допомогою складено додатки: "Українсько-російсько-англійський словник", "Російсько-українсько-англійський словник" та "Англійсько-російсько-український словник". Завдяки цьому словник може бути використаний перекладачами історичної та археологічної літератури.

Загальна концепція "Словника-довідника з археології", його будова (система сигл), редагування, написання передмови, статей з теоретичної та польової археології, суміжних наук, матеріальної культури, характеристики давніх народів, частково культур раннього залізного віку, а також складення додатків здійснено Н. О. Гаврилюк. У роботі над "Словником" брали участь співробітники Інституту археології НАН України. Ними складено перелік та написані статті за періодами: палеоліт — мезоліт — В. М. Степанчук та Н. С. Котова; неоліт — Н. С. Котова; енеоліт — М. Ю. Відейко та Н. С. Котова, бронзова доба — С. В. Махортих та Н. С. Котова, ранній залізний вік — Н. О. Гаврилюк, С. В. Махортих, Г. Т. Ковпаненко, О. В. Симоненко. Залучалися також фахівці з інших наукових установ України (див. додаток 7).

При редагуванні статей збережено особливості подання матеріалу того чи іншого періоду, загальну схему висвітлення культур та пам'яток (так, при описі пам'яток палеоліту, наприклад, наводяться відомості про геологічні умови залягання шарів, що не робиться для пам'яток бронзової доби або залізної і т. ін.). Зберігалися також особливості датування пам'яток різного періоду: для пам'яток палеоліту — V тис. р. тому; для енеоліту — у дужках наводяться калібровані дати, прийняті на Заході; там де є визначення — абсолютні дати. Для більш точного датування у статті "Радіовуглецевий метод" наведено таблиці Р. Ф. Кларка, яка дозволяє привести у відповідність датування за радіовуглецевою та абсолютною шкалами (PI).

Переклад термінів на англійську здійснено С. В. Махортих. Система керування базою даних розроблена М. П. Тимченком. Ілюстрації виконані Є. Ю. Бетуревич.

Автори вдячні всім тим, хто ознайомився з текстом "Словника-довідника з археології" у рукописі й висловив свої зауваження та побажання: П. П. Толочку, В. А. Шрамку, О. П. Моці, С. Л. Крижицькому і, звичайно, нашому прискіпливому, але доброзичливому науковому редактору Ю. В. Павленку.

Видання орієнтоване на студентів-істориків, аспірантів-археологів, викладачів та на всіх тих, хто цікавиться історією та археологією.

ПОБУДОВА СЛОВНИКА

Терміни та термінолексеми словника розміщені за алфавітом. Якщо це два слова — за алфавітом першого. При збігу перших слів — за алфавітом другого слова. Термін, написаний через дефіс, займає у словнику те саме місце, яке б він займав, якби писався з'єднано. У словнику дуже часто на першому місці стоїть прикметник, що пояснюється специфікою археології — як правило, назви культур визначаються прикметником (наприклад, сабатинівська к-ра).

У словниковій статті заголовному слову передує його порядковий номер у літерній групі. З першої літери та порядкового номера складається сигла — знак, за допомогою якого у словнику здійснюється пошук терміна (наприклад, сигла С1 означає — сабатинівська к-ра. Під шифром С1 її занесено до усіх покажчиків та додатків словника). Назва терміна подається великими літерами, потім йде переклад на російську та англійську мови. У ряді випадків наводиться етимологічний коментар.

Після назви терміна, з абзаца подається його тлумачення. Якщо заголовне слово має кілька значень або визначень, то кожне подається з абзаца. Відсилання на інші статті словника здійснюються за допомогою сигл.

Список використаної літератури подається наприкінці статті. Крім того, загальний список використаної літератури наводиться у додатку. Підпис автора проставлено в кінці кожної статті.

Якщо термін має пов'язані з ним терміни меншого семантичного обсягу, виражені словосполученнями, або йдеться про багатошарову археологічну пам'ятку, такі словосполучення або назви пам'яток іншого періоду чи виду подаються у гнізді. Наприклад, у гнізді "Кімерійська к-ра" наводяться вужчі терміни: чорногорівський тип пам'яток, новочеркаський тип пам'яток; у гнізді "Собачки": поселення, грунтовий могильник.

Словник має 15 покажчиків та додатків. Покажчики складені відповідно до тексту та містять відсилання до відповідних статей словника за допомогою сигл. Крім "основних" термінів та понять у "Словнику-довіднику" є так звані додаткові, контекстні терміни, які не мають власної сигли, тому визначення або уявлення про них можна одержати з опису основного терміна чи поняття. Список таких термінів з сиглами статей, де їх можна знайти, наводиться у додатку 5, а у тексті вимічені курсивом.

Предметно-тематичний покажчик (додаток 8) утримує в собі як "основні", так і "додаткові" терміни.

Основні поняття і терміни з їх російськими та англійськими перекладами зосереджені у додатках 1 — 3. Список археологічних культур та археологічних пам'яток, що згадуються у словнику, наводяться у додатках 4 та 7. Додаток 6 (археологічні культури та періоди) надасть змогу читачеві отримати інформацію про археологічні культури та їх датування, а наведені сигли дозволять швидко знайти їх у тексті словника.

Іменний покажчик (додаток 10) та персоналії (додаток 9) утримують в собі коротку інформацію про видатних українських археологів та вчених, які працювали на території України. Відповідно до тематики "Словника-довідника" названо лише фахівців у галузі археології первісності та раннього залізного віку. З цих самих міркувань складено додаток 12 (Сторінки історії), куди не включено події, пов'язані з вивченням античних та слов'янських старожитностей.

Бібліографічна частина "Словника-довідника" складається з додатків 13 — 14, де наведено основну літературу з висвітленої у виданні тематики.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ, ПРИЙНЯТИХ У ТЕКСТІ

арх. — археологічний
гор. — городище
див. — дивись
керам. — кераміка
к-ра — культура
к.-і. о. — культурно-історична область
к.-і. с. — культурно-історична спільність
кург. — курган
лат. — латинська
млн р. тому — мільйон років тому
мог. — могильник
обл. — область
о-в. — острів
оз. — озеро
пос. — поселення
пох. — поховання
р-н — район
ст. до н. е. — століття до нашої ери
тис. до н. е. — тисячоліття до нашої ери
тис. р. тому — тисяч років тому
уроч. — урочище
bar. — barrow
cem. — cemetery
cul. — culture
C.H.R. — cultural and historical region
Hill. — Hillfort
pot. — pottery
set. — settlement

А

1. АВТОХТОННІ КУЛЬТУРИ; АВТОХТОННЫЕ КУЛЬТУРЫ; AUTOCHTHONOUS CUL. К-ри, що виникають на території, яку займають. Чистих А. К. мало (найчастіше це к-ри лісових або малодоступних гірських р-нів). Більшість к-р мають змішаний автохтонно-алахтонний характер.

Літ.: *Словарь* иностранных слов. — М., 1964. — С. 18 — 19; *Маруашвили Л. Н.* Палеогеографический словарь. — М., 1985. — С. 7.

Гаврилюк Н. О.

2. АГАФІРСИ; АГАФИРСЫ; AGATHYRSAE. Племена раннього залізного віку, які згадуються *Геродотом*. Сусідили з скіфами та неврами. Міфічним родоначальником А. був син *Геракла* від жінки-змії — *Агафірс*. Цар А. відмовився допомогти скіфам у їх війні проти *Дарія*. Вважається, що А. займали сучасну Трансільванію та Валахію. О. Вульпе пов'язав з цим народом пам'ятки типу *Бирсешті-Фериджеле*, групи *Векерсуг*, куштановицьку к-ру (Див.: К 134). В. Васильєв уточнює територію розселення А., обмежуючи її басейном р. Муреш у її верхній течії. А. І. Мелюкова обмежує кордони земель А. Припрутською Румунією на заході, р-ном м. Могилева-Подільського, Південним Поділлям на півночі та північному сході, не визначаючи східний кордон земель А. Питання щодо етнічної належності А. викликає багато суперечок. Більшість дослідників вважають їх *фракійцями*, предками *гетів* і *даків*. Інші — скіфами, слов'янами, скіфо-фракійцями. Б. О. Рибаков вбачає в них скіфів, які сприйняли звичаї фракійців.

Літ.: *Дьяконов А. И., Калистов Д. П., Шишова И. А.* Народы нашей страны в "Истории" Геродота. — М., 1982. — С. 346 — 347; *Павлюк Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994. — С. 168; *Сидорук С. А.* Рец. на книгу Валентина Васильєва "Скіфи-агафірси на території Румунії" // Археологія. — 1983. — № 43. — С. 88 — 92; *Граков Б. Н.* Скифы. — М., 1971. — С. 14; *Рыбаков Б. А.* Геродотова Скифия. — М., 1979. — С. 126 — 127.

3. АДАМІВКА; АДАМОВКА; ADAMIVKA. Пос. раннього залізного віку біля с. Адамівка Чигиринського р-ну Черкаської обл. Досліджувалося 1956 р. В. М. Даниленком; 1957 р. — С. С. Березанською та В. Г. Петренко. Розташоване на мисі, обмеженому з північного боку долиною р. Дніпро, з південного — глибоким провалля. У центральній частині пос. — один великий і два малих зольники (див.: З 29). Великий зольник мав висоту 1 м, діаметр — 40 м. Його матеріали підтверджують думку деяких дослідників, що зольники є залишками культових місць. На великому зольнику простежено два етапи його існування: перший (до створення насипу) — коли зайнята ним площа слугувала за місце відправлення культових дій, а центральне положення займало вогнище-жертовник; другий — коли ця площа стає місцем зберігання залишків культових церемоній та побутових покидьків. Крім уламків глиняного посуду (горщиків, мисок, вазочок) та кісток тварин, принесених у жертву (бик, кінь, кабан) тут знайдено кістяне вістря до стріли, полій з рогу оленя, точильний брусок, залізні ножі. Датується пос. VIII — VII ст. до н. е.

Літ.: *Черняхина А. И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1981. — С. 32 — 33; *Березанская С. С.* Новые данные до ранних зольников белогрудовского типа // Археология. — 1970. — Т. 24. — С. 21 — 25.

Мазурчак С. В.

4. АЗОВО-ДНІПРОВСЬКА КУЛЬТУРА; АЗОВО-ДНЕПРОВСКАЯ КУЛЬТУРА; AZOV-DNIEPER CUL. Нео-енеолітична к-ра виділена В. М. Даниленком. Належить до маріупольської к.-і.о. Ареал: Степове Подніпров'я, Крим та прилеглі райони Приазов'я. Названа за

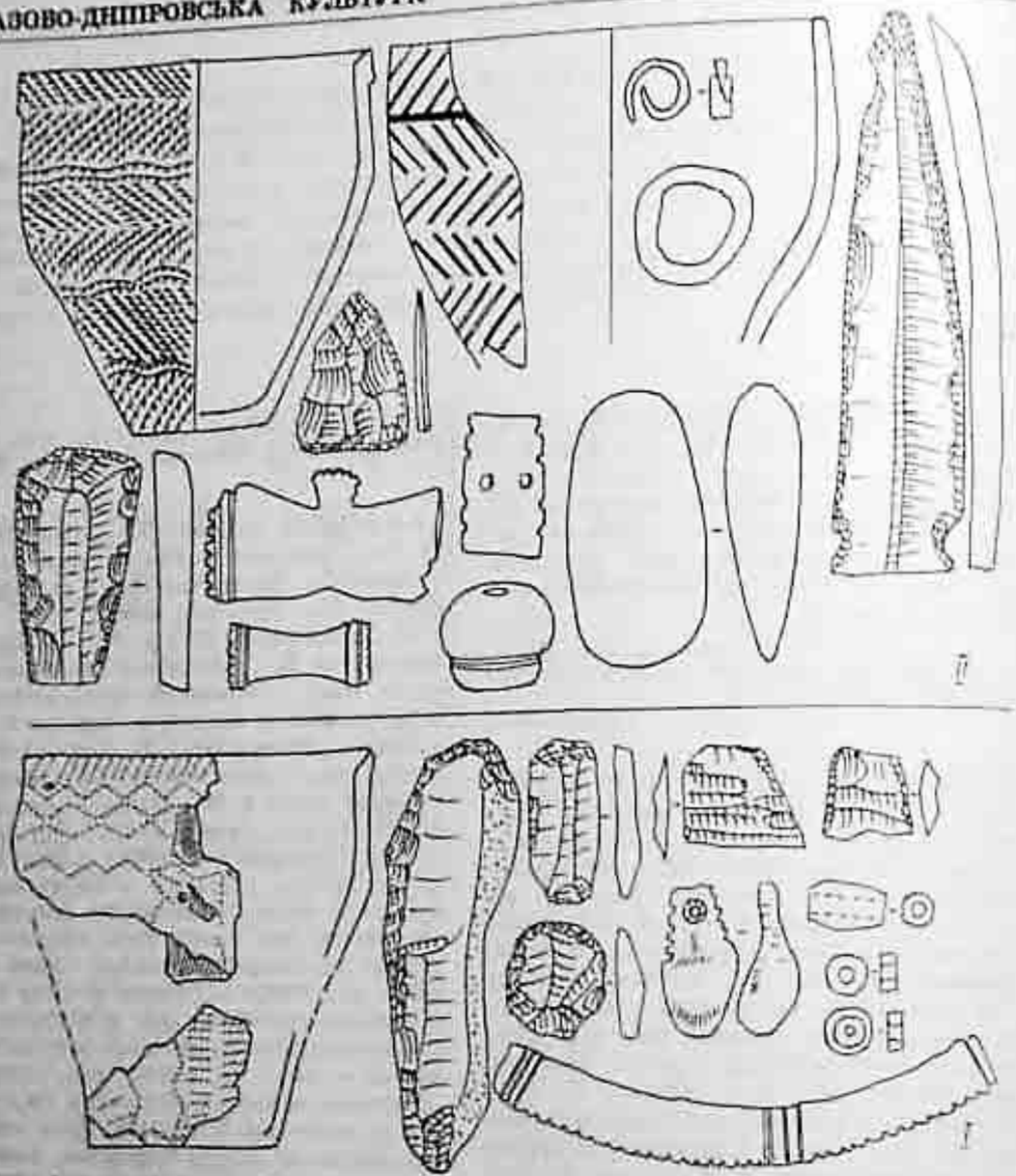

територією поширення. Датується четвертою чвертю V — третьою чвертю IV тис. до н. е. Існує два періоди: неолітичний (нижні шари Собачок, Вовчка, мог. Воннизький II, Весклівський V) та енеолітичний, який датується другою — третьою чвертями IV тис. до н. е. (верхні шари Собачок, Вовчка, нижній шар Середнього Стогу, мог. Микільський, Лисогірський). А.-Д.К. склалася внаслідок переселення у Подніпров'я та Приазов'я групи носіїв нижньодонської к-ри (Див.: Н 19) та їх мешкання у сурському (Див.: С 88) та дніпро-донецькому (Див.: Д 13) оточенні. Житла першого періоду наземні, легкої конструкції, круглої та овальної форми, вогнища

Азово-дніпровська к-ра:
I — I період; II — II період

відкриті, підлога іноді з утрамбованої черепашки. Керам. виготовлено з глини з домішками піску та рослинними рештками, іноді мушлями. Переважали плоскодонні слоїки з косо зрізаними до середини вінцями або комірцями (Див.: К 88), рідше — слабо профільовані горщики з вінцями у вигляді комірця. У другому періоді поширюються *біконічні* посудини. Особливістю А.-Д. посуду є комірець; у першому періоді вузький, у другому — широкий плоский, часто зроблений на косозрізаному до середини вінчику. Орнамент у першому періоді —

відбитки гребінцевих штампів, що утворюють горизонтальні ряди, ялинку, зигзаг, стрічки, обмежені прокресленими лініями, гребінцевими відбитками та заповненими останніми (Див.: О 14); у другому періоді — під впливом черкаського варіанта києво-черкаської к-ри дніпродонецької к. обл. поширюються підтрикутні наколи та прокреслені горизонтальні лінії, ялинки, сітки, геометричні композиції (Див.: О 14). На відміну від Наддніпрянщини, у Приазов'ї та протягом другого періоду, поряд з новою орнаментацією продовжували існувати гребінцеві відбитки та стрічкові композиції (Див.: О 14). Знаряддя праці виготовлені переважно з кременю. Нуклеуси призматичні. Ножі на середніх і великих пластинах. Різці кутові на пластинах. Скребачки: перший період — на відщепах півокруглі та овальні, кінцеві на пластинах; другий період — переважають кінцеві на скорочених пластинах. Перший період — поширені трапеції високі та середньовисокі, часто з стругвною спинкою. Вістря до стріл та дротиків двобічно оброблені, підтрикутні з прямою або фігурною основою. Трапляються кам'яні шліфовані сокири, тесла, булави, кістяні знаряддя, різноманітні прикраси: підвіски з зубів оленя та риби, пластини з іклів кабана, намисто з каменю, перламутру, кістки, а з середини IV тис. до н. е. — підвіски з міді та золота. Пох. обряд: грунтові мог., трупопокладення на спині витягнуто з широтною орієнтацією, поодинокі трупоспалення на стороні, вогнища на поверхні мог., вугілля та вогнища у пох. ямах, скупчення каменю та закладки з них на поверхні мог. Для першого періоду є характерними пох. в індивідуальних ямах, що утворюють ряди, витягнуті з півночі на південь. У другому періоді переважають численні пох. у великих ямах, розрахованих на підзахоронення іноді з підбоєм або дерев'яним перекриттям та входом. Основа господарства: полювання, скотарство, можливо, елементи землеробства. Сусідні к-ри: буго-дністровська (Див.: Б 32), сурська (Див.: С 88), нижньодонська (Див.: Н 19), києво-черкаська (Див.: К 39), з другої чверті IV тис. до н. е. — трипільська (Див.: Т 35) та середньостогівська обл. Змінилася А.-Д.К. середньостогівською (Див.: С 22).

Літ.: *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины. — К., 1974. — С. 36 — 40; *Котова Н. С.* Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-Донецкое междуречье) // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. — Луцьк, 1994. — Вип. 1. — С. 51 — 59.

Котова Н. С.

5. АКІНАК; АКИНАК; ACINACES. Короткий меч (Див.: М 32) перських воїнів. Грекомовні автори минулого називали А. скіфські короткі мечі. Є. В. Черненко довів, що називати скіфський меч А. не можна через основні розбіжності між скіфськими мечами та А.: у останніх *перехрестя* завжди входять в піхви, чого ніколи не буває у скіфських мечів, закінчення піхв (*бутероль*) широке і чітко відокремлене від них, більш висока та іншої форми бокова лопать. А. коротші за скіфські мечі. Руків'я поділяється на *навершя*, власне руків'я та перехрестя (*ефес*). Вихід з піхв називається *устям*, з боку — *бокова лопать*. Форма навершя і перехрестя — типологічний та хронологічний індикатор. Архаїчні (VII — VI ст. до н. е.) скіфські мечі мали прямокутне або *брускоподібне* навершя і перехрестя з прямим верхнім і заокругленим нижнім краєм (*метеликоподібне*). Хронологічною ознакою є також петля на верхньому краї руків'я (для прив'язування *темляка*). У V ст. до н. е. з'являються *антеноподібні* та *зооморфні* навершя, *перехрестя* — овальні із заглибленням у нижній частині (*ниркоподібне*). IV ст. до н. е. навершя частіше овальне, перехрестя — трикутне (*серцеподібне*). Середня довжина скіфського меча — 40 — 60, ширина — 4,5 — 6 см. Паралні екземпляри мали обтягнуті золотим листом руків'я та *піхви*, прикрашені

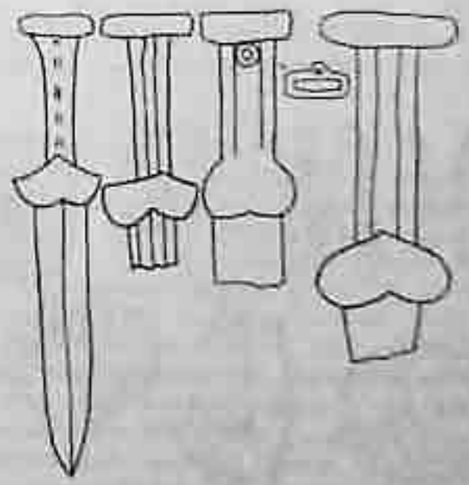

Акінак.

зображеннями у звіриному стилі (Див.: З 12) (Келермес, Мельгуновський курган (Див.: М 27), Солоха (Див.: С 54), Чортомлик (Див.: Ч 10), Товста Могила (Див.: Т 24), Велика Білозерка). Сюжети на піхвах деяких мечів повторюються (Чортомлик, Єлизаветівка, Товста Могила), утворюючи серію. Такі речі виготовлялися античними майстрами на замовлення скіфів (Див.: С 37). Самі піхви дерев'яні обтягнуті фарбованою шкірою. Від верхньої частини збік відходила підтрикутна лопать, на якій меч кріпився до пояса. Судячи з зображень, скіфські мечі носили з правого боку, ближче до середини пояса. На кінцях піхв — розширення (*бутероли*) — найчастіше невеликі, іноді (Солоха) — значні.

Літ.: *Мелюкова А. И.* Вооружение скифов // САИ. — 1964. — Вып. 7. — 250 с.; *Черненко Е. В.* Древнейшие скифские парадные мечи (Мельгунов и Келермес) // Скифы и Кавказ. — К., 1980. — С. 7 — 31.

Самоненко О. В.

6. АККАРЖАНСЬКА КУЛЬТУРА; АККАРЖАНСКАЯ КУЛЬТУРА; AKKARZHA CUL. К-ра верхнього палеоліту. Датується періодом 18 — 10 тис. р. тому (пізня пора верхнього палеоліту). Епонімна пам'ятка — місцезнаходження Велика Аккаржа в Одеській обл., відкрита 1955 р. В. І. Красковським. Територія поширення А.К. — Північне Причорномор'я. К-ра розвивалась в умовах зміни теплих і холодніших фаз. Фоновий ландшафт — пізньольодовикові степи. Основа господарства — полювання на степові види тварин, насамперед зубра. Головні пам'ятки: Велика Аккаржа, Кам'янка, Усатове, Чебручі. Матеріальна к-ра характеризується платівчастими заготівками, скребачками, які переважно виготовлялися на відщепах, однофасетними різцями, кутовими вістрями, проколками.

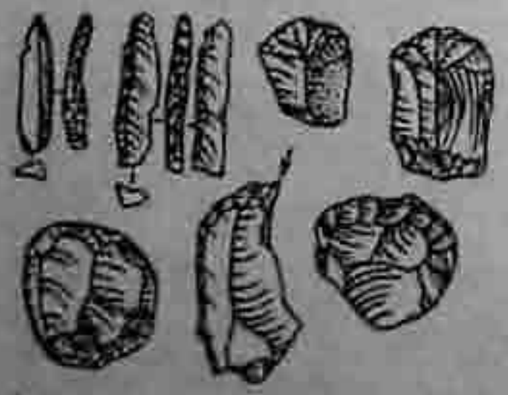

Аккаржанська к-ра.

Літ.: *Спанко В. Н.* Поздний палеолит в системе миграций в степях Северного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя. — К., 1980. — С. 5 — 21.

Сергійчук В. М.

7. АКСЮТИНЦІ (ОКСЮТИНЦІ); АКСЮТИНЦЫ; AKSIUTINTSI. Кург. група скіфського часу. Розташована в уроч. Стайкин Верх на Посуллі. Розкопки Д. Я. Самоквасова та С. А. Мазаракі. Кург. № 1 Старша Могила мав висоту 20 м і був обведений ровом та валом. В насипу — сліди тризни. Центральне пох. розмірами 3,5х5,7х6,25 м перекрито дубовими колодами. В ямі — гробниця у вигляді зрубу з чотирма кутовими стовпами. Кістяк дорослого чоловіка лежав на спині головою на південь. При ньому знайдено: короткий меч, прикрашений зображенням пантери, меч без прикрас, горит, бронзові, залізні та кістяні вістря до стріл, дві бойові сокири, чотири вістря від списів, панцер, 16 кінських вуздечок, наверші, прикрашені голівками биків, бубонці. Кург. 5 розкопано С. А. Мазаракі 1905 р. Висота кург. 5,8 м. В ньому було два склепи, в одному з яких парне пох. На чоловічому кістяку знайдено: золоту пов'язку, дві золоті гривни, ручків'я нагайки, нашивні платівки, на поясі — платівку з зображенням скіфа, який тримає *скіпетр*. На жіночому кістяку знайдено: золоті стрічки з амфороподібними підвісками, два скроневі кільця, намисто, шпильки, нашивні платівки, дзеркало, каблучку та браслет, 16 бронзових бубонців, 8 амфор, залізні щипці. Датується кург. Старша Могила першою половиною VI ст. до н. е., кург. № 5 — другою половиною IV ст. до н. е.

Літ.: *А. В. Иванчик* Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — К., 1968. — С. 24 — 29, 68; *Иванчик В. А., Терножкин А. И.* Скифы VII — IV вв. до н. е. — К., 1983. — С. 327 — 328.

Гаврилюк Н. О.

8. АКТАСЬКИЙ МОГИЛЬНИК; АКТАШСКИЙ МОГИЛЬНИК; AKTASH CEM. Мог. скіфського часу. Розташований біля с. Семенівка Ленінського р-ну Криму, на західному березі А. оз. Досліджувався А. експедицією Інституту арх. НАН України під керівництвом С. С. Бессонової. Один з небагатьох скіфських мог., досліджених повністю. Складався з двох частин і займав площу 1350 м². Налічував 76 насипів. Північна частина мог. складалася з двох паралельних ліній кург. Крім скіфських пам'яток, досліджено чотири кург. епохи бронзи, святилище та пос. скіфського часу. Скіфські пам'ятки — 64 кург., 74 пох. Невисокі насипи оточені кромлехами. Головна пох. споруда — кам'яний або грунтовий склеп. В ньому — різночасові колективні пох. Всього у мог. виявлено залишки 474 небіжчиків. Інвентар: прикраси, предмети туалету, посуд, вістря до стріл, амфори та чорнолаковий посуд. Найраніші пох. А. М. (№ 7, 36, 48) датуються V ст. до н. е. Склепи з'являються наприкінці V ст. до н. е., але більшість з них відноситься до IV ст. до н. е. В цілому А.М. датується кінцем V — початком III ст. до н. е. і належить осілим скіфам.

Літ.: *Бессонова С. С., Бунятян Е. П., Гаврилюк Н. А.* Ахташский могильник скифского времени в Восточном Крыму. — К., 1988. — 215 с.

Гаврилюк Н. О.

9. АЛАЗОНИ (АЛІЗОНИ); АЛАЗОНЫ; ALAZONAE. Племена раннього залізного віку, які згадує *Геродот*. Північні сусіди каллипідів (Див.: К 3). Розвинуте землеробство. У землях А., там де ріки *Тірас* (Дністер) та *Гіпанс* (Південний Буг) зближують свої річища, знаходиться священне джерело *Ексампей*. Б. М. Граков розміщував А. трохи північніше сучасного Миколаєва, там, де зближаються Південний Буг і Дністер. М. І. Артамонов — нижче р. Синюхи, яку він вважав Ексампеєм. Він же пов'язував з А. пох. у зернових ямах, відкритих на пос. біля с. Варварівка. На території сучасної Молдови, за О. І. Тереножкіним та В. А. Іллінською, також жили А. Дуже обережно з пам'ятками лівобережного Степового Побужжя пов'язувала А. Г. Т. Ковпаненко. Можливо А. можна назвати "степову групу скіфських пам'яток", виділену у Побужжі Ю. С. Гребенніковим.

Літ.: *Довгатур А. И., Калистов Д. П., Шишова И. А.* Народы нашей страны в "Истории" Геродота. — М., 1982. — С. 206; *Рыбаков Б. А.* Геродотова Скифия. — М., 1989. — С. 23 — 24; *Граков Б. А.* Скифы. — М., 1971; *Артамонов М. И.* Киммерийцы и скифы. — Л., 1974. — С. 81; *Археологія* Української РСР. — К., 1971. — С. 54; *Ковпаненко Г. Т., Бунятян Е. П.* Скифские курганы у с. Ковалевка Николаевской обл. // Курганы на Южном Буге. — К., 1978. — С. 149; *Гребенников Ю. С.* Памятники Нижнего Побужья X — III вв. до н. е. // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1989.

Гаврилюк Н. О.

10. АЛОХТОННІ КУЛЬТУРИ; АЛЛОХТОННЫЕ КУЛЬТУРЫ; ALLOCHTHONOUS CUL. К-ри, які були переміщені з інших територій.

11. АЛЬБЕДО ЗЕМЛІ; АЛЬБЕДО ЗЕМЛИ; ALBEDO THE EARTH. Від лат. albus — білий. Здатність поверхні Землі відбивати світло. А.З. залежає з часом змін. У минулому було причиною і наслідком розвитку льодовиків.

Величина, яка характеризується відношенням інтенсивності відбитої радіації до всієї променевої енергії Сонця, що надходить на планету.

Літ.: *Марушкина Л. Н.* Палеогеографический словарь. — М., 1985. — С. 12; *Географічна* енциклопедія України. — К., 1989. — Т. 1. — С. 37.

Гаврилюк Н. О.

12. АМАЗОНКИ; АМАЗОНКИ; AMAZONS. У давньогрецьких легендах — войовничі жінки, які прийшли від р. Фермодонт і вдерлися до Аттики. Існувала легенда про битву чотирьох еллінських героїв — *Беллерофонта, Геракла, Тезея* і *Ахілла* — з А. *Геродот* розказав про появу А. у Причорномор'ї, де вони оселились на північному узбережжі *Меотіди* (Азовського моря). Від шлюбу А. з скіфськими юнаками з'явилося плем'я сарматів (Див.: С 5). У легендах про А. дослідники вбачають деякі етнографічні мотиви: звичай навчати молодих жінок володіти зброєю, що спостерігається у деяких народів. Сюжети з А., найчастіше *амазономахія* (боротьба з А.), трапляється на витворах *торевтики*, у вазовому живописі.

Літ.: *Довгатур А. И., Калистов Д. П., Шишова И. А.* Народы нашей страны в "Истории" Геродота. — Л., 1982. — С. 266.

Гаврилюк Н. О.

13. АМРОСІЇВКА; АМВРОСИЕВКА; AMROSIEWKA. Пізньопалеолітичний комплекс, що складався із стоянки (Див.: С 77) і *кістковища* бізонів біля м. Амвросіївки Донецької обл. Розміщений на водорозподільному плато у верхів'ях балки Каменної, що впадає у р. Кринку, приток Міуси. Досліджувався 1935 р. — В. М. Євсеєвим, 1940 р. — І. Г. Підоплічком, 1949 р. — П. Й. Борисковським і І. Г. Підоплічком, 1950 — П. Й. Борисковським, з 1988 по 1993 роки — О. О. Кротовою. Відкрито площу 450 м² у тому числі — стоянки — 130 м², кістковища — 320 м². Стоянка розміщена на південній частині мису. Культурні залишки розсіяні по вертикалі — від

поверхні до глибини 1 — 1,55 м. Основний горизонт знахідок з кремінними виробами, фрагментами кісток бізонів і слідами червоної і жовтої вохри залягає у сірувато-бурому суглинку на глибині 0,35 — 0,65 м. Колекція кремінних виробів (понад 100 000 екз.) складається з нуклеусів (призматичних, торцевих, пірамідальних, конічних, аморфних), знарядь (серединних і бокових різців, кінцевих скребків, мікровістрів з притупленим краєм), відщепів, пластин, уламків. Знайдено два фрагменти кістяних вістер до списів і п'ять підвісок (одна — кам'яна, чотири з членників викопних морських лілій), черепашку.

Кістище бізонів розташоване у 200 м на захід від стоянки у давній промоїні. Основна частина шару залягає у яскраво-бурому делювіальному суглинку (дофінівський пох. грунт), верхівка вкрита світло-палевим лесоподібним суглинком (причорноморський горизонт). Простежено два "епізоди" накопичення шару. Радіовуглецеві дати (Див.: Р 1): 15250 ± ±150 (ЛЕ-1637), 20620 ± 150 (ЛЕ-1805), 21500 ± 340 (ЛЕ-3403). Культурні залишки складаються з розрізнених кісток бізонів (понад 500 осіб). Серед кісток — кремінні вироби, кістяні вістря до списів, кілька шматків червоної вохри, черепашка ceritium. Колекція кремінних виробів (більше як 2500 екз.) включає ножеподібні пластини, відщепи, мікровістря з притупленим краєм (вкладиші), нуклеуси, різці. За даними трасологічного аналізу, більшість кременів використовували як ножі для розробки м'яса, є вироби для обробки кістки, рогу, дерева. Кістяні вістря до списів веретеноподібної форми, овальні чи округлі у перетині. Стоянка і кістховище інтерпретуються як одночасові різнофункціональні пам'ятки багаторазового використання. Стоянка — бізовий (сезонний) табір, *кістковище* — місце загонного полювання на бізонів та їх розбирання. Можливо, останнє слугувало і як місце здійснення культових обрядів. Комплекс датується початком середнього періоду пізнього палеоліту і відноситься до *причорноморської* к.-і.о. *середземноморської зони розвитку пізнього палеоліту*.

Літ.: Сергєєв В. М. Палеолітична стоянка Анетівка // Палеоліт і неоліт України. — К., 1947. — Т. 1. — С. 265 — 283; *Борисковський П. Я.* Палеоліт України // МІА. — 1953. — № 40. — С. 328 — 370; *Борисковський П. Я., Пресман Н. Д.* Палеоліт басейна Дніпра в Приазов'ї // САИ. — 1964. — С. 23 — 25; *Неврина В. И., Залізняк Л. Л., Кротова А. А.* Памятники каменного века Левобережной Украины. — К., 1986. — С. 39 — 54; *Krotova A. A., Belan N. G.* A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe // From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic — Paleo-Indian adaptations. — New-York, 1993. — P. 135 — 142.

Кротова О. О.

14. АНГОБ; АНГОБ; SLIP. Тонкий шар високоякісної глини на поверхні посудини. Наносився до випалу посудини шляхом занурення її у водяний розчин цієї глини. Це збільшувало водостійкість посуду, надавало гарного кольору поверхні після випалу.

Літ.: Федоров Г. Б., Полевой П. Л. Археология Румынии. — М., 1973. — С. 385.

15. АНЕТІВСЬКА КУЛЬТУРА; АНЕТОВСКАЯ КУЛЬТУРА; ANETIVS'KA CUL. К-ра середньої доби верхнього палеоліту. Ареал — Степове Побужжя. Датується *осташківським зледенінням* (22 — 15 тис. р. тому). Епонімна пам'ятка — пос. Анетівка Одеської обл., досліджена В. М. Станком. Палеогеографічний фон — степи з поодинокими лісовими рослинами. Економічна основа — полювання на степові види тварин: зубра, коня, північного оленя тощо. Кочовий спосіб життя носіїв А.К. зумовив відсутність довготривалих пос. Головні пам'ятки: Анетівка I, II, Володимирівка та ін. Речовий комплекс представлено виробами з каменю. Відзначається орієнтування на пластинчасту заготівку. Переважають різці різних типів, скребачки на кінцевих пластинах, різноманітні мікровістря зі скісними кінцями, вимками. Трапляються предмети з кістки та рогу — вістря, лощила, наконечники з пазами для вкладишів та без них. Матеріал — ріг північного оленя, трубчасті кістки бізона та коня. Прикраси представлені двома підвісками із зубів тварин. А.К. пов'язана за походженням з місцевими к-рами ранньої доби верхнього палеоліту з участю прийшлих центральноєвропейських к-р. Носії А.К. брали участь в утворенні кукрекської мезолітичної к-ри (Див.: К 113).

Літ.: Станко В. Н., Григорьева Г. В., Шевкин Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. — К., 1989. — 128 с.; *Смольянинова С. П.* Палеолит и неолит Степного Побужья. — К., 1990. — 106 с.

Станчук В. М.

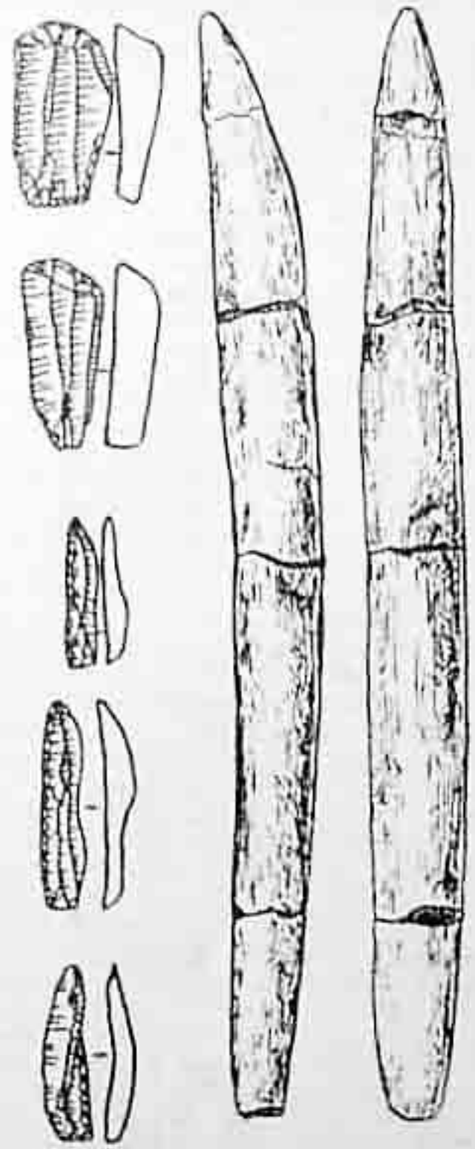

Анетівська культура.

16. АННІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ; АННОВСКОЕ ГОРОДИЩЕ; ANNIVS'KE HIL. Пізньоскіфське гор. (Див.: П 52) на Нижньому Дніпрі біля с. Дудчани Нововоронцовського р-ну Херсонської обл. Розташоване на правому березі р. Підпільної, гирла Дніпра (нині — Каховське водосховище). Відкрите 1913 р. В. І. Гошкевичем. Розкопки проводилися у 1984 — 1987 рр. М. Й. Абікуловою, Н. О. Гаврилюк, Є. В. Черненком. Гор. складалося з акрополю та передмістя. Акрополь захищався валом і ровом. На гребені земляного валу — кам'яна стіна заввишки 2,5 м (трипарова кладка — лицьові шари складалися з кам'яних брил, забутовка — з дрібного каменю та фрагментів керам.). Простежений вхід на гор. та вежа біля входу. Вежа прямокутна розмірами 4,2х4,6 м. З внутрішнього боку до неї було добудовано невелику напівкруглу будівлю. Будинки на акрополі кам'яні із значною кількістю приміщень. Простежено регулярне планування цієї частини гор. У передмісті — садиби з глинобитних будинків на кам'яних цоколях. У будинках — глиняна підлога та вогнища, викладені каменем. Речовий комплекс: ліпна, червонолакова, сіроглиняна, світлоглиняна керам., амфори, вироби з каменю, кістки, металу. Іноді трапляються монети, фрагменти амфор з клеймами, граффіті. Датується гор. II ст. до н. е. — II ст. н. е.

Літ.: Гаврилюк Н. А., Абікулова М. Й. Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья. — К., 1991. — 48 с.

Гаврилюк Н. О.

17. АНТРОПОГЕН; АНТРОПОГЕН; ANTHROPOGEN. Останній період *кайнозойської* ери, який настав після *неогенового періоду* і триває й досі. Спочатку вживалася назва *четвертинний* період. 1922 р. російський геолог О. П. Павлов запропонував назву "антропогеновий", підкреслюючи головну особливість цього періоду — виникнення і розвиток людини. Тривалість А. в Україні — 1,8 млн років, і його межу проводять по покрівлі морських куяльницьких відкладів. А. поділяється на *еоплейстоцен*, плейстоцен (Див.: П 72) і голоцен (Див.: Г 20). Одна з рис А. — загальне охолодження клімату Землі з чергуванням похолодання і потепління. Похолодання супроводжувались утворенням льодовиків. Близько 10 тис. р. тому льодовик (Див.: Л 27) зник з території Європи і почалося післяльодовиків'я — голоцен (Див.: Г 120).

Літ.: Географічна енциклопедія України. — К., 1989. — Т. 1. — С. 48.

Гаврилюк Н. О.

18. АНТРОПОЛОГІЯ; АНТРОПОЛОГІЯ; ANTHROPOLOGY. Комплекс наук про людину. Спочатку сформувалася як наука про походження людини. Першу теорію атропогенезу створив Жан-Батіст Ламарк (1744 — 1825). У праці "Філософія зоології" він обгрунтував думку про

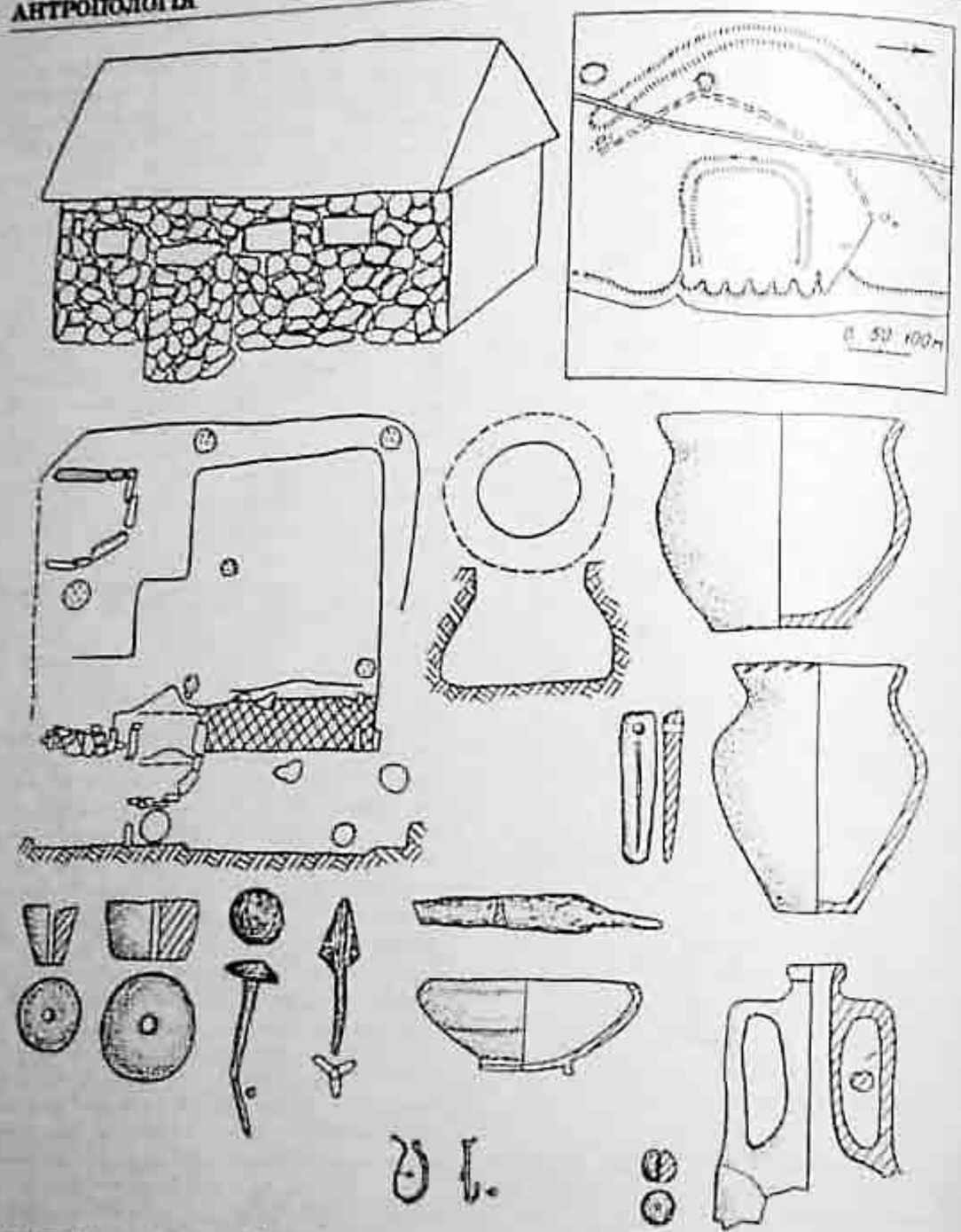

Аннівська гор.

походження людини від мавпи. Засновником *антропологічної краніології* (наука про будову черепа) був Й. Блуменбах (1752 — 1840). 1871 р. Ч. Дарвін (1809 — 1882) опублікував "Походження людини і статевий добір", у якій виклав наукову *теорію антропогенезу*. У 50-х роках XIX ст. з'являються А. товариства. Найвідоміше — Паризьке А. товариство, засноване П. Броком (1824 — 1880). З'являються підручники з А. — наприклад, "Підручник антропології у систематичному викладі" Р. Мартіна (1864 — 1925). У зв'язку зі знахідками кісток первісних людей (неандертальця, гейдельберзької людини) формується новий напрямок в А. Американським вченим А. Хрдличкою було доведено наявність неандертальського етапу у біологічній історії людства. У Росії перші відомості з А. пов'язані з вивченням тубільців Сибіру С. П. Крашенинниковим у

праці "Описание земли Камчатки" (1758 р.). Під керівництвом академіка К. М. Бера (1792 — 1876) у Петербурзі було зібрано значну колекцію черепів різних расових груп. 1863 р. у Москві при Товаристві любителів природи з'являється А. відділ. У цей час в Росії особливо розвивається *етнічна* А. (праці М. М. Миклухо-Маклая (1846 — 1888), Д. М. Анучина (1843 — 1923). Велику роль у формуванні А. як науки відіграв український антрополог Ф. К. Вовк (1847 — 1918), який за А. дослідженни у 1901 р. одержав премію Годара. Він був також членом редколегії паризького бюлетеня "Антропологія", переклав на російську працю Л. Нідерле "Людство у доісторичні часи". Етапними у вивченні доісторичної людини стали знахідки залишків *неандертальців* на території Євразії: у печері Кіік-Коба в Криму 1924 р. (Г. О. Бонч-Осмоловський) та у гроті Тешик-Таш в Узбекистані 1938 р. (О. П. Окладников). У 40 — 50-х роках з'являються фундаментальні праці з А. (наприклад, Г. Ф. Дебеца "Палеоантропология СССР" (1948). Новий напрям в А. — розробка методу відтворення обличчя людини за черепом — розроблений та узагальнений у багатьох працях М. М. Герасимова (Див.: Р 5). Сучасні дослідження пох. пам'яток неможливі без А. визначень. У складі майже всіх арх. експедицій Інституту арх. НАН України працюють фахівці-А. Розвиток А. як науки в Україні здійснюється головним чином у відділі А., який існує при Інституті арх. НАН України.

Літ.: *Данилова С. І., Сегеда С. П.* Людина та її розвиток. — К., 1985. — 151 с.; *Франко О. О.* Археологічні дослідження Федора Кіндратовича Вовка // Археологія. — 1992. — 2. — С. 112 — 120; *Люди* русской науки. — М.: Л., 1948. — С. 541.

Гаврилюк Н. О.

19. АНТРОПОМОРФНИЙ; АНТРОПОМОРФНЫЙ; ANTHROPOMORPHOUS. Предмет, що має або нагадує форму людського тіла (Див.: П 68).

Гаврилюк Н. О.

20. АНТРОПОХОРИ; АНТРОПОХОРЫ; ANTHROPOKHORY. Рослини, які концентруються біля житла людини і пов'язані з її життєдіяльністю.

Літ.: *Марушевич Л. Н.* Палеогеографический словарь. — М., 1985. — С. 19.

Гаврилюк Н. О.

21. АРЕАЛ; АРЕАЛ; AREA; NATURAL HABITAT. Область поширення будь-якого природного або культурного явища (від лат. area — площа, простір). В арх. іноді використовується неправильно — для визначення меж поширення тієї чи іншої к-ри (арх. штамп — "ареалами к-ри").

Літ.: *Словарь* иностранных слов. — М., 1964. — С. 67.

Гаврилюк Н. О.

22. АРИДИЗАЦІЯ; АРИДИЗАЦИЯ; ARIDITY. Зміна клімату, а потім і гідрографічної сітки, рослинності й грунтів у бік висушення та пристосування до сухості. Людина сприяє А., коли знищує первинну рослинність, забирає річкові та озерні води на зрошення. При вивченні стосунків у системі "природа — людське суспільство" частина дослідників оточуючого середовища приділяє особливу увагу саме А. Цей напрямок склався при вивченні арх. первісності.

Літ.: *Марушевич Л. Н.* Палеогеографический словарь. — М., 1985. — С. 19; *Роль* географического фактора в истории докапиталистических обществ. — Л., 1984. — С. 22; *Кременецкий К. В.* Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины. — М., 1991. — 195 с.; *Оточуюче* середовище і стародавнє населення України. — К., 1993. — 72 с.

Гаврилюк Н. О.

23. АРИДНА РОСЛИННІСТЬ; АРИДНАЯ РАСТИТЕЛЬНОСТЬ; ARID VEGETATION. Види рослин, що пристосувалися до А. клімату. Під впливом сухого клімату в них виробилися особливі ознаки: дрібні або вузькі листки, наявність на них волосків. Такі рослини частіше називаються *ксерофітами*.

Літ.: *Марушевич Л. Н.* Палеогеографический словарь. — М., 1985. — С. 19.

Гаврилюк Н. О.

24. АРИДНИЙ КЛІМАТ; АРИДНЫЙ КЛИМАТ; ARID CLIMATE. Сухий клімат з малою кількістю атмосферних опадів, негативним балансом вологості, великими добовими та річними амплітудами температури повітря.

Літ.: *Марушевич Л. Н.* Палеогеографический словарь. — М., 1985. — С. 20.

Гаврилюк Н. О.

25. АРИДНІ ГРУНТИ; АРИДНЫЕ ГРУНТЫ; ARID SOIL. Грунти, що формуються в А. кліматичних умовах. Залишки А.Г. можуть використовуватися для виявлення А. умов минулого.

Літ.: *Марушевич Л. Н.* Палеогеографический словарь. — М., 1985.

Гаврилюк Н. О.

26. АРІЇ; АРИИ; ARYANS. У IV тис. до н. е. один з народів — носіїв діалектів можного ареалу В (за Т. В. Гамкрелідзе

та В. В. Івановим) — *греко-вірмено-арійського* та *слов'яно-балто-германського*. Це населення узбережно-передгірської зони Північного Причорномор'я та Західного Кавказу. З початку III тис. до н. е. почався процес розселення носіїв діалектів мовного ареалу В і чорноморсько-азовсько-передкавказькі степи стали зоною мешкання носіїв *індоіранських діалектів*, куди входили і А. Їхнє розселення розпочалося не пізніше початку II тис. до н. е. Одна з гілок — індоарійська — просунулася через Східний Казахстан, Середню Азію та Північний Афганістан до Північної Індії. Друга — *іранська* — через Приаралля і Середню Азію до Ірану.

Літ.: *Абаев В. И.* Доистория индоиранцев в свете ирано-уральских языковых контактов // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. — М., 1981. — С. 84 — 89; *Абаев В. И.* К вопросу о прародине и древнейших миграциях индоиранских народов // Древний Восток и античный мир. — М., 1972. — С. 72 — 77; *Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В.* Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилиси, 1982. — С. XLVI — LVI; *Бонфер-Левин Г. М., Грантовский Э. А.* От Скифии до Индии. — М., 1983; *Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994. — С. 78, 87.

Гаврилюк Н. О.

27. АРКАН; АРКАН; LASSO. Мотузка з петлею, що затягується. Використовується для відлову табунних коней і скоту. Є *фуражний* А. — коротка мотузка для зв'язування і переносу сіна та соломи; є *транспортний* А. — мотузка з петлею, обшитою повстю — для прив'язування коней під час транспортування.

Літ.: *Гурвич Д. Я., Рожаев Г. Т.* Словарь-справочник по коневодству и конному спорту. — М., 1991. — С. 18.

Гаврилюк Н. О.

28. АРТЕФАКТ (АРТИФАКТ); АРТЕФАКТ (АРТИФАКТ); ARTEFACT; ARTIFACT. Будь-який матеріальний об'єкт, виготовлений або модифікований людиною минулого, який виконує певну к-ну функцію. До поняття А. включаються окремі риси об'єкта, цілі об'єкти, структури, матеріальні сліди діяльності давніх людей.

Будь-який предмет, модифікований накладеними людиною ознаками.

Зроблений людиною предмет, а також здійснена ідея.

Дискретний та портативний об'єкт, характеристики якого — повністю або частково є результатом людської діяльності.

Арх. предмет.

Властивості несоціальних систем, які були надані їм взаємодією з соціальними об'єктами.

Літ.: *Колпаков Е. М., Бочкарев В. С., Васкул Н. О.* и др. Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 7.

Гаврилюк Н. О.

29. АРХЕОАНТРОПИ; АРХЕОАНТРОПЫ; ARCHAEOANTROPES. Найдавніша стадія біологічної еволюції людини. Представлена рядом антропологічних типів (наприклад, *пітекантропами, атлантропами, синантропами* та ін.).

Літ.: *Марушевич Л. Н.* Палеогеографический словарь. — М., 1986. — С. 22.

Гаврилюк Н. О.

30. АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА; АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА; ARCHAEOLOGICAL CUL. Існує близько 30 визначень цього поняття, які у тій чи іншій мірі відображають два підходи до його тлумачення. Частина дослідників розглядають А.К. як сукупність арх. артефактів (Див.: А 28) і комплексів на певній території у певний час. Тоді історично за А.К. може стояти і господарсько-культурний тип (Див.: Г 37), і групи етносів (Див.: Е 19) тощо. Цього напрямку дотримуються представники петербурзької школи (Л. С. Клейн, Е. М. Колпаков, В. С. Бочкарев та ін.). Інші вважають А.К. матеріальними залишками окремого етносу або етнічної спільності. Останньої точки зору дотримуються провідні українські арх. (Ю. М. Захарук, М. Ю. Брайчевський, В. Ф. Генінг). Систематичним використання терміна А.К. зробив Р. Вірхов. Як синонімами він користувався термінами "культурне коло" (Див.: К 126), "тип культури" (Див.: Т 21). Це словоживання перейшло до інших країн. Наприкінці століття у Франції найчастіше застосовувався термін "цивілізація" (Див.: Ц 3); у Німеччині — "*тип к-ри*", "*к-на провінція*", "к-на група" (Див.: К 120), "к-не коло"; у США — "*к-ний ареал*", "*фаза*", "*фокус*"; у Англії та Росії — "к-ра". Тобто, в процесі формування арх. як самостійної науки в останній чверті XIX ст. головною категорією стає поняття "к-ра". В. Ф. Генінг назвав цей період "*культурархеологією*" — період, у який основна пізнавальна концепція ґрунтувалася на принципах к-ного історичного розвитку. К-ра розглядається як основна риса, за якою людське суспільство відрізняється від природи. Пізніше вводиться поняття А.К., за яким систематизувалися усі арх. *джерела*, тобто на перше місце висувається емпіричне значення цього терміна. У 60 — 70-х роках у вітчизняній арх. розгортається дискусія щодо трактування цього терміна. Більшість авторів цього видання погоджуються з В. Ф. Генінгом у тому, що "А.К. — найзначніша, фундаментальніша категорія в системі арх. знання. Однак її необхідно розглядати не лише як поняття емпіричного рівня, тобто як сукупність арх. джерел, а й з точки зору суттєвого змісту — як відбиття у її матеріальних залишках суспільної системи, а також її теоретико-методологічних функцій у системі арх. пізнання".

Літ.: *Колпаков Е. М., Бочкарев В. С., Васкул Н. О.* и др. Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — Л., 1990. — С. 53 — 57; *Смирнов А. П.* К вопросу об археологической культуре // СА. — 1964. — № 4. — С. 3 — 20; *Захарук Ю. М.* Проблеми археологічної культури // Археологія. — 1964. — Т. 17. — С. 3 — 9; *Каменецкий И. С.* Археологическая культура — ее определение и интерпретация // СА. — 1970. — № 2. — С. 18 — 37; *Клейн Л. С.* Проблема определения археологической культуры // СА. — 1970. — № 2. — С. 37 — 51; *Генинг В. Ф.* Проблема соотношения археологической культуры и этноса // Вопросы этнографии Удмуртии. — Ижевск, 1976; *Генінг В. Ф.* Концепція "культури" в археологічному знанні // Археологія. — 1992. — 1. — С. 4 — 16.

Гаврилюк Н. О.

31. АРХЕОЛОГІЧНА ПЕРІОДИЗАЦІЯ; АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ПЕРИОДИЗАЦИЯ; ARCHAEOLOGICAL PERIODIZATION. Розподіл минулого людства на арх. періоди за ознаками матеріальної к-ри, в основному — за матеріалами, з яких виготовлено знаряддя праці. Нині людська історія розподіляється на: кам'яний вік (Див.: К 10): нижній палеоліт (Див.: Н 18) (*галькова* к-ра, *шель*) — 2,6 — 1,2 млн р. тому; середній палеоліт (Див.: С 17) (*ашель, клектон, мустьє*) — 100 — 40 тис. р. тому; верхній палеоліт (Див.: В 18) (*періґе, оріньяк, солютре*) — 40 — 15 тис. р. тому; мезоліт або *епіпалеоліт* (*мадлен, азіль*) — 15 — 8 тис. р. тому; неоліт (Див.: Н 15) (*тарденуаз*) — 8 — 5,5 тис. р. тому; енеоліт (Див.: М 43; Е 11) (мідно-кам'яний вік) — 5,5 — 4,5 тис. р. тому; бронзовий вік (Див.: Б 31) — 4,5 — 3 тис. р. тому; залізний вік (Див.: З 6) — з 1000 р. до н. е. Наведена періодизаційна система є відображенням "*системи трьох віків*", яку викладено у I ст. до н. е. *Лукрецієм Каром* у "Природі речей" (а ще раніше *Гесіодом* у праці "Заняття і дні"). У процесі впорядкування колекцій Копенгагенського музею Х. Ю. Томсен розробив власну "систему трьох віків", намагаючись покласти в її основу матеріально-речовий критерій. У працях еволюціоністів Д. Леббока і Г. Мортіл'є речовий критерій доповнено технологічним — у кам'яному віці з'явилися періоди палеоліту, мезоліту, неоліту. У ролі теоретичної основи цієї А.П. виступала історична геологія, більш розвинута у порівнянні з історією. Пізніше, з поступом етнографічної науки, з'явилася можливість трансформувати *історико-порівняльний* метод у *арх.-етнографічний*. Завдяки цьому С. Нільсен 1843 р. на підставі способів виробництва та засобів існування виділив чотири стадії розвитку людства: 1) *дикунство* — час мисливсько-збиральницького та рибальського господарства; 2) *номадизм* — період кочового скотарства; 3) розвиток землеробства (Див.: З 15); 4) цивілізація (Див.: Ц 3) — характеризується появою держави, розподілом праці, карбуванням монет. Тобто проблема А.П. стикається з проблемою періодизації як методу історичного дослідження. Розрізняють три рівні виділення критеріїв періодизації: 1) філософський; 2) методологічний; 3) предметний. Добре розуміючи основні засади існуючої А.П., сучасні дослідники зосередили свою увагу на періодизаціях більш високого рівня. Погоджуючись з їх авторами у тому, що кінцева мета арх. пізнання — відтворення закономірностей розвитку історичних явищ та процесів, важко уявити, як періодизація історичного розвитку первісності допоможе у систематизації, типологізації арх. джерел. Мабуть, саме тому А.П. залишається для арх. основною.

Літ.: *Новикова А. В.* До співвідношення хронології та періодизації // Археологія. — 1990. — 3. — С. 14 — 25; *Левченко В. М.* Система "трьох віків" та кордони пізнавальних можливостей // Теорія та практика археологічних досліджень. — К., 1994. — С. 36 — 55; *Генінг В. Ф.* Соціальні формації первісності // Археологія. — 1989. — 4. — С. 3 — 15; *Бровдіна К. П.* Про періодизацію історії первісного суспільства // Археологія. — 1989. — 1. — С. 6 — 19.

Гаврилюк Н. О.

32. АРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА; АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ РАЗВЕДКА; ARCHAELOGICAL RECONNAISSANCE. Один із засобів попереднього вивчення пам'яток. Існує два види А.Р.: пошуки, які мають за мету відкриття нових пам'яток, вивчення їх зовнішнього вигляду та локалізація; вивчення невеликої вже відо-

мої групи пам'яток з метою визначення об'єкта розкопок. У першому випадку Інститутом арх. НАН України видається Відкритий Лист (Див.: В 25) за формою № 3, яким забороняються земляні роботи, у другому — видається Відкритий Лист за формою № 2 з дозволом проведення шурфовки пам'яток.

Літ.: *Авдусин Д. А.* Полевая археология СССР. — М., 1980. — С. 58; *Методика* полевых археологических исследований. — М., 1983. — С. 5 — 39.

Гаврилюк Н. О.

33. АРХЕОЛОГІЧНА ХРОНОЛОГІЯ; АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ХРОНОЛОГИЯ; ARCHAEOLOGICAL CHRONOLOGY. Початковий етап історичного дослідження, спрямований на встановлення абсолютних чи відносних часових координат. Одиницею виміру А.Х. є конкретна дата, що відбиває подію або явище на загальній осі часу. Кінцева мета А.Х. — розподіл матеріалу відносно осі часу. Хронологія подій не розкриває їх взаємообумовлення. А.Х. є визначенням інтервалів часу, що розділяють ті або інші арх. дані, а також час, що віддаляє їх від сьогодення, тобто послідовне розміщення арх. даних на осі часу. А.Х. встановлюється за допомогою численних методів датування, що поділяються на *історико-арх.* та *природничонаукові*. В арх. виділяються дві системи датування — абсолютна й відносна (Див.: Д 3). Крім арх., А.Х. застосовується у палеогеографії (Див.: П 3), для якої це метод датування відкладень, форм рельєфу та інших утворень на грунті їх відношення до пов'язаних з ними арх. залишків. Знаючи абсолютну дату місцевих арх. к-р, що залягають у визначених стратиграфічних умовах, можна датувати фази седиментації (Див.: С 10), палеоклімату (Див.: П 11) та інших палеогеографічних явищ.

Літ.: *Щекова Ю. Л.* Естественно-научные методы в археологии. — М., 1988. — С. 107; *Николаев А. В.* До співвідношення хронології та періодизації // Археологія. — 1990. — № 3. — С. 14 — 25; *Маруашвили Л. И.* Палеогеографический словарь. — М., 1986. — С. 23.

Гаврилюк Н. О.

34. АРХЕОЛОГІЯ; АРХЕОЛОГИЯ; ARCHAEOLOGY. Наука, яка вивчає історію суспільства за матеріальними залишками життя та діяльності людей — речовими (арх.) пам'ятниками, досліджує окремі старовинні предмети та комплекси, що відкриваються завдяки арх. розкопкам, на основі чого відтворюється історія епох, які мало або зовсім не висвітлені писемними джерелами. Слово А. вперше використав Платон. Потім його забули. Воно з'явилося 1803 р. у "Новом словотолкователе" М. М. Яновського, де А. визначено як "опис старожитностей". В останні роки ведеться дискусія про *предмет арх. знання*, про співвідношення емпіричного та теоретичного в А., а звідси — і про розуміння А. як самостійної історичної дисципліни.

Літ.: *Генинг В. Ф.* Объект и объективный предмет знаний археологической науки // Теория и методы археологических исследований. — К., 1982. — С. 5 — 34; *Генинг В. Ф.* Структура системы археологических знаний // Методологические и методические вопросы археологии. — К., 1982. — С. 3 — 5; *Генинг В. Ф.* Метод сходження в археологічному дослідженні // Теорія та практика археологічних досліджень. — К., 1994. — С. 5 — 18; *Формозов А. А.* Страницы русской археологии. — М., 1986. — С. 237.

Гаврилюк Н. О.

35. АРХЕОЛОГІЯ ПОЛЬОВА; АРХЕОЛОГИЯ ПОЛЕВАЯ; ARCHAEOLOGY FIELD. Сукупність методів вивчення арх. пам'яток (Див.: П 19), розташованих під відкритим небом. Вважають, що перші розкопки були проведені вавілонським царем *Набонідом* у VI ст. до н. е., який шукав написи стародавніх царів на фундаментах будов. Про вимиті хвилями Волхова та Ладоги старовинні предмети говориться у Іпатіївському літописі (1114) — по суті, це перший опис підйомного матеріалу (Див.: П 41). Планомірне збирання старожитностей почалося в Росії у 20-х роках XVIII ст. — "розшуки древностей для нового музея Кунсткамери". 1718 р. Петром I видано Указ про закупівлю старовинних речей для цього музею. 1719 р. з Петербурга до Сибіру вирушила перша арх. експедиція на чолі із запрошеним з Данціга докт. К. Мессершмідтом. Пізніше В. М. Татіщевим, а потім М. В. Ломоносовим була підготовлена інструкція для геодезистів щодо збирання відомостей про арх. об'єкти. Наприкінці XVIII ст. виникає інтерес до античних старожитностей Північного Причорномор'я. З досліджень Херсонеса починається антична арх. Росії. 1763 р. біля с. Кучерівка (нині Знам'янського р-ну Кіровоградської обл.) за ініціативою генерал-губернатора О. П. Мельгунова розкопано перший скіфський курган — Мельгуновський, або Литий (Див.: М 27). Майже тоді виникає необхідність *охорони арх. пам'яток*, оскільки почастішали випадки їх грабіжницьких розкопок. Виробляється законодавство про охорону арх. об'єктів (Див.: В 25). Наприкінці XIX — початку XX ст. формуються головні методи А.П. Велике значення у їх розробці мали *Арх. з'їзди*, що проводилися, починаючи з 1869 р. майже до 1917 р. Шість з них відбулися в Україні (Див. додаток 12), що сприяло виникненню інтересу інтелігенції до минулого та формуванню арх. традиції в Україні, яка пов'язана з іменами Д. Я. Самоквасова, В. Б. Антоновича, М. І. Веселовського, В. В. Хвойки та ін. (Див. додаток 9). Матеріали польових досліджень в Україні регулярно друкувалися у Звітах Арх. Комісії. Традиція оперативного інформування про результати польових досліджень відновилася у наш час.

Літ.: *Формозов А. А.* Страницы русской археологии. — М., 1986. — С. 236.

Гаврилюк Н. О.

36. АРХЕОМАГНЕТИЗМ; АРХЕОМАГНЕТИЗМ; ARCHAEOMAGNETISM. Палеомагнітне вивчення предметів к-ри, що знаходяться у арх. пам'ятках. На основі А. розроблена теорія про зміни геомагнітного поля найближчого геологічного минулого (останні 8 тис. років). При випалі глиняний предмет фіксує магнітне поле Землі у момент свого останнього охолодження. Це й є А. або залишковий магнетизм. Якщо предмет не переміщувався, то можна виявити три фактори поля — деклинацію (кут між дійсним північним полюсом та магнітним), схилення (кут між напрямом поля і горизонталлю) й інтенсивність. Всі ці фактори змінюються за часом, з урахуванням чого й розроблено результативні криві. Будь-який зразок, таким чином, може бути датований з точністю до ±50 років.

Літ.: *Маруашвили Л. И.* Палеогеографический словарь. — М., 1985. — С. 25.

Гаврилюк Н. О.

37. АСИМІЛЯЦІЯ; АССИМИЛЯЦИЯ; ASSIMILATION. Поглинення одного народу іншим шляхом засвоєння його мови, звичаїв, способу життя.

Літ.: *Словарь* иностранных слов. — М., 1964. — С. 75.

Гаврилюк Н. О.

38. АССИРІЙСЬКІ КЛИНОПИСНІ ДЖЕРЕЛА; АССИРИЙСКИЕ КЛИНОПИСНЫЕ ИСТОЧНИКИ; ASSYIRIAN CUNEIFORM TEXTS. Джерела, які містять у собі перші відомості про народи, що жили на території сучасної України — кімерійців (Див.: К 49) та скіфів (Див.: С 35). Цінність А.П.Д. у тому, що відомості в них збігаються за часом з подіями, які відбувалися. Більшість з них — листування ассирійських царів та їх довірених осіб (листи *Ашшуррісуа, Сінахеріба* до *Саргона* II — 722 — 705 рр. до н. е.; *Арадсіна* — начальнику палацу — кінець VIII ст. до н. е.; *Ашшурбаніпала*; *Белушезіба* — *Асархаддону* — 681 — 668 рр. до н. е. та ін.). Велику групу становлять звернення царів до бога *Шамаша* (літопис *Шамшіадада* у 825 — 812 рр. до н. е., Ашшурбаніпала — 668 — 626 рр. до н. е.) та написи, що прославляють царя, принижуючи його ворогів (напис Асархаддона — 681 — 668 рр. до н. е.).

Літ.: *Латышев В. В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. — СПб., 1992. — С. 14 — 25; *Дьяконов И. М.* Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту // ВДИ. — 1951. — № 2 — 3; *Мохортых С. В.* Киммерийцы на Северном Кавказе. — К., 1994. — С. 5 — 31.

Гаврилюк Н. О.

Б

1. БАГАТОПРУЖКОВОЇ КЕРАМІКИ КУЛЬТУРА; МНОГОВАЛИКОВОЙ КЕРАМИКИ. КУЛЬТУРА; MULTIRAISED BORDER POTTERY. CUL. К-ра епохи середньої бронзи (Див.: Б 31) виділена С. С. Березанською. Названа за орнаментацією посуду (інша назва — *бабинська*). Ареал: Молдова, степова та лісостепова Україна, Подоння. Датується XVII — XV ст. до н. е. Складалася на основі місцевих катакомбних к-р (Див.: К 20) під впливом середньодонської (Див.: С 21). Виділено чотири локальних варіанти: *південно-західний, середньодніпровський, нижньодніпровський, східний*. Відомо понад 200 пос., розташованих на низьких терасах, заплавних підвищеннях, корінних берегах (Бабино III, Волинцеве-Городок, Кременчук). Житла (площа 12 — 45 м²) — підпрямокутні та овальні на-

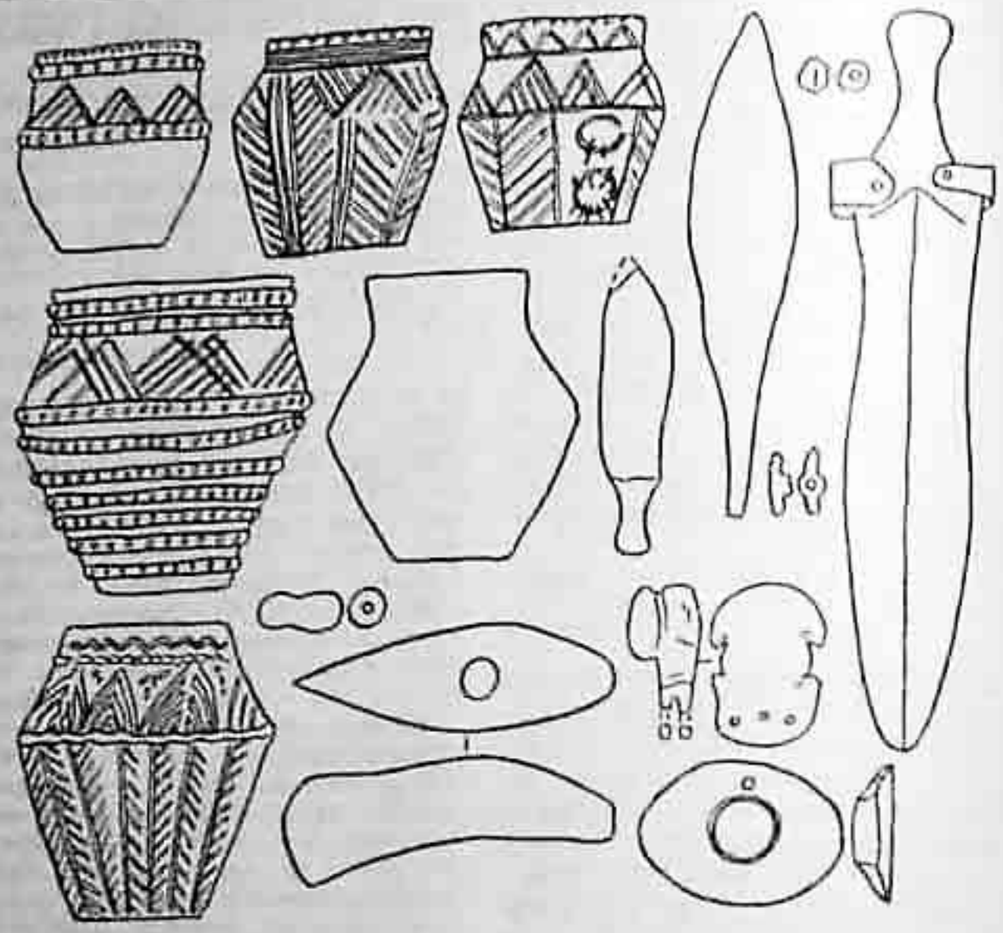

К-ра багатопружкової керам.

півземлянки, наземні глинобитні споруди. Основна форма посуду — *гостроребериий* горшик з високими вінцями; є горщики з невисокими вінцями, слоїки, миски. Орнамент: прокреслені лінії, наліпні валики, вдавлення, шнурові відбитки. Композиції: горизонтальні лінії, ялинки, геометричні композиції. Горизонтальні лінії розміщуються на шийці, трикутники та паркетний візерунок — на плічках, ялинки та горизонтальні лінії (Див.: О 14) — на нижній частині посудин. Кам'яні вироби: терочники, пести, ковадла, абразиви, ромбоподібні грузила, сокири. Кременеві вироби: скребачки, ножі на відщепах, вкладиші до серпів, вістря до стріл та дротиків. Й бронзи виготовлені: стрижні, ножі. Скарби (Скакун, Рибаківка) включають бронзові сокири, тесла, долота. Кістяні вироби: пожні пряжки, вістря, рукіг'я, гачки. З рогу виготовлені дископодібні пряслі. Прикраси: бронзова проволока, шпильки, фаянсові намистини. Пох. обряд: тілопокладення, рідше — трупоспалення під невеликими кург., а також у грунтових мог. Кістяні розміщувалися у ямах, зрубах, кам'яних ящиках. На ранніх етапах переважають слабо скорчені кістяки на лівому боці з розворотом тіла на спину із західною орієнтацією. Пізніше — з'являються дуже скорчені кістяки, орієнтовані на схід або північ. Є пох. у підбійних могилах або витягнуті. Пох. інвентар: керам., кістяні пряжки, кременеві відщепи, кістки тварин, дерев'яні чаші, намисто, бронзові ножі, кам'яні булави, сокири. Відомі пох. воїнів-колісничих у великих ямах із зрубами. В них: зброя, залишки колісниць, псаліїв, пох. коней (Блиниця, Гостра Могила та ін.). На думку С. С. Березанської, вони залишені групою населення, яка здійснила у XVI ст. до н. е. похід до *Мікен* і повернулася назад. Основа господарства — скотарство з розведенням великої та дрібної рогатої худоби; набагато менше — свиней та коней. Велику роль відігравало рибальство; існувало землеробство. Значного розвитку досягли металургія та металообробка. Сусідні к-ри:

монтеору (Див.: М 66), підкарпатська (Див.: П 42), *кам'янсько-ливенцовського* типу пам'ятки. У Лівобережній Україні Б. К. змінилась ранньозрубною (Див.: З 32), у Степовому Подніпров'ї та Північно-Західному Причорномор'ї — сабатинівською (Див.: С 1), у Середньому Подніпров'ї і Поліссі — східнотшинецькою (Див.: С 92) та комарівською (Див.: К 86).

Літ.: *Археология* Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 1. — С. 451 — 458; *Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — С. 5 — 43; *Савва Е. Н.* Культура многоваликовой керамики Днестро-Прутского междуречья. — Кишинев, 1992. — 226 с.

Котова Н. С.

2. БАДЕНСЬКА КУЛЬТУРА; БАДЕНСКАЯ КУЛЬТУРА; BADEN CUL. К-ра мідного віку (Див.: М 43), яка була поширена у Карпатському басейні. В Україні пам'ятки цієї к-ри виділені М. Ф. Потушняком у 70-х роках. Ареал: Закарпаття, басейн р. Тиси. Датується останньою чвертю III тис. до н. е. Виділено три фази розвитку Б. К. Складалася вона у Задунайських обл. на базі місцевих к-р під впливом південно-східних імпульсів. Досліджувалися пос.: Мала Гора (біля Мукачева), Чишаник-Федюківка (с. Осой), Малі Гаївці, Брокатог, Берегове — Буча. Житла — напівземлянки, прямокутні у плані. Пох. пам'ятки на території України не відомі. Основні риси к-ри: керам. двох груп. З відмуленої глини (столова) виготовлялися горщики, напівсферичні чаші, *амфороподібні посудини*, кухлі з ручкою. Прикрашалася керам. переважно прокресленими лініями — композиції з трикутників, ромбів; застосовувався штамп. Друга група — розписний посуд — орнамент темно- і світло-червоною фарбою по жовто-гарячому ангобу. Знаряддя виготовлялися з *андезиту* (вулканічна гірська порода з лави, що застигла, сіра або чорна), базальту (Див.: Б 3), обсидіану (Див.: П 89), кременю (Див.: К 105). Вони представлені сокирами (клиноподібні та свердлені), ножами, вістрями до стріл. Основа господарства — тваринництво і землеробство за участю мисливства, рибальства, збиральництва. Сусідні к-ри — пізньотрипільська (Див.: П 47), лійчастого посуду (Див.: Л 18). Змінюються пам'ятками типу Ньіршег — Затин (Див.: Н 30), що склалися під впливом к-ри *Вучедол*.

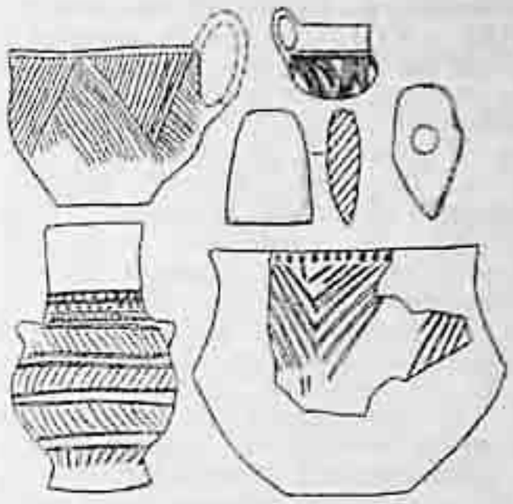

Баденська к-ра.

Літ.: *Потушняк М. Ф.* Питання хронології та культурної належності пам'яток енеоліту та енеоліту Закарпаття // Дослідження стародавньої історії Закарпаття. — Ужгород, 1972. — С. 76 — 95.

Відейко М. Ю.

3. БАЗАЛЬТ; БАЗАЛЬТ; BASALT. Вилита вулканічна гірська порода основного складу (вміст кремнезему до 53 %). Міцна, стійка до вивітрювання. Колір майже чорний. В. виникають внаслідок кристалізації малов'язкої магми, що піднімається по розломах і жерлах вулканів на поверхню, утворюючи покрови, потьоки, дайки, під водою — подушкоподібної форми. В Україні Б. поширений у Вулканічному хребті Карпат, на Волинській та півдні Подільської височини, у південно-західній частині Донбасу, в Приазов'ї та Кримських горах. Б. нерідко використовувався у к-рах бронзової доби для виготовлення шліфованих знарядь праці. У ранньому залізному віці трапляються амулети з Б.

Літ.: *Географічна* енциклопедія України. — К., 1989. — Т. 1. — С. 64.

Гаврилюк Н. О.

4. БАЙДА ; БАЙДА; BAIDA . О-в у річищі Старого Дніпра біля м. Запоріжжя. Довжина 350, ширина 170 м. Північна частина являє собою скельний масив, що підвищується над рівнем води на 12 м. 1990 р. на Б. В. Є. Іллінським відкрито багатошарове гор. III тис. до н. е. — XVI ст. У ході розкопок виявлено сім стратиграфічних горизонтів: I — залишки енеолітичного пос. типу Середній Стіг (Див.: С 22); II — фортеця складної кам'яної архітектури площею 2,2 га, збудована племенами катакомбної к-ри (Див.: К 20). Будівництво здійсню-

валося двічі: наприкінці III тис. до н. е. і у XVIII — XVII ст. до н. е. На вершині о-ва у цей час було зведено цитадель; III та IV — являють собою фортеці, відповідно, сабатинівської (Див.: С 1) та білозерської (Див.: Б 13) к-р. Їх площа не перевищує 1,5 га. Виявлено систему забудову житловими об'єктами. Будівельні роботи зводилися до оновлення попередніх кам'яних стін; V — залишки фортеці перших століть нашої ери. Оборонні споруди — древо-кам'яні будови. Речовий матеріал відноситься до черняхівської к-ри; VI — залишки замка середини XVI ст. Ідентифікований із замком Дмитра Вишневецького — одного із лідерів та організаторів Запорізького козацтва; VII — залишки ретраншемента запорізької судноверфі 30-х років XVIII ст.

Літ.: *Ганінський В. С., Пустовалов С. Ж.* Розкопки багатошарової фортеці на о. Малий Хортиця // Археологічні дослідження в Україні. — Луцьк, 1992. — С. 29 — 40.

Ганінський В. С.

5. БАЛКИ (ВИСОКА МОГИЛА); БАЛКИ (ВЫСОКАЯ МОГИЛА); BALKI (VYSOKA MOQULA). Кімерійські (Див.: К 48) еталонні пох. № 2 і 5 впущені у давньоямний кург. висотою 10 м, поблизу с. Балки Василівського р-ну Запорізької обл. Досліджувався Е. В. Яковенко та В. І. Бідзілею. Пох. № 2 являло собою велику овальну яму, до якої впущено дерев'яний зруб розмірами 2,2 × 1,8 м. Кістяк чоловіка у віці 50-ти років лежав у витягнутому стані з розворотом головою на захід. При ньому знайдено: залізний кинджал з навершям у вигляді валика та перехрестям зі закінченими трикутними кінцями; золота бляшка з розеткою у центрі; застібка із зуба коня; золота облямівка; точильний брусок та кремінний відщеп; біля ніг — чорнолощена посудина та овечий астрагал. У пох. № 5 також впущено дерев'яний склеп розмірами 3 × 2 × 0,25 м. Зруб зсередини оштукатурено та пофарбовано червоною фарбою. Небіжчик лежав на лівому боці у скорченому стані головою на схід. При ньому знайдено: на черепі віночок у вигляді бронзової стрічки; далі — золоту масивну сережку, бронзовий черешковий кинджал, точильний брусок, бронзовий ніж; у південно-східному кутку — кістки барана, дерев'яну посудину з золотими платівками-облямівками, бронзові вудила, набір вістер до стріл та застібку. Обидві могили належать воїнам, пох. з проміжком часу не більш як кілька десятків років. Вони датуються серединою VIII — початком VII ст. до н. е. Матеріали зберігаються у Державному Історичному музеї України.

Літ.: *Бидзиля В. И., Яковенко Э. В.* Киммерийские погребения Высокой Могилы // СА. — № 1. — С. 148 — 159.

Махортих С. В.

6. БАРБОТИН; БАРБОТИН; BARBOTINE. Рельєфний орнамент посудин у вигляді бугорків, горошків. Утворює нерівну поверхню з декоративним ефектом. Утворюється він за рахунок нанесення на поверхню товстого шару ангобу. Такий спосіб орнаментації керам. є характерним для трипільської (Див.: Т 35) к-ри та червонолакової керам. пізньоскіфського часу (Див.: П 50).

Літ.: *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 32.

Гаврилюк Н. О.

7. БАСІВСЬКЕ ГОРОДНИЦЕ; БАСОВСКОЕ ГОРОДИЩЕ; BASIVS'KE HIL. Гор. скіфського часу (Див.: С 37). Розташоване у верхів'ях ярів, що впадають з правого боку у р. Хмелівку — праву притоку Сули, поблизу с. Басівки Роменського р-ну Сумської обл. Дослідження на гор. проводили М. О. Макаренко (1906 р.) та В. А. Іллінська (1947 — 1949, 1957, 1959 рр.) Нині там працює експедиція Інституту арх. НАН України під керівництвом Ю. В. Болтрика. Відкриті залишки наземних стовпових жител з глинобитними долівками та склепінчатоподібними вогнищами з глини на каркасній основі, а також трьох круглих жител типу куреня з опорними стовпами у центрі. Основні типи керам. — прості кухонні горщики з рельєфом та проколами по краю миски, глечикоподібні посудини. Знайдено предмети озброєння (вістря до стріл, луски панцерів) та кінського спорядження (бляшки, ворварки, наносник, пряжку, псалій) скіфських типів, прикраси (шпильки, браслети, персні, намистини) та речі господарського ужитку (серп, ніж, терочник). Головне заняття — землеробство при великому значенні скотарства. Населення займалося також ремеслами та полюванням. Гор. існувало з VII по II ст. до н. е.

Літ.: *Іллінська В. А.* Басівське городище // Археологія. — 1966. — Т. 18. — С. 48 — 78.

Махортих С. В.

8. БАХМУТСЬКИЙ ТИП; БАХМУТСКИЙ ТИП; BAHMUTSKIY TYPE. (Див.: Д. 18).

Котова Н. С.

9. БЕРДЯНСЬКИЙ КУРГАН; БЕРДЯНСКИЙ КУРГАН; BERDYANSK BAR. Один з кург. скіфської знаті (Див.: С 37). Розташований на східній околиці с. Нововасилівка Бердянського р-ну Запорізької обл. Розкопаний під керівництвом М. М. Чередниченка (1977 — 1978 рр.). Висота 8,4, діаметр 70 м. Насип з валиків оточувався крепідою. Під насипом виявлено три пох. споруди у вигляді катакомб, які були пограбовані ще у давнину. Центральна могила глибиною 15 м від рівня давнього горизонту вміщувало пох. чоловіка, що супроводжувався двома "слугами". Більша частина начиння могили була розвішана на залізних гачках, вбитих у стіни камери. У пох. виявлені: амфори, парадний червонофігурний посуд, дерев'яні ритуальні чаші, меч із золотим руків'ям, вістря до списів та дротиків, бойові пояси з підвішаними до них сагайдаками зі стрілами, золоті прикраси кінської вузди, бронзові поножі, залізний панцер, кістяні гребені; одяг вкривали золоті бляшки. У південній могилі знайдено господарські речі; крім кісток тварин, два бронзові казани, залізний черпак, кістяну прикрасу від кнутовища-нагайки у вигляді голови вовка. У сусідній могилі — пох. жінки — жриці Великої богині. У пох. знайдено деталі візка, бронзові прикраси кінських вуздечок і пох. кортежу, бронзовий і червонофігурний *аттичний* чорнолаковий посуд, золоті нашивні бляшки, вістря до стріл тощо. Кург. є усипальницею знатного скіфа і датується рубежем V — IV ст. до н. е.

Літ.: *Чередниченко М., Фіалко О., Ковальов М.* Пам'ятки скіфів царських // Пам'ятки України. — 1991. — № 3. — С. 21 — 22; *Чередниченко Н. Н., Фіалко Е. Е.* Погребение жрицы из Бердянского кургана // СА. — 1990 — № 2. — С. 149 — 167.

Фіалко О. С.

10. БЕРНАШІВКА; БЕРНАШЕВКА; BERNASHIVKA. Пос. раннього етапу трипільської к-ри (Див.: Р 2), одна з найдавніших на території України пам'яток мідного віку. Розташована біля с. Бернашівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Пос. займає підвищення на першій надзаплавній терасі р. Дністер. Відкрите В. Г. Збеновичем та Г. Л. Єдонимовим у 1969 р. Досліджувалося 1972 — 1975 рр. експедицією Інституту арх. НАН України під керівництвом В. Г. Збеновича (розкопане майже повністю). Складалося з семи жител з дерев'яним перекриттям каркасно-стовпової конструкції, обмазаним глиною. Інвентар — знаряддя праці з кременю, каменю, кістки й рогу (*трасологічні визначення* Г. Ф. Коробкової), керам. пластика, прикраси. У керам. комплексі Б. 6,8 % становить посуд з врізним орнаментом (третя технологічна група за В. Г. Збеновичем), що має риси к-ри Боян (Див.: Б 24), з якою пов'язують походження трипільської к-ри (Див.: Т 35). Господарство Б. землеробсько-скотарське. Вирощувалися плівчасті пшениці, голозерний ячмінь, просо. Приселищне тваринництво базувалося на розведенні великої рогатої худоби, овець, кіз, свиней. Серед кісток тварин 59,2 % належить диким тваринам, що засвідчує значну роль полювання у господарстві. Пам'ятка відноситься до етапу *Прекукутені* II — Трипілля А (Див.: Т 35) і датується першою половиною IV(V) тис. до н. е.

Літ.: *Збенович В. Г.* Поселение Бернашевка на Днестре. — К., 1980. — 179 с.

Відейко М. Ю.

11. БЕХІСТУН або БІЗІСТУН; БЕХИСТУН; BEHISTUN. Скеля в Ірані, що знаходиться над дорогою Керманшах (тепер Бахтаран) — Хамадан. 516 р. до н. е. *Дарій Великий* увічнив на ній свої перемоги, в результаті яких було відтворено імперію *Ахеменидів*. Барельєф зображує Дарія під заступництвом бога *Ахура-Мазди*, який зустрічає своїх переможених ворогів. Написи виконані клинописом на трьох мовах — давньоперській, еламській та вавілонській. Скеля нижче написів обрубана вертикально і є майже неприступною. Однак у 1835 — 1847 рр. Г. Роулінс скопіював написи. Б. скеля дала ключ до розшифрування еламського та вавілонського клинопису. Для нас важливим є те, що серед підкорених країн двічі згадується Скіфія (ймовірно — середньоазійська).

Літ.: *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 35; *Лельшин В. В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. — СПб., 1892. — С. 25.

Гаврилюк Н. О.

* Тут і далі у дужках — калібровані дати.

Білогрудівська к-ра.

12. БІЛОГРУДІВСЬКА КУЛЬТУРА; БЕЛОГРУДОВСКАЯ КУЛЬТУРА; BILOGRUDOVS'KA CUL. К-ра доби пізньої бронзи (Див.: Б 31) Лісостепової України. Названа за місцем розкопок зольників у Білогрудівському лісі поблизу с. Пківка на Уманщині П. П. Курінним. Територія поширення — лісостепове правобережжя Дніпра. Датується Б. К. XII — IX ст. до н. е. Сформувалася на місцевій основі під впливом Карпато-Дунайських к-р (Див.: М 66). Представлена пос. та пох. Пос. (Собковка, Велика Андрусівка, Суботівське гор., Сандраки) не мали укріплень. Переважаючий тип жител — напівземлянки. Особливість Б. К. — велика кількість зольників. Пох. пам'ятки — грунтові та кург. мог. Частіше трапляються трупоположення у неглибоких ямах. Небіжчики скорчені, зрідка — кремація з зміщенням решток в урни. Керам.: сліпки, тульпаноподібні посудини, черпаки, кружки, миски, келихи. Бронзові вироби: браслети, спіральні підвіски, шпильки. Основа господарства — землеробство та скотарство. IX ст. до н. е. Б. К. змінила чорноліська (Див.: Ч 9).

Літ.: *Березанская С. С., Тыменко Г. Т.* Поселение предскифского времени в с. Собковка // КСИА АН УССР. — 1982. — Вып. 1. — С. 17 — 21; *Березанська С. С.* Кераміка білогрудівської культури // Археологія. — 1984. — Т. 16. — С. 17 — 21; *Покровська Є. Ф., Петровська С. О.* Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка // Археологія. — 1961. — 13. — С. 23 — 27; *Археологія* Української РСР. — К., 1971. — С. 394 — 404.

Гаврилюк Н. О.

13. БІЛОЗЕРСЬКА КУЛЬТУРА; БЕЛОЗЕРСКАЯ КУЛЬТУРА; BILOZERS'KA CUL. К-ра доби пізньої бронзи (Див.: Б 31). Деякими дослідниками розглядалася як пізній етап зрубної (Див.: З 32) (О. О. Кривцова-Гракова, О. М. Лесков, О. І. Тереножкін) або сабатинівської (Див.: С 1) (І. М. Шарафутдінова, І. Т. Черняков) к-р. Названа за пос., розташованим на березі Білозерського лиману у м. Кам'янка-Дніпровська Запорізької обл. Досліджувалося 1947 р. О. О. Кривцовою-Граковою. Територія поширення Б. К. — степова зона Північного Причорномор'я — від рр. Прута та Дунаю на заході до Сіверського Дінця та Дону на сході, від кордонів степу та лісостепу на півночі до передгір'їв Криму на півдні. Представлена пос., мог., майстернями ливарників. Пос. (Білозерське, Ушкалка II, Кірово, Бабино IV, Каховське, Зміївка, Тудоров та ін.) розташовані звичайно на невисоких надзаплавних терасах по берегах лиманів. Площа 3 — 4,5 га. Планування, ймовірно, вуличними — в один-два ряди (Див.: П 61). Є круглі ями господарського призначення. Житла прямокутної форми: наземні з кам'яною основою, землянки та напівземлянки. Споруди з кам'яними конструкціями є більш характерними для західного ареалу к-ри. Звичайно вони складалися з однієї кімнати з примикаючим до них *коридором*. Залишки стовпових конструкцій засвідчують наявність дво- або однохилого даху. Площа будов 15 — 70 м². Житла мали вогнища відкритого типу в центрі або у кутку приміщення. Мог. грунтові та кург. (Брилівка, Василівка, Кочковате, Первомаївка, Степове, Чернянка, Широке). Більшість кург. невисокі. Але відомі й монументальні споруди (кург. Широка Могила біля с. Мала Лепетиха на Херсонщині сягав висоти 9,6, діаметра 120 м). Безкург. мог. складаються з більш як 100 пох. Іноді грунтові та кург. мог. становлять єдиний комплекс. Пох. розміщувалися рядами і здійснювалися у прямокутних ямах, близьких за формою до квадрата, перекритих дерев'яним перекриттям. Небіжчики лежали скорчено на боку, іноді на спині головою на південь. Кінцівки рук покладено перед обличчям або грудьми. Іноді в обряді застосовували вогонь, вохру, крейду. Відкриті залишки тризни з кісток тварин та битого посуду. Пох. знаті відрізняються розмірами ям та складним внутрішнім улаштуванням (обшивка дошками, стовпові конструкції), виразним інвентарем. Такі пох. нерідко грабувалися у давнину. Традиційний набір інвентаря включає одну-дві посудини, скроневі кільця, намисто тощо. Керам. представлено кухонним, столовим та тарним посудом; за технологією вона проста та лощена. Провідна форма — горщики з виділеною шийкою. Орнамент — трикутний у розрізі наліпний валик або валик з розімкненими у вигляді вусиків кінцями. Численний посуд з низькими бортиками виконував функції мисок, сковорідок, жаровен. Лощений посуд характерний для пох. Тут переважали келихи з високою циліндричною шийкою, виступом у основі, широким кулястим тулубом та невеликим дном, є черпаки, чаші, миски. Для тарної керам. характерні корчаги великих розмірів. Відомі майстерні ливарників та скарби бронзових виробів (Завадівка, Калантаєв, Кардашинка, Медведівка, Цюрупинськ та ін.). Металеві вироби досить різноманітні: кельти (одно-, двох-, безвушкові), долота, кинджали (з кільцевим упором і паралельними лезами, черешкові без кільцевого упору), вістря до списів з прорізаним пером, шила, однолезові ножі, клепані казани, серпи. Виразні прикраси: шпильки, фібули, гудзики, браслети, підвіски, пронизки. Господарство племен Б. К. землеробсько-скотарське. Характеризується високим розвитком металообробки. У формуванні Б. К. брали участь носії зрубної к-ри Лівобережної України та сабатинівської (Див.: С 1) к-ри Північно-Західного Причорномор'я. Датується Б. К. за субмікенськими фібулами XII — X ст. до н. е.

Білозерська к-ра.

Літ.: *Археология* Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 519 — 526; *Отрощенко В. В.* Белозерская культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — С. 117 — 152; *Винчуков В. П.* Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1990. — 164 с.

Матвієнко С. В.

Бінокленодібні посудини.

14. БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ; БЕЛЬСКОЕ ГОРОДИЩЕ; BIL'SKE; HIL. Гор. скіфського (Див.: С 37) часу, розташоване у межиріччі р. Ворскли та її правої притоки р. Сухої Груні у Котелевському р-ні Полтавської обл. (Лівобережний Лісостеп). Вперше згадується Г. де Боплаком. Докладнішу характеристику Б. Г. зроблено О. О. Бобринським. Перші розкопки на гор. були проведені 1906 р. В. О. Городцовим, потім В. В. Хвойкою та І. О. Зарецьким. З 1954 р. розкопки на гор. проводяться експедицією Харківського ун-ту під керівництвом Б. А. Шрамка. Б.Г. вважається центром *ворсклинської групи* пам'яток. На думку Б. А. Шрамка це м. Гелон, згадуване *Геродотом*, центр племенного об'єднання будинів (Див.: В 33) та гелонів. В. А. Іллінська не погоджувалася з цією гіпотезою. За плануванням це типове мисове гор. Воно являє собою оборонний комплекс, що складається зі Східного, Західного та Куземинського укріплень, об'єднаних валом Великого Більського гор. Вал мав дерев'яні кріпосні стіни з вежами та іншими укріпленнями. Будови на Б.Г. різноманітні: наземні зруби, землянки, господарські споруди, кузня, бронзоливарня, залізоробна та кісткорізна майстерні. Знайдено залишки святилища з численними культовими статуетками, залишки дерев'яного храму з колонами. Знахідки: знаряддя праці, кінська упряж, вироби з кістки та рогу, кам'яні та численні металеві вироби. Господарська основа: землеробство, скотарство, ремесла. Датується пам'ятка VIII — III ст. до н. е.

Літ.: Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи. — К., 1967. — 180 с.; *Иллинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифы VII — IV вв. до н. э. — К., 1983. — С. 345 — 348.

Говрилюк Н. О.

15. БІНОКЛІ (БІНОКЛЕПОДІБНІ ПОСУДИНИ); БИНОКЛИ (БИНОКЛЕВИДНЫЕ СОСУДЫ); BINOCULARS (BINOCULARS SHAPED VESSELS). Культова керам. трипільської к-ри (Див.: Т 35). Мали вигляд двох циліндрів з розтрубами, з'єднаних перемичкою. З'являються наприкінці раннього Трипілля (етапу А) (Див.: Р 2) й існують до початку пізнього етапу (С 1). Перемички часто мають антропоморфний вигляд, в орнаментації використовувалися так звані лицьові мотиви, спіраль. Культове призначення Б.П. не викликає заперечень. Відомі знахідки Б.П., заповнених попелом і перепаленими кістками. Б. О. Рибаков вважає, що Б.П. використовувалися для обряду "поїння землі", оскільки циліндричні частини мають наскрізні отвори. Цьому суперечить те, що більшість Б.П. таких отворів не мають.

Літ.: Рыбаков Б. А. Космология и мифология земледельческого этапа // СА. — 1965. — № 1. — С. 24 — 47; № 2. — С. 45 — 47.

Відейко М. Ю.

16. БЛІТТА-СЕРНАНДЕРА СХЕМА; БЛИТТА-СЕРНАНДЕРА СХЕМА; BLYTT-SERNANDER'S SCHEME. Розподіл *голоцену* (Див.: Г 20) на кліматичні періоди — *арктичний, субарктичний, атлантичний, суббореальний, субатлантичний.* Ґрунтується на вивченні скандинавських торфовищ *спорово-пилковим* методом. Першу спробу розподілу післяльодовиков'я у такий спосіб здійснено А. Бліттом 1882 р. на основі вивчення стратиграфії торфовищ Норвегії. 1910 р. схема А., Блітта була підтверджена Р. Сернандером матеріалами торфовищ Швеції, після чого й одержала назву Б.-С.С. У Росії Б.-С.С. була застосована спочатку для розподілу на кліматичні періоди голоцену північно-західних і центральних р-нів Європейської частини СРСР. Для України Б.-С.С. успішно використана М. Ф. Веклічем. Одна з найактуальніших проблем у сучасній палеогеографії — співвідношення кліматичних періодів голоцену з періодами розвитку людського суспільства та арх. к-рами України.

Літ.: Blytt A. Die Theorie der wechselnder kontinentalen und insularen Klimate // Engler's botan Jahrb. 1882. — Bb.2; *Sernander R.* Die Schwedischen Torfmoore als Zeugen postglacialer Klimaschwan-kungen // Die Veranderungen des Klimas seit dem Maximum der Letzten Eiszeit. — Stockholm. 1910; *Герасимов И. П., Марков К. К.* Четвертичная геология. — М., 1939. — 300 с.; *Пейчинович М. И.* История лесов и палеогеография СССР в голоцене. — М., 1957. — С. 6 — 7; *Веклич М. Ф.* Стратиграфия лессовой формации Украины и соседние страны. — К., 1968.

Говрилюк Н. О.

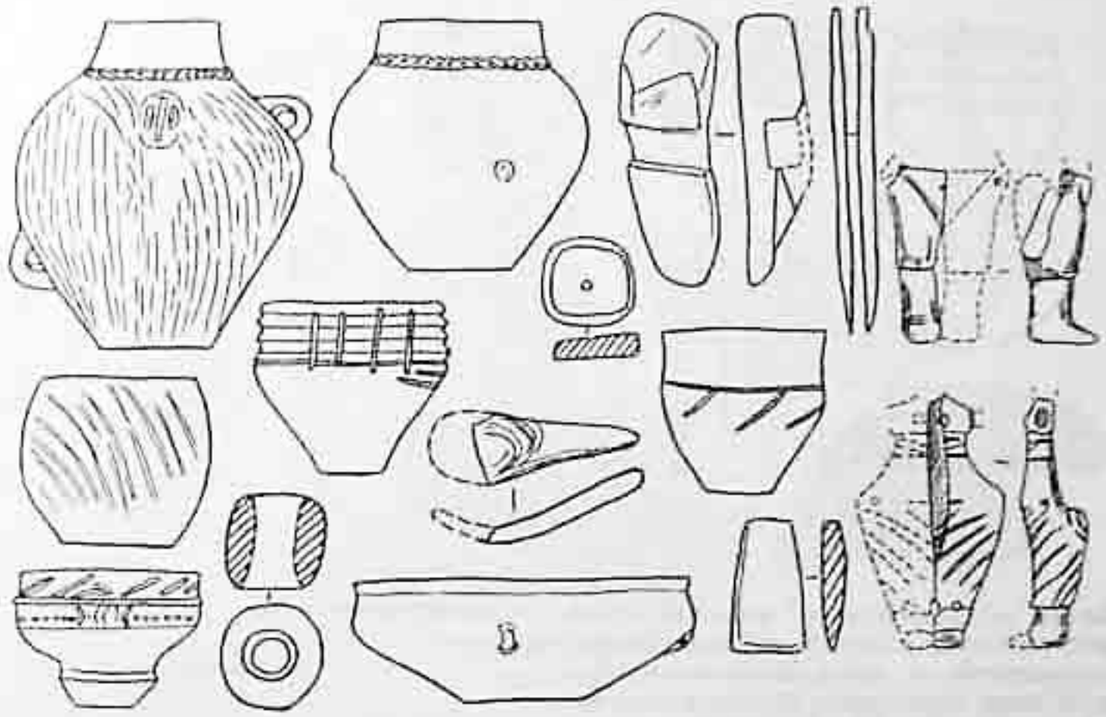

Болградський вар.

17. БОЛГРАДСЬКИЙ ВАРІАНТ КУЛЬТУРИ; БОЛГРАДСКИЙ ВАРИАНТ КУЛЬТУРЫ; BOLGRAD'S VARIANT CUL. Локальний варіант енеолітичної (Див.: М 43) к-ри Гумельниця (Див.: Г 55). Епонімна пам'ятка — пос. Болград (Одеська обл.). Відкрите І. Т. Черниковим 1960 р., досліджувалося Л. В. Субботіним, В. С. Бейлекчі. Пам'ятки (відомо 27) локалізуються на лівобережжі низового Дунаю (Молдова, Україна). Датується Б.В.К. IV(V) тис. до н. е. Хронологічна послідовність існування типів пам'яток визначена Л. В. Субботіним: Кокараї — Новокрасівка — Озірке — Болград — Нагорне II — Вулканешти II — Лопацика. Пам'ятки Б.В.К. генетично пов'язані з к-рою Гумельниця етапу АІ на правобережжі Дунаю. На території України відомо 19 пос. та одне пох. Пос розташовані на високих берегах придунайських озер або схилах річок, що в них впадають на мисах. Площа пос. звичайно в межах 0,5 — 1 га, але відомі й великі: Рені, Омабія, Вулканешти II — 10 га. Потужність культурного шару 0,5 — 1 м. Житла — напівземлянки та наземні глинобитні, в тому числі — двоповерхові (є сумніви щодо можливості існування останніх у трипільців). Розташовані рядами. Пох. обряд ідентичний гумельницькому. Речовий комплекс: знаряддя праці з кременю (скребачки на пластинах та відщепах, вкладиші до серпів, долота, скобелі, різці, вістря, свердла) та каменю (сокири-клини, мотики, бойові сокири, відбійники, зернотерки, долота, лощила). З рогу та кістки виготовлялися мотики та землекопалки, проколки, долота, лощила, орнаментири, остроги та гарпуни, рукій'я. Керам. представлена кухонним та столовим посудом. Кухонний посуд виготовлено з глини з домішками шамоту, полови та піску. Основні форми — казани, глечики, горщики, накривки, сковороди, підлитки. Прикрашалися "рустом", штампом, прокресленим орнаментом. Столовий посуд виготовлявся з відмуленої глини з домішками шамоту та піску, тонкостінний. Основні форми — глечики, горщики, келихи, миски, чашки, ложки та ковші. Орнаментовані вони канелюрами, заглибленим орнаментом (штамп, прокреслені лінії) та розписом — переважно білою, іноді — чорною, червоною, брунатною фарбами.

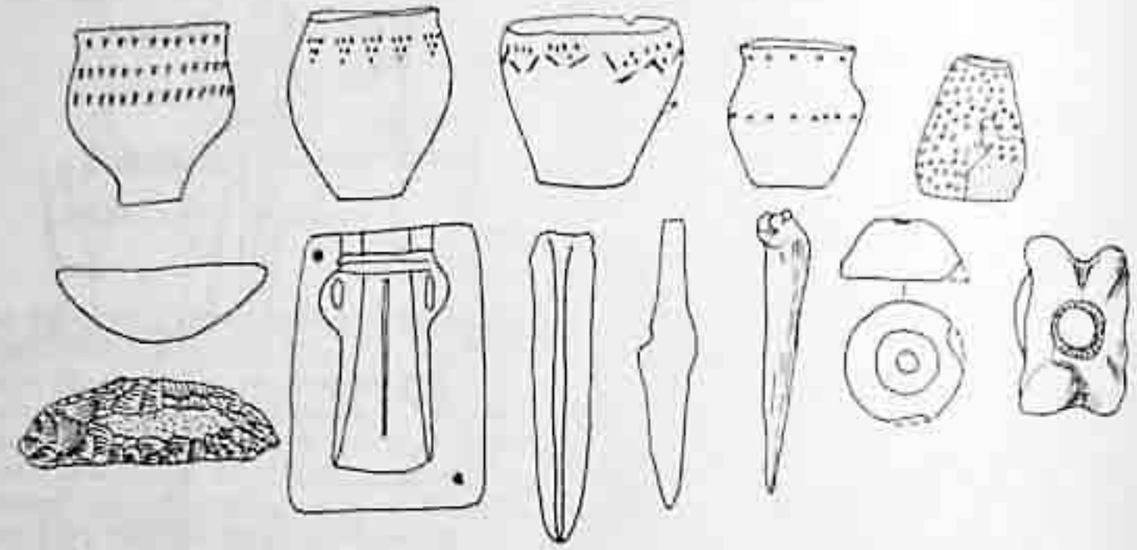

Бондарихинська к-ра.

Відома антропоморфна пластика, глиняні амулети, культові столики-вівтарі. Господарство — скотарсько-землеробське. У стаді переважала велика рогата худоба (понад 90 %). Із злаків вирощувалися плівчасті пшениці, ячмінь плівчастий та голозерний, овес, просо. Вірування: культ Сонця, пов'язаний із землеробською магією, культи, пов'язані з ідеєю плодючості.

Літ.: Сребстан Л. В. Памятники культуры Гумельницы Юго-Запада Украины. — К., 1983. — 140 с.; *Бейлачи В. С.* Ранний энеолит низовьев Прута и Дуная. — Кишинев, 1978. — 160 с.

Відейко М. Ю.

18. БОНДАРИХИНСЬКА КУЛЬТУРА; БОНДАРИХИНСКАЯ КУЛЬТУРА; BONDARYHA CUL. К-ра епохи бронзи (Див.: Б 31) і раннього заліза (Див.: З 6). Епонімна пам'ятка — пос. в уроч. Бондариха на Сіверському Донці (розкопки В. А. Іллінської та Д. Я. Телегіна). Виділена В. А. Іллінською. Ареал: північний схід України. Датується XII — VIII ст. до н. е. Більшість дослідників вважає, що Б.К. склалася на основі мар'янівської (Див.: М 11) к-ри епохи бронзи і пов'язують її з *фінно-уграми*. Пам'ятки представлені гор. (Веселе, Рокитне) і пос. (Бондариха, Хухра, Ніцаха, Оскол та ін.). Вони розташовані на мисах, дюнах, краєм перших надзаплавних терас. Житла — землянки з вогнищами та наземні будови, є господарські ями. Пох. пам'ятки представлені грунтовими мог. (Тимченки, Основа, Залізне) з трупоспаленнями та наступним пох. залишків у грунтових ямах. Підкурганне трупопокладення зафіксоване лише біля с. Чернеччина. Керам. представлена високими горщиками зі стінками, що звужуються догори. Орнаментовано посуд косими насічками, ямками у вигляді ряду, "бантика", "виноградного грона". Кам'яні знаряддя: зернотерки, терочники, шліфовані сокири, вкладиші до серпів. Трапляються талькові ливарні форми для відливки кельтів, ножів, долотоподібних знарядь. Залізні вироби нечисленні: шильця з Бондарихи та Тимченків, а також ніж з пос. Оскол. Основа економіки — землеробство та скотарство. Значну роль відігравало полювання. Населення вирощувало просо, ячмінь, пшеницю, жито, горох. У скотарстві провідне місце належало великій рогатій худобі. Свідченням розвитку бронзоливарного виробництва можуть бути знахідки лячок, шлаків, ливарних форм. На заході Б.К. межує з лебедівською к-рою (Див.: Л 5), на півдні — з білогрудівською (Див.: Б 12)-чорноліським (Див.: Ч 9) пам'ятками. На їх стику існує смуга змішаних пам'яток, тому при віднесенні того чи іншого пос. або пох. до якоїсь з к-р виникають труднощі. Б.К. стала основою для становлення к-р скіфського (Див.: С 37) часу у Дніпровському лісостеповому лівобережжі.

Літ.: Ильинская В. А. Бондарихинская культура бронзового века // СА. — 1961. — № 1. — С. 26 — 45; *Археология* Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 2. — С. 512 — 519.

Макортих С. В.

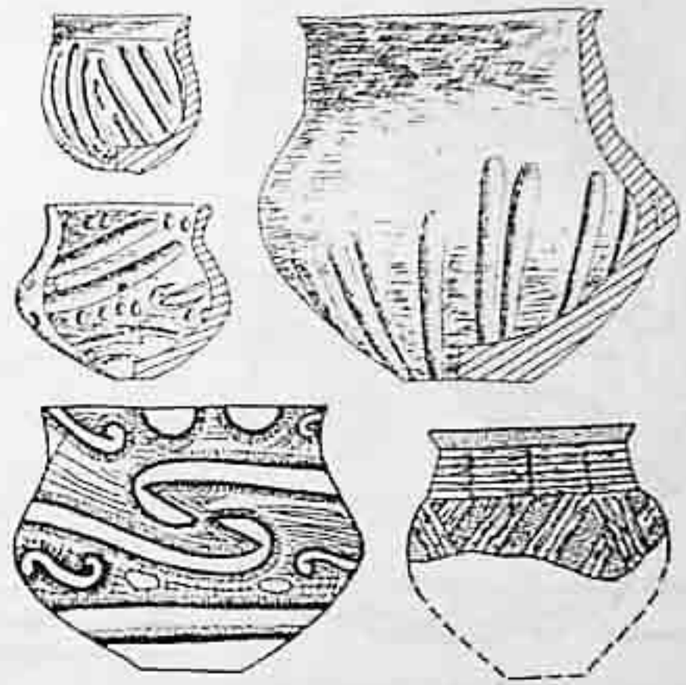

Борисівський тип.

19. БОРЕАЛ; БОРЕАЛ; BOREAL. Одна з початкових фаз голоцену високих широт, яка тривала від 9,5 до 7,5 тис. р. тому.

Літ.: Марушевич Л. Н. Палеогеографический словарь. — М., 1985. — С. 38.

Гаврилюк Н. О.

20. БОРЕАЛЬНА ТРАНСГРЕСІЯ; БОРЕАЛЬНАЯ ТРАНСГРЕССИЯ; BOREAL TRANSGRESSION. Період трансгресії Північного Льодовитого океану, що спричиняла зміни у кліматі на півночі Руської рівнини під час микулинського міжльодовиків'я.

Літ.: Марушевич Л. Н. Палеогеографический словарь. — М., 1985. — С. 38.

Гаврилюк Н. О.

21. БОРЕАЛЬНА ФЛОРА І ФАУНА; БОРЕАЛЬНАЯ ФЛОРА И ФАУНА; BOREAL'S FLORA AND FAUNA. Організми та рослини, що були поширені у північній частині помірної зони північної півкулі. У холодні періоди ареали Б.Ф. і Ф. зміщувалися на південь, у теплі — на північ, залишаючи "льодовикові реліхти".

Літ.: Марушевич Л. Н. Палеогеографический словарь. — М., 1985. — С. 38.

Гаврилюк Н. О.

22. БОРИСІВСЬКИЙ ТИП; БОРИСОВСКИЙ ТИП; BORISIVS'KIY TYPE. Тип пам'яток трипільської (Див. Т 35) к-ри мідного віку (Див.: М 43) (середній етап BI). Епонімна пам'ятка — пос. біля с. Борисівка Вінницької обл. Досліджувались М. Ф. Білашевським 1925 р. Б.Т. пам'яток виділила К. К. Черниш 1975 р. Пам'ятки тягнуться неширокою смугою від лівобережжя середньої течії Дністра до басейну Південного Бугу. Датуються початком середнього Трипілля — етапу BI. Відомі пос. Б.Т. — Печера, Озаринці, Красноставка, Плисків, Черниявка. Відрізняються від пам'яток іншого типу набором посуду. Характерні типи керам.: грушоподібні, біконеподібні посудини, чаші на піддонах, широкогорлі горшики, великі шоломоподібні накривки, прикрашені заглибленим орнаментом, широкими каннелюрами з відбитками зубчастого штампа, окремі зони пофарбовані червоною вохрою. Розписний поліхромний посуд трапляється дуже рідко. Б.Т. пам'яток виник на основі пам'яток Трипілля А (Див.: Т 35) в результаті розселення трипільських племен на північний схід, де сформувався як східний варіант трипільської к-ри (=східнотрипільська (Див.: С 91) к-ра за О. В. Цвек). Пам'ятки Б.Т. лягли в основу цього варіанта (к-ри).

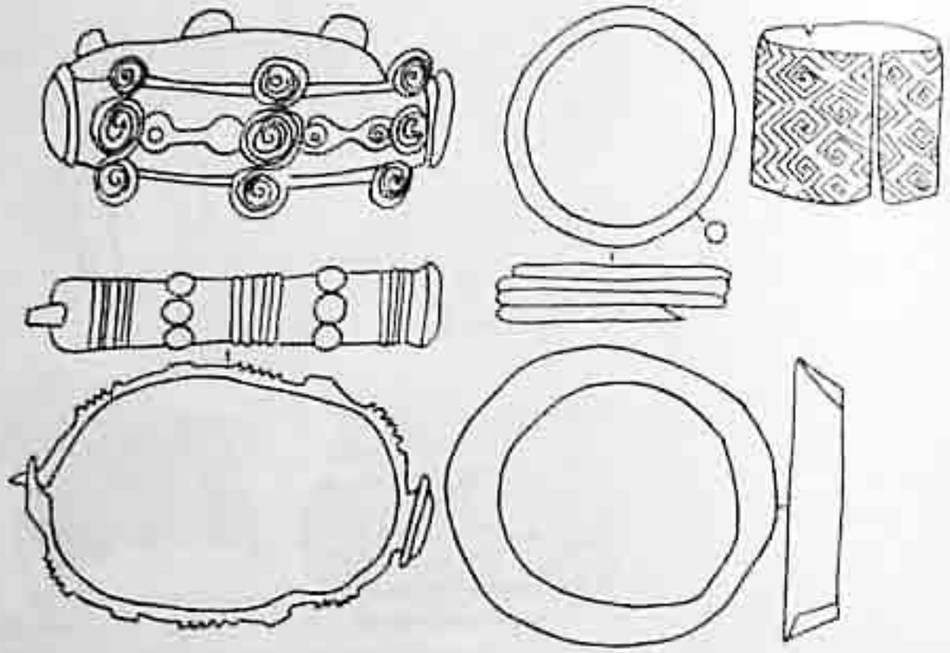

Браслет.

Літ.: *Бялошинський М.* Досліди на городищі біля с. Бориславка // КЗ ВУАК за 1925 р. — К., 1928. — С. 7 — 12; *Черных Е. К.* Место поселений борисовского типа в периодизации трипольской культуры // КСИА АН СССР. — 1975. — Вып. 142. — С. 3 — 10.

Відейко М. Ю.

23. БОРОДИНСЬКИЙ СКАРБ; БОРОДИНСКИЙ КЛАД; BORODINS'KIY HOARD. Інакше — Бесарабський скарб епохи бронзи (Див.: Б 31). Знайдено біля с. Бородино Одеської обл. 1912 р. Відноситься до к-ри багатопружкової керам. До нього належать 11 цілих і 6 фрагментованих предметів: два срібних вістря до списів, втулка від третього, срібний кинджал та чотири шпильки, бронзові платівки від обкладинки дерев'яної чаші, чотири кам'яних сокири і уламки п'ятої, три булави з алебастру. Срібні речі мають золоте покриття. Точне датування скарбу дискусійне. Б.С. зберігається у Національному історичному музеї Росії (у Москві).

Літ.: *Березанская С. С., Отрощенко В. В., Черниченко И. И., Шарафутдинова И. Н.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — С. 12; *Бочкарев В. С.* Проблема Бородинского клада // Проблемы хронологии. — М., 1988. — Вып. 1. — С. 129 — 134; *Кравцова Гранова О. А.* Бесарабский клад // Тр. ГИМ. Памятники культуры. — М., 1949. — Вып. 1. — 26 с.; *Сафронов А. И.* Датирование Бородинского клада // Проблемы хронологии. — Л., 1968. — Вып. 1. — С. 72 — 128.

Катина Н. С.

Браслет.

24. БОЯН; БОЯН; BOIAN. Неолітична к-ра (розвинений неоліт, Див.: Н 15). Поширена на території Румунії, у Подунав'ї. Епонімна пам'ятка — оз. Боян. Сформувалася на базі ранньонеолітичної к-ри *Дудешті* з участю к-р Хаманджія (Див.: Х 2) та к-ри лінійно-стрічкової керам. (Див.: Л 20) на території центральної та південної Мунтенії, пізніше — поширилася на захід до р. Олт, на північ — за Карпати, у Трансильванію, Молдову. Датується V(VI) тис. до н. е. Виділено чотири фази — *Болінтиняну, Джулешті, Відра* та перехідну. Пос. невеликі — у заплавах річок, житла — глинобитні ("майданчики") каркасно-стовпової конструкції. Пох. відомі як на території пос., так і у вигляді мог. (найбільший — Черніка під Бухарестом — 340 пох.). Пох. обряд: трупопокладення, скорчені на боці (ранні), випростані на спині (пізні). Інвентар: посуд, знаряддя праці, прикраси. Знаряддя праці — з каменю, кременю, кістки; прикраси — мідні. Посуд: кухонний, столовий та тарний. Орнаменти: вимчастий, "шаховий", "вовчий зуб" (Див.: О 14) з інкрустацією білою або червоною фарбами, фарбовані поверхні. Господарство — землеробсько-скотарське (у стаді переважала велика рогата худоба). Сусідні к-ри: Хаманджія, *Маріца, Хотниця, Вінча, Вадаста, Петрашті*. К-ра Б. лягла в основу формування к-р Гумельниця (Див.: Г 35) та Прекукутені (Див.: К 114).

Літ.: *Comşa E.* Istoria comunitatii Culturii Boian. — Bucureşti, 1974.

Відейко М. Ю.

25. БРАК; БРАК; DEFECT, WASTER. Вироби або їх фрагменти, викинуті майстром через певні вади у формі або в оформленні. Знахідки бракованих речей свідчать про близькість майстерень чи горна.

Літ.: *Бреф У., Трэмп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 38.

Гаврилюк Н. О.

26. БРАСЛЕТ; БРАСЛЕТ; BRACELET; ANKLET. Прикраса рук чи ніг людини у вигляді обойми. З'явилася у період верхнього палеоліту. Спочатку Б. виготовлялися з кістки та рогу, іноді — каменю, пізніше основними матеріалами стали бронза та залізо, рідше — золото та срібло.

Літ.: *Свод* этнографических понятий и терминов. Материальная культура. — М., 1989. — С. 197.

Гаврилюк Н. О.

27. БРИНЗЕНСЬКА КУЛЬТУРА; БРЫНЗЕНСКАЯ КУЛЬТУРА; BRUNZENS'KA CUL. К-ра ранньої доби верхнього палеоліту (Див.: В 11). Ареал: Подністров'я, Попруття. Епонімна пам'ятка — грот Бринзени у Молдові. Датується 40 — 25 тис. р. тому. Палеогеографічний фон визначається супутньою фауною: песець, заєць-біляк, лемінг. Все це вказує на досить холодний клімат. Економіка базувалася на полюванні на північного оленя та коня. Головні пам'ятки: гроти Бринзени I, Чулту, Бобуленти VI. Матеріальна к-ра характеризується кременевими та зрідка кістяними виробами. Інвентар з кременю: нуклеуси для зняття пластин, відщепи. Трапляються середньопалеолітичні знаряддя: скребла, гостроконечники, біфаси, знаряддя з зубчасто-вимчастим краєм. Верхньопалеолітичні знаряддя: скребачки на пластинах, відщепи, різці. Цікава знахідка: амулет у вигляді риби чи птаха з бивня мамонта (Бринзени I). Вважають, що к-ра склалася на основі місцевого середнього палеоліту (Див.: С 17) (*стінковська к-ра*).

Літ.: *Борзиак И. А.* Поздний палеолит Днестровско-Карпатского региона (опыт систематизации) // Первобытные древности Молдавии. — Кишинев, 1983. — С. 33 — 65.

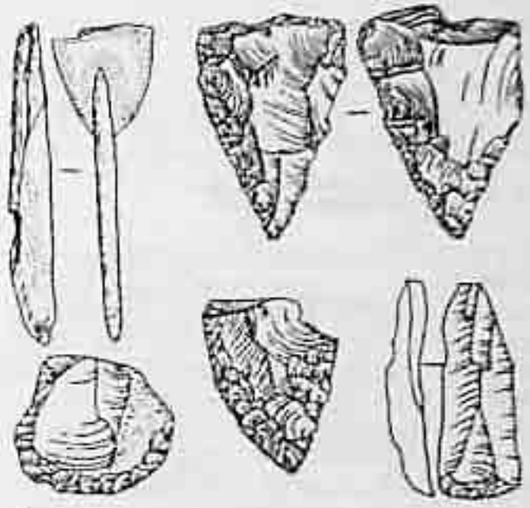

Бринзенська к-ра.

Степанчук В. М.

28. БРИНЗЕНСЬКИЙ ТИП; БРЫНЗЕНСКИЙ ТИП; BRYNZENS'KIY TYPE. Тип пам'яток трипільської (Див.: Т 35) к-ри мідного віку (Див.: М 43) (етапу СІ І). Епонімна пам'ятка — пос. Бринзень-Циганка (Молдова), досліджувалася В. С. Макаревичем. Відомо 25 пам'яток Б.Т., що займають територію у Середньому Попруттї та Подністров'ї. Датується серединою III (серединою IV) тис. до н. е. Найдослідженішими є пос. Бринзень-Циганка, Костешти IV, Жванець, уроч. Шовб (керам. центр). Пос. займають високі тераси, миси берегів річок, скелясті виходи висотою 25 — 50 м. Укріплення — рови та вали. Пос. невеликі за площею — до 1 га. Деякі складалися з укріпленої та відкритої частин. Житла — "майданчики" або напівземлянки. Пох. пам'ятки не відомі. Знаряддя праці виготовлені з кременю — місцевого та волинського, кістки та рогу. Для пам'яток даного типу є характерними кістяні кинджали, рогові клевці, сокири, молоти. Металеві вироби нечисленні: шила, проколки, клиноподібна сокира, кинджал усатівського типу з Більча-Злотого (Вертеба). Типові прислічка з глини з орнаментом та без нього. Керам. комплекс представлений кухонним та розписним посудом. Кухонний — горщики з домішкою в глині товчених черепашок або шамоту. Столовий — з відмуленої глини, розписа-

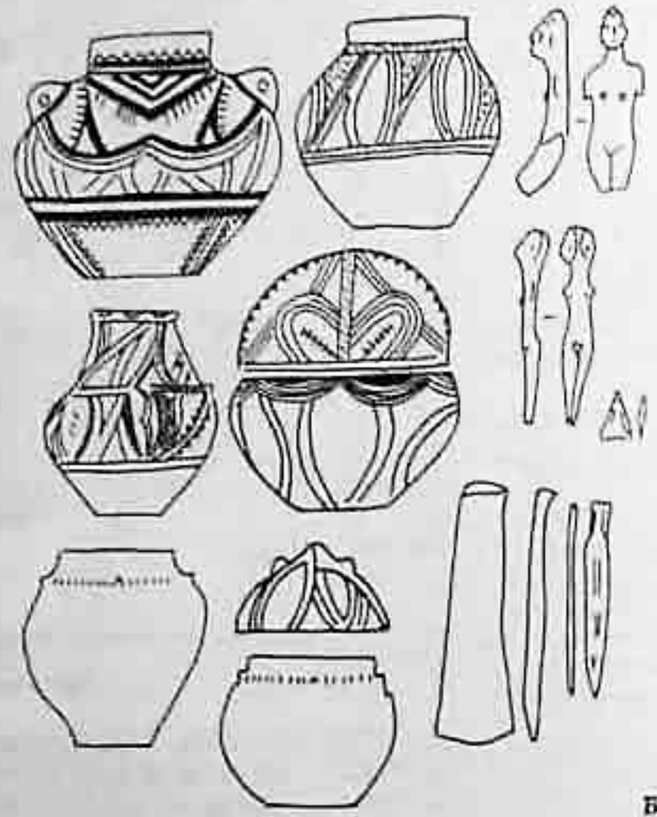

Бриньєнський тип.

ний. Своєрідність Б. столової кераміки в її розписі. В ній переважає вертикальна побудова орнаменту, поширені елементи у вигляді трикутників та "вовчого зуба". Культова пластика представлена антропоморфними (Див.: А 19), переважно жіночими статуетками, серед яких є цілком реалістичні. Господарство — землеробсько-скотарське. На окремих пам'ятках (Жванець-Шовб) переважає дика фауна (до 70 %), на інших — свійська. Б. пам'ятки синхронні пам'яткам вихватинського (Див.: В 21) та усатівського типів (Див.: У 4), *тисапалварський к-р*. Змінюються пам'ятками гординенського типу трипільської к-ри (Див.: Г 20).

Літ.: *Маревич В. Н.* Поздетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1971; *Древнее К. Н.* Памятники Позднего Триполья. — Кишинев, 1980; *Мовша Т. Г.* Гончарный центр трипольской культуры на Днестре // СА. — 1972. — № 2. — С. 229 — 234.

Відейко М. Ю.

29. БРОВКА; БРОВКА; BAULK. Частина насипу кург. або площі пос., яку залишають під час розкопок для отримання вертикального розрізу насипу або культурного шару пос. При дослідженні кург. вручну Б., що проходять через вершину кург., взаємно перпендикулярні. При дослідженні кург. за допомогою техніки обов'язковими є центральна Б., що проходить через вершину кург. і кілька бічних. При розкопках *довгих* кург. прокладають три Б. вздовж довгої осі кург. і кілька поперечних з обов'язковим їх проходженням через вершини малих кург., що становлять, як правило, довгий кург. При розкопках пос. Б. обов'язково залишаються через кожні 100 м, але можливі й додаткові. Глинистий грунт дозволяє робити Б. товщиною 0,20 — 0,50 м. Б. в обов'язковому порядку зачищаються і фіксуються, проводиться опис стратиграфії (Див.: С 78). З виявленими у Б. насипами пов'язують відповідні їм пох. Після дослідження насипів і переносу репера Б. знімаються.

Літ.: *Авдусин Д. А.* Полевая археология СССР. — М., 1980. — С. 17.

Гавриляк Н. О.

30. БРОНЗА; БРОНЗА; BRONZE. Сплав міді та олова. У порівнянні з міддю має більш низьку температуру плавлення.

Відкритий у першій половині III тис. до н. е.

Походження слова Б. пояснюється порізному. Одна з версій пов'язує його з м. Бриндізі, де, за словами *Плінія*, працювало 160 фабрик по виготовленню дзеркал з Б. За іншими джерелами, це слово має перське або арабське походження.

Літ.: *Бакс К.* Богатства земных недр. — М., 1986. — С. 87 — 88; *Возникновение* и развитие химии с древнейших времен до XVI в. — М., 1983. — С. 67.

Гавриляк Н. О.

31. БРОНЗОВА ДОБА; ЭПОХА БРОНЗЫ; BRONZE AGE. Період в історії людства, пов'язаний з винайденням бронзи та значним поширенням виготовлених з неї різноманітних знарядь. Перевага бронзи над міддю полягає у її більшій твердості й у значно нижчій температурі плавлення. Перші згадки про бронзу є у шумеро-акадській літературі, у "Гімні богу Вогню". В Україні Б.Д. починається у перших ст. II тис. до н. е. — закінчується на початку I тис. до н. е. з виходом та поширенням залізних виробів у Східній Європі. Виділяють три періоди Б.Д.: *ранній* — XVIII — XV ст. до н. е.; *середній* — XV — XII; *пізній* — XII — IX ст. до н. е. Перші бронзові вироби потрапили на нашу територію з Балкан, Прикарпаття та Кавказу. Розвиток місцевого бронзоливарного виробництва припадає на середній та пізній періоди Б.Д. Тут виникає кілька металургійних центрів (Див.: П 112), що використовували як місцеву, так і довізну сировину. У пізніх пам'ятках зрубної (Див.: З 32), білогрудівської (Див.: Б 12), лебедівської (Див.: Л 5) і бондарихинської (Див.: Б 18) к-р з'являються перші залізні вироби, які знаменують початок нової епохи. Особливість Б.Д. на території Північної України у тому, що протягом усього періоду великого значення набуває видобуток каменю і виготовлення з нього знарядь. Це було зумовлено двома причинами: наявністю виходів каменю та великою вартістю бронзи у цих регіонах. У Б.Д. завершилися процеси першого суспільного розподілу праці, розвиток орного землеробства, формування і розвиток общинного ремесла, виникнення спеціалізованих майстерень для виготовлення серпів, тесел та інших знарядь праці, використання упряжного коня та колісниць (Див.: К 79), відокремлення племенної верхівки, парної сім'ї, виникнення великих етнокультурних утворень.

Літ.: *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. — К., 1982. — 210 с.; *Археология* УССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 354 — 361; *Монгайт Л. А.* Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. — М., 1974. — 408 с.

Махортих С. В.

32. БУГО-ДНІСТРОВСЬКА КУЛЬТУРА; БУГО-ДНЕСТРОВСКАЯ КУЛЬТУРА; BUG-DNIECTER CUL. Неолітична к-ра (Див.: Н 15), яку виділено В. М. Даниленком. Ареал — лісостеп та північний степ у басейнах Південного Бугу і Дністра. Названа за територією поширення. Датується другою половиною VI — початком IV тис. до н. е. Сформувалася під кришським впливом на місцевій мезолітичній основі: типу Оселівка-Атаки на Дністрі та гребениківсько-анетівській (Див.: А 15; Г 43) на Південному Бузі. Існує два варіанти: *південнобузький* і *дністровський*. В обох варіантах виділено кілька фаз: *безкерамічна* (нижній шар Заньківців), *скибинецька* (нижні шари Базькова і Митькова о-вів), *соколецька* (нижні шари Сокольців II, Печери), *печерська* (Печера), *самчинська* (Самчинці 1,2), *савранська* (Саврань, Пугач). Пос. Б.-Д.К складалися з 6 — 11 будинків, витягнутих вздовж річки. На Південному Бузі за сукупністю арх. матеріалу простежено аморфні контури легких наземних будов площею від 8 до 50 м²; на самчинській фазі з'являються окремі підпрямокутні будинки; на савранській — поряд з легкими житлами, зводилися житла з кам'яним фундаментом, у якому кріпилися стояки каркаса. Усередині жител — кам'яні вогнища, поруч з будинками — ями для покидьків. У пам'ятках дністровського варіанта на 1 — 2 фазах з'являються напівземлянки аморфних обрисів з вогнищами; на третій фазі — напівземлянки та наземні будинки; на 4 — 5 фазах — наземні будинки аморфних та підчотирикутних форм з відкритими або кам'яними вогнищами усередині. Поодинокі пох. — скорчені на боку — знайдені на пос. Саврань та Цикінівка. Специфіка матеріальної Б.-Д.К. визначається мезолітичною підосновою, значним кришським впливом на Дністрі, а з середини V тис. до н. е. — впливом маріупольського (Див.: М 6) населення на південнобузьких мешканців. Дністровський варіант: керам. з'являється, ймовірно, у четвертій чверті VI тис. до

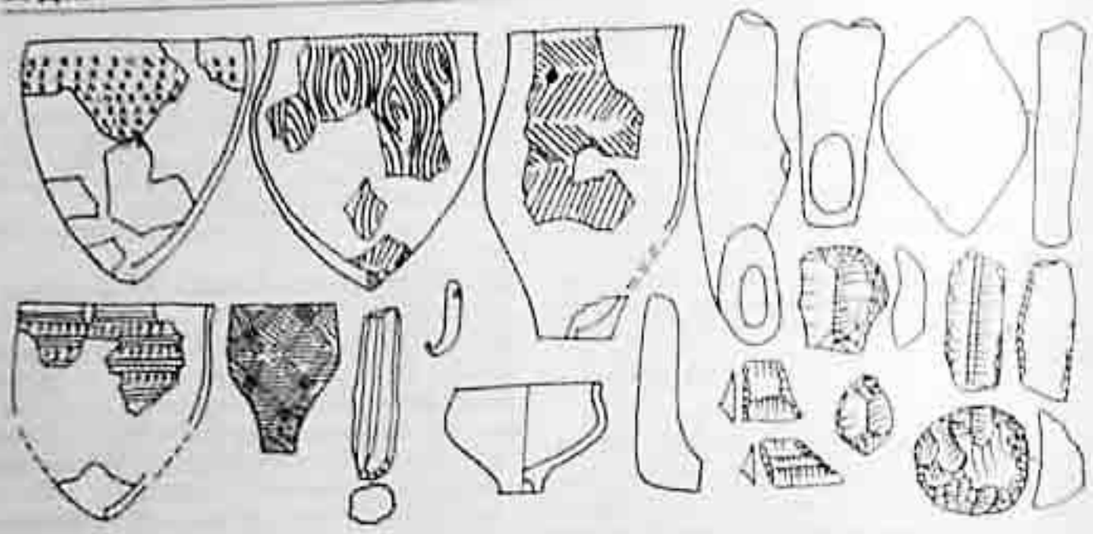

Буго-дністровська.

н. е. під кришським впливом. Переважають горщики з округлим тулубом і невисокими вінцями, є реберчасті миски. Орнамент — прокреслені лінії, які утворюють "паркетні", ялинкові, сітчасті і хвилясті композиції; на другій фазі, синхронній соколецькій, є насічки, пізніше — защипи та нігтьові вдавлення; на четвертій фазі, синхронній самчинській, гребінцево-прокреслений. Південнобузький варіант: керам. поширюється, вірогідно; наприкінці VI тис. до н. е. Під західним впливом, який продовжувався до середини V тис. до н. е., з'являються плоскодонні опуклобокі горщики з невисокими вінцями; на сонецькій фазі — імпортні кіролоцині келихи. На печерській фазі — впливи кришської та керешської к-р (Див.: К 36) приводять до широкого ужитку столового посуду з добре відмуленої глини. Для Б.-Д.К. є типовими: гостродонні слоїки і горщики з плавно відігнутими вінцями; на савранській фазі — плоскодонні біконічні посудини. Орнамент — прокреслений, утворює складні округло-криволінійні композиції, ялинку, пальцеві защипи; з печерської фази — прокреслено-накольчастий, є наліпні вушка, пружки; на самчинській — гребінцево-прокреслений; на савранській — прокреслений у вигляді прямолінійно-кутових композицій, накольчастий (Див.: О 14). Під впливом нижньодонської (Див.: Н 19) к-ри на самчинській фазі з'являється гребінцевий орнамент, а під азово-дніпровським (Див.: А 4) — гребінцевий жатий та комірцеві посудини. Переважають кремінні знаряддя. Нуклеуси пірамідальні, призматичні, на Бузі є опілци-

Буго-дністровська.

воподібні; ножі і вкладиші (на Південному Бузі — кукрекські) з пластин. Скребки на Дністрі — кінцеві на пластинах, на Південному Бузі — округлі й овальні з ретушшю, трапляються трапеції й асиметричні ромби. Наконечники дротиків та рибальські гачки з кістки, на савранській фазі — підтрикутні двобічно оброблені кременеві наконечники. Долота і тесла з рогу, іклів кабана, рідше — тесла і сокири з каменю. Трапляються мотики з кістки та рогу оленя, кам'яні ромбічні та овальні зернотерки. Основа господарства — полювання і рибальство, другорядними є землеробство і скотарство. Сусідні к-ри: *криш*, лінійно-стрічкової кераміки (Див.: Л 20), сурська (Див.: С 88), києво-черкаська (Див.: К 39), азово-дніпровська (Див.: А 4). Змінюється трипільською (Див.: Т 35) к-рою. На Південному Бузі деякий час вони співіснують.

Літ.: *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. — К., 1969. — С. 252; *Маринеску В. Н.* Буго-Днестровская культура на территории Молдавии. — Кишинев, 1974. — С. 175; *Шапошникова О. Г., Тонейко Н. Т.* Некоторые итоги исследования многослойного поселения Пугач на Южном Буге // Первобытная археология. — К., 1989. — С. 86 — 87.

Котова Н. С.

33. БУДИНИ; БУДИНЫ; BUDINAE. Нескіфське плем'я, згадане Геродотом. Можливо, належали до групи східних *балтів*. Існує кілька гіпотез щодо їх розміщення. За Б. М. Граковим Б. жили між сучасним м. Ніжином та р. Хопер; М. І. Артамонов розміщував їх між р. Синюхою та сучасним Харковом.

В. А. Шрамко називає будино-гелонами населення Лівобережного Лісостепу, а Більське городище — Гелоном. О. М. Мельниковська зв'язала Б. з юхнівською к-рою (Див.: Ю 1).

Літ.: *Доватур И. А., Коллаутин Д. П., Шишова И. А.* Народы нашей страны в "Истории" Геродота. — М., 1982. — С. 348; *Рыбаков Б. А.* Геродотова Скифия. — М., 1979. — С. 158 — 159.

Гавриляк Н. О.

34. БУЗОВКА; БУЗОВКА; BUZOVKA. Пос. фінальної бронзи (Див.: Б 31) — раннього заліза (Див.: З 6). Розташоване на мисі при впадінні у старицю р. Орелі, її лівої притоки р. Бузовочки біля с. Бузовка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл. Досліджувалося В. О. Ромашком 1981 р. Площа пос. 180 х 80 м. Загинуло внаслідок нападу ворогів, що засвідчується рештками згорілого житла, в одному з опорних стовпів якого засіло бронзове вістря до стріли. Житло — напівземлянка (7,5 х 4,2 м) з відкритим вогнищем. Наймасовішою категорією знахідок є керам.: горщики, корчаги, келихи, прикрашені насічками, прокресленими лініями, пальцевими защипами, валиками, наколами, дрібнозубчастим штампом, цідилки. Є пряслиця, грузила, культові "хлібці", терочники, вкладиші до серпів, шило й бронзовий гудзик. Виявлені сліди бронзоливарного виробництва: уламки лячок, тиглів, мідні шлаки. Важливу роль в господарстві відігравало землеробство та полювання. Датується пос. XI — VIII ст. до н. е.

Літ.: *Ромашко В. А.* Поселение финальной бронзы — раннего железного века у с. Бузовка Днепропетровской обл. // Древности степного Поднепровья. — Днепропетровск, 1982. — С. 54 — 59.

Махортих С. В.

35. БУЗЬКИ; БУЗЬКИ; BUZ'KY. Неолітичне пос. черкаського варіанта києво-черкаської к-ри (Див.: К 39) дніпро-донецької к.-і.о. (Див.: Д 13) біля с. Бузьки Золотоніського р-ну Черкаської обл. Розкопане 1957 — 1958 рр. Д. Я. Телегіним. Розташоване на лівому березі Дніпра на поверхні невеликого горба, висотою 4 — 5 м над заплавою. Підвищення оточене луками, де протікала р. Ірклійка — приток Дніпра. Площа пос. близько 0,5 га, відкрито 802 м². Знахідки залягали на глибині 0,2 — 0,6 м від поверхні у чорному вуглистому піску. На думку В. Ю. Коена, на пос. існувало наземне підпрямокутне житло площею 75 — 85 м². Воно мало легку каркасну конструкцію, відкрите вогнище. На підлозі у ямці (можливо для запікання) виявлено скупчення черепашок. На пос. знайдено: нуклеуси (призматичні та мікролітичні), нуклеоподібні уламки, середні та мікролітичні пластини, відщепи, низькі та середньовисокі трапеції, асиметричні ромби, сегменти, кукрекські вкладиші, підтрикутні вістря до стріл, двобічно оброблені, скребачки на відщепах округлої й неправильної форм, клиноподібну мотику з рогу оленя, ріжуче знаряддя з ікла кабана, уламки так званих прасочників. Керам. виготовлено з глини з домішками піску з рослинністю, іноді — з графітом. Вона складається з гостродонних опуклобоких слоїків і слабопрофільованих горщиків зі стягнутим досередини верхом, є плоскодонні біконічні слоїки і горщики. Вінця посудин часто гофровані. Орнамент: коротні гребінцеві відбитки, прокреслені лінії, наколи та їх сполучення, які утворюють ялинку, горизонтальні та вертикальні ряди і лінії, стрічки. Під впливом сусіднього азово-дніпровського населення (Див.: А 4) є посудини з комірцевими вінцями й орнаментом з відбитків "крокуючої гребінки" та гребінцевого зигзагу і стрічок, заповнених гребінцевими відбитка-ми (Див.: О 14). На пос. знайдено неолітичне пох. Кістяк лежав випростано на спині, руки вздовж тіла, голова — на північ. Пам'ятки датується четвертою чвертю V — першою чвертю IV тис. до н. е. Колекція зберігається у Фондах Інституту археології НАН України.

Літ.: *Телегін Д. Я.* Дніпро-донецька культура. — К., 1968. — С. 87 — 89; *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. — К., 1969. — С. 191 — 192; *Коен В. Ю.* О жилище Бузьковского неолитического поселения // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. — Полтава, 1989. — С. 19 — 22.

Котова Н. С.

36. БУЛАВА ; БУЛАВА; MACE. Зброя ближнього бою, що складається з держака-рукоїв'я та масивного уражаючого елемента — навершя. Це зброя ударної дії, що спричиняє важкі контузії та внутрішні переломи. Відігравала також сакрально-репрезентативну роль. Кам'яні Б. відомі у *Єгипті* з часів Давнього Царства, а з середини III тис. — у *Месопотамії*. Широко застосовувалася у країнах Давнього Сходу. За археологічними даними відомі хрестоподібні, сферичні, кулеподібні та конічні Б. Перші знахідки Б. на нашій території відомі за ма-

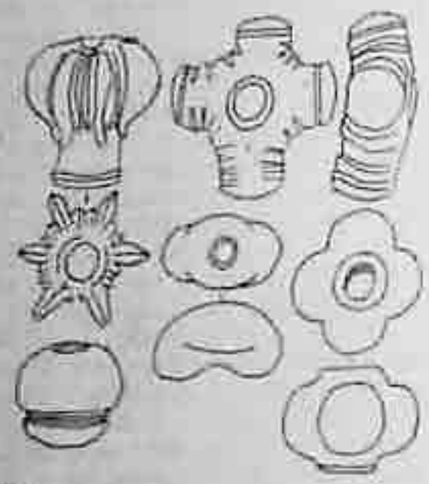

Бусина.

теріалами маріупольської к.-і.о. (Див.: М 6), а також племен давньоямної (Див.: Д 1), катакомбної (Див.: К 20) та багатопружкової (Див.: Б 1) керам. Б. шестоперя іноді трапляються в похованнях знатних скіфів (Див.: С 37).

Літ.: Гаврилюк М. Я. Оружие Древнего Востока. — М., 1993. — С. 61.

Гаврилюк Н. О.

37. БУРШТИН; ЯНТАРЬ; AMBER. Мінерал органічного походження — викопна смола хвойних дерев *третинного періоду*. Плініїй правильно розумів рослинну природу цього мінералу. Він же пише про видобуток двох сортів Б. у Скіфії, що підтверджується даними геології та знахідками темно-жовтого *румяніку* у Карпатах і світлого Б. на Дніпрі. Масове виробництво виробів з Б. почалося у неоліті. Його різали, свердлили, орнаментували (Ютландія, Курляндська коса, Лубанська долина). На території Литви періодом неоліту (Див.: Н 15) дотуються знахідки намистин, амулетів, підвісок у вигляді сокирок з Б. У Латвії, на території Лубанської долини знайдено 1319 предметів з Б., що датуються III тис. до н. е. Торгівля Б. почалася з часів єгипетських фараонів — III тис. до н. е. У Мікенах в пох. першої половини II тис. до н. е. Г. Шліманом знайдено кілька округлих намистин з Б. Намисто з Б. знайдено також у *Геркуланумі*. У Північному Причорномор'ї перші вироби з Б. з'являються у другій половині VI — V ст. до н. е., але найбільша їх кількість надходить сюди у I — II ст. до н. е. Крім звичайних намистин трапляються фігурні — лунниці, астрагали, голівки баранів, Силена, велмеде тощо.

Літ.: Свободальский Б. И. Мир янтаря. — К., 1988. — 135 с.; Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ Г1-12. — М., 1978. — 88 с.

Гаврилюк Н. О.

38. БУТЕНКИ; БУТЕНКИ; BUTENKY. Безкурганне пох. з трупоспаленням кімерійського часу (Див.: К 49). Розташоване на плато у 400 м на північ від с. Бутенки Кобеляцького р-ну Полтавської обл. Досліджене Г. Т. Ковпаненко 1959 р. Пох. належало кінному воїну. Речі разом з перепаленими кістками покладено в ямку, викопану у материку на глибину 1 — 1,20 м. Над нею було поставлено дубовий стовп, який позначав місце пох. Серед знахідок — бронзові двокільчасті вудила, псалії, великі кільця з рухомою муфтою, бляхи з петлею на зворотному боці, бронзові браслети та вістря до стріл, залізні вістря до списів. Матеріали зберігаються у Полтавському історико-краєзнавчому музеї. Датується пох. VIII — VII ст. до н. е.

Літ.: Ковпаненко Г. Т. Погребения VIII — VII вв. до н. э. в бассейне р. Ворсклы // КСИА АН УССР. — 1962. — Вып. 12. — С. 66 — 72.

Макоренко С. В.

В

1. ВАЛ; ВАЛ; BANK; RAMPART. Найпростіша оборонна споруда — земляний (у горах — кам'яний) насип, який слугував перешкодою для атакуючих і включено *бойовою позицією* та *укриттям для оборонця*. З напольного боку лежачий мав рів.

Літ.: Военный энциклопедический словарь. — М., 1984. — С. 44.

Гаврилюк Н. О.

2. ВАЛДАЙСЬКЕ ЗЛЕДЕНІННЯ; ВАЛДАЙСКОЕ ОЛЕДЕНЕНИЕ; VALDAJ FREEZING. Останнє зледеніння Руської рівнини. Становило частину Північно-Європейського льодовикового покрову. Відповідає ступеню пізнього *вюрму* в Альпах. Рання стадія В.З. — *калінінське зледеніння*, пізня — *осташківське*. Південна межа льодовика доходила до Валдайської височини. Датується В.З. від 70 до 11 тис. р. тому.

Літ.: Марушевич Л. И. Палеогеографический словарь. — М., 1982. — 43.

Гаврилюк Н. О.

3. ВАЛЬОК; ВАЛЕК; TURF. Сирцева цеглина або пласт дерену овальної або прямокутної форми досить великих розмірів (приблизно 0,40 × 0,50 м). Конструкції з В. у вигляді кладки, подібної до Мелітопольського кург. (Див.: М 26), мулистих кілець (Див.: К 47), як у Чертомлику (Див.: Ч 10) чи обваловки, як у кург. Огуз (Див.: О 5) використовувались при зведенні насипу великих скіфських кург.

Літ.: Терножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган. — К., 1986. — С. 19; Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. — К., 1991. — С. 29; Фиалко О. С. Скифский царский курган Огуз // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1993. — С. 8.

Гаврилюк Н. О.

4. ВАЛЬТРАП; ВАЛЬТРАП; VALTRAP. Попона з сукна або оксамиту, що надягалася на спину коня під сідло. Залишки повстяних В. зафіксовані у Пазирицьких кург.

Літ.: Гуревич Д. Я., Рогалев Г. Т. Словарь-справочник по коневодству и конному спорту. — М., 1991. — С. 30.

Гаврилюк Н. О.

5. ВАРНА; ВАРНА; VARNA. К-ра мідного віку (Див.: М 43). Виділена Х. Тодоровою. Поширена на узбережжі Чорного моря від м. Бургас до низов'їв Дунаю. Датується другою-третьою чвертю IV (другою половиною V тис. до н. е.). Виділено три фази. Сформувалася на базі неолітичних к-р *Сава* та Хаманджія (Див.: Х 2). Пос. довготривалі, невеликі, нараховували 8 — 12 будівель. Укріплені ровами та глинобитними стінами, житла каркасно-стовпові, обмазані глиною. Повністю розкопане пос. Голямо-Делчеве. Мог. грунтові, з трупопокладеннями: чоловіки у випростаному, жінки — у скорченому на боці стані. Інвентар: металеві (золоті та мідні) прикраси, знаряддя праці, зброя, керам. Остання кухонна (з домішками шамоту) та столова, тонкостінна з полірованою поверхнею, прикрашена розписом, канелюрами, заглибленим орнаментом, інкрустованим білою пастою. Знаряддя праці типові для енеолітичних к-р. Виготовлені з каменю, кременю, кістки та рогу. Значна кількість металевих знарядь та зброї — сокир, кинджалів. Господарство — землеробсько-скотарське; велике значення мала торгівля металевими виробами. Сусідні к-ри — Гумельниця (Див.: Г 55), Трипільська етапів А — ВІ (Див.: Т 35). Зникає у другій половині IV (кінці V тис. до н. е.). Деякі дослідники розглядають к-ру В. як варіант к-ри Гумельниця.

Літ.: Тодорова Х. Енеолит Болгарии. — София, 1979. — С. 32 — 33.

Відейко М. Ю.

6. ВАСИЛІВСЬКИЙ III. МОГИЛЬНИК; ВАСИЛЬЕВСКИЙ III. МОГИЛЬНИК; VASULIVS'KIY CEM.III. Мезолітичний грунтовий мог. біля с. Василівки Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. Розташований на лівому березі Дніпра над Ненаситецьким порогом. Досліджений 1955 р. Д. Я. Телегіним. Поруч з ним розкопано одни мезолітичний мог. — Василівський I та два неолітичні — Василівський II та V. Середня частина мог. В. III зруйнована яром — збереглися 44 пох. Більшість пох. мали меридіональну орієнтацію, лише 20 % — широтну. Вони утворювали нерівні ряди, де пох. розміщувалися перпендикулярно довгій осі ряду. П'ять небіжчиків пох. у витягнутому стані на спині. Причиною смерті одного з них став складний наконечник списа чи дротика, у кістяну основу якого було вставлено кілька кременевих вкладишів. Інші померлі покладені у скорченому стані: 21 на правому боці, 10 — на лівому, 1 — на спині. Одного небіжчика пох. спиною догори. Близько 18 % пох. пофарбовані червоною вохрою. Чотири кістяки мали інвентар, що включав уламки обробленої кістки, кременевої пластини, річкову черепашку. У кістках двох пох. стирчали уламки кременевих вістер до стріл, які, ймовірно, стали причиною їх смерті. Конкретне датування мог. утруднене.

Літ.: Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982. — С. 208.

Котова Н. С.

7. ВАФЕЛЬНИЙ ОРНАМЕНТ; ВАФЕЛЬНЫЙ ОРНАМЕНТ; WAFFLE ORNAMENT. Орнамент у вигляді відбитків на зовнішній поверхні посудина — ліній, що перетинаються. Утворений биттям по вогкій глині дерев'яною лопаткою з вирізьбленими лініями. Іноді такий орнамент називають псевдотекстильним або "рогожним".

Літ.: Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978. — С. 234.

Котова Н. С.

8. ВЕНЕРИ ПАЛЕОЛІТУ; ВЕНЕРЫ ПАЛЕОЛИТА; PALAEOLITHIC VENUS. Скульптури, що передають міфологічно узагальнений образ жінки. Відомі протягом всього верхнього палеоліту на значній території. Найвідоміші В.П.: з Віллендорфу в Австрії; з Савін'яну у Італії; з Лесп'юг у Франції; Костьонок та Гагаріне на Дону; Мальти — у Прибайкаллі. В усіх зображеннях навмисно підкреслено жіночі вади — великі груди, живіт, сідниці. В цьому "натуралізмі" виявилася одна з стадіальних особливостей давнього символізму — *буквалізм* тобто передача деяких категорій шляхом прямого перебільшення найзначущих зовнішніх ознак. У палеолітичній реальності В. втілювали образ великої праматері колективу. В.П. стали тлом для генезису *жіночого божества* у різних релігіях майбутнього. Показовими знахідки теракотових В. на стоянках у Моравії, які датуються 25 500 р. тому. Це перші керам. вироби, знайдені на території Європи. На території України В.П. знайдені на Мізинській стоянці (Див.: М 45). Вони зроблені з ікла мамонта, поверхня прикрашена заглибленим лінійним орнаментом. На Добролюбівській стоянці (Див.: Д 15) знайдено жіночу статуетку, виготовлену з бурштину.

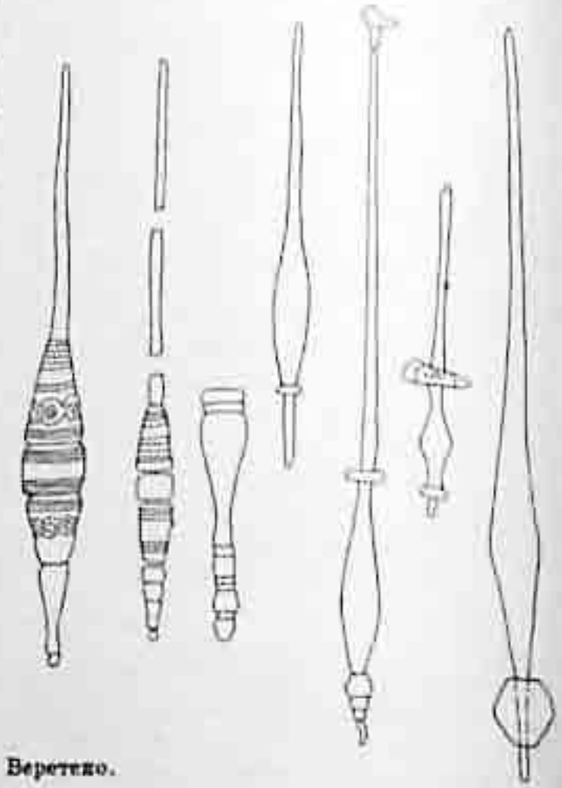

Веретено.

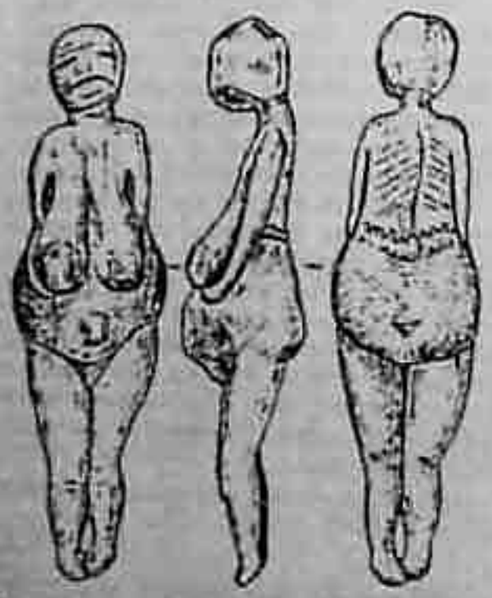

Венери палеоліту.

Літ.: *Бред У., Гроув Д.* Археологический клад. — М., 1980. — С. 49; *Арутюнов Н., Бромлей Ю.* Жизнь древнего человека. — Прага, 1971. — С. 49; Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 50 — 51.

Гаврилюк Н. О.

9. ВЕРЕТЕНО; ВЕРЕТЕНО; SPINDLE. Знаряддя прядіння у вигляді потовщеного у нижній третині стрижня з надягнутим на нього пряслицем (Див.: П 120). Перші В. з'являються у період ранньої бронзи (Див.: Б 31). У скіфських пам'ятках трапляються кістяні набори В., грецького виробництва, срібні. Але найчастіше у пох. IV ст. до н. е. трапляються дерев'яні В. з глиняними пряслицями.

Літ.: *Райдієвська В. С.* Техніка прядіння у населення Лісостепової Скіфії // Археологія. — 1979. — 32. — С. 19 — 26; *Гаврилюк Н. А.* Домашнє виробництво в быт степных скифов. — К., 1989. — С. 87 — 88.

Гаврилюк Н. О.

10. ВЕРХНЬОДНІПРОВСЬКА КУЛЬТУРА; ВЕРХНЕДНЕПРОВСКАЯ КУЛЬТУРА; UPPER DNIEPER CUL. Неолітична к-ра (Див.: Н 15), яка виділена І. М. Тюрміною. Ареал — Верхнє Подніпров'я. Названа за територією поширення. Датується кінцем IV — III тис. до н. е. Склалася на місцевій мезолітичній основі під дніпро-донецьким (Див.: Д 13) та *волго-окським* впливом. Виділяються два етапи. Пос. лінійного планування (Див.: П 63), площа до 10 000 м^2, розміщуються по краях надзаплавних терас або на пісковикових останцях у заплаві: Добродіївка II і III, Залісся, Лучин, Стрелиця. Житла — круглі й овальні напівземлянки, наземні будови. Керам. почали виготовляти на ранньому етапі з глини з домішками рослин, на пізньому — з домішками піску і дресви. Для раннього етапа є характерними гостродонні посудини зі стягнутим досередини верхом; пізнього — прямостінні або з відігнутими назовні вінцями. Орнамент — ямки під вінцями, тулубу. На ранньому етапі — ямки неправильної форми, потім гребінцеві відбитки; на пізньому — панують гребінцеві відбитки, що утворюють ялинку, горизонтальні та вертикальні ряди, є неглибокі ямки і відбитки лапок (вдавлення, зроблені паличкою з намотаною на неї мотузочкою), підтрикутні наколи, прокреслені лінії (Див.: О 14). Більшість знарядь виготовлено з кременю: ножі на пластинах та овальних відщепах, різноманітні різці на пластинах, відщепах, нуклеподібних уламках; скребки в основному на відщепах, є кінцеві на пластинах. Відомі вістря до стріл: на тонких пластинах з ретушованим черешком і вістрям; двобічно оброблені листо- та ромбоподібні, черешкові. Сокири двобічно оббиті, невеликі, клиноподібні та великі підпрямокутні з овальним розрізом й іноді з підшліфованим лезом. Основа господарства — полювання та рибальство. Сусідні к-ри: дніпро-донецька (Див.: Д 13), деснянська (Див.: Д 7), *неманська, валдайська.*

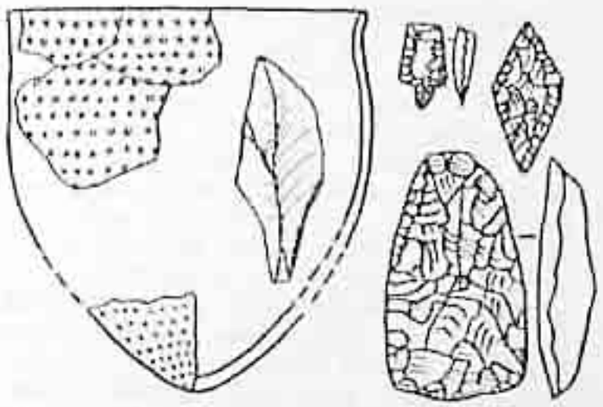

Верхньодніпровська к-ра.

Літ.: *Тюрина И. М.* Неолит Верхнего Поднепровья // СА. — 1970. — № 3. — С. 40 — 52.

Котова Н. С.

11. ВЕРХНІЙ ПАЛЕОЛІТ; ВЕРХНИЙ ПАЛЕОЛИТ; UPPER PALAEOLITHIC. Арх. епоха, яка датується від 40 — 35 до 10 тис. р. тому. Кінець В.П. збігається з кінцем плейстоцену (Див.: П 72), льодовикового періоду (Див.: Л 29). Це епоха появи й існування людини сучасного типу — *неоантропа*; період первісного суспільства. Господарство — привласнювальне (Див.: П 110). Для цілої епохи є характерним подальший розвиток техніки обробки каменю. Набір знарядь ширшає. Поширюються *призматична* техніка розколювання каменю, з'являється *свердління, розпил* та *шліфування* каменю. Людина засвоїла практику *житлобудування.* Ускладнюється структура пос. З'являються перші витвори мистецтва, розвивається духовна к-ра. Основу господарства становить спеціалізоване мисливство — полювання на різні види тварин: північного оленя, мамонта, коня, бізона тощо. Людина заселяє майже усю територію сучасної України. Межі мешкання неоантропів — носіїв к-р В.П. — змінювалися залежно від наступу або відступу льодовика. Геологічно В.П. пов'язаний із заключною фазою Валдайського зледеніння. Розрізняються: *рання* пора В.П. (*молого-шекснинський інтергляціал* — 40 — 25 тис. р. тому); *середня* пора (*осташківське зледеніння*) — 24 — 17 тис. р. тому); *пізня* пора (*післяльодовиків'я* — 16 — 10 тис. р. тому). У післяльодовиковому періоді розрізняють: *Дріас I* (13,3 — 13 тис. р. тому); *Бёллінг* (13 — 12,3 тис. р. тому); *Дріас II* (12,3 — 11,9 тис. р. тому); *Аллерод* (11,9 — 10,9 тис. р. тому); *Дріас III* (10,9 — 10,3 тис. р. тому).

Літ.: *История первобытного общества.* Общие вопросы. Проблемы этноантропологии. — М., 1983. — 480 с.; Палеолит СССР. — М., 1984. — 382 с.; *Борисковский П. И.* Древнейшее прошлое человечества. — Л., 1979. — 240 с.

Степанчук В. М.

12. ВЕРХОВИЙ КІНЬ; ВЕРХОВАЯ ЛОШАДЬ; SADDLE-HORSE. Кінь, на якому їздять верхи. Їздити В. можна на коні будь-якої породи, але зараз найчастіше

використовуються спеціальні В. та В.-упряжні породи. На думку Д. Я. Телегіна, Д. Ентоні та Д. Брауна, В.К. з'явився у племен епохи міді на Україні, в середньостогівській к-рі. Про це свідчить знахідка черепу жеребця на Дереївському пос. з характерними стертістями премолярів (Див.: Д 5). Такі вали на зубах коня могли з'явитися внаслідок дії вудил. На цьому самому пос. знайдено перші рогові псалії (Див.: П 121). У скіфо-сибірських пох. чітко виділяється кінь "власного сідла", тобто В.К., який належав померлому. Він, як правило, має багато прикрашене спорядження (Див.: К 51). В.К., кістяки яких знайдено в пох. знатних скіфів (Див.: С 37) степової зони (Отуз (Див.: О 5), Водяна Могила), за своїми зовнішніми ознаками наближалися до таких сучасних порід, як арабська.

Літ.: Гуревич Д. Я., Рокалюк Г. Т. Словарь-справочник по коневодству і конному спорту. — М., 1981. — С. 22; *Ентоні Д., Телегін Д. Я., Браун Д.* Виникнення верхової їзди // В мире науки. — 1992. — № 2. — С. 36 — 42; *Секерская Е. П.* Анализ остатков доспехов из кургана скифской знати // Древности степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1992. — С. 187 — 191.

Гаврилюк Н. О.

13. ВИЇМКУВАТИЙ ОРНАМЕНТ; ВЫЕМЧАТЫЙ ОРНАМЕНТ; EXISED DECORATION. Орнамент, який наносився на м'яку поверхню посудини до випалу (Див.: О 14). Смуги та борозни, що утворювалися, часто заповнювалися білою пастою або вохрою. Є найхарактерніший для посуду катакомбної і.-к.с.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 53.

Гаврилюк Н. О.

14. ВИЇМЧАСТЕ ЗНАРЯДДЯ; ВЫЕМЧАТОЕ ОРУДИЕ; NOTCHED TOOL. Знаряддя з робочим краєм у вигляді однієї або кількох виїмок. В.З. на пластині має назву *вкош*, на відщепі — *скобель*.

Літ.: Археологический словарь начальных времен / Под ред. О. Шрадера. — М., 1931. — С. 11.

Сенишин Р. М.

15. ВИЛЛАВЛЕНА МОДЕЛЬ (або: модель, що виплавляється); **ВЫПЛАВЛЯЕМАЯ МОДЕЛЬ; LOST WAX PROCESS.** Інакше — "*відливки за восковою моделлю*". Техніка В. металевих предметів. Предмет моделюється у воску, звичайно на глиняній основі, для економії металу, потім вміщується у оболонку з глини та випалюється. В оболонці залишають отвір для витікання розплавленого воску. Через цей самий отвір заливається рідкий метал, який заповнює порожнину, що утворилася. Коли метал охолоджується, глиняну оболонку розбивають і дістають металеву відливку — точну копію воскової моделі. Техніка В. М. була відома ще у раннєдинастичному *Урі* на початку III тис. до н. е. Найвищого розквіту вона досягла у період *Шань-Інь* у *Китаї*. Застосовувалася при виготовленні бронзових виробів племенами катакомбної (Див.: К 20) та зрубної (Див.: З 32) к-р бронзової доби (Див.: Б 31). В. М. використовувались при виготовленні скіфських бронзових вістер до стріл (Див.: В 32). Найраніщою є ливарна форма для В. таких стріл, яку знайдено у *Мосулі*. Вона датується VI ст. до н. е. У такій формі один майстер міг відлити за тиждень 10 тис. вістер до стріл.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 53; *Черненко Е. В.* Скифские доспехи. — К., 1981. — С. 96.

Гаврилюк Н. О.

16. ВИПРЯМЛЮВАЧ СТРІЛ; ВЫПРЯМИТЕЛЬ СТРЕЛ; ARROW STRAIGHTENER. Кам'яний брусок з одним жолобком на робочій площині. Трапляються у так званих пох. ремісників катакомбної к-ри (Див.: К 20).

Літ.: Березанская С. С. Первые мастера металлургии на территории Украины // Первобытная археология. Поиски и находки. — К., 1980. — С. 248 — 256.

Гаврилюк Н. О.

17. ВИРОБНЕ КАМІННЯ; ПОДЕЛОЧНЫЕ КАМНИ; SEMI-PRECIOUS STONE. Мінерали, придатні для виготовлення художніх та декоративних виробів. Здебільшого В. К. непрозоре, його властивості виявляються при полірування. Відомо близько 40 мінералів та їх сполук, які належать до В. К. Це бурштин (Див.: В 37), сердолік (Див.: С 15), гірський кришталь та ін. В Україні відомо понад 120 проявів В. К., пов'язаних з породами різних геологічних формацій: у Житомирщині, Криму, Приазов'ї, Донбасі, у Карпатах. Всі вони використовувались людиною, починаючи з епохи верхнього палеоліту (Див.: В 11), для виготовлення прикрас (Див.: П 111).

Літ.: Географічна енциклопедія України. — К., 1989. — Т. 1. — С. 176.

Гаврилюк Н. О.

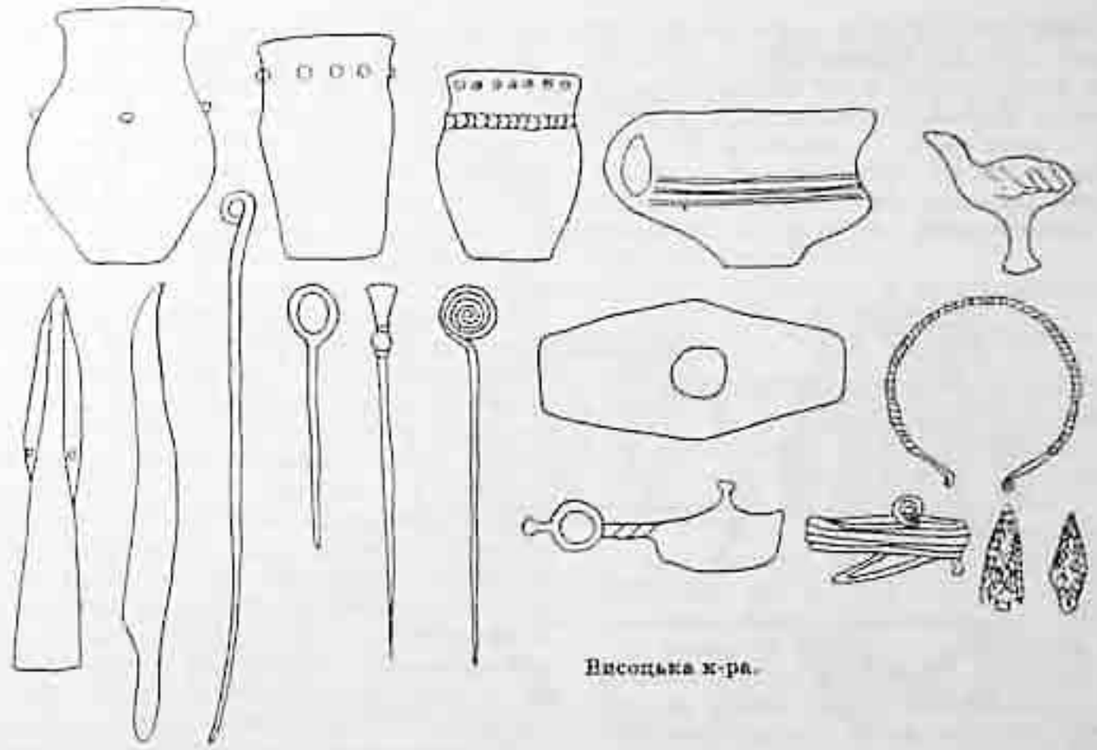

Висоцька к-ра.

18. ВИРОБНИЦТВО; ПРОИЗВОДСТВО; PRODUCTION. У вузькому розумінні — процес перетворення людиною предметів природи, з метою одержання речей, що вдовольняють потреби людей; сукупна людська праця, що розглядається під кутом зору її кінцевого результату. Засоби праці і предмети праці виступають у такому випадку як засоби або умови В. Вони становлять його речовий фактор. Другим фактором В. є робітник з його навичками, знаннями. Робітники разом з засобами праці утворюють виробничі сили суспільства. В. являє собою ще й відношення до навколишнього середовища, але не обмежується лише відносинами: людина — довкілля. В. включає також зв'язки між людьми у процесі В. — В. відносини.

Літ.: Маркс К. Капітал (Маркс и Энгельс. — Соч. — Т. 23; *Маркс К.* К критике политической экономии. Предисловие) Маркс и Энгельс. — Соч. — Т. 13; Социально-экономические отношения и соционормативная культура. — М., 1986. — С. 150.

Гаврилюк Н. О.

19. ВИСОКА МОГИЛА; ВЫСОКАЯ МОГИЛА; VYSOKA MOGULA. Див.: Б 5.

20. ВИСОЦЬКА КУЛЬТУРА; ВЫСОЦКАЯ КУЛЬТУРА; VYSOTS'KA CUL. К-ра кінця бронзової (Див.: Б 31) — початку залізної доби (Див.: З 6). Епонімна пам'ятка — мог. біля с. Висоцьке Бродівського р-ну Львівської обл. (розкопки І. Шараневича, Т. Сулимірського, В. І. Канівця). Виділена Т. Сулимірським. Локалізується у східній частині Львівської обл. та на заході Тернопільської, у верхів'ях Західного Бугу. Датується XI — VI ст. до н. е. і поділяється на дві хронологічні *ступені*: *ранній* — XI — IX ст. до н. е., пізній — VIII — VI ст. до н. е. В працях більшості дослідників відстоюється самостійність В. К. і складення її на основі місцевої комаровської к-ри (Див.: К 86) доби бронзи, хоча й не відкидається участь у генезисі В. К. лужицької к-ри (Див.: Л 23). У етнічному відношенні В. К. пов'язують з праслов'янами. Пос. (Лагодів, Черепин, Шкло, Ясенів) розташовані на підвищеннях лук, неукріплені. Найпоширенішим типом житла є прямокутна напівземлянка з вогнищами, які розташовували у неглибоких ямах або на долівці жител. Господарські об'єкти представлені ямами різних розмірів та форм; у деяких — з одного боку, сходці. Пох. у мог. (Гончарівка, Висоцьке, Луговє, Золочів та ін.) здійснювалися у неглибоких ямах. Переважають випростані пох., але трапляються й скорчені. Ті та інші бувають парними та гру-

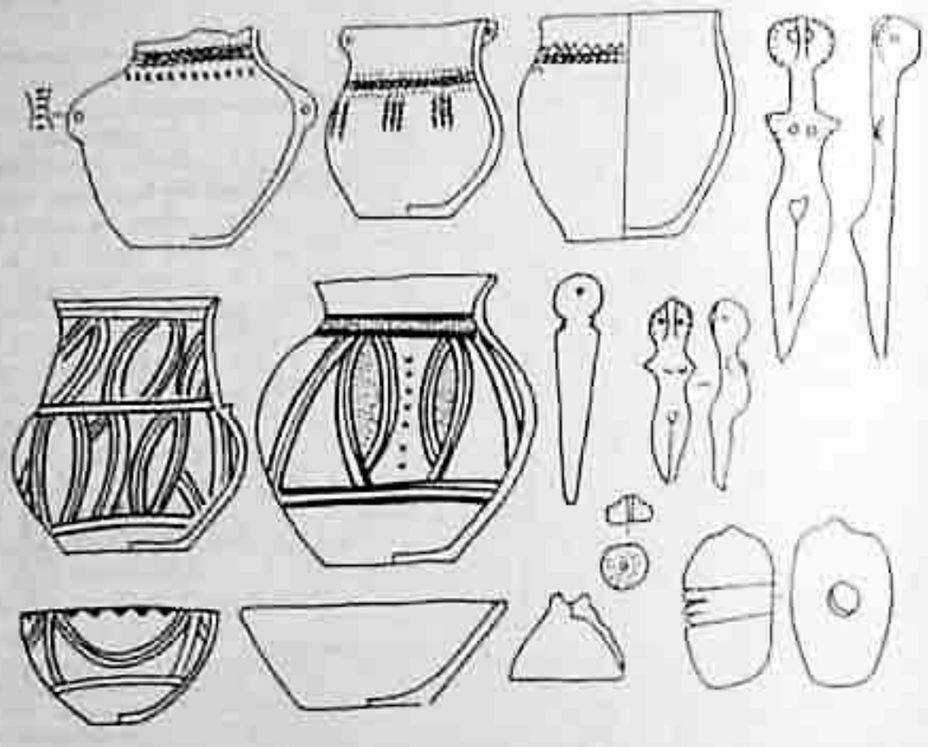

Вихватинський тип.

поними. Іноді трапляються трупоспалення в урнах або ямах. Наприкінці В. К. з'являються кург. (Красне). На території В. К. виявлено три скарби (Заложенці, Кути, Недависька). Комплекс матеріальної к-ри склався під впливом к-р Дніпровського Лісостепового Правобережжя передскіфського часу (Див.: С 37), лужицької, франійського гальштату (Див.: Г 5). В керам. переважають тюльпано- і слоїкоподібні форми, прикрашені прошлами, пружком та ямками (Див.: О 14). Звичайні миски, корчаги, черпаки, келихи. Типовими декоративними мотивами є сітка скісних і вертикальних ромбоподібних ліній та скупчення наколів. Трапляються глиняні бряжальця, фігурки птахів. Серед знарядь праці найпоміченіші кременеві серпи, молотки, точильні бруски, терочники, ножі. Прикраси різноманітні: шпильки, гривні, браслети, сережки, кільця, перлі. Поряд із землеробством населення займалося скотарством, а також ремеслами: ковальським, деревообробним. В. К. розвивалась під впливом сусідніх з нею к-р, насамперед білогрудівської, чернишівської (Див.: В 12; Ч 9) та лужицької. Виникнення В. К. спричинилося історичними змінами, що відбулися у Подністров'ї-просуванням на захід лісостепових землеробських племен. В. К. не зникає повністю, а переростає у к-ру ранньоскіфського часу (Див.: С 37).

Літ.: *Археологія Української РСР.* — Т. 1. — К., 1971. — С. 29 — 33; *Березанська С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. — К., 1982. — С. 87 — 91; *Кузьмаємцева Л. І.* Етнокультурні процеси населення Прикарпаття і Волині в племенами східної і центральної Європи. — К., 1985. — С. 71.

Матвієнко С. В.

21. **ВИХВАТИНСЬКИЙ ТИП; ВЫХВАТИНСКИЙ ТИП; VYHVATYNSKIY TIPE.** Тип пам'яток трипільської (Див.: Т 35) к-ри мідного віку (початок етапу С І). Епонімна пам'ятка: Вихватинський могильник, відкритий наприкінці 40-х років. Тип пам'яток виділено Т. Г. Мовшею. Відомо 30 пам'яток В. Т., розташованих по обох берегах Дністра у середній його течії. Датується (серединою III — серединою IV тис. до н. е.) Виділено дві фази — ранню і пізню. В. Т. сформувався на базі пам'яток типу Варварівка XV (басейн р. Реут). Досліджувалися: пос. (Солончени II) та три грунтових мог. (Вихватинський та два біля с. Голекарки). Вихватинський мог. складається з двох ділянок — загальної та родинної. Пох. трупопокладення, скорчені на лівому або правому боці, на спині, руки — перед обличчям, на животі або витягнуті вздовж тіла; орієнтація — північна, північно-східна. Інвентар: від 1 до 5 — 7 посудин; антропоморфні статуетки, пряслиця (у дитячих пох.); знаряддя — кременеві серпи, рогові та кістяні мотики, лощила, вістря, зброя (у чоловічих пох.), пряслиця та прикраси (у жіночих). Ями перекривалися дерев'яними колодами, позначалися кам'яними закладами (Див.: З 2), кромлехами (Див.: К 110). Керам. столова, розписна (50 — 70 %) та кухонна (30 — 50 %). Для столового посуду є характерною виключно горизонтальна побудова композицій, виконаних чорною, рідше червоною і чорною, фарбами. Поширений меандровий орнамент (Див.: М 31), композиції "сонячний лик" (Див.: О 14). Культова пластина (Див.: П 68): жіночі статуетки В. Т., є імпортні усатівського типу (Див.: У 4). Пам'ятки В. Т. синхронні пам'яткам бринзенського (Див.: Б 28), лукашівського (Див.: Л 25) (ранні), софіївського (Див.: С 56), городського (Див.: Г 33), гординенгтського (Див.: Г 26) та усатівського типів (пізні).

Літ.: *Мовша Т. Г.* Памятники Вихватинского типа // МАСП. — 1971. — Вып. 7. — С. 21 — 32; *Дергачев В. А.* Памятники позднего Триполья. — Кишинев, 1980. — С. 98 — 103.

Відейко М. Ю.

22. **ВІДБИТКИ ЗЕРЕН; ОТПЕЧАТКИ ЗЕРЕН; GRAIN INPRESSIONS.** Зерно будь-якої рослини, яке випадково потрапило у глину посудини, при випалі вигоряє. В., який залишається у глині, іноді може бути настільки виразним, що його можна ідентифікувати. Це й робиться *палеоботаніками*. Це дає корисну інформацію стосовно розведення культурних рослин та флори відповідного історичного періоду.

Літ.: *Ямушевич З. В.* Культурные растения Северного Причерноморья. Палеоботанические исследования. — Кишинев, 1966. — 250 с.; *Пашкевич Г. А.* Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеоботаническим материалам) // Автореф. дис. ... докт. биол. наук. — К., 1992. — 46 с.

Гаврилюк Н. О.

23. **ВІДБІЙНИК; ОТБОЙНИК; HAMMERSTONE.** Інструмент, що використовувався для виготовлення інших видів кам'яних знарядь шляхом відколення луски від кременевих пластин.

Літ.: *Археологический словарь каменных орудий.* — М., 1991. — С. 11.

Сметанчук В. М.

24. **ВІДЖИМНА РЕТУШ; ОТЖИМНАЯ РЕТУШЬ; PRESSURE FLAKING.** Техніка обробки кам'яних знарядь, при якій тонні лусочки відокремлюються за допомогою кістяних, дерев'яних або кам'яних інструментів. В. Р. звичайно трапляється на тонких плоских знаряддях типу кинджалів, наконечників до стріл та списів.

Літ.: *Брек У., Грамм Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 188.

Гаврилюк Н. О.

25. **ВІДКРИТИЙ ЛИСТ; ОТКРЫТЫЙ ЛИСТ; EXCAVATING LICENCE.** Документ, який дозволяє проводити археологічні дослідження: розкопки (форма 1) та розвідування (форма 2 і 3). 1869 р. на І Арх. з'їзді обговорювався проект Закону про *охорону пам'яток* арх., але він не був прийнятий. Його замінили укази. Основний — 1889 р. про передачу виключного права на арх. розкопки Арх. комісії, яка з цього часу почала давати дозвіл на розкопки і друкувати звіти про них у виданні "Отчеты имп. Археологической комиссии" (ОАК). Одним з перших дозвіл на розкопки на території нинішньої України одержав В. В. Хвойка. Багато з принципів організації дослідження та охорони арх. пам'яток, розроблених Арх. комісією, використовуються й зараз. У нашій країні В. Л. затверджено Міністерством к-ри України, видається Інститутом арх. НАН України, у якому існує польовий комітет, що слідкує за якістю досліджень та звітів. Звіти в обов'язковому порядку здають до Польового комітету не пізніше ніж за рік після завершення сезону і зберігаються у Науковому архіві Інституту арх. НАН України.

Літ.: *Формозов А. А.* Страницы русской археологии. — М., 1986. — С. 17.

Гаврилюк Н. О.

26. **ВІДНОСИНИ ВИРОБНИЧІ; ОТНОШЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННЫЕ; RELATIONS OF PRODUCTION.** Відносини, що складаються між членами суспільства у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання і утворюють суспільну форму, у якій відбувається цей процес. Система В. В. утворює соціально-економічну структуру суспільства. В. В. необхідно відрізняти від *техніко-виробничих* або *організаційно-трудових*. Характерна особливість В. В. у тому, що вони є зв'язками матеріальними, тобто виникають і існують незалежно від волі й

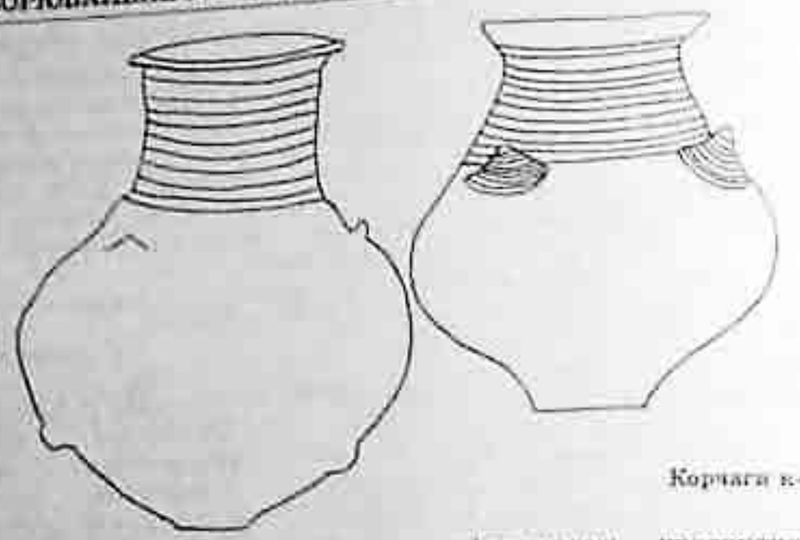

Корчага к-ри вілланова.

свідомості людей. З прогресом продуктивних сил система В. В. одного типу змінюється системою іншого типу. Кожна система має складну структуру. Важливим її елементом є відносини власності на засоби виробництва і відносини розподілу засобів виробництва. Другим елементом В. В. є В. розподілу предметів споживання. В. В. виявляють на усі сфери людського буття: матеріальну, етичну, політичну, духовну.

Літ.: Маркс К. Наємний труд і капітал. — *Маркс К. і Енгельс.* — Соч. — Т. 6; *Маркс К.* К критике политической экономии. Предисловие. — *Маркс К. і Енгельс.* — Соч. — Т. 13; Социально-экономические отношения и социокультурная культура. — М., 1986. — С. 121.

Гаврилюк Н. О.

27. ВІДТВОРЮВАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО; ПРОИЗВОДЯЩЕЕ ХОЗЯЙСТВО; FOOD-PRODUCING ECONOMY. Господарство, у якому головним джерелом існування людини є вирощування культурних рослин та розведення свійських тварин. Змінює привласнювальне господарство (Див.: П 110). Це був складний і тривалий процес, який розпочався у найбільніших осередках розвитку людини — у неоліті (Див.: Н 15). Нові арх. та палеоботанічні дослідження підтвердили поліцентричну концепцію освоєння землеробства (Див.: З 15) та вівчарства скотарства (Див.: С 40), розроблену М. І. Вавиловим. Дослідження довели, що різні центри доместикації тварин та рослин виникли незалежно один від одного. Лише поєднання вирощування рослин зі скотарством стало вирішальним моментом в історії господарства, яке перейшло від привласнювальної форми до В. Г. Як наслідок підвищилась продуктивність праці і з'явилась можливість накопичення надлишкового продукту: у землеробів — зерна, у ранніх тваринників — худоби. В. Г. з планом часу стає основою для розвитку цивілізацій (Див.: Ц 3).

Літ.: Свод этнографических понятий и терминов. Материальная культура. — М., 1989. — С. 158; *Шнирельман В. А.* Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989. — 442 с.; *Семенов С. А.* Происхождение земледелия. — Л., 1974.

Гаврилюк Н. О.

28. ВІДЩЕПИ; ОТЩЕПЫ; FLAKES. Невеличні сколи різні за формою. Розміри В. менш ніж 1,5 — 2 см у поперечку — лусочка. Відколювалися від великого каменю — нуклеуса (Див.: Н 29).

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 164.

Гаврилюк Н. О.

29. ВІЛЛАНОВА КУЛЬТУРА; ВИЛЛАНОВА КУЛЬТУРА; VILLANOVA CUL. К-ра або к-ри група раннього залізного віку (Див.: З 6), що сформувалася у Північній Італії IX ст. до н. е. на території, яка приблизно відповідає сучасній Тоскані. Повідомлень про пос. небагато, але відомі моделі жител. Пос. спеціалізувались на виготовленні фібул (Див.: Ф 9), клепаних посудин. Мог. являють собою поля пох. Залишки кремації змішувалися з урни, які накривалися чашами, бронзовим шоломом або його керам. копією. Інвентар: керам., фібули, бритви. Особливість матеріальної к-ри: біконічні лощені урни з канельованим або сосноподібним орнаментом (Див.: О 4). Такі посудини набули значного поширення майже по всій Європі. Такі урни трапляються в к-рах Українського Лівостепу — чорноліськи (Див.: Ч 9) і Степу — новочеркаський (Див.: К 49).

Літ.: Мочанов Ю. А. Археология Западной Европы. — М., 1974; *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 49.

Гаврилюк Н. О.

30. ВІЛЬНЯНСЬКИЙ МОГИЛЬНИК; ВИЛЬНЯНСКИЙ МОГИЛЬНИК; VIL'NJANSKIY CEM. Неолітичний грунтовий мог. черкаського варіанта києво-черкаської к-ри (Див.: К 39) дніпро-донецької к.-і.о. (Див. Д 13). Розташовувався у 4 — 5 км північніше м. Запоріжжя на правому березі Дніпра біля балки Вільняка. Досліджувався Д. Я. Телегіним 1956 р. Складався з 50 пох. Кістяки лежали випростано на спині, орієнтовані головами на північ та південь. Простежено три етапи функціонування пам'ятки: 1) 28 пох. у індивідуальних ямах, що утворили два ряди. Пізніші пох. зруйнували ранні; 2) колективні пох. у квадратних ямах, розрахованих на підпох.; 3) 7 пох. у індивідуальних ямах, що утворили два ряди. Частина померлих пофарбована вохрою. Інвентар знайдено майже у 80 % усіх пох. і складається з кременевих виробів, річкових черепашок, зубів оленя та риби, кістяних вістрів. Колекція зберігається в Інституті арх. НАН України.

Літ.: Тихонов Д. Я. Неолитические могильники днепровского типа. — К., 1991. — С. 65 — 72.

Лочова Н. С.

31. ВІРЬОВКИНСЬКА ГРУПА; ВЕРЕВКИНСКАЯ ГРУППА; VIR'OVKYNSKA GROUP. Нео-енеолітична група пам'яток, що входить до маріупольської к.-і.о. (Див.: М 6). Виділена В. М. Даниленком. Ареал: — басейни річок Самари, Орелі, Сіверського Дінця, Черкаське Подніпров'я. Названа так за селищем Вірьовкинські кут. XIV. Датується четвертою чвертю V — третьою чвертю IV тис. до н. е. Сформувалася в результаті переселення на північ з південних районів окремих груп азово-дніпровського (Див.: А 4) і нижньодонського (Н 19) населення. Подальший розвиток цих традицій відбувався під впливом місцевих дніпро-донецьких мешканців. Стоянки представлені шарами у багатошарових пам'ятках: Турова Гора, В. кутір XIV, Олександрія. Керам. виготовлено з глини з домішками рослинності, черепашок у сполуці з піском. Переважають плоскодонні слоїки різноманітної форми та слабопрофільовані горщики. Поде-

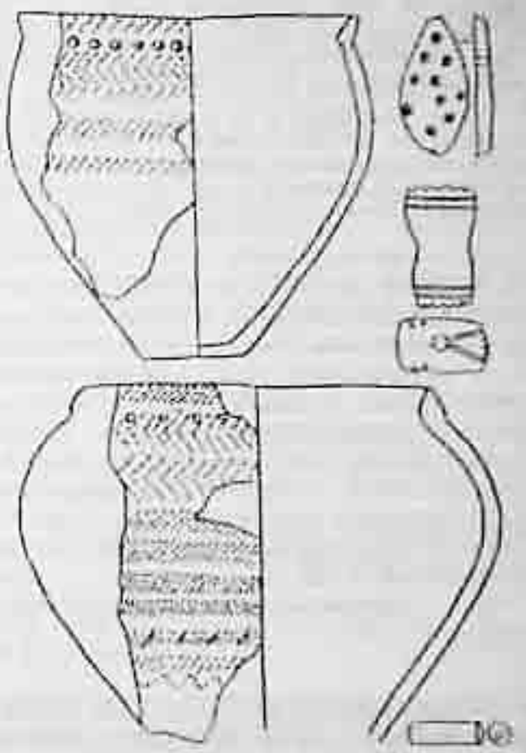

Вірьовкинська група.

куди вінця косо зрізані та потовщені всередині. Ряд посудин має комірці (Див. К 88), у тому числі — на косозрізаному до середини вінчику. Орнамент: гребінцеві відбитки, подекуди — "крокуючі", ялинка, зигзаг, геометричні композиції. На Сіверському Дінці часто використовувався типовий для нижньодонської к-ри прокреслений зигзаг; під дніпро-донецьким впливом з'явилася лінія ямок під вінцями (Див. О 14). Характеризувати знаряддя праці неможливо через багатошаровість пам'яток. Пох. обряд: частина пох. Госпітального Холма, Дереївського та Осипівського мог. — грунтові пох. в індивідуальних ямах, розташованих у вигляді рядів. У середині IV тис. до н. е. в окремих групах населення з'явилися колективні пох. у великих ямах. Обряд: трупопокладення на спині випростано з широтною орієнтацією, застосовувалися вогонь (вогнище, вугілля), камінь (закладки), вохра. Інвентар одноманітний та нечисленний. На площі мог., можливо, існували жертовні майданчики (Див.: П 77). Основа господарства: полювання та скотарство. Сусідні к-ри: азово-дніпровська (Див.: А 4), нижньодонська

(Див.: Н 19), донецька (Див.: Д 19), києво-черкаська (Див.: К 39), сурська (Див.: С 88). Пам'ятки В. Г. змінили середньостогівську к.-і.о. (Див.: С 22).

Літ.: *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины. — К., 1974. — С. 89; *Котова Н. С.* Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-Донское междуречье) // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. — 1995. — Вип. 1.

Котова Н. С.

32. ВІСТРЯ ДО СТРІЛ, СПИСІВ; ОСТРИЕ СТРЕЛ, КОПИЙ; POINT. Знаряддя на кременевій пластині, рідше — відщепі з одним або двома ретушованими лезами (Див.: В 28). Мають, як правило, гострий, проколюючий кінчик. Розрізняється багато типів залежно від форми і технологічних особливостей виготовлення. Характерні для верхнього палеоліту (Див.: П 13), мезоліту (Див.: М 24), неоліту (Див.: Н 15).

Літ.: *Археологический словарь каменных орудий.* — М., 1991. — С. 28.

Сотникова В. М.

33. ВКЛАДИШ КУКРЕКСЬКОГО ТИПУ; ВКЛАДЫШИ КУКРЕКСКОГО ТИПА; BLADE OF KUKREK TYPE. Кременеві пластини з великими плоскими фасетками на черевці, іноді доповнені ретушшю (невеликими круглими сколами, виконаними віджимною ретушшю) — на спинці та різцевими сколами по краях (Див.: В 24).

Котова Н. С.

34. ВОВКІВЕЦЬКІ КУРГ.; ВОЛКОВЕЦКИЕ КУРГ.; VOVKIEVETS'KI BAR. Кург. мог. скіфського часу (Див.: С 37), розташований на правому березі р. Сули проти с. Вовківці Роменського р-ну Полтавської обл. Найцікавішими є кург. № 2 та 4. Кург. № 2 розкопано С. А. Мазаркі 1897 — 1898 рр. Висота насипу 7,8 м. Мог. яма (3,5×2,8×2,1 м) містила дубовий склеп із залишками кістяка чоловіка. При ньому знайдено: меч, плетіння щита, панцир, бойовий пояс, наконечники стрілами, кістяний кінець лука. Біля східної стінки — два списи і дротик. Цікавий бронзовий набір убору одного з коней з бляшками, виконаними у звіриному стилі (Див.: З 12). У північно-західному кутку стояла амфора з чотирма ліпними посудинами. Кург. датується першою половиною V ст. до н. е. У кургані № 4 знайдено кілька пох. Особливий інтерес становить пох. № 4, в якому закопано дві знатні жінки. Склеп розмірами 5×3,5 м частково вкопано у материк, дно вкрито річковим мулом, на дерев'яному перекритті помітні сліди вогню. Померлі лежали випростано головою на південь. Біля одного з кістяків знайдено: золоті сережки у вигляді перевернутого конуса, намисто з середолікових та шестових намистин, на руках — залізні, плановані золотом браслети, на ногах — бронзові рубчасті браслети з голівками вухатих хижаків. Зліва від тала небіжчиці лежало дзеркало з ручкою у вигляді фігурки оголеної *Афродіти*. Біля другого кістяка знайдені: золоті сережки, золоте намисто з підвіскою у вигляді *лунниці*, на грудях — кілька бляшок, на ногах — бронзові браслети. У пох. також виявлено: литий бронзовий конус, амфору, 26 лавіночків, частини кінської вузди з платівчастими начільниками та блясками, виконаними у звіриному стилі (Див.: З 12). Пох. датується початком V ст. до н. е.

Літ.: *Ильинская В. А.* Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — К., 1968. — С. 124; *Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII — IV вв. до н. э. — К., 1983. — С. 321 — 322.

Гавдиман П. О.

35. ВОВНИЗЬКИЙ 2 МОГИЛЬНИК; ВОВНИГСКИЙ 2 МОГИЛЬНИК; VOV. NIZ'KIY CEM. 2. Неолітичний грунтовий мог. першого періоду існування азово-дніпровської (Див.: А 4) к-ри. Розташовувався у центрі с. Вовниги Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. Досліджувався 1952 р. О. В. Болтенським та М. Я. Рудинським. Площа мог. — 100 м². Складався з 129 пох. у індивідуальних ямах, розміщених рядами. Небіжчики лежали у випростаному положенні на спині, кінцівки злегка зігнутих рук у більшості випадків покладено на таз. Всі кістяки, крім одного, що лежав головою на схід, орієнтовані у західному напрямку з невеликими сезонними відхиленнями. Останнє засвідчує, що пох. у мог. здійснювалося в теплу пору року (Див.: О 13). Простежено два етапи функціонування пам'ятки. До першого відносяться не пофарбовані вохрою пох., до другого — пофарбовані, які перекривали і руйнували більш ранні кістяки. Близько половини пох. мали інвентар, який складався з кременевих виробів, черепашок ципо, зубів оленя і риби, перламутрових намистин, кістяних вістрів. Мог. датується другою половиною V тис. до н. е.

Літ.: *Бойко А. В., Котова Н. С.* Вовнизький 2 неолітичний могильник // Неолітичні пам'ятки Степової України. — К., 1992. — С. 2 — 21.

Котова Н. С.

36. ВОГНИЩЕ; ОЧАГ; HEARTH. Місце для розведення відкритого вогню у житлі. Визначається в арх. пам'ятках за залишками попелу, вугілля або зміною кольору підлоги. В. може мати структурні доповнення — глиняну вимостку або кам'яну обкладку.

Літ.: *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 184.

Гавдиман П. О.

37. ВОЙЦЕХІВКА; ВОЙЦЕХОВКА; VOEITSEHIVKA. Кург. мог. епохи середньої бронзи (Див.: Б 31). Розташований на вузькому мисі височини, біля с. Войцехівка Миропільського р-ну Житомирської обл. Досліджувався 1924 р. С. С. Гамченком. У кург. висотою 0,25 — 2,5 м, діаметром 30 — 65 м виявлено пох. у скорченому стані на рівні давнього горизонту або у неглибоких ямах. Чоловічі пох. займали центральне положення в кург. Жіночі розташовані осторонь чоловічих. Серед них трапляються спільні пох. з дітьми та підлітками. Інвентар жіночих пох. багатший за чоловічі: металеві прикраси (шпильки, фібули, браслети, гривня) і кераміка (горщики, глечики, слоїки, миски, вазочки). У чоловічих пох.: керам. та кременеві вістря до стріл. Войцехівський мог. відноситься до групи пам'яток, відомих як східнотшинецькі (Див.: С 92) і датується XV — XII ст. до н. е.

Літ.: *Лагодовська О. Ф.* Войцехівський могильник бронзової доби на Волині // Археологія. — 1948. — Т. 3. — С. 62 — 78; *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. — К., 1982.

Махортих С. В.

38. ВОЛИНСЬКА МЕГАЛІТИЧНА КУЛЬТУРА; ВОЛЫНСКАЯ МЕГАЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА; VOLYNS'KA MEGALITHIC CUL. Назва, уживана в арх. літературі 30 — 50-х років XX ст. для к-р дійчастого посуду (Див.: Л 18).

Відейко М. Ю.

39. ВОЛОДИМИРІВСЬКИЙ ТИП; ВЛАДИМИРОВСКИЙ ТИП; VOLODYMYRIVS'KIY TYPE. Тип пам'яток трипільської к-ри (Див.: Т 35) етапу В II. Епонімна пам'ятка — пос. біля с. Володимирівка Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. Досліджувалося М. Безвенглинським, В. Є. Козловською, Т. С. Пассек, О. Якубенко. В. Т. пам'яток виділений 1949 р. Т. С. Пассек. Пам'ятки (їх відомо 8) поширені у басейні р. Синюхи (притока р. Південний Буг). Датується кінцем IV (кінець V) тис. до н. е. Сформувався за участю східнотрипільської к-ри (Див.: С 91) та раньопетренських (Див.: П 33) пам'яток з розписаним посудом. Типовими є великі пос. (80 — 130 га), але трапляються й невеликі (3 — 10 га) з забудовою по колу двоповерховими глинобитними житлами ("майданчики"). Для пам'яток В. Т. є характерною керам. комплекс, що включає розписаний посуд, декорований заглибленим орнаментом і пофарбований, та незначну кількість кухонного. Сусідні к-ри — середньостогівська (Див.: С 22), трипільська й інші типи.

Літ.: *Круц В. О., Рижов С. М.* Етапи розвитку пам'яток Тальнівсько-Сушківської групи // Археологія. — 1985. — 51. — С. 45 — 56; *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — № 10.

Відейко М. Ю.

40. ВОЛОСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ; ВОЛОШСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ; VOLOS'KE SET. Пос. епохи пізньої бронзи (Див.: Б 31). Розташоване на правому березі Дніпра за 18 км на південь від Дніпропетровська у с. Волоське (Дніпропетровський р-н), яке тягнеться повз берегом Дніпра від гирла р. Сури до Стрільчої Скелі (Див.: С 82). Відкрите 1940 р. О. В. Бодянським. По всій площі розкидана значна кількість каміння, вийнятого з кам'яних споруд пос. Між камінням траплялися розколоті кістки великих свійських тварин, численні уламки ліпного посуду з валиковим (Див.: П 118) орнаментом, уламки кам'яних сокир-молотів (Див.: С 52), заготівка на булаву, кістяне лощило, кременевий серп. Значний інтерес становить знахідка кількох десятків ливарних форм, що слугували для відливки 17 видів речей (Див.: В 15): втульчастого долота, кинджалів, тесла, наконечників списів, кельтів, серпів, ножа, прикрас. Іноді цю знахідку називають В. майстернею (скарбом). Населення В. П. займалося землеробством, скотарством. Важливу роль відігравала металообробка. Датується В. П. XIV — XII ст. до н. е.

Літ.: *Бойко О. В.* Археологічні дослідження в межах пропонованої частини Дніпра в 1947 — 1948 рр. // АП УРСР. — 1953. — Т. 4. — С. 159 — 175.

Махортих С. В.

41. ВОЛОСЬКИЙ МОГИЛЬНИК; ВОЛОШСКИЙ МОГИЛЬНИК; VOLOS'KIY CEM. Мезолітичний грунтовий мог. біля с. Волоське Дніпропетровського р-ну і обл. Розташований на другій терасі правого берега р. Дніпро. Досліджений 1952 р. О. В. Бодянським та В. М. Даниленком. Мог. складається з 19 пох., знайдених у лесі на глибині 0,8 — 1,35 м. Всі пох. в індивідуальних ямах, лише одне — парне. 11 небіжчиків покладено у скорченому стані; 10 — на правому боці, 1 — на лівому. Руки у більшості випадків зігнуті в ліктях, кінцівки — перед обличчям. Один пошкоджений кістак лежав грудьми і обличчям донизу. Два пох. здійснені у сильно скорченому положенні на спині. Пох. у могилі № 15 лежав випростано на спині. Кістяки орієнтовані головами у східному, іноді — південному напрямку. У двох пох. виявлений інвентар: кременевий відщеп, обшалене кругле знаряддя типу скребка. В одному з пох. у кістках небіжчика стирчали фрагменти кременевого вістря. На площі мог. зібрано кременеві вироби: вістря на пластинах з притупленою спинкою, скребачки круглої і неправильної форм на відщепах та різцях, трапеція, відщепи. Конкретизація датування мог. утруднена.

Літ.: Даниленко В. Н. Волошский мезолитический могильник // СА. — 1956. — № 2. — С. 56 — 61; *Телегін Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982. — С. 203 — 209.

Капова Н. С.

42. ВОРОНОВКА 2; ВОРОНОВКА 2; VORONOVKA 2. Пос. пізньобронзової доби (Див.: Б 91), розташоване на східному березі Аджалицького лиману, який являв собою схил плато, що знижувався до лиману біля с. Воронівка Комінтернівського р-ну Одеської обл. Досліджувалося 1976, 1983 — 1985 рр. В. П. Ванчуговим, О. Г. Загинайлом, В. Г. Кушнір, В. Г. Петренком. Мало в плані форму овалу розмірами 220×230 м. Складалося з комплексу житлових і господарських приміщень зі стінами, складеними з каменю і жовтяка. Приміщення, сумішуючись одне з одним, утворювали своєрідний архітектурний блок, який складався з 26 приміщень двох типів: наземних будов і напівземлянок, що з'єднувались між собою проходами. Знахідки представлені головним чином керам. (глоїки, горшики, миски, корчаги, келихи, черпаки) і виробами з каменю (зернотерки, розтиральники, ступи, пести, сокири, точильні бруски). Серед металевих предметів назвемо шпильку, гачок, три шила. Провідними напрямами господарства були землеробство і скотарство, знахідки прялиць засвідчують розвиток прядіння та ткацтва. Датується пос. XIII — XII ст. до н. е.

Літ.: Ванчугов В. П., Загинайло А. Г., Кушнир В. Г., Петренко В. Г., Воронова Н. Поселение позднебронзового века в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1991. — 96 с.

Махортих С. В.

43. ВОХРА; ОХРА; OCHRE. Жовтий або червоний окис заліза. В. поширена у природі й широко використовувалася для розмальовування зображень у печерному мистецтві, керамічному виробництві (Див.: К 34), можливо — при татуюванні (Див.: Т 5). Червона В. використовувалася у пох. обряді починаючи з мезоліта (Див.: М 24).

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 184.

Гаврилюк Н. О.

44. ВТОРИННА РЕТУШ; ВТОРИЧНАЯ РЕТУШЬ; SECONDARY RETOUCH. В. сколювання, обробка, що додає знаряддю з оббитого кременю його кінцевий вигляд, після того, як первинним сколюванням утворюється лише заготівка.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 59.

Гаврилюк Н. О.

45. ВТОРИННЕ ПОХОВАННЯ; ВТОРИЧНОЕ ПОГРЕБЕНИЕ; SECONDARY BUR. (Див.: П 103)

46. ВТУЛКА; ВТУЛКА; SOCKET. Отвір у предметі, призначений для закріплення рукіг'я. Звичайно цей отвір не наскрізний на відміну від проушини, яка відкрита з обох боків.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 53.

Гаврилюк Н. О.

Г

1. ГАВА-ГОЛІГРАДИ КУЛЬТУРА; ГАВА-ГОЛИГРАДЫ КУЛЬТУРА; GAVA-GOLIGRADY CUL. Одна з гальштатських к-р (Див. Г 5). Перша половина назви походить від *к-ри Гава* у північно-східній Угорщині, друга — від назви скарбу, знайденого у с. Голігради Тернопільської обл. в Україні. Нині Г.-Г. к-ра розглядається як єдина к.-і. е., що охоплює північну зону Східнокарпатського регіону від Верхнього Потисся до Дністра з його лівими притоками. В Україні її ареал відповідає Тернопільській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Закарпатській та Львівській обл. Датується XI — VIII ст. до н. е. У західних районах пам'ятки к-ри Г.-Г. датуються XI — VII ст. до н. е. За походженням Г.-Г. к-ра — прийшла. Прабатьківщиною її носіїв вважається Верхнє Потисся. Найвідомішою пам'яткою цієї к-ри — пос. Магала (Див.: М 1), де Г.-Г. к-рі відповідають III і IV шарам. Крім неї досліджені пос. Старосілля, Крилос, Городниця, Бовшів, Лоєва. Пос. не мали укріплень і розміщувалися по берегових висотах. Житла — землянки, напівземлянки та наземні каркасні споруди. Для пох. пам'яток (Сопіт, Острица) є характерною кремація з пох. в урнах з дрібними прикрасами, що відігравали роль інвентаря. Для Г.-Г. к-ри типові скарби: Грушки (бронзові кельти, серпи, наконечники до списів, шпильки, браслети), Михалків (золоті речі — діадеми, чаші, прикраси), Голігради (деталі вуздечного набору). Матеріальна к-ра в цілому подібна до гальштатської: лощена керам. з канелюрами (Див.: К 13). Поширені корчаги, миски, черпаки, келихи та інші типи посуду. Численні бронзові знаряддя та зброя, фібули, браслети. Основа господарства — землеробство та скотарство. На заключному етапі існування к-ри на місці пос. виникають гор., що, ймовірно, пов'язане із загрозою з боку войовничих степовиків — кіммерійців (Див.: К 48).

Літ.: Кушелевицька Л. І. Племена'вони населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. — К., 1986. — С. 10 — 54; *Смирнова Г. И.* Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II — первой половине I тыс. до н. э. // Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — К., 1990. — С. 13 — 17.

Махортих С. В.

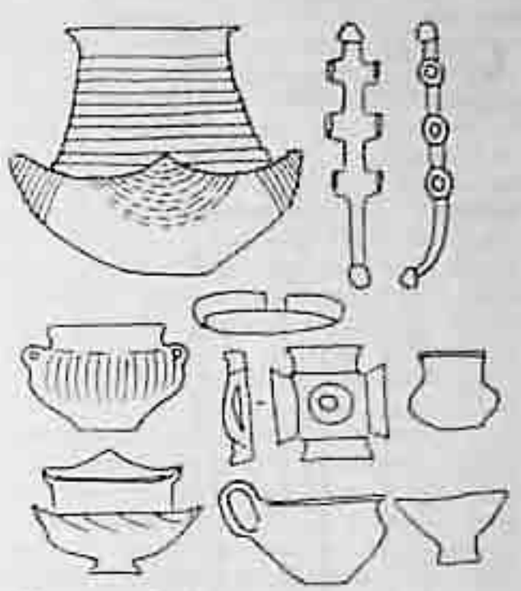

К-ра Гава-Голігради.

2. ГАГАТ; ГАГАТ; GAGATE, JET. Мінерал органічного походження. Назва виникла від річки у *Лідії*, на берегах якої знаходилися родовища цього мінералу. Він є смоляним різновидом викопного бурого вугілля. Інші назви Г. — *гешир* — кавказька; *лігніт* — геологічна. Г. утворився з відкладень хвойної деревини у морському мулі. Крім Лідії, родовища відомі в Ірландії, Англії, Франції, Іспанії, на Кавказі. В Україні Г. знаходить на річках Альма і Кача в Криму. Вироби з Г. трапляються поблизу родовищ. Необхідна умова збереження виробів з цього матеріалу — боротьба із зневодненням. Вони дуже красиві — вишуканого чорного кольору, але недовговічні. Г. легко ріжеться та шліфується. Намисто з Г. відоме у Північному Причорномор'ї з V тис. до н. е. — до II ст. н. е., але особливого поширення воно набуло у кримських пам'ятках — наприклад, у матеріалах Актаського мог. (Див.: А 8).

Літ.: Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САН. — 1978. — Гі-12. — С. 8 — 20.

Гаврилюк Н. О.

3. ГАЛЬКОВІ ЗНАРЯДДЯ; ГАЛЕЧНЫЕ ОРУДИЯ; PEBBLE TOOLS. Найранніші й примітивніші типи знарядь праці. Найдавніші зразки знайдені в Африці (Олдувай) і датуються близько 2 млн. р. тому. Виготовлялися шляхом відбивання галь-

Гальштатська к-ра.

ок та желваків для одержання перлового робочого краю. Пізніше перетворюються на ручні рубила. Крім Африки трапляються у Південно-Західній Азії та на Далекому Сході Росії (Див.: Ч 7).

Літ.: *Бреб У., Траман Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 58.

Гаврилюк Н. О.

4. ГАЛЬШТАТ; ГАЛЬШТАТ; HALISTATT. Місцевість у гірській долині Зальцкаммергут біля м. Гальштат. Відома солними копальнями та мог., який дав назву Г. к-рі (Див.: Г 5). Мог. датується 725 — 400 р. до н. е. Розкопаний 1846 р. Досліджено 933 пох., з них — 525 трупопокладень, 455 — повне спалювання, 13 — часткове. Інвентар різноманітний і добре зберігся. Переважають бронзові ситули (Див.: С 28) та цисти (Див.: Ц 4) італійського виробництва, ранні мечі, прикраси.

Літ.: *Грязнов Б. Н.* Ранний железный век. — М., 1977. — С. 32; *Die Hallstatt-Kultur.* — Steyr. — 1980. — 329 s.

Гаврилюк Н. О.

5. ГАЛЬШТАТСЬКА КУЛЬТУРА; ГАЛЬШТАТСКАЯ КУЛЬТУРА; HALLSTATT CUL. В арх. Центральної Європи термін "Гальштат" означає хронологічні рамки к-р полів пох. пізньої доби бронзи (Див.: В 31) — раннього залізного віку (Див.: З 6) — XII — V ст. до н. е. Виділяється кілька хронологічних періодів: *гальштат А* — XII — XI ст. до н. е.; *гальштат В* — X — VIII ст. до н. е.; *гальштат С* — VII — початок VI ст. до н. е.; *гальштат Д* — VI — V ст. до н. е. Більш докладне датування існує в межах локальних груп Г. К. Таких груп чотири: *південно-східна (адріатична)* — сучасна територія Югославії від Боснії на півдні та Славонії і Хорватії на півночі; *центральна (дунайська)* — сучасні Австрія, Чехія, Словаччина; *північно-східна (ельбо-одерська)* — північна частина Чехії та Словаччини *західна (рейнсько-ронська)* — сучасні західна Німеччина, частково Франція і Швейцарія. В етнічному відношенні Г. К. вважається к-рою різних народів: індоєвропейських іллірійців в Югославії, у Східних Альпах Австрії — *рети* і *норіки*; в Угорщині — *паннонії*; в Чехії, Словаччині, Франції і Німеччині — кельти (Див.: К 31); в Румунії і Болгарії — *фракійці*. Г. К. представлена гор. (іноді навіть на палях — Дон'я Долина поблизу Сараєва), мог. (Глазинацьке поле, Гальштат, Гемайнлебери, Ебенбург, Штретвег) з *бі-* та *дворитуальним* обрядом пох. Для речового комплексу характерні: мечі (бронзові та залізні — ранні з навершям у вигляді зрізаного конусу з кульким, у вигляді напівмісяця, перехрестям, пізні — з навершям у вигляді ріжок), поліхромний посуд з геометричним орнаментом, іноді — антропоморфними зображеннями; урни, прикрашені фігурками людей та тварин; *"рукасті" урни*; значна кількість клепаного посуду (казани, ситули з різними зображеннями — ситула з Вача. — Див.: С 28), шоломи (бронзові напівсферичні з ребром або шипаком і невеликими крисами), сокири, списи, лук та стріли, ножі, прикраси (фібули, шпильки, гривні, браслети зі спіральним орнаментом). Носії Г. К. у період гальштату А переселялись на територію сучасних Молдови та Західної України. В результаті асиміляції місцевого населення складаються к-ри *фракійського* або *канельованого гальштату*. Вони представлені к-рами Гава-Голіград (Див.: Г 1); к-ри Ноа (Див.: Б 24); змінюють пам'ятки типу Кишинів-Корлатень (Див. К 43). У ранньому залізному віці в Молдові к-ри типу *Кишинів-Корлатень* змінюються пам'ятками типу *Коліа-Сахарна-Солончени* (кінець X — VIII ст. до н. е.) і *Шолданешти*.

Літ.: *Грязнов Б. Н.* Ранний железный век. — М., 1977. — С. 27 — 52; *Мелюкова А. И.* Скифия и фракийский мир. — М., 1979; *Смирнова Г. И.* Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II — первой половине I тыс. до н. э. // Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — К., 1990. — 18 с.; *Бреб У., Траман Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 56; *Филипп Я.* Кельтская цивилизация и ее наследие. — Прага, 1961. — 215 с.; *Монгайт А. Л.* Археология Западной Европы: Бронзовый и железный века. — М., 1974. — 300 с.

Гаврилюк Н. О.

6. ГАРПУН; ГАРПУН; HARPOON. Спис, вістря якого являє собою загострений стрижень з одним або двома рядами зазубин. Звичайно практикувалася вільна насадка для того, щоб держак легко відокремлювався від Г. при попаданні в ціль. Прив'язана до Г. мотузка не давала тварині або рибині зникнути. Г. поширені у верхньому палеоліті (Див.: В 11) і мезоліті (Див.: М 24). Два однакових Г. могли прив'язуватися до держака і використовуватись як ость.

Літ.: *Бреб У., Траман Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 57.

Гаврилюк Н. О.

7. ГЕОХРОНОЛОГІЧНІ МЕТОДИ; ГЕОХРОНОЛОГИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ; GEOCHRONOLOGICAL METHODS. Загальний термін для усіх методів датування, основаних на зміні фізичних властивостей Землі. До них належать археомагнітний (Див.: А 36), дендрохронологічний (Див.: Д 4), радіовуглецевий (Див.: Р 1), термолюмінісцентний (Див.: Т 13), радіовуглецевий (Див.: Р 1), термолюмінісцентний (Див.: Т 13), *калій-аргоновий*, *обсидіановий*, фторний (Див.: Ф 13) аналіз та ін.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 59.

Гаврилюк Н. О.

8. ГЕТИ; ГЕТЫ; GETIANS. Північнофракійські племена. За словами *Геродота*, вони були сусідами скіфів (Див.: С 37). Вважається, що за часів *Геродота* Г. населяли простір від Балкан до Нижнього Дунаю. У другій половині VI — першій половині V ст. до н. е. присутність Г. населення фіксується на грецьких пос. Дністровського лиману. Активізація Г. у Дністро-Дунайському межиріччі відбувається після поразки скіфів у війні з *Філіпом II Македонським*. У IV — III ст. до н. е. у цьому регіоні мешкали скіфи та Г., але скіфи переважали. Західним кордоном між скіфським і фракійським світом вважається Нижній Дунай і Прут.

Літ.: Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979. — С. 90; *Мелюкова А. И.* Новые данные о скиф-фракийских взаимоотношениях в IV — III вв. до н. э. // ГА. — 1995. — 1. — С. 28 — 30, 34.

Гаврилюк Н. О.

9. ГИДРОАРХЕОЛОГІЯ; ГИДРОАРХЕОЛОГИЯ; UNDERWATER ARCHAEOLOGY. Наука, що вивчає історію людства через затоплені матеріальні предмети. У 30-х роках в СРСР проведено перші Г. дослідження державною організацією ЕПРОН. Академіком Р. О. Орбелі розроблено програму створення Г. карти СРСР. З середини 50-х років починається новий етап розвитку Г. Винахід Ж. І. Кусто акваланту зробив можливим широкомасштабні арх. дослідження під водою. 1967 р. на істфаці МДУ створюється група арх.-підводників під керівництвом Я. Д. Калмагорського. Нею досліджено затоплені частини грецьких міст — Гермонасси, Фанагорії, Херсонеса. З 1972 р. експедиція Інституту арх. НАН України під керівництвом С. Д. Крижицького досліджує затоплені частини Ольвії, акваторії с. Березань, Ягорлицької та Тендровської затон. З 1982 р. підводні дослідження у р-ні Керчі проводяться Боспорським підводно-арх. загоном Санкт-Петербурзького Інституту матеріальної культури під керівництвом К. К. Шілікова. З 1972 р. працює гідроарх. експедиція Запорізького музею під керівництвом Г. І. Шаповалова — досліджено акваторію о. Хортиця, затопленої частини Кам'янського та Знам'янського гор. За останні роки Г. роботи в Україні скорочені і обмежені о-вами Березань, Хортиця та Зміїний (Левка).

Літ.: Механик А. Н., Шапурко П. В. Отечественная гидроархеология: история и прогноз // Методы естественных наук в археологии. — М. — 1987. — С. 61. — *Її:* Проблемы охраны и исследования подводных историко-археологических памятников. — Запорожье, 1987. — 24 с.; *Отзывиков С. П.* Гидроархеологические исследования на острове Змеином // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э. — Тирасполь, 1994. — С. 214 — 215.

Гаврилюк Н. О.

10. ГІЛЕЯ; ГИЛЕЯ; GILEJA. Заліснена область Скіфії, яку згадує Геродот. Про місце знаходження Г. існує багато думок, але більшість дослідників вважає, що Г. починалась на лівому березі Дніпра, від Кінбурзької коси, й тяглась на схід, між лиманом і морем. За її північно-західну межу звичайно приймають нижню течію Дніпра до м. Нова Каховка. *Спорово-пилковий* аналіз Кардашинського торф'яника поблизу Цюрупинська показав наявність тут у період голоцену дубу, в'яза, вільхи, берези, граба, клена, горіха, липи, сосни.

Літ.: Неприна М. И. История леса в лесогеографии СССР в голоцене. — М. — 1987. — С. 232 — 233; *Сокольский Н. И.* Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья // МИА. — 1971. — № 178. — С. 17.

Гаврилюк Н. О.

11. ГІПОТОКСОТ; ГИПОТОКСОТ; ΗΙΠΟΤΟΧΟΤ. Грецька назва скіфа — кінного стрілка. Головною зброєю є лук та стріли. У скіфському війську Г. були юнаки та незаміжні жінки.

Літ.: Граков Б. Н. Скифы. — М., 1971. — С. 35.

Гаврилюк Н. О.

12. ГІРСЬКОКРИМСЬКА КУЛЬТУРА; ГОРНОКРЫМСКАЯ КУЛЬТУРА; MOUNTAIN-CRIMEA CUL. Мезолітична к-ра (Див.: М 24) Гірського Криму. Датується 10 — 7 тис. р. тому — ранніх та пізнім

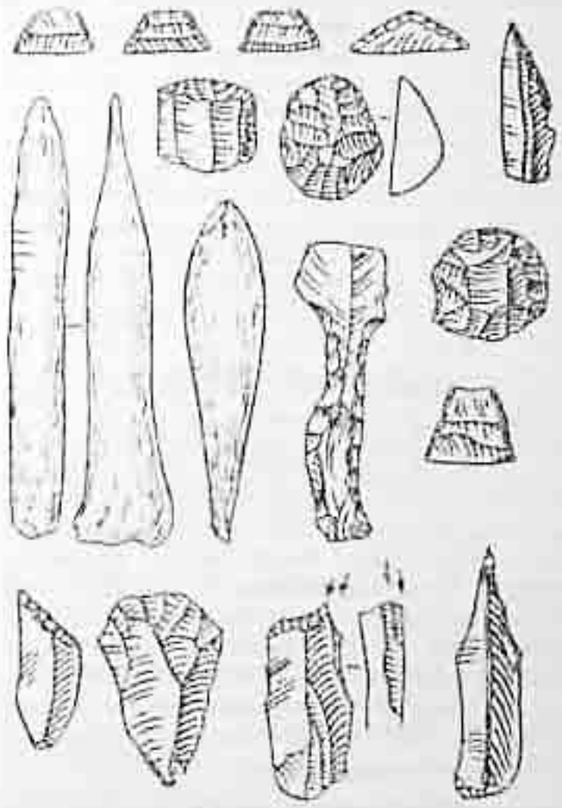

Гірськокримська к-ра.

мезолітом. Виділяються два етапи: *шан-кобинський (ранній)* та *мурзак-кобинський (пізній)*. Перший етап — Шан-Коба, Фатьма-Коба (нижні шари), Алимівський навіс, Грот Водопадний (нижні шари) характеризується великою кількістю різців, перевагою сегментів над мікролітами. Виявлені вістря до стріл з кістки, проколки. Стоянки розташовані у печерах. У ряді випадків зафіксовані вітрові заслони та інші конструкції. Для другого етапу — Мурзак-Коба (Див.: М 71), Фатьма-Коба (Див.: Ф 3), Шан-Коба (Див.: Ш 2), Ласті 7 є характерним переважання кременевих скребків, пластин з ретушшю та вимками; серед геометричних мікролітів більшість становить трапеції. З кістки та рогу виготовлено гарпуни, наконечники дротиків. З другим етапом Г. К. пов'язані пох. (Мурзак-Коба, Фатьма-Коба). Палеогеографічний фон — гірські ліси. Господарство: мисливство на лісових тварин (оленів, кабанів тощо); на етапі пізнього мезоліту — активне збиральництво (стоянки "черепашкових куп" Південного берега Криму).

Літ.: Вайнштейн С. И. Грот Мурзак-Коба. Новая позднепалеолитическая стоянка в Крыму // СА. — 1940. — 5. — с.; *Рагозина Н.* Раскопки в навесе Фатьма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // МИА. — 1966. — 126.

Стеланчук В. М.

13. ГЛАСІС; ГЛАСИС; GLASIS. Відкритий схил нижче зовнішнього валу, де нападники звичайно зазнають обстрілу з боку захисників укріплення. Разом з *бермою* (смуга землі між основою кріпосної стіни і краєм рову) становлять додатковий захисний пояс фортифікаційної споруди.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 61; *Федоров Г. Б., Пакуй Л. Л.* Археология Румынии. — М., 1973. — 7. — С. 386.

Гаврилюк Н. О.

14. ГЛЕВАХА; ГЛЕВАХА; GLEVAHA. Кург. скіфського часу (Див.: С 37). Розташований біля с. Глеваха Васильківського р-ну Київської обл. у 2 км на південь від села та 28 км від Києва. Досліджений О. І. Тереножкіним 1950 р. До розкопок — напівзруйнований насип, який мав вигляд майдану 12 — 13 м заввишки. У центрі відкрито склеп розмірами 8 — 8,8×6 м у вигляді ями з дромосом, перекритою брусами, що опиралися на краї ями та 11 стовпів. У склепі знайдено залишки багатого чоловічого пох., пограбованого у давнину. Поруч з небіжчиком пох. збиту жінку з великою кількістю речей: глиняним посудом, бляшками від кінської вуздечки, бронзовою підвіскою від обушка, шпильками, циноподібною сережкою, вістрям до стріли, намистом. Особливо цікавою є велика чорнолощена корчага типу віллановa (Див.: В 30), верхня частина якої щедро прикрашена орнаментом у вигляді трикутників з потрісних кіл. Кург. датується VII — VI ст. до н. е. Матеріали зберігаються у Державному історичному Музеї м. Києва.

Літ.: Тереножкін О. І. Кургани біля с. Глеваха // Археологія. — 1954. — Т. 9. — С. 80 — 97.

Мазурович С. Я.

15. ГЛЕЙ; ГЛЕЙ; GLEEI. Глибокі шари грунту, що утворюються у болотних та заплавних місцях під впливом анаеробних мікроорганізмів. Колір Г. синювато-сірий або голубувато-зелений.

Легкоплавка червоно-бура глина придатна для виготовлення кухонного, столового і ритуального посуду (останній не ставився на вогонь), а також інколи цегли. Після випалювання стає червоно-брунатною.

Загальна назва гончарних глин.

Жовто-бурий тонкозернистий суглинок.

В арх. Г. називають голубувато-зелену глину, що трапляється у пох. спорудах давньоямної (Див.: Д 1) та зрубної (Див.: З 32) к-р, де використовувалася для кріплення деталей дерев'яних пох. споруд.

Літ.: Украинский советский энциклопедический словарь. — К., 1988. — Т. 2. — С. 425; Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України. — Опішне, 1993. — С. 127.

Гаврилюк Н. О.

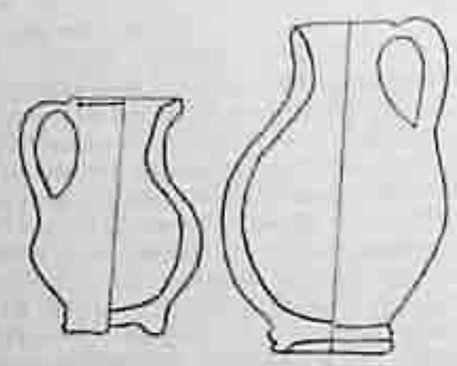

Глек.

16. ГЛЕЧИК; КУВШИН; JAR, PITCHER. Посудина для рідини. Має видовжені пропорції (тобто висота посудини більша за найбільший діаметр її тулуба) та одну або дві ручки (вушка). В українській етнографії розрізняють:

— *гладиш (глек)* — глечик великих розмірів (місткість до 6 л) для зберігання води, сироїцю, молока;

— *гладущик* — глечик без ручки, що використовувався для зберігання води, молока.

Літ.: Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України. — Опішне, 1993. — С. 127.

Гаврилюк Н. О.

17. ГЛИНА; ГЛИНА; CLAY. Нетривкотвірна осадова гірська порода, що складається, головним чином, з тонкодисперсних глинистих мінералів (водних алюмосилікатів). Залежно від мінералогічного складу розрізняють Г. *каолінітові, монтмориллонітові (бентонітові)* та ін. Найпоширенішими у господарському відношенні є каолінітові Г. (родовища в межах Українського щита), бентонітові (адсорбційні) (родовища у Черкаській та Запорізькій обл.), легкоплавкі полімінеральні (поширені по всій Україні). Основна сировина для виготовлення гончарних виробів, основним компонентом якої є глинисті мінерали; в суміші з водою утворює тісто, що внаслідок зовнішнього фізичного впливу легко набуває заданої форми, а при випалюванні переходить у камеподібний стан.

Літ.: Географічна енциклопедія України. — К., 1989. — Т. 1. — С. 275; Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України. — Опішне, 1993. — С. 19.

Гаврилюк Н. О.

18. ГЛИНОБИТНИЙ; ГЛИНОБИТНЫЙ; PISE. Споруди з глини, не фасованої в цеглу, що були поширені на Близькому Сході, Балканах, Кавказі тощо. Відомі також у трипільській к-рі (Див.: Т 35), на пос. Степу і Лісостепу скіфського часу. Звичайно вони мали каркасну основу. У пізньоскіфський час (Див.: П 49) Г. споруди зводились на кам'яному фундаменті. Г. буває також підлога — обмазана рідкою глиною та висушена.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 61.

Гаврилюк Н. О.

19. ГНУЗДАННЯ; ВЗНУЗДЫВАНИЕ; BRIDL. Вкладання до рота коня *вудил* при надяганні на нього вузди. Г. може бути на *трензель* і на мундштук (Див. М 70) або на один трензель. Трензель — це вудила, які складаються з гризла (Див.: Г 48) і двох кілець, за які трензель кріпиться до двох щічних ременів оголів'я (Див.: О 3). До кілець пристібувався також повід. У давнину функції кілець виконували псалії (Див.: П 121). Трензель підганяють так, щоб він лежав на язику та беззубому краї рота коня і лише злегка торкався його кутів. Г. через мундштук складніше. Мундштук — це спеціальні вудила з бічними щічками, які посилюють дію вудил на рот коня. Вважається, що мундштук винай-дено Піньятелі у XVI ст. Дія мундштука на коня повторює функції псалій. Більш короткі верхні кінці щічок кільцями з'єднуються з оголів'ям, до нижніх, довших кінців, пристібувався повід. Гризло мундштука лежить у роті коня на беззубому краї нижньої щелепи, трохи нижче трензельного вудила і на ширину пальця вище іклів. Натяг повода як через важелі передається на гризло через щічки і справляє посилений тиск на беззубий край рота.

Літ.: Гуревич Д. Н., Гнедаш Г. Г. Словарь-справочник по коневодству и конному спорту. — М., 1991. — С. 33, 118, 211.

Гаврилюк Н. О.

20. ГОЛОЦЕН; ГОЛОЦЕН; GOLOTSEN. Сучасний, або постгляціальний, період у геологічній періодизації. Настав після зникнення материкового зледеніння на півночі Європи 10 — 12 тис. р. тому і продовжується зараз. Поділяється на *ранній* (від 12 — 10 до 7 тис. р. тому), *середній* (7 — 3 тис. р. тому) і *пізній* (з 3 тис. р. тому — понині). Протягом Г. змінювався клімат. Етапи зміни клімату Г. такі: *пребореальний, бореальний, атлантичний, суббореальний, субатлантичний* та *сучасний* (історичний). Протягом історичного етапу (у географічному розумінні цього слова) утворилися сучасні грунти, типи яких відповідають фізично-географічній зональності.

Літ.: Географічна енциклопедія України. — К., 1989. — Т. 1. — С. 283.

Гаврилюк Н. О.

21. ГОМІНІДИ; ГОМИНИДЫ; HOMINIDS. Сімейство загону приматів. Включає людину сучасного типу і викопних людей: *пітекантропів, неандертальців* тощо, а також деяких викопних вищих приматів типу *австралопітека*.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990.

Гаврилюк Н. О.

22. ГОМОСТАДІАЛЬНІСТЬ; ГОМОСТАДИАЛЬНОСТЬ; HOMOSTADIAL. Арх. к-ри вважаються Г., якщо демонструють однаковий рівень технічного прогресу незалежно від їх датування.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 62.

Гаврилюк Н. О.

23. ГОМОТАКСИАЛЬНІСТЬ; ГОМОТАКСИАЛЬНОСТЬ; HOMOTAXILITY. Предмети вважаються Г., якщо їх знаходять майже в однаковому положенні на різних територіях. У геології, що оперує великими відтинками часу, такі предмети вважаються одночасовими. Але у арх. необхідно враховувати можливість відставання.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 63.

Гаврилюк Н. О.

24. ГОНЧАРНИЙ КРУГ; ГОНЧАРНЫЙ КРУГ; POTTER'S WHEEL. Круг, що крутиться на горизонтальній площині, чим полегшує гончару формування глини для посуду. Ранні зразки Г. К. не збереглися, тому неможливо виявити різновиди давнього Г. К. (в етнографії зафіксовані поштовховий, з ножним двигуном, з приводом від двигуна). Ознаки використання Г. К. помітні на самій кераміці. Особливий вид обертального столика, відомого як "вертушка" або "повільний круг", спочатку використовувався для покращання ліпного посуду, особливо вінець. В Месопотамії швидкий круг вже відомий у 3400 р. до н. е. До Європи він потрапив разом з мінойцями у 2400 р. до н. е., до Північного Причорномор'я разом з греками у VI ст. до н. е., а Британії — з белгами у I ст. н. е. Примітивні круги з непорушною віссю, що закріплювалася у грунті, відомі на пос. салтівської к-ри на території Лісостепової України. Звичайний Г. К., як вважають, з'явився на пос. черняхівської к-ри у III ст. н. е. (Див.: Ч 5).

Літ.: Бобринский А. А. Методика изучения организационных форм гончарных производств // Керамика как исторический источник. — Новосибирск, 1989. — С. 41.

Гаврилюк Н. О.

25. ГОНЧАРСТВО; ГОНЧАРСТВО; POTTERY. Професійне заняття, основним змістом якого є виготовлення з глини посуду та інших виробів.

Літ.: Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України. — Опішне, 1993. — С. 44.

Гаврилюк Н. О.

26. ГОРДИНЕШТСЬКИЙ ТИП; ГОРДИНЕШТСКИЙ ТИП; GORDYNESHTY TYPE. Тип пам'яток трипільської к-ри (Див.: Т 35) мідного віку (*північна група* за Т. Г. Мовшею *або каспеpовська* за Ю. Г. Захаруком). Епонімна пам'ятка — пос. біля с. Гординешти (Молдова), досліджується В. А. Дергачовим. Відомо близько 40 пам'яток, розташованих на Середньому і Верхньому Попрутті, Подністров'ї та Верхньому Побужжі. Виділено ранній і пізній етапи. Датується пізнім етапом Трипілля — серединою III (другою половиною IV тис. до н. е.). Походить від ранніших пам'яток бринзенського (Див.: Б28) типу трипільської к-ри. Найдослідженішими пам'ятками в Україні є Цвіклівці, Сандраки, Жванець (Лиса Гора), Поливанів Яр. Пос. займають важкодоступні місця, деякі мають штучні укріплення (рови, вали). Житла — наземні, глинобитні та напівземлянки. Своєрідність керам. Г. Т. становить розпис у вигляді геометричних фігур з трьох — чотирьох (до 16) вузьких смуг, наявність мисок з профільованими вінцями, рел'єфних валіків, насічок. Переважає кухонний посуд (70 %) з домішками черепашок або шамоту в глині. Пам'ятки Г. Т. синхронні

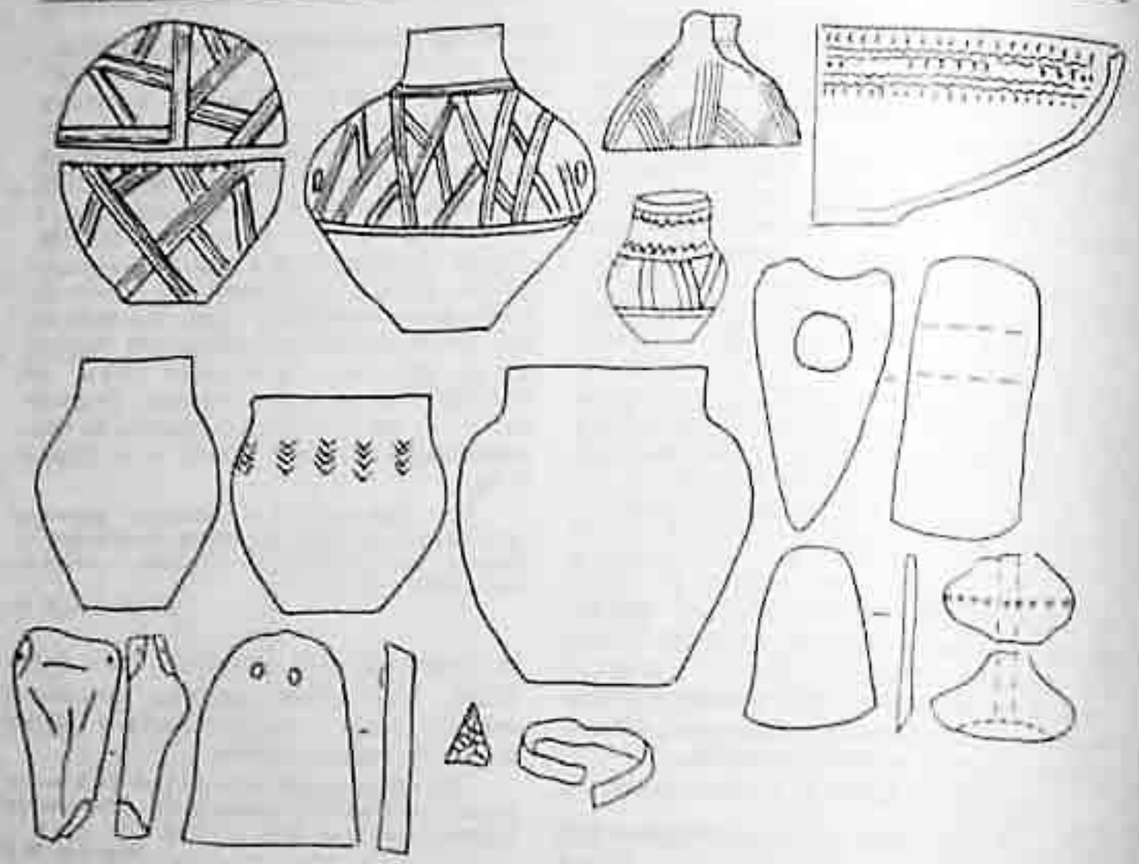

пізньовихватинським (Див.: В 21) та пізньоусатівським (Див.: У 4) пам'ятками трипільської к-ри, к-рам лійчастого посуду (Див.: Л 18) та кулястих амфор (Див.: К 128). Змінюються пам'ятками ранньобронзового періоду (Див.: Б 31).

Літ.: *Дрелюк Б.А.* Памятники Правого Приднестровья. — Кишинев, 1980.

Відейко М. Ю.

27. ГОРДІЇВКА; ГОРДЕЕВКА; GORDIIVKA. Кург. мог. періоду пізньої бронзи (Див.: Б 31). Займає водорозподіл між двома притоками Південного Бугу біля с. Гордіївки Тростянецького р-ну Вінницької обл. Досліджувався експедицією Інституту арх. (С. С. Березанська) та Вінницького краєзнавчого музею (Б. І. Лобай) 1986 — 1988 рр. Розкопано 40 кург., в кожному по одному пох. під центром насипу. Пох. ями прямокутної форми глибиною 0,6 — 1,5 м. Зафіксовані пох. споруди двох типів: ями, обкладені вертикальними колодами; ящики або зруби без дна, виготовлені з дерев'яних колод. У центрі ями ставили 4 стовпи, що утримували навіс. Дно ям вимощалося дошками або рогожею підстилкою. Вверху ями перекривалися деревом, зазори між ними замазувалися глиною. Поруч з ямами трапляються

Гордиївський тип.

майданчики з вогнищами. Іноді дерев'яні конструкції підпалювалися. Померлих клали на низький дерев'яний поміст, вкритий тканиною. Поширене трупоположення на лівому боці скорчено головою на північ або північний захід. Усі пох. пограбовані. Інвентар: прикраси з золота, бронзи, бурштину (браслети, кільця, шпильки, намисто, підвіски); знаряддя праці (ножі, шила, голки, прясличка); кінське спорядження (вудила, псалії, налобні бляхи). Ні до жодної к-ри на території сучасної України мог. не можна віднести, хоча окремі предмети та риси пох. обряду трапляються у комарівській (Див.: К 86), східнотшинецькій (Див.: С 92), білогрудівській і білозерській к-рах (Див.: Б 12; Б 13). Найближчими йому пам'ятками є *центральноєвропейські* кург. к-ри. Ймовірно, з просуненням на схід певної групи їх носіїв і слід пов'язувати появу Г. мог., що датується кінцем XIV — початком X ст. до н. е.

Літ.: *Березанская С. С., Лобай Б. І.* Курганный могильник Гордиевка возле города с. Гордиевка на Южном Буге (предварительное сообщение) // Арх. вісн. — 1994. — 4. — С. 148 — 153.

Мацкевчак С. Я.

28. ГОРИЗОНТ; ГОРИЗОНТ; HORIZON. Поняття, що характеризується появою ідентичних ознак або предметів на великій території. З урахуванням того, що предмети поширювалися швидко і залишалися у використанні лише короткий час, місцеві к-ри, де трапляються ці предмети, вважаються одночасовими.

Літ.: *Брев У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 63.

Гаврилюк Н. О.

29. ГОРИЗОНТАЛЬНА СТРАТИГРАФІЯ; ГОРИЗОНТАЛЬНАЯ СТРАТИГРАФИЯ; HORIZONTAL STRATIGRAPHY. Як бачимо з назви, використовується при дослідженні об'єктів, що знаходяться в одній площині та взаємоперекриваються. Г. С. особливо корисна при вивченні давніх мог., що, як правило, містять різночасові пох.

Літ.: *Брев У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990.

Гаврилюк Н. О.

30. ГОРИТ; ГОРИТ; GORYT. Футляр для лука і стріл. Мав дерев'яну основу, обтягнуту шкірою. У багатих пох. футляри прикрашалися золотими платівками. Найвідоміші — обкладки Г. з Чортомлика (Див.: Ч 10), П'ятибратнього, Іллінецького та Мелітопольського (Див.: М 26) кург. із зображенням сцен з троянського епосу (життя *Ахілла*). Датуються Г. 340 — 320 рр. до н. е. Близькою аналогією чортомлицькому Г. є срібна обкладка Г. з кург. Карагодеуаших на Кубані та золота обкладка з "гробниці *Філіпа II Македонського*" з Північної Греції. Вважається, що обкладки Г. зі скіфських кург. виготовлені за однією матрицею і першою була обкладка з Мелітопольського кург. Аналізом композицій зображень на платівках займалися А. П. Манцевич, Є. В. Черненко, Н. О. Онайко, К. Роберт, В. К. Мальмберг, Б. В. Фармаковський.

Літ.: *Манцевич А. П.* Горит из кургана Солоха // Тр. Гос. Эрмитажа. — 1962. — Т. 7. — С. 107 — 121; *Черненко Е. В.* Скифские лучники. — К., 1981. — С. 67 — 69; *Онайко Н. А.* Античный импорт в Поднепровье и Побужье в IV — III вв. до н. э. // САИ. — Д1 — 27. — М., 1970. — С. 26; *Терножкин А. И., Мозолевский Б. Н., Мелитопольский курган.* — К., 1988. — С. 121 — 123; *Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1991. — С. 223 — 224.

Гаврилюк Н. О.

31. ГОРНО; ГОРН; FORGE, FURNACE, KILN. Камера випалу, що утворює високі температури. Використовувалася не лише для ремісничого виробництва, а й для випалу керам. У найпростіших моделях камера викладувалась дерном з одним відділом для палива і посуду. У двокамерних Г. жар з топки через отвори поступав до керам. камери. Г. з верхньою тягою звичайно являло собою тимчасову споруду з глини, що руйнувалася як тільки з нього виймали готові вироби. Більш висока температура досягалася за рахунок розведення вогню з одного боку камери; жар з верхньої частини поступав у нижню. Відомі спеціалізовані Г. для різних цілей, наприклад для виробництва скла або сушіння зерна. Полум'я у таких Г. не торкається вмісту. Двоярусні Г. з'являються у трипільській к-рі. Гончарний комплекс з такими Г. відкрито на пос. Жванець Т. Г. Мовшею (Див.: Ж 2). Залишки гончарних майстерень виявлені у с. Журавка Ольшанського р-ну Черкаської обл., датуються вони III — IV ст. н. е. Відомо пос. гончарів-ремісників VII — VIII ст. у балці Канцерка у Наддніпрянщині.

Літ.: *Мовша Т. Г.* Гончарный центр трипольской культуры на Днестре // СА. — 1971. — № 2. — С. 228 — 234; *Добровольский А. А.* Гончарство Восточной Европы. — М., 1978. — С. 38.

Гаврилюк Н. О.

32. ГОРОДНИЩЕ; ГОРОДНИЩЕ; HILLFORT. Пос., укріплене одним або кількома земляними, деревоземляними, глинобитними, кам'яними або цит-

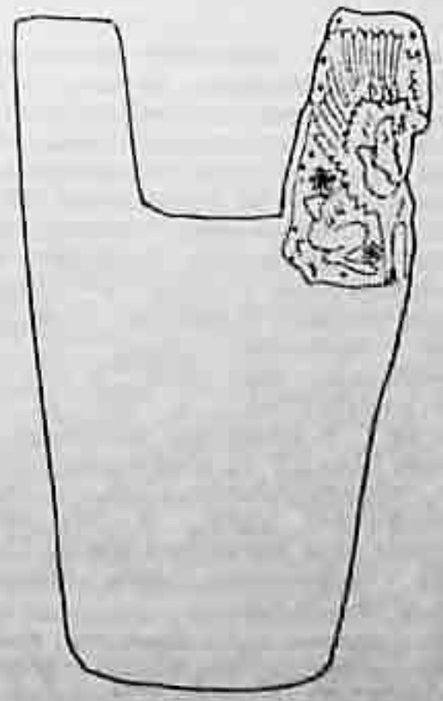

Горит.

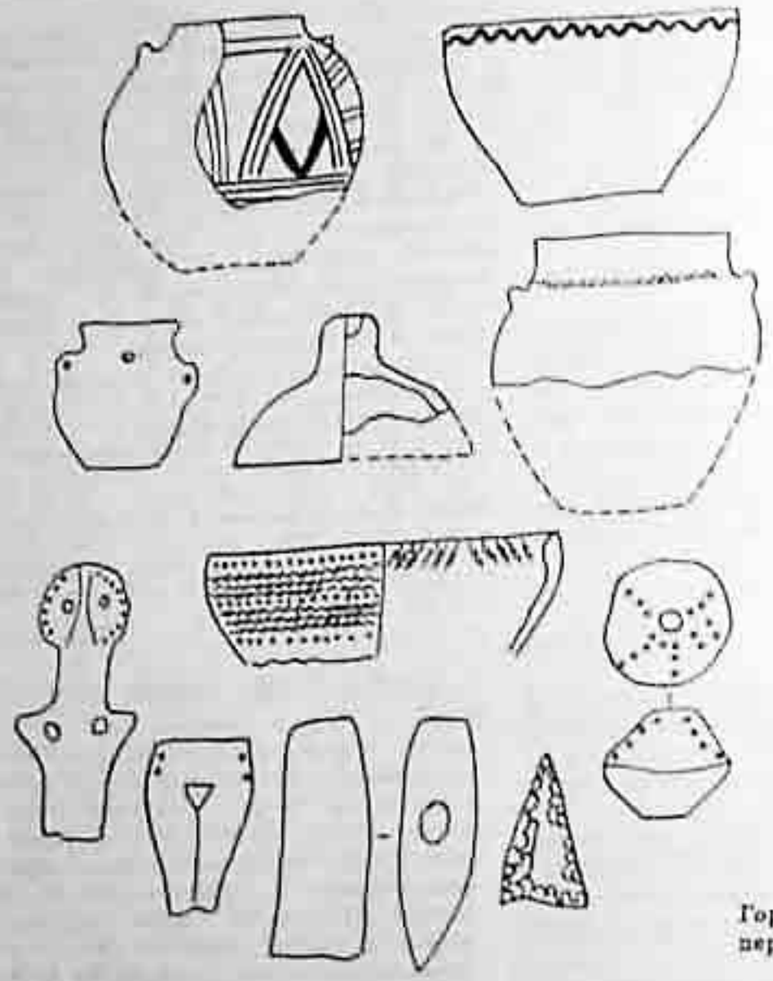

Городський (Городсько-Касперовский) тип.

лянними валами та зовнішніми ровами. Розміри Г. різні. У Західній та Центральній Європі укріплені пос. відомі з II тис. до н. е., в Україні — раніше (Див.: Б 4).

Літ.: *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 64 — 65; *Лебрун Д.А.* Полевая археология СССР. — М., 1980. — С. 23.

Говрахин Н. О.

33. ГОРОДСЬКИЙ (ГОРОДСЬКО-КАСПЕРІВСЬКИЙ) ТИП; ГОРОДСКИЙ (ГОРОДСКО-КАСПЕРОВСКИЙ) ТИП; GOROD-S'KIY TYPE. Тип пам'яток трипільської к-ри (етапу СII) (Див.: Т 35) мідного віку. Епонімна пам'ятка — пос. біля с. Городськ на Житомирщині. Відомо 10 пам'яток (Городськ, Лоза, Листвин та ін.). Ареал — верхів'я річок Тетерева та Стирі. Слідують за пам'ятками трипільського типу (Див.: Т 31). Датуються серединою III — другою половиною IV тис. до н. е. Пос. розташовані на мисах, останцях, заплавах рік. Мають рови та вали. Житла — наземні ("майданчики"), напівземлянки. Знаряддя представлені виробами: крем'яними (серпи, вістря, скребачки, сокири), кам'яними (сокири, молоти, долота, зернотерки), металевими (шила). Керам. посуд складається з розписної (10 %) та нерозписної (90 %) керам. В орнаментації типовими є відбитки шнура, наліпи. Провідний тип — напівсферичні миски з профільованими вінцями. Пластика — антропоморфні статуетки (Див.: П 68) вихватинського типу (Див.: В 21), зооморфні вироби (Див.: З 31; П 69). Пам'ятки Г. Т. синхронні пам'яткам усатівського (Див.: У 4), софіївського (Див.: С 56), гординештського (Див.: Г 26) та вихватинського (Див.: В 21) типів, пам'яткам к-ри лійчастого посуду (Див.: Л 18). Змінюється к-рою шнурової керам. (Див.: III 11).

Літ.: *Дергачов В. А.* Памятники Поднестровья. — Кишинев, 1980. — С. 127 — 183; *Археологія* Української ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 237 — 240.

Відейко М. Ю.

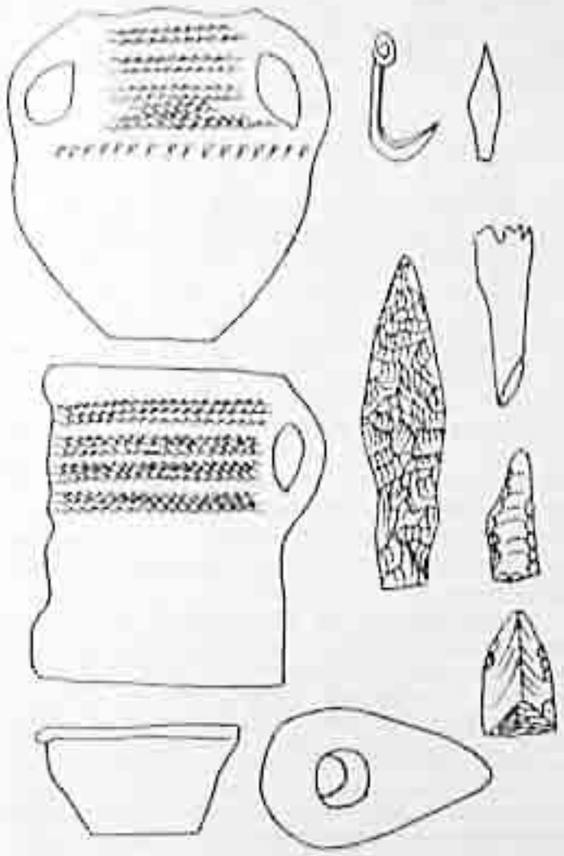

Городсько-здовбицька к-ра.

34. ГОРОДСЬКО-ЗДОВБИЦЬКА КУЛЬТУРА; ГОРОДСКО-ЗДОЛБИЦКАЯ КУЛЬТУРА; GORODS'KO-ZDOVBYTS'KA CUL. Одна з к-р шнурової керам. (Див.: III 11). Епонімні пам'ятки — пос. поблизу сіл Городок та Здовбиця Рівненської обл. Ареал — Західна Волинь і південь Волинського Полісся. Датується останньою чвертю III — першою чвертю II тис. до н. е. Пос. (крім згаданих, Зозів, Моквинський Майдан та ін.) розташовані на високих берегах річок, оз., дюнах. Житла — наземні із залишками стовпових конструкцій та вогнищ. Поблизу жител — господарські ями, іноді — майст. по обробці кременю. Для Г. *етапу* є характерними підкурганні пох. у скорченому стані (Залужжя), в З. *етапу* — грунтові мог. з трупопокладенням у кам'яних гробницях або без них (Здовбиця, Заборол). Характерна західна орієнтація небіжчиків. Для Г. етапу типові посудини з кулеподібним тулубом і злегка увігнутим денцем, миски із загнутим або відігнутим назовні краєм вінець, дворучні амфори з циліндричною шийкою, прикрашені відбитками мотузки і вертикальними нарізами. На З. етапі у тісто посуду домішують товчений кремінь. Основні форми: горщики з роздутим тулубом, амфорки з двома ручками біля основи шийки, циліндричні келихи, черпаки. Кам'яні та кремінні вироби представлені кінцевими та боковими скребачками, терочниками, відбійниками, зернотерками. Зброя представлена: трикутними вістрями до стріл, кинджалами з прямим руків'ям, свердленими сокирами з широким лезом, коротким обухом, лінзоподібними у розрізі сокирами. Поширені кістяні та рогові вироби, у тому числі пов'язані з добуванням та обробкою кременю. Металеві вироби представлені прикрасами: пронизками, сережками з загостреними кінцями, скроневими кільцями з гладкою поверхнею платівок, дротяними перснями та вічкоподібними підвісками.

Літ.: *Сасіадкін І. К.* Історія населення Пересоврччя, Поділля і Волині в епоху III — на початку II тис. до н. е. — К., 1974. — С. 60 — 118; Археологія Української ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 381 — 384.

Махортих С. В.

35. ГОСПІТАЛЬНИЙ ХОЛМ; ГОСПИТАЛЬНЫЙ ХОЛМ; GOSPITAL'NIY HOLM. Пам'ятка, що складалася з різночасових пос. та грунтових мог. Розташована біля с. Залінійне Зачепилівського р-ну Харківської обл. Займала північний останець борової тераси, оточений заболоченим рукавом р. Орель. Досліджувалася 1981 — 1985 рр. експедицією Дніпропетровського університету під керівництвом І. Ф. Ковальової. Розкрито 1364 м². В орному шарі та у верхній частині грунту виявлені залишки пос. бондарихинської к-ри (Див.: Б 18) (XI—IX ст. до н. е.). У нижній частині грунту й у буро-жовтому підгрунті зосереджувалися неолітичні та енеолітичні матеріали. За доби неоліту-енеоліту (Див.: Н 15; Е 11) Г. Х. неодноразово заселявся: тут існували стоянки пізньої сурської (Див.: С 88), києво-черкаської к-ри (Див.: К 39), вірьовкинської групи (Див.: В 31) пам'яток. Пох. також різночасові: кілька пох. кочовників XI — XIV ст., 5 трупоспалень бондарихинської к-ри (Див.: Б 18), 5 поховань зрубної к-ри (Див.: З 32), 2 — доби раннього бронзового віку (Див.: Б 31), 30 — середньостогівської к.-і. о. (Див.: С 22) і понад 90 неолітичних пох. (Див.: Н 15). Енеолітичні пох. належали дерівській к-рі (Див.: Д 6) середньостогівської області і датуються кінцем IV — початком III

тис. до н. е. Розміщувалися без помітної системи по всій площині пам'ятки. 15 пох. відноситься до "розчленованих" пох. Інші лежали скорчено на спині. Їх більшість. Вони мали східну, інколи — північну або західну орієнтацію. Значна кількість пох. пофарбовано вохрою і містила інвентар. Останній складався з кременевих та кістяних виробів, черепашок шпіо, перламутрових намистин. Вірьовкинській групі (Див.: В 31) належить 85 пох., що датуються кінцем V — першою половиною IV тис. до н. е. Це пох. в індивідуальних ямах. У західній частині пам'ятки 62 пох. утворюють смугу довжиною 30, шириною 2 — 2,5 м. Кістяки лежали у витягнутому положенні на спині й мали широтну орієнтацію. Найраніші, непофарбовані вохрою пох., перекривалися й частково були зруйновані пох. з підсипкою вохри. Біля 50 % пох. містили інвентар, що складався з кременевих виробів, кістяне шило. За межами смуги на площі мог. досліджено ще 23 вірьовкинських пох. Більшість з них мали кременеві вироби, черепашки шпіо, кістки тварин. У деяких простежено сліди використання вогню у пох. ритуалі.14 пох. належать києво-черкаській к-рі (Див.: К 39) й датуються першою половиною IV тис. до н. е. Вони розміщувалися на мог. без якоїсь системи. Кістяки лежали в індивідуальних ямах, витягнуто на спині і мали південну, рідше — північну орієнтацію. Більшість пох. пофарбовано вохрою й мало інвентар, до якого входили кременеві вироби, черепашки шпіо, кістки тварин.

Літ.: *Ковалева И. Ф.* Нео-энолитический могильник "Гостинный Холм" (предварительное сообщение) // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1984. — С. 35 — 43; *Рожанко В. А.* Поселение и могильник у с. Волчанское на Харьковщине // Древности степного Поднепровья III — I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1983. — С. 54 — 60.

Котова Н. С.

36. ГОСПОДАРСЬКІ БУДІВЛІ; ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ПОСТРОЙКИ; HOUSEHOLD STRUCTURES. Загальне поняття для усіх відокремлених будівель, що необхідні для ведення сільського господарства. Як правило, вони стоять осторонь житлового приміщення і не мають вогнищ (Див.: В 36). Виникають з появою постійного житла. Конструкція Г. Б. залежить від численних факторів: фізико-географічних умов, у яких вони розташовані, рівня розвитку культури народу, що їх створив, видів діяльності людей, які мешкають у житлі і разом з яким споруджено Г. Б.

Літ.: *Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А.* Знакомая и типы традиционного сельского жилища // Типология основных элементов традиционной культуры. — М., 1984. — С. 34 — 73.

Гаврилюк Н. О.

37. ГОСПОДАРСЬКО-КУЛЬТУРНИЙ ТИП; ХОЗЯЙСТВЕННО-КУЛЬТУРНЫЙ ТИП; ECONOMY-CULTURAL TYPE. Комплекс господарства та к-ри, що склався історично, типовий для різних за походженням народів, які мешкають у подібних географічних умовах і знаходяться на приблизно однаковому рівні соціально-економічного розвитку. Термін вперше застосовано 1955 р. етнографами М. Г. Левіним та М. М. Чебоксаровим. В арх. набув широкого використання у 70 — 80-х роках в роботах, присвячених вивченню доісторичного періоду в історії людства.

Літ.: *Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н.* Хозяйственно-культурные типы в историко-этнографическом аспекте // СЭ. — 1955. — № 4; *Марков Г. Е.* О терминах и понятиях в этнографии // СЭ. — 1983. — № 5; *Андрианов Б. В.* Неоседлое население мира. — М., 1985. — 250 с.; *Балахин С. А.* Концепция хозяйственно-культурного типа (современное состояние и перспективы применения в археологических исследованиях) // Археология и методы исторических реконструкций. — К., 1985. — С. 81 — 105; *Палечек Ю. В.* Этнос как социальная система // Новые методы археологических исследований. — К., 1982. — С. 40 — 61.

Гаврилюк Н. О.

38. ГОСТРОКОНЕЧНИК; ОСТРОКОНЕЧНИК; POINT. Знаряддя однобічної або двобічної обробки з двома суміжними робочими краями, що утворюють у точці з'єднання гострий проколюючий кінчик. У більшості випадків кут зведення лез — до 60 °. Поширені у нижньому і середньому палеоліті (Див.: П 13).

Степанчук В. М.

39. ГОТИ; ГОТЫ; GOTHS. Загальна назва етно-політичного об'єднання германських племен першої половини I тис. н. е., відоме за даними письмових джерел. Головне джерело — праця готського історика VI ст. *Йордана* "Тетика". Про походження і діяння готів". Г. — вихідці зі Скандінавії, звідки на початку I ст. н. е. частина їх переселилася до Вісли, пізніше вони з'являються у Північному Причорномор'ї. Це пересування нанесло удар сарматам (Див.: С 5), розділивши пізньосарматське об'єднання на західне й східне. Арх. переселення Г. — *ямаліє* відповідають групи *Одри-Венсери*, які утворилися у середині — другій половині I ст. н. е. у середовищі *вельбарської к-ри* у Північній Польщі. Подальше переселення готів на південний схід фіксують пам'ятки вельбарської к-ри, яка з'являється у Північно-Західному Причорномор'ї наприкінці II — на початку III ст. Компонент Г. простежується у черняхівській (Див.: Ч 5) к-рі. Присутність Г. в Криму фіксують пам'ятки типу мог. Озерне, Скалисте, Суук-Су. Центр Кримської Готії — Дорі (Феодоро) — ототожнюється з Мангуп-Кале.

Літ.: *Пиварь И. С.* Крымская Готия. — К., 1990; *Щучин М. Б.* О трех путях археологического поиска предков раннеисторических славян. Перспективы третьего пути // АСГЭ. — 1987. — Вып. 28; *Баран В. Д., Боровский Г. Л., Магомедов Б. В.* Черняховская культура и готская проблема // Славяне и Русь. — К., 1990.

Симоненко О. В.

40. ГРАВЕТТ; ГРАВЕТТ; GRAVETTIAN. Прогресивна верхньопалеолітична (Див.: В 11) індустрія, що змінює орин'якську (Див.: А 31). Назва походить від грота Ла-Граветт у Дордоні (Франція). В сучасній термінології Г. вважається найранішою фазою верхнього періг'є (Див.: А 31) і характеризується головним чином пластинами із затупленим краєм — "*граветтськими вістрями*". Дата Г. — 25 тис. р. до н. е.

Літ.: *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 65.

Гаврилюк Н. О.

41. ГРАНАТ; ГРАНАТ; GARNET. Група мінералів, що складається з вогнисто-червоних *піропів*, червоно-фіолетових *альмандинів*, зелених *демантоїдів*, смарагдово-зелених *уваровітів*, брунатно-червоних *гроссулярів*. Піропи походять із Західної Якутії, Південної Африки. У вигляді зерен трапляються у Богемії. В Середньовічних горах видобуток Г. ведеться з XIII ст. Назва альмандинів пов'язана з місцевістю Алабанда у Малій Азії. У ювелірних виробах використовуються Г., оброблені різним способом: гранями, шліфуванням природного Г. або приданням Г. форми *кабошона* (опуклого овалу). Вставки з Г., найчастіше у формі кабошона, є характерними для виробів сарматського (Див.: С 5) часу. Вони трапляються у пам'ятках України з I ст. н. е. Яскравий тому приклад: прикраси з пох. сарматки з кург. Соколова Могила (Див.: С 53).

Літ.: *Смит Г.* Драгоценные камни. — М., 1980. — С. 343; *Колесниченко Г. Т.* Сарматское погребение в Соколовой Могиле (предварительная публикация) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 168 — 184.

Гаврилюк Н. О.

42. ГРАФФІТІ; ГРАФФИТИ; GRAFFITI. Будь-які фігурки або написи, продряпані на поверхні предмета Г. трапляються на скелях, будинках, стінах храмів, кераміці та металевих виробах. Найчастіше Г. трапляються серед пам'яток ранньо залізного віку.

Літ.: *Соломонник Э. Ю.* Сарматские знаки Северного Причерноморья. — К., 1959. — 120 с.; Словарь иностранных слов. — М., 1964. — С. 184.

Гаврилюк Н. О.

43. ГРЕБЕНИКІВСЬКА КУЛЬТУРА; ГРЕБЕНИКОВСКАЯ КУЛЬТУРА; GREBENYKIVS'KA CUL. К-ра пізнього мезоліту (Див.: М 24). Ареал — Північне Причорномор'я — межиріччя Дніпра та Південного Бугу. Датується 8 — 6 тис. р. тому. Епонімна стоянка — біля с. Гребеники Одеської обл. К-ра розвивалася в умовах степу. Основу господарства складало полювання на коня, ніслона, кулана, бика. Головні пам'ятки: Гіржеве, Гребеники, Позванка. Для кам'яного ін-

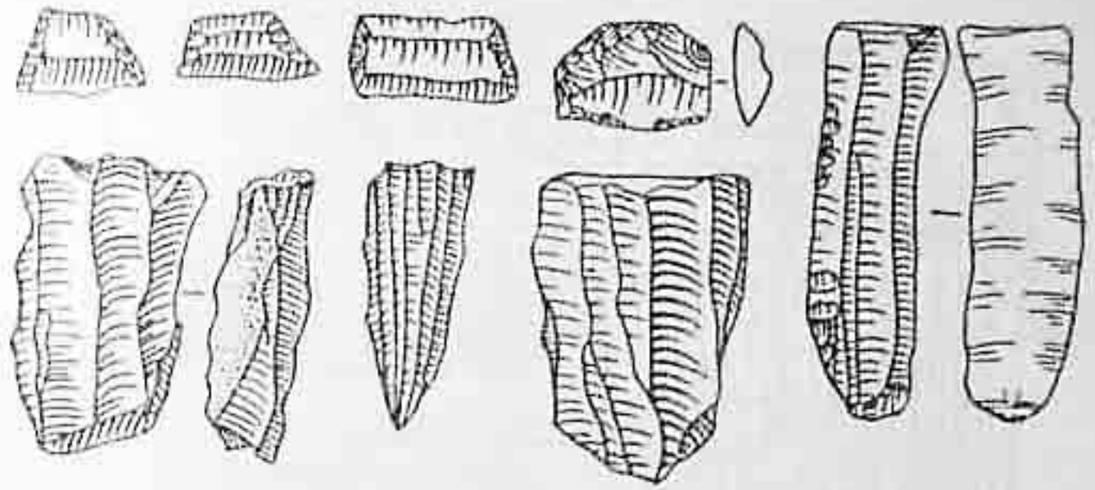

Гребениківська культура.

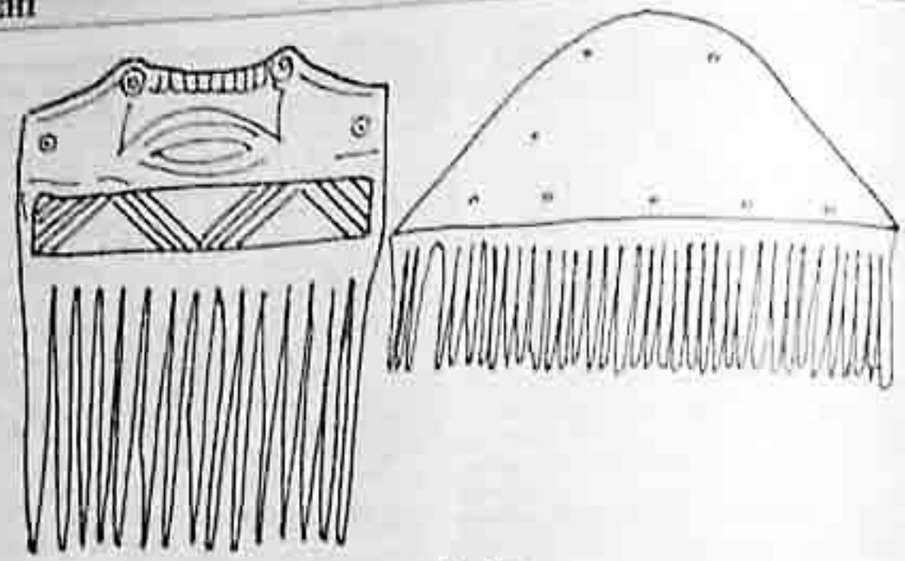

Гребінь.

вонтеря є характерними нуклеуси для пластин, у тому числі — олівцеподібні, скребачки на відщепах, майже повна відсутність різців, велика кількість геометричних мікролітів (трапецій), іноді — вістря. Витоки к-ри — у місцевому фінальному палеоліті (Див.: II 13). Крім стоянок відоме потрійне дитяче пох., влаштоване у прямокутній ямі. Небіжчики лежали скорчено (Гіржево).

Літ.: Станко В. Н. Мезин. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья. — К., 1982. — 175 с.; Телегин Д. Я. Мезолит Юго-Запада СССР (Украина и Молдавия) // Мезолит СССР. — М., 1989. — С. 106 — 124.

Степанчук В. М.

44. ГРЕБЕНІ; ГРЕБЕНИ; GREBENI. Пос. етапу В II трипільської к-ри (Див.: Т 35). Розташоване в 500 м на північ від околиці с. Гребені Кагарлицького р-ну Київської обл. в уроч. Василишин Яр. Досліджувалося експедицією Інституту арх. НАН України під керівництвом С. М. Бібікова за участю М. М. Шмагалія, В. Г. Збеновича, О. О. Цвек, В. М. Гладиліна, С. В. Смирнова та ін. Розкопано залишки 17 майданчиків, господарські ями. Отримано велику кількість керам., знарядь праці, пластини, матеріалів, що характеризують господарство. Синтез даних з розкопок у Гребенях та дослідження інших пам'яток трипільської к-ри у Подніпров'ї дозволив С. М. Бібікову розробити питання палеодемографічного (Див.: П 7) та палеоекономічного (Див.: П 8) моделювання (Див.: М 58). Пос. датується кінцем IV (кінцем V тис. до н. е.).

Літ.: Бібіков С. М., Шмагалій М. М. Трипільське поселення біля с. Гребені // Археологія. — 1964. — Т. 16. — С. 31 — 36.

Бібіков М. Ю.

45. ГРЕБІНЧАСТИЙ ОРНАМЕНТ; ГРЕБЕНЧАТЫЙ ОРНАМЕНТ; COMBED ORNAMENT. Спосіб прикрашення кераміки. Виконувався зубчастим інструментом (гребінцем або, як показали експериментальні дослідження останніх років, щелепами тварин по сирій глині). В результаті виходила стрічка з паралельних насічок.

Літ.: Калинина Н. В., Устинова Е. А. (Годжикова). Использование челюстей животных для орнаментации изделий керамики // РА. — 1993. — 2. — С. 22 — 40.

Гаврилюк Н. О.

46. ГРЕБІНЬ; ГРЕБЕНЬ; COMB. Зубчастий дерев'яний, кістяний, роговий або металевий предмет багатоцільового призначення. Міг використовуватися для розчісування волосся, обробки вовни, ущільнення матеріалу при ткацтві, прикрашення керам. Г. значно поширений у всіх к-рах Європи. Нерідко трапляються у багатих скіфських пох. (Див.: С 37) (наприклад, золотий Г. з Солохи — Див.: С 54). Численну і різноманітну колекцію кістяних та рогових Г. дають пам'ятки рубежу ери й пізніші черняхівської к-ри (Див.: Ч 5).

Літ.: Rolle R. Haar — und Bartracht der Skythen // Золото степу. Археологія України. — Шлезвіг, 1991. — С. 115 — 126; Горюновський С. Л., Зубар В. М., Гаврилюк Н.О. Про пізню дату деяких античних пам'яток Ольвійської хори // Археологія. — 1993. — 49. — С. 27 — 34.

Гаврилюк Н. О.

47. ГРИВНЯ; ГРИВНА; GRIVNA. Шийна прикраса у вигляді вузького прута з коштовного металу, іноді перекручений у півтора оберта. У Київській Русі Г. називався вузький клапоть з шийного відділу шкіри хутрової тварини. Так як у давнину м'яка "рухлядь" слугувала грошовою одиницею, деякі назви (піввушка, гривня) перейшли на грошові одиниці. У терміні Г. у арх. збереглося його первісне значення. Г. — прикраси з'явилися у Середньоземномор'ї наприкінці бронзової (Див.: Б 31) — на початку доби раннього залізного віку (Див.: З 37) і поширилися до Уралу (колекції зі Старшого Ахмилівського, Акозинського та Пустоморквашинського мог.). Г. з бронзи, срібла і золота відомі за матеріалами скіфської к-ри (Див.: С 37). Трапляються також у пам'ятках ранніх слов'ян. Один з різновидів Г. — *торквес* (від лат.: torus — вузол, пухлина) — шийна прикраса кельтів (Див.: К 31), яка мала вигляд стрижня з порожнинами — "пухлинами", що імітували вузли та зображення "личин" на торцевих частинах стрижня.

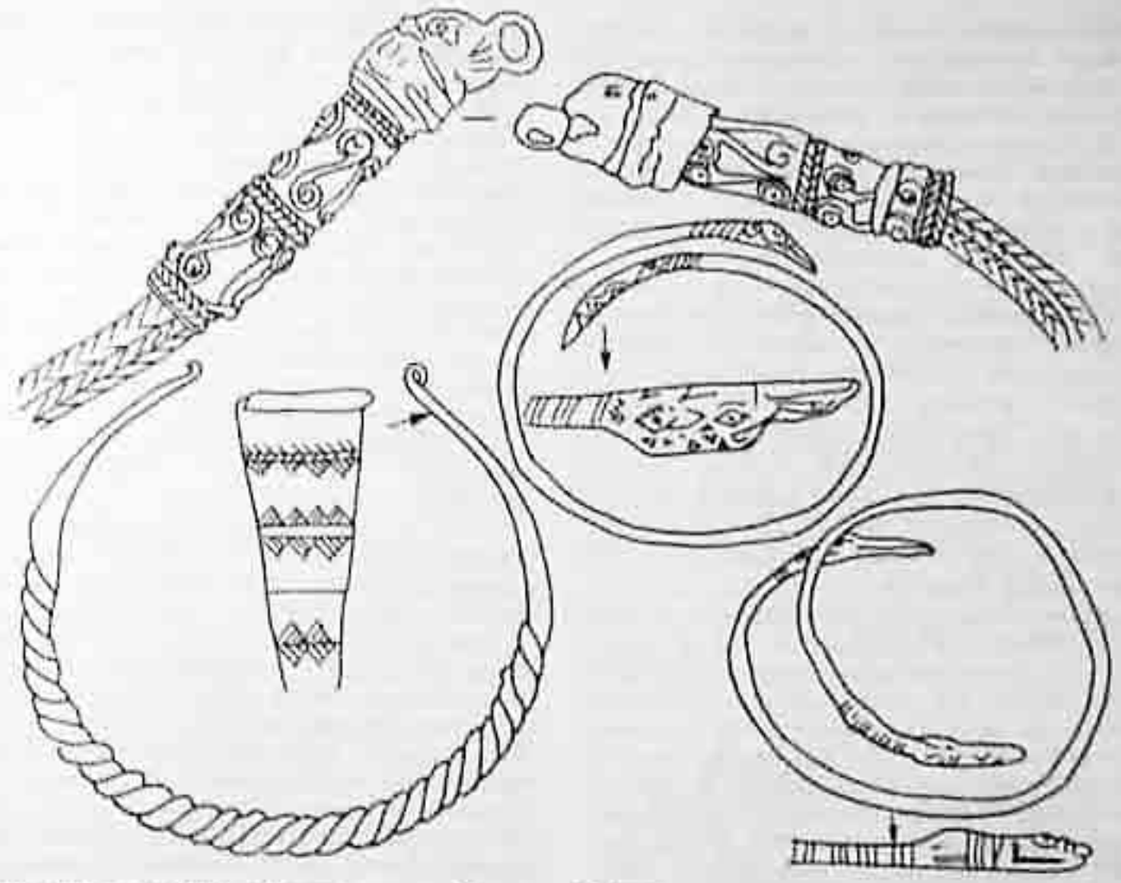

Гривня.

Літ.: Зелкин Я. С. Товароведение пушно-мехового сырья и готовой продукции. — М., 1990. — С. 11; Петрушин В. С. Шейные гривны эпохи раннего железа из Волго-Камья // СА. — 1988. — № 2. — С. 173 — 196; Петренко В. Г. Украшения Скифии VII — III вв. до н. э. — М., 1978. — 144 с.

Гаврилюк Н.О.

48. ГРИЗЛО́; ГРЫЗЛО́; GRYZLÓ. Частина мундштука (вудила), що лежить у роті коня на беззубому краї нижньої щелепи (Див.: Г 19).

Літ.: Гуревич Д. Я., Рыжаев Г. Т. Словарь-справочник по коневодству и конному спорту. — М., 1991. — С. 47.

Гаврилюк Н. О.

49. ГРИНІ; ГРИНИ; GRYNI. Неолітичне пос. київо-черкаської к-ри (Див.: К 39) у с. Грині Чорнобильського р-ну Київської обл. Розташоване на краю борової тераси лівого берега р. Тетерів. Досліджувалося 1968 р. Д. Я. Телегіним. Розкопано 728 м². Культурний шар залягав на глибині 0,2 — 0,6 м у нижній частині грунту. Нижче основного рівня культурного шару виявлені залишки ям господарського призначення. Керам. виготовлена з глини з домішкою піску у сполученні з рослинністю. Переважають гостро-, рідше плоскодонні слоїки, слабо профільовані горщики з максимальним діаметром у середній частині тулуба,

нечисленні намиста. У кількох посудин вінця оформлені у вигляді комірців. Орнамент: відбитки коротких гребінцевих штампів; овальні, підпрямокутні наколи; насічки; прокреслені лінії. Іноді під вінцями розміщувалися лінія ямок. Знаряддя праці виготовлені з кременю. Нуклеуси для відколювання пластин пірамідальні, іноді — призматичні та олівцеподібні, є аморфні для відщепів. Переважають пластини середніх розмірів; є ножі на великих пластинах. Скребачки переважно підокруглі і кінцеві на відщепах; знайдено високу трапецію, двобічно оброблені іволгасті наконечники списів, овальну двобічно оббиту сокиру з підшліфованим лезом. Датується пос. IV тис. до н. е. Матеріали зберігаються у Фондах Інституту арх. НАН України.

Літ.: *Тхамай Л. Я.* Дніпро-Донецька культура. — К., 1968. — С. 93 — 96.

Котова Н. С.

Грифон.

50. ГРИФОН; ГРИФОН; GRIFFIN, GRIFFON. Фантастична істота, яка поєднує в собі тулуб лева, крила великого птаха, голову лева або орла; має роги, іноді довгий язик. Найулюбленіший персонаж в оздобленні речей у звіриному стилі (Див.: З 12).

Літ.: *Оленицкая Б. Н.* Введение в историю культуры и искусства народов Средней Азии. — М., 1992. — С. 120; *Погребова Н. Н.* Грифон в искусстве Северного Причерноморья в эпоху архаики // КСИИМК. — 1948. — № 22. — С. 61 — 63.

Гавриленко Н. О.

51. ГРИШІВКА; ГРИШЕВКА; GRYSHIVKA. Неолітичне багатошарове пос. з матеріалами лисогубівської к-ри (Див.: Л 15) і к-ри ямково-гребінцевої керам. (Див.: Я 4). Розташоване біля хут. Гришівка Борзнянського р-ну Чернігівської обл., на мисі оз. Трубин. Досліджувалося С. С. Березанською 1969 — 1971 рр. Відкрито 400 м². Стратиграфія дається за В. І. Неприною. Нижній шар з матеріалами лисогубівської к-ри залягає у зеленуватому суглинку та на ньому. Він перекритий сірим піском з матеріалами лисогубівської к-ри, що мають риси впливу к-ри ямково-гребінцевої керам. З цим етапом заселення пам'ятки пов'язана напівземлянка площею 24 м², заглиблена у грунт на 0,5 — 0,6 м, підпрямокутної форми. Вхід-вихід зроблено у вигляді сіней в середині довгої південної стіни. Всередині, вздовж довгої осі житла, помішалися три вогнища. Лисогубівську керам. виготовлено з глини з домішкою піску та рослинності. Вона представлена гостродонними опуклобокими слоїками. Посуд з нижнього горизонту орнаментований короткими гребінцевими відбитками, наколами; ямками; з верхнього горизонту — сполучення гребінцевого і ямкового орнаментів. Вироби з кременю нечисленні. Шар датується кінцем V — першою половиною IV тис. до н. е. Шар к-ри ямково-гребінцевої керам. залягав у бурому піску, де відкрито три житла. Найрівніший горизонт пов'язаний з округлим житлом площею близько 60 м². У ньому простежені залишки трьох вогнищ, а на підлозі скупчення черепашок. Керам. виготовлена з глини з домішками піску і рослинності. Це товстостінні гостродонні слоїки з циліндрич-ним чи опуклим тулубом. Орнамент складається з ямок округлої, овальної і підпрямокутної форми. Вище описаного розташовувалося друге житло підромбічної в плані форми площею 44 м² з вогнищем у центрі. Ймовірно, саме в ньому знайдена пізньотрипільська миска. Житло перекрите приміщенням підчотирикутної у плані форми площею 72 м² з двома вогнищами. Керам. двох верхніх жител виготовлена з глини з домішками піску. Переважають тонкостінні гостродонні слоїки. Орнамент складається з округлих подовжених щілеподібних ямок, розміщених у шаховому порядку, є відбитки шнура. Нечисленні знаряддя праці виготовлені з місцевого дніпровського кременю сірого кольору. Переважають відщепи, пластин мало, вони невеликі й неправильної форми, цікаві вістря до стріл. Ті, що пов'язані з житлом, де знайдені черепашкові скупчення, виготовлені на уламках пластин і ретушовані лише з одного боку; у двох верхніх житлах знайдені наконечники підтрикутної форми з двобічною обробкою. Є двобічно оброблений черешковий наконечник дротика. Шар з ямково-гребінцевою керамікою датується кінцем IV — першою половиною III тис. до н. е. Матеріали зберігаються у Фондах Інституту арх. НАН України.

Літ.: *Березанская С. С.* Неолитическая стоянка у хут. Гришевка на Средней Десне // СА. — 1975. — № 2. — С. 148 — 167; *Неприна В. И.* Неолит ямково-гребенчатой керамики на Украине. — К., 1976. — С. 67 — 73.

Котова Н. С.

52. ГРОБНИЦЯ; ГРОБНИЦА; TOMB. Архітектурна споруда, куди вміщується тіло померлого і яка увічнює його пам'ять. До них відносяться піраміди, скельні, склепінчасті Г., мавзолеї, кург. тощо.

Літ.: *Советский энциклопедический словарь.* — М., 1990. — С. 348.

Гавриленко Н. О.

53. ГРУПА; ГРУППА; GROUP. Колекція предметів різних типів, знайдених у закритому комплексі (Див.: К 92). У випадку, коли склад Г. повторюється, а сама вона досить повно охоплює сферу людської діяльності, можна говорити про культуру. Якщо Г. обмежена за складом (наприклад, лише кремінні знаряддя), то її називають індустрією (Див.: І 6). Підвідділ типу (Див.: Т 20) — звичайно застосовується як загальне визначення для будь-якої сукупності об'єктів.

Літ.: *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 67; *Колпаков Е. М., Кочкарев В. С., Вагнер И. О. и др.* Классификация в археологии. — Л., 1991. — С. 24.

Гавриленко Н. О.

54. ГРУШОПОДІБНІ ПОСУДИНИ; ГРУШЕВИДНЫЕ СОСУДЫ; PEAR-SHAPED VESSELS. Тип керам. виробів трипільської к-ри (Див.: Т 35) мідного віку. Посудини нагадують за формою грушу, перевернуту догори низом; схожі на український чавунець. Виготовлялися різних розмірів — від мініатюрних посудинок до 1 м заввишки. Використовувалися для зберігання припасів та приготування їжі. Прикрашалися складним орнаментом, що мав магічне значення. До Г. П. виготовлялися накривки, в тому числі — шоломоподібні, орнамент яких продовжував орнамент посудини. Такий комплект мав антропоморфний вигляд (Див.: А 19).

Літ.: *Маркевич В. И.* Антропоморфизм в художественной керамике культуры Триполье-Кукутень. Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии. — Кишинев, 1989. — С. 26 — 38.

Відейко М. Ю.

55. ГУМЕЛЬНИЦЯ; ГУМЕЛЬНИЦА; GUMELNITSA. К-ра мідного віку (Див.: Е 11). Інша назва — *Коджадермен — Гумельниця — Караново VI.* Епонімна пам'ятка — пос. (*тель*) біля с. Гумельниця на лівому березі р. Дунай (Румунія), відкрите 1924 р. Поширена в Північній Болгарії, Мунтенії, Добруджі, південному сході Молдови, Бесарабії (Болградський варіант — Див.: Б 17). Датується IV (V) тис. до н. е. Сформувалась на основі неолітичних к-р Боян (Див.: Б 24) та Хаманджія (Див.: Х 2). Дослідники виділяють від трьох (Х. Тодорова) до чотирьох (А1, А2, В1, В11) фаз розвитку (О. Думітреску). К-ра належить до етнокультурної області *фракійського енеоліту.* У Подунав'ї поширені багатошарові пос. — *телі*: тель Тангиру має шар к-ри Г. товщиною 2 м. У Причорномор'ї пос. одно-, двошарові (Болград). Придунайські пос. мали укріплення у вигляді ровів та валів. Житла глинобитні та каркасно-стовпові, або напівземлянки. На пос. від 15 й більше будівель. Пох. відомі на території пос. і в окремих грунтових мог. Трупопокладення скорчені, на лівому боці. Інвентар — посуд, прикраси, знаряддя, зброя (мог. Гредіштя, Улмилор, Кубрат, Голямо-Делчево). Керам. виготовлена з глини з домішкою шамоту; продовжувалась гончарна традиція к-ри Боян (Див.: Б 24). Поширюється на пізніх фазах посуд з білим та чорним розписом, графітування (Див.: О 14). Знаряддя виготовляли з каменю, кременю, кістки, рогу. Розвинута металургія міді, золота — виготовлялися прикраси (кільця, браслети, бляхи), знаряддя (шила, сокири, кайла, долота), зброя (сокири, клевці), що експортувалися на територію поширення трипільської к-ри (Див.: Т 35) (Карбунський скарб — Див.: К 16). Господарство комплексне. Розвинуте тваринництво (бик, вівця) та землеробство із застосуванням рогових рал. Вирощувались плівчасті пшениці. У духовній к-рі розвинутий культ плодючості, "Великої матері" (антропоморфна пластика (Див.: П 65), орнаментація посуду), сонця, мі-

сяця, природних стихій. Сусідні к-ри — Трипілля-Кукутені (Див.: Т 35; К 114) (етапи А, ВІ), *Вінча* (В, С, Д), *Петрешті* (А — В), *Сальчуца* (V — IV). Змінюється культурою Чернавода І (Див.: Ч 4).

Літ.: *Федоров Г. Б., Пилипенко Л. Л.* Археология Румынии. — М., 1976. — С. 149 — 152; *Тодорова Х.* Земеделт България. — София, 1979. — С. 28 — 30.

Відейко М. Ю.

56. ГЮНЦ; ГЮНЦ; GYUNTS. Перше основне зледеніння в Альпах. Відповідає за часом *морозівському* на Руській рівнині і датується 890 — 800 тис. р. тому.

Літ.: *Маруашвили Л. И.* Палеонтографическая словарь. — М., 1960. — С. 72; *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 68.

Гавриляк Н. О.

Д

**1. ДАВНЬОЯМНА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ОБЛАСТЬ; ДРЕВНЕЯМНАЯ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКАЯ ОБЛАСТЬ; OLD PIT C.-H. R. К.-І. О. доби ранньої бронзи (Див.: Б 31). Виділена В. О. Городцовим на початку XX ст. як ямна або давньоямна к-ра. Названа за формою пох. споруди у вигляді прямокутної ями. Іноді використовується термін "*к-ра скорчених або пофарбованих кістяків*". Наприкінці 60-х — початку 70-х років постало питання щодо існування єдиної ямної або Д. К.-І. О. Ареал: степова і лісостепова зона від Уралу до Балкан. Зараз пам'ятки ранніх етапів виділяються в окремі репінську (Див.: Р 6) та *хвалинську* к-ри. Власне Д. К.-І. О. датується другою половиною III тис. до н. е. Н. Я. Мерперт виділив 10 локальних варіантів: волзько-уральський, передкавказький, донський, сіверсько-донецький, приазовський, кримський, нижньодніпровський, північно-західний, південно-західний. Кожний з варіантів поділяється на ряд локальних груп. В Україні О. Г. Шапошникова виділила *донецьку, середньо- та нижньодніпровську, приазовсько-кримську й південнобузьку* групи. Ямні традиції сформувалися на основі *хвалинських* та середньостогівських (Див.: С 32) при значному впливі репінських племен. В Україні значну роль відігравало енеолітичне населення Степового Подніпров'я. Д. К.-І. О. представлена головним чином пох. пам'ятками. Пос. відомі на Нижньому Дніпрі, стоянки — на Сіверському Дінці та у Приазов'ї. Найкідомішим є пос. біля с. Михайлівка (2 та 3 шари) (Див.: М 38). Переважали наземні житла з кам'яними основами стін і глинобитною долівкою. Керам. виготовлено з глини з домішками піску, черепашок. Посуд опуклодонний, на пізньому етапі плоскодонний з опуклим тулубом і невисокими вінцями, відігнутими назовні або вертикальними. Відомі "*амфорки*" з ручками або вушками, кухлі з ручкою, чаші, курильниці. Орнамент займав верхню частину посудини і складався з відбитків гребінцевих штампів, мотузки, різних вдавлень, що утворювали горизонтальні лінії, ряди, зигзаги, геометричні композиції. Знаряддя виготовлені з каменю, кістки, бронзи (Див.: О 14). Трапляються кременеві листоподібні вістря до дротиків, списів, трикутні з виїмкою в основі вістря до стріл, скребачки, ножі, різці, абразивні плитки, товкачики, ковадла, сокири, булави. Є кістяні проколки, гарпуни, молотки, бронзові ножі листоподібної форми, шила. Серед прикрас — срібні та золоті підвіски, кістяні молоточкоподібні шпильки, трубчасті пронизки зі спіральною нарізкою, підвіски з іклів собаки. Пох. здійснювалися під кург. у ямах прямокутних обрисів. Для впущених пох. є характерними заплічка та перекриття. Останній — поперечний або поздовжній накат з брусків або плит, серед яких нерідні знахідки стел. Як перекриття використовувалися також частини возів. Небіжчиків покладено скорчено на спині або на боці головою на схід чи захід. Червоною вохрою вкриті кінцівки рук, стопи, череп. Частина пох. супроводжувалась інвентарем: посудом, кам'яними, кістяними, кременевими та бронзовими виробами. В основі господарства — скотарство. Д. К.-І. О. змінюється катакомбною К.-І. О. (Див.: К 20).

Літ.: *Мерперт Н. Я.* Из древнейшей истории Среднего Поволжья // МІА. — 1958. — № 61. — С. 48 — 198; *Мерперт Н. Я.* Об этнокультурной ситуации IV — III тыс. до н. э. в центрумонтайской зоне // Древний Восток. Этнокультурные связи. — М., 1989. — С. 7 — 36; *Рындина Н. В.* К проблеме классификационного членения культур медно-бронзовой эпохи // Вестник МГУ (сер. "История"). — 1978. — № 6. — С. 74 — 86; *Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н.* О памятниках эпохи меди — ранней бронзы в бассейне р. Ингул // Древности Приингулья. — К., 1977. — С. 7 — 36.

Кочова Н. С.

2. ДАЙК; ДАЙК; DIKE; DYKE. Довге і вузьке штучне поглиблення у землі (рів, канава, окоп).

Літ.: *Словарь* общегеографических терминов. — М., 1975. — Т. 1. — С. 279.

Гавриляк Н. О.

3. ДАТУВАННЯ; ДАТИРОВКА; DATING. Визначення часу існування арх. об'єкта. Розрізняють *відносне датування*, що визначає порядок тих чи інших подій або інтервал часу, у який вони могли відбуватися, і *абсолютне*, при якому подія датується в абсолютних цифрах. Одиницею вимірювання є рік, у арх. частіше сторіччя, тисячоліття. Методи відносного Д. — *типологічний, стратиграфічний, перехресне* Д. та ін. Абсолютну Д. арх. знахідки можна одержати за допомогою деяких методів природничих наук або після прив'язки її до якоїсь історичної події.

Літ.: *Шрамм М. Б.* Об "узких" и "широких" датировках // Проблемы археологии. — Л., 1978. — Вып. 3. — С. 28; *Николаева А. Н.* До співвідношення хронології та періодизації // Археологія. — 1990. — № 3. — С. 14 — 25.

Гавриляк Н. О.

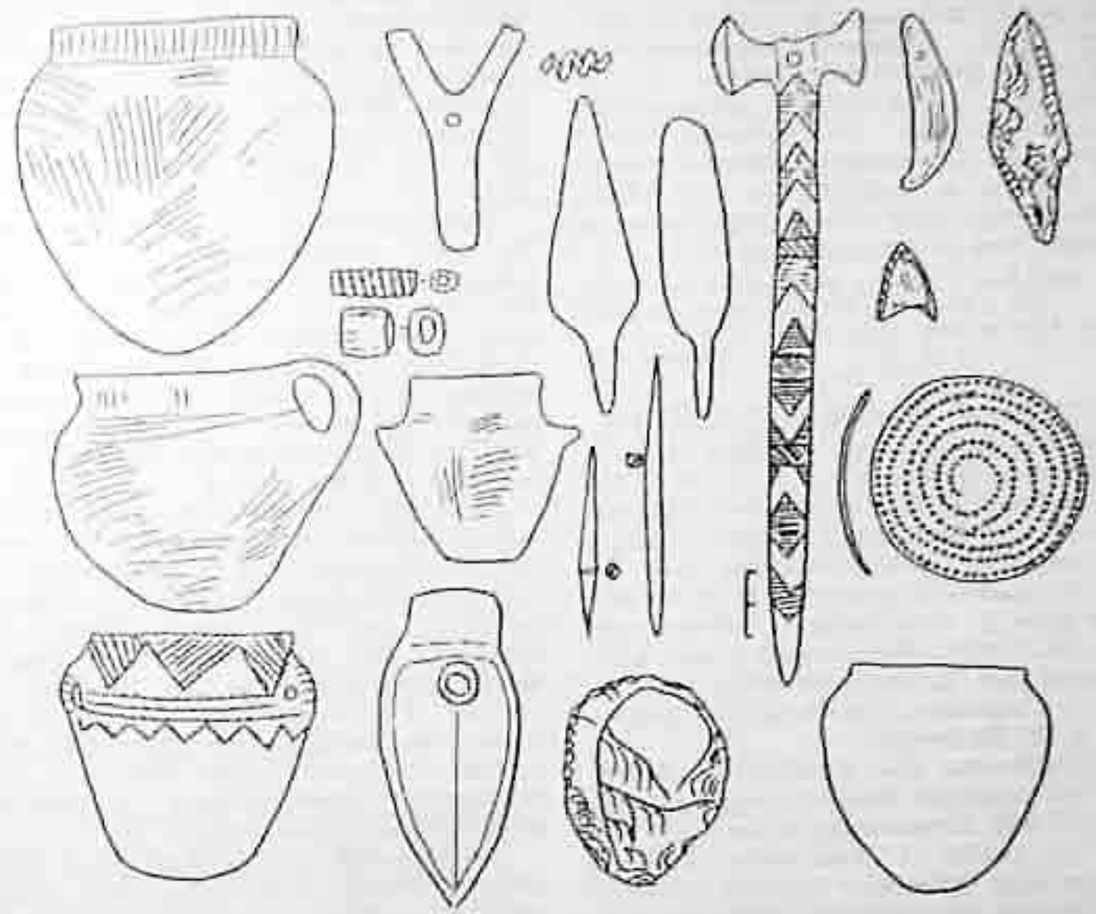

Давньоямна к-ра.

4. ДЕНДРОХРОНОЛОГІЯ; ДЕНДРОХРОНОЛОГИЯ; DENDROCHRONOLOGY. Датування арх. об'єктів за річними кільцями зрізів стовбурів дерев, що використовувалися у будівлях. Вперше метод застосовано 1929 р. А. Е. Дугласом для датування доколумбових пос. Пуебло. Застосування методу обмежується районами зі значними коливаннями клімату, широким використанням дерева та умовами його зберігання

(Алеєя, Скандинавія, захід США). У 50-х роках цей метод з успіхом застосовано при вивченні середньовічних пам'яток російської півночі. Б. О. Колчиним розроблено хронологічну шкалу Новгорода. Роботи зосереджені у лабораторії природничих методів, створеній 1967 р. в Інституті арх. АН СРСР. Пізніше таку саму шкалу розроблено і за матеріалами Київського Подолу.

Літ.: *Кунц Я., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1966. — С. 72; *Естественно-научные методы в археологии.* — М., 1969. — С. 5.

Гавриленко Н. О.

5. ДЕРЕЇВКА; ДЕРЕНЕВКА; DEREIVKA. Багатошарове пос., неолітичний (Див.: Н 15) і енеолітичний (Див.: Е 11) мог. біля с. Дереївки Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл. Пос. епохи енеоліту, раннєслов'янського, києво-руського часу та неолітичний мог. розташовані на невисокому мисі р. Омельник — правої притоки р. Дніпро. Енеолітичний мог. і неолітичне пос. відкриті на 500 м вище по течії р. Омельник. Пам'ятка досліджувалася Д. Я. Телегіним.

Неолітичне пос. відноситься до черкаського варіанта києво-черкаської к-ри (Див.: К 39). Нечисленну керам. виготовлено з глини з домішкою піску і рослинності. Орнамент: короткі гребінцеві відбитки, прокреслені лінії, наколи, під вінцями — лінії з ямок. Окремі фрагменти мають коміркові вінця, що фіксує вплив азово-дніпровських традицій (Див.: А 4). Пос. датується кінцем V — початком IV тис. до н. е.

Енеолітична пос. є яскравою пам'яткою Д. к-ри (Див.: Д 6) середньостогівської обл. На думку Д. Я. Телегіна вона складалося з великого подвір'я, двох заглиблених у землю жител і наземної споруди. Навколо двору розчищено 7 вогнищ, 8 господарських ям та культовий комплекс. Житло підпрямокутної форми площею 80 м². Конструкція стін стовпова, заглиблена у грунт на 0,30 м. Усередині розміщувалися відкриті вогнища, іноді зроблені із застосованим каменю, та господарські ями. В одному з жител підлога була вкрита шаром черепашок. Наземна споруда мала підпрямокутну форму площею майже 18 м². Три стіни, ймовірно стовпові конструкції, у нижній частині були закріплені камінням. Усередині розміщувалися вогнище і господарська яма. Культовий комплекс складався з вогнища, ями, скупчення каменю, повного пох. двох собак, черепа і кісток коня, глиняної фігурки кабана, уламків ще одної такої самої фігурки, уламка статуетки, глиняних посудин, кістяних виробів. Можливо, він фіксує вплив промислового культу. Пос. датується кінцем IV — першою половиною III тис. до н. е.

Енеолітичний Д. мог. включав в себе 13 пох., розташованих без помітної системи на площі неолітичного пос. Небіжчики лежали скорчено на спині, один — напівсидячи. Два кістяки пофарбовані вохрою. У двох пох. знайдено інвентар, який складався з кільцевих мідних намистин та трипільської мисочки. Мог. датується кінцем IV — початком III тис. до н. е.

Сім енеолітичних пох. виявлено на площі неолітичного мог. і енеолітичного пос. Два з них лежали під кам'яними закладами у скорченому стані на боку. Скорчено на спині пох. чотирьох небіжчиків. Три кістяки мали південну орієнтацію, один — західну, ще один — східну. У двох випадках орієнтація не визначена. Вохрою пофарбований один кістяк. В одному пох. знайдено курильницю, орнаментовану короткими гребінцевими відбитками.

Неолітичний мог. складався з двох частин: східної і західної. Його залишило населенням вірьовкинської групи (Див.: В 31) маріупольської к.-і. о. і носіями києво-черкаської к-ри (Див.: К 39) дніпро-донецької обл. До вірьовкинської групи відноситься 100 пох., здійснених у індивідуальних ямах із західною орієнтацією. У східній частині мог. досліджено біля 50 таких пох. Вони розміщувалися у вигляді ряда і смуги, де кістяки нашаровувались один на одний. Крім них, на значній площі розміщувалися одиночні, парні та потрійні пох. Всі кістяки не пофарбовані; інвентар знайдено лише у трьох з них. До нього входили: кістяний гарпун і скребачки на відщепах. У західній частині мог. виділено дві хронологічні групи вірьовкинських пох. До найраніших відносяться пох. 29 небіжчиків. Його частково перекриває і руйнує 23 кістяки, три з яких пофарбовані вохрою. До вірьовкинської групи відноситься і пох. 41, здійснене у сидячому положенні. Нечисленний інвентар виявлено у 15 пох.: кременеві вироби, фрагменти обробленої кістки, кістяну циліндричну намистину, платівку з ікла кабана, зуби оленя і риби. Виходячи із загальної для всієї маріупольської обл. закономірності розвитку пох. обряду, коли з часом збільшується кількість пофарбованих та інвентарних пох., найбільш ранньою частиною вірьовкинського мог. є східна. Пізніше почали використовувати західну ділянку. Тут більше інвентарними і є кістяки, пофарбовані вохрою. Заключний етап функціонування мог., ймовірно, пов'язаний з центральною частиною пам'ятки, тепер зруйнованою. Вірьовкинський мог. датується кінцем V — першою половиною IV тис. до н. е. До києво-черкаської (Див.: К 39) к-ри відноситься 33 пох., що утворювали ряд у західній та два ряди у східній частині пам'ятки. Ряди розміщувалися перпендикулярно смугам вірьовкинських пох. Кістяки лежали переважно в індивідуальних ямах-у витягнутому положенні на спині і були орієнтовані головами на південь, рідше — на північ. Нечисленний інвентар включав кременеві вироби та кістяну жерлицю. В одному випадку над колективними пох. 42 — 45 знайдено розвал типової києво-черкаської посудини. Стратиграфічні спостереження дозволяють припустити одночасове або попереміне функціонування києво-черкаського і вірьовкинського мог.

Літ.: *Телегін Д. Я., Жмаєва С. І.* Дереївський неолітичний могильник // Археологія. — 1964. — Т. 16. — С. 114 — 171; *Телегін Д. Я.* Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973. — С. 28 — 59.

Котова Н. С.

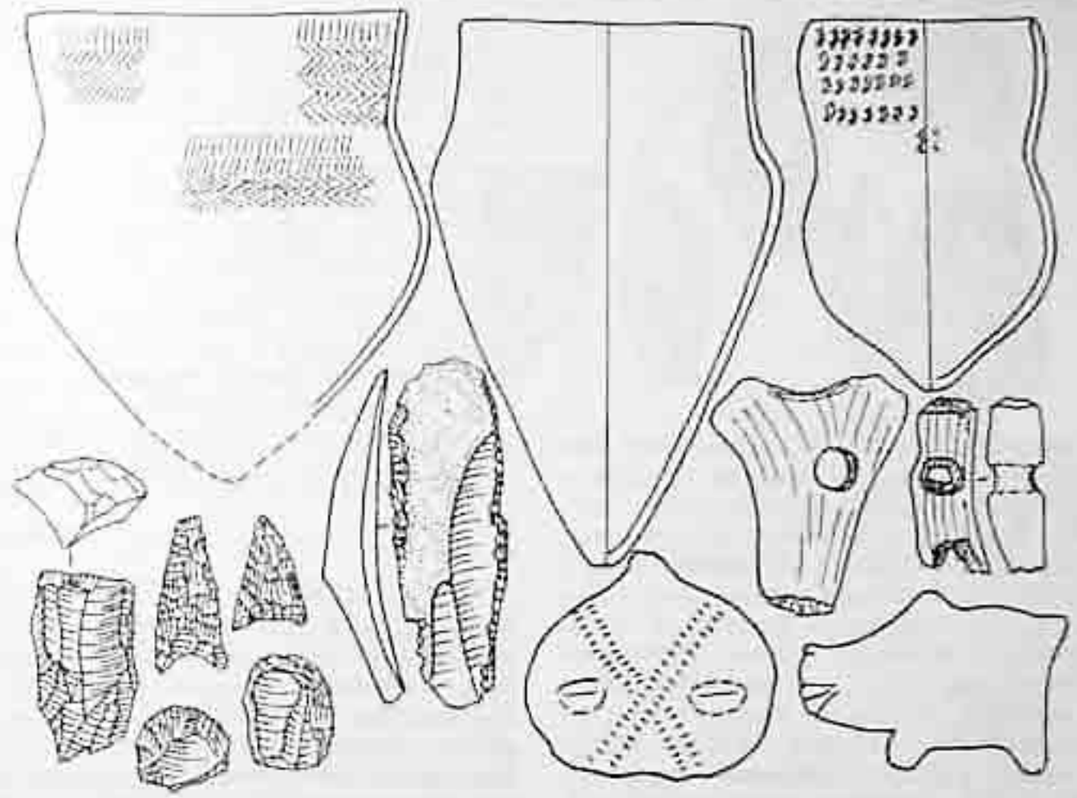

Дереївська к-ра.

6. ДЕРЕЇВСЬКА КУЛЬТУРА; ДЕРЕНЕВСКАЯ КУЛЬТУРА; DEREIVS'KA CUL. Енеолітична к-ра середньостогівської к.-і. о. (Див.: С 22). Виділена В. М. Даниленком як фаза у розвитку давньоямної к-ри (Див.: Д 3). Ареал поширення — південь сучасного Лісостепового Подніпров'я, басейни Сіверського Дінця і Осколу. Названа за найбільш вивченою пам'яткою — біля с. Дереївка (Див.: Д 5). Датується Д. К. кінцем IV — першою половиною III тис. до н. е. Склалася на основі традицій середньостогівського степового населення (Див.: С 22) та києво-черкаської к-ри (Див.: К 39). Пос.: Дереївка, Усенка, Олександрія, Зливки. Житла прямокутні наземні або слабо заглиблені у грунт, мають стовпову конструкцію. Керам. виготовлена з глини з домішками черепашок, іноді у суміші з піском. Основні форми — гостродонні, рідше — плоскодонні горщики, слоїки, миски. Серед горщиків

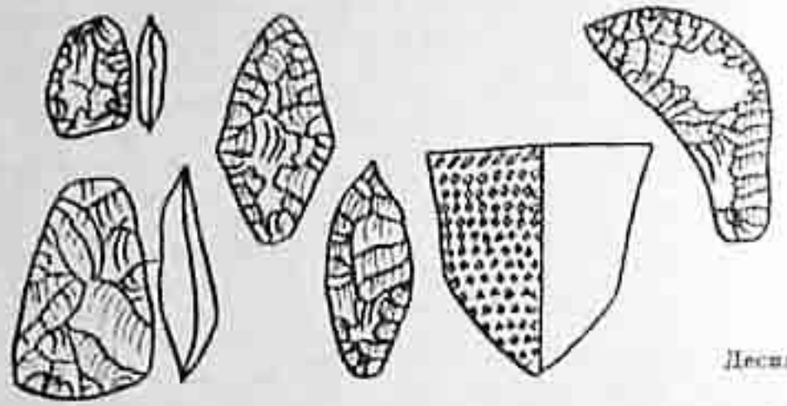

Деснянська к-ра.

переважають форми з відігнутими вінцями, у рівній мірі поширені горщики з прямими і схиленими до середини вінцями. Специфіка дерев'янського комплексу: перевага посудин з високими (вище 5 см) вінцями і максимальним розширенням тулуба у верхній третині. В орнаментації переважають короткі гребінцеві відбитки, подекуди — підтрикутні наколи, насічки, поодинокі шнурові та гусеничні відбитки, пальцеві защипи, перлини, ямки, ямково-гребінцевий орнамент (Див.: О 14). Знаряддя праці виготовлені переважно з кременю. Нуклеуси призматичні, пластини середні, ножі на пластинах, кінцеві скребачки на відщепах, іноді — на пластинах. Кременеві вістря до стріл і дротиків двобічно оброблені, підтрикутної форми з вигнутою основою і підромбічні. Зернотерки виготовлені з каменю. З рогу оленя — мотики, клевці; з кістки тесла, рибальські гачки, шила. Трапляються грузила зі стінок посудин з перехватом у середній частині, антропоморфна та зооморфна пластика. Пох. здійснювались у грунтових мог. (Дерев'янка, частина пох. Госпітального Холма та Олександрії). Переважало трупоположення скорчено на спині, рідше — скорчено на боці або напівсидячи. Багато так званих розчленованих (вторинних) пох. (Див.: П 103). Переважає східна та північна орієнтація померлих. Частина пох. фарбувалася вохрою і мала інвентар: кременеві вироби, керам., у тому числі й імпортну трипільську, мідне кільце замисто. Основа господарства — скотарство та мисливство, важливу роль відігравало рибальство і збиральництво, можливі елементи землеробства. Сусідні к-ри: трипільська етапів В II — С II (Див.: Т 35); ямково-гребінцевої керам. (Див.: Я 5), квітянська (Див.: К 29). Подальша доля носіїв Д. К. не з'ясована.

Літ.: Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К., 1974. — С. 75 — 76; Телегін Д. Я. Середньодніпровська культура. — К., 1973. — С. 15 — 23, 28 — 59.

Котова Н. С.

7. ДЕСНЯНСЬКА КУЛЬТУРА; ДЕСНЯНСКАЯ КУЛЬТУРА; DESNA CUL. К-ра, що входить у неолітичну обл. к-р з ямково-гребінцевої керам. (Див. Я 5). Виділена М. В. Воєводським. Ареал: Середнє і Верхнє Подесення. Названа за територією поширення. Датується другою половиною IV — III тис. до н. е. Виділяються два етапи. Формування, ймовірно, пов'язане з приходом *балківського* населення, яке змінює к-ру *накольчасто-гребінцевої* керам. Пос.: Вітховка III, Луньово II. Житла: округлі землянки і наземні підпрямокутні будови з вогнищами усередині. Керам. виготовлена з глини з домішками піску, рідше — дресви та шамоту. Переважають *гостродонні* слоїки, *шоломоподібні, біконічні, опуклотілі із стягнутими до середини вінцями*. На другому етапі з'являються горщики з відігнутими назовні вінцями. Орнамент першого етапу — ромбічні й округлі ямки, розміщені у шаховому порядку; другого — менш чіткі відбитки, стрічкові композиції; під верхньодніпровським впливом з'являються відбитки лапок, довгі гребінцеві й перевитої мотузочки; вінця гофровані відбитками гребінцевих штампів і перевитої мотузочки (Див.: О 14). Знаряддя виготовлені з кременю: аморфні нуклеуси, ножі на пластинах і відщепах (є вигнуті з двобічною ретушшю і "струги" — на якісних заготівках з пригострювальною ретушшю, що заходить на спинку, і підтескою з черезщи для кріплення рукоїв), різці на відщепах та нуклеподібних уламках, скребачки на відщепах — кінцеві, округлі, підокруглі (на другому етапі — значна кількість бічних). На першому етапі багато вістрів до стріл — двобічно оброблені листоподібні; на другому — ромбічні та черешкові. Наконечники списів Д. К. першого етапу двобічно оброблені листоподібні або підромбічні, другого — черешкові. Кременеві сокири двобічно оброблені овальні або трикутні, тесла підпрямокутні з жолобчастим лезом, трапляються шліфувальні плити з пісковику. Сусідні к-ри — верхньодніпровська (Див.: В 10), *л'яліївська*, ямково-гребінцевої керам. (Див.: Я 4) України. Змінилася середньодніпровською к-рою (Див.: С 19).

Літ.: Смирнов А. С. Неолит Верхней и Средней Десны. — М., 1991. — 144 с.

Котова Н. С.

8. ДЗЕРКАЛО; ЗЕРКАЛО; MIRROR. Скляне або металеве тіло, відполіроване в такий спосіб, що мало віддзеркалювати предмети. Пізніше віддзеркалююча поверхня стала вкриватися особливими сумішами. Найбільшого поширення Д. набули у скіфо (Див.: С 37)-сарматський (Див.: С 6) час. У VI ст. до н. е. на великій території від Дністра до Дону з'являються односкладові Д. з *ручкою в центрі*. Другий клас скіфських Д. становлять складноз'єднані, у яких диск і ручка з'єднані різними способами. Особливий вид Д. скіфського часу (Див.: С 37) — Д. *"ольвійського типу"* з фігурною ручкою (із зображенням голівки барана, оленя або іншої тварини). Від скіфських Д. відрізняються Д. сарматів (Див.: С 6). У савроматів (Див.: С 2) це масивні литі диски з петлеподібною ручкою. У прохорівський час (Див.: С 6) вони плоскі з плоскими ручками. IV ст. до н. е. у сарматів з'являються Д. з великим диском, масивним валиком по периметру та ручкою-штирем.

Літ.: Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — С. 180; Кузнецова Т. М. Этюды по скифской истории. — М., 1991. — С. 50.

Говрилюк Н. О.

9. ДИФУЗІЯ; ДИФФУЗИЯ; DIFFUSION. Поширення к-рної ознаки за межами осередка її виникнення. Носії к-ри, у надрах якої з'явилася ця ознака, можуть поширювати її при переміщеннях груп населення, при війнах, під час торгівельних зносин. Д. відіграла велику роль у поширенні ідей та технологій.

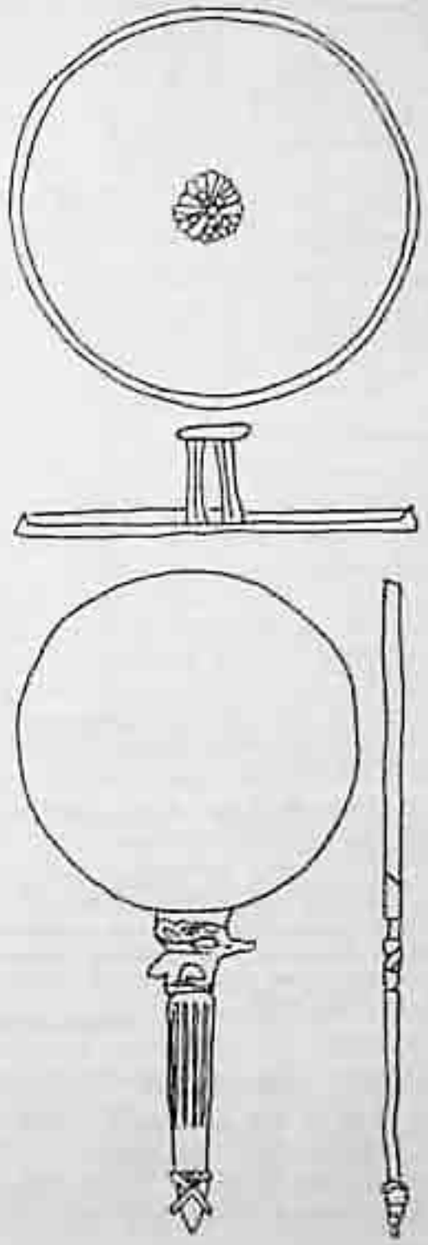

Дзеркало.

Літ.: Бриф У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 74.

Говрилюк Н. О.

10. ДІАДЕМА; ДИАДЕМА; DIADEM. Пов'язка для голови нерідко з прикрасами. Спочатку Д. носили грецькі жерці. Вона також слугувала знаком царської та жрецької гідності. Варіантом Д. є *метаніда* — золота орнаментальна смуга довжиною 20 — 40, шириною 2 — 4 см, яка пришивалася на шкіряну або тканинну основу. У скіфському жіночому уборі виділяються метаніди кількох типів: з рослинним орнаментом, з зоо-

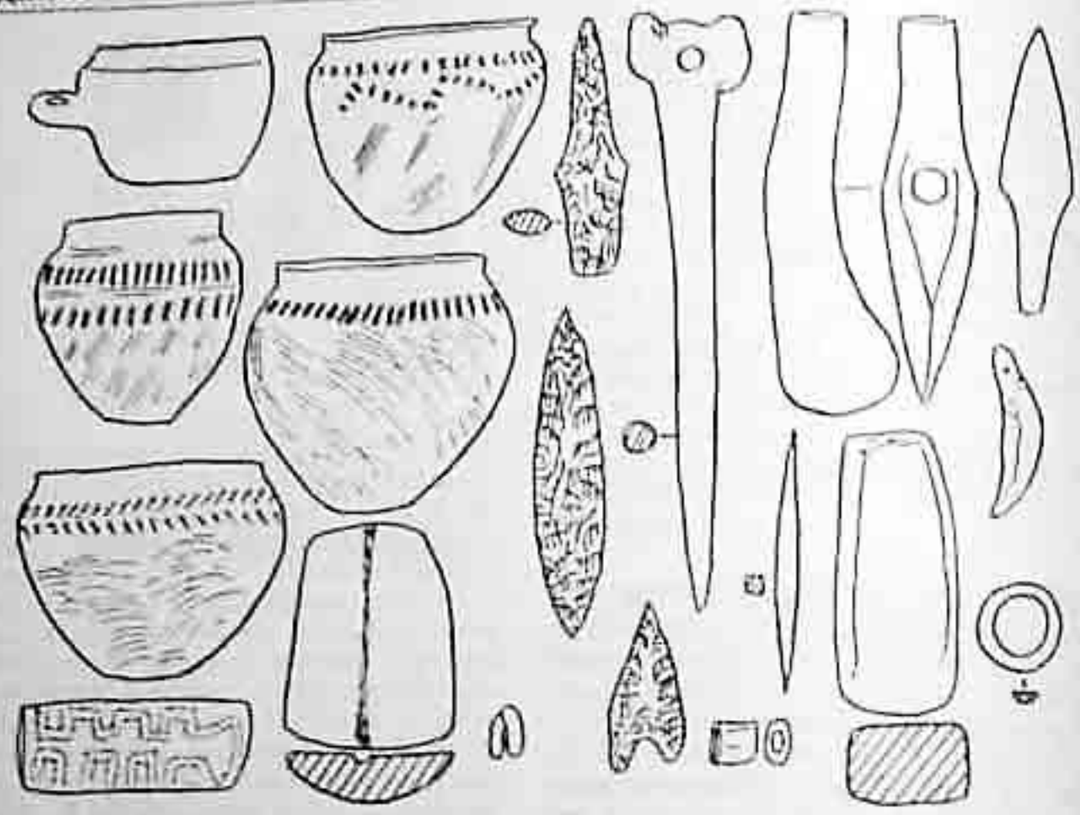

морфним, зі змішаним — зооморфним та антропоморфним.

Літ.: Свиенцкий В. Я. Введение в историю культуры и искусства народов Средней Азии. — М., 1991. — С. 180; Ковтун Л. С. Скифские колобки украшения VI — IV вв. до н. э. // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — К., 1989. — С. 83 — 87.

Гаврилюк Н. О.

11. ДИПИНТО; ДНІПІНТО; DIPINTO. Напис на амфорі або на іншій гончарній посудині, виконаний червоною, чорною або брунатною фарбою. Д. часто трапляється у матеріалах скіфських пос. (Див.: С 37).

Гаврилюк Н. О.

12. ДНІПРО-АЗОВСЬКА КАТАКОМБНА КУЛЬТУРА; ДНЕПРО-АЗОВСКАЯ КАТАКОМБНАЯ КУЛЬТУРА; DNIEPER-AZOV CATACOMB CUL. К-ра катакомбної к.-і. с. (Див.: К 20) середньої бронзи. Виділена Г. Л. Євдокімовим. Ареал: Степове Подніпров'я, Приазов'я, Подоння. Названа за територією поширення. Частина дослідників об'єднує у рамках Д.-А. К. К. найранніші катакомбні пох. пам'ятки, інші — відносять до неї усі катакомбні пам'ятки даної території, виділяючи у них ранні та пізні. Датується віком III — початком II тис. до н. е. Пос.: на о. Перун, Стрільча Скеля, Дурна Скеля. Керам. кругло- та плоскодонна. Горщики приземкуваті з невисокими вінцями; на пізньому етапі — з'являються реберкуваті посудини з широким дном та *ріпоподібні* посудини, а також комірцеве оформлення вінець. Орнамент наносився на верхню частину посудини; складався з гребінцевих та шнурових відбитків, на пізньому етапі — прокреслені лінії, залики, наколи. Композиції: ялинка, зигзаг, трикутники. Знаряддя виготовлені з каменю, кістки, бронзи. Зустрічаються кременеві двобічно оброблені вістря до стріл підтрикутної форми з глибокою виїмкою у основі, черешкові кинджали. Подекуди знаходять кам'яні розтирачі, абразиви, шліфовані сокири-молоти (у тому числі — з уступами в середній частині та орнаментовані), булави круглої, грушо- та дископодібної форм, гладкі й з чотирма виступами, кістяні проколки. Металеві вироби: бронзові ножі з довгим черешком і трикутним або листоподібним клинком, шила, сокири. Прикраси виготовлені з ікол хижаків, кістки — молоточкоподібні шпильки, срібла та бронзи — скроневі кільця у вигляді спіралей, круглі бляхи з сонцевим орнаментом, кістяні проколи з гвинтовою нарізкою, фаянсові намистини. Пох. обряд: підкург. пох. у катакомбах (Див.: К 19), часто впускні у більш давні кург., розміщувалися колом по краю насипу. Катакомби мали прямокутну шахту з дромосом і прямокутну камеру зі склепінням. На дні камери — рослинна підстилка. На ранньому етапі кістяки лежали скорчено на боці, іноді — на спині, на пізньому — випростано на спині. Для фарбування використовувалася вохра. Інвентар: посуд, *жаровні* з вугіллям, кременеві та бронзові знаряддя, прикраси. Є *пох. майстрів* по виготовленню стріл, ковалів, ливарників. Основа господарства: приземлене скотарство, землеробство. Сусідні к-ри: донецька (Див.: Д 18), інгульська (Див. І 3). Змінилася к-рою багатопружкової керам. (Див.: Б 1).

Літ.: Евдокимов Г. Л. О раннем этапе катакомбной культуры в Северном Причерноморье // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. — Донецк, 1979. — С. 45 — 46; Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 412 — 415; Березанская С. С. Первые мастера-металлурги на территории Украины // Первобытная археология. Поиски и находки. — К., 1980. — С. 243 — 256.

Котова Н. С.

13. ДНІПРО-ДОНЕЦЬКА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ОБЛАСТЬ; ДНЕПРО-ДОНЕЦКАЯ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКАЯ ОБЛАСТЬ; DNIEPER-DONETS'KA C.-H. R. Область неолітичних к-р. Виділена В. М. Даниленком. Ареал: лісостепові р-ни Сіверського Дінця, Пела, Подніпров'я, Нижнього Подесення, Сейма, Прип'яті. Виділяють: східнополіську (Див.: С 91), донецьку (Див.: Д 19), києво-черкаську (Див.: К 39), лисогубівську (Див.: Л 15) к-ри. Д. Я. Телегін відносить до Д.-Д. К.-І. О. матеріали азово-дніпровської (Див.: А 4) і верхньодніпровської (Див.: В 10) к-р. Відомі стаціонарні пос., сезонні стоянки і мог. Загальні риси к-р: у домобудівництві — переважають підпрямокутні наземні або слабо заглиблені житла; у гончарстві — використання домішок рослин, випалені сліди яких помітні на поверхні, гостреберні прямостінні слоїки і слабо профільовані горщики із стягнутими до середини вінцями; орнамент — гофрування вінець, ряди вузьких коротких гребінцевих відбитків, овальні наколи, прокреслені і прокреслено-накольчасті візерунки.

Літ.: Даниленко В. Н. Неолит Украины. — К., 1969. — С. 259.

Котова Н. С.

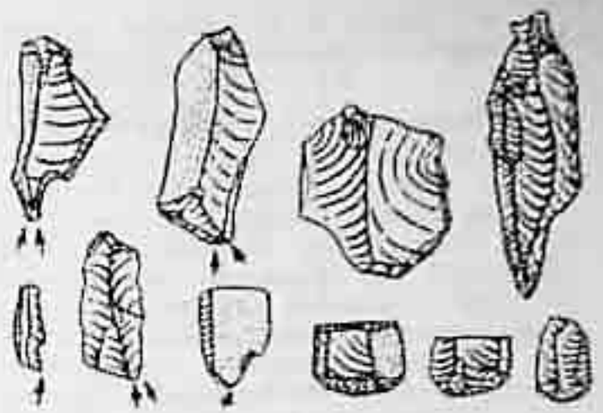

Дністровська к-ра.

14. ДНІСТРОВСЬКА КУЛЬТУРА; ДНЕСТРОВСКАЯ КУЛЬТУРА; DNIESTER CUL. К-ра раннього мезоліту (Див.: М 24). Датується 10, 9 — 8 тис. р. тому. Ареал: басейн Середнього Дністра. О. П. Черниш виділяє 4 фази к-ри: *молодовську, оселівську, атакську, фрумушикську* (пізньомезолітичну), що змінюють одна одну. Палеогеографічний фон — лісостеп з ділянками лісу. Фіксується зміна кліматичних умов, що відбивається на складі фауни: від *ранніферного* (переважання північного оленя) до сучасного (бик, кінь) фауністичного комплексу. Господарство — полювання на північного оленя, звичайного оленя, зубра, лося, бика, коня. Про велике значення збиральництва засвідчують знахідки черепашок молюсків та численні кам'яні розтиральники. Є свідчення існування рибальства. Пос.: Молодова V (Див.: М 61), верхні шари; Оселівка І (Див.: О 15), верхній шар; Атаки VI; Кормань IV та ін. Виявлені залишки куренеподібних жител з внутрішніми та зовнішніми вогнищами (Молодова V). Кременевий інвентар виготовлено з пластинчастих заготівок. В наборі знарядь, що змінюються за часом, залишаються вістря із затупленим краєм, великі трапеції, пластини з виїмками, окремі свідерські наконечники. Плоскі гарпуни та сокири з рогу північного оленя знайдені на стоянках ранньої фази; на атакській фазі з'являються сокироподібні знаряддя. Витоки Д. К. лежать в середовищі місцевих верхньопалеолітичних к-р типу молодовської (Див.: М 62). Припускається зв'язок пізньомезолітичних пам'яток з ранньонеолітичними пам'ятками типу Сороки.

Літ.: Черняк О. П. Стародавнє населення Подніпров'я в добу неоліту. — К., 1976. — 187 с.

Сахнович В. М.

15. ДОБРАНИЧІВКА; ДОБРАНИЧЕВКА; DOBRANICHIVKA. Пам'ятка доби верхнього палеоліту (Див.: В 11). Розташована на правоці Дніпра — р. Супой біля хут. Добраничівка Яготинського р-ну Київської обл. Виявлені господарсько-побутові комплекси, до яких входило житло округлої форми з цоколем з кісток мамонта та черепів тварин, ями, вогнища, місця обробки кістки і кременю. Комплекси розташовувались по колу, залишаючи в центрі пос. пусту площину (Див.: П 62). Знаряддя праці виготовлені з кременю та димчастого топазу. Є вироби з дніпровського бурштину (Див.: Б 37) — стилізована жіноча статуетка висотою близько 9 см. Об'єкти полювання: мамонт, північний олень, вовк, ведмідь, песець. Д. к-ра пов'язується звичайно з середньодніпровською етнокультурною областю (Див.: С 20).

Літ.: Археологія Української РСР. — К., 1971. — С. 52.

Гаврилюк Н. О.

16. ДОІСТОРИЧНИЙ ПЕРІОД; ДОИСТОРИЧЕСКИЙ ПЕРИОД; PREHISTORIC. Термін, який вживається європейськими дослідниками для визначення періоду, історичні явища якого не відображені у письмових джерелах. Головне джерело для вивчення історії Д. П. — арх. матеріал. Термін запропонований 1851 р. в Англії Д. Уілсоном для визначення історії людства до появи писемності. За Д. П. іде *протоісторичний період*, для якого є деякі письмові дані, але, як і раніше, основний матеріал — арх. джерела. В Україні не є нормативним науковим терміном.

Літ.: Брев У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 78; Російсько-український словник мовознавчої термінології. Суспільні науки. — К., 1994. — 294 с.

Гаврилюк Н. О.

17. ДОМЕСТИКАЦІЯ; ДОМЕСТИКАЦИЯ; DOMESTICATION. Приручення тварин для подальшого їх розведення в інтересах людини. (Інший термін — одомашнювання). Необхідна умова Д. — змінюваність процесу, бо перетворення диких тварин на свійські зміцнює лише у популяції. У первісному суспільстві могли використовуватися два способи Д.: *імпринтінг* та насильствене приручення. Найранішим є імпринтінг — приручення тварин у дитячому віці. Більш розвинутим методом Д. вважається насильствене приручення за допомогою голоду. Воно проводиться цілеспрямовано для утворення популяції свійських тварин. Д. (собака, свиня) виникла на пізній стадії розвитку суспільства мисливців та збирачів, а її розвиток прийнято пов'язувати з ранньоземлеробським суспільством. До 9000 р. до н. е. в Ірані та Іракському Курдистані були приручені вівці, а у Сирії — кози, потім велика рогата худоба.

Літ.: Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства. — М., 1980. — С. 200 — 211; Кратохвил З., Лобанов В. Т., Джапаридзе Т. Г. Разведение сельскохозяйственных животных. — М., 1983; Гинко Е. М., Костенко В. І., Сушко А. І. [illegible] і свійські тварини домашніми. — К., 1990. — 230 с.

Гаврилюк Н. О.

18. ДОНЕЦЬКА КАТАКОМБНА КУЛЬТУРА; ДОНЕЦКАЯ КАТАКОМБНАЯ КУЛЬТУРА; DONETS'KA CATACOMB CUL. К-ра катакомбної к.-і. е. (Див.: К 20) епохи середньої бронзи. Виділена В. О. Городцовим на початку 20-х років. Ареал — середня та нижня течія Сіверського Дінця, Приазов'я, частина Нижнього Подоння. Названа за територією поширення. Датується першою чвертю II тис. до н. е. Можливе відокремлення *сіверсько-донецької* та *нижньодонської* локальних груп. Пам'ятки пізнього етапу іноді об'єднуються у бахмутський тип (Див.: Б 8). Пос.: Сердюково, Лиманщівка I, Житла — напівземлянки. Керам.: плоскодонні горщики з короткою шийкою і опуклим тулубом, чарки, фляги з вушками, миски, келихи, курильниці. Орнамент: відбитки шнура, тасьми, гребінцеві штампи, що утворюють горизонтальні лінії, клинку, звисаючі трикутники, кола, фестони. У пізніх пам'ятках під впливом середньодонської к-ри (Див.: С 21) з'являються горщики з високою шийкою і орнаментом з прокреслених ліній та валиків, а також ріпоподібні посудини. Є дерев'яні ложки та ложки. Знаряддя виготовлені з каменю, кістки, бронзи. Трапляються кремінні скребачки, двобічно оброблені вістря до дротиків та списів, підтрикутні вістря до стріл з глибокою виїмкою в основі, кам'яні сокири-молоти, прив'язані молоти, розтирачі, абразиви, булава круглої та грушоподібної форми. У пізніх з'являються *черешкові ножі* з листоподібним трикутним або п'ятикутним клинком, у пізніх пам'ятках — ножі з розширеною верхньою частиною клинка й упором в його основі, клиноподібні тесла (Див.: Т 15), жолобчасті долота, стамески, виделки-тачки, втульчасті сокири. Прикраси: бронзові скроневі кільця, намистини, підвіски, медальон з вушком, посохоподібні шпильки, срібні кільця, бурштинові підвіски, намистини із зубів викопних риб, кістяні проникі з гвинтоподібною нарізкою, молоточкоподібні шпильки (Див.: Ш 13), фаянсові намистини. Пох. обряд: підкург. пох. у катакомбах (Див.: К 19), рідше — у прямокутних ямах. Переважають Т-подібні та Н-подібні катакомби з прямокутною або підквадратною шахтою, часто зі східцями біля дна; у пізніх пам'ятках — овальні або округлі шахти. Вхід до камери закривався каменями, іноді — стелами, деревом, дерном. Дно устелялося матами, тканиною. Кістяки лежали скорчено на правому боці обличчям до входу. Є колективні пох. та кенотафи (Див.: К 33). Кістяки пофарбовані вохрою. Поруч з померлим часто клали голови та кінцівки корови і дрібного рогатого скота. Інвентар: керам. Знайдено жаровні з фрагментів посуду з вугіллям, курильниці, бронзові та кам'яні вироби, прикраси, гральні кості. Відомі пох. ливарників, ковалів з відповідним набором інвентаря. Основа господарства — скотарство. Сусідні культури: *передкавказька*, середньодонська (Див.: С 21), дніпро-азовська (Див.: Д 12). Змінюється к-рою багатопрузкової керам. (Див.: Б 1).

Літ.: Бранченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — К., 1976. — 201 с.; Археологія Української ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 407 — 412.

Кияшко В. С.

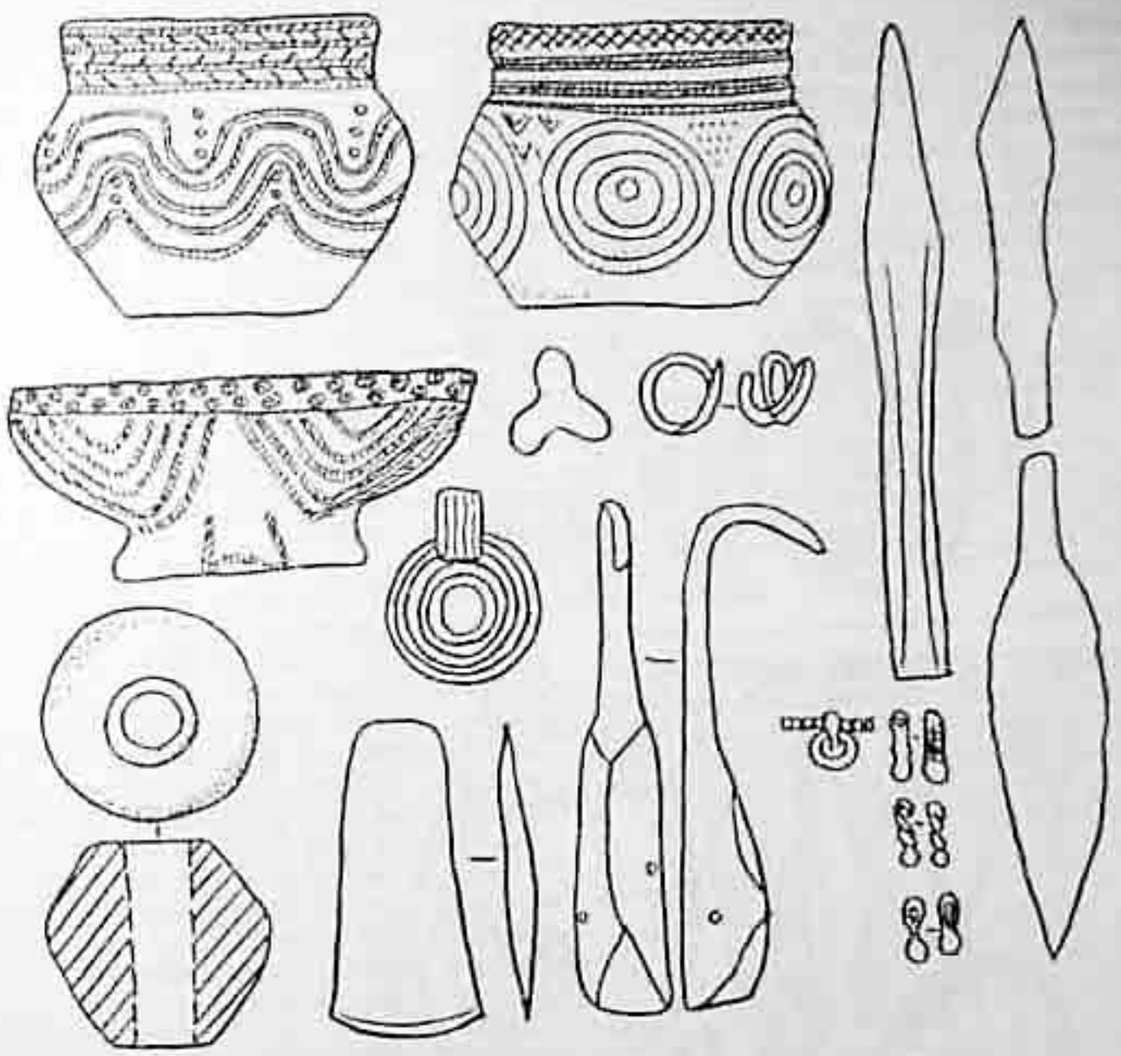

Донецька катакомбна к-ра.

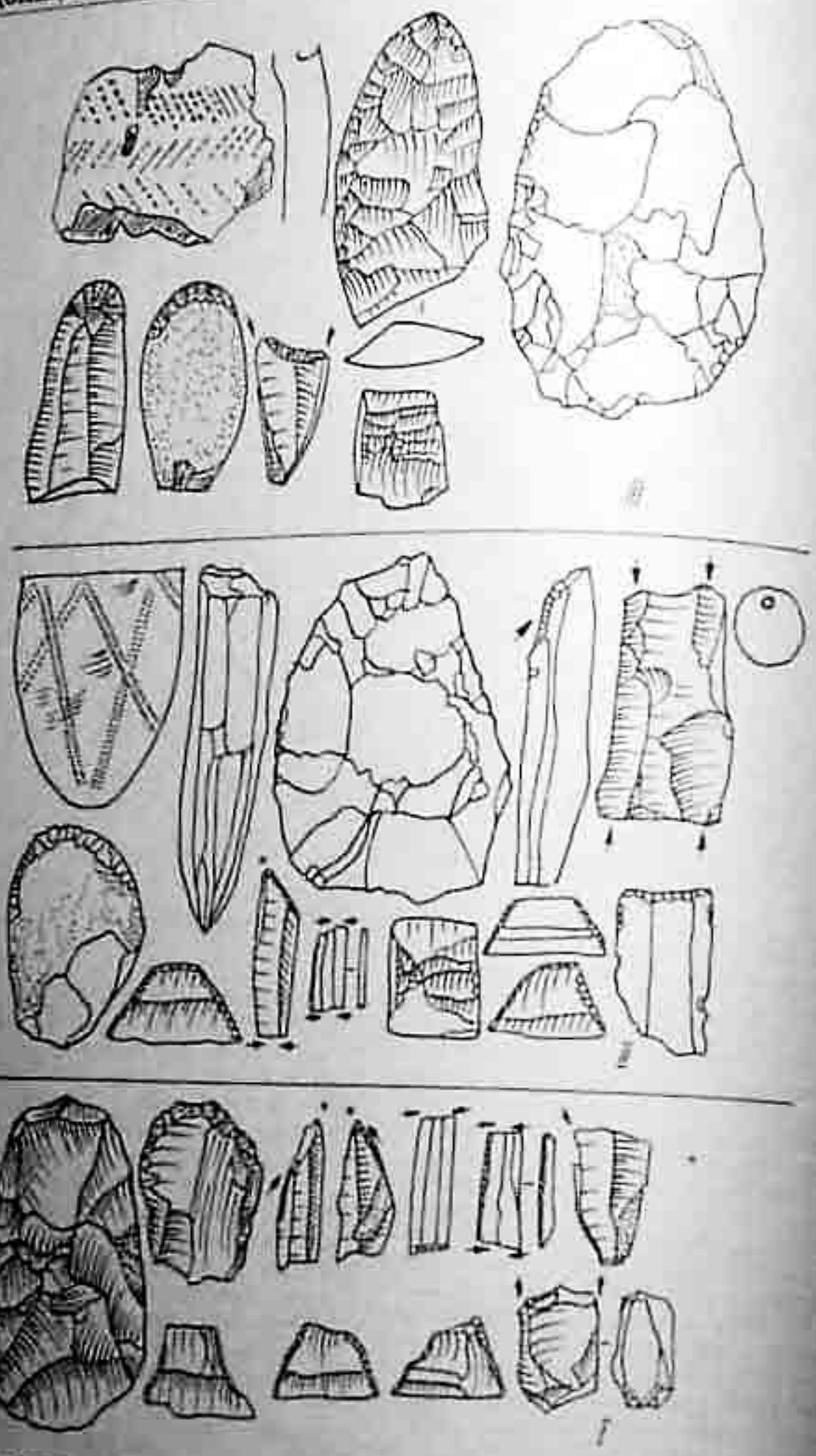

Кремінні вироби:
Періоди: I — мезолітичний; II — перший неолітичний; III — другий неолітичний.

19. ДОНЕЦЬКА КУЛЬТУРА; ДОНЕЦКАЯ КУЛЬТУРА; DONET'SKA CUL. К-ра доби мезоліту (Див.: М 24) та неоліту (Див.: Н 15). Виділена О. Я. Брюсовим на грунті узагальнення матеріалів з розвідок М. В. Сибільова по Сіверському Дінцю. Досліджувалась також П. П. Єфіменком, М. Я. Рудинським, М. В. Воєводським, О. О. Формозовим, Д. Я. Телегіним, Б. М. Стаником. Ареал: басейн Сіверського Дінця. Датується у межах VI — початку IV тис. до н. е. У розвитку Д. К. виділено три етапи: перший — *мезолітичний* (VI тис. до н. е.), другий і третій — *неолітичні* (V — початок IV тис. до н. е.). Генеза Д. К. відбувалась при взаємодії кількох компонентів: мезолітичних — лісостепового і неолітичних — степового та суруського. Пам'ятки Д. К. репрезентовані виключно *стоянками* (пос. та майстернями) близько 40 одиниць. Найвідоміші: Бондариха 2, Яремівка, Устя Осколу 2, Ольхова 5, Оріхове, Донецьке 3, Пелагеївка 3, Біла Гора, Москвіне, Лиманське. Вони розташовані на першій піщаній надзаплавній терасі лівого берега Сіверського Дінця, на підвищеннях у заплаві. Житла не виявлені, але трапляються залишки відкритих вогнищ. Виробів з керам. мало. Її особливості: значна домішка трави разом з дрібним піском у тісті, слабкий випал, інколи — добре загладжені поверхні. Поширені широковідкриті горщики яйцеподібної форми з прямими або відхиленими назовні вінцями. Орнамент: ялинкові, ромбові, горизонтальні композиції, утворені наколами, прокресленими лініями, відбитками дрібного гребінця (Див.: О 14). Крем'яна індустрія характеризується розвинутими прийомами платівчастого розколювання з одноплощадкових конусоподібних або олівцеподібних нуклеусів, трапецієподібними мікролітами у поєднанні з вістрями яніславицького типу (Див.: Я 7) на зламаних пластинах, виготовлених ще за мезолітичну добу з використанням "*мікроріщеної*" техніки, а у неолітичну — "*псевдомікроріщеної*". Трапляються овальні та підтрикутні двобічно оброблені сокирки, кайла та тесла, вістря до стріл постсвідерського (Див.: С 9) типу. З пісковику, тальку виготовлялися грузила, абразиви, "човники" (Див.: Ч 12). Кістяні вироби репрезентовані стрилнеподібними наконечниками з одним або двома пазами, куди вміщували мікролітичні крем'яні пластини з притупленим дрібною ретушшю краєм, рибальськими гачками. Господарство Д. К. базувалося на мисливстві та рибальстві з використанням сіток, неводів та дерев'яних човнів. У різні часи існування Д. К. відбувалися контакти із зимівниківською мезолітичною (Див.: З 18) та суруською (Див.: С 88) неолітичною к-рами. Існування Д. К. переривається з поширенням культури ямково-гребінцевої кераміки. (Див.: Я 4).

Літ.: *Брюсов А. Я.* Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. — М., 1952; *Горелик А. Ф.* Мезолит бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1986. — 18 с.; *Сибільов М. В.* Стародавності Іванщини. — Іван., 1926. — Вип. 1; 1930. — Вип. 4; *Телегін Д. Я.* Дніпро-донецька культура. — К., 1968.

Горелик О. Ф.

20. ДОСИПКА; ДОСЫПКА; ADDITION OF SOIL. Невелике збільшення насипу кург. при здійсненні впускного пох. Простежується не в усіх бровках, а лише там, де здійснюється впускне пох.

Гаврилюк Н. О.

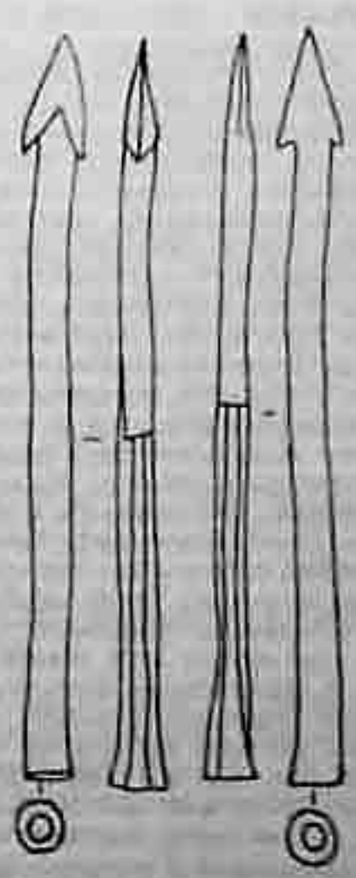

Дротик.

21. ДРЕСВА; ДРЕСВА; ROTTEN STONE, GRUSS. Товчений камінь (кварц, граніт) — домішка у тісто лінних посудин, тобто один з негативних матеріалів, що збільшує водостійкість гончарних виробів.

Літ.: *Добровольская А. А.* Гончарство Восточной Европы. — М., 1978. — С. 90.

Гаврилюк Н. О.

22. ДРОМОС; ДРОМОС; DROMOS. Прохід у вигляді коридора, через який здійснювався доступ до пох. Короткі Д. з'являються в пох. спорудах катакомбної к.-і. о. (Див.: Е 20). Довгі Д. — до 10 — 15 м довжиною нерідко ведуть до пох. камери захоронень багатих скіфів (Див.: С 37).

Літ.: *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 79.

Гаврилюк Н. О.

23. ДРОТИК; ДРОТИК; DART, JAVELIN, SAGAE. Короткий спис з кам'яним, кістяним або металевим вістрям. Для збільшення дальності метання Д. застосовувалися петля з ремінцю, яка збільшувала силу кидка. З'явилися у палеоліті (Див.: В 11). Значно поширені у скіфів (Див.: С 37). Залізні вістря до Д. звичайно парні з довгою втулкою і маленькою жалоподібною голівкою часто трапляються у степових скіфських пох.

Літ.: *Мелюкова А. И.* Вооружение скифов // САИ. — 1964. — Вып. Д1 — 4. — С. 60.

Гаврилюк Н. О.

Е

1. ЕВОЛЮЦІЯ; ЭВОЛЮЦИЯ; EVOLUTION. В арх. поступова зміна форми виробів звичайно в бік поліпшення їхньої якості.

2. ЕВСТАЗІЯ; ЭВСТАЗИЯ; EUSTASY. Зміни рівня водойм в результаті зміни об'єму або форми водної маси. Об'єм води у Світовому океані підпорядкований змінам виділення із земної кори (планетарна трансгресія) періодичного накопичування і танення материкового льоду (*гляціоевстазія*), накопичування грунтових вод у пухкому покрові суші при похолоданні та зволоженні клімату. Людська діяльність знизила океанський рівень на 0,24 м. За історичний час форма поверхні океану (*геоїд*) змінилася під впливом космічних факторів (*астроевстазія*), а форма дна — в результаті накопичення відкладень (*седиментоевстазія*), утворення підводних вулканів (*вулканоевстазія*), тектонічних підйомів та опускань (*тектоевстазія*). Наповнення-зниження плаваючої крги у холодні епохи протидіє гляціоевстазії. Озера, особливо безсточні, відчувають безпосередній вплив клімату, знижуючи свій рівень при потеплінні й підвищуючи його під час похолодання (*кліматоевстазія*). Людська діяльність впливає на подібні водойми переважно, між на океани (*антропоевстазія*). Всі ці фактори необхідно враховувати при вивченні минулого людства.

Літ.: *Маруашвили Л. Н.* Палеогеографический словарь. — М., 1985. — С. 291.

Гаврилюк Н. О.

3. ЕКОЛОГІЧНА НІША; ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ НИША; ECOLOGICAL NICHE. Обмежений простір, який своїми природними умовами сприяє існуванню і розвитку того чи іншого організму, у тому числі й людському. Фізичний простір з властивими лише йому екологічними умовами, що визначають існування будь-якого організму, місце виду у природі, яке включає не лише положення його у просторі, а й функціональну роль у біоценозі та ставлення до інших факторів середовища.

Літ.: *Маруашвили Л. Н.* Палеогеографический словарь. — М., 1985. — С. 290; *Кондратюк С. М., Харитон Г. І.* Словник-довідник з екології. — К., 1987. — С. 51.

Гаврилюк Н. О.

4. ЕКОЛОГІЧНІ КРИЗИ; ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ КРИЗИСЫ; ECOLOGICAL CRISISES. Критичні періоди у розвитку живих істот, у тому числі й людини, що характеризуються різким погіршенням умов існування (клімату, харчових ресурсів, вод, флори і фауни) і відбиваються на зменшенні чисельності виду.

Літ.: *Маруашвили Л. Н.* Палеогеографический словарь. — М., 1985. — 291 с.

Гаврилюк Н. О.

5. ЕКОЛОГІЯ; ЭКОЛОГИЯ; ECOLOGY. Наука, що вивчає усю сукупність взаємовідносин організмів із середовищем. Наука про взаємозв'язки й взаємовідносини біологічних систем різного рівня (особин, популяцій, видів, біоценозів) з навколишнім середовищем. Наука, що досліджує загальні закони функціонування екосистем різного ієрархічного рівня та їх роль у біосфері планети. Особливий загальний підхід до вивчення проблем взаємодії організмів, біологічних систем і середовища (екологічний підхід).

Літ.: *Кондратюк С. М., Харитон Г. І.* Словник-довідник з екології. — К., 1987. — С. 55; *Огурцов А. Н.* Философский словарь. — М., 1983. — С. 280.

Гаврилюк Н. О.

6. ЕКОНОМІКА; ЭКОНОМИКА; ECONOMY. Походить від гр.: о'кономія — управління господарством. Сукупність виробничих відносин, що відповідають даному рівню розвитку виробничих сил суспільства. Е. окремої держави характеризується, виходячи з пануючого у ній способу виробництва, співвідношенням класових сил, стану окремих галузей господарства, рівня розвитку *виробничих сил* тощо. Управління підприємствами або ресурсами, упорядкування керування та продуктивності господарства; наука такого управління. Організація, внутрішнє влаштування і розподіл функцій у будь-якій складній цілісній системі. Економічна структура в цілому і її функції у державі, районі, суспільстві. Економіку території можна характеризувати як аграрну, примітивну або промислову — залежно від головного виду діяльності. Наука про *виробничі відносини* людей. Народне господарство певної держави або його частина, що включає в себе відповідні галузі і види виробництва, розподіл та обмін. Наука про використання людьми рідкісних або обмежених продуктивних ресурсів для виробництва різних товарів і розподіл їх між членами суспільства з метою споживання. Наука про види діяльності, пов'язані з обміном і грошовими угодами між людьми. Наука про щоденну ділову життєдіяльність людей, досягнення ними засобів до існування і використання цих засобів. Наука про те, як людство розв'язує власні завдання у галузі споживання і виробництва (Див.: В 18).

Літ.: *Словарь* иностранных слов. — М., 1964. — С. 743; *Словарь* общегеографических терминов. — М., 1975. — С. 302; *Алаев Э. Б.* Социально-экономическая география. — М., 1983. — С. 24; Советский энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 1567; *Самуельсон П.* Економіка. — Львів, 1993. — С. 15.

Гаврилюк Н. О.

7. ЕКОТОН; ЭКОТОН; ECOTONE. Прикордонна територія між двома кліматичними (тими, що досягли кульмінаційного ступеня розвитку) рослинними співтовариствами, у якій незначні зміни клімату викликають взаємопроникнення цих співтовариств. Між двома сусідніми співтовариствами звичайно існує свого роду "пояс напруги", або Е. В арх. цей термін почав використовуватися в останні роки з розвитком *історичного ландшафтознавства*.

Літ.: *Маруашвили Л. Н.* Палеогеографический словарь. — М., 1985. — С. 29; Словарь общегеографических терминов. — М., 1975. — С. 302.

Гаврилюк Н. О.

8. ЕКОФАКТ; ЭКОФАКТ; ECOFACT. Факти природного середовища, на які впливає або не впливає діяльність людини. До Е. відносяться відбитки зерен, пилок рослин з культурного шару, копроліти і т. п. Разом з артефактами (Див.: А 28) дозволяють визначити особливості оточуючого середовища.

Літ.: *Гарден Ж. К.* Теоретическая археология. — М., 1983. — С. 30.

Гаврилюк Н. О.

9. ЕЛЕКТРОН; ЭЛЕКТРОН; ELECTRUM. Сплав золота і срібла. Використовувався скіфськими та античними майстрами для виготовлення прикрас.

Гаврилюк Н. О.

10. ЕНАРЕЇ; ЭНАРЕИ; ENAREI. За свідченнями *Геродота*, у скіфів (Див.: С 37) це ворожбії, які носили жіночий одяг, виконували жіночі роботи і не вступали у шлюб. Їх покарано в такий спосіб за пограбування храму Афродіти Небесної в Аскалоні у Сірії під час походів скіфів до Передньої Азії.

Літ.: *Довгодр А. И., Калашник Д. П., Шашкова И. А.* Народы нашей страны в "Истории" Геродота. — М., 1982. — С. 64, 72.

Гаврилюк Н. О.

11. ЕНЕОЛІТ; ЭНЕОЛИТ; ENEOLITHIC. Див.: М 43.

12. ЕОПЛЕЙСТОЦЕН; ЭОПЛЕЙСТОЦЕН; EOPLEISTOCENE. Початкова частина антропогену (Див. А 17), що розпочалася 1,8 млн р. тому, закінчилася — 500 тис. р. тому.

Літ.: *Маруашвили Л. Н.* Палеогеографический словарь. — М., 1985. — С. 294.

Гаврилюк Н. О.

13. ЕРОЗІЯ ГРУНТІВ; ЭРОЗИЯ ПОЧВ; SOIL EROSION. Змив грунтового покриву атмосферними водами. Розрізняють різновиди: ярова, площинна, джерельна, вітрова. Е. сприяє їх розрихленню в результаті знищення рослинності, випасу тварин, розорювання.

Літ.: Марушевич Л. Н. Палеогеографический словарь. — М., 1982. — С. 296.

Гаврилюк Н. О.

14. ЕСТАМП; ЭСТАМП; ESTAMPE. Відбиток заглибленого малюнка або напису на камені, з якого можна одержати гіпсову копію з оригіналу. Один з найефективніших способів дослідження петрогліфів (Див.: П 34).

Літ.: Джаник М. А. Петроглифы на каменной тропе. — М., 1982. — С. 47.

Гаврилюк Н. О.

15. ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ; ЭТНИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ; ETHNICAL HISTORY. Розділ етнографічної субдисципліни, що вивчає етнічні процеси.

Літ.: Свод этнографических понятий и терминов. — М., 1988. — С. 58.

Гаврилюк Н. О.

16. ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ; ЭТНИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ; ETHNICAL PROCESS. Суттєві зміни в ході історичного процесу окремих етнічних елементів, частин етносів й етноносіїв (Див.: Е 18) у цілому, а також поява нових етнічних сукупностей.

Літ.: Свод этнографических понятий и терминов. — М., 1989. — С. 59.

Гаврилюк Н. О.

17. ЕТНОГЕНЕЗ; ЭТНОГЕНЕЗ; ETHNOGENEZ. Процес становлення етносу (Див.: Е 18) з часу виникнення до його зникнення.

Літ.: Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. — Л., 1990. — С. 47.

Гаврилюк Н. О.

18. ЕТНОГЕОГРАФІЯ; ЭТНОГЕОГРАФИЯ; ETHNOGEOGRAPHY. Наукова дисципліна на стику етнографії і географії. Термін введено у 20-х роках В. Г. Богоразом. У сучасному розумінні Е. вивчає географічне розміщення народів, їх чисельність, особливості розселення і територіальні взаємовідносини з іншими народами у тісному зв'язку з соціально-економічними, політичними, природними та іншими факторами.

Літ.: Свод этнографических понятий и терминов. — М., 1988. — С. 61.

Гаврилюк Н. О.

19. ЕТНОС; ЭТНОС; ETHNIC GROUP. Окремий життєздатний організм, що усвідомлює свою цілісність: відрізняється від інших низкою специфічних ознак (самосвідомість, самоназва, мова, культура й т. ін.). Термін з'являється на рубежі XVIII — XIX ст. як "плем'я", "раса", "нація". Потім використовувався для визначення ранньої стадії історії людства (Л. Г. Морган); історико-культурних провінцій (А. Бастіан); просто культурних одиниць (Ж. В. Липуж). С. М. Широкогоровим Е. визначається як група людей, які говорять однією мовою, визнають спільне походження, володіють комплексом звичаїв, побутом, що зберігаються і освячені традицією й відрізняються цим від інших. У дослідженнях англомовних авторів Е. використовується як "племінний". На думку німецького етнолога В. Мюльмана, Е. — єдність, що усвідомлюється людьми. У ході обговорення теоретичних аспектів етнічної проблематики на початку минулого десятиріччя висувалися ідеї щодо двох розумінь цього терміну — широкого і вузького. Широке: коли під Е. розуміються динамічні процеси і системи, що відбуваються у етнографії. У вузькому — Е. являє собою історично складену на окремій території стійку сукупність людей, які володіють загальними, відносно стабільними особливостями мови, культури й психіки, а також усвідомлюють свою єдність і відмінність від інших подібних утворень і фіксують їх у самоназві — *етноніми*. Однією з найважливіших проблем сучасної етнографії та арх. є проблема, пов'язана з визначенням Е. докапіталістичних суспільств, та вивчення шляхів його формування. В. Ф. Генінг виділив такі фактори формування, як спільність території та єдність соціально-економічної структури. За С. О. Токаревим етнічною спільністю є така спільність, яка може базуватися на різних соціальних зв'язках — спільності походження, мови, території, державної належності, економічних зв'язків, культурного побуту, релігії. М. М. Чебоксаров вважає, що етнічною спільністю можна вважати всяку спільність, що складається на визначеній території серед людей, які знаходяться у реальних соціально-економічних зв'язках і говорять на взаємозрозумілій мові. За В. І. Козловим основними ознаками є етнічна свідомість, мова, територія, особливості психічного складу, культури, побуту, визначена форма територіально-соціальної організації. Ю. В. Бромлей запропонував таке визначення Е.: "Е. у вузькому розумінні — сукупність людей, яка історично склалася, володіє стабільними особливостями к-ри, психіки і розуміє свою єдність. Е. у вузькому розумінні слова — етнікоси — формуються на базі найменших автономних життєздатних колективів — етносоціальних організмів". Ю. В. Павленко пов'язує процес формування Е. з господарським розвитком, виділяючи два аспекти проблеми: 1) процес формування даного Е. як автономного життєздатного соціального організму, що базується на визначеному способі виробництва; 2) той господарсько-історико-культурний комплекс, в умовах якого формується Е.

Літ.: Гиганов В. Ф. Этнический процесс в первобытности. — Свердловск, 1970. — С. 23 — 27; *Токарев С. А.* Проблема типов этнических общностей // ВФ. — 1964. — № 11. — С. 53; *Козлов В. И.* О понятии этнической общности // СЭ. — 1967. — № 2. — С. 111; *Бромлей Ю. В.* Этнос и этнография. — М., 1973. — С. 37; *Павленко Ю. В.* К вопросу формирования этноса и этнических свойств // Методологические и методические вопросы археологии. — К., 1982. — С. 84; *Павленко Ю. В.* Этнос как социальная система // Новые методы археологических исследований. — К., 1982. — С. 40 — 61; *Гумилев Л. Н.* География этноса в исторический период. — Л., 1990. — 279 с.; *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли. — М., 1993. — 503 с.

Гаврилюк Н. О.

Ж

1. ЖАБОТИН; ЖАБОТИН; ZHABOTYN. Пос. раннього залізного віку. Займає підвищення, оточене з трьох боків ярами, на правому березі р. Жаб'янки, що впадає у р. Тясмин, у 3 км на північний схід від с. Жаботин Кам'янського р-ну Черкаської обл. Досліджувалося Є. Ф. Покровською, М. І. Вязьмітіною, О. І. Тереножкіним, В. А. Іллінською, Г. Т. Ковпаненко 1950 — 1952, 1957, 1958, 1972 рр. Площа пос. 72 га. Відкрито 20 будівель переважно житлового призначення. Вони мали вигляд напівземлянок і землянок. Стіни каркасні — з стовпів і дерев'яного плетіння, що обмазувалося з обох боків глиною, долівка також глиняна. Виявлено культову споруду з жертовником, надвірні печі, зольники, господарські ями. Керам. представлена горщиками, корчагами, черпаками, келихами, мисками. Орнамент: проколи, наліпний валик, защипи, штампи, геометричні композиції, затерті білою пастою. Імпортними є дві клепані бронзові посудини кавказького походження із ручками, виконаними у звіриному стилі (Див.: З 12), а також уламки родосько-іонійської керам. Звичайні прясельця, трапляються глиняні "котушки". Численні знаряддя праці: ножі, долота, шила, голки, кістяні *тупики* (знаряддя для нанесення орнаменту, виготовлені з лопатки тварини). Про розвиток бронзоливарного виробництва свідчать: ллячка, ливарна форма, бронзові стрижні-заготівки. Предмети озброєння представлені бронзовими вістрями до стріл; речі кінського убору — вудилами, псаліями, лунницею. Серед знарядь землеробства — зернотерки, розтиральні камені, серпи. Велика кількість кісток свійських тварин засвідчують розвиток скотарства з перевагою у стаді великої рогатої худоби. Датується пос. VIII — VI ст. до н. е. Матеріали зберігаються у Фондах Інституту арх. НАН України.

Літ.: Покровская Е. Ф. Предскифское поселение у с. Жаботин // СА. — 1973. — № 4; *Мельникова В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII — IV вв. до н. е. — К., 1983. — С. 257 — 260.

Махортих С. В.

2. ЖВАНЕЦЬ (УРОЧИЩЕ ШОВБ); ЖВАНЕЦЬ (УРОЧИЩЕ ШОВБ); ZHVANETS. Пос. бринзенського (жванецького) типу трипільської к-ри (Див.: Т 35) мідного віку біля м. Жванець Хмельницької обл. (Подністров'я). Досліджувалося Т. Мовшею. Відоме знайденими тут залишками виробничого гончарного комплексу (див.: Г 31), що складався з не менш ніж 8 двокрусних горнів, розміщених поруч з валом і ровом трипільського пос. Є найбільшим з відомих гончарних центрів Трипілля. Датується етапом С II Трипілля серединою III (другою половиною IV) тис. до н. е.

Літ.: Мовша Т. Г. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре // СА. — 1971. — № 3. — С. 228 — 234.

Відейко М. Ю.

3. ЖВАНЕЦЬКИЙ ТИП; ЖВАНЕЦКИЙ ТИП; ZHVANETS'KIY TYPE. Див. : Б31

4. ЖИТЛО; ЖИЛИЩЕ; DWELLING. Природний або штучний притулок людини. Зводився для захисту від негоди, приготування і вживання їжі, відпочинку і сну, а починаючи з періоду соціальної диференціації для престижу. Арх. фіксуються лише сліди від Ж.: заглиблення стін і стовпів — основи Ж., побудованих з нетривких матеріалів; викопані у материку або пох. чорноземі ями для землянок та напівземлянок; кам'яні кладки — фундаменти стін; розвали кам'яних та глинобитних стін. Як правило, простежується лише планування Ж. За залишками стін та аналогіями проводиться реконструкція Ж.

Літ.: *Свод* этнографических понятий и терминов. — М., 1989. — С. 26.

Гаврилюк Н. О.

5. ЖОЛОБКИ; ЖЕЛОБКИ; FLUTES. Інша назва — ханнелюри (Див.: К 13).

6. ЖУРОВСЬКІ КУРГАНИ; ЖУРОВСКИЕ КУРГАНЫ; ZHUROVS'KI BAR. На околицях с. Журовка Шполинського р-ну Черкаської обл. О. О. Бобринським у 1903 — 1904 рр. розкопано 62 кург., що входили до складу 8 мог. і відносились до скіфського (Див.: С 37) часу. Серед найвідоміших є кург. № 400 і 401. Кург. № 400 мав склеп з дерев'яною підлогою. У ньому вздовж південно-західної стіни лежав кістяк чоловіка, а вздовж північно-західної — жінки. При першому знайдено: панцер, бронзову сережку з бурштиновою намистиною, три пари залізних вудил з бронзовими псаліями, вуздечними бляхами і *оберками* (металеві відерця без дна, які захищали китиці зав'язок). При жінці виявлено: бронзове дзеркало, золоті бляхи, сережку, намистини, конус, сагайдак з 563 вістрями до стріл, четверо вудил, два залізних наконечники списів, золоту обкладинку від дерев'яної посудини із зображенням оленя. В кург. № 401 відкрито склеп з двосхилим перекриттям, у дромосі якого знайдено кістяки трьох коней. Біля небіжчика виявлено: залізні кинджал і меч, наконечник списа, 19 наконечників стріл, камені праці, залізний панцер і залишки бойового поясу з бронзовим набором, дві золоті обкладинки від дерев'яної посудини із зображенням оленя, хіоську амфору, чорнолаковий кілік, бронзове ситечко, ліпну посудину. Датуються ці два кург. V ст. до н. е.

Літ.: *Ильинская В. А., Терножкин А. И.* Скифия VII — IV вв. до н. е. — К., 1983. — С. 244 — 247; *Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989. — С. 162 — 163.

Махортих С.В.

З

1. ЗАВАДІВКА; ЗАВАДОВКА; ZAVADIVKA. Одна з найбільших ливарних майстерень білозерської к-ри (Див.: Б 13). Розташована на схилі неглибокої балки, у 1 км на північ від с. Завадівка Великолепетиського р-ну Херсонської обл. 1962 р. тут знайдено 11 сланцевих матриць ливарних форм (три парні, п'ять одиночних) для відливки кельтів різних типів, долот, тесел, наконечників списів з прорізним пером, мініатюрних кинджалів, двозонодібних підвісок, пишльок з кільцевими голівками. Крім матриць, у розмиві берега знайдені бронзові безпушкові кельти і черешковий кинджал з паралельними лезами. Датуються пам'ятка XII — X ст. до н. е.

Літ.: *Лесных А. М.* Новые материалы литейного дела эпохи бронзы на Херсонщине // КСИА АН СССР. — 1965. — Вып. 103. — С. 63 — 66.

Махортих С.В.

2. ЗАКЛАД; ЗАКЛАД; LAYING. Перекриття входу в пох. деревом, камінням або травою.

Гаврилюк Н.О.

3. ЗАКЛЕПКА; ЗАКЛЕПКА; RIVET. Невеликий металевий стрижень, що використовується для кріплення металевого леза до древка, для з'єднання двох металевих платівок, для кріплення двох кістяних платівок ручків'я до черешка ножа. Кінці стрижня розплющуються після того, як елементи, що вони кріплять, з'єднуються.

Літ.: *Ярко Я., Гроан Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 84.

Гаврилюк Н.О.

4. ЗАКРАЇНА; ЗАКРАИНА; FLANGE. Продольний загиб краю виробу. Найчастіше трапляється на бокових краях бронзової зброї, що загиналися для насадки рукі'я.У ліпному посуді З. це наплив за периметром дна,що утворювався при використанні підставки під дно під час виготовлення посудини.

Літ.: *Ярко Я., Гроан Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 84.

Гаврилюк Н. О.

5. ЗАЛЕВКИНСЬКИЙ СКАРБ; ЗАЛЕВКИНСКИЙ КЛАД; ZALEVKYNS'KIY HOARD. Знайдений на городищі скіфського (Див.: С 37) часу біля с.Залевки Смілянського р-ну Черкаської обл. 1946 р. П. М. Третяковим. Датується останньою чвертю VIII — початком VII ст. до н. е. Скарб лежав у глиняній посудині, від якої збереглося дно. До нього входили: бронзова посудина у формі низького горщика або миски, вудила, браслет, трапецієподібні підвіски, бронзові рурочки, бронзове грузило, "спиральки", уламки 4 скляних намистин.

Літ.: *Третьяков П. Н.* Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину // АП УРСР. — 1949. — Т. 1. — С. 223 — 236; *Махортих С. В.* Кочевники и вопросы происхождения кладов VIII — VII вв. до н. е. на юге европейской части СССР // Античная цивилизация и варварский мир. — Новочеркасск, 1992. — Ч. 1. — С. 37 — 43.

Махортих С. В.

6. ЗАЛІЗНИЙ ВІК; ЖЕЛЕЗНЫЙ ВЕК; IRON AGE. Період в історії людства, який розпочинається близько 1000 р. до н. е. Термін відомий ще з античної літ-ри. Вважається, що у Греції початок З. В. співпадає з епохою складення гомерівського епосу. Перші згадки залізної зброї є в "Іліаді" (IX ст. до н. е.), але їх більше в "Одіссеї". *Гесіод* розміщував З. В. після "періоду героїв". Наприкінці XIX ст. А.Мортіл'є дає нову класифікацію, основану на еволюції матеріальної к-ри. Він поділяє доісторичний період (Див.: Д 16) на кам'яний, бронзовий і залізний, а останній на галльський, римський, меровінгський. Д. Я. Самоквасов 1889 р. застосував розподіл минулого людства на три віки: кам'яний, бронзовий та залізний. Ранній залізний вік він відносив до скіфо-сарматської епохи і починає з VI ст. до н. е. Значну увагу арх. періодизації приділяв В. О. Городцов, для якого неометалевий період відповідає З. В. У Степовій Україні початок З. В. пов'язаний з кіммерійською к-рою (Див.: К 48, К 49), а у Лісостеповій — чорноліською (Див.: Ч 9). Останній час виділяється ще й *ранній* З. В., який закінчується, на думку частини дослідників, з появою у Північному Причорномор'ї у I ст. до н. е. римських легіонів, а на думку інших — з періодом Великого переселення народів у V — VI ст. н. е., та з утворенням великої племінної єдності — східних слов'ян у VIII ст. Серед українських науковців ранній З. В. поділяється на такі періоди: *перед скіфський* — до VIII ст. до н. е., *скіфський* — VII — III ст. до н. е., *сарматський* — II ст. до н. е. — IV ст. н. е. Ранній З. В. відзначений такими історичними явищами: остаточним розселенням *індоєвропейців*, технологічним переламом у виготовленні знарядь праці і зброї, виникненням перших раннєдержавних утворень, періодом існування найнекравіших кочових утворень. До раннього З. В. відноситься понад 17 культур України (див. додаток 6).

Літ.: *Грязнов Б. Н.* Ранний железный век. — М., 1977. — С. 5 — 26; *Терножкин А. И.* Основы хронологии предскифского периода // СА. — 1965. — № 1.

Гаврилюк Н. О.

7. ЗАЛІЗО; ЖЕЛЕЗО; IRON. Основний компонент сталевих та осталених сплавів, що не мають конкурентів за міцністю,зносостійкістю, твердістю, технологічністю. Незважаючи на значне поширення у природі, через високу температуру плавління (1539 °С), складну технологію одержання, вироби із З. набули поширення пізніше мідних та бронзових. У давнину З. високо цінувалося не через його споживчі якості (чисте З. є м'яким і неміцним матеріалом), а через своє "небесне" походження. Для давніх єгиптян воно було "металом небес". Найдавніші предмети виготовлялися шляхом холодного кування з метеоритного З. Для них є характерним високий вміст нікелю (до 20 %). Це намистини з *єгипетських* пірамід (2 800 р. до н. е.) та кинджал з *шумерського Уру* (2200 р. до н. е.). Ймовірно, перші намагання одержати З. земного походження пов'язані з металургією золота, коли ливарники знаходили у тиглях після плавлення грудочки З. Найдавніші центри чорної металургії пов'язані з наявністю виходу на поверхню З.-вміщуючих руд. Перші З.-плавильні печі на території колишнього СРСР з'явилися у

Закавказзі у першій половині II тис. до н. е. у районах виходу червоного заліняка. Тут виникли "повітрянодувні міхи", які суттєво прискорили процес виробництва З. Винахід способу осталювання спочатку шляхом насичення поверхневого шару З. виробу вуглецем за рахунок його дифузії при високих температурах зі спеціально утвореного зовнішнього шару деревинного вугілля (*карбюризатора*) в умовах дефіциту кисню, з наступною термічною обробкою (закалювання, *відпуском*) дозволив створити зброю і знаряддя праці невідомої раніше твердості та гостроти. Виробництво цих речей у широких масштабах відкрило перед людством перехід з віку бронзового у вік залізний.Пізніше *хетти* оволоділи і так би мовити "монополізували" виробництво "гарного заліза". Греки називали таке З. "халібським". Операція закалювання З. стала відома грекам значно пізніше й описана *Гомером* у "Іліаді". Населення лісостепової зони Східної Європи використовувало легковідновлювані болотні, озерні, лугові руди, що складаються з гідроксидів З. (бурого *заліняка* або *лимоніта*). Залишки руди і металургічних шлаків, які вміщували 60 % З., знайдено у зольниках VII — VI ст. до н. е. Більського городища (Див.: Б 14). Скіфським ремісникам були відомі головні прийоми підвищення міцності та експлуатаційні характеристики З. виробів: *наклеп* (ущільнення шляхом кування поверхневого шару), вуглецювання поверхневих шарів виробу (*осталення*), термічна обробка виробів (*закалювання відпуском*). Знайомство з технологією одержання З. і виробництво з нього зброї та знарядь праці стали одним з факторів, що сприяли встановленню скіфської гегемонії у Євразійських степах (Див.: С. 37).

Літ.: *Бокк К.* Цветатство земных недр. — М., 1986. — С. 228 — 229; *Шрамко Б. А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — С. 11; *Шрамко Б. А., Солнцев Л. А., Фомин Л. П.* К вопросу о железообработывающем ремесле в степной Скифии // СА. — 1986. — № 2. — С. 15 — 20; *Неман Вес. Ас.* История славянских и балтских железий металлов. — М., 1983.

Гаврилюк Н. О.

8. ЗАПЛІЧКА; ЗАПЛЕЧИКИ; LEDGES. Виступ за периметром пох. ями шириною від 0,30 до 0,60 м, на який спиралися кінці колод дерев'яного перекриття або краї кам'яних плит закладу (Див.: З2). Іноді на них простежуються також сліди камки (Див.: К 7) або кілків від матів, що закривали перекриття. Найчастіше З. простежуються у пох. спорудах довгоямної к-ри (Див.: Д 1).

Гаврилюк Н. О.

9. ЗАРУБИНЕЦЬКА КУЛЬТУРА; ЗАРУБИНЕЦКАЯ КУЛЬТУРА; ZARUBYNET'SKA CUL. К-ра раннього залізного віку. Названа за мог. у с. Зарубинці Київської обл., який відкритий В. В. Хвойкою 1899 р. Територія поширення — Середнє і Верхнє Подніпров'я (південь Білорусі, північ України). Датується III ст. до н. е. — II ст. н. е. Відомі заплавні та мисові пос., іноді — захищені валами та ровами (Пилипенкова Гора, Бабина Гора, Великі Дмитровичі, Зарубинці, Монастирьок). Житла — наземні, ледь заглиблені у материк площею від 18 до 21 м^2. На півдні вони мали каркасну основу, на півночі — дерев'яну. Мог. безкург. (Корчувате, Пирогів, Бучак, Лідов Шпиль). Пох. обряд — кремація. Керам. — ліпна, часто з лощеною поверхнею. Характерні "миски зарубинецького типу" — глибокі реберкуваті миски з лощеною поверхнею. Гончарам З. К. був відомий повільний ручний гончарний круг. Трапляється також імпортна гончарна керам. Крім гончарства розвинуто металообробне виробництво — відомі майстерні (Лютеж). Із заліза виготовляли знаряддя праці і зброю. Виділяється кілька локальних варіантів к-ри: середньодніпровський, прип'ятсько-поліський, верхньодніпровський, подесенський. Носії З. К. займалися землеробством, скотарством, мисливством, рибальством. Етнічна належність носіїв З. К., ймовірно, слов'янська.

Літ.: *Кухаренко Ю. В.* Зарубинецкая культура. — М., 1964. — 60 с.; *Седов В. В.* Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья // МИА. — 1970. — № 163. — 200 с.; *Максимов Е. В.* Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972. — 170 с.; *Кисларова К. В.* О верхней хронологической границе зарубинецкой культуры Припятского Полесья // СА. — 1976. — Вып. 3. — С. 108 — 140; *Терпиловский Р. В.* Киевская культура. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I в. н. э. — К., 1990. — 140 с.

Гаврилюк Н. О.

10. ЗАЧИСТКА; ЗАЧИСТКА; CLEANING, RABOTAGE. Техніка обережного загладжування поверхні землі лопатою з метою виявлення кольорових відмінностей. При розкопках пос. *горизонтальні* З. проводяться через кожні 0,20 м з метою виявлення залишок будівель. За допомогою З. на мог. фіксуються плями могильних ям. При розкопках кург. частіше використовується З. бровок — *вертикальна* З., мета якої фіксація насипів кург. Від якості З. залежить повнота фіксації арх. об'єкта.

Гаврилюк Н. О.

11. ЗБИРАЛЬНИЦТВО; СОБИРАТЕЛЬСТВО; FOOD GATHERING. Одна з форм господарської діяльності людини. У первісному суспільстві воно поряд з мисливством та рибальством було однією з галузей привласнювального господарства (Див.: П 110), що історично передувало відтворювальному (Див.: В 27). У поняття З. входить не тільки процес збору тих чи інших продуктів, а й численні прийоми їхньої обробки, приготування з них їжі. Об'єктами З. є істинні дикорослі плоди, ягоди, горіхи, насіння і зерна злаків та трав, корені, коренеплоди, стебла, молоді пагони, бруньки, квіти, гриби, водорості, дрібні тварини, молюски, яйця птахів і плазунів, мед диких бджіл. У господарстві більшості первісних мисливців і збирачів ці види їжі були основою харчування, більш надійним і постійним джерелом продуктів, ніж полювання і рибальство. В силу природнього розподілу праці З. було, як правило, головним заняттям жінок і дітей. Навіть у найпримітивнішому З. застосовувались спеціальні знаряддя: копальна палка, кошики, плетені торбинки, сітки, мішки. З. розвивалось протягом усього палеоліту (Див.: П 13) та мезоліту (Див.: М 24), підготовляючи "неолітичну революцію" (Див.: Н 15) або перехід до відтворювального господарства. Тисячоліття розвитку привласнювального господарства, яке включало З. як одну з найважливіших його форм, утворили систему активної соціальної адаптації. У центрі суспільного життя на цьому рівні розвитку, як головний виробничий осередок, стоїть община, яка економічно пов'язана з визначеною територією. Як і інші форми привласнювального господарства З. характеризується ритмічністю чередування господарської діяльності у відповідності з природним циклом.

Літ.: *Свод* этнографических понятий и терминов. — М., 1989. — С. 165 — 168.

Гаврилюк Н. О.

12. ЗВІРИНИЙ СТИЛЬ; ЗВЕРИНЫЙ СТИЛЬ; ANIMAL STYLE. Особливий художній напрямок у мистецтві племен раннього залізного віку (Див.: З 6), основні сюжети якого зводяться до зображення звірів. Невід'ємна частина культурного комплексу багатьох народів у Євразії I тис. до н. е. Існує кілька гіпотез щодо походження. З. С. М. І. Ростовцев вважав, що у Сибір і у Північне Причорномор'я це мистецтво потрапило з якогось загального центру, розташованого у Центральній Азії. Г. І. Боровка розділив З. С. на скіфський, сибірський, прикамський. У загальній концепції Г. І. Боровка наслідував М. І. Ростовцеву, але надавав більшого значення місцевим елементам у формуванні скіфської к-ри і З. С. Є. Мінз зазначав місцеві елементи у З. С. басейну Верхнього Єнисею і Мінусинської котловини. Проблемою З. С. займалися також Д. М. Едінг, О. М. Тальгрен, К. Шефольд, пізніше — Б. М. Граков, Е. З. Рабінович. Б. Б. Піотровський довів зв'язок раннього скіфського З. С. з мистецтвом Ванського царства. Певним підсумком вивчення З. С. була III конференція скіфо-сарматської арх., присвячена вивченню З. С. Розглянемо значення З. С. у сучасній літературі. Здійснено за групами. *Мінусинський* З. С." набув поширення у Мінусинській котловині VII — VI ст. до н. е. Для нього є характерними зображення тварин, їх протом, голів, голови хижого птаха, фігурки кабана та козла, які стоять, голови коня, фігурки барана, "котячого" хижака, лося. Зображення виконувалися у круглій скульптурі, рельєфі, врізними лініями. *Алтайський* З. С. — головним чином тагарських пам'яток раннього залізного віку. Датується VI — V ст. до н. е. Для нього є характерною геометризація фігур. Перше місце посідають фігурки оленів з підбганими ногами, потім — голівки хижого птаха, голови вовка, барана — аргалі, фігурки "котячого" хижака, коня, віслюка або кулана, кабана, сайги. Переважає кругла скульптура. *Скіфський* З. С. Творцями були племена степової частини Північного Причорномор'я, Криму, скіфи (Див.: С 37) та меоти Північного Кавказу, лісостепове населення України. Виділяється три етапи його розвитку: друга половина VII — VI ст. до н. е.; V ст. до н. е.; IV — III ст. до н. е. Для скіфського З. С. є характерними фігурки оленя, лося, лосихи, "котячого" хижака, голови коня, барана, грифо-барана. З V ст. до н. е. з'являються бляхи у вигляді голови лося, кабана, ноги копитного, хижака,

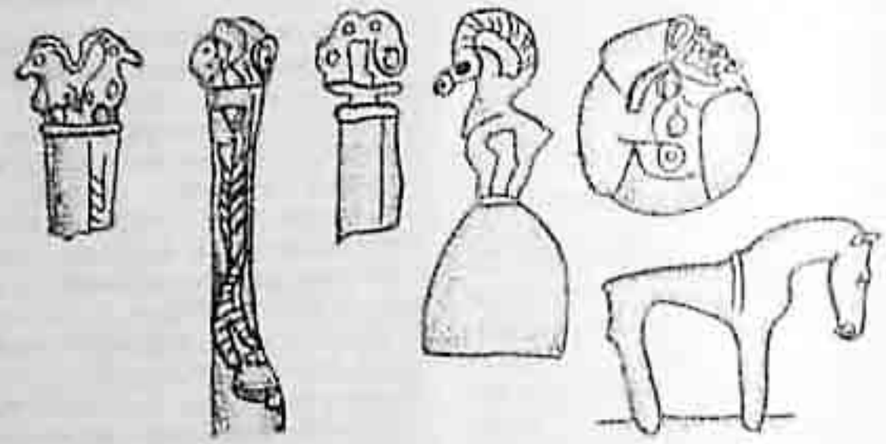

I

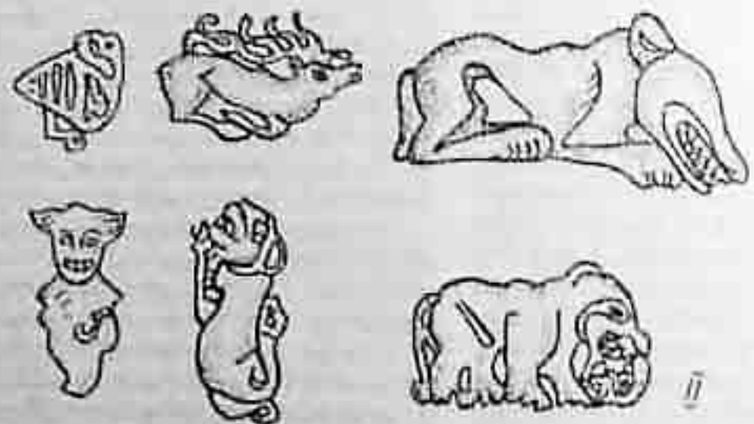

II

III

Звіриний стиль.

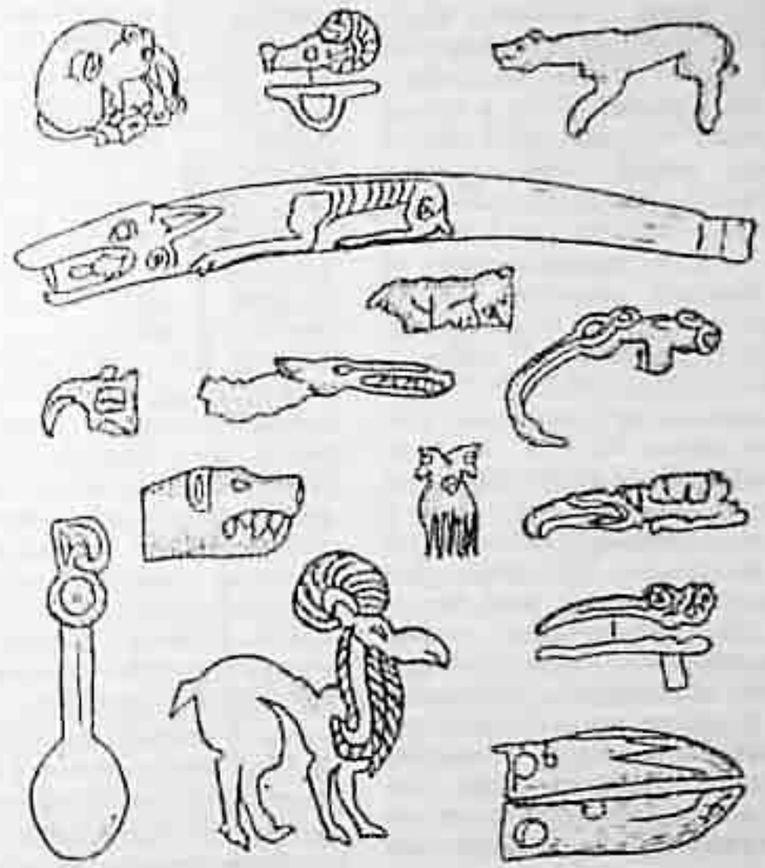

IV

V

пазурів, лап, вуха, голови орла. Привертає увагу дослідників античний вплив на скіфський З. С. На Середньому Дону формується власний З. С., у якому головні персонажі — тварини лісової фауни (ведмідь, кабан, вовк, олень). Вони трактуються у манері, притаманній племенам ананїнської к-ри, що у Поволжі. Для IV ст. до н. е. типові орлино- та львиноголові грифони, проробка деталей тисненням, гравіруванням. У цьому відчувається вплив фракійського мистецтва. *Савроматсько-сарматський* З. С. створений сарматськими племенами. Поділяється на два етапи: VI — IV ст. до н. е. (савроматський (Див.: С 2); III ст. до н. е. — II ст. н. е. (сарматський (Див.: С 5). Творці — кочовики Південного Приуралля і Нижнього Поволжя. Для першого періоду характерні такі персонажі: вовк, орлино-грифон, кабан, кулан, ведмідь, верблюд. Сюжети: звірі у позах готовності до стрибка. Переважає різьблення по кістці та рогу. На другому етапі з'являються ажурні вироби, бляшки, прикраси конського убору. Деталі підкреслюються кольоровими вставками з коштовних та напівкоштовних каменів.

Літ.: *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии.* — М., 1976. — 271 с.; *Археология СССР.* Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1992

Гаврилюк Н. О.

13. ЗЕМЛЕКОПАЛКА; ЗЕМЛЕКОПАЛКА; DIGGING STICK. Дерев'яний інструмент у вигляді палиці. Використовувався для розпушення землі й викопування рослин або гризунів. Застосовувався при обробці землі, поки його не змінила мотика, а пізніше плуг.

Літ.: *Бреа У., Грэм Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 86

Гаврилюк Н. О.

14. ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ; ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЕ; LAND USE. Див.: З 15.

15. ЗЕМЛЕРОБСТВО*.; ЗЕМЛЕДЕЛИЕ; AGRICULTURE, CULTIVATION, TILLAGE. Вирощування рослин людиною для одержання плодів, насіння, листя або волокон. М. І. Вавиловим визначено шість центрів З., які розвивалися незалежно, у різні часи й у різних місцях — далеко від районів з кращими грунтами, поблизу важкодоступних гірських масивів. Це: Південно-Західна Азія (основні к-ри: м'яка пшениця, жито, бобові, ріпа, морква, виноград, груші, абрикоси, гранати, айва, черешня); Південно-Східна Азія (сорго, просо, овочі, плодові — цитрусові); Південно-Східна Індія (основні к-ри — рис, багато плодових); Середземномор'я (бобові, плодові дерева — фігові, оливкові); Абіссінія (тверді пшениці, ячмінь, багато плодових к-р); Новий Світ — гірські р-ни Мексіки, Колумбія, Перу). Перші елементи З. на території України з'являються у неоліті (Див.: Н 15), але першою землеробською к-рою вважається трипільська (Див.: Т 35). Виділяють дві стадії розвитку З. — безплужне та орне. *З. безплужне* характеризується застосуванням ручних грунтообробних знарядь — землекопалок (Див.: З 13), лопат, мотик (Див.: М 67). При цьому використовується переложна, заплавна або підсічно-вогнева система землекористування (залежно від природних умов). Безплужне З. характеризується відсутністю спеціалізованих знарядь збирання рослин (крім жнивних ножів), найпростішими способами молотьби, невеликими розмірами ділянок, що обробляються. В економіці безплужне З. відігравало підлеглу роль. *З. орне* — обробка грунту за допомогою тяглових тварин, використання рал разом з ручними знаряддями обробки землі, переложна і підсічно-вогнева системи землекористування, застосування при збиранні зерна серпів (Див.: С 25), складні методи молотьби, постійне розширення посівних площин. Найраннішими знахідками плугів (Див.: П 78), за даними Б. А. Шрамка, є знахідки у лісостеповій зоні Східної Європи, що датуються добою бронзи. *Переліг* — найдавніша система землекористування. При ній обробляється невелика ділянка землі: спалюється травостій, земля обробляється найпростішими знаряддями, поле засівається кілька разів, а коли виснажується — запускається у переліг, використовується як пасовище і повертається у обіг через 10 — 15 років або зовсім не повертається. Вважалося, що така система землекористування притаманна степовій зоні, але зараз ця думка викликає суперечки. *Підсічно-вогнева* система землекористування — перетворення на поле звільнених від лісу територій. Є характерною для лісової зони. Це складний процес, який зводився до підсіки дерев та спалення повалених, використання ділянки під засів з подальшим перетворенням її на сінокіс. *Двопільна* система землекористування — розподіл поля на дві частини; одна обробляється, а друга — відпочиває. Це уможливилось з використанням тяглової сили. *Трипільна* — результат еволюції двопільної системи, коли ділянка поділяється на три частини, кожна з яких іноді відпочиває. Характерна для лісостепової та лісової зони.

* На думку С. П. Павлюка, термін З. в вживанні в російській і в українській мові не вживається. В нас він використовується лише часто, в чомусь уніфікує до наукової термінології інших суміжних наук (Російсько-український словник наукової термінології. — К., 1994. — С. 180)

Літ.: *Вавилов Н. И.* Мировые центры происхождения земледелия и почвенная карта мира // Происхождение и география культурных растений. — Л., 1987. — С. 226 — 229; *Краснов Ю. А.* Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы // МИА. — 1971. — № 174. — С. 165; *Шрамко Б. А.* Бельское городище скифской эпохи. — К., 1987. — С. 83; *Павлюк С. П.* Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. — К., 1991. — С. 47 — 55, 68 — 69; *Гаврилюк Н. А., Пашкевич Г. А.* Земледельческий компонент в экономике степных скифов // СА. — 1991. — № 2. — С. 51 — 53.

Гаврилюк Н. О.

16. ЗЕРНОТЕРКА; ЗЕРНОТЕРКА; QUERN. Камінь для розтирання зерна. Він, як правило, овальний в плані, вигнутий, із слідами використання у центрі у вигляді однонаправлених рівчачків. Для виготовлення З. використовувались граніт та пісковик, тому абразивні крихітки фіксуються між зубами первісних людей (приклад тому *"снігова людина"* з Альп — нещодавня знахідка у льодовику тіла людини неоліту). З. використовувались з мезолітичних (Див.: М 24) часів. У піньоскіфських пам'ятках (Див.: П 52) знахідки З. трапляються паралельно з *ручними жорнами* (дві прямокутних у плані плити з конусоподібним отвором для засипки зерна у верхню плиту). Якщо одержана після використання З. суміш грубого помелу була придатною лише для каш, то при використанні ручного жорна одержували вже борошно. За римських часів у Західній Європі з'являються *млини*, виготовлені з двох круглих каменів, що оберталися за допомогою ручного ворота. Вони остаточно витіснили З.

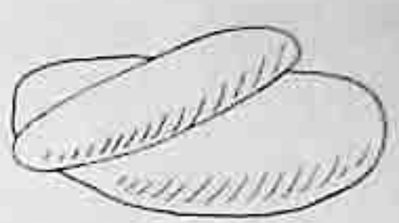

Зернотерка.

Літ.: *Пономарев Н. А.* История техники мукомольного и крупяного производства. — М., 1955. — С. 57

Гаврилюк Н. О.

17. ЗЕРНЬ; ЗЕРНЬ; GRANULING. Один з прийомів художньої обробки виробів з металу — виріб прикрашається найдрібнішими металевими кульками, що укладаються та припаюються до його поверхні у вигляді трикутників, ромбів, гілочок. Ця техніка була відома у Єгипті, мікенській та античній Греції, Київській Русі. Яскравий приклад високої майстерності "зернщиків" раннього залізного віку — золоті підвіски від намиста з пох. 83 кург. Темір-Гора, яке датується кінцем V ст. до н. е. (Див.: С 37).

Літ.: *Манжурин А. Н.* Технология зерни // СА. — 1990. — № 4. — С. 231 — 239; *Яковенко З. В.* Погребение богатой синфинки на Темир-Горе // Скифы и сарматы. — К., 1987. — С. 142

Гаврилюк Н. О.

18. ЗИМІВНИКІВСЬКА КУЛЬТУРА; ЗИМОВНИКОВСКАЯ КУЛЬТУРА; ZYMIVNYKIVS'KA CUL. К-ра мезоліту (Див.: М 24). Виділена О. Ф. Гореліком. Ареал: Північно-Східне Приазов'я. Епонімна пам'ятка — багатошарове пос. Зимівники 1. Датується (8 — 5 тис. до н. е.) раннім голоценом (Див.: Г 20); можливо, початок відноситься до фіналу плейстоцену (Див.: П 72). Існувало два етапи З. К.: перший — у межах фіналу плейстоцену — пребореал, другий — бореал. Пос. (Зимівники 1, 2, 3, Сабівка, Врубівка, Петропавлівка, Сурський V) розташовані на мисоподібних виступах лесових терас невеличких балок та річок або мисах, утворених злиттям кількох балок. Населення З. К. будувало наземні та заглиблені житла округлої та овальної форми загальною площею 10 — 22 м², можливо, вітрові заслони. В кожному з досліджених жител відкрито заглиблене вогнище, розташоване біля входу або у центрі. Крем'яна індустрія представлена *відщеповою технікою* розколювання багатоплощинних кубо- та дископодібних

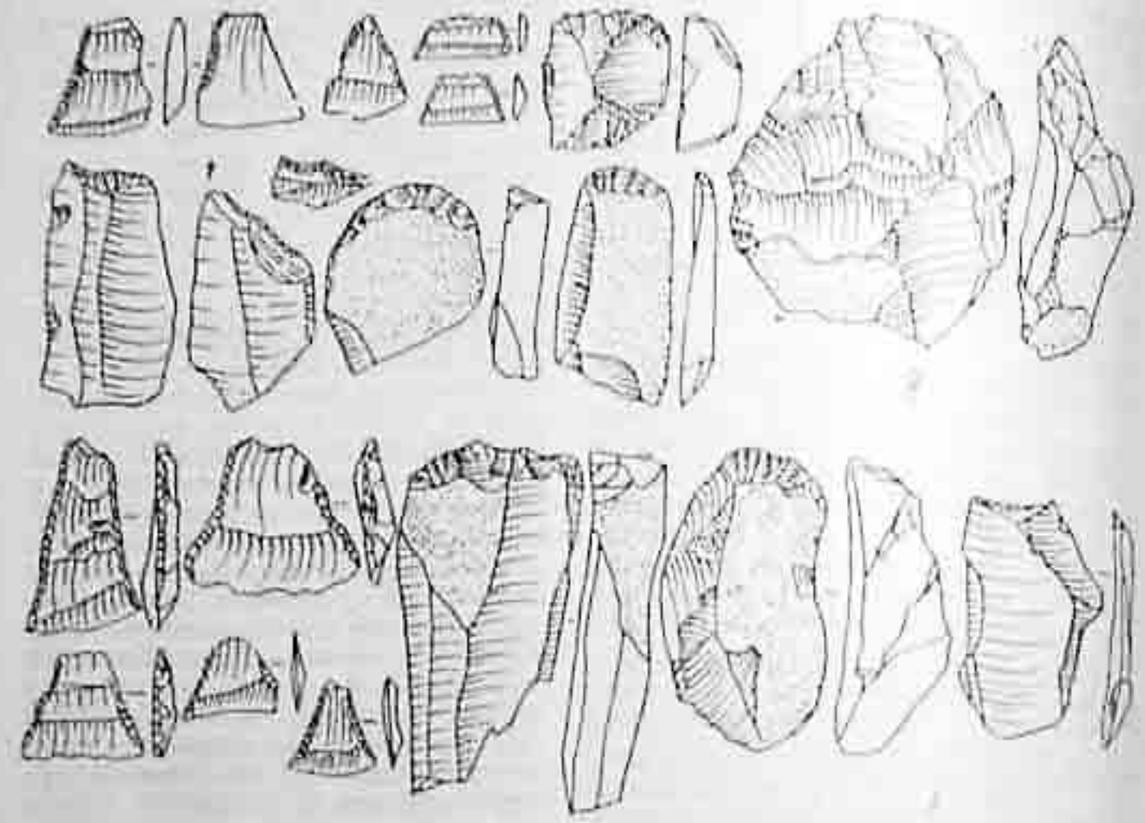

нуклеусів, знаряддями на відщепах, високими та середньовисокими симетричними трапеціями та трикут-никами, інколи типу "мікротраншеї" (Див.: Т 30) з увігнутими бічними сторонами, що зроблені за допомогою псевдомікрорізцевої техніки, розвинутими серіями різців ретушованих бічних та двогранних, кінцевих скребачок, інколи подвійних. Господарство: полювання на стадних травоїдних степів, зокрема первісного зубра. Воно доповнювалося збиральництвом (Див.: З 11), а у деяких регіонах (Нижнє Подніпров'я) рибальством. Матеріали З. К. дають змогу встановити контакти її мешканців з населенням пам'яток типу хут. Шевченко, на Сіверському Дінці та мукренської к-ри (Див.: К 113), нащадками гірсько-кримської та *осокорівської* к-р на Нижньому Дніпрі. Певний вплив З. К. зробила при формуванні донецької мезо-неолітичної к-ри (Див.: Д 19). Подальша доля З. К. не з'ясована.

Літ.: Горелик А. Ф. Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовники I в Северном Приазовье // СА. — 1984. — № 2. — С. 116 — 122; *Маковецкий В. А.* Мезолитическая культура в финальном палеолите — раннем мезолите Восточной Европы // Сборник статей ЛГПИ им. Т. Г. Шевченко. История, археология, экономическая теория. — Луганск, 1993. — С. 55 — 60.

Горелик О. Ф.

Зимівниківська к-ра:
Періоди: I — перший; II — другий.

19. ЗЛИВКИ; ЗЛИВКИ; ZLYVKY. Складна пам'ятка з матеріалами епохи неоліту (Див.: Н 15), енеоліту (Див.: М 43), бронзи (Див.: Б 31), середньовіччя біля с. Іллічівка (кол. хут. Зливки) Краснолиманського р-ну Донецької обл. Займає край лівої надзаплавної тераси старичного оз. Чернецького. Відкрита 1911 р. В. О. Городцовим; досліджувалася 1982 — 1986 рр. М. Л. Швецовим. Нижній неолітичний шар з матеріалами вірьовкинської групи (Див.: В 31) маріупольської області (Див.: М 6) зруйнований середньовічними пох. і житлами періоду бронзи. Збереглися фрагменти керам. і залишки майстерні, де виготовлялися кременеві знаряддя. Датується четвертою чвертю V — початком IV тис. до н. е. Енеолітичний шар з матеріалами дерївської к-ри (Див.: Д 6) залягав у нижній частині гумусованої супесі. З ним пов'язані залишки споруди із стовповою конструкцією. Керам. виготовлено з глини з домішками черепашки і піску. Вона складається з фрагментів келиха і гостродонних горщиків, орнаментованих гребінцевими штампами, шнуром, підтрикутними наколами. Знаряддя праці виготовлено з кременевих гальок. Переважають відщепи, серед пластин більшість становлять середні. Скребачки кінцеві на відщепах і пластинах; знайдено уламок двобічно обробленого наконечника підтрикутної форми з увігнутою основою, сокиру на великому відщепі. Датуються кінцем IV — початком III тис. до н. е. У верхній частині гумусованої супесі залягали матеріали к-ри багатопружкової керам. (Див.: Б 1), зрубної (Див.: З 32) і бондарихинської к-р (Див. Б 18). Зрубне населення залишило споруди прямокутної форми із стовповими конструкціями. Вище шарів епохи бронзи і раннього заліза залягали матеріали епохи середньовіччя (VIII — X ст.). Пам'ятка утримує два середньовічних мог. — VIII — IX і XII — XIII ст.

Літ.: Швецов М. Л. Исследование Зливкинского многослойного памятника // АО 1985 г. — 1987. — С. 433 — 434; *Дегтерендже С. М., Камишко В. Я., Котова Н. С.* Неолитические и энеолитические материалы поселения Зливки // Неолитические памятники степной Украины. — К., 1992. — С. 27 — 36.

Котова Н. С.

20. ЗНАРЯДДЯ ДВОБІЧНІ; ОРУДИЯ ДВУХСТОРОННИЕ; DOUBLE-SIDED TOOLS. Інша назва — знаряддя двобічної обробки, *біфаси*. Вироби з двома, по всій поверхні обробленими, площинами. Виготовлялися з природної кам'яної сировини. Обробка проводилася шляхом сколювання дрібних частин кременю, що надавало виробу форми, а ретуш остаточно формувала робочі краї.

Степанчук В. М.

21. ЗНАРЯДДЯ ОДНОБІЧНІ; ОРУДИЯ ОДНОСТОРОННИЕ; ONE-SIDED TOOL. Інша назва — З. О. обробки на сколах. Вироби з обробкою на одній площині. Сколи по краях та на поверхні доповнювалися ретушшю пригострення, притуплення, утоплення тощо.

Степанчук В. М.

22. ЗНАХІДКИ МАСОВІ; НАХОДКИ МАССОВЫЕ; MASS FINDS. Арх. матеріал, що знаходять на пам'ятках у значній кількості. Фіксується за квадратами у польових списках. Знахідки не мають власного номера і не вносяться до колекційного опису. У музеях З. М. зберігаються у допоміжних фондах. На них базується статистична обробка матеріалів пос. Для скіфських пос. (Див.: С 37) це фрагменти ліпного посуду, амфор, кістки тварин.

Гаврилюк Н. О.

23. ЗНЕЛІСЕННЯ; ОБЕЗЛЕСИВАНИЕ; DEFOREST. Процес знищення деревинної рослинності природними та антропогенними факторами. Для раннього голоцену головним фактором З. є кліматичний — аридизація, похолодання. Пізніше провідну роль у З. відіграє людська діяльність.

Літ.: Маршинская Л. И. Палеонтографический словарь. — М., 1985. — С. 170.

Гаврилюк Н. О.

24. ЗОЛОТА БАЛКА; ЗОЛОТАЯ БАЛКА; ZOLOTA BALKA. Пізньоскіфські гор. і мог. біля с. Золота Балка Нововоронцовського р-ну Херсонської обл. (Див.: П 52). Гор. розташоване на правому березі р. Дніпро у прибережній частині селя. Відкрите на початку XX ст. В. І. Гошкевичем. Досліджувалося 1953 — 1959 рр. М. І. Вязьмітіною. Складалося з двох частин — *акрополю* і *передмістя*. Площа пам'ятки 6,6 га, потужність культурного шару 0,4 — 1,3 м. Розкопано 2 500 м². Простежено прямолінійне планування акрополю. Будинки об'єднуються у господарські комплекси типу садиб з внутрішнім дворикам і кам'яною огорожею. Відкрито 6 таких комплексів. Будинки кам'яні, багатокімнатні. Є будови типу напівземлянок і наземні каркасні споруди. Кам'яні оборонні мури складалися із двох панцерів із забутовкою між ними. Матеріальна культура представлена керам.: ліпною (горщики, миски на ніжках, глечики) і гончарною (амфори, тонкостінний посуд). Прикраси: намисто, персні, браслети, фібули, сережки, дзеркала. Унікальні знахідки: теракотові статуетки (Ерот на папі, хлопчик з гусем), мармурова голова *Геракла*, сердолікова *гемма* із зображенням орла на вівтарі. Датується городище II ст. до н. е. — IV ст. н. е. Мог. розташовувався на північний захід від городища, на березі Дніпра. Відкритий 1951 р. К. А. Бреде. Досліджувався В. Ф. Пешановим, Е. О. Симоновичем, М. І. Вязьмітіною. Мог. безкург. площею 3 000 м².

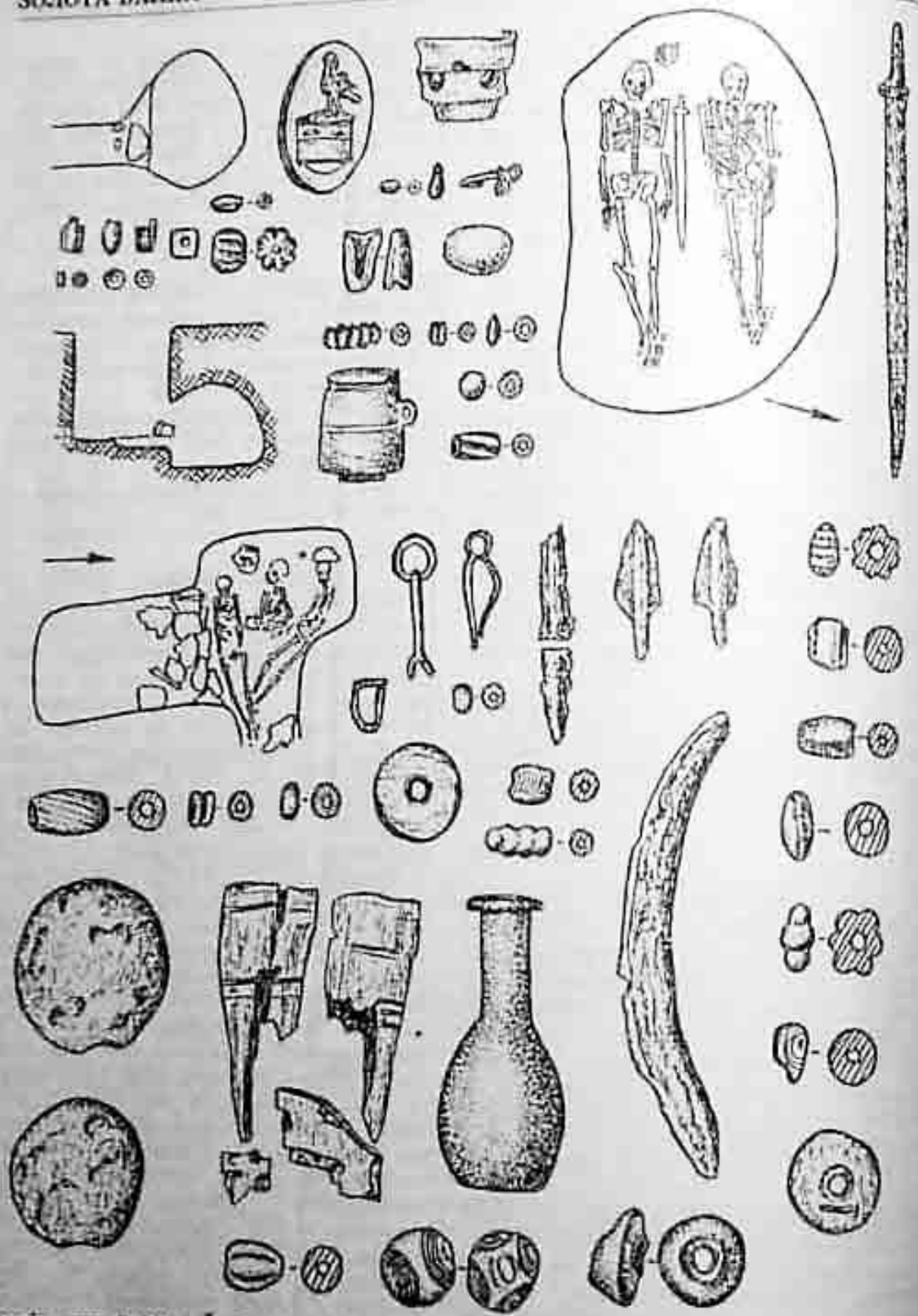

Золота Балка (могильник).

Досліджено 2 000 м². Відкрито 87 пох. пізньоскіфського часу, 11 — періоду пізньої бронзи (Див.: В 31). Типи пох.: катакомби (Див.: К 19), грунтові ями (Див.: Я 1), підбійні могили, кам'яні ящики. Багато колективних пох. Переважало трупопокладення — витягнуто на спині. Інвентар: знаряддя праці, зброя, кінське спорядження, керам., фібули, намисто, сережки, культові речі. Датується II ст. до н. е. — II ст. н. е.

Літ.: *Вельчитова М. І.* Золота Балка. — К., 1962. — 257 с.; *Вельчитова М. І.* Золотобалківський могильник. — К., 1972. — 190 с.

Гавраленко Н. О.

25. ЗОЛОТИЙ КУРГАН; ЗОЛОТОЙ КУРГАН; ZOLOTIU KURJAN. Скіфський кург. (Див.: С 37) розташований у центральній частині Степового Криму біля м. Сімферополя. Пох. здійснено у прямокутній ямі, впущеній через насип у материк. Кістяк лежав на розгорнутому панцері або шиті. При ньому знайдено: золота гривня; пояс, кінці якого закінчувалися бляшками у вигляді фігурок орла і грифона; меч із золотим наконечником піхв; сагайдак із 180 бронзовими наконечниками стріл, прикрашений бронзовою фігуркою левиці з повернутою головою; самоський глечик, за яким пох. датується кінцем VI — початком V ст. до н. е.

Літ.: *Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифы VII — IV вв. до н. э. — К., 1983. — С. 109.

Гавраленко Н. О.

26. ЗОЛОТО; ЗОЛОТО; GOLD. Один з перших металів, освоєних людиною. У давніх індоєвропейських мовах З. позначалось як "блискуче" або "блискуче-жовте". З. означає й образ Сонця і знак священого царя. У природі трапляються у вигляді самороджів та З. піску. Це м'який метал, що не потребує плавлення. Одна з найдавніших золотоносних провінцій — Аравійсько-Нубійська (Північно-Східна Африка). Перші знахідки із З. — намистини, виготовлені холодним куванням. Вони знайдені у дельті Нілу і датуються 4100 — 3900 рр. до н. е. Джерелами надходження З. у давніх греків були родовища Фракії, завойовані *Філіпом Македонським*. VIII — VII ст. до н. е. З. привозилося у Грецію з Аравії. За скіфських часів (Див.: З 7) З. добувалося на Південному Уралі; у розсипах воно траплялося на Донбасі. Кельти (Див.: К 31) добували З. в Ірландії, Богемії; *даки* — у Карпатах. У римський час центри добування З. перемістилися на Піренейський п-ов. Спочатку воно оброблялося куванням, потім — литтям, паянням; пізніше — з'являються зернь (Див.: З 17), *філігрань*.

Літ.: *Марфунин А. С.* История золота. — М., 1987. — 246 с.; *Иванов Вяч. Вс.* История славянских и балканских названий металлов. — М., 1988. — С. 8, 10; *Потемкин С. В.* Благородный 79-й. — М., 1988. — 175 с.

Гавраленко Н. О.

27. ЗОЛОЧІВ; ЗОЛОЧИВ; ZOLOCHIV. Мог. висоцької к-ри (Див.: В 20), розташований у західному передмісті м. Золочева Львівської обл. Відкрито 94 пох. (поодинокі, парні, групові) з різними пох. обрядами: трупопокладенням (витягнуті та скорчені кістяки); трупоспаленням (в урнах та без урн); пох. окремих черепів. При померлих знайдено багатий інвентар. Керам. типова для висоцької к-ри: тюльпаноподібні горщики, миски, біконічні келихи, черпаки з вушками. Знаряддя праці: кременеві вкладиші серпів, кам'яний молоток, прясличка, залізні ножі. Зброя представлена кременевими та кістяними наконечниками до стріл. Серед прикрас переважають бронзові шпильки, кільця, підвіски, гуданки, знайдено фібулу. Пам'ятка датується VIII — VII ст. до н. е.

Літ.: *Крушельницька Л. І.* Могильник висоцької культури у м. Золочеві // Археологія. — 1965. — Т. 19. — С. 122 — 135.

Матвієнко С. В.

28. ЗОЛЬНЕ; ЗОЛЬНОЕ; ZOL'NE. Впускне пох. кіммерійського часу (Див.: К 48) в кург., розташованому у передгір'ї Криму, на невеликому водорозділі у 1,5 км на південний захід від р. Салгір біля с. Зольного поблизу м. Сімферополя. Відкрите 1959 р. А. О. Щепинським. Могила мала вигляд глибокої (до 2,6 м) прямокутної ями, обставленої вздовж стін стовпчиками і перекритої на 0,8 м вище дна дерев'яним настилом. На підлозі, викладеній жердинами та лозою, у витягнутому положенні головою на південний захід лежав кістяк чоловіка. Праворуч від черепа стояла чорнолощена посудина кизил-кобинського типу. Поперек живота небіжчика лежав короткий залізний меч з брускоподібним навершшям, а поруч — точильний брусок та кістяна ворварка. На перекритті могили знайдені: бронзові наконечники стріл з довгою втулкою та ромбічним пером, лавролистий залізний з довгою втулкою та ромбічним пером і кістяні наконечники стріл, бронзові вудила з двокільчастими кінцями та трапецевидчастими псаліями, багатий набір вуздечних кістяних блях з різьбленим орнаментом та червоною інкрустацією. Датується пох. кінцем VIII — початком VII ст. до н. е.

Літ.: *Шепинский А. А.* Погребение начала железного века у Симферополя // КСИА АН УССР. — 1962. — Вып. 12. — С. 57 — 65.

Матвієнко С. В.

29. ЗОЛЬНИК; ЗОЛЬНИК; ASHLMOUND. Скупчення попелу, землі й великої кількості знахідок. Трапляються на пос., починаючи з епохи пізньої бронзи (Див.: В 33). Характерні для к-ри Нов (Див.: Н 34) (Маґала (Див.: М 1), Острівець, Гінденшти) та білогрудівської (Див.: Б 13) (Собковка, Адаміївка (Див.: А 3), Ятранівка, Кочерижинці). На думку В. А. Шрамка З. є місцем збереження попелу з домашніх вогнищ, С. С. Березанської — культовим місцем, О. І. Тереножкіна — залишками жител.

Гаврилюк Н. О.

30. ЗОНД; ЗОНД; BORE; PROBE; SONDE. Металевий прут, який занурюють у ще не розкопані шари для виявлення твердих об'єктів — стін, підлог, скельної основи.

Гаврилюк Н. О.

31. ЗООМОРФНИЙ; ЗООМОРФНИЙ; ZOOMORPHICAL. Маючий форму фігури тварини. Найперші З. вироби виготовлялися з кістки або рогу. Перші З. зображення виникли у пізньопалеолітичній епосі (Див.: В 11) і пов'язані з тотемізмом (вірою людини у зв'язок між групою людей, з одного боку, і видом тварин — захисників та покровителів — з іншого). Перші вироби із З. зображеннями на території України знайдено на Кирилівській стоянці (уламок бивня мамонта з гравірованим зображенням голови птахи та черепахи). Зображення звірів у мезолітичних та неолітичних пам'ятках набули значного поширення. Ця лінія розвитку мистецтва існує й до сьогодення.

Літ.: *Хвойка В. В.* Каменный век Среднего Приднепровья // Тр. XI АС. — 1901. — Т. 1. — С. 120.

Гаврилюк Н. О.

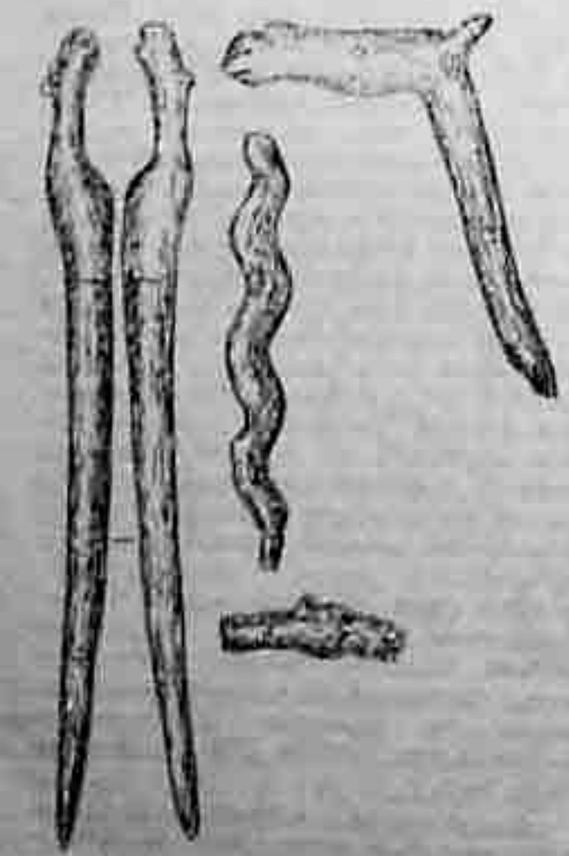

Знаряддя.

32. ЗРУБНА КУЛЬТУРА; СРУБНАЯ КУЛЬТУРА; ZRUBNA CUL. К-ра епохи бронзи (Див.: Б 31). Виділена В. О. Городцовим 1901 — 1903 рр. Названа за способом пох. у зрубах. Тобто, у ямах з дерев'яними конструкціями різного виду. Зараз сукупність З. пам'яток, знайдених у басейнах Волги, Дону і Дніпра, розглядається як к.-і. о., всередині якої виділяють окремі варіанти або к-ри. В Україні відомі два варіанти: *степовий* і *лісостеповий*. Вони локалізуються у басейнах Сіверського Дінця та на Дніпровському Лівобережжі. Датується З. К. XVI — XII ст. до н. е. Питання походження З. К. дискусійне. Відповідно до однієї точки зору, вона не має коренів в Україні і виникла як наслідок міграції зі сходу (Середнього Поволжя). В результаті змішення З. племен з місцевим населенням (носіями к-ри багатопружкової (Див.: Б 1) кераміки) і виникла З. К. України. На думку інших дослідників З. К. по усій території поширення формувалося приблизно одночасно на місцевому грунті. Єдиного центру її походження не існувало. Належність З. племен до іраномовного етнічного масиву (Див.: І 15) не викликає сумніву. Пам'ятки З. К. представлені пос. пох. і скарбами. Пос. (Іллічівка, Рубці, Усово оз., Янохине) розміщувалися у заплавах — на дюнах і залишках корінного берега. Існували хут. планування і вуличне. Основний тип житла — землянки глибиною 1 — 1,2 м прямокутні, розмірами від 6 х 8 до 7 х 7 м. Стіни обкладені брусками та плетінням. У деяких житлах — земляні лежанки вздовж стін. На пос. поблизу мідних родовищ Донбасу (Калинівка, Клинове, Пилипчатине) виявлені численні залишки металургійного виробництва — горни, шлаки, уламки матриць. Пох. знайдені в кург. і грунтових мог.

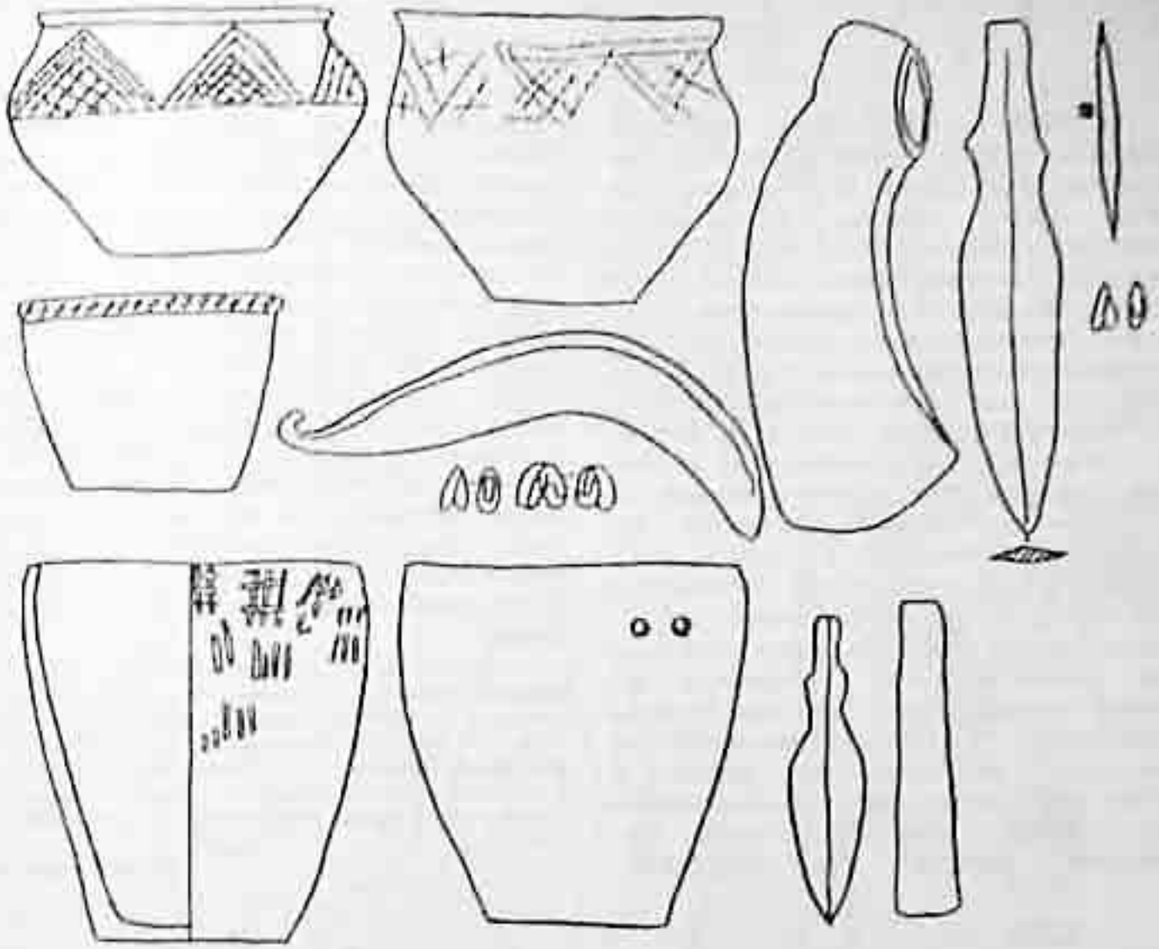

Зрубна к-ра.

Кург. утворюють групи з 5 — 10 насипів. Під одним насипом кілька пох. Деякі круг. видовжені. Найпростішим типом могильної споруди є грунтова яма. Влаштовувались також зруби з 4 брусків або колод, закріплених пазами. На дні, поверх дерева — мата з очерету або дубової кори. У засипці перідні вугілля, попел, обпалені кістки тварин. Поширення культу вогня засвідчують виявлення вогнищ та обпалених майданчиків де виявлені пох. ями, зруби, кістяки та інвентар. В пох. знайдені кістки коней. Небіжчики лежать у скороченому стані, частіше на лівому боці головою на схід. Відомо порівняно незначна кількість пох. з тілоспаленням. Розбіжність у розмірах пох. і набору інвентаря відбиває складну багатоступеневу організацію соціальної структури З. суспільства. До З. К. відноситься кілька скарбів бронзових виробів (Кабанівський, Лобойківський, Райгородський). Посуд: слоїки, гостроребері горщики. Орнамент складається з відбитків мотузочки, зубчастого штампа (геометричні композиції). Відомі дерев'яні посудини з фігурними бронзовими обкладинками. Металеві вироби представлені серпами, кельтами, вислообушними сокирами, ножами, кинджалами, скроненими підвісками, перснями. Серед кам'яних знарядь — сокири, молотки, зернотерки, ливарні форми. Вироби з кременю: скребки, ножеподібні знаряддя, проколки. Численні кістяні та рогові вироби: псалії, шила, наконечники стріл, гарпуни, підвіски, гуданки. Носії З. К. були осілим населенням з високим рівнем розвитку ремесел, землеробства, скотарства.

Літ.: *Городцов В. А.* Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 году // Тр. XII АС. — 1905. — Т. 1. — С. 174 — 225; *Кравченко Грекова О. А.* Степное Поволжье в Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МИА. — 1955. — № 45. — С. 33 — 41; Древняя УССР. — 1965. — Т. 1. — С. 462 — 472; *Черниченко Н. Н.* Срубная культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К.: 1968. — С. 44 — 82.

Макарчук С. Д.

І

1. ІЄНІВСЬКА КУЛЬТУРА; ИЕНЕВСКАЯ КУЛЬТУРА; IENIVS'KA CUL. Мезолітична к-ра (Див.: М 24). Ареал: басейни Сожу, Десни, Волго-Окське межиріччя. Датується 8,5 — 7,5 тис. р. тому. Епонімна пам'ятка: стоянка Ієнєво в Росії. Розрізняють територіальні локальні варіанти: *волго-окський* та *деснянський* (*пісочноровський* (Див.: П 58). Найраніші пам'ятки відомі у Подесенні та Посожжі (Гренськ, Речиця II, Коромка, Гридасове). У волго-окському варіанті виділяються чотири етапи існування І. К. Спочатку "ієнівці" витісняють *буговське* населення, але у 7 тис. р. тому відбувається зворотний рух "буговців" і територія І. К. значно зменшується. І. К. розвивалася у зоні лісів, тому господарству орієнтоване на полювання на лісових тварин; припускається сезонна спеціалізація. Є свідчення полювання на перелітних водоплаваючих птахів, а також рибальство, що доповнювалося збиральництвом. Залежно від сезону змінювалося житло: від утепленого заглибленого до летнього наземного. Основні риси кам'яного інвентаря: різноманітні прийоми розщеплення каменю; використання у якості заготівки кремінних пластин, але частіше — відщепів. Серед знаряддь є скребачки, різці, мікроліти (трапеції, трикутники, сегменти і ромби); поширені ланцетоподібні вістря; багато наконечників стріл на відщепах; ножів, пилок, скобелів, свердл, проколок, сокир, тесел, долот. Походження деснянського варіанта І. К. вбачається в *аренсбурзькій* підоснові. Для пізнього етапу деснянського варіанта (пам'ятки *типу Студенок*) є типовим інтенсивне рибальство. І. К. переростає у ямково-гребінцевий неоліт (Див.: Я 4) басейну Десни.

Літ.: *Кольцов Л. В.* Мезолитическое население Верхнего Поволжья // Археология и палеогеография мезолита и неолита Русской равнины. — М., 1984. — С. 82 — 92; *Залізняк Л. Л.* Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984. — 130 с.; *Залізняк Л. Л.* Охотники на северном склоне Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К., 1989. — 174 с.

Степанчук В. М.

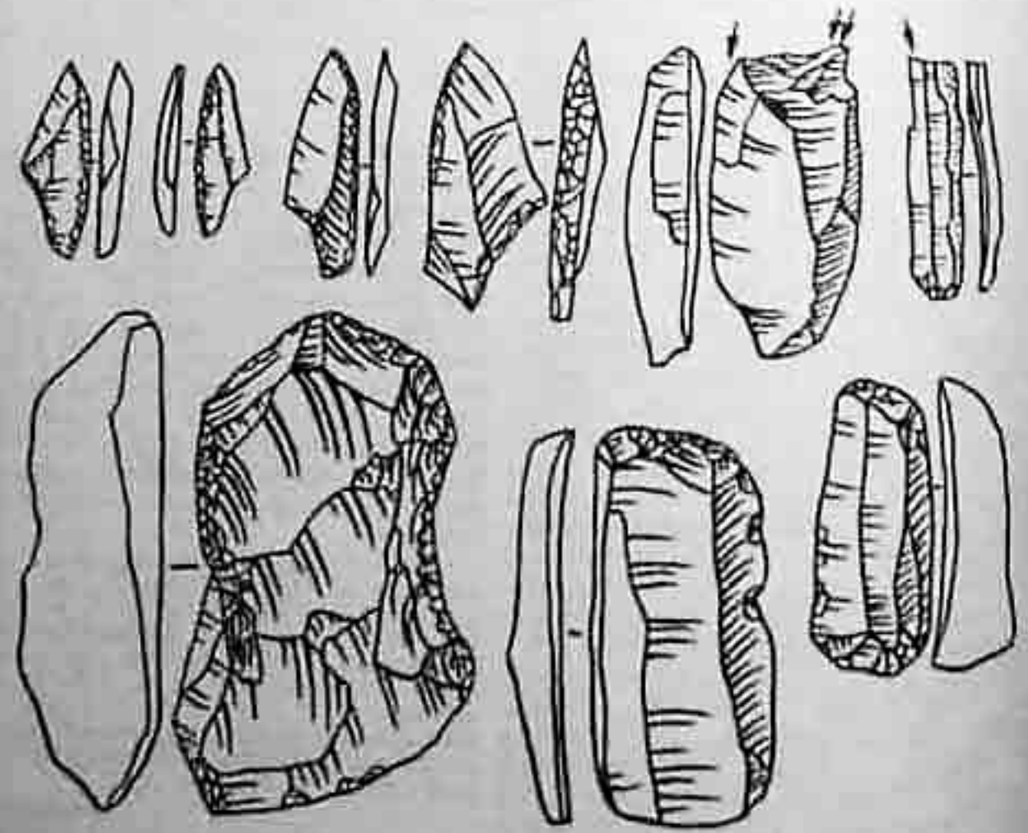

Ієнівська к-ра.

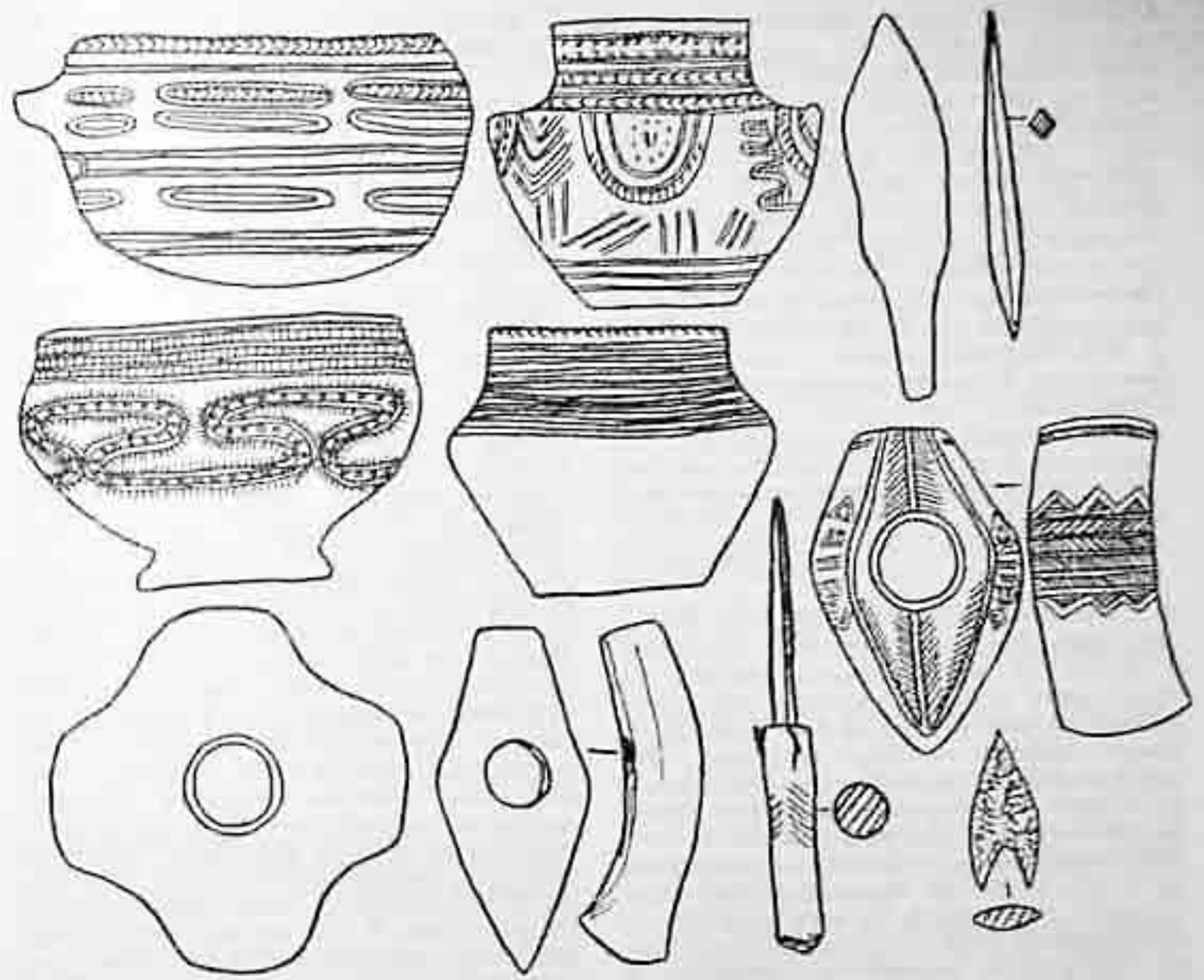

Інгульська катакомбна к-ра.

2. ІНВЕНТАР; ИНВЕНТАРЬ; GRAVE GOODS; STOCK. Від лат. — inventarium — опис. Сукупность матеріальних цінностей, що становлять власність небіжчика у "потойбічному житті".

Літ.: *Словарь* иностранных слов. — М., 1964. — С. 349.

Гавриляк Н. О.

3. ІНГУЛЬСЬКА КАТАКОМБНА КУЛЬТУРА; ИНГУЛЬСКАЯ КАТАКОМБНАЯ КУЛЬТУРА; INGUL'SKA CATACOMB CUL. К-ра катакомбної к.-і.е. (Див.: К 20) епохи середньої бронзи. Виділена О. Г. Шапошниковою. Ареал: степові басейни річок Інгулу, Інгульця, Південного Бугу; деякі пам'ятки є у Дністро-Дунайському межиріччі, Нижньому Подніпров'ї. Названа за територією концентрації пам'яток. Датується XIX — XVII ст. до н. е. Пос. (Касперо-Миколаївка, Матвіївка) розміщені на мисах корінних берегів річок. Житла мали кам'яні основи стін. Своєрідність І. К. К. у її керам.: плоскодонні горщики з короткою шийкою, фляги з вушками, чаші, миски. Трапляються посудини з опуклим дном і з комірцевим оформленням вінець. Орнамент: прокреслені лінії, іноді інкрустовані вохрою або білою пастою, наколи, іноді шнурові відбитки. Композиції: вертикальна та горизонтальна елипка, овали, зигзаги, трикутники (Див.: О 14). Знаряддя праці виготовлені з каменю, кістки, бронзи. Трапляються кременеві скребачки, двобічно оброблені наконечники стріл підтрикутної форми з глибокою виїмкою у основі, листоподібні наконечники списів та дротиків. Відомі кам'яні пести, абразиви, кулеподібні булави, шліфовані сокири-молоти, які інколи орнаментовані, бронзові листоподібні ножі, чотиригранні шила. У пох. ливарників знайдені форми з глини, тиглі, ляпки, сопла. Прикраси: бронзові підвіски і дисковидні медальйони з

вушком. Пох. обряд: підкург. пох. у катакомбах. Останні на ранньому етапі мали підпрямокутну шахту, пізніше — округлу або овальну. Вихід до камери закривався дерев'яним щитом, глиняними пробками; іноді трапляються дерев'яні колеса. Кістяки лежали витягнуто на спині. Інвентар: посуд, подекуди зварддя з каменю, бронзи, кістки, прикраси. Основа господарства — присвійне скотарство, можливо землеробство. Сусідні к-ри: дніпро-азовська (Див.: Д 12), шнурової керам. (Див.: Ш 11). Змінилася к-рою багатопружкової керам. (Див.: Б 1).

Літ.: *Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н.* О памятниках эпохи меди-бронзы в бассейне р. Ингул // Древности Приингулья. — К., 1977. — С. 29 — 34; *Археология* Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 414 — 418.

Котова Н. С.

4. ІНГУМАЦІЯ; ИНГУМАЦИЯ; INHUMATION. Практика пох. тіла померлого у землю на протилежність кремації та залишення тіла на поверхні. Пох. могло здійснюватися у вирытій ямі (Див.: Я 1), склепі (Див.: С 42), штучному або природному. Головною характеристикою при описі є положення небіжчика у ямі та розміщення інвентаря. *Основні способи розміщення* небіжчика: випростано на спині, скорчено на спині та боці. При фіксації положення кістяка обов'язково зазначається його орієнтація (Див.: О 13) та описується положення інвентаря у пох., завдяки чому в деяких випадках можна визначити призначення тієї чи іншої знахідки. В Україні перші І. з'являються у Криму (Кіік-Коба, Див.: К 45). Обряд І. поширений і у мог. неоліту (Див.: Н 15; В 6). Вже тоді з'являються різні способи І. — випростано, скорчено і, навіть, пох. у сидячому положенні. Тобто, І. є первинне пох. небіжчиків.

Літ.: *Ірек У., Грамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 90.

Говрилюк Н. О.

5. ІНДОЄВРОПЕЙСЬКА ПРОБЛЕМА; ИНДОЕВРОПЕЙСКАЯ ПРОБЛЕМА; INDOEUROPEAN PROBLEM. Це проблема пошуку прабатьківщини однієї з найдавніших етномовних спільностей — індоєвропейської. Протягом останніх десятиріч провідними були дві концепції: *центральноєвропейсько — балкано-дунайська* (Г. Косіна, П. Бош-Гімпера, А. Хойслер, Я.Маєрей, І. М. Дьяконов, частково — К. Ренфрю, В. О. Сафронов) та *північнопричорноморсько — каспійська* (Г. Чайлд, В. Я. Брюсов, М. Гімбутас, В. М. Даниленко, М. Я. Мерперт, Д. Я. Телегін). Пізніше, на базі лінгвістичної теорії Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванова, К. Ренфрю і В. О. Сафронов паралельно висунули ідею щодо первинного формування індоєвропейської спільності у Анатолії з наступним її поширенням до Балкано-Дунайського регіону. На противагу цьому лінгвіст М. Л. Андреєв дійшов висновку щодо складення цієї єдності ще за доби мезоліту на просторах Європи між Рейном та Дніпром. Спроба співвіднести лінгвістичні дані з арх. та вирішити цю проблему викликали жваві дискусії. Поєднання лінгвістичних та арх. даних засвідчують, що напередодні втрати власної етномовної єдності, не пізніше IV тис. до н. е., індоєвропейські племена займали велику територію у південній частині Східної Європи. Склалася індоєвропейська етномовна праєдність у Передкавказько-Причорноморському регіоні на межі фінального палеоліту (Див.: В 11) та мезоліту (Див.: М 24). Наприкінці неоліту (Див.: Н 15) — це *гомогенна* (тобто, єдина за походженням) у культурно-господарському і мовному відношенні макроетнічна єдність — індоєвропейці. Займали вони трикутник між Кавказом, Північно-Західним Причорномор'ям та Південним Уралом. За лінгвістичними даними спільність індоєвропейського масиву порушується не пізніше IV тис. до н. е. з виділенням *анатолійських мов*. У цей же час формуються дві історичні спільності — кола к-р розписної (мальованої) керам. (Див.: Р 21) Балкано-Дунайського регіону та кург. Причорноморсько — Прикаспійська з шнуровою (мотузчатою) орнаментацією посуду (Див.: Ш 11). Їх можна зіставити з двома групами індоєвропейських діалектів — ареали А і В за Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Івановим. З *мовним ареалом* А (анатолійсько-італо-кельто-іллірійсько-тохарським) можна зіставити лісостепову середньостогівську спільність (Див.: С 22). Носіїв діалектів *мовного ареалу* В (греко-вірмено-арійських та слов'яно-балто-германських) IV тис. до н. е. можна вбачати у населенні узбережно-передгірської зони Північного Причорномор'я, Приазов'я та західних районів Північного Кавказу. Історична доля племен — носіїв діалектів цих ареалів у подальші періоди викладено в працях Ю. В. Павленка.

Літ.: *Павленко Ю. В.* Передісторія давніх греків у світовому контексті. — К., 1994. — 395 с.; *Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В.* Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилиси, 1984. — 132 с.; *Сафронов В.А.* Индоевропейская прародина. — Горький, 1989; *Андреев Н. Л.* Раннеиндоевропейский язык. — Л., 1986. — 277 с.; *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. — К., 1969. — 200 с.

Говрилюк Н. О.

6. ІНДУСТРІЯ; ИНДУСТРИЯ; INDUSTRY. Колекція артефактів, яка становить визначений набір типів і дозволяє припустити, що вони є продуктом одного й того самого суспільства. Якщо І. виходить за межі одного класу предметів, то можна говорити про к-ру. Крупна артефактна категорія, що визначає спільність матеріалу та технології. Набір комплексів, виготовлених з однакового матеріалу типів артефактів, що походять з одного великого просторово-часового ареалу, тексономічно пов'язаних взаємними технологічними ознаками. Сукупність предметів, знайдених у часто повторюваних замкнених комплексах, якщо у них знайдено предмети лише одного класу. Стійке поєднання артефактів, що репрезентують матеріальну культуру людей.

Літ.: *Колпаков Е. М., Бочкарев В. С., Воскуа Н. О. и др.* Классификация в археологии. — М.: 1990. — С. 61.

Говрилюк Н. О.

7. ІНТАЛІЯ; ИНТАЛИЯ; INTAGLIO. Малюнок, вирізаний на камені або металі, найчастіше — на печатках (Див.: П 35; К 6).

Літ.: Словарь иностранных слов. — М., 1954. — С. 267.

Говрилюк Н. О.

8. ІНТЕРГЛЯЦІАЛ; ИНТЕРГЛЯЦИАЛ; INTERGLACIAL. Теплий інтервал між двома зледеніннями. Площа льодовика зменшується, більш сприятливий клімат дозволяє розвиватися рослинності помірного клімату. Все це сприяє розвитку й кількісному збільшенню людських колективів, розширенню ойкумени.

Літ.: *Марушевич Л. Н.* Палеогеографический словарь. — М., 1985. — С. 101.

Говрилюк Н. О.

9. ІНТЕРСТАДІАЛ; ИНТЕРСТАДИАЛ; INTERSTADIAL. Період більш м'якого клімату в середині зледеніння. І., на відміну від інтергляціалу (Див.: І 8), дуже короткий, або такий холодний, що рослинність помірного типу не встигає сформуватися.

Літ.: *Марушевич Л. Н.* Палеогеографический словарь. — М., 1985. — С. 101.

Говрилюк Н. О.

10. ІССЕДОНИ; ИССЕДОНЫ; ISSEDONAE. Племена раннього залізного віку, згадані *Арістеєм Проконесським* та *Геродотом*. Більшість коментарів відводять І. область на схід від Уралу. Деякі пов'язують з І. *тасмолинську к-ру* Центрального Казахстану.

Літ.: *Дьяконов А. Н., Калистов Д. П., Шишова А. И.* Народы нашей страны в "Истории" Геродота. — М., 1982. — С. 253.

Говрилюк Н. О.

К

1. КАІРН; КАИРН; CAIRN. Купа камінни, насипаного над пох. Термін часто використовується як синонім слова "курган" в областях, де насип складали з каменю. Але найчастіше використовується "кург. з кам'яною наброскою", або "круг. з кам'яним насипом". Для деяких з них існували спеціальні назви — *чатас, херексур* (Див.: Х 4) та ін. Поширені головним чином у Сибіру, на Алтаї, Казахстані. В Україні К. трапляються лише в Криму.

Літ.: *Ірек У., Грамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 97.

Говрилюк Н. О.

2. КАЗАН; КОТЕЛ; CAULDRON. Велика металева посудина на ніжці для приготування їжі на вогнищі. Звичайно круглодонний з важким виступаючим обідком і трьома або чотирма ручками. В Україні перші К. знайдені у пам'ятках скіфської доби. Вони є невід'ємною частиною речей у господарських нішах багатих скіфських кург. (Див.: С 37). Найчастіше в них варили м'ясо віяці. Досить докладно описує К. *Геродот*. К. трапляються у матеріалах більш пізніх кочових к-р: сарматських (Див.: С 2; С 5), кочовиків раннього середньовіччя.

Літ.: *Бобринский Н. М.* Бронзовые котлы эпохи раннего кочевания в азиатских степях // Проблемы Западносибирской археологии. Эпоха железа. — Новосибирск, 1981; *Мачинский Д. С.* Литье бронзовых котлов у народов степей Евразии (VII в. до н. э. — V в. н. э.) // АСГЭ. — 1986. — Вып. 27. — С. 61 — 79.

Говрилюк Н. О.

3. КАЛЛІПІДИ; КАЛЛИПИДЫ; CALLIPIDAE. Племена раннього залізного віку (Див.: З 6), згадані *Геродотом* як перші

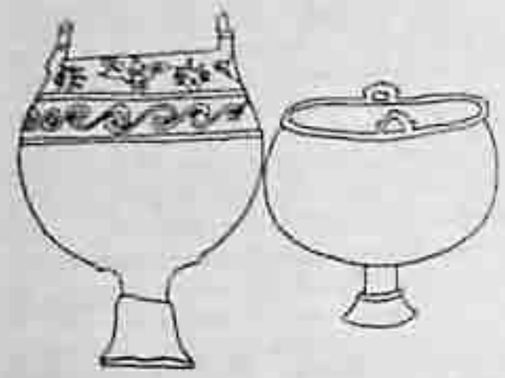

Рис. 55. Казан.

народи, якщо йти на північ від *Ольвії*. Геродот вбачає деякі загальні риси між К. та скіфами (Див.: С 37) у способі життя, але відокремлює їх від скіфів більш розвинутим землеробством та близькістю до еллінів. За перекладом Б. М. Гракова К. — нащадки "доброкінних". Деякі дослідники (М. І. Артамонов, І. В. Яценко, Ф. М. Штітельман) ототожнювали з К. населення Побужжя. В. В. Лапін перший висловив сумнів щодо цього. На його думку населяли цей регіон греки — мешканці хори Ольвії. Пізніше це було доведено К. К. Марченком та Я. В. Доманським. А. І. Мелюкова розміщує К. у Подністров'ї. На думку А. С. Русяєвої та М. В. Скржинської К. жили у Побужжі: від Ольвії на північ до сучасної Нової Одеси. Згідно з дослідженнями Ю. С. Гребенникова К. можна вважати прольвійську групу скіфських пам'яток типу Матросівського та Аджигольського мог.

Літ.: *Доманур А. Н., Калитин Д. П., Шелова И. А.* Народы нашей страны в "Истории" Геродота. — М., 1982. — С. 224; *Артамонов М. И.* Киммерийцы и скифы. — Л., 1974. — С. 18; *Яценко И. В.* Скифия VII — V вв. до н. э. // Тр. ГИМ. — 1969. — Вып. 36. — С. 97; *Лапин В. В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966. — С. 148; *Мелюкова А. И.* Прикладные и погребальные у с. Николаевка. — М., 1975. — С. 174; *Русяева А. С., Скржинская М. В.* Ольвийский полис и каллипиды // ВДИ. — 1974. — № 4. — С. 34.

Гаврилюк Н. О.

4. КАМЕРА ПОХОВАЛЬНА; КАМЕРА ПОГРЕБАЛЬНАЯ; BURIAL CHAMBER. Одна з елементів катакомбної (Див.: К 19) пох. споруди — приміщення, у якому лежить померлий. Вхід до нього розміщувався у одній з стінок вхідної ями. За взаємним розміщенням вхідної ями (Див.: Я 2) та К. П. класифікують пох. споруди.

Літ.: *Гракова Б. Н.* Погребальные сооружения и ритуал рядовых общинников Степной Скифии // АС. — 1964. — № 6. — С. 3 — 12; *Ольховский В. С.* Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии VII — III вв. до н. э. — М., 1991. — 250 с.

Гаврилюк Н. О.

5. КАМЕРАЛЬНА ОБРОБКА; КАМЕРАЛЬНАЯ ОБРАБОТКА; LABORATORY WORK. Наукова обробка матеріалів, одержаних в результаті польових досліджень. Зараз при К. О. матеріалів почали широко застосовувати можливості інформаційних технологій.

Гаврилюк Н. О.

6. КАМЕЯ; КАМЕЯ; CAMEO. Різний камінь (*онікс*, *агат*, сердолік (Див.: С 15) тощо) із зображенням. Розрізняють *геммі* — з опуклим зображенням, та інтальї (Див.: І 17) — із заглибленим. Перші знахідки К. на території України датуються скіфським часом (Див.: С 37). Дві геммі з майстерні грецького майстра *Дексамена Хіоського* (одна із зображенням юнака, який грає на арфі, друга — з фігурою орла у польоті, який тримає у пазурях лань) знайдено у пох. знатної скіф'янки на Темір-Горі (пох. 83) і датуються останньою чвертю V ст. до н. е. У пізньоскіфських матеріалах трапляються залізні персні з геммами (орел на вівтарі із Золотобалківського мог.). За свідченням *Ісидора*, залізні персні у I — II ст. н. е. видавалися римським службовцям. На них вміщувалося зображення залежно від рангу володаря. Геммі і інтальї нерідко трапляються у сарматських пох. (наприклад, Соколова могила).

Літ.: *Словарь* иностранных слов. — М., 1974. — С. 274; *Яковенко Э. В.* Погребение богатой скифянки на Темир-Горе // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 142 — 143; *Вельмутина М. И.* Золотобалковский могильник. — К., 1972. — С. 145 — 146; *Компаниец Г. Т.* Сарматское погребение I в. н. е. на Южном Буге. — К., 1986.

Гаврилюк Н. О.

7. КАМКА; КАМКА; SEA-WEED. Морська трава, що використовується у пох. як підстилка. Іноді з нею плетуться мати, якими вкриваються перекриття пох. споруди. Сліди таких мат іноді простежуються на заплічках (Див.: З 38) пох. споруд давньоямної к-ри (Див.: Д 1).

Гаврилюк Н. О.

8. КАМ'ЯНА МОГИЛА; КАМЕННАЯ МОГИЛА; KAM'JANA MOGYLA. Складна арх. і геологічна пам'ятка біля с. Терпіння Мелітопольського р-ну Запорізької обл. Відкрита М. І. Веселовським 1889 р. Досліджувалася: 1936, 1938 рр. О. Н. Бадером; 1947, 1969 — 1973 рр. В. М. Даниленком; 1951, 1953, 1954, 1956, 1957 рр. М. Я. Рудинським; 1961, 1963 рр. В. М. Гладилиним; 1983 — 1993 рр. Б. Д. Михайловим; 1983, 1987 рр. Д. Я. Телегіним. К. М. є пагорбом заввишки до 15 м, витягнутим вздовж р. Молочної на 300 м, у поперечку 200 м. Складається з пісковикових плит та піску. Усередині пагорба досліджено 60 гротів та печер. У більшості з них є зображення, нанесені прокресленими і погладженими лініями, крапковою технікою, подекуди — чорною та червоною фарбами. У численній літературі, присвяченій К. М., відсутня єдина точка зору щодо датування окремих зображень і хронологічного діапазону їх існування. Дослідниками підкреслюється також складність інтерпретації сюжетів. На плитах і стінах печер та гротів знайдені зображення бика, мамонта (?), коней, риб, сіток, загородок для скота, парної волової упряжі, що тягло візок, солярних знаків (Див.: С 55), антропоморфних фігур (Див.: А 19), ступнів ніг, лінійно-геометричні композиції. У гротах К. М. знайдені і так звані чуринги — плитки, часто у формі риб, з гравірованими зображеннями людей, тварин, птахів, з лінійно-геометричними композиціями (Див.: Ч 12). Поруч з К. М. розміщувалися три багатошарових пос. Пос. № 1 досліджено на південному березі притоки р. Молочної під Червоною Горою 1938 р. О. М. Бадером, 1947 р. В. М. Даниленком, 1983 і 1987 рр. Д. Я. Телегіним. Відкрито 185 м^2. У шарі сучасного грунту знайдено матеріали від середньовіччя до доби ранньої бронзи. Під ними, у тонкому прошарку піщаного суглинку, були середньостогівські матеріали. Нижче, у верхній частині пох. грунту знаходився шар азово-дніпровської к-ри (Див.: А 4), у нижній частині пох. грунту — матеріали приазовської к-ри за В. М. Даниленком, або сурської (Див.: С 88) — за Д. Я. Телегіним. Під пох. грунтом у лесоподібному суглинку залягало кілька ранньонеолітичних (за В. М. Даниленком), або мезолітичних (за Д. Я. Телегіним) шарів. Пос. № 2 розташоване на березі р. Молочної, на південний схід від пос. № 1. Досліджувалося у 1947 р. В. М. Даниленком. У гумусованому грунті знайдено матеріали епохи бронзи (Див.: Б 31), під ними у бурному піщанистому підгрунті, — шар азово-дніпровської к-ри (Див.: А 4). Пос. № 3 розміщується на березі р. Секиз — протоки р. Молочної у 100 м від південно-східної підошви К. М. Розкопувалося 1990 р. Б. Д. Михайловим та О. В. Тубольцевим. У чорномулатових верхніх відкладеннях знайдено вироби з кременю та керам. епохи пізньої бронзи. Під ними, у нижній частині аллювіального гумусованого суглинку — матеріали епохи пізньої бронзи (Див.: Б 31). У підстиляючій їх гумусованій супесі виявлено матеріали, що належали, ймовірно, сурській неолітичній к-рі (Див.: С 88).

Літ.: *Рудинський М. Я.* Кам'яна Могила. — К., 1961. — С. 171; *Даниленко В. М.* Кам'яна Могила. — К., 1986. — 151 с.; *Телегін Д. Я.* Новые раскопки поселения Каменная Могила в Приазовье // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1990. — С. 31 — 33; *Михайлов Б. Д., Тубольцев О. В.* Раскопки поселения Каменная Могила в Северном Причерноморье // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. — Полтава, 1991. — С. 37 — 39.

Катанов Н. С.

9. КАМ'ЯНЕ КІЛЬЦЕ; КАМЕННОЕ КОЛЬЦО; STONE RING. Ритуальна споруда з вертикально поставлених каменів, що утворюють кільце, овал, або спіралеподібні фігури. У Європі такі споруди поширені на Британських о-вах та у Північній Франції. У Росії — на Соловецьких о-вах та у Архангельській обл. Щось подібне зафіксовано у 1993 р. М. А. Остапенко на о. Хортиця. У більш широкому значенні термін К. К. застосовується для означення крепіди (Див.: К 106) з одного-двох шарів дикарних каменів, що оточують насип кургану. Такі споруди значно поширені у зоні Великого поясу степів (Див.: С 70).

Літ.: *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 99.

Гаврилюк Н. О.

10. КАМ'ЯНИЙ ВІК; КАМЕННЫЙ ВЕК; STONE AGE. Найраніший технологічний період у арх. класифікації історії людства, коли метал ще не був відомий, а знаряддя виготовлялися з каменю, дерева і кістки (Див.: П 13; М 24; Н 15).

Гаврилюк Н. О.

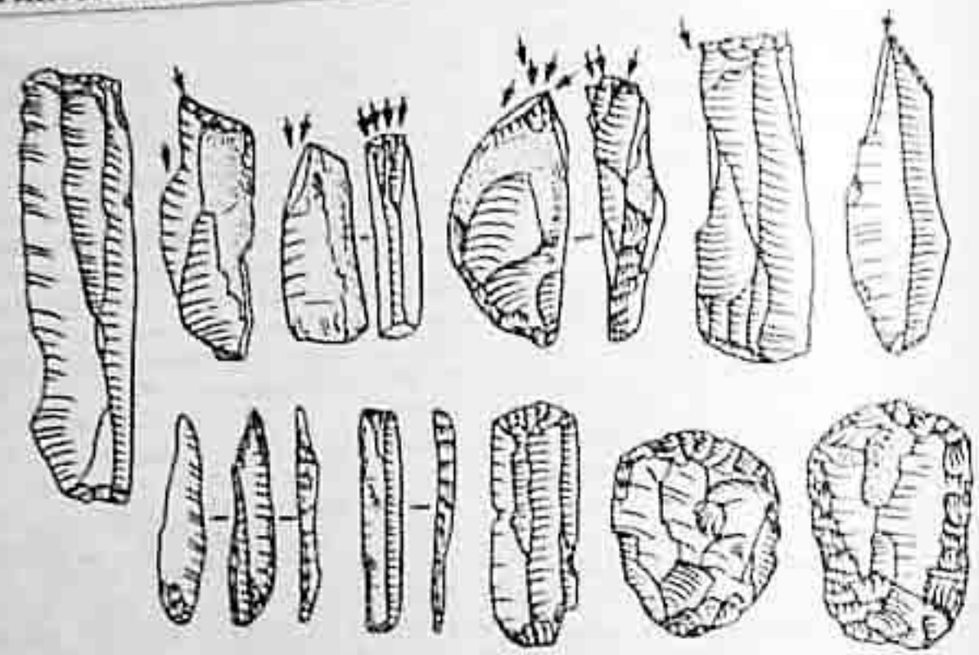

Кам'янобалківська к-ра.

11.КАМ'ЯНОБАЛКІВСЬКА КУЛЬТУРА; КАМЕННОБАЛКОВСКАЯ КУЛЬТУРА; KAM'JANOBALKIVSKA CUL. К-ра середньої доби верхнього палеоліту (Див.: В 11). Ареал поширення — Північно-Східне Приазов'я. Датується — 21 — 16 тис. р. тому. Економна пам'ятка — Кам'яна Балка (Росія). Палеогеографічний фон: прильодовиковий степ, лісостеп. Основа господарства — полювання на степових тварин: зубра, коня, у меншій мірі — на північного оленя. Довгочасові пос. відсутні. Головні пам'ятки: К. Б. І, П, Федорівка. Матеріальна к-ра представлена головним чином кам'яними виробами; нуклеуси для зняття пластин, мікропластини та відщепи, численні різці, скребачки на великих відщепах, мікроліти, серед яких найхарактернішими є так звані чотирикутники, вістря-проколки. К-ра генетично пов'язана з імеретинською к-рою Закавказзя за деякими характерними типами знарядь і технікою їх виготовлення.

Літ.: Гелейнер М. Л. Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона // Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. — М., Л., 1964. — С. 37 — 41; Пещерная В. Н., Лагодин Л. Л., Крапивина А. А. Памятники каменного века Левобережной Украины. — К., 1988. — 221 с.

Сергієнко В. М.

12. КАМ'ЯНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ; КАМЕНСКОЕ ГОРОДИЩЕ; KAM'JANSKE HII. Гор. скіфського (Див.: С 37) часу у степовій зоні Північного Причорномор'я. Розташоване на лівому березі р. Дніпро у м. Кам'янка Дніпровська Запорізької обл., у р-ні скупчення скіфських кург., пос. і селищ IV ст. до н. е. Досліджувалося К. Г. 1938 — 1940 та 1945 — 1950 рр. Б. М. Граковим; 1981 р. — Історико-технічною експедицією Інституту арх. НАН України під керівництвом В. І. Відзілі (культурний шар гор. цією експедицією не виявлено); з 1987 р. по сей день пам'ятка досліджується Скіфською експедицією Інституту арх. НАН України під керівництвом Н. О. Гаврилюк. К. Г. виникло на давньому мисі між плавленими масивами на рубежі V — IV ст. до н. е. Площа 12 км². Культурний шар залягає лінзами діаметром до 1 км, потужністю у середній частині до 1 м. На гор. виявлено залишки садиб з каркасними житловими будівлями, господарськими ямами та комплексами — "майстернями". Речовий інвентар: ліпний посуд, фрагменти амфор (синопських, гераклейських, фасоських та ін.), деякі фрагменти — з клеймами (Див.: К 72), граффіті (Див.: Г 42), ліпнто (Див.: Д 11). Знайдено незначну кількість фрагментів чорнолакового та розписного посуду, вироби з бронзи, заліза, кістки, рогу, монети. Трапляються технологічні залишки: криця, шлаки. Є знахідки скляних виробів, прикрас. На думку Б. М. Гракова, К. Г. є торговим, ремісничим і адміністративним центром Степової Скіфії. У його межі входило і Знам'янське

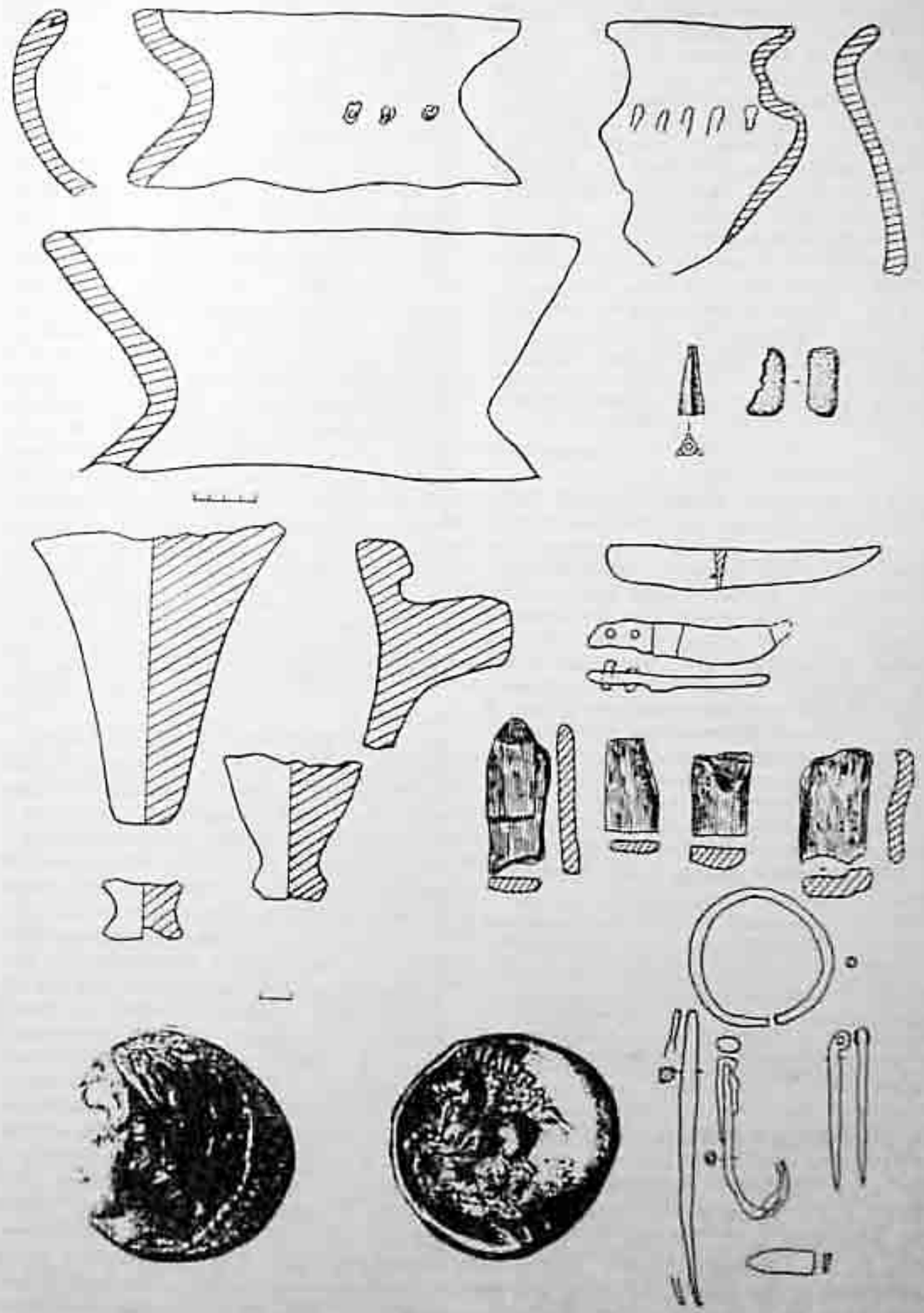

Кам'янське гор.

городище II ст. до н. е. — II ст. н. е., яке розглядалося як акрополь К. Г. На думку С. Я. Ольговського К. Г. було сезонним торжищем кочових скіфів. Н. О. Гаврилюк вважає цю пам'ятку конгломератом невеликих скотарських селищ, які виникли на місцях зимівок, і контролювали найкращі плавневі пасовища і місця скрещення сухопутних та водяних торгових шляхів. Знам'янське гор. розташоване 3 — 5 км південніше К. Г., датується більш пізнім часом і з К. Г. не пов'язане.

Літ.: *Граков Б. Н.* Каменское городище на Днепре // МИА. — 1954. — № 30. — 237 с.; *Ольженский С. Я.* Социально-экономическая роль Каменского городища // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 48 — 53; *Гаврилюк Н. А.* Каменское городище и его округа // Проблемы скифо-сарматской археологии. — Днепропетровск, 1987. — С. 31 — 32.

Гаврилюк Н. О.

13. КАНЕЛЮРИ; КАННЕЛЮРЫ; FLUTES. Серії широких паралельних рівчаків на поверхні глиняної посудини. Можуть розміщуватися горизонтально, вертикально, навкіс. Ними прикрашали посуд з лощеною поверхнею починаючи з періоду пізньої бронзи (Див.: Б 32). Перші посудини з К. поверхнею відомі на території України у білозерських (Див.: Б 13) та білогрудівських (Див.: Б 12) пам'ятках. Найчастіше ці групи К. на плічках келихів (мог. Широке, Степове, Первомайка). Лощений посуд з К. як імпорт з франкійських земель поширюється у степових кіммерійських пох. (Див.: К 48). У скіфський час (Див.: С 37) лощений посуд з К. поверхнею зникає.

Літ.: *Отрощенко В. В.* Новый курганный могильник белозерского времени // Скифский мир. — К., 1975. — С. 193 — 206; *Гаврилюк Н. А.* Лощеная керамика степных потребителей предскифского времени // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 30 — 40; *Байдакин Г. Л.* Курганный могильник белозерского времени у с. Первомайка // Древнейшие скотоводы степей на юге Украины. — К., 1987. — С. 107 — 126.

Гаврилюк Н. О.

14. КАНІВСЬКА ГРУПА; КАНЕВСКАЯ ГРУППА; KANIVS'KA GROUP. Група або тип пам'яток трипільської к-ри (Див.: Т 35) мідного віку (етапи В II і СІ). Виділена Т. С. Пассек, досліджувалася В. В. Хвойкою, М. Ю. Відейком. Поширена у Середньому Подніпров'ї, на Канівщині та у Поросі. Датується кінцем IV — першою половиною III (кінцем V — першою половиною IV) тис. до н. е. Утворилася внаслідок розселення у Подніпров'ї трипільських племен небелівської групи (типу). Відомо 20 пос., серед них Пекарі I, II, Григорівка (уроч. Хатище), Новоселиця, Переможенці та ін. Пос. площею від 2 до 40 га забудовані глинобитними житлами та напівземлянками. Особливістю керам. комплексу є переважання розписного посуду (брунатною фарбою по жовто-гарячому ангобу), виготовленого з відмуленої глини, з специфічними сюжетами розпису (біжуча спіраль, зооморфні мотиви), близькими до орнаментації посуду кукутенської (Див.: К 114) лінії розвитку трипілля. Співіснували з трипільськими пам'ятками томашівського (Див.: Т 26) та коломийщинського (Див.: К 82) типу, дніпро-донецької неолітичної к.-і. о. (Див.: Д 13), енеолітичними пам'ятками типу Півихи (Див.: П 37) та Молюхова Бугра (Див.: М 63) у Подніпров'ї. Зникають десь у середині III (середині IV) тис. до н. е. Частина населення К. Г., можливо, взяла участь у формуванні трипільських пам'яток лукашівського типу (Див.: Л 25) на Київщині.

Літ.: *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1961. — № 100. — 276 с.

Відейко М. Ю.

15. КАПУЛІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК; КАПУЛОВСКИЙ МОГИЛЬНИК; KAPULIVS'KIY CEM. Нео-енеолітичний грунтовий мог. азово-дніпровської (Див.: А 4) к-ри біля с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. Розташований на правому березі р. Дніпро біля гирла р. Чортомлик. Досліджувався О. В. Бодянським та О. Г. Шапошніковою 1960, 1961 рр. Складався з кількох рядів пох. у індивідуальних ямах. Один ряд вміщував 25 пох. Кістяки лежали на спині витягнуто і мали східну орієнтацію. Перший етап функціонування мог. пов'язаний з 16 непофарбованими кістяками. Їх перекрили та зруйнували 8 пох. другого етапу, які були пофарбовані охрою. Нечисленний інвентар знайдено у 5 пох.: зуби оленя, черепашки ципо. Одного з померлих, ймовірно, збито списом з кістяним наконечником. Незвичайне пох. 1 розміщувалося поруч з основним скупченням кістяків і продовжувало ряд. Кістки правої ноги були злегка зігнуті. В пох. знайдено плоскодонний горщик з вертикальними розчесами по шийках, виготовленим з глини з домішкою черепашки. Близький горщик, орнаментований вдавленнями, знайдено в одному з пох., досліджених 1960 р. О. В. Бодянським. Ці посудини є наслідуванням посуду ранньої трипільської к-ри. Специфіка пам'ятки змушує віднести її до особливого варіанта азово-дніпровської к-ри. Посуд, що імітує трипільський, дозволяє датувати заключний етап функціонування К. М. першою чвертю IV ст. до н. е. У цей час основна частина азово-дніпровського населення Надпорожжя переходить від індивідуальних пох. до колективних у великих пох. ямах і починає виготовляти керам. з домішкою піску, накольчастим та прокресленим орнаментом. Однак, судячи за знахідками фрагментів керам., в одному з пох. та на площі мог., населення, що залишило К. М., продовжувало виготовляти посуд з домішками черепашки у глині та гребінцевим орнаментом, аналогічним найраннішим азово-дніпровським керам. з пос. Семенівка (Див.: С 13). Мог. датується другою половиною V — першою чвертю — IV тис. до н. е.

Літ.: *Шапошникова О. Г., Бодянський О. В.* Капулівський енеолітичний могильник на Нижньому Дніпрі // Археологія. — 1970. — Т. 24. — С. 112 — 118.

Котова Н. С.

16. КАРБУНСЬКИЙ СКАРБ; КАРБУНСЬКИЙ КЛАД; KARBUNS'KIY HOARD. Скарб прикрас та знарядь праці раннього етапу трипільської к-ри (етап А) мідного віку (Див.: М 43). Датується першою половиною IV (першою половиною V) тис. до н. е. Знайдений у посудині у ямі серед жител на пос. біля с. Карбуна у Центральній Молдові 1962 р. До складу К. С. входило 852 речі, з них 444 мідних: спіральні браслети; циліндричні намистини, пронизі, платівчасті антропоморфні амулети, сокира-клин, провушна сокира, вироби з каменю, прикраси з черепашок. Мідь цих виробів походить з Балкано-Карпатської металургійної провінції (Див.: П 112), але виготовлені вони у місцевих майст. Засвідчує зв'язки Трипілля з керами *фракійського* енеоліту.

Літ.: *Сергеев Г. П.* Раннетрипольский клад у с. Карбуна // СА. — 1963. — № 1. — С. 15 — 30; *Рындина Н. В.* Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. — М., 1971.

Відейко М. Ю.

17. КАРТОГРАФІЧНИЙ МЕТОД; КАРТОГРАФИЧЕСКИЙ МЕТОД; CARTOGRAPHICAL METHOD. Один з найефективніших методів арх. Дає можливість уявити поширення ознак або окремих категорій знахідок. Звичайно кожна знахідка позначається значком. Місця скупчень тих чи інших знахідок передаються штриховкою. Різноманітними видами штриховки можна передати співвідношення тих чи інших ознак або категорій знахідок. Концентрація значків, що відповідають елементам тієї чи іншої к-ри вказує на поширення цієї к-ри; розкидані на великій території значки можуть бути пояснені дифузією окремих елементів к-ри. За даними К. можна виявити осередок поширення ознаки або типу предмета. Велике значення при застосуванні К. М. має кореляція з картами грунтів або рослинності, поширення мов, або этносів.

Літ.: *Бред У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 103.

Гаврилюк Н. О.

18. КАРТУШ; КАРТУШ; CARTOUCHE. Овальна рамка з прямою рискою, проведеною під останнім рядком. Застосовувалася єгиптянами для обведення ієроглі-фа царського імені. Ліпна або графічна прикраса у вигляді не до кінця розгорнутого сувоя, або щита, на якому розміщені написи, герби, емблеми.

Літ.: Словарь иностранных слов. — М., 1984. — С. 286.

Гаврилюк Н. О.

19. КАТАКОМБА; КАТАКОМБА; CATACOMB. Пох. споруда, що складається з майже вертикального колодязя — вхідної ями (Див.: Я 2) з входом у вигляді печерки у дромос (Див.: Д 22) або у пох. камеру (Див.: К 4), де ховали небіжчика. К., що з'явилися у степовому регіоні у середині II тис. до н. е. дали назву великій к.-і. с. (Див.: К 20). Пізніше К. стали більш різноманітними. Для скіфського часу (Див.: С 37) виділено кілька типів К., в основу класифікації яких лягло взаєморозташування вхідної ями і пох. камери. В останній час класифікація, запропонована Б. М. Граковим, розширена і доповнена В. С. Ольховським. К. вважаються найважливішим елементом к-р степових племен. Проникнення степовиків до інших регіонів розпочинається з появою К.

Літ.: Оглоблин Н. С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии VII — III вв. до н. э. — М., 1991. — 200 с.

Гаврилюк Н. О.

20. КАТАКОМБНА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПІЛЬНІСТЬ; КАТАКОМБНАЯ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКАЯ ОБЩНОСТЬ; САТАСОМВ С.-Н. С. К.-і. с. епохи середньої бронзи (Див.: В 31). Виділена як к-ра на початку XX ст. В. О. Городцовим, з 60-х років розглядається як к.-і. с. Названа за конструкцією пох. споруди. Ареал поширення: степ і південь лісостепу від Волги до Дунаю. Включає дніпро-азовську (Див.: Д 12), донецьку (Див.: Д 18), інгульську (Див.: І 3), *передкавказьку* або *манцьку* і середньодонську (Див.: С 21) або *харківсько-воронезьку* к-ри. На думку С. М. Братченка і О. Г. Шапошнікової до К. К.-І. С. входить і *полтавкинська* к-ра. Датується К. К.-І. С. XX — XVI ст. до н. е. Походження дискусійне, але відомо, що важливим її компонентом була давньоямна к.-і. с. (Див.: Д 1). Загальні риси К. К.-І. С.: підкурганні пох. у катакомбах, плоскодонний посуд з шнуровим орнаментом, на пізніх етапах — прокреслена та залисова орнаментація, подібні один одному кам'яні та бронзові вироби. Змінюється к-рою багатопружкової керам. (Див.: Б 1).

Літ.: Клейн Л. С. Катакомбные памятники эпохи бронзы и проблема выделения археологических культур // СА. — 1962. — № 2. — С. 26—38; *Археологія* Української ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 403 — 430; Качалова Н. Д. О локальных различиях полтавкинской культурно-исторической общности // АСГЭ. — 1962. — № 24. — С. 4 — 19.

Котова Н. С.

21. КАТАФРАКТАРІЇ; КАТАФРАКТАРИИ; CATAPHRACTARII. Важкоозброєна кавалерія у військах пізньоелліністичного і римського часу. Особливості К.: захисне озброєння (панцери, щити тощо) вершника і коня, піка як основна зброя, специфічна тактика — атака замкнутим строєм для нанесення тараного удару, що прориває лави ворога. К. виникли як контрзброя проти сильної піхоти (*фаланга, легіон*). Вперше К. згадуються на початку III ст. до н. е. серед військ елліністичного *Єгипту*. У I ст. до н. е. термін К. утвердився. Давні автори повідомляють про існування підрозділів К. у селевкидських правителів, *персів, парфян, вірмен, мідян, албанів, сарматів*, у складі римської кавалерії, де вони з'явилися при *Олександрі Севері*. В останній у пізньоримський час існували також *калібанарії* (власне римська і сасанидська важка кавалерія, на відміну від К., що складалися з варварів). Кінський обладунок був обов'язковим лише у римській армії. У варварських К. кінські обладунки були на озброєнні у вірмен, албанів, і парфян. На території Східної Європи важка кінота з'являється у скіфів VI ст. до н. е. Скіфські важкоозброєні вершники були тими самими К., але сам термін, що виник пізніше, до них не застосовувався. Наприкінці I ст. до н. е. — початку III ст. н. е. К. існували у сарматських племен (*аланів, роксоланів, сіраків*). Обладунки сарматських К. були лускованими та *ламінарними* (тобто, набрані з видовжених платівок, що з'єднані поміж собою без шкіряної основи). Широко застосовувався кільчастий панцер. Дані стосовно бойового захисту коня у сарматів відсутні. До складу озброєння К. входили, крім обладунку, шолом (Див.: Ш 12), піка (Див.: П 53), меч (Див.: М 32), кинджал (Див.: К 41), лук (Див.: Л 24). Зображення парфянського К. на коні, закритого обладунком відомо у *Дура-Європос*, там же знайдено дві панцерні попони коней XX *Пальмірської когорти римської армії*. Існують зображення К. на Боспорі (*стела Афенія*, розписи склепів, *стела Трифона*) і у Римі (*колона Траяна, арка Галерія*). Найбільш відомий факт успішного використання К. є *битва при Каррах* 52 р. до н. е., де парфянські К. розгромили римські війська *Публія Красса*. Традиція використання К. і сам термін існують до ранньовізантійського часу.

Літ.: Бокщанин А. Г. Битва при Каррах // ВДИ. — 1949. — № 4; Никифоров В. П. Развитие конного защитного снаряжения античной эпохи // КСИА АН СССР. — 1985. — Вып. 184; Симоненко А. В. Военное дело населения Степного Причерноморья в III в. до н. е. — III в. н. е. // Автореф. — канд. дис. наук. — К., 1986; Халанов А. М. Очерки военного дела сарматов. — М., 1971; Черненко Е. В. О времени и месте появления тяжелой конницы в степях Евразии // Проблемы скифской археологии. — М., 1971.

Симоненко О. В.

22. КАТЕГОРІЯ; КАТЕГОРИЯ; CATEGORY. Група предметів, що неможливо розрізнити між собою за їх функціональним призначенням, і які можуть замінити одне одне при їх використанні.

Найнижча одиниця системи класифікації, визначальною ознакою якої слугують дискретні властивості знахідок.

Функціональний тип, функціональна група.

Літ.: Калакин Е. М., Бочкарев В. С., Воскуа Н. О. и др. Классификация в археологии. — СПб., 1992. — С. 48.

Гаврилюк Н. О.

23. КАУРІ; КАУРИ; COWRIE. Сімейство морських брюхоногих молюсків, підліточних, передньожаберних. Черепашка довжиною до 15 см — овальна, блискуча. Відомо близько 200 видів К. Мешкають вони у субтропічних і тропічних морях. Використовуються у багатьох народів, зокрема — у Полінезії як гроші. Трапляються серед амулетів у скіфських (Див.: С 37) і сарматських (Див.: С 6) пох. Північного Причорно-мор'я.

Літ.: Советский энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 556.

Гаврилюк Н. О.

24. КВАДР; КВАДР; QUADR. Камінь для кладки стін, обтесаний у вигляді паралелепіпеда.

Літ.: Словарь иностранных слов. — М., 1964. — С. 292.

Гаврилюк Н. О.

25. КВАДРАТ;КВАДРАТ; SQUARE. Для зручності опису і фіксації арх. об'єктів у розкопі і точності фіксації знахідок розкоп розбивається на дрібні ділянки — К. Звичайно сторона К. — 2 м; на античних пам'ятках, де переважають кам'яні конструкції — 5 м. Масовий матеріал фіксується лише за К. у польових списках. Індивідуальні знахідки заносяться до колекційного опису із зазначенням К. і координатом знахідки.

Гаврилюк Н. О.

26. КВАРЦ; КВАРЦ; QUARTZ. Найпоширеніший у земній корі породоутворюючий мінерал, двуокис кремню. Різновиди К.: прозорий К. — гірський кришталь, фіолетовий аметист, димчастий раухтопаз, жовтий цитрін, чорний моріон, а також кремень. Перші перелічені мінерали використовувались переважно для виготовлення намисть, кремень — для знарядь праці майже протягом усього доісторичного періоду.

Літ.: Географічна енциклопедія України. — К., 1990. — Т. 2. — С. 183.

Гаврилюк Н. О.

27. КВАРЦИТ; КВАРЦИТ; QUARTZITE. Гірська порода, що складається в основному з кварца і є продуктом метаморфізму піщаників. Найчастіше використовувалася як будівельний матеріал.

Літ.: Географічна енциклопедія України. — К., 1990. — Т. 2. — С. 183.

Гаврилюк Н. О.

28. КВІТКИ; КВИТКИ; KVITKY. Кург. раннього залізного віку (Див.: З 6). Розташований біля північного краю с. Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл., в уроч. Савчин Вітряк. Висота насипу 2, 5 м. Кург. частково зруйнований господарськими роботами, речі з нього зібрані краєзнавцем М. Д. Гупалом. Залишки кург. досліджені Г. Т. Ковпаненко. Насип кург. на той час становив 0,4, діаметром 40 м, поховальний грунт — на глибині 0,6 м від поверхні. У центрі кург. — грабіжницька яма, слідів пох. не виявлено. Лише у південно-східній та південно-західній частинах насипу відкриті залишки пох. перекриття курноподібної конструкції з колод, що лежали радикально. Розміри перекриття 22×15 м. В основі насипу — рів діаметром 38 м по зовнішньому краю. Ширина рову на рівні материка 2, глибина 1 м. На дні рову — уламки посуду (горщики, миски, черпаки) та кістки тварин. До складу зібраних речей входили: 6 бронзових вуздечок (двокільчасті вудила з підвісками та псаліями, різного типу вуздечні бляшки, серед яких 6 з вписаними рівнохонечними хрестами, кільце з обоймою для китиці, вісімкоподібні бляхи з дерева, залишки ременів); велике кільце з рухомою муфтою; дзвіночки; сагайдачний набір з 36 бронзовими та залізними стрілами, серед яких переважають наконечники новочеркаського типу (Див.: К 49); уламок леза кинджала, та золота обойма кинджала; залізні тесло та сокира; кам'яний брусок; золота орнаментована бляха типу знайденої у Високій Могилі (Див.: Б 5), що є одним з ранніх прикладів поліхромного стилю у Право- і Лівобережному Лісостепу; золоті накладки на різні предмети з фольги, деякі з яких прикрашені спіралями. Крім того, у пох. знайдено бронзову ситулу (Див.: С 28) кавказького типу з зооморфними ручками та глиняний посуд: горщики з двома валиками, черпаки, миски жаботинського типу (Див.: Ж 1). Пох. знатного воїна відноситься до пам'яток типу Новочеркаського скарбу і датується VIII — початком VII ст. до н. е.

Літ.: Ковпаненко Г. Т., Гупало М. Д. Погребение воина у с. Квитки в Поросье // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 32 — 58.

Ковпаненко Г. Т.

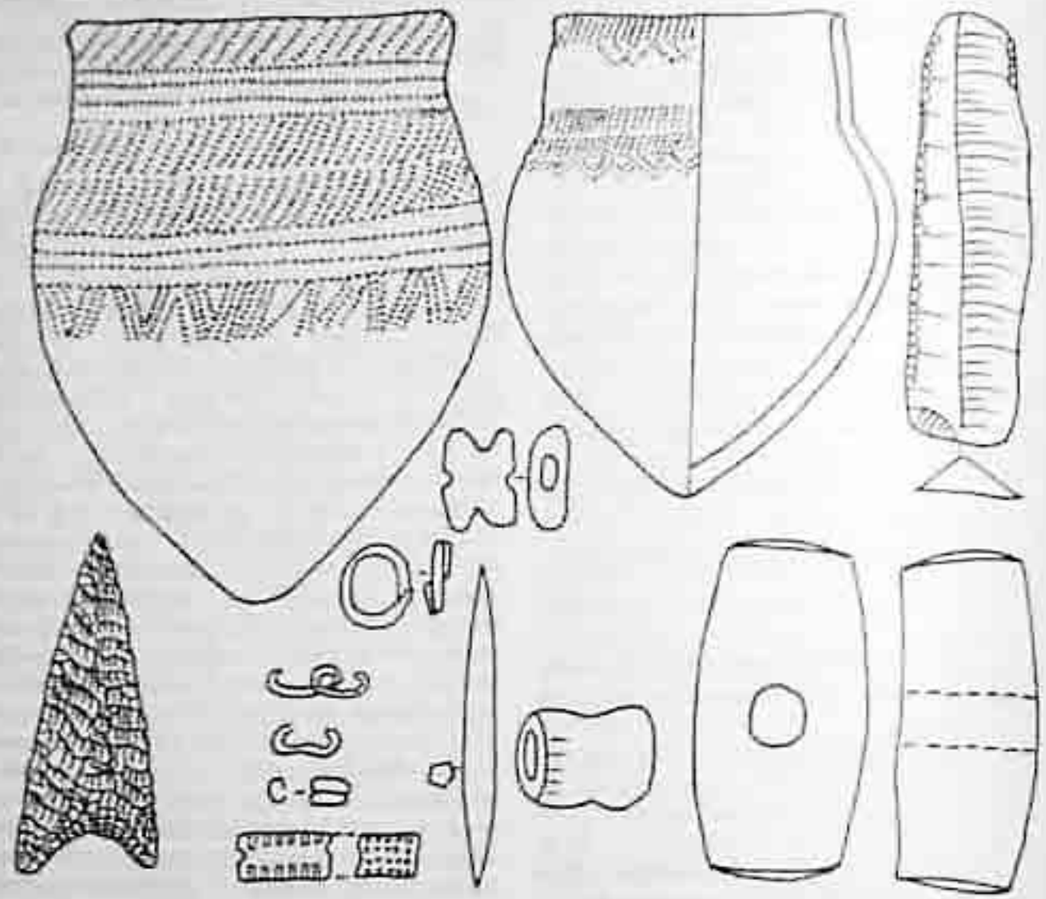

Квітянська к-ра.

29. КВІТЯНСЬКА КУЛЬТУРА; КВІТЯНСКАЯ КУЛЬТУРА; KVITIANS'KA CUL. К-ра мідного віку. Відноситься до середньостогівської к.-і. с. (Див.: С 22). Виділена В. М. Даниленком як фаза розвитку давньоямної к-ри (Див.: Д 1). Названа за пох. у балці Квітний біля с. Федорівка Запорізького р-ну і обл. Ареал: Степове та південь Лісостепового Подніпров'я. Датується другою половиною IV — першою половиною III тис. до н. е. Склалася на основі азово-дніпровської к-ри (Див.: А 4) під впливом середньостогівського (Див.: С 39) населення в процесі розвитку асимільованої частини кукво-черняхівської (Див.: К 39) к-ри. Пос. Леонтіївка, Солов'їна Роща, Похилий, Роздольне. Керам. виготовлена з глини з домішками черепашки. Переважають гостро- і круглодонні горщики з опуклим тулубом, високою, часто жолобчастою шийкою і коротким відігнутим назовні вінчиком, а також горщики так званого S-подібного профілю з легка відігнутими назовні вінцями. Орнамент: довгі гребінцеві відбитки, подекуди нанесені у "крокуючій" манері, що утворюють горизонтальні ряди, зигзаг, сітку, ялинку. Знаряддя праці виготовлені в основному з кременю: ножі на середніх пластинах, кінцеві скребачки на пластинах та відщепах, двобічно оброблені підтрикутні наконечники з увігнутою, рідше — прямою основою, кам'яні молотки, кістяні проколки, мідні ножі, окуття ремінів, дрібні обойми. Трапляються ливарні форми для виготовлення сокир. На думку Н. В. Риндіної, метал надходив з Трансільванії, а посередником виступало трипільське населення (Див.: Т 35) етапу В II. Відомо багато прикрас: мідні спіралеподібні й трубчасті пронизки, підвіски у півтора оберти, кістяні пронизки з вирізами по боках, гагатові та перламутрові круглі дрібні намистини. Пох. обряд представлено підкурганними захороненнями; у степовій зоні іноді застосовують кромлехи. Трупоположення витягнуто на спині зі східною та північною орієнтацією. Небіжчики пофарбовані вохрою, є рослинні мати, що лежать на дні ями, і дерев'яні перекриття ям. Зафіксовано застосування у пох. обряді вогню: вугілля у ямах, обпалені перекриття, вогнища на денній поверхні. Відомі жертовні майданчики з залишками тризн — з розбитими у лавину посудом (Див.: П 77). Пох. інвентар: посуд, кременеві, кістяні та мідні вироби, прикраси, ливарні форми. І. Ф. Ковальова відносить ці пох. до постмаріупольської енеолітичної к-ри. Основа господарства: скотарство, мисливство, можливо, землеробство. Сусідні к-ри: дерівська (Див.: Д 6); трипільська (Див.: Т 35) етапів В II, С I, С II; репнинська (Див.: Р 6). Групи пам'яток: нижньомихайлівська (Див.: Н 20), стогівська (Див.: С 76), молюховобугорська (Див.: М 63). Питання про подальшу долю носіїв К. К. залишається відкритим.

Літ.: *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины. — К., 1974. — С. 63 — 66; *Ковалева И. Ф.* Север степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке. — Днепропетровск, 1984; *Рассамакин Ю. Я.* Энеолит степного Причерноморья и Приазовья (по погребальным памятникам) // The fourth millennium B. C. — Sofia, 1993. — С. 5 — 28.

Кохова Н. С.

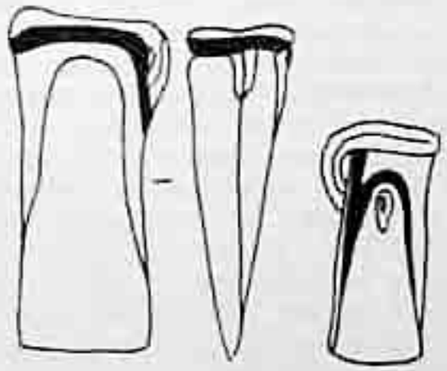

Кельт.

30. КЕЛЬТ; КЕЛЬТ; SOCKETED AXE. У широкому розумінні слова сокира, тесло або мотика з каменю або бронзи з рукій'ям, що вставлялося у втулку. У вузькому розумінні — різновид сокир бронзового віку з втулкою, розміщеною перпендикулярно лезу. Це одна із звичайних знахідок у матеріальних к-р пізньої бронзи (Див.: Б 31) на території степової зони Північного Причорномор'я.

Літ.: *Бреї У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 106.

Гаврилюк Н. О.

31. КЕЛЬТИ; КЕЛЬТЫ; CELTS. У елліністичний період один з найбільших варварських народів Центральної Європи. У лінгвістичному відношенні К. являли собою одну з гілок індоєвропейської (Див.: І 5) мовної сім'ї. Етнічно неоднорідні — розмовляли близькими мовами; представлені різними варіантами подібних арх. к-р. К.-грецька назва; римляни звали їх *"галлами"*, пізніше з'являється назва *"галати"*. Так їх називав *Полібій* (II ст. до н. е.). Але *Діодор Сіцілійський* вважав назву К. більш правильно. Територія розселення — Середня Європа — від Ірландії і Шотландії до Чорного моря. *Протокельтська* к-ра склалася лише після змінення *кург. к-ри* і утворення к-ри *полів пох. урн*. Найчастіше з К. пов'язують латенську к-ру (Див.: Л 2). VI ст. до н. е. біля північно-західного підніжжя Альп сформувався центр К. світу. Виникають укріплені центри (Гейнбург на лівому березі Дунаю, Латіско на Монте Лассуа), кург. пох. "князів" (Гохміхеле — Гейнебург, Арремонт — Північна Франція, Бухгейм, Опенгейм у Ельзасі). З V ст. до н. е. К. проникають до Італії. 299 р. до н. е. вони вдерлися у *Етрурію*, але 225 р. до н. е. біля *Телемона* їх розгромили римляни. На рубежі V — IV ст. до н. е. К. з'являються у Карпатському басейні, а у III ст. до н. е. вже у Альфольді. Проникнення їх у Паннонію було зупинене лише з приходом сюди римських легіонів. У III ст. до н. е. К. з'являються на *Боспорі*. Арх. підтвердженням цього є група речей: шоломи *етрусько-італійського типу* (хут. Веселий, Войко — Понура), деякі види бронзового посуду з сарматських пох., прикраси латенського типу, фібули, псалії. Однак особливого впливу на розвиток к-р Північного Причорномор'я сарматського періоду (Див.: С 6) К. не мали.

Літ.: *Филип Я.* Кельтская цивилизация и ее наследие. — Прага, 1961. — 215 с.; *Артамонова Вентрис.* — М., 1988. — С. 187 — 204; *Требатиус М. Ю.* Кельты у Північному Причорномор'ї // Археологія. — 1992. — 2. — С. 37 — 47.

Гаврилюк Н. О.

32. КЕМІ-ОБИНСЬКА КУЛЬТУРА; КЕМИ-ОБИНСКАЯ КУЛЬТУРА; KEMI-OBA CUL. К-ра епохи ранньої бронзи (Див.: Б 31). Виділена А. О. Щепинським. Ареал: передгірський та степовий Крим, степове межиріччя Дніпра і Південного Бугу. Названа за кург. Кемі-Оба біля м. Білогірська у Криму. Датується другою половиною III тис. до н. е.

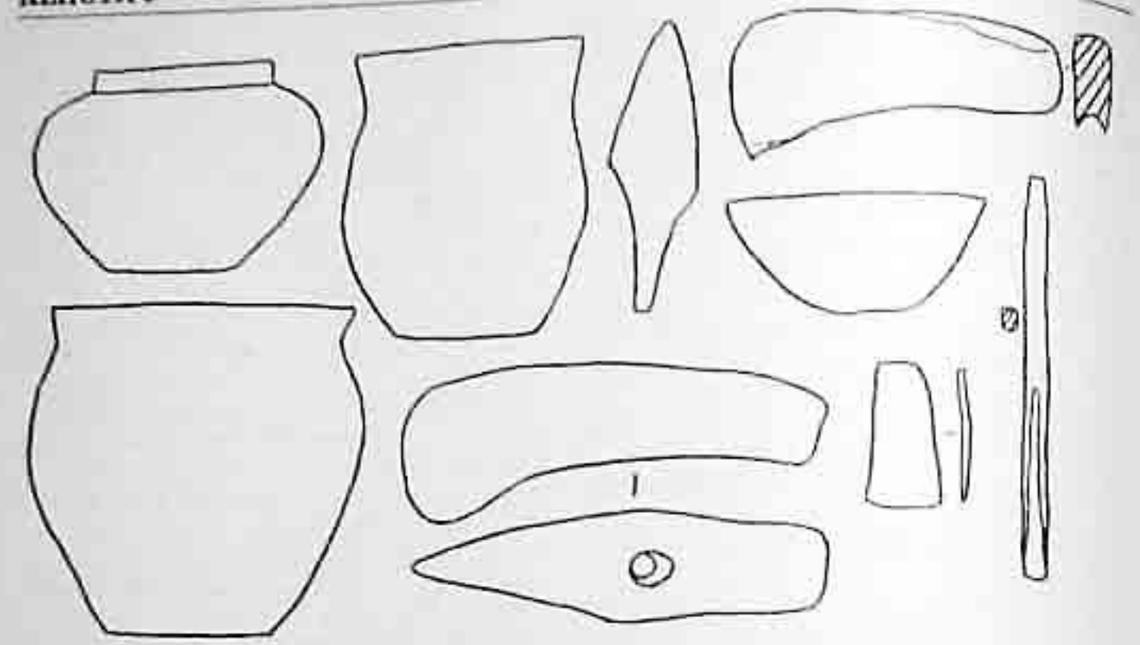

Кемі-Обинська к-ра.

Питання щодо походження К.-О. К. залишається відкритим. За О. М. Лесковим — К.-О. К. — локальний варіант кавказької *дольменної* к-ри. А. О. Щепинський доводить автономний розвиток К.-О. К., не відкидаючи впливу на неї сусідніх к-р Д. Я. Телегін та О. Г. Шапошнікова розглядають К.-О. К. як пізній етап розвитку пам'яток нижньомихайлівського типу (Див.: Н 20). Аналіз матеріалу засвідчує, що К.-О. К. склалася на основі енеолітичних пам'яток Криму під впливом *новосвободненської* групи пам'яток дольменної культури епохи ранньої бронзи Північного Кавказу. А. О. Щепинський виділяє кілька варіантів цієї культури: *кримський, приазовський* і *північно-причерноморський*, а також три етапи розвитку культури. Пос.: Дружне, Симферопольське, Таш-Аір (знахідки з шару V б). Переважають пос. відкритого типу, є стоянки під навісом у гротах та печерах. Керам. виготовлялася з глини з домішкою черепашок і вапняку, її поверхня добре загладжена і підлощена. Переважають плоскодонні горщики, чаші, миски, келихи, в основному неорнаментовані. Подекуди, правда, трапляється й орнамент: прокреслені лінії, відбитки шнура. Знаряддя виготовлені з кременю, каменю, міді й бронзи, металу — шила, ножі, тесла, сокири, двугорба виделки. Пох. обряд: підкурганні пох. з використанням кам'яних закладок (Див.: З 2), кромлехів (Див.: К 110), крепід (Див.: К 106).

Пох. здійснювались у грунтових ямах, кам'яних або дерев'яних ящиках. Кам'яні ящики виготовлялися з сумлінно підігнаних плит, іноді з пазами, щілини замазувалися глиною. Стіни ящиків подекуди розписані з середини червоною або брунатною фарбами. Це композиції з трикутників, ліній, крапок. Характерним є мотив дерева і життя. З К.-О. К. пов'язані кам'яні антропоморфні стели і статуї (наприклад, стела з Казанки) із зображенням обличчя, складених на грудях рук, пояса, одягу й предметів, а також культових сцен з людськими постатями (Див.: М 28).

Літ.: *Щепинский А. А.* Культура энеолита и бронзы в Крыму // СА. — 1966. — № 2. — С. 10 — 33; *Археология* Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 331 — 336.

Котова Н. С.

33. КЕНОТАФ; КЕНОТАФ; CENOTAPH. Символічна могила, в якій немає небіжчика і споруджена як спомин про людину, що загинула на чужині.

Літ.: Словарь иностранных слов. — М., 1954. — С. 295.

Гаврилюк Н. О.

34. КЕРАМІКА; КЕРАМИКА; CERAMICS; POTTERY. Назва усіх предметів виготовлених з обпаленої глини. До них відносяться вироби з фаянсу, майоліки, будівельна кераміка. Пластичні властивості глини відомі людині з часів верхнього палеоліту (Див.: В 11): у печерах *Монтеспану* у Франції знайдено фігурку ведмедя. К. посуд знайдено у Передній Азії в неолітичних шарах Чатал-Гуюку. Він датується VI тис. до н. е. На території України К. з'являється у неоліті (Див.: Н 15).

Літ.: *История* первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. — М., 1986; *Шнирельман В. А.* Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989. — С. 396.

Гаврилюк Н. О.

35. КЕРАМІЧНИЙ АНАЛІЗ; КЕРАМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ; CERAMIC ANALYSIS. Опис керам.: кольору, техніки виготовлення (після вивчення під мікроскопом), способу, випалу, орнаментації.

Літ.: *Бред У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 208.

Гаврилюк Н. О.

36. КЕРЕШ КУЛЬТУРА; КЕРЕШ КУЛЬТУРА; KERESH CUL. К-ра неоліту (Див.: Н 15). Пам'ятки Верхнього Потисся, що датуються першою половиною V тис. до н. е. віднесені до к-ри *Криш-Кереш* М. Ф. Потушняком. Носії цієї к-ри прийшли з Трансільванії по долині р. Самош. Вони споріднені мешканцям Північної Угорщини, які залишили пам'ятки типу *Мехтелик*. Пос. (Заставне, Рівне) мали планування (Див.: П 62) по колу і включали біля 10 споруд. Житла: землянки і напівземлянки овально-витягнутої форми з двосхилим дахом, верх якого спирався на стовпи, низ- на землю. Площа — від 70 до 280 м^2. Усередині споруд: відкриті вогнища і глинобитні печі. Глиняна модель з Заставного дозволяє припустити існування наземних жител каркасно-стовпової конструкції з плетеними стінами, обмазаними глиною і двосхилим дахом, критим шкірами або соломою. Плоскодонний кухонний та столовий посуд виготовлений з глини з домішками піску, шамоту, полови. Кухонна керам. (сковороди, друшляки, миски, слоїки) мали нерівну поверхню прикрашену симетричними наліпами або вдавленнями по вінцям. Столовий посуд: миски, слоїки, горщики з високою циліндричною шийкою, накривки з ручками, посудини на кільцевому піддоні або з 4—5 ніжками. По сумлінно загладженій поверхні наносився орнамент: насічки, зашипи, вдавлення, іноді доповнені наліпами або коротким розчленованим валиком, утворюючи трикутники, зигзаги. Є чорний розпис у вигляді трикутників, смуг і спіралей, є антропоморфний посуд. Знаряддя праці виготовлені з обсидіану, кременю (Див.: К 105), андезито-базальту (Див.: Б 3). Багато ножів на середніх пластинах, різців на невеликих відщепах, кінцевих скребачок на покорочених пластинах і масивних відщепах. Кам'яні шліфовані сокири, тесла, долота розміром від 4 до 15 см мали конусо- та трапецієподібну і прямокутну форми. Трапляються наконечники дротиків з видовжених ретушованих пластин, грузила для сіток, мотики з рогу оленя, зернотерки з пісковику і вапняку, пряслечка з стінок посудин. Прикраси к-ри К.: круглі та біконічні глиняні намистини, тригранні браслети з глини. З добре відмуленої глини з домішками полови і піску виліплені реалістичні і схематичні фігурки жінок та кабана. Сусідні к-ри: криш (Див.: К 36), буго-дністровська (Див.: Б 32). Замінилася к-рою розписної (мальованої) керам. Див.: Р 21).

Літ.: *Археология* Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 139 — 144; *Балагури Э. А., Круц В. А.* Древняя история Верхнего Потисья. — Львов, 1991. — С. 23 — 50.

Котова Н. С.

37. КЕРН; КЕРН; KERN. Зразок породи у вигляді циліндричного стовпчика, що витягується з глибини при бурінні насипу кург. Дослідження К. дозволяє з'ясувати наявність та глибину залягання викиду з основного пох. при розвідковому бурінні насипу кур. ручним буром.

Літ.: Словарь иностранных слов. — М., 1964.

Гаврилюк Н. О.

38. КЕРНОС; КЕРНОС; KERNOS. Посудина з чашечками на вінцях. Найімовірніше — культового призначення. Трапляються у матеріалах пізньоскіфських городищ (Любимівське гор. на Дніпрі).

Літ.: *Бред У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 108.

Гаврилюк Н. О.

39. КИЄВО-ЧЕРКАСЬКА КУЛЬТУРА; КИЕВО-ЧЕРКАССКАЯ КУЛЬТУРА; KIEV-CHERKASY CUL. Входить у дніпро-донецьку к.- і. с. Виділена О. М. Тітовою. Ареал: Лісостепове Подніпров'я. Названа за територією поширення. Виділяють два варіанти: *київський* та *черкаський*. Датується. К.-Ч. К. другою половиною V — початком III тис. до н. е. Сформувалася на місцевій мезолітичній

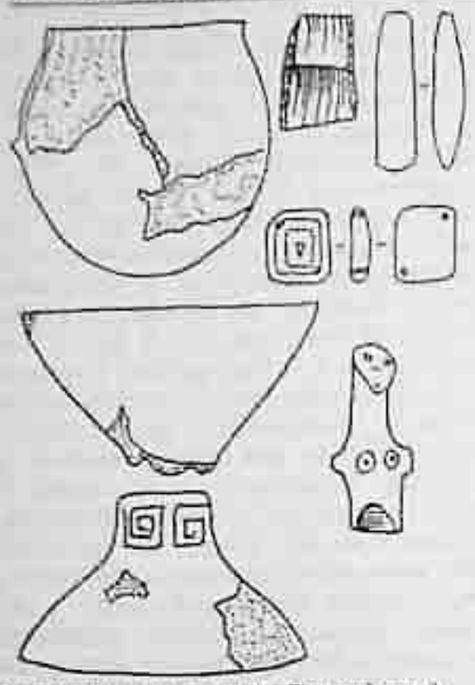

Києво-черкаська к-ра (київський вар.)

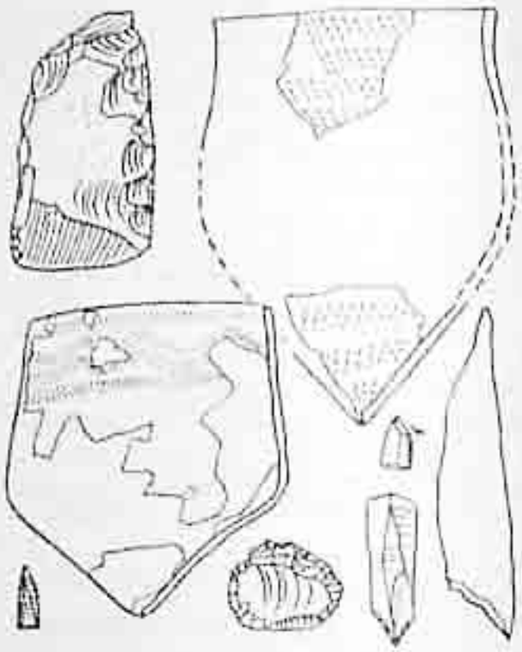

Києво-черкаська к-ра (черкаський вар.)

основі під впливом буго-дністровської к-ри (Див.: Б 32) на *самчинській* фазі її розвитку. Пам'ятки першого періоду (пос. Лазарівка, Бородянка 3В, Корма 1 б) датуються третьою чвертю V тис. до н. е. Вони поширені у Південно-Східному Поліссі. Другий період датується четвертою чвертю V — серединою IV тис. до н. е. Це переважно пам'ятки Середнього Подніпров'я — черкаського варіанта (пос. Бузьки, Огрінь 8, шар $Д_1$) та київського (Заваділка та Грині). Вони формуються під впливом буго-дністровської (Див.: Б 32), середньодонської та азово-дніпровської (Див.: А 4) к-р. Пам'ятки третього періоду (друга половина IV — початок III тис. до н. е.) також поширені у Середньому Подніпров'ї (Мнево). Житла творців К.-Ч.К. прямокутні, наземні, інколи — напівземлянки з відкритими вогнищами і каркасною конструкцією. Вхід у житло нерідко мав вигляд сіней. Керам. виготовлено з глини з домішками рослинності і піску. Для першого періоду характерні гостродонні прямостінні або опуклотілі слоїки і горщики з слабопрофільованим верхом. Орнамент: ряди коротких гребінцевих відбитків, іноді відокремлених прокресленими лініями, зробленими гребінцевим штампом, лінії овальних наколів. Зріз вінець орнаментований. У другому періоді під впливом буго-дністровців з'являються плоскодонні біконічні посудини і прокреслений орнамент; під середньодонським впливом — підтрикутні наколи і ямки під вінцями; під азово-дніпровським — поодинокі комірцеві посудини, довгі гребінцеві відбитки. Композиції: ялинка, сітка, горизонтальні лінії, геометричні, стрічкові (останні заповнені овальними наколами і обмежені прокресленими лініями). Найчисленнішою є нова керам. у черкаському варіанті. У київському варіанті продовжують розвиватися традиції першого періоду. Переважають гостродонні опуклотілі товстостінні слоїки і горщики з максимальним діаметром у середній частині тулуба, гребінцевим і накольчастим орнаментом. Знаряддя праці виготовлені переважно з кременю. Нуклеуси: київський варіант — пірамідальні, призматичні й однобічні; черкаський — призматичні. Лише у першому періоді біля 50 % знарядь виготовлено на пластинах; переважають відщепові заготівки, ножі на середніх пластинах, різці бокові на куті зламаної пластини. У київському варіанті, у першому періоді — скребачки кінцеві, пізніше вони витісняються підокруглими на відщепах; у черкаському — скребачки на відщепах неправильної форми і підокруглі. Поодинокі кукрекські вкладиші (Див.: В 33) і трапеції, у черкаському варіанті — асимметричні ромби і сегменти; у київському — ніславицькі (Див.: Я 7) трикутні. Наконечники стріл: на пластинах ніславицькі й черешкові; другий період — підтрикутні на відщепах двобічно ретушовані. Останні переважають у черкаському варіанті. Трапляються костяні наконечники списів і дротиків, гарпуни, жерлиці, є мотики з рогу оленя. Сокири кременеві двобічно оббиті, а з другого періоду — з підшліфованим лезом; тесла з сланцю шліфовані, підпрямокутні; у черкаському варіанті — кістяні тесла. Пох. обряд: безкург. мог. (Василівський II (Див.: В 6), Вільнянський, Мар'ївський) з індивідуальними ямами, розміщеними рядами з заходу на схід. Під азово-дніпровським впливом у першій половині IV тис. до н. е. на короткий час у одній з груп населення з'являються колективні пох. у великих пох. ямах. Панівним є трупоположення витягнуто на спині, руки випростані вздовж тіла; орієнтація меридіональна, використовувалась вохра. Культурну належність мог. визначено на основі подібності з поодинокими пох. на дніпро-донецьких пос. Бузьки і Ігрень 8, шар $Д_1$. Основа господарства — полювання і рибальство, є елементи раннього землеробства і скотарства. Сусідні к-ри: буго-дністровська (Див.: Б 32), сурська (Див.: С 88), донецька (Див.: Д 19), азово-дніпровська (Див.: А 4), лисогубівська (Див.: Л 15), східнополіська (Див.: С 30); з середини IV тис. до н. е. — ямково-гребінцевої керам. (Див.: Я 5), середньостогівська (Див.: С 22), трипільська (Див.: Т 35). Населення К.-Ч. К. було асимільоване трипільським населенням.

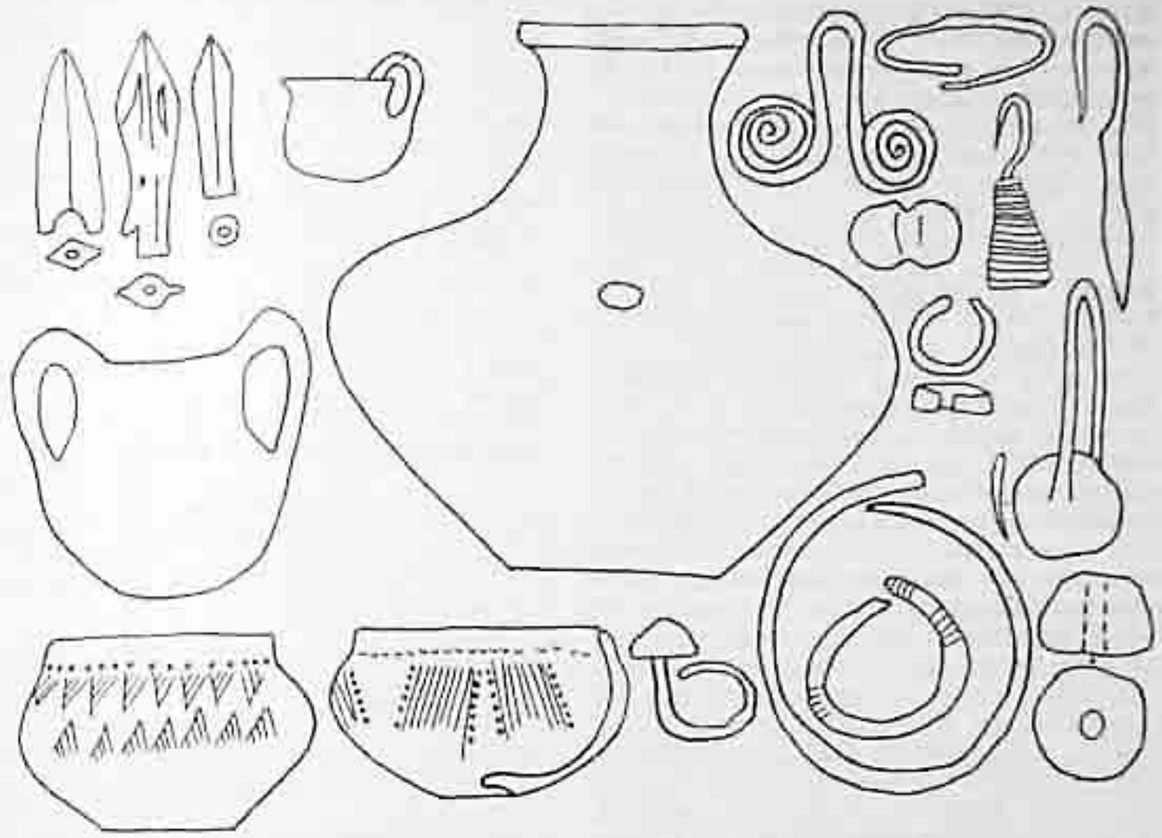

Кизил-кобинська к-ра

Літ.: *Тімова О. М.* Місце пам'яток Середнього Подніпров'я в неоліті України // Праці центру пам'яткознавства. — 1990. — Вип. 1. — С. 107 — 118; *Залізняк Л. Л.* Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984. — 120 с.

Котова Н. С.

40. КИЗИЛ-КОБИНСЬКА КУЛЬТУРА; КИЗИЛ-КОБИНСКАЯ КУЛЬТУРА; KYZYL-KOBA CUL. К-ра раннього залізного віку (Див.: З 6). Названа за місцем печерного святилища і стоянки Кизил-Коба у Криму, яка досліджувалася Г. А. Бонч-Осмоловським. К-ра гірського і передгірського Криму. Початок к-ри відноситься до періоду пізньої бронзи (Див.: Б 31). Датується в цілому X — V ст. до н. е.; Спочатку П. Н. Шульцем було виділено чотири етапи: X — IX ст.

до н. е.; IX — VIII ст. до н. е.; VIII — VII ст. до н. е.; VII — VI ст. до н. е. В останній час хронологічні межі К.-К. К. розширені — з'явився перехідний етап — VII ст. до н. е. Х. Й. Крис виділено ще один етап К.-К. К. — пізній VI — V ст. до н. е. Етнічна належність — здогадно *тавська*. Найранішим пос. К.-К. К. — природні сховища (Уч-Баш, Балаклавське, Аплама, Балта-Чокрак), які були обжиті населенням пізньої бронзи. Частина пос. виникла на рубежі епох (Кизил-Коба, Сімферопольське). Інші з'явилися у період раннього залізного віку. Пос.: розміщувалися у схилах долин і балок, неукріплені, житла — землянки і наземні споруди, значна кількість господарських ям. Крім пос. у долинах зафіксовані тимчасові стоянки. У двох печерах — Єні-Кала и Кизил-Коба виявлені святилища. Мог. безкург. розміщувалися поряд з пос. Різниця у конструкціях пох. споруд справляє враження нестійкого пох. обряду. Так, на мог. Таш-Джарган — у ряд розміщені кам'яні ящики малих розмірів і кромлехи (Див.: К 110) діаметром до 5 м. У мог. Карлик-Кая неглибокі могили обкладені грубими уламками вапняку. У кожній гробниці по кілька небіжчиків. Особливість речового комплексу К.-К. К. — лощений посуд з своєрідним різним орнаментом, який змінюється на кожному етапі існування к-ри; багато прикрас: гривні, вісімкоподібні блишки, шпильки з веслоподібною, трикутною або спіральною голівкою, сережки спірально-кінчні та біконічні. У V ст. до н. е. К.-К. К. припиняє своє існування — вона асимільована в результаті осідання кочових скіфів (Див.: С 37).

Літ.: *Лесков А. М.* Горний Крым в I тыс. до н. э. — К., 1968. — 170 с.; *Крис Х. Й.* Кизил-кобинская культура в горах. — М., 1981. — 135 с.; *Колесников В. А.* О горах в кизил-кобинской культуре // СА. — 1985. — № 2.

Гаврилюк Н. О.

41. КИНДЖАЛ; КИНЖАЛ; DAGGER. Клинкова зброя ближнього бою з двосічним клинком, який не перебільшує у довжину 50 см і призначений для колючого удару, у меншій мірі — для рівучого. Бронзові К. з'являються у IV тис. до н. е. у Єгипті та *Палестині*; у середині III тис. до н. е. вони поширилися до Індії та Ірану. Наприкінці III на початку II тис. до н. е. бронзові К. з країн Ближнього Сходу через Кавказ потрапляють до Східної Європи. Перші металеві кинджали відомі серед матеріалів трипільської к-ри — у пох. усатівського

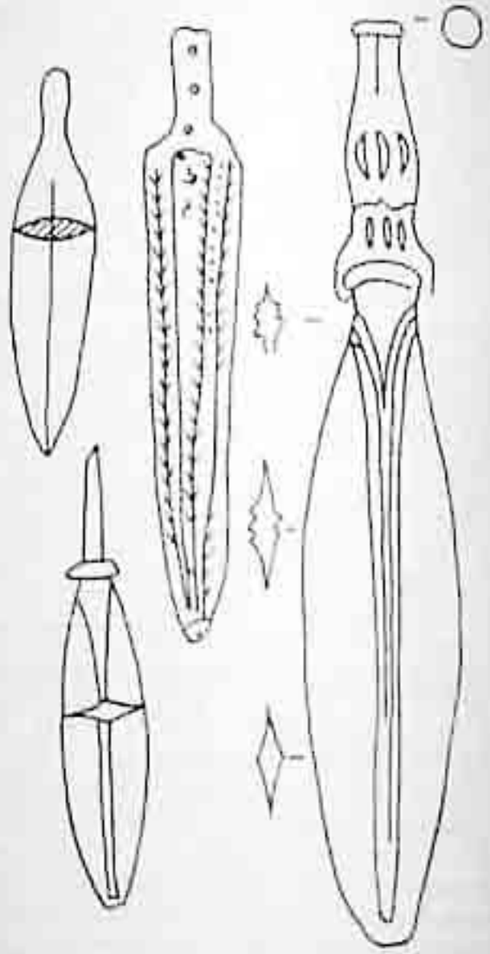

Кинджал.

та софіївського типу і датуються кінцем IV тис. до н. е.

Літ.: *Горелик М. В.* Оружие древнего Востока. — М., 1993. — С. 15.

Гаврилюк Н. О., Відейко М. Ю.

42. КИСТЕНЬ; КИСТЕНЬ; BLUDGEON, FLAIL. Ударна холодна зброя ближнього бою: коротке дерев'яне рукі'я, до одного кінця якого на ремені або ланцюгу підвішувався груз, а до другого — кріпилася петля, що надягалася на руку. Перші К. знайдено у пам'ятках салтово-маяцької к-ри. Поділяються на групи за матеріалом (кістяні, рогові, залізні, бронзові, свинцеві), на типи за формою, а за способом кріплення — на варіанти. Кочовики Південно-Східної Європи запозичили цей вид зброї у салтівців.

Літ.: *Крыганов А. В.* Кистень салтово-маяцкой культуры Подонья // СА. — 1987. — № 2. — С. 88 — 89.

Гаврилюк Н. О.

43. КИШИНІВ-КОРЛАТЕНЬ КУЛЬТУРА; КИШИНЕВ-КОРЛАТЕНЬ КУЛЬТУРА; KYSHYNIV-KORLATEN CUL. К-ра, яка разом з к-рой Гава-Голігради (Див.: Г 1) становить частину к-р канельованого гальштату (Див.: Г 5) найсхідніщої гілки гальштатських пам'яток. К-ра сформувалася в результаті міграції у Дністро-Сіретське межиріччя носіїв к-ри Белегіш II з балканського Подунав'я. Датується XII — X ст. до н. е. У коло гальштатських к-р, пов'язаних з к-рою К.-К. входять пам'ятки раннього залізного віку типу *Козія — Сахарна — Солончени* кінця X — VIII ст. до н. е. і типу *Шолданешти*, які, в свою чергу, помітно впливали на розвиток і формування к-р Лісостепової України та кіммерійської (Див.: К 49).

Літ.: *Смирнова Г. И.* Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II — первой половины I тис. до н. э. // Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — К., 1990. — С. 16 — 19, 23.

Гаврилюк Н. О.

44. КІАФ; КНАФ; KIAF. Бронзовий або залізний черпак з довгою ручкою, яка закінчувалася гусячою або лебединою голівкою чи гачком. Звичайно знаходять разом з грецькими амфорами у пох. знатних скіфів.

Літ.: *Бессонова С. С.* Погребение IV в. до н. э. из Трехбратнего кургана // Скифские древности. — К., 1978. — С. 246.

Гаврилюк Н. О.

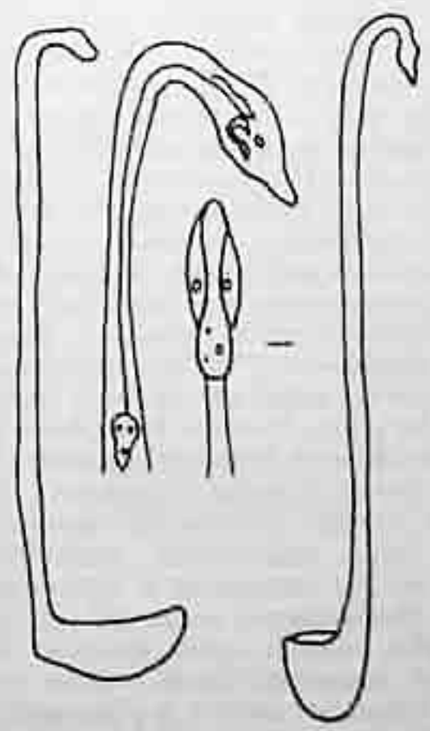

Кіаф.

45. КІК-КОБА; КИИК-КОБА; КІК-КОВА. Пам'ятка епохи мустє у гроті Кік-Коба в 25 км від Сімферополя. Розташована на високому скельному масиві Гірського Криму на правому березі р. Зуї. Відкрита Г. А. Бонч-Осмоловським 1924 р., досліджувалася 1924 — 1926 рр. Матеріали верхнього культурного шару, який В. М. Гладілін відносить до Вюрму I залягали у темно-бурому суглинку. На думку Г. А. Бонч-Осмоловського за вогнища правили штучні заглиблення у підлозі, огорожені уламками вапняку. Населення полювало головним чином на гігантського оленя, коня, сайгу. Кам'яні вироби виготовлені з високоякісного плитчастого кременю. Це знаряддя і сколи невеликих розмірів, багато двобічно оброблених форм, гостроконечників і ножів з лезами, що сходяться, трапляються зубчасті знаряддя. Під тонким прошарком жовтого щебенистого суглинку на скелястому дні у темному щебенистому суглинку знайдені матеріали нижнього шару, які В. М. Гладілін відносить до кінця Рису або початку Вюрму I. Населення полювало на сайгу, бика, гігантського та благородного оленя, коня, віслюка, барана та інших тварин. Вироби виготовлялися з дрібних гальок крейдяного кременю. Знаряддя невеликих розмірів, примітивна техніка розколювання, багато зубчастих форм, мало двобічних виробів, є тейякські гостроконечники з двома зубчастими робочими краями, що заходяться під кутом. 1924 р. у гроті К.-К. досліджені перші на території колишнього СРСР неандертальські пох. Вони співвідносяться з нижнім шаром. Жінка віком біля 35 років була пох. у штучно підправленому заглибленні скельного дна. Її кістяки порушено ямою, випущеною з верхнього шару. Померлу поклали на правий бік з дещо зігнутими ногами головою на північний схід. Поруч знайдено пох. немовляти, кістяк якого лежав скорчено на лівому боці.

Літ.: *Бонч-Осмоловский Г. А.* Грот Кик-Коба. — Л., 1940; Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 29 — 31.

Котова Н. С.

46. КІЛЬЦЕ (КАБЛУЧКА); КОЛЬЦО; FINGER RING. Прикраса пальців рук, виготовлена з каменю або металу. Різниться від перстня відсутністю щитка.

Гаврилюк Н. О.

47. КІЛЬЦЯ МУ́ЛИСТІ; КОЛЬЦА ВЛИСТЫЕ; SILT RING. Мулисті конструкції, які у вигляді кіл оточували насипи великих скіфських кург. (Чортомлик I і II, Завадські мог. Двугорба Могила, Жотокам'янка). Вони правили за каркас надмогильної споруди. Цей архітектурний прийом був досить поширеним у східних районах степового поясу Євразії.

Літ.: *Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1991. — С. 34 — 35.

Гаврилюк Н. О.

48. КІММЕРІЙСЬКА КУЛЬТУРА; КИММЕРИЙСКАЯ КУЛЬТУРА; CIMMERIAN CUL. Відноситься до раннього залізного віку (Див.: З 6). Названа за етносом, який мешкав у степовій і частково лісостеповій зоні, поширеній на заході від нижньої течії Дунаю до Поволжя на сході. Населення цієї території не було однорідним і складалося з кочових, різних за походженням угрупувань. Датується К. К. IX — VII ст. до н. е. Пам'ятки — переважно впускні, рідше — основні пох. у кург. Відомі безкург. пох. і тамчасові сезонні стоянки. К. К. підрозділяються на дві основні групи пам'яток — *чорногорівську* і *новочеркаську*. Їх пох. обряд відбиває уклад кочових воїнів-вершників. Формування цих культурних груп відносно синхронне і їх подальший розвиток відбувався паралельно у взаємодії, хоч і при деякій консервативності чорногорівських старожитностей і більшому поширенні на заключному етапі передскіфського періоду традицій *новочеркаської групи*. Пояснення цьому слід шукати у культурно-історичній ситуації, що склалася на півдні Східної Європи у кінці епохи бронзи — початку раннього залізного віку, після розпаду білозерської (Див.: Б 13) та зрубній (Див.: З 32) культур. Погіршення клімату змусило значну частину степового населення переселитися до місць з сприятливішими природними умовами, у тому числі на Північний Кавказ та Закубання, де у передскіфський період (Див.: З 6) різко зростає кількість мог., більшість з яких мають риси, що свідчать про контакти зі Степом. Це стало одним з важливих факторів у формуванні *новочеркаської* групи пам'яток, основною територією поширення якої вважають саме Північний Кавказ. Сформувалася вона у результаті тісних контактів ранніх кочовиків з осілим населенням Передкавказзя. Разом з тим, згадані вище переселення не призвели до повного запустошення степів. Частина населення залишилася там, зосередившись у місцях, найбільш придатних для жит-тя, наприклад, у долинах річок. Саме з цим населенням слід пов'язувати *чорногорівську* групу пам'яток, що локалізується на широкій території від Заволжя до Низового Дунаю. Це населення мало близький обряд пох. і загальний вигляд матеріальної к-ри, що й степові к-ри епохи пізньої бронзи півдня Східної Європи. Кожна з вищеназваних груп пам'яток мала особливості, пов'язані з територіальним і хронологічним розподілом, різними к-ними впливами або оточенням, специфікою пох. обряду та інвентаря. *Чорногорівську* групу пам'яток К. К. виділив О. І. Тереножкін за впускним пох. у кург. біля хут. Чорногорівський Донецької обл. (1976 р.). Пох. споруди — грунтові прямокутні або овальні ями, катакомба, підбій. Трупоположення — скорчено на боку, переважає східна орієнтація. Речовий комплекс: дерев'яний посуд (чаші, блюда, келихи); керам. посуд (келихи, корчажки, кухонний посуд, що має корені у к-рах пізньої бронзи); стремʼячкоподібні вудила; тридірчасті псалії; метеликоподібні бляхи; бронзові ножі; подовжено-ромбічні, овальні і кілеподібні наконечники стріл; вісімкоподібні бляхи; начольники; спіральні підвіски. Провідні елементи орнаменту — кут, трикутник, зигзаг. *Новочеркаська* група пам'яток К. К. виділена О. О. Іессеном 1954 р. на основі скарбу бронзових предметів, знайдених 1939 р. у м. Новочеркаськ. Пох. споруди — підкург. грунтові мог. прямокутної або овальної форми, зруб-кліть, саркофаг з орнаментом, підбої та катакомби. У влаштуванні могил застосовувались дерев'яні конструкції: перекрит-тя, стовпи, обшивка стін, гробовище. Трупопокладення — витягнуто на спині або на боці, часто головою на захід. Речовий комплекс: бронзові двокільчасті вудила і трипетельчасті псалії, деталі упряжі колісниць, різноманітні бляхи, дволопасні, довговтульчасті, іноді трилопасні наконечники стріл, залізні кинджали і наконечники списів. Переважаючі елементи орнаменту — коло, спіраль, хрест, квадрат, ромб. У керам. комплексі цього періоду також багато лощеного посуду з різноманітним нарізним орнаментом. Виділяється кілька груп посуду: жаботинський, фра-

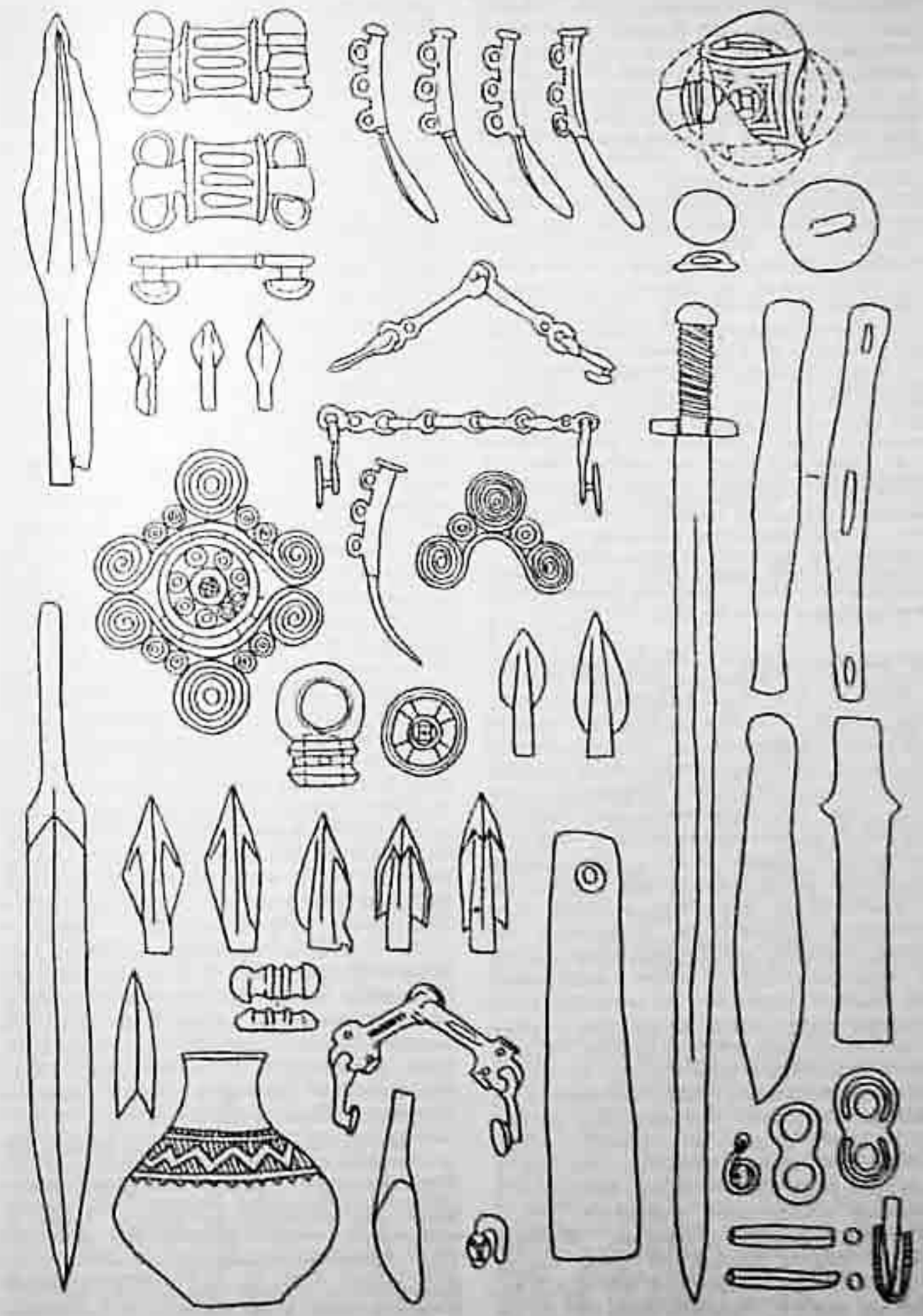

Кіммерійська к-ра.

мійський, північнокавказький кіммерійський. Кінець К. К. пов'язаний з просякненням на територію регіону наприкінці VIII — початку VII ст. до н. е. скіфів (Див.: С 37) з східних районів Євразії. Однак як етнос К. зникли не відразу, частина відкочувала на захід, а також у лісостепові райони України, а інша протягом тривалого часу продовжувала протистояти скіфам на маловазійському театрі бойових дій. К., що залишились на півдні Східної Європи, увійшли до складу скіфського племінного об'єднання на правах субстратного компонента.

Літ.: *Терножкин А. И.* Киммерийцы. — К., 1976; *Лесков А. М.* Курганы, находки, проблемы. — Л., 1981. — С. 84 — 100; *Иессен А. А.* К вопросу о памятниках VIII — VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР // СА. — 1953. — Т. 13; *Chochorowski J.* Kultura Kimmerydów na terenie Europy Środkowej. — Kraków, 1993. — 325 p. *Шарофутдинова Э. С., Дубовская О. Р.* О двух группах погребений предскифского времени в Северном Причерноморье // Проблемы археологических культур степей Евразии. — Кемерово, 1987. — С. 27 — 38; *Мазорчук С. В., Неелов М. М.* О путях и времени формирования раннеочаковских образований на юге европейской части СССР в позднейший киммерийский период // Древности Северного Кавказа и Причерноморья. — М., 1991. — С. 18 — 30.

Мазорчук С. В.

49. КІММЕРІЙЦІ; КИММЕРИЙЦЫ; CIMMERIANS. К. є найдавнішим народом Східної Європи з відомих нам за письмовими джерелами. Це ім'я дійшло до нас з грецьких, ассіро-вавілонських, іудейських і перських письмових джерел, що відображають дві взаємопов'язані та взаємодоповнюючі традиції: античну і давньосхідну. Особливістю традиції є менш розвинутий, у порівнянні з античною, характер, а також суто утілітарна цікавість до невідомих північних народів, що перешкоджає фіксації подробиць про їх побут і суспільний лад. Однак приходити до категоричного висновку щодо повної історичної точності античних свідоцтв не можна. Їх дані також необхідно перевіряти. Виконати це завдання можна лише спираючись на зовнішні, стосовно цієї традиції, джерела, а саме, свідоцтва східних текстів. Особливе значення останніх полягає у тому, що вони були складені одночасно з прямими контактами ассірійців і К. і дають нам досить достовірну інформацію, а також абсолютні дати подій. Античний міф, історичний переказ і ассірійські тексти створили уяву про К. як про численний і суворий у воєнному відношенні народ, найвірогіднішим місцем мешкання якого є південь Східної Європи. Саме тут локалізуються географічні назви, у яких утримується назва К. (*Кіммерія, Кіммерійський Боспор, Кіммерійські переправи* тощо). Ймовірно, основа етноніму "К." (за І. М. Д'яконовим — "швидкісний загін іраномовного кочового населення") було пов'язане з конкретними підрозділами у їх військовій та соціальній організації. Клинописні повідомлення, поряд з даними поем *Гомера*, а також *Біблії* (Книга Буття, X, *1 — 3*. — VIII ст. до н. е.), стоять першими серед письмових свідчень про К. У "Одіссеї" розповідається: "Закотилося сонце і вкрилися темрявою усі шляхи, а судно наше досягло меж глибокого Океану. Там поріг і місто людей кіммерійських, оповитих імлою і хмарами" [XI, *12 — 19*]. Ім'я К. було добре відомим грекомовній античній традиції V ст. до н. е. — рубежу ер. Воно трапляється у "батька історії" *Геродота*, поета *Каллімаха*, значного географа давнини *Страбона* та ін. Пізніше цей етнонім випливає у візантійську епоху — у творах *Орозія, Стефана Візантійського*. Письмові джерела, якими б фрагментарними вони не були, є основою для реконструкції подій, пов'язаних з місцезнаходженням країни К., їх вторгненням на Кавказ і Малу Азію, вивченням взаємовідносин К. з державними утвореннями Давнього Сходу, а також скіфами. К. походи, що успішно завершилися перемогою над сильною державою Урарту і Фрігією, відкрили шлях для вторгнення у Передню Азію іншим народам Євразії. За свідченнями Геродота, К. були вигнані з Північного Причорномор'я скіфами (Див.: С 37), які прийшли зі Сходу, з-за Араксу (Волги). Про етнічну належність К. відомо мало. Аналізуючи збережені власні імена К. лінгвісти доходять висновку, що за мовою вони, вірогідно, були іранцями. З. К. починається "протоісторичний" період в історії давнього населення України (Див.: Д 16).

Літ.: *Дьяконов И. М.* К методике исследований по этнической истории ("киммерийцы") // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. — М., 1981; *Дьяконов И. М.* Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту // ВДИ. — 1951. — № 2. — С. 257 — 356; № 3. — С. 305 — 352; *Археология Украинской ССР.* — К., 1986. — Т. 2. — С. 18 — 20; *Мазорчук С. В.* Киммерийцы на Северном Кавказе. — К., 1994. — С. 5 — 31; *Алексеев А. Ю., Качалова Н. К., Толстиков С. Р.* Киммерийцы: этнокультурная принадлежность. — СПб., 1993. — С. 9 — 50.

Мазорчук С. В.

50. КІНОВАР; КИНОВАРЬ; CINNAVAR. Сульфід ртуті; у природі трапляється у вигляді червоної руди. Подібно до червоної вохри іноді використовувалась для розмальовування речей та тіла.

Літ.: *Бриф У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 110.

Гаврилюк Н. О.

51. КІНСЬКЕ СПОРЯДЖЕННЯ; КОНСКОЕ СНАРЯЖЕНИЕ; HARNESS; HORSE TRAPPINGS. Пристосування, що надягаються на коня для роботи на ньому та управління. До К. С. верхових коней відносять вуздечки (оголів'я — Див.: О 3) з різного роду трензелями і мундштуками (вудилами, псалінами — Див.: П 12; М 70), сідлами тощо. До К. С. упряжних коней відносяться різні види упряжі (збруї): бокові ремені, наочники, начільники, нахрапники, підгрудники (підперсся) та ін. У передскіфській та скіфській (Див.: С 37) час К. С. доповнювалось різного роду бляхами, навершнями, ворварками, нащічниками та іншими деталями, які часто знаходять у пох. коней.

Літ.: *Гурович Л. Я., Рогалев Г. Т.* Справочник по коневодству и конному спорту. — М., 1991. — С. 92; *Глініська В. А.* Скіфська вуздечка VI ст. до н. е. // Археологія. — 1961. — Т. 13; С. 17 — 23; *Мурзин В. Ю., Черненко Е. В.* О средствах защиты боевого коня в скифское время // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 155 — 168.

Гаврилюк Н. О.

52. КІРОВЕ; КИРОВО; KIROVE. Пос. епохи пізньої бронзи. Розташоване на схилі високого пагорба, витягнутого зі сходу на захід, північно-західній околиці с. Кірове Ленінського р-ну Криму. Досліджувалося 1960 — 1961, 1964 — 1967 рр. О. М. Лесковим. Пос. складалося з матеріалів сабатинівської (Див.: С 1) та білозерської (Див.: Б 13) к-р, не розділених стратиграфічно. Виявлені наземні глинобитні житла з кам'яними основами, землянки, відкриті вогнища, два великих зольники (Див.: З 29) і понад 20 господарських ям. Найбільшу групу знахідок становить керам.: горщики, слоїки, корчаги, келихи, цідилки. Інші вироби з глини представлені пряслицями, фігурками тварин і т.п. На пос. зібрано унікальну колекцію кістяних виробів, що налічує понад 200 одиниць. Серед них: псалії, наконечники стріл, бляхи, застібки, пронизки, підвіски. Вироби з каменю представлені сокирами, булавами, вкладишами до серпів, зернотерками, грузилами, пестиками. Відомі також металеві знаряддя праці (шила, ножі, серп) і прикраси (шпильки, кільця, пронизка). Головні напрями господарської діяльності: землеробство, скотарство, обробка металів. Датується пос. у цілому XIII — X ст. до н. е.

Літ.: *Лесков А. М.* Кировское поселение // Древности Восточного Крыма. — К., 1970. — С. 7 — 59; Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 519 — 523.

Мазорчук С. В.

53. КЛАДКА; КЛАДКА; MASONRY; BRICKWORK. Процес штучного або пошарового розміщення у визначеному порядку будівельних матеріалів для утворення масивних частин будинків; також — самі ці частини, коли вони розглядаються з боку загальних ознак будови. К. розрізняють за матеріалами (цегляна, кам'яна тощо), характером розміщення (рядова, три — двошарова тощо), за способом виконання і т. п.

Літ.: *Крымицкий С. Д.* Жилые дома античных городов Северного Причерноморья. — К., 1982. — 166 с.

Гаврилюк Н. О.

54. КЛАС; КЛАСС; KLASS. Загальний термін, який відноситься до будь-якого розподілу матеріалу на групи, що базуються на подібності і розбіжностях; будь-яка така група зветься К. Є дещо більше, ніж простий розподіл матеріалу: внутрішня єдність і внутрішня ізольованість. Усі колекції можуть бути розчленовані, але не всі можуть бути класифіковані. Група схожих предметів. Група однотипних предметів. Підвідділ типу, що об'єднує кілька груп.

Літ.: *Колпаков Е. М., Бочкарев В. С., Васюк Н. О. и др.* Классификация в археологии. — М., 1990. — С. 24.

Гаврилюк Н. О.

55. КЛАСИФІКАЦІЯ; КЛАССИФИКАЦИЯ; CLASSIFICATION. Виділення різних груп матеріалу і опис цих груп таким чином, щоб були зрозумілі спільності усередині кожної групи і різниця між ними. Упорядочення феноменів у групи (класи), яке базується на спільності ознак. Виділення типів. Процедура формування нових класів, їх найменування і визначення у термінах діагностуючих зразків (паттернів) (Див.: П 22) ознак або комплексів зразків.

Літ.: *Колпаков Е. М., Бочкарев В. С., Васюк Н. О. и др.* Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 9.

Гаврилюк Н. О.

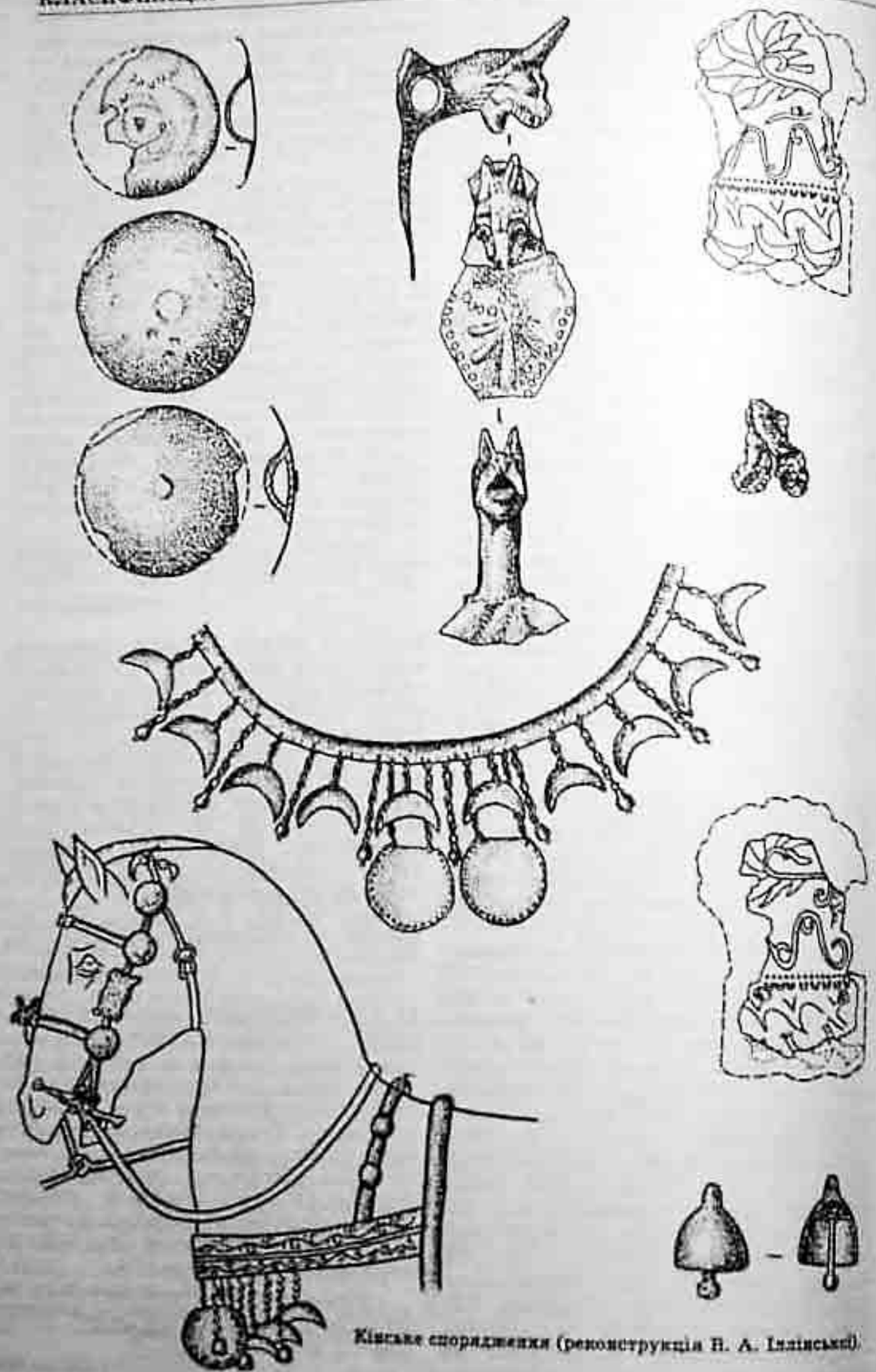

Кінське спорядження (реконструкція Н. А. Іллінської).

56. КЛАСИФІКАЦІЯ АНАЛІТИЧНА; КЛАССИФИКАЦИЯ АНАЛИТИЧЕСКАЯ; ANALYTICAL CLASSIFICATION. К., що одержується формуванням послідовних серій класів за окремими ознаками артефактів, які виявляють моди і є початковим етапом процедури К., що передує типологічній К. Групування з врахуванням усіх помічених ознак, які є у матеріалі, з організацією для кожного параметру окремої шкали і розміщенням у ній матеріалу. Для одного й того ж матеріалу будується одразу не одна сітка К. А., а багато і ці сітки взаємно перетинаючись, утворюють координаційну решітку арх. к-ри.

Літ.: *Колпаков Е. М., Бочкарев В. С., Васкул Н. О. и др.* Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 15.

Гаврилюк Н. О.

57. КЛАСИФІКАЦІЯ АРТЕФАКТНА; КЛАССИФИКАЦИЯ АРТЕФАКТНАЯ; ARTEFACTICAL CLASSIFICATION. Процедура К. А. і визначення їх за допомогою конфігурації ознак, відомих як типи.

Літ.: *Колпаков Е. М., Бочкарев В. С., Васкул Н. О. и др.* Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 19.

Гаврилюк Н. О.

58. КЛАСИФІКАЦІЯ ЗОВНІШНЯ; КЛАССИФИКАЦИЯ ВНЕШНЯЯ; SUPERFICIAL CLASSIFICATION. Процедура К. залишків, але не для вивчення їх власної природи, а для виділення конфігурації ознак або їх комплексів, що вказує на позицію цих залишків у вимірах форми, простору або часу.

Літ.: *Колпаков Е. М., Бочкарев В. С., Васкул Н. О. и др.* Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 19.

Гаврилюк Н. О.

59. КЛАСИФІКАЦІЯ ІНТУЇТИВНА; КЛАССИФИКАЦИЯ ИНТУИТИВНАЯ; INTUITIONAL CLASSIFICATION. При її побудові відношення подібності і розбіжності між одиницями К. І. встановлюється через широкий спектр спостерігаємих, але не визначених характеристик, кожна з яких може відображати суміш імпульсів.

Літ.: *Колпаков Е. М., Бочкарев В. С., Васкул Н. О. и др.* Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 20.

Гаврилюк Н. О.

60. КЛАСИФІКАЦІЯ МОРФОЛОГІЧНА; КЛАССИФИКАЦИЯ МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ; MORPHOLOGICAL CLASSIFICATION. Процедура формування К. М. комплексів і визначення їх за допомогою діагностуючих комплексів М. рис.

Літ.: *Колпаков Е. М., Бочкарев В. С., Васкул Н. О. и др.* Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 18.

Гаврилюк Н. О.

61. КЛАСИФІКАЦІЯ НАЙВИЩОГО РАНГУ; КЛАССИФИКАЦИЯ ВЫСШЕГО РАНГА; EXTRA CLASS CLASSIFICATION. Продукт пояснювальної, а не описуючої стадії. У ній, на скільки це можливо, арх. об'єкти розкривають свою сутність.

Літ.: *Колпаков Е. М., Бочкарев В. С., Васкул Н. О. и др.* Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 10.

Гаврилюк Н. О.

62. КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИРОДНА; КЛАССИФИКАЦИЯ ЕСТЕСТВЕННАЯ; NATURAL CLASSIFICATION. Дослідження закономірностей, закладених у самому матеріалі, виділення груп ознак з такими межами і характеристиками, що відбивають особливість матеріалу.

Літ.: *Колпаков Е. М., Бочкарев В. С., Васкул Н. О. и др.* Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 10.

Гаврилюк Н. О.

63. КЛАСИФІКАЦІЯ ТАКСОНОМІЧНА; КЛАССИФИКАЦИЯ ТАКСОНОМИЧЕСКАЯ; TAXONOMIC CLASSIFICATION. Процедура ділення деякої колекції на класи, які прогресивно зменшуються відповідно до послідовно вибраних ознак. Класи кожного рівня визначаються ознаками, які були використані для їх формування. Формування одного набору класів, що диференціюють артефакти якоїсь колекції відповідно до типів. Кожний К. Т. характеризується одним чи більше модами (Див.: М 52), відібраними з повної кількості модів, виділених засобами аналітичної класифікації.

Літ.: *Колпаков Е. М., Бочкарев В. С., Васкул Н. О. и др.* Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 13.

Гаврилюк Н. О.

64. КЛАСИФІКАЦІЯ ТЕХНОЛОГІЧНА; КЛАССИФИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЧЕСКАЯ; TECHNOLOGICAL CLASSIFICATION. Процедура формування класів артефактів або властивостей за технологічно значимими ознаками.

Літ.: *Колпаков Е. М., Бочкарев В. С., Васкул И. О. и др.* Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 12.

Гаврилюк Н. О.

65. КЛАСИФІКАЦІЯ ТИПОЛОГІЧНА; КЛАССИФИКАЦИЯ ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ; TYPOLOGICAL CLASSIFICATION. Розподіл матеріалу за групами, що існують у реальній дійсності. Використовується у історичних побудовах, систематиці арх. матеріалів. У рамках контексту досить подібних артефактів К. на Т. є процес виявлених комбінації ознак, які відбиралися творцями артефактів. Означає також розподіл матеріалу на класи шляхом вибору пробних конфігурацій, ознак, модів чи типів, перевірки їх здатності до розподілу матеріалу за гомогенними класами і зміни цих конфігурацій на інші. К. Т. досягається також шляхом штучного розмежування і обмеження виділених типів на основі суворих, але довільно заданих критеріїв. Вона основана на нерівному зваженні ознак, що формуються у ієрархічному порядку в такий спосіб, що ознаки, які визначають кожний клас, залежать від порядку, у якому ці ознаки розглядаються.

Літ.: *Колпаков Е. М., Бочкарев В. С., Васкул И. О. и др.* Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 16.

Гаврилюк Н. О.

66. КЛАСИФІКАЦІЯ ФУНКЦІОНАЛЬНА; КЛАССИФИКАЦИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ; FUNCTIONAL CLASSIFICATION. Процедура формування класів артефактів або властивостей за ознаками, які робили їх корисними у тих чи інших сферах діяльності.

Літ.: *Колпаков Е. М., Бочкарев В. С., Васкул И. О. и др.* Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 16.

Гаврилюк Н. О.

67. КЛАСИФІКАЦІЯ ХОРОЛОГІЧНА (ГЕОГРАФІЧНА); КЛАССИФИКАЦИЯ ХОРОЛОГИЧЕСКАЯ (ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ); CHOROLOGICAL CLASSIFICATION. Класифікація комплексів з точки зору їх поширення.

Гаврилюк Н. О.

68. КЛАСИФІКАЦІЯ ХРОНОЛОГІЧНА; КЛАССИФИКАЦИЯ ХРОНОЛОГИЧЕСКАЯ; CHRONOLOGICAL CLASSIFICATION. Процедура формування класів артефактів шляхом вивчення тільки їх хронологічно значущих властивостей для того, щоб виявити хронологічні визначальники.

Літ.: *Колпаков Е. М., Бочкарев В. С., Васкул И. О. и др.* Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 16.

Гаврилюк Н. О.

69. КЛАСИФІКАЦІЯ ШТУЧНА; КЛАССИФИКАЦИЯ ИСКУССТВЕННАЯ; CLASSIFICATION ARTIFICAL. Виділення стабільних груп, що нав'язують матеріалу розподіл зовні; розбивка його на групи, які у більшості випадків йому не притаманні.

Літ.: *Колпаков Е. М., Бочкарев В. С., Васкул И. О. и др.* Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 17.

Гаврилюк Н. О.

70. КЛАСТР; КЛАСТР; CLASTR. Група просторово близьких арх. одиниць, внутрішня варіабільність яких здається подібною таким в усій популяції.

Літ.: *Колпаков Е. М., Бочкарев В. С., Васкул И. О. и др.* Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990.

Гаврилюк Н. О.

71. КЛЕВЕЦЬ; КЛЕВЕЦ; KLEVETS. Інша назва — чекан. Зброя ближнього бою з коротким руків'ям, з вузьким горизонтально розміщеним клинком, загостреним на кінці. За його допомогою досягається максимальна концентрація сили удару на мінімальній площі поразки, що при масивності клинка й потужному руків'ї надає цій зброї ударно-колючий ефект. Перші К. з'явилися у мідному віці. Виготовлялися вони з міді або рогу оленя. Відомі вони також на Сході — у *Месопотамії*. Поширення К. відноситься до середини I тис. до н. е.

Літ.: *Горелик М. В.* Оружие Древнего Востока. — М., 1992. — С. 53.

Гаврилюк Н. О.

72. КЛЕЙМО; КЛЕЙМО; STAMP. Знак на поверхні амфори, що наносився господарем гончарної *майстерні* (фабрикантом), або особою, відповідальною за випуск продукції (астиномом) на ручку, шийку, а іноді й ніжку (клеймо на ніжці з Кам'янського гор.) амфори. Найранніші

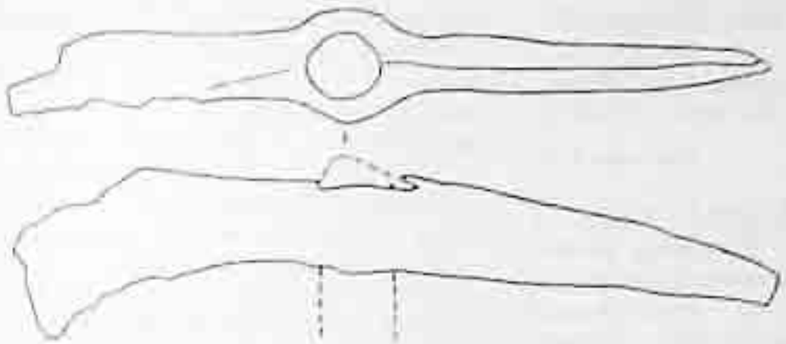

Клевець.

амфори з К. датуються другою половиною V ст. до н. е. і походять з майстерень *Фасоса*. Пізніше у скіфських пам'ятках з'являються амфори з *гераклейськими* К., з середини IV ст. до н. е. — *синопські* амфори з астиномними К., пізніше — *херсонеські*, *родоські* та ін. Саме за хронологією амфорних К. датується більшість скіфських пам'яток (Див.: С 37).

Літ.: *Граков Б. Н.* Древнегреческие клейма с именами астиномов // РАНИОН. — 1928. — С. 27 — 150; *Виноградов Ю. Г.* Керамические клейма острова Фасос // Нумизматика и эпиграфика. — 1972. — Т. 10. — С. 3 — 52; *Борисова В. В.* Керамические клейма Херсонеса и классификация Херсонесских амфор // Нумизматика и эпиграфика. — 1974. — Т. 11. — С. 99 — 125.

Гаврилюк Н. О.

73. КЛЕКТОН; КЛЕКТОН; CLACTONIAN. Кременева індустрія нижнього палеоліту. Відноситься головним чином до Великого межльодовиків'я (міндельрисського). Одержала назву від м. Клектон (Ессекс), до артефактів якої входять оброблені кременеві відщепи й оббиті гальки, деякі з них можуть бути віднесені до чопперів (Див.: Ч 7). Ручні рубила відсутні. К. і споріднені до них індустрії поширені на усій Північноєвропейській рівнині, на північ і схід від району основної концентрації ручних рубил.

Літ.: *Брев У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 116.

Гаврилюк Н. О.

74. КЛІЩІВ; КЛІЩЕВ; KLISCHIV. Пос. трипільської к-ри (Див.: Т 35) мідного віку. Розташоване на Південному Бузі біля с. Кліщів Вінницької обл. Відкрите І. П. Хавлюком, досліджувалося І. І. Зайцем (1969 — 1980 рр.). Налічувало близько 48 жител, розкопано 14 — 16 "майданчиків" та дві напівземлянки. Глинобитні житла одноповерхові з дерев'яним перекриттям, обмазані глиною, мали від одного до чотирьох приміщень. Печі склепінчасті, з глини. Колекція керам. — 18 тис. фрагментів та 300 реконструйованих посудин. Характерним є поєднання в одному комплексі посуду з розписом та заглибленим орнаментом, що пояснюється впливом та проникненням сюди трипільських (кукутенських) (Див.: К 114) племен Подністров'я. Основу господарства становили землеробство (плівчасті пшениці) та тваринництво (бик — 21,5 %, свиня — 70, вівця — 8,2 %). Радіовуглецева дата для К. — ЛЕ — 1060: 5100±50 р. тому, друга половина IV (друга половина V) тис. до н. е.

Літ.: *Заяц И. И., Рыжов С. Н.* Поселение трипольской культуры Кляцев на Южном Буге. — К., 1992. — 178 с.

Відейко М. Ю.

75. КНЕМІДИ; КНЕМИДЫ; KNEMIDY. Частина захисного обладунку давніх греків (інша назва — поножі). Закривали гомілки воїнів. Виготовлялися з суцільного бронзового листа, вигнутого у формі гомілки. Подекуди трапляються у пох. знатних скіфів IV ст. до н. е. — у Товстій

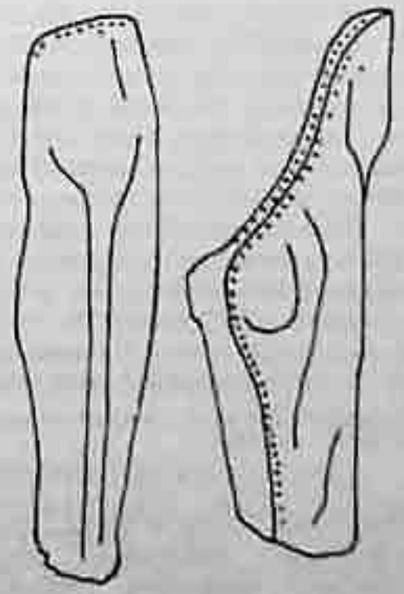

Кнеміди.

Могилі (Див.: Т 24), у пох. Новорозанівка (Див.: Д 28) та ін.

Літ.: *Черненко Е. В.* Оружие из Толстой Могилы // Скифский мир. — К., 1975. — С. 152 — 174.

Гаврилюк Н. О.

76. КОЗЕЛ; КОЗЕЛ; KOZEL. Один з кург. скіфської (Див.: С 37) знаті, розкопаний біля с. Новоолександрівка Нижньосірогозького р-ну Херсонської обл. 1865 р. І. Є. Забеліним. Висота насипу 14 м, глибина вхідної ями 9,6 м. Від неї з кутів відходили чотири камери. Кург. К. мав конструкцію пох. споруди, подібну Чортомлицькій (Див.: Ч 10). Пох. пограбоване. У камері знайдено уламки керам., кілька золотих гудзиків, бляшку із зображенням голови *Афіни* у шоломі з маскою лева. На захід від вхідної ями розміщувалася кінська могила з трьома відділами, де пох. 14 коней у вуздечкових наборах з бронзи (5) та срібла (6). На чотирьох знайдено золоте окуття передньої та задньої лук сідел. До кінського набору входили фігурні начільники із скульптурною голівкою звіра, орнаментовані нащічники із зображеннями птахів, а також гравіровані бляшки свастикоподібної форми. Разом з пох. коней захоронено й "конюхів". Пох. датується другою половиною IV ст. до н. е.

Літ.: *Лесман О.* Скарбы курганів Херсонщини. — К., 1974. — С. 15 — 16; *Мелюкова В. А., Терпиловский А. Н.* Скифы VII — IV вв. до н. э. — К., 1982. — С. 148.

Гаврилюк Н. О.

77. КОЛЛАГЕННИЙ АНАЛІЗ; КОЛЛАГЕНОВЫЙ АНАЛИЗ; COLLAGEN CONTENT. Кістка тварини в основному складається з фосфату кальція у сполуці з жиром і кістковим протеїном або колагеном. Після смерті жир розкладається. К. існує довше, хоч його кількість і зменшується. Вона може бути виміряна за допомогою визначення кількості азоту. Кістки різного віку, знайдені в одному місці, можна розрізнити за складом азоту. К. А. застосовується у комплексі з фторним і радіометричним аналізами.

Літ.: *Брев У., Трелл Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 116.

Гаврилюк Н. О.

78. КОЛЕСО; КОЛЕСО; WHEEL. Одне з найважливіших досягнень людства. Використання колісного транспорту мало вирішальне значення для хліборобства та скотарства. Відповідно до моноцентричної гіпотези Г. Чайлда, колесо та колісний транспорт винайдено наприкінці IV тис. до н. е. у Передній Азії, звідки протягом III тис. до н. е. вони поширилися у Південно-Східну Європу, на Кавказ, у Південноукраїнські степи та Іран. У Передній Азії застосовувалися *візки* з відкритою або закритою повозкою з чотирма суцільними К. (глиняні моделі з Ур, Сузи — Див.: К 79). В них запрягалися воли, мули, онагри. Поява К. з шпицями фіксується за зображенням на анатолійських печатках з Кюль-Тепе і месопотамських теракотових табличках першої чверті II тис. до н. е. У Південноукраїнських степах чотириколісні та двоколісні візки з'являються у давньоямній к-рі (Див.: Д 1).

Літ.: *Кузьмина Е. Е.* Этапы развития колесного транспорта Средней Азии в эпоху эneолита и бронзы // ВДИ. — 1980. — № 4. — С. 11 — 35.

Гаврилюк Н. О.

79. КОЛІСНИЦЯ; КОЛЕСНИЦА; CHARIOT. Колісний візок для ведення бою. Легка бойова К. звичайно несла двох людей — воїна і візника. Появу К. можна розглядати як підсумок великої цілеспрямованої роботи, завданням якої було створення нового потужного наступального засобу. Намагання давніх конструкторів були спрямовані на полегшення ваги візка і вдосконалення упряжі. Попередником і можливим прототипом К. є важкий візок з чотирма суцільними масивними колесами, розрахованим на запряжку биків та віслюків. Вона відома в урукському періоді *Месопотамії*. Зображення подібних візків є серед наскельних малюнків *Внутрішнього Тянь-Шаню*. В ущелині *Саймалі-Таш* (Киргизія) виявлено не менш десятка малюнків колісних візків із запряженими у них биками. Вони датуються епохою енеоліту (Див.: Е 11) (III тис. до н. е.). Особливого значення К. набули після полегшення їх конструкцій. Вони почали виготовлятися на двох колесах з шпицями. К. цього типу швидко поширилися у Євразії до середини II тис. до н. е., досягли Греції та Індії. У мог. Синташта на південному Уралі, які відносяться до XVII — XVI ст. до н. е., знайдені залишки найдавнішої у Старому Світі двоколесної одновісної К. з колесами з 9 шпицями. Про культ колеса та К. у носіїв зрубної (Див.: З 33) і *андронівської* к-р у Поволжі свідчать знахідки глиняних моделей коліс і бронзових блях, що імітують колесо з шпицями, та посуду з такими самими зображеннями. Стиль зображень на посуді подібний до зображень на петроглифах України (Кам'яна Могила — Див.: К 8), Казахстану (Каратау, Тамгали), Паміру (Текке-Таш), Гобі (Хобдо-Сомон). Поширення К. у Передній Азії у середині II тис. до н. е. більшість дослідників пов'язує з приходом індоаріїв (Див.: І 5). Точніше: значення індоаріїв полягає не в тім, що вони принесли самі (легкі екіпажі з колесами з шпицями були відомі у Анатолії раніше), а в тім, що вони привели високопорідних тренованих коней, здатних ходити в упряжі. К. використовувалися на полюваннях, під час парадних виїздів та похорону. Однак найчастіше їх застосовували у військовій справі. Вони були ударною силою у війську до середини I тис. до н. е. у Середземномор'ї та на Близькому Сході, до рубежу нашої ери у Західній Європі. Основне завдання К. полягало в тому, щоб слугувати рухомою платформою, з якої ведеться бій. Через їх високу вартість утримання К. було привілеєм знаті. Пох., де знайдено К., відомі у Китаї, в епоху бронзи, на півдні Східної Європи, Кіпрі (ранній залізний вік), у кельтів латенського періоду (Див.: Л 4; К 31). Після того, як у пізньоримський час були виведені крупні породи коней К. замінила рицарська кіннота.

Літ.: *Piggott T. S.* Chariots in the Caucasus and China // Antiquity. — 1974. — Vol. XLVIII. — S. 16 — 23;

Черненко Е. В.

Колесницы Кавказа эпохи поздней бронзы // Эneолит и бронзовый век Украины. — К., 1976. — С. 135 — 160; *Кузьмина Е. Е.* Происхождение индоариев в свете новейших археологических данных // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. — М., 1981. — С. 101 — 115; *Новгородова Э. А.* Древняя Монголия. — М., 1989. — С. 140 — 148; *Генинг В. Ф., Зданович Г. Б., Генинг В. В.* Синташта. — Челябинск, 1992. — 400 с.

Гаврилюк Н. О., Махортих С. В.

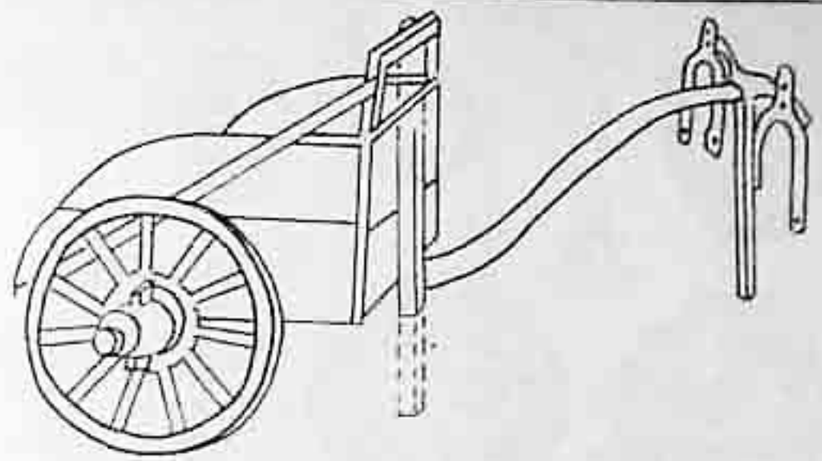

Колісниця (реконструкція В. Ф. Генінга, В. В. Генінга, Г. Б. Здановича)

80. КОЛОДНЕ (СКАРБ); КОЛОДНОЕ (КЛАД); KOLODNE (HOARD). Скарб, знайдений у с. Колодне у Закарпатті, і який надійшов 1892 р. до збірки Т. Легоцького. Датується XIV — XIII ст. до н. е. Складався з 28 бронзових предметів: кельтів, сокир, рибальського гачка, бойових чекано-молотів, шпильки з конічною голівкою кипрського типу, браслета, підвісок-лунниць, спіралі.

Літ.: *Археологія* Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 374.

Гаврилюк Н. О.

81. КОЛОМИЙЩИНА І; КОЛОМИЙЩИНА І; KOLOMYSCHYNA I. Пос. мідного віку (трипільська культура етапу СІ). Розташоване біля с. Халеп'я Київської обл. в уроч. Коломийщина. Досліджувалося В. В. Хвойкою, пізніше — Трипільською експедицією (1934 — 1939 рр.) Інституту арх. НАН України під керівництвом С. С. Магури, потім — Т. С. Пассек. Одне з перших пос. трипільської к-ри, розкопане повністю. Відкрито 36 жител з 40, розташованих у два кола. Житла: каркасно-стовпової конструкції, обмазані глиною, майданчики (точки), купи черепашок (між житлами). Датується першою половиною III (першою половиною IV) тис. до н. е.

Літ.: *Пассек Т. С.* Розвалки на поселенні Коломийщина трипільської культури. — К., 1940. — С. 9 — 27.

Відейко М. Ю.

82. КОЛОМИЙЩИНСЬКИЙ ТИП; КОЛОМИЙЩИНСКИЙ ТИП; KOLOMYSCHINS'KIY TYPE. Тип пам'яток трипільської к-ри мідного віку (етап СІ). Епонімна пам'ятка — пос. Коломийщина І (Див.: К 80). Пам'ятки К. Т. поширені

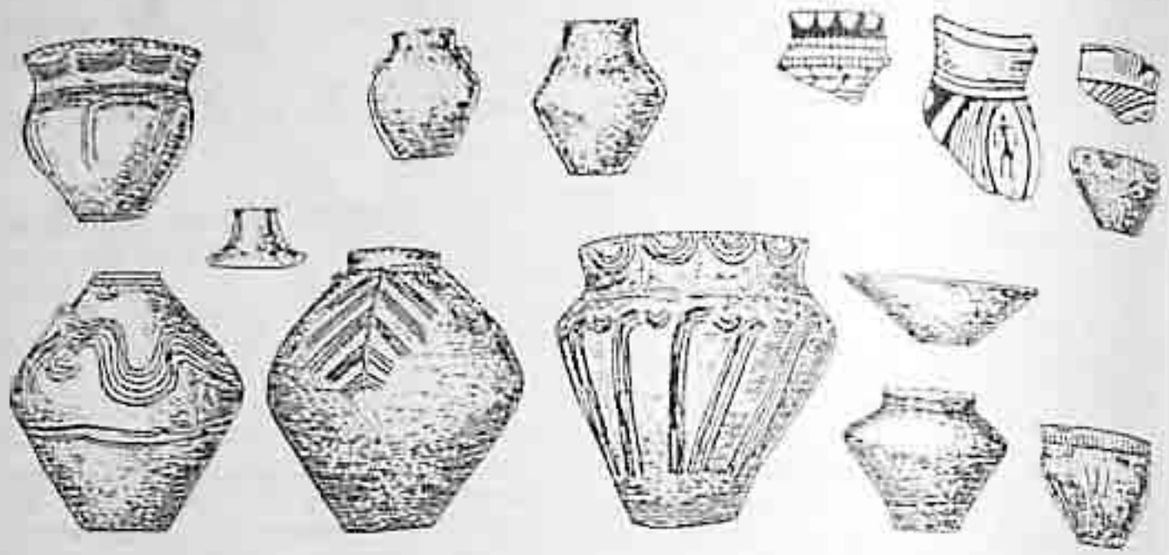

Коломийщинський тип.

у Середньому Подніпров'ї від Києва до Канева на правому березі Дніпра. Датується першою половиною III (першою половиною IV) тис. до н. е. Склався на базі більш ранніх пам'яток етапу BII у Цьому районі (Гребені, Коломийщина II). Відомо близько 15 пос., на яких налічували 20 — 40 глинобитних жител ("майданчики"). Характерними є знахідки куп черепашок на пос. Особливістю керам. комплексу є наявність столового посуду із заглибленим орнаментом, розписного посуду — імпортованого з пам'яток Канівської групи. Господарство комплексне — землеробсько-скотарське. Сусіди — племена канівської групи трипільських пам'яток (Див.: Т 35), дніпро-донецької (Див.: Д 13) неолітичної к.-і. с. Пам'ятки К. Т. — тло для формування пам'яток Лукашівського типу (початок СII) (Див.: Л 25).

Літ.: *Археология Украинской ССР.* — К., 1985. — Т. 1. — С. 242 — 245.

Відейко М. Ю.

83. КОЛОТУШКА; КОЛОТУШКА; BEETLE. Знаряддя гончарства — великий дерев'яний молот, яким подрібнювали вилежану глину.

Літ.: *Пеньковська О.* Етнографічний словник на родинної гончарської термінології Лівобережної України. — Оснівка, 1992. — С. 28.

Гаврилюк Н. О.

84. КОЛУМБАРІЙ; КОЛУМБАРИЙ; COLUMBARIUM. Назва походить від лат. columbarium — голуб'ятня. Сховище для урн із залишками кремації.

Літ.: *Словарь иностранных слов.* — М., 1984. — С. 310.

Гаврилюк Н. О.

85. КОМАРОВ; КОМАРОВ; KOMAROV. Пос. доби раннього залізного віку біля с. Комаров Кельменецького р-ну Чернівецької обл. Відкрите 1950 р. Т. С. Пасек, 1956 р. досліджувалося М. Ю. Смішком, 1963 — Г. І. Смірновою, 1976 — Л. І. Крупельницькою, 1978 — 1979 рр. — Г. Т. Ковпаненко. На пос. площею 2,7 га виявлено 8 плям від розораних зольників діаметром 11 — 20 м. Частково розкопані три зольники та "майданчики" між двома з них, загальна площа — 1300 м². Культурний шар зольників, потужністю 0,45 — 0,6 м, складався з гумусного грунту перемішаного з попелом. У ньому знайдені жертовники, обпалене каміння, скупчення глиняної обмазки, уламки горщиків, побутові речі, кістки тварин. На "майданчиках" — багато ям, заповнених попелом та арх. матеріалом. У деяких з них — прошарки глини. Знахідки представлені уламками посуду: горщиків тюльпано- або слоїкоподібної форми з наліпними валиками на плічках, мисок, черпаків з вушками та корчаг. Останні прикрашені нарізним та штампованим орнаментом, каннелюрами, конічними або сегментоподібними виступами. Особливу увагу заслуговує горщик з чотирма додатковими шийками у верхній частині тулуба. Такі посудини вважаються культовими. Знайдені вироби з глини (прясличка, котушка), кістки (проколки, лощила), каменю (жорнови, розтирачі, сокири), крем'ю

Комаровська к-ра.

вкладиші до серпів, скребачки, мідні шпильки (дві з петлеподібною голівкою, одна — з круглою шляпкою та виступом на ній). Шпильки датуються IX ст. до н. е. Само ж пос. відноситься до другого періоду чорноліської к-ри (Див.: Ч 9) і датується IX — початком VIII ст. до н. е.

Ковпаненко Г. Т.

86. КОМАРО́ВСЬКА КУЛЬТУРА; КОМАРО́ВСКАЯ КУЛЬТУРА; KOMAROVS'KA CUL. К-ра епохи середньої бронзи (Див.: Б 31). Епонімна пам'ятка — пос. і мог. біля с. Комаров Івано-Франківської обл., які досліджувалися Т. Сулимирським. Ареал: Середнє и Верхнє Подністров'я. Датується XV — XII ст. до н. е. Виділяються такі локальні варіанти: *комаро́вський* — на Дністрі; *білопотоцький* — у Середньому Подністров'ї; *волинсько-тшинецький* — між Південним Бугом і Случчю; *народичевський* — у східній частині Волинського Полісся і на Дніпрі. Вважається праслов'янською к-рою. Склалася на місцевій основі під сильним впливом к-р *Костиш* та *Монтеору* (Див.: М 66). Неукріплені пос. (Комаров, Незвисько) розміщувалися на високих берегах річок, оз., останців корінного берега. Житла — наземні з дерев'яними стінами на кам'яній основі з піччю у кутку і вкопаними у землю великими посудинами. Пох. пам'ятки: кург. (Комаров, Буківня, Войцехівка) і грунтові (Білий Потік, Нагоряни, Городниця) мог. з кремацією (Див.: К 104) та інгумацією (Див.: І 4). Небіжчики лежали на рівні давнього горизонту або у неглибоких грунтових ямах, скорчено на боці. Трапляються кам'яні ящики і дерев'яні загородки. Для речового комплексу є характерною кераміка з потовщеними і зрізаними горизонтально або навскіс вінцями, тюльпаноподібні посудини, миски, вази з двома ручками, черпаки. Орнамент — прокреслені лінії, наліпні валики. Серед інвентаря клиноподібні сокири, серпи, скребачки, наконечники до стріл з кременю, шила, прясличка, грузила. Бронзові вироби представлені в основному прикрасами: шпильками, браслетами, гривнями, фібулами, намистом. Основа економіки: землеробство і скотарство. Частина племен К. К. увійшла до масиву племен східнотшинецької к-ри (Див.: С 22).

Літ.: *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. — К., 1982. — С. 54 — 59; *Археология Украинской ССР.* — К., 1985. — Т. 1. — С. 428 — 437.

Моторний С. В.

87. КОМИШУВАХА; КАМЫШЕВАХА; KOMUSHUVAHA. Впускне пох. передскіфського часу, відкрите 1898 р. М. Ю. Бранденбургом в уроч. Золотий Рудник біля с. Комишуваха Бахмутського р-ну Харківської обл. Кістяк лежав головою на схід. При ньому виявлені: бронзові вудила з стрем'ячкоподібними кінцями і парою тридірчастих псалій, лунниця, маленький черешковий бронзовий ніж з горбатою спинкою. Пох. входить в одну групу з чорногорівськими

(Див.: К 38) пам'ятками, які іноді називають чорногорівсько-комишувахськими.

Літ.: *Терешкин А. Н.* Киммерийцы. — К., 1976. — С. 48.

Гаврилюк Н. О.

88. КОМПРЕЦЬ; ВОРОТНИЧОК; COLLAR. Потовщення на зовнішньому боці вінець посудини, сформоване або зроблене каліпом. Вперше зафіксовані на посуді нижньодонської неолітичної к-ри (Див.: Н 19). Наприкінці V тис. до н. е. стають характерною ознакою керам. Маріупольської області (Див.: М 6). Пізніше К. відомі на посуді репінської (Див.: Р 6) і пізньоданьонимної к-р (Див.: Д 1). Широко застосовувалися в епоху бронзи.

Котова Н. С.

89. КОМПІЛЯЦІЯ; КОМПИЛЯЦИЯ; COMPILATION. Будь-яка послідовність взаємопов'язаних висловів з метою опису предметів матеріальної к-ри, які необхідно об'єднати в одному заводі для полегшення вивчення пов'язаних з ним історичних проблем.

Літ.: *Гарден Ж. К.* Теоретическая археология. — М., 1983. — С. 67.

Гаврилюк Н. О.

90. КОМПЛЕКС; КОМПЛЕКС; COMPLEX. Група артефактів (Див.: А 28) та інших об'єктів, знайдених на обмеженій території і складаючих одне функціональне ціле, що визначається не тільки сумою артефактів, а й характером взаємозв'язків між його окремими компонентами. Залишки, які об'єднуються у єдине ціле тому, що вони знайдені разом, а не тому, що вони подібні, як у випадку об'єднання у клас. Велика група субкомплексів, що являють собою суму людських дій, здійснених у середині однієї давньої общини. Сукупність археологічних матеріалів. Сукупність різних сонак. Пам'ятка тієї чи іншої к-ри.

Літ.: *Клейн Л. М., Бочкарев В. С., Васюк Н. О. и др.* Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 48.

Гаврилюк Н. О.

91. КОМПЛЕКС ВІДКРИТИЙ; КОМПЛЕКС ОТКРЫТЫЙ; OPEN ASSEMBLAGE. Комплекс, для якого одночасовість предметів, що до нього потрапили, є проблематичною. Комплекс, у який предмети потрапили у різні відтінки часу.

Комплекс, який розглядається як результат ряду дій, ряду подій, ряду моментів.

Літ.: *Клейн Л. М., Бочкарев В. С., Васюк Н. О. и др.* Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 47.

Гаврилюк Н. О.

92. КОМПЛЕКС ЗАКРИТИЙ; КОМПЛЕКС ЗАКРЫТЫЙ; CLOSSED ASSEMBLADE. Сума предметів, знайдених у положенні, що дозволяє припустити їх одночасовість. Група предметів різних типів, знайдених у закритій асоціації один з одним. Такий, у якому предмети потрапили одночасно, що гарантується його надійною ізольованістю. Комплекс, який розглядається як результат однієї події.

Літ.: *Клейн Л. М., Бочкарев В. С., Васюк Н. О. и др.* Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 48.

Гаврилюк Н. О.

93. КОМПЛЕКС ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЧНИХ; КОМПЛЕКС ПАМЯТНИКОВ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ; COMPLEX OF ARCHAELOQICAL SITES. Якомога більший набір залишків життя і діяльності конкретної первісної общини, представлених на її пос. та пов'язаному з нею мог.

Літ.: *Клейн Л. М., Бочкарев В. С., Васюк Н. О. и др.* Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 48.

Гаврилюк Н. О.

94. КОНСЕРВАЦІЯ; КОНСЕРВАЦИЯ; PRESERVATION. Технічні міри, що приймаються для запобігання пошкодженню арх. об'єктів у період їх перевезення та збереження у камеральних та музейних умовах.

Літ.: Словарь иностранных слов. — М., 1964. — С. 321.

Гаврилюк Н. О.

95. КОПРОЛІТ; КОПРОЛИТ; COPROLITE. Засохлі або зкам'янілі екскременти. Вивчення їх дає цінні відомості щодо харчового раціону людей або тварин.

Літ.: *Бриф У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 118.

Гаврилюк Н. О.

96. КОРДОН; КОРДОН; CORDON. Смуга з глини, що закріплюється на посудині до випалу. Часто утворює прості кільця, але трапляються і геометричні композиції. Частіше використовується термін "валик". В останній час на українську з російської слово "валик" перекладається як "пружок", що не передає технологічних особливостей виконання орнаменту "валиками" (налінними смугами) і "пружками" (підтягнутими смугами).

Літ.: *Бриф У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 119.

Гаврилюк Н. О.

97. КОРЕЛЯЦІЯ; КОРРЕЛЯЦИЯ; CORRELATION. Взаємозв'язок, взаємозалежність, співвідношення предметів і понять.

Гаврилюк Н. О.

98. КОРОЛЕВО; КОРОЛЕВО; KOROLEVO. Унікальна багатошарова пам'ятка епохи *пізнє, мустьє* і початкової пори пізнього палеоліту (Див.: В 11) біля с. Рокосове Закарпатської обл. Розташоване на терасі лівого берега р. Тиси висотою 100 — 120 м. Відкрите В. М. Гладилиним 1974 р. — досліджується й зараз. Утримує 14 різночасових горизонтів, що залягають у покривних суглинках потужністю до 12 м. Знайдено багато кам'яних виробів, сировиною для яких були місцевий андезит, іноді — кварцит, кремінь, сланець, обсидіан. Досліджено 7 ашельських горизонтів. *Найдавніший* VIII комплекс виробів знайдено у гальковому алювії; до п'ятого зверху викопного грунту міндельрисського часу відносяться VII і VI культурні горизонти; до четвертого — горизонт V в; до третього — горизонт V б; до контакту третього грунту і вищезалягаючого суглинку — V горизонт. Всі ашельські комплекси генетично пов'язані. Їх об'єднує лінія розвитку техніки обробки каменю і набір знарядь. Таким чином, ранній ашель — горизонти VIII і VII, середній ашель — VI — IV в, пізній — горизонти Vб, Va і V. В. М. Гладилін відносить до варіанта ашель однобічний, а у ньому — до карпатської фації (Див.: Ф 5). Для цих горизонтів є характерними рідкість знахідок двобічно оброблених виробів, нечисленні зубчасті форми, іноді трапляються рубила, чоппери, колуноподібні вироби (січки), секачі, ножі і скребачки. До епохи *мустьє* відносяться горизонти IV в, IV, III, які залягають у рисс-вюрмському викопному грунті, а також горизонти II а і II, що залягають у раннювюрмському суглинку над другим зверху рисс-вюрмським грунтом, а також горизонт I, приурочений до суглинку над першим викопним грунтом. Горизонти IVа, IV, IIIв, IIа В. М. Гладилін відносить до карпатської фації варіанта мустьє звичайне (Див.: М 74), але у горизонті IIа зменшується частина левалуальних (Див.: Л 6) нуклеусів і сколів з них, збільшується кількість примітивних ядрищ і двобічно оброблених виробів (Див.: З 20). Горизонт II цей автор відніс до шубаюкської фації варіанта мустьє звичайне, що характеризується специфічним типом ножів. Горизонт Iа відрізняється від тих, що лежать нижче, нуклеусами паралельного сколювання, наявністю, поряд з мустьєрськими формами, значної кількості знарядь пізньопалеолітичного типу. Горизонт I відноситься до варіанта мустьє зубчасте (Див.: М73) шипинської фації, для якої типовою є присутність зубчастих виробів, виконаних у частково двобічній техніці, а також своєрідних двобічних нуклеоподібних знарядь (Див.: М 72). Матеріали зберігаються у Музеї арх. НАН України.

Літ.: *Археология Украинской ССР.* — 1986. — Т. 1. — С. 18 — 24, 39 — 42; *Гладилин В. М.* Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — К., 1976. — 229 с.

Котова Н. С.

99. КОТЛОВАН; КОТЛОВАН; FOUNDATION PIT. Вибірка в грунті, відкрита зверху — для закладення фундаменту і проведення інших будівельних робіт на визначеному рівні заглиблення.

Літ.: *Першин С. П.* Азбука железнодорожного дела. — М., 1990. — С. 88.

Гаврилюк Н. О.

100. КОЧІВНИЦТВО; КОЧЕВНИЧЕСТВО (НОМАДИЗМ); NOMADISM. Форма господарства і побуту, в основі яких лежить екстенсивне скотарство з сезонними переміщеннями населення і стад. Скотарство забезпечувало кочовиків м'ясною і молочною їжею, сировиною для виготовлення одягу і жител. К., виникло на рубежі II — I тис. до н. е. у арідній зоні Євразії і Північній Африці, збереглося у Північній Африці і на півночі Євразії. До напівкочових можуть бути віднесені ті господарства скотарів, які, завершуючи сезонні перекочівки всією сім'єю замкненими маршрутами, мають постійні житла у місцях зимівок. До напівосілих відносяться скотарські господарства, які, на відміну від попередніх, завершуючи лише дві перекочівки, мають зимові і літні пос. з постійними житлами. Для К.

характерні такі господарсько-культурні типи: 1) кочові скотарі степів та напівпустель (скіфи, гунни, бедуїни, монголи); 2) кочовики-скотарі високогірних плато (тибетці); 3) мисливці-оленярі тайги (евенки); 4) оленярі тундри (ненці, чукчі). Давні племена степових кочовиків (скіфський і сарматський час) (Див.: З 6), у яких відбувалося формування К., нерідко називають *ранніми кочовиками*, а раньокочівницькі скотарські народи, які завершили формування кочівницьких форм матеріальної культури (наприклад, повстяна рішітчаста *юрта*, жорстке *сідло з стременами* тощо) називають *пізніми кочовиками*. Кочовики відіграли важливу роль у всесвітньо-історичному процесі, впливали на розвиток осіло-землеробських племен.

Літ.: *Свод* этнографических понятий и терминов. Материальная культура. — М., 1989. — С. 72 — 74; *Хазанов А. М.* Социальная история скифов. — М., 1975. — 342 с.; *Грязнов М. П.* Некоторые вопросы истории сложения и развития ранних кочевых обществ Казахстана и Южной Сибири // КСИИМК. — 1955. — Т. 27. — С. 19 — 29; *Марков Г. Е.* Некоторые проблемы возникновения и ранних этапов кочевничества в Азии // СЭ. — 1973. — № 1. — С. 101 — 112; *Марков Г. Е.* Кочевники Азии. — М., 1976. — 317 с.; *Плетнева С. А.* Кочевники средневековья. — М., 1982. — 166 с.; *Крадин Н. Н.* Кочевые общества. — Владивосток, 1992. — 239 с.; *Гаврилюк Н. А.* Два пути кочевого скотоводства у скифов // Проблемы археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1990. — С. 21 — 23; *Бручелин Е. П.* К вопросу о материально-технической базе кочевых обществ // Ф. Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К., 1984. — С. 100 — 124; *Бужилов К. П.* Класифікація та типологія охотарства // Теорія та практика археологічних досліджень. — К., 1994. — С. 73 — 101.

Гаврилюк Н. О.

101. КОШИЛОВЕЦЬКИЙ ТИП; КОШИЛОВЕЦКИЙ ТИП; KOSHYLOVETS'KIY TYPE. Тип пам'яток трипільської к-ри мідного віку (етап СІ) (Див.: Т 35). Епонімна пам'ятка — пос. в уроч. Обоз біля с. Кошилівці Тернопільської обл. (досліджувалося К. Гадаченком, Л. Козловським та Г. Чайлдом). Поширені на невеликій території у Верхньому Подністров'ї (рр. Джурін та Серет). Датуються етапом СІ — першою половиною III (першою половиною IV) тис. до н. е. Пос. — біля с. Семенів-Зеленче, Кушнівці, Бучач. Житла глинобитні, на дерев'яному каркасі. У Кошилівцях досліджено гончарні печі. Пох.: у Кошилівцях та Кушнівцях знайдено пох. під долівкою жител. Особливістю пам'яток К. Т. є кераміка з розписом чорною, білою та червоною фарбами; в орнаментації переважають геометричні мотиви, стрічки, напівовали, сітка. Багато антропоморфної пластинки, на якій фарбами зображено деталі одягу, взуття. Змінюються пам'ятками бринзенського типу (етап СІІ) (Див.: Б 28).

Літ.: *Археология* Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 226 — 228; Hadaczek K. Osada przemysłowa w Koszyłowcach z epoki eneolitu. — Lwów, 1914; Kozłowski L. Rielowie kultury ceramiki malowanej w świetle badań, przeprowadzonych w Koszyłowcach, Nieświskach i Boczarcu. — Lwów, 1930.

Відейко М. Ю.

102. КРАСНОКУТСЬКИЙ КУРГАН; КРАСНОКУТСКИЙ КУРГАН; KRASNOKUTS'KIY BAR. Розміщувався на правому березі Дніпра біля с. Конкринівка поблизу Дніпропетровська. Розкопки І. Є. Забеліна. Висота насипу — 8,5 м, діаметр — 64 м. Насип складався з чорнозему і каміння, в основі — кам'яне кільце (Див.: К 105). У насипу на пох. поверхні — залишки двох навмисне зруйнованих колісниць, бронзові прикраси вузди, 70 залізних вудил, бронзові наконечники стріл. Між камінням крепіди траплялися кістки тварин. Пох. споруда мала форму катакомби (Див.: К 19) з вхідною ямою, у якій знайдено шийку амфори, кістки людини. Пох. камера являла собою кругле підземілля діаметром 5,3 м. Пох. пограбоване. У ньому знайдено: бронзові наконечники стріл, втоки списів, уламки меча, чорнолакової посудини, людські кістки, амфору. Можливо, чоловіче пох. На південний захід від вхідної ями знайдено непорушне кінське пох.: залишки чотирьох коней у срібних уборах, залізні вудила. Пох. датується другою половиною IV ст. до н. е.

Літ.: *Мелюкова А. И.* Краснокутский курган. — М., 1981. — 110 с.

Гаврилюк Н. О.

103. КРАСНОХУТІРСЬКИЙ МОГИЛЬНИК; КРАСНОХУТОРСКИЙ МОГИЛЬНИК; KRASNOHUTIRS'KY CEM. Мог. мідного віку (софіївський тип (Див.: С 56) трипільської к-ри), розташований на лівому березі Дніпра біля Києва. Відкритий 1950 р. В. М. Даниленком, досліджувався ним та М. Л. Макаревичем. Займав центральну частину піщаної дюни у заплаві Дніпра. Виявлено 168 комплексів — безурнові та урнові трупоспалені пох. (спалення на стороні). Інвентар — прикраси (намисто, пронизі, браслети — мідь, срібло, бурштин); зброя — сокири-молоти (камінь), кинджали (мідь, кремінь), вістря до стріл (кремінь); знаряддя праці — серпи, сокири, ножі (кремінь), пряслиця; посуд (глина). Датується біля середини III (середини IV) тис. до н. е., етап СІІ трипільської к-ри (Див.: Т 35).

Літ.: *Даниленко В. М., Макаревич М. Л.* Черноокутірський могильник мідного віку з трупоспаленнями // АП. — 1956. — Т. 6. — С. 92 — 98; *Косенко А. Г.* Трипольское общество Среднего Поднепровья. — К., 1993. — 121 с.

Відейко М. Ю.

104. КРЕМАЦІЯ; КРЕМАЦИЯ; CREMATION. Трупоспалення. Звичай К. набув значного поширення за давнину. Існує велика кількість різновидів К., однак найчастіше трапляються утримання праху у пох. урні.

Літ.: Словарь иностранных слов. — М., 1964. — С. 340.

Гаврилюк Н. О.

105. КРЕМІНЬ; КРЕМЕНЬ; FLINT. Твердий але ламкий камінь, який трапляється у крейдяних або вапнякових відкладеннях. За хімічним складом є кварцем, але відрізняється мікрокристалічною структурою. Це давало великі переваги для людини, яка могла розколювати його у будь-якому напрямку, одержуючи бажану форму. Оброблявся звичайно зколюванням, рідше — шліфуванням.

Літ.: *Географічна* енциклопедія України. — К., 1990. — Т. 2. — С. 228.

Гаврилюк Н. О.

106. КРЕПІДА; КРЕПИДА; KREPIDA. Кам'яна кладка, або безладно покладені камені навколо підошви кургану, що запобігають зсуненню насипу.

Гаврилюк Н. О.

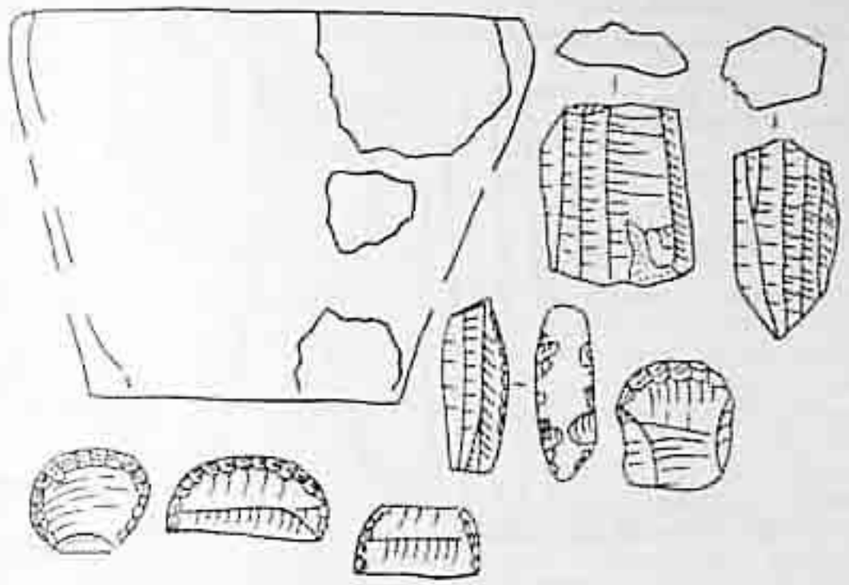

Кримський неоліт (степова частина).

107. КРИМСЬКИЙ НЕОЛІТ; КРЫМСКИЙ НЕОЛИТ; CRIMEA NEOLITHIC. Виділяють к-ри Гірського і Степового Криму. Пам'ятки Гірського Криму сформувалися на основі гірськокримської мезолітичної культури (Див.: Г 12). Датуються кінцем VI — початком IV тис. до н. е. Стоянки розміщуються біля джерел, під навісами, у гротах: Таш-Аір, Шан-Коба, Кая-Араси. Поширені гостродонні горщики з ледь відігнутими назовні вінцями та прокреслено-накольчастим орнаментом, виготовлені з глини з різноманітними домішками. Знаряддя зроблені з кременю. Нуклеуси плоскі, однобічні та конічні, у пізньому неоліті переважають призматичні й конічні; ножі на пластинах; різці на куті зламаної заготівки; скребачки переважно кінцеві на пластинах. У раньому неоліті поширені сегменти з дугою, обробленою плоскою ретушшю, трапеції з ретушшю, що частково заходить на спинку, у пізньому неоліті — трапеції та сегменти, спинки яких повністю оброблені плоскою ретушшю. Шила та голки виготовлені з кістки. Трапляються кістяні серпи з кременевими вкладишами з пластин, мотики з рогу оленя, плитки-зернотерки, терочники на гальці. Основа господарства — мисливство і збиральництво. Сусідні к-ри: неоліт Степового Криму. Змінюється *кримським енеолітом*. Неолітичні пам'ятки Степового Криму фор-

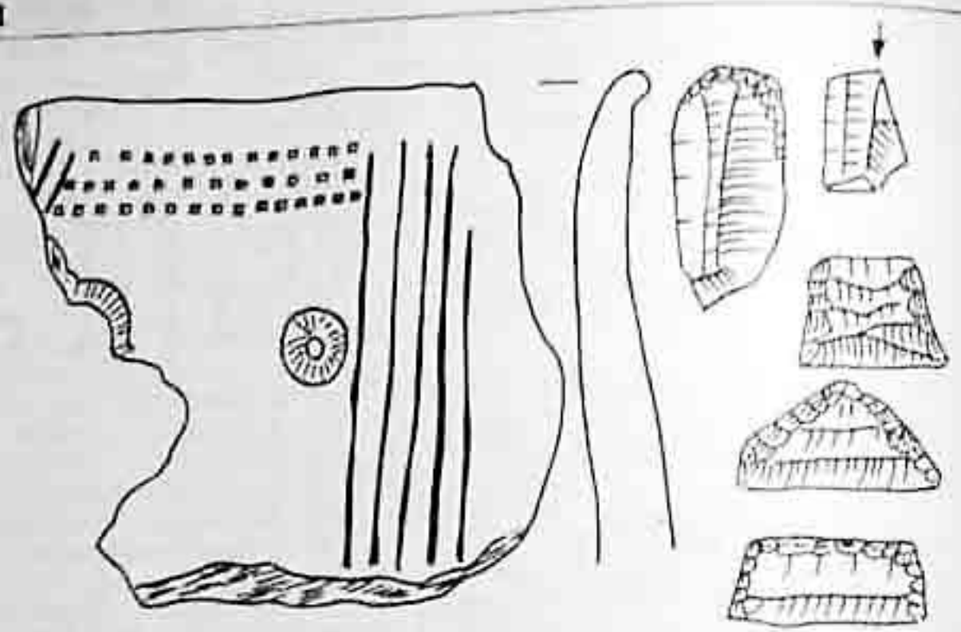

Кримський неоліт (гірська частина).

муються на мезолітичній основі з кукрекським (Див.: К 113) елементом. Датуються кінцем VI — початком IV тис. до н. е. Пос. по берегах річок та озер (Олексіївська Засуха, Фронтове 1, 2). Керам. поодинока. На Керченському п-ові керам. подібна посуду Чорноморського узбережжя Кавказу: органічні домішки, плоскодонні слоїки майже без орнаменту. Знаряддя виготовлені з кременю. Нуклеуси плоскі, пірамідальні, призматичні, ножі на пластинах, різці на куті алмаиної заготівки і серединні, скребачки кінцеві або підокруглі на відщепах, трапеції, сегменти, кукрекські вкладиші. Основа господарства — мисливство, збиральництво. Сусідні к-ри: гірськокримська, сурська (Див.: С 88), азово-дніпровська (Див.: А 4). Змінилась азово-дніпровською.

Літ.: *Археология* Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 150 — 156.

Котова Н. С.

108. КРИЦЯ; КРИЦА; BLOOM. Шлакоподібний матеріал, продукт плавлення залізної руди. Для одержання повноцінного заліза розжарену до червоного кольору К. необхідно обробити молотом для того, щоб виділити камінь і збагатити метал вуглецем (Див.: К 76).

Літ.: *Брев У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 126.

Гаврилюк Н. О.

109. КРОМЛЕХ; КРОМЛЕХ; CROMLECH. Слово валлійського походження. Використовується у широкому значенні для усіх категорій мегалітичних кам'яних гробниць. У вітчизняній літературі К. означає кільце з каменю навколо кург. (Див.: К 9; К 106).

Літ.: *Брев У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 125.

Гаврилюк Н. О.

110. КУБОК (КЕЛИХ); КУБОК; BEAKER; GOBLET. Посудина для пиття, вироблена з глини, металу, скла або кістки. У них невеликий напівкулястий тулуб, вінця, що розширюються догори. У європейській арх. К. називають тип посуду, поширений від Іспанії до Польщі, від Сицилії до Шотландії з III тис. до н. е. К. також характерні для к-р пізньої бронзи (Див.: Б 31) Степової України. К. з лощеною поверхнею, канельованим (Див.: К 13) або рельєфним орнаментом відомі у матеріальній к-рі білозерських пам'яток (Див.: Б 13). К. передскіфського (Див.: З 6) часу мали різану орнаментацію, іноді затерту білою пастою. У скіфів (Див.: С 37) круглотілий К. є ритуальною посудиною. Серед них, крім глиняних К., трапляються срібні, бронзові з різними зображеннями. Відомі навіть дерев'яні К. Це високі циліндричні посудини для пиття вина. Діаметр 10 — 13, при висоті 16 см. Посудини прикрашали золоті платівки-накладки у вигляді обруча, що кріпився до приустової частини, і трьох вертикально розміщених стрічок із загнутою на вінцях короткою стороною. Поверхня платівок прикрашена рельєфним орнаментом із зображеннями у звіриному стилі (Див.: З 12): фігури або голівки оленів і птахоклювих грифонів. Платівки кріпилися золотими цвяшками з напівсферичними шляпками. Дерев'яні К. з'являються у скіфських пох. пам'ятках з другої чверті V ст. до н. е. і існують до кінця ст. Дерев'яні К. з золотими обкладками пов'язані з пох. інвентарем багатих скіф'янок. Використовувалися як парадний посуд для пиття.

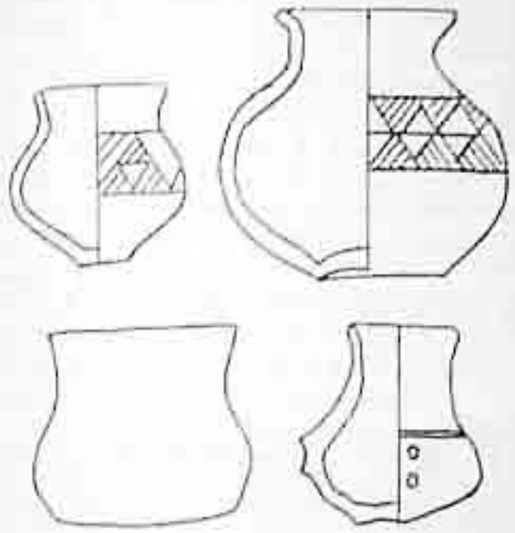

Кубок (келих).

Літ.: *Гаврилюк Н. А.* Лощеная керамика степных погребений предскифского времени // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 30 — 38; *Фиалко Е. Е.* О новом типе деревянных чаш у скифов // Социально-экономическое развитие древних обществ и археология. — М., 1997. — С. 159 — 167.

Гаврилюк Н. О., Фіалко О. Є.

111. КУВАННЯ; КОВКА; SMITHERY. Спосіб обробки металів тиском, при якому в результаті багаторазових прерривчастих ударних дій інструмента на заготівку (нагріту), остання одержує задану форму й розміри. Операції К.: осадка, висадка, протяжка, обкатка, розкатка, прошивка. Найраніші куті вироби з'являються на території України у трипільській к-рі (Див.: Т 35).

Літ.: *Рындина Н. В.* Древнейшее металообрабатывающее производство Восточной Европы. — М., 1971. — 141 с.; *Березанская С. С., Цвек Е. В., Клочко В. И., Лешко С. И.* Ранняя история эквалайзера бронзы на Украине. — К., 1994. — С. 99.

Гаврилюк Н. О.

112. КУДЛАЇВСЬКА КУЛЬТУРА; КУДЛАЕВСКАЯ КУЛЬТУРА; KUDLAIVS'KA CUL. К-ра раннього і пізнього мезоліту (Див.: М 24). Ареал: басейн Сожу, Прип'яті, Верхнього Дніпра. Датується 10 — 8 тис. р. тому. Епонімна пам'ятка — стоянка Кудлаївка. У розвитку к-ри розрізняють три етапи: проникнення раннього мезолітичного населення з території Польщі (пам'ятки *типу Вроди*); середньомезолітичний етап (пам'ятки *типу Таценки*); кінець мезоліту (пам'ятки *типу Кудлаївка*). Ареал поширення охоплює *зандрову смугу* Європи із змішаними березово-сосновими лісами. Економіка базувалася на мисливстві (лісові тварини) та рибальстві. Головні стоянки: Таценки, Кудлаївка, Кухарі, Мідськ. Залишки матеріальної к-ри представлені виробами з каменя. Головні риси інвентаря: орієнтація на відщепову заготівку, велика кількість мікролітів (до половини знарядь), скребачок, а також наявність свердл, різців; сокири не характерні. Типовим є склад мікролітів: переважають кудлаївські вістря, сегменто- і ланцетоподібні вістря, мікропластинки з притупленим краєм. К-ра склалася на основі *коморницької культурної традиції* (Польща) і ряді фінально-палеолітичних пам'яток Східної Європи (Борщево II, Журавка). Наприкінці VII тис. до н. е. на основній території населення змінилося янославицьким (Див.: Я 7); лише у басейні Десни і Сожу пам'ятки зберігаються на етапі пізнього мезоліту.

Літ.: *Телейко Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982. — 253 с.; *Залізняк Л. Л.* Населення Полісся в мезоліті. — К., 1991. — 158 с.

Сергеєнко В. М.

113. КУКРЕКСЬКА КУЛЬТУРА; КУКРЕКСКАЯ КУЛЬТУРА; KUKREKS'KA CUL. К-ра пізнього мезоліту (Див.: М 24). Ареал: Степовий Крим, Північно-Західне Приазов'я, Північне Причорномор'я, Степове Подніпров'я. Датування — 8 — 5 тис. р. тому. Епонімна стоянка — Кукрек у Криму. Палеографічний фон: степові і передгірські території. Економіка базувалася на мисливстві (лісові — Крим та степові види тварин) та рибальстві (стоянки Подніпров'я). Основні пам'ятки: Кукрек, Огрінь 8, Абузова Балка, Кам'яна Могила. Існують як короткочасні стоянки, так і базові пос. з житлами у вигляді землянок. У кам'яному інвентарі переважають нуклеуси для одержання мікропластин, трапляються знаряддя на відщепах; скребки високі,

Кудлаївська к-ра.

Кукрекська к-ра.

округлої форми; своєрідні "кукрекські" різці; деяка кількість гео- і негеометричних мікролітів; поширені вкладиші "кукрекського типу". Є кісткові наконечники дротиків з пазами для вкладишів, наконечники стріл, так звані човники з сланцю, пішанку, абразивних порід. Існує думка, що К. К. походить від янетівської (Див.: А 15) верхньопалеолітичної к-ри Північного Причорномор'я. Частина дослідників розглядає К. К. як неолітичну, але цьому протирічать дані абсолютного датування. Однак неолітичний етап існування К. К. не виключаються.

Літ.: *Телегін Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982. — 253 с.; *Телегин Д. Я.* Мезолит Юго-Западных СССР (Украина и Молдавия) // Мезолит СССР. — М., 1989. — С. 106 — 124.

Сергеєнко В. М.

114. КУКУТЕНІ; КУКУТЕНИ; CUCUTENI. Етнонім пос. к-ри К.-Трипілля в долині Прута біля м. Яси (Румунія). Досліджувалось Г. Будіну 1889 р. та Г. Шмідтом 1909 — 1910 рр. Двошарове пос., укріплене ровами, глинобитні житла. Класифікація керам. К. зроблена Г. Шмідтом і лягла в основу періодизації к-ри К. Датується другою половиною IV (другою половиною V) тис. до н. е.

Літ.: *Schmidt H.* Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumänien. — Berlin — Leipzig, 1932.

Відейко М. Ю.

115. КУКУТЕНІ КУЛЬТУРА; КУКУТЕНИ КУЛЬТУРА; CUCUTENI CUL. Археологічна к-ра мідного віку (Див.: Т 35). Іноді — західна частина ареалу трипільської к-ри.

Відейко М. Ю.

116. КУЛАКОВСЬКОГО КУРГАН; КУЛАКОВСКОГО КУРГАН; KULAKOV'S'KOQO BAR. Скіфський кург. (Див.: С 37), розкопаний поблизу м. Сімферополя 1895 р. Ю. О. Кулаковським. Основне пох. здійснене у ямі, перекритій деревом та камінням. Небіжчик лежав на спині головою на схід. При ньому знайдено: вотивну сокиру з орлиною голівкою, точильний брусок, залізний меч, стріли. Біля правиці — дві бронзові ажурні бляшки у вигляді хижаків (вовка та пантери), які згорнулися у кільце. Датуючою є бляхи у вигляді вовка з додатковими зображеннями птахів, козла та лося. За К. Ф. Смірновим, зображення вовків у скіфському звіриному стилі (Див.: З 12) з'явилися на території Поволжя та Приуралля. В. А. Ілліньска датувала цю знахідку, як і кург. в цілому, першою половиною V ст. до н. е.

Літ.: *Ильинская В. А.* Образ волчьего хищника в раннескифском искусстве // СА. — 1971. — № 2. — С. 64 — 86; *Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII — IV вв. до н. э. — К., 1983. — С. 109.

Гаврилюк Н. О.

117. КУЛЬ-ОБА; КУЛЬ-ОБА; KUL'-OBA. Одне з найбагатших скіфських пох. (Див.: С 37) Європейського Боспору. Був досліджений 1830 р. П. Дюбрюксом. Кург. складено з плит і снгав висоти 10 м. Пох. знаходилося у склепі (Див.: С 41) з тесаного каменю із східчастим склепінним (Див.: С 42) висотою 5 м, розмірами 4,3 м і дромосом (Див.: Д 22). У гробниці — пох. "царя", "цариці", "слуги". Головний небіжчик лежав у дерев'яному саркофазі (Див.: С 4) у східній частині гробниці. Кістяк чоловіка у віці 30 — 40 років лежав головою на південь. На голові — повстяний башлик, прикрашений золотими бляшками, на шиї — гривня з фігурками кінних скіфів, на руках і ногах — золоті браслети. Одяг розшитий золотими бляшками. При ньому знайдено: меч з рукоїв'ям і піхвами прикрашеними золотими платівками із тисненими зображеннями у звіриному стилі (Див.: З 12); нагайка, оплетена золотом; точильний брусок; ножі; наконечники списів, дротиків, стріл; золота фіала з головою *Медузи Горгони*. Жінку поховано у кіпарисовому саркофазі, прикрашеному платівками з слонової кістки. Голову прикрашала золота діадема (Див.: Д 10), одяг розшитий бляшками. До набору прикрас входили підвіски: одна у вигляді медальону з головою *Афіни*, на другій — сюжет, де Фетіда приносить *Ахіллу* зброю. На шиї померлої — гривня з кінцями у вигляді левів і намисто з амфороподібними підвісками, на руках — браслети. За головою лежали бронзове дзеркало (Див.: Д 8) з ручкою та веретено, у ногах — золотий келих із сценами з життя скіфів. Кістяк "слуги" розміщувався за саркофагом, поруч з ним знайдено кістки коня, грецький шолом і кнеміди (Див.: К 75). Вздовж стін стояли: два срібних таза, блюдо, набір срібних посудин: келих з левами, два ритони, кілік, два бронзових котли і чотири амфори. Грабіжники пограбували схованку, де знайдено лише золоту фігурку оленя.

Літ.: *Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII — IV вв. до н. э. — К., 1983. — С. 211 — 212.

Гаврилюк Н. О.

118. КУЛЬТОВА СПОРУДА; КУЛЬТОВОЕ СООРУЖЕНИЕ; CULT BUILDING. Споруди, збудовані спеціально для богослужіння й інших релігіозних відправ. Зведення таких будов почалося у первісному суспільстві.

Літ.: *Свод* этнографических понятий и терминов. — М., 1982. — С. 76.

Гаврилюк Н. О.

119. КУЛЬТУРНА ГРУПА; КУЛЬТУРНАЯ ГРУППА; CULTURAL GROUP. Ряд більш-менш дрібних територіальних груп "скупчень", що займають порівняно невелику площу звичайно у басейні якоїсь річки. Це 20 — 30 пам'яток, але серед них, як правило, є кілька, принаймні одна, досить добре досліджений мог. Кожне з таких "скупчень" має свою долю, у визначений час (не обов'язково загальний для усіх) з'являється і зникає, видозмінюється, тяжіючи до тої чи іншої к-ри, підлягаючи тому чи іншому впливу. Група пам'яток деякої частини суспільства у межах одної арх. к-ри або культурного комплексу, що різняться від інших деякими деталями.

Літ.: *Клейн Л. М., Лесман В. С., Виноградов Н. О. и др.* Классификация в археологии. — М., 1990. — С. 61 — 63.

Гаврилюк Н. О.

120. КУЛЬТУРНА ЗОНА; КУЛЬТУРНАЯ ЗОНА; CULTURAL ZONE. Об'єднання деяких арх. к-р на основі подібності, що не мають етнічного характеру, а засвідчують однаковість занять населення.

Літ.: *Клейн Л. М., Лесман В. С., Виноградов Н. О. и др.* Классификация в археологии. — М., 1990. — С. 63.

Гаврилюк Н. О.

121. КУЛЬТУРНА ОБЛАСТЬ; КУЛЬТУРНАЯ ОБЛАСТЬ; CULTURAL REGION. Об'єднання кількох арх. к-р на основі етнічної подібності, що дозволяє робити висновки щодо етнічної та генетичної спорідненості.

Літ.: *Клапаюк Е. М., Бочкарев В. С., Васкул Н. О. и др.* Классификация в археологии. — М., 1990. — С. 68, 69.

Гаврилюк Н. О.

122. КУЛЬТУРНА СПІЛЬНІСТЬ; КУЛЬТУРНАЯ ОБЩНОСТЬ; CULTURAL COMMUNITY (Див. К 125).

123. КУЛЬТУРНИЙ ГОРИЗОНТ; КУЛЬТУРНЫЙ ГОРИЗОНТ; CULTURAL HORIZON. Аналог «к-ного шару» (Див.: К 127). Частина к-ного шару, що різниться від інших частин за глибиною залягання та зовнішнім вигляд знахідок, але не відокремлена від них стерильним прошарком. Група синхронних і маючих визначену подібність пам'яток і культур.

Катонова Н. С.

124. КУЛЬТУРНИЙ КЛАС; КУЛЬТУРНЫЙ КЛАСС; CULTURAL CLASS. Група типів (або типів і форм), як емпіричних, так і к-них, що володіють специфічною подібністю у їх внутрішніх — «використанні», «функції» або техніці виробництва.

Літ.: *Клапаюк Е. М., Бочкарев В. С., Васкул Н. О. и др.* Классификация в археологии. — М., 1990. — С. 32.

Гаврилюк Н. О.

125. КУЛЬТУРНИЙ КОМПЛЕКС; КУЛЬТУРНЫЙ КОМПЛЕКС; CULTURAL COMPLEX. Група синхронних або хронологічно пов'язаних і географічно обмежених сусідніх арх. к-р чи груп, що характеризуються рядом ключових ознак і власними внутрішніми зв'язками між ними. Це більш висока категорія, ніж арх. к-ра, але з меншою інформативністю. В цьому ж значенні використовується термін «Фокус» — система, що складається з цілого ряду істотних типів, пов'язаних сильним поєднанням, і відноситься, якоюсь мірою, до деяких з найважливіших фракцій арх. матеріалу.

Літ.: *Клапаюк Е. М., Бочкарев В. С., Васкул Н. О. и др.* Классификация в археологии. — М., 1990. — С. 32.

Гаврилюк Н. О.

126. КУЛЬТУРНЕ КОЛО; КУЛЬТУРНЫЙ КРУГ; CULTURAL RANGE. Сумма генетично пов'язаних к-р, що характеризуються одними й тими самими ознаками типів.

Літ.: *Клапаюк Е. М., Бочкарев В. С., Васкул Н. О. и др.* Классификация в археологии. — М., 1990. — С. 63.

Гаврилюк Н. О.

127. КУЛЬТУРНИЙ ШАР; КУЛЬТУРНЫЙ СЛОЙ; OCCUPATION LAYER. Шар зі слідами людської діяльності, що підстилає, перекриває або прошаровує товщу відкладень. К. Ш. можуть бути розділені між собою шарами, у яких к-ні залишки відсутні — так звані стерильні шари. Утворення К. Ш. відбувається в результаті діяльності людини (будівельне сміття, викинуті або загублені предмети) і природи. Останнє помічено Ч. Дарвіним при розкопках римського міста Уріконіума у Британії, коли дощові черви виносили на поверхню частинки грунту, «закопуючи» тим самим будівельні залишки пам'ятки. Пласти знаходяться у визначеному співвідношенні. У ньому відбився історичний процес. Вивчення К. Ш., їх співвідношення та датування (вивчення стратиграфії (Див.: С 78) пам'ятки) — найважливіше завдання арх.

Літ.: *Мартынова Л. И.* Палеографический словарь. — М., 1985. — С. 131; *Авдусин Д. А.* Полевая археология. — М., 1980. — С. 25 — 27; *Томашевський А.* Завірюха Б. Варяг Вельт. — К., 1990. — С. 90.

Гаврилюк Н. О.

128. КУЛЯСТИХ АМФОР КУЛЬТУРА; ШАРОВИДНЫХ АМФОР КУЛЬТУРА; GLOBULAR AMPHORA CUL. Арх. к-ра мідного віку. Названа за типовою посудиною опуклої форми з циліндричною або конічною шийкою. Поширена у Середній Європі: на заході до Ельби — Заале — Херелі; на півночі — до Балтійського моря (між Ютландією та басейном Неману); на півдні — до Румунії; на сході — до Волині та Поділля. Датується серединою — другою половиною III (серединою — другою половиною IV) тис. до н. е. Виділено три фази розвитку. Пос. займають високі місця, іноді укріплювалися, житла — каркасно-стовпові, обмазані глиною, невеликі, обігрівалися відкритими вогнищами, обкладеними камінням. Пох. під кург. або у групових мог. (до 5 могил), у кам'яних гробницях або ямах. Більшість небіжчиків покладено скорчено на боку або спині. Інвентар — керам. прикраси, знаряддя, кістки тварин. Є колективні (до 10) пох. Трапляються ритуальні пох. тварин (корів, коней, собак). Виділено три групи

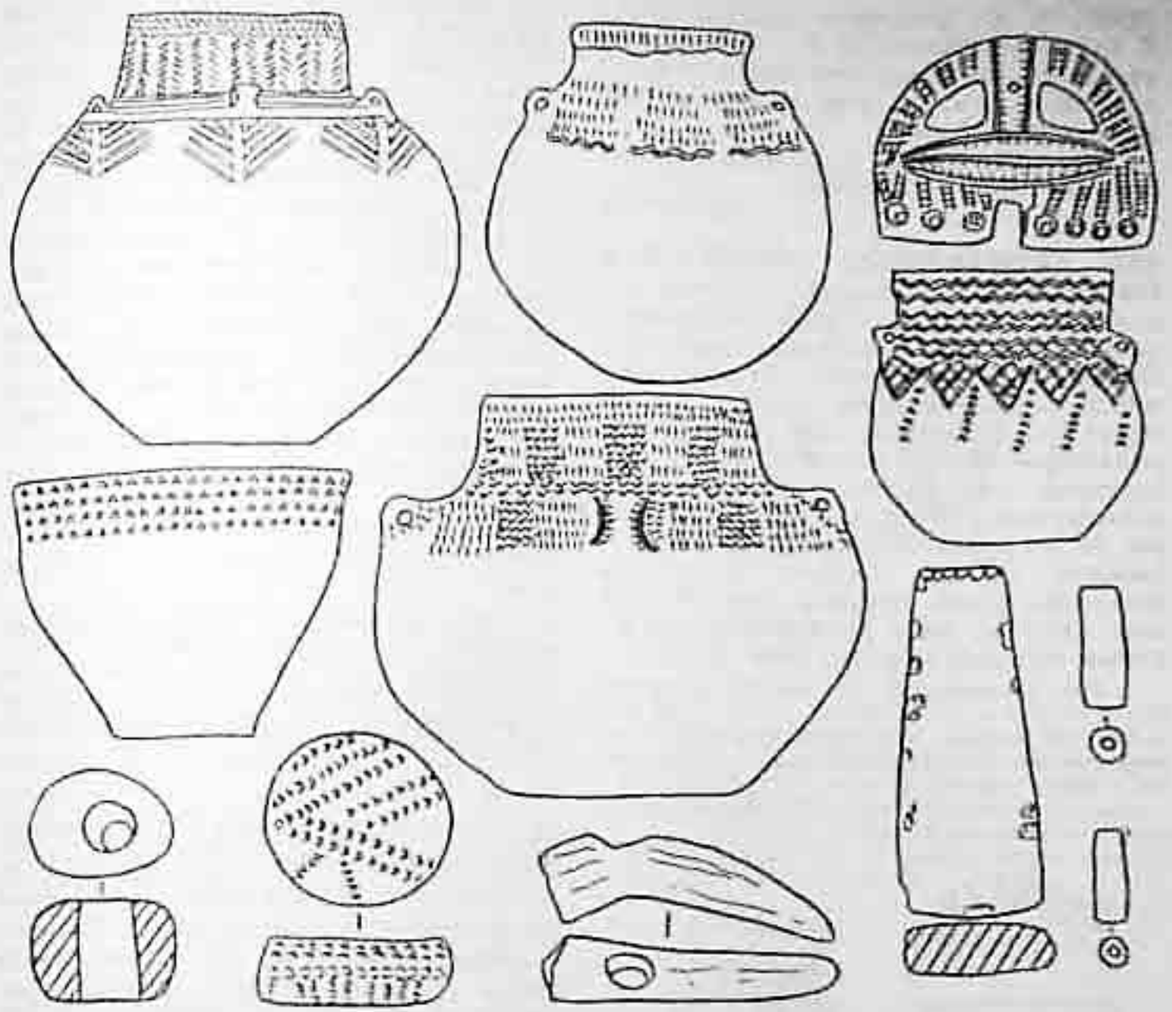

пам'яток: західну, сілезьку, східну. До останньої відносяться пам'ятки, відкриті на території України. Специфіка східної групи — у формах та орнаментації посуду (двовухі амфори, келихи, миски, шнуровий орнамент, мотиви риб'ячої луски). Для к-ри К. А. характерні ажурні кістяні пряж-ки, клиноподібні полірованi крем'яні сокири, черешкові вістря до стріл, бурштинові прикраси. Господарство — комплексне, скотарсько-землеробське. Походження к-ри К. А. дискусійне: пов'язують з південними східноєвропейськими, або місцевими середньоєвропейськими, к-рами мідного віку (Див.: М 43). Співіснувала з к-рами лійчастого посуду (Див.: Л 18), пізнім етапом трипілля. Змінюється к-рами шнурової кераміки (Див.: Ш 11).

Літ.: *Сенникова Н. К.* Культура сферовидных амфор // САИ. — 1988. — Вып. В1-27; *Монгайт А. Л.* Археология Западной Европы. — М., 1973. — Т. 2. — С. 278 — 279.

Відейко М. Ю.

Кулястих амфор к-ра.

129. КУРАНТ; КУРАНТ; PESTLE. Конусоподібний товкач з каменю, металу або порцеляни для розтирання фарб.

Літ.: Словарь иностранных слов. — М., 1964. — С. 350.

Гаврилюк Н. О.

130. КУРВІМЕТР; КУРВИМЕТР; CURVIMETER. Пристрій для вимірювання довжини кривих ліній на картах і планах. Досить часто використовується при картографуванні. Походить від лат.: curvis — кривий, metro — вимірюю.

Літ.: Словарь иностранных слов. — М., 1964. — С. 350.

Гаврилюк Н. О.

131. КУРГАН; КУРГАН; BARROW; MOUND GRAVE; TUMULUS. Округлий або видовжений насип, зведений над одним чи кількома пох. Нерідко він обмежувався ровом, кам'яним кільцем

(Див.: К 9), мулистим кільцем (Див.: К 47) тощо. Найраніші К. з'являються у степовій зоні Північного Причорномор'я у IV тис. до н. е. і існують там до раннього середньовіччя.

Літ.: *Бреа У., Трамп Л.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 128 — 129.

Гаврилюк Н. О.

132. КУРИЛЬНИЦЯ; КУРИЛЬНИЦЯ; INCENSE CUP. Культова глиняна або металева посудина, у якій спалювались пахощі під час релігійних церемоній. Перші К. з'являються у пам'ятках нижньомихайлівського (Див.: Н 20) типу. Для скіфського часу (Див.: С 37), характерні закриті керамічні К., що нагадували за формою келихи. Вони з'являються у IV ст. до н. е. Трохи пізніше це посудини з реберчастим тулубом (західні райони Скіфії). Внутрішня поверхня таких посудин має товстий шар кіптяви. Іноді усередині К. знаходяться обпалені сфероїди (Див.: С 89).

Літ.: *Яковенко Е. В.* Про функції курильниці IV — I ст. до н. е. // Археологія. — 1971. — № 2. — С. 91 — 92. *Гаврилюк Н. О.* Ліпна кераміка степових скіфських пам'яток IV — III ст. до н. е. // Археологія. — 1980. — 34. — С. 23 — 24.

Гаврилюк Н. О.

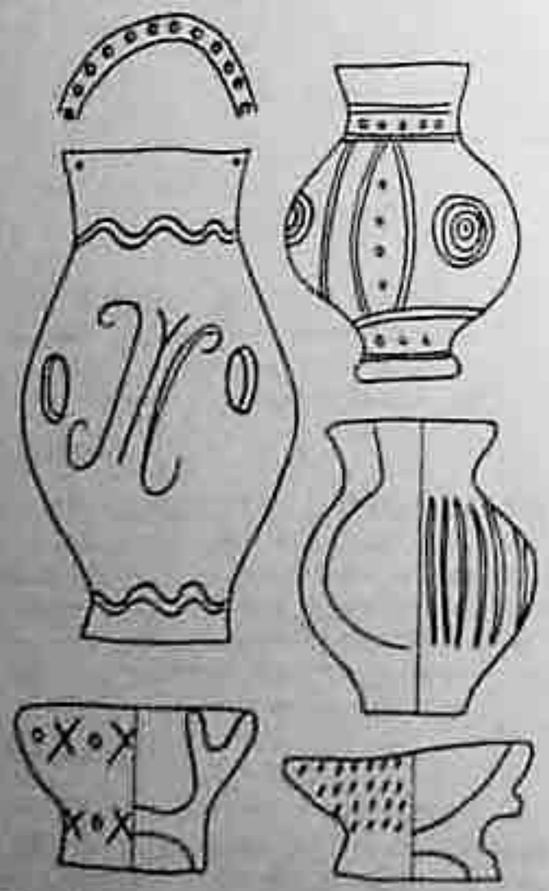

Курильниця.

133. КУТЯНСЬКИЙ МОГИЛЬНИК; КУТЯНСКИЙ МОГИЛЬНИК; KUTIAN S'KIY CEM. Один з мог. рядових скіфів. Розташований на низькому мису над Великим лукським плавнями на правому березі Дніпра, біля с. Кут Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. Складався з 31 кург. Розкопано 16 скіфських кург., де виявлено 50 пох, 23 пох. впущені у кург. епохи бронзи. Основний тип поховальної споруди — ями з підбоєм, трапляються грунтові ями підпрямокутної форми, іноді катакомби з паралельним розміщенням камери та вхідної ями. Інвентар досить традиційний: вістря до стріл, пряслечка, прикраси, подекуди — античний гончарний посуд. Особливість інвентаря пох. К. М. — велика кількість ліпного скіфського посуду. 70 пох. К. М. датується IV ст. до н. е.; 2 — V ст. до н. е.; 1 — XII ст. до н. е.

Літ.: *Березовець Л. Т.* Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут // АП УРСР. — 1960. — Т. 9. — С. 39 — 47. *Черненко Е. В., Бессонова С. С., Болтрик Ю. В. и др.* Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. — К., 1986. — С. 20.

Гаврилюк Н. О.

134. КУШТНОВИЦЬКА КУЛЬТУРА; КУШТАНОВИЦКАЯ КУЛЬТУРА; KUSHTANOVITS'KA CUL. Відноситься до раннього залізного віку. Виділена чеським археологом Я. Бемом, який разом з Й. Янковичем проводив розкопки 14 кург. біля с. Куштановиці Мукачівського р-ну Закарпатської обл. Територія поширення збігається із сучасною Закарпатською обл. Датується К. К. VI — IV ст. до н. е. Створена фракійським населенням. Відомо біля 10 пос. (Малі Гаївці, Деренковець, Олешник та ін.). Більшість з них розташовані у низинній зоні Закарпаття, у долинах рік та на надзаплавних терасах. Слідів штучних укріплень не виявлено. Житла напівземлянкові й наземного типів. Площа — 14 — 18 м². Навколо житла концентрувались ями і споруди господарського призначення. Мог. (Колодне, Чорний Потік, Білки, Невицькі) складалися з невеликих груп, що нараховують від 4 — 6 до 10 — 16 кург. Панував обряд трупоспалення (урнове та безурнове). Виявлені індивідуальні та колективні пох. Речовий комплекс представлено: слоїковим посудом, орнаментованим пальцевими защипами, вдавленнями, косими насічками; лощеним посудом столового призначення (миски з вигнутими краями, черпаки з ручкою, корчаги); ножами з горбатою спинкою; браслетами; підвісками; сережками. В жодному кург. не виявлено зброю, що є особливістю К. пох. обряду. Формування К. К. відбувалося на предкуштановицькій основі під впливом скіфської (Див.: С 37) та лужицького (Див.: Л 23) к-р. У III ст. до н. е. К. К. змінюється латенською к-рою.

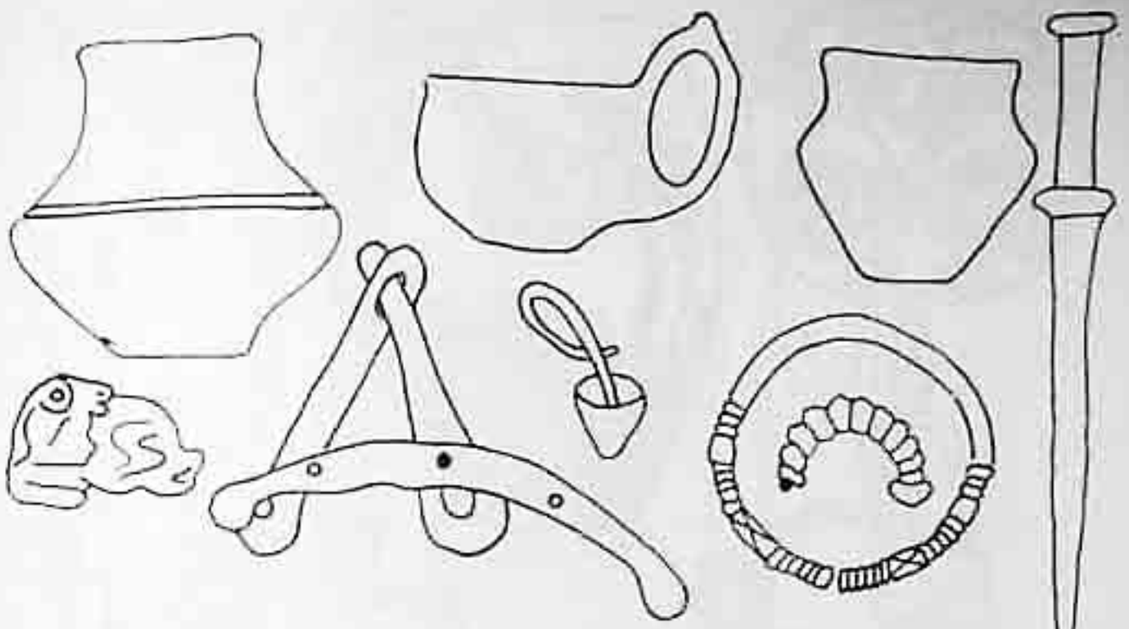

Куштановицька к-ра.

Літ.: *Попович Н. И.* Памятники куштановицкой культуры // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. — К., 1990. — С. 157 — 162. *Смирнова Г. И.* Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II — первой половине I тис. до н. е. // Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — К., 1990. — С. 25, 26.

Махортих С. В.

Л

1. ЛАБРИС; ЛАБРИС; DOUBLE AXE. Інша назва — подвійна сокира. Провушна сокира з двома симетричними рублячими краями. Така форма іноді надавалась бойовим кам'яним сокирам. Але частіше траплялись мідні або бронзові Л. Характерні для *мінойської к-ри*. Крім функціонального призначення, мали ще й релігійне.

Літ.: *Бреа У., Трамп Л.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 70.

Гаврилюк Н. О.

2. ЛАЗУРИТ; ЛАЗУРИТ; LAPIS LAZULI; LAZURITE. Ліпіс-лазур, напівкоштовний камінь інтенсивного блакитного кольору. Був дуже популярним на Ближньому Сході, де використовувався для інкрустації, печаток та намиста. Головним джерелом надходжень Л. був Бадахшан (Північний Афганістан), звідки камінь вивозився у великій кількості. В Україні вперше з'являються в карпатських пам'ятках.

Гаврилюк Н. О.

3. ЛАТЕН; ЛАТЕН; LA TENE. Місцезнаходження вотивних предметів залізного віку на мілині (Латен — «мілина») біля східного берега оз. Невшатель (Швейцарія). Дослідження 1907 — 1917 рр. виявили дерев'яні палі, рублені гаті й велику кількість зброї і знарядь з бронзи, заліза і дерева. Деякі з речей прикрашені криволінійним орнаментом, який є розпізнавальною ознакою Л. (від Центральної Європи до Ірландії і Піренеїв). Назву Л. одержав другий період залізного віку Європи, який змінив гальштатський (Див.: Г 5) на більшій частині континенту у середині V ст. до

Латенська к-ра.

н. е. і продовжувався до того, як римські завойовники покорили край к-рі культів (Див.: К 31).

Літ.: Ярмі У., Уманс Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 134.

Гнатишин Л. О.

4. ЛАТЕНСЬКА КУЛЬТУРА; ЛАТЕНСКАЯ КУЛЬТУРА; LA TÈNE CUL. На території України зосереджена у Закарпатті, в долині р. Тиси та її правих притоків Уж, Латориця, Боржава і Ботар. Датується від III — II ст. до н. е. до рубежу нашої ери. Складався на основі двох компонентів: місцевої культури попередньої к-ри (Див.: К 134) скіфського часу та середньоєвропейської Л. Разом з пам'ятками Словаччини матеріали Закарпаття становлять віддалену групу середньоєвропейського Л. Пос. представлені селищами відкритого типу, які в

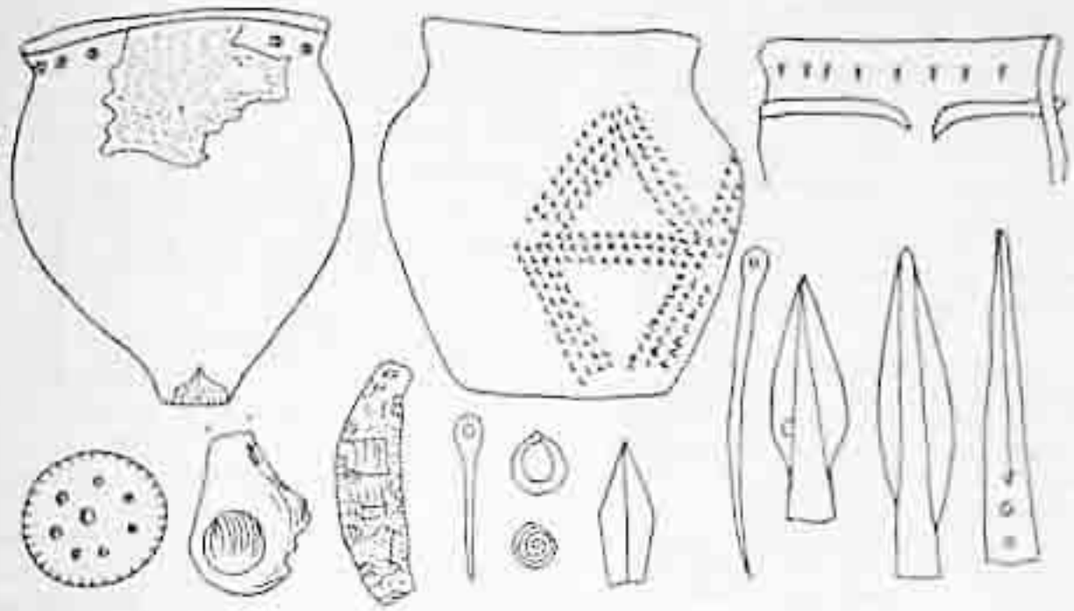

Лебедівська к-ра.

мали оборонних споруд, та виробничими центрами (Великі Ратівці, Осій, Дякове, Вовчанське). Площа більшості з них не перевищувала 1,5 — 2 га при товщині культурного шару біля 0,5 м. На пос. Галіш-Лозачка відкриті сиродутні горни, кущі з набором інструментів, залишки бронзоливарного та ювелірного ремесла. В районі с. Ново-Клинове досліджено 133 металургійних горни. Житла — прямокутні напівземлянки площею 15 — 20 м². У центрі розміщувалося вогнище, обкладене камінням та обмазане глиною. Стіни жител каркасні з глиняною обмазкою. Пох. пам'ятки нечисленні — окремі трупоспалення під кург. насипами (Колодне, Бобове). Пох. — урнові та ямні. Для Л. К. Закарпаття характерні скарби (Мала Бігань, Клячанове, Гераздівка). У Гераздівці знайдено понад 100 срібних монет — імітацій *тетрадрахм Філіпа II Македонського*. Речовий комплекс представлений місцевою ліпною та гончарною пізньолатенською керам.: простою сірогляняною, лощеною, розписною та графітовою з вертикальним орнаментом із штрихів, нанесених гребінцевим штампом. Численні знахідки з бронзи та заліза: наральники, серпи, молотки, вістря до списів, дротинів, стріл. Серед прикрас найбільш представлені браслети, фібули, поясні ланцюжки, намисто. Головне заняття носіїв Л. К. — землеробство та ремесла — обробка металів.

Літ.: Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 44 — 52.

Мазурчак С. Я.

5. ЛЕБЕДІВСЬКА КУЛЬТУРА; ЛЕБЕДОВСКАЯ КУЛЬТУРА; LEBEDIVS'KA CUL. К-ра епохи пізньої бронзи (Див.: Б 31). Епонімна пам'ятка — пос. у с. Лебедівка Верхньодубчанського р-ну Київської обл. Знайдено О. П. Савчуком 1951 р. К-ра виділена С. С. Березанською. Територія її поширення ще чітко не визначена. Центр Л. К. — Придніпров'я між Прип'яттю та Росою. На лівому березі Дніпра багато пам'яток Л. К. виявлено між Дніпром та Десною. Датується Л. К. XI — XIII ст. до н. е. Л. К. склалася на місцевій основі, представленій сосницьким варіантом східнотшинецької к-ри (Див.: С 92) при деякому впливі сусідніх зрубної (Див.: З 52) та бондарихинської к-р (Див.: Б 18). Пос. Л. К. (Гостомель, Козинці, Лебедівка, Зварім'я) розташовані або у заплаві, на дюнних підвищеннях, або на знижених ділянках берегових терас. Житла — напівземні або трохи заглиблені у грунт, прямокутної форми. Їх розміри коливаються у межах 14×6×10×4 м. У деяких з них простежені залишки відкритих вогнищ. Грунтові мог. (Бобриця, Гостомель, Погреби, Плитовище, Таценки) розташовані поблизу пос. В усіх випадках зафіксований єдиний обряд — трупоспалення. Небіжчика спалювали на стороні, потім перепалені кістки зсипали у неглибокі ямки або у посудини —

ура. Керам. виготовлена з глини, до якої домішували товчений граніт, пісок, іноді — глину. Головна форма посуду — тюльпано- та яйцеподібні з маленьким дном, а також глоїки. Посуд орнаментований валиками під вінцями, гребінцевим штампом, подекуди — наліпним валиком і прокресленими лініями. Характеру групі керам. виробів становлять великі прислінки, глиняні ложки та тигельки. Досить численні знахідки з каменю та кременя — зернотерки, розтиральники, відбійники, серпи, вістря до стріл, скребачки. Серед металевих виробів трапляються кельти, списи, шила, шильки, дволопатні підвіски. Пам'ятки Л. К. стали одним з компонентів у складенні коліївської к-ри.

Літ.: Бернштейн С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. — К., 1961. — С. 72 — 79; Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 442 — 450.

Макарчук С. В.

Лендельська к-ра.

6. ЛЕВАЛЛУА; ЛЕВАЛЛУА; LEVALLOIS. Техніка обробки каменю (назва — від місцевості Левалуа-Перре — передмістя Парижу). Суть техніки Л. розкрив Ф. Борд. Вона полягає в одержанні сколів, форма яких визначалася формою нуклеуса до їх сколювання. Л. сколи не потребували додаткової обробки і були готові до використання. За Ф. Бордом, існують три типи нуклеусів: *для відщепів* (черепахоподібні ядрища для одержання одного великого овального сколу); *для пластин* (двохпола робоча поверхня з рівно виступаючим посередині міжфасетковим ребром); *для пластин* (багатогранна робоча поверхня). Набула поширення у ранньому палеоліті (Див.: Н 13) і започаткувала технологію обробки каменю у пізньому палеоліті (Див.: В 11). У 80-і роки виникла дискусія з приводу історичної суті феномену Л.

Літ.: Григорьев Г. П. Проблема левалуа // МЮА. — 1971. — № 116. — С. 74; Гиндилис Л. Б. Проблемы развития палеолита Восточной Европы. — К., 1976. — С. 21; Свердлов С. В. К проблеме стандартности производства // Теория и методы археологических исследований. — К., 1982. — С. 34 — 35.

Григорьев Г. О.

7. ЛЕНДЕЛЬСЬКА КУЛЬТУРА; ЛЕНДЕЛЬСКАЯ КУЛЬТУРА; LENGYEL CUL. К-ра мідного віку (Див.: М 43). Інша назва — *Лендельська*. Епонімна пам'ятка пос. біля м. Печ (Шелешка Угорщина). Поширена у Середній Європі (Словаччина, Чехія, Австрія, Польща, східн Німеччини), пам'ятки Л. К. відомі у західних обл. України. Датується IV — першою пол. III (V — першою половиною IV) тис. до н. е. Виділяються 4(5) періоди існування. Походження пов'язане з к-рою Вінча. В Україні пам'ятки Л. К. відкриті наприкінці XIX ст., досліджувалися І. К. Свешніковим, Ю. М. Захаруком, М. А. Пелещишиним. Ю. М. Захаруком виділено типи Л. К. — *Зимне Злота* та *Вербковіце-Костянець*. За М. А. Пелещишиним — другий є ранім, перший — пізнім періодом розвитку Л. К. в Україні. Ранні пам'ятки Л. К. — біля с. Зимне, мог. Амбусів, Звенигород; пізні — Костянець, Лесина. Пос. розташовані на високих мисах. Житла — напівземлянки з глиняними печами, господарські ями, є майстерні виготовлення кремнієвих виробів. Пох. обряд *відпутальний* — скорчені трупопокладення або трупоспалення (ранні етапи), скорчені (пізній етап). Інвентар: керам., кремінь, знаряддя праці, прикраси. Посуд виготовлявся з глини з домішками шамоту, піску. Основні форми посуду: амфори, чаші, кухлі, миски, амфорки. Прикрашався розписом (біла та червона фарби), врізним орнаментом, штампом. С антропоморфна пластика (Див.: А 19), глиняні моделі житла (Див.: М 56). Господарство комплексне — землеробсько-скотарське. Синхронна трипільській (Див.: В 25) к-ра (етап III — СІ), к-ра лійчастого посуду (Див.: Л 15), *бодрогкерестурська*

В Україні зміняється пам'ятками к-ра лійчастого посуду. Л. пам'ятки в Україні польські археологи включають до любельсько-волинської групи Л. К. (Див.: Л 30).

Літ.: Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 268 — 272; Кочешда В. М. Лендельская культура // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. — К., 1990. — С. 4 — 17.

8. ЛЕС; ЛЕСС; LOESS. Однорідна тонкозернистa гірська порода, що складається в основному з найдрібніших зерен кварцю, глинистих мінералів та вуглекислого кальцію. У природному утворенні складові частини Л. агреговані і утворюють пористу структуру, здатну витримувати вертикальні навантаження. Л. поширені у степових і лісостепових районах помірного поясу і залягають під покривом товщиною іноді до 50 — 100 м. Є материковою породою чорноземів і сіроземів. Пох. споруди, зведені у Л., довго зберігають форму, але при їх дослідженні необхідні кріпильні роботи, бо для Л. притаманні просадки, особливо коли його природна структура порушується, а саме це відбувається при дослідженні споруд за допомогою техніки. Більшість дослідників вважає, що в Україні Л. утворився в холодних степах перигляціальної зони протягом льодовикових епох. Л. товща перешаровується горизонтами пох. (у геологічному значенні слова), грунтів, що сформувалися за межільодовиків'я (Див.: Л 28). На цій ритмічності базується схема стратиграфічного розчленування Л. в Україні, розроблена в працях О. Г. Набоких, В. І. Крокоса, деталізована П. К. Заморієм, М. Ф. Веклічем. Виділено 8 горизонтів Л.: *прилузовський, сулський* і *тилігульський* (нижньоантропогенові), *дніпровський* і *тясминський* (середньоантропогенові), *удайський, бузький* і *причорноморський* (антропогенові). За умовами залягання, повнотою розрізу та фізико-механічними властивостями розрізняють Л. позальодовикової зони і Дніпровського льодовикового потоку. На Придніпровській низовині, у Північному Причорномор'ї та найнижчих ділянках південних схилів Придніпровської височини, в умовах переважаючої акумуляції, утворюється покрив ритмічної будови потужністю 20 — 30 м. Загальною закономірністю є збільшення щільності та вмісту глинистих фракцій із збільшенням віку верств. Для лесочки і суглинків є характерні нечіткі горизонтів, нерівномірна потужність при переважанні ділянок з малопотужним (5 — 10 м) покривом.

Літ.: Веклич М. Ф. Стратиграфия лессовой формации Украины и соседних стран. — К., 1968; Географическая энциклопедия Украины. — К., 1990. — Т. 2. — С. 265.

Гаврилюк Н. О.

9. ЛЕСОПОДІБНІ ПОРОДИ; ЛЕССОВИДНЫЕ ПОРОДЫ; LOESS ROCK. Осадові породи, що не мають деяких окремих ознак лесу і відносяться до пилуватих суглинків та супесів. За зовнішніми ознаками вони нагадують лес. Разом з лесом Л. П. вкривають 65 % території України.

Літ.: Географическая энциклопедия Украины. — К., 1990. — Т. 2. — С. 265; Першин С. П. Амбуна жалів подорожного дела. — М., 1990. — С. 97 — 98.

Гаврилюк Н. О.

10. ЛИВАРНИЙ ШОВ; ЛИТЕЙНЫЙ ШОВ; CASTING SEAM. Шов, утворений після відливки виробу у закритій багаточастній формі: розплавлений метал займає простір на стику форм. Гребінь або «шов», який виникає з цієї причини, звичайно загладжується шліфуванням виробу, але іноді сліди Л. Ш. зберігаються.

Гаврилюк Н. О.

11. ЛИПИЦЬКА КУЛЬТУРА; ЛИПИЦКАЯ КУЛЬТУРА; LYPYTS'KA CUL. К-ра раннього залізного віку (Див.: З 6). Ареал: Верхнє Подністров'я. Епонімна пам'ятка — мог. біля с. Верхня Липиця Львівської обл., досліджений 1889 р. І. Коперницьким. Датується Л. К. I — II ст. н. е. Належала гетофракійському населенню. Пос. (Заліски, Незвисько, Голігради, Ремезівці) розташовувалися на сонячних схилах гір. Житла — землянки з кам'яними вогнищами. Мог. грунтові, розміщувалися на підвищених місцях. Обряд пох. — тілоспалення на стороні, але у межах мог., для чого робилися спеціальні глинобитні майданчики. В урну з перепаленими кістками клали фібули, поясні пряжки тощо. Відомо 15 безінвентарних тілопокладень. Речовий комплекс представлено гончарною та ліпною керам., металевими виробами: фібулами типу Наугейм — вічноподібними, шар-

вірними з емалею, тваринами пряжками. Основа господарства Л. К. — скотарство, землеробство, залізорудне виробництво.

Літ.: Пачкалова Д. М. Поселення лепенської культури біля с. Верхня Ланка Івано-Франківської обл. — Львів, 1966. Сахарова Г. Н. Поселення з с. Ненадова в верхньо-ямної доби // МІА. — 1947. — № 116; Археологія Української РСР. — К., 1973. — Т. 2. — С. 42 — 44.

Гаврилюк Н. О.

12. ЛНІСЬКА КУЛЬТУРА; ЛНІСКАЯ КУЛЬТУРА; LYPS'KA CUL. К-ра верхнього палеоліту. Ареал: Волинсько-Подільська височина. Етнонім — стоянка біля с. Лиса Костянтинівського р-ну Рівненської обл. Датується Л. К. ранім часом верхнього палеоліту — кінцем малого-тенянського міжльодовиків'я — початком останнього льодовикового (Див.: Б 11) (приблизно 30 — 20 тис. р. тому). Матеріальна к-ра представлена кам'яними і кістяними виробами. Кам'яний інвентар: призматичні та клиновидні нуклеуси, переважають різці (бокові та косорітушні), скребачки великі на пластинах та дрібні на відщепах, симетричні вістря зі скошеним краєм, пластини з притупленою спинкою, а також середньопалеолітичні типи (ножі, ралі (скребла). Серед кістяних виробів переважають наконечники, вістря.

Літ.: Гуслорьєв Г. П. Верхний палеолит Европы и мезо на территории СССР. — М., 1970. — С. 61 — 63; Палеолит СССР. — М., 1984. — 222 с.

Сікальчук В. Ю.

13. ЛИСА ГОРА; ЛЫСАЯ ГОРА; LYSA GORA. Велике скіфське пос. у Степовому Подніпров'ї (Див.: С 37). Розташоване в уроч. Лиса Гора біля м. Василівка Запорізької обл. на лівому березі Дніпра в мису при впадінні в нього притоків Янчокрак та Карачокрак. Вивчалося час розвідок красавацькими О. В. Болдинським та І. І. Бурцевим. Досліджувалося Скіфською експедицією Інституту арх. НАН України під керівництвом Н. О. Гаврилюк та С. М. Кравченка. Площа пос. 4 га, розкопано 1242 м². Будівельні залишки представлені напівземлянками та господарськими ямами. Напівземлянки (15 будівель) заглиблені у материк на 0,6 — 1 м, за формою прямокутні у плані (дві), округлі двокамерні — основне приміщення та вхідне (переважна більшість) та трикамерні з одним входом і двома приміщеннями. Вогнище — відкритого типу, іноді обкладені камінням. Господарські ями (їх 137) різняться за призначенням і формою. Переважають ями для сміття — їх 74, є ями для кухонних покидьок, заповнені кістками тварин. Багато зернових ям, грушоподібних у розрізі (це особливість пос. Л. Г.). Речовий комплекс походить з культурного шару (потужністю 1 м) і будов. У його складі переважають фрагменти ліпної керам. та амфор, трапляються гончарний посуд, кремінні і кам'яні вироби, бронзові та залізні речі, вироби з кісток, пряслечка. Аналіз заповнень зернових ям та відбитків на керам. засвідчують розвиток землеробства (переважав плівчастий ячмінь), а кухонні покидьки — скотарства. Це одне з перших скіфських степових пос., де зафіксоване землеробство. Датується воно у межах IV ст. до н. е.

Літ.: Гаврилюк Н. А., Болдина В. П., Кравченко С. Н. Скифские поселения IV в. до н. э. в Степном Поднепровье. — К., 1992. — С. 1 — 55.

Гаврилюк Н. О.

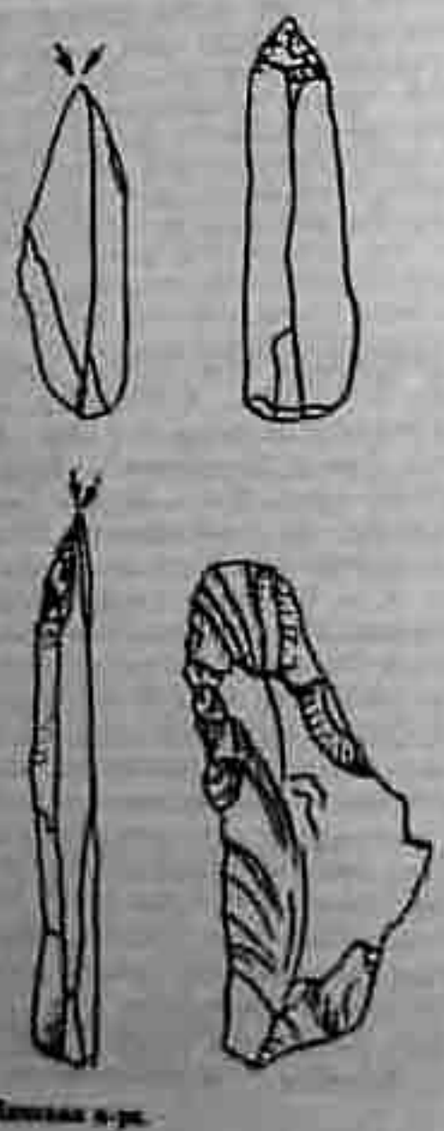

Лиська к-ра.

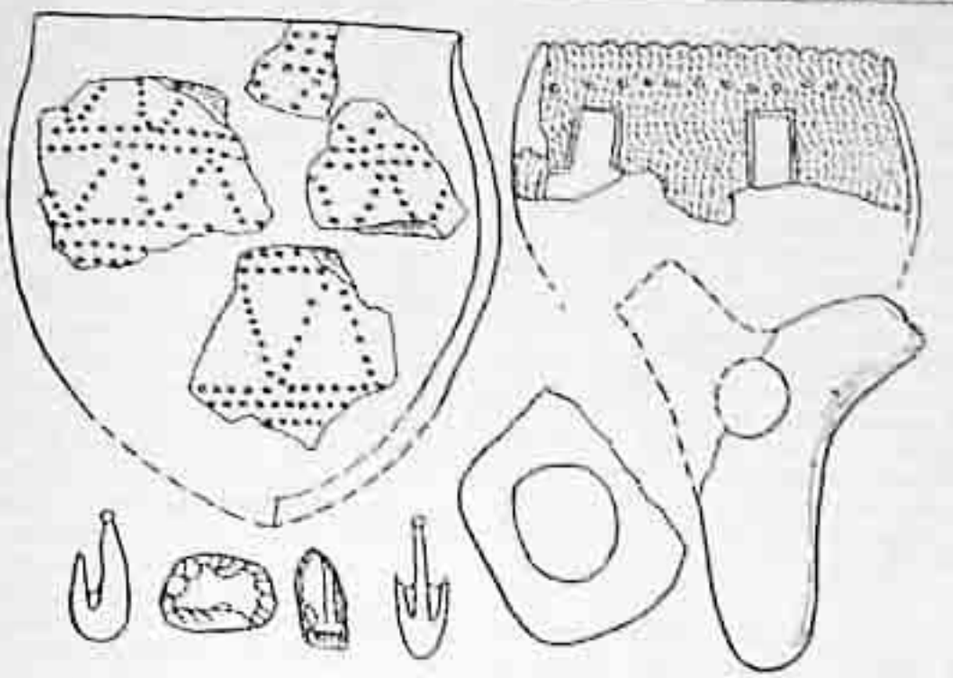

Лиська к-ра.

14. ЛИСОГУБІВКА; ЛИСОГУБОВКА; LYSOGUBIVKA. Багатошарове пос. епохи неоліту з матеріалами лисогубівської (Див.: Л 15) та ямково-гребінцевої (Див.: Я 4) к-р біля с. Лисогубівка Конотопського р-ну Сумської обл. Розміщене на підвищенні правого берега р. Єзуч в 1 км від її впадіння до р. Сейм. Досліджувалося В. І. Неприною 1971 — 1974 рр. Відкрито 648 м². Під сучасним шаром залягав чорний гумусований пісок з нечисленними матеріалами ямково-гребінцевої кераміки. Він залягав нешировою смугою у береговому розмиві. Крім ямково-гребінцевої керам. у цьому шарі трапляються трипільський імпорт, який датує верхній шар другою половиною IV тис. до н. е. Матеріали Л. к-ри (Див.: Л 15) виявлені у сіро-зеленуватому суглинку, що підстилає верхній шар. Досліджені залишки 3 наземних підпрямокутних жител з вогнищами і щільно затоптаними долівками. У підвищеній частині пос. відкрито культові споруди: три ями з попелом, одна з яких мала перекриття; курганоподібне скупчення попелу, поруч з яким знайдено ступки з товкачиками для дробіння фарби, два пох. біля ями з перекриттям. Одне пох. належало дитині й було зруйноване пох. дорослого. Пох. дорослого представлене нижньою частиною кістяка. Крім типових для Л. к-ри керам. та кам'яних виробів, знайдені рогові копалки, мотики, ромбоподібні кам'яні розтиральники, плитки, товкачики, що дозволило В. І. Неприній припустити існування у мешканців пос. Л. раннього землеробства. Датується нижній шар кінцем V — першою половиною IV тис. до н. е.

Літ.: Неприна В. И., Залізняк Л. Л., Кравченко А. А. Памятники каменного века левобережной Украины. — К., 1986. — С. 145 — 148.

Ковчова Н. С.

15. ЛИСОГУБІВСЬКА КУЛЬТУРА; ЛИСОГУБОВСКАЯ КУЛЬТУРА; LYSOGUBIVS'KA CUL. Входить до дніпро-донецької (Див.: Д 13) неолітичної к.-і.с. Виділена В. І. Неприною. Ареал: низов'я Сейму, Десни, середні течії Пела та Ворскли. Названа за пос. Лисогубівка (Див.: Л 14). Датується кінцем V — першою половиною IV тис. до н. е. Склалася на дніпродонецькій основі в результаті асиміляції окремих груп азово-дніпровського (Див.: А 4) середньодонського населення. Пос.: нижні шари Лисогубівки, Погорілівки-Вирчиця, Грищівки. Житла наземні, прямокутні, каркасної конструкції, площею від 20 до 70 м², іноді з сіньми. Усередині — від одного до трьох вогнищ. Керам. виготовлено з глини з домішками піску та органіки. Це головним чином слоїки та горщики із слабо профільованими або плавно відгі-

Лійчастого посуду к-ра.

...ятини зниклі вінцями. Дніпро-Донець-
кі ранн. керам.: форма, гофрування ві-
нець, вузькі короткі гребінцеві відбитки.
Під ямно-дніпровським впливом з'яви-
лися подвійні конічні посудини,
гребінцеві, інколи «кроснуючі»
відбитки, стрічки заповнені та оконтуре-
ні ними ж, а також наколами, кимами
та прикреслюючими лініями. Середньо-
донський вплив: ямки під вінцями,
підтрикутні виступи. Переважають кре-
мінні знаряддя праці. Нуклеуси клино-
подібні, пластинчасті, пірамідальні.
Трапляються ножі на середніх пластин-
ках, ретуші на вінцях, різці на
пластинках і відщепах з плоскими скі-
лками або знизу між двома зміщками,
скребачки на відщепах кінцеві та з
ретушшю на півкруглому. У матеріалах
Л. К. значаться трапеції і трикутники
на пластинках та відщепах. Сокири виго-
товлені з кварциту, з якого ж — молоб-
часті числа. Останні бувають кістяними.
З року камінь виготовлені мотики та ве-
тугоподібні знаряддя. Основа господар-
ства — полювання та рибальство, є ele-
менти ранньої землеробства. Сусідні к-
ри: кемізівка (Див.: Д 18), ямно-чер-
ниця (Див.: К 30), середньодонська,
ямно-дніпровська (Див.: А 6), ямно-
гребінцева (Див.: Я 4). Плавна Л. К.
була можливо к-рою ямно-гребін-
цевої керам.

Літ.: Археологія Української ССР. — К.,
1986. — Т. 1. — С. 174 — 175.

Ковалюх Н. С.

16. ЛИСТОПОДІБНА ФОРМА; ЛИСТОВИДНАЯ ФОРМА; LEAF-SHAPED FORM. Предмет, що має загострені кінці та опуклі боки, як у листа верби. Д. ф. можуть мати вістря до стріл, ножі, лезо мечей, дужки фібул.

Літ.: Горюй У., Громан Д. Археологічний словник. — М., 1990. — С. 140.

Гаврилюк Н. О.

17. ЛИТТЯ ЗА ВОСКОВОЮ МОДЕЛЛЮ; ЛИТЬЕ ПО ВОСКОВОЙ МОДЕЛИ; LOST WAX PROCESS. Див.: В 15.

18. ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ КУЛЬТУРА; ВОРОНКОВИДНЫХ КУБКОВ КУЛЬТУРА; FUNNEL BEAKER CUL. К-ра кам'яного віку. Названа за типовою формою посуду великих з лійчастою формою шийки. Поширена на території від Південної Швеції до західних областей України. Датується другою половиною IV — першою половиною III (другою половиною V — першою половиною II) тис. до н. е. Сформувалася на основі мезолітичних пам'яток Дунайського басейну. Виділяють чотири великих групи пам'яток Л.П.К.: *північну* — Данія, Південна Швеція; *західну* — Північно-західний захід Німеччини, північна Німеччина, Польща, Західна Україна; *південну* — південний схід Німеччини, Чехія, захід України та деякі локальних варіантів. На території України пам'ятки Л.П.К. відкриті в 20 — 30-х роках А. Цинкаловським, досліджувались Ю. М. Захаруком, М. А. Пелещишиним та ін. Відомо біля 50 пос. — Лежниця, Зимне, Малі Грибовичі, Вінники, Тростянець та ін. Вони розташовані на високих мисах або схилах, по берегах річок. Житла заглиблені, стіни обмазувалися глиною, печі глинобитні на дерев'яному каркасі, є господарські ями. Пох. випростані на спині, інвентар — кераміка, знаряддя. У Європі відомі пох. з застосуванням кам'яних конструкцій — мегалітів (Див.: М 22). Іноді вони підкург., є трупоспалення. У Польщі досліджені численні розробки кременю, пов'язані з Л.П.К.; у Кшемьонках відкрито шахту глибиною до 11 м. Знаряддя праці виготовляли переважно з кременю (сокири, серпи, ножі тощо), каменю (сокири-молоти). Типовим є посуд з лійчастими вінцями, відлощеною поверхнею. Орнамент: стрічка з штампа, відбитки шнура, наліпи у вигляді літери «Л» та «М», трапляються черпаки з зооморфними ручками, фляжки з валиком під вінцями. З пам'яток бринзенського типу надходив розписний трипільський посуд (Див.: Б 28). Господарство — землеробсько-скотарське. Землеробство орне — вирощувалися плівчасті пшениці, яч-мінь. Сусідні к-ри: на сході — трипільська (бринзенський, лукашівський (Див.: Л 26) типи), на півдні — *бодрокеретурська*, інші варіанти Л.П.К. Певний час співіснує з к-рою кулястих амфор (Див.: К 128). Змінюється пам'ятками к-ри *променистої керам.*, кулястих амфор, різних енеолітичних груп (Див.: М 43).

Літ.: Археологія Української ССР. — К., 1986. — Т. 1. — С. 278 — 279; Problemata Ziemi Polskich // Neolit. W1 — 1972. — T. 2.

Відейко М. Ю.

19. ЛІНІЙНІ УКРІПЛЕННЯ; ЛИНЕЙНЫЕ УКРЕПЛЕНИЯ; LINEAR EARTHWORK. Земляні споруди, що складалися з валу, рову або кількох валів і ровів, не замкнених у коло, а вирити за прямою лінією. Такі укріплення можуть тягтись на багато кілометрів. Датування і призначення різні. Деякі Л.У. бронзового і залізного віків, цілком можливо, є кордонами пасовищ і не мають оборонного значення. Але у пізньому залізному віці та ранньому середньовіччі такі кордони важко відрізнити від оборонних.

Літ.: Горюй У., Громан Д. Археологічний словник. — М., 1990. — С. 139.

Гаврилюк Н. О.

20. ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ КУЛЬТУРА; ЛИНЕЙНО-ЛЕНТОЧНОЙ КЕРАМИКИ КУЛЬТУРА; LINEAR POTTERY CUL. К-ра неоліту (Див.: Н 15). Ареал: лісостепові райони Західної Волині і Верхнє Подністров'я. Названа за орнаментацією керам. Датується другою половиною V тис. до н. е. Споріднені к-ри поширені у Франції, Бельгії, Голландії, Англії, Угорщині, Німеччині, Чехії, Словаччині, Польщі, Румунії, Молдові. В Україну це населення прийшло з території Польщі. Пос. (Торське, Незвисько, Котован, Звенячин) мали лінійне планування (Див.: П 63); житла — одно- та багатокамерні землянки й напівземлянки з відкритими заглибленими вогнищами. Подекуди — наземні житла з каркасно-стовповими конструкціями, де плетені стіни обмазувалися глиною (Незвисько). Подібні споруди були поширені у західних районах К.Л.С.К. Поряд із житлами розміщувалися господарські ями. Плоскодонна кухонна та столова керам. виготовлялися з глини з домішками піску або шамоту; у кухонній є полова. Переважає столовий посуд з добре відмуленої глини, тонкостінний із загладженою поверхнею: слоїки, миски, рідше — горщики з невисокими слабо відігнутими назовні або майже вертикальними вінцями.

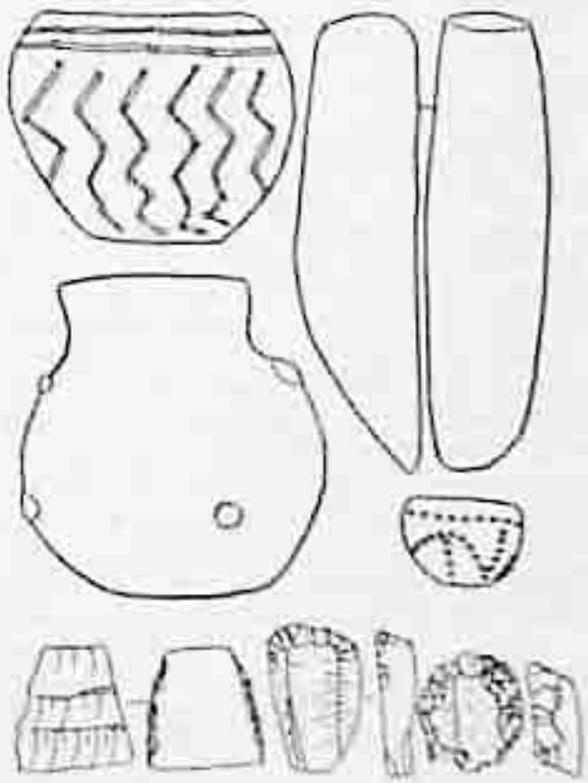

Лінійно-стрічкової керам. к-ра.

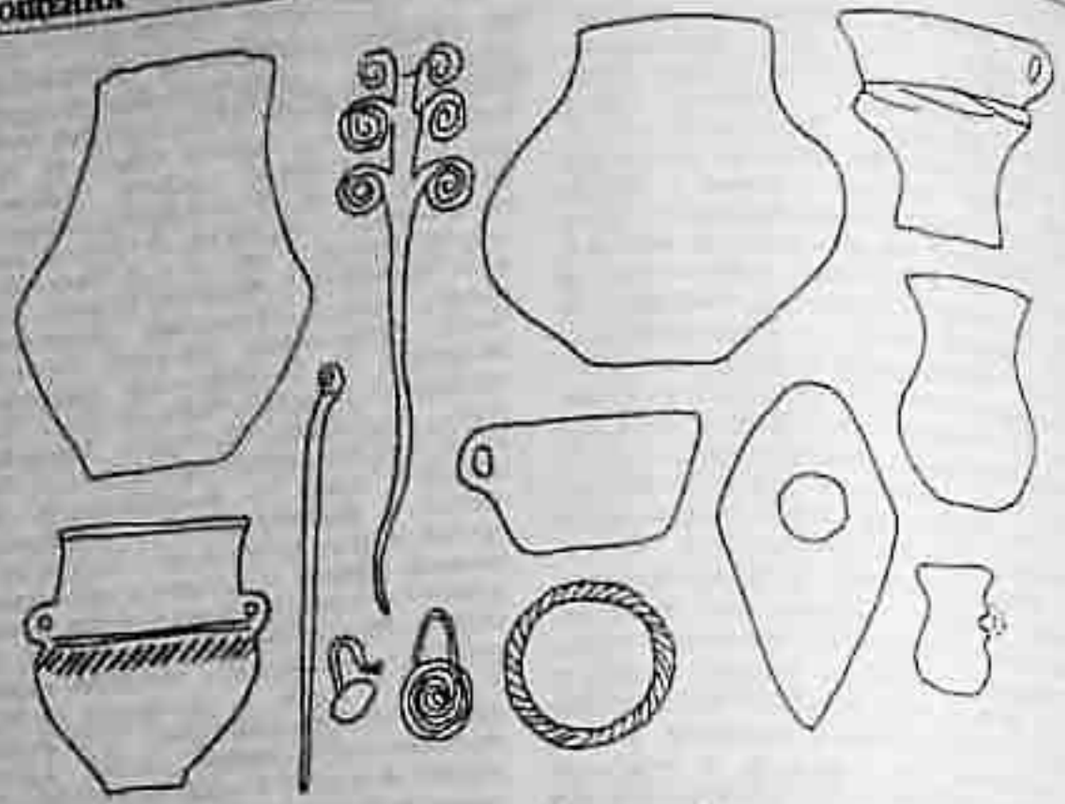

Лужицька к-ра.

Орнамент: неглибокі овальні ямки, які накладалися з приблизно однаковими інтервалами на прокреслені лінії, що утворювало так званий ногий орнамент, подекуди використовувалися тільки ямки. Композиції: горизонтальні лінії, зигзаги, меандри, кутові. Кухонна керам. мала переважно поверхню і за формою повторювала столову; частина горшків мала покришки, є друшляки. Орнамент: ямки, виступи, валики, розчленовані вдавленнями. Знаряддя праці виготовлені з кременю, обсидіану, сланця. Поширені призматичні і конічні нуклеуси, вже є вкладиші з середніх пластин, різці середні і кутові на пластинах, шліфовані тесла та долота зі сланцю. Трапляються зернотерки, розтиральники, мотика з рогу оленя. Відомо пос. за обрядом трупоспалення, яке було відмінне на пос. Незабаром після того, як мешканці покинули його. Основа господарства — хліборобство і скотарство. Сусідні к-ри — буго-дністровська (Див.: Б 32), дніпро-донецька (Див.: Д 15), розписної керам. (Див.: Р 31). Змінилася трипільською к-рою (Див.: Т 35).

Літ.: *Археологія Української ССР.* — К., 1986. — Т. 1. — С. 128 — 132; *Пачко Г. С., Черняк Е. В.* Памятники культуры ямочно-гребенчатой керамики на территории СССР // САИ. — 1982. — Вып. В1-11. — 44 с.

Кононенко Н. С.

21. ЛОЩЕННЯ; ЛОЩЕННЯ; BURNISH. Один з прийомів обробки поверхні посуду, мета якого — ущільнення поверхні та декорування. За арх. та етнографічними даними відомі два основні види Л. — на *сухій* та щойно *підсушеній* поверхні. У першому випадку поверхня виробу змочувалася перед самим Л., у другому — додаткове змочування не проводилося. На поверхні, яка лощилася на сухій основі, виникають численні хаотичні подібні тріщини, чого немає на поверхні виробів, які лощилися по підсушеній основі. Основне знаряддя Л. — лощило (Див.: Л 22).

Літ.: *Бобринский А. А.* Гончарство Восточной Европы. — М., 1978. — С. 223.

Говдатченко Л. І.

22. ЛОЩИЛО; ЛОЩИЛО; POLISHER SMOOTHER. Знаряддя для обробки зовнішньої поверхні керам. У арх. матеріалах трапляються кам'яні Л. (Див. С 89) — гальки зі слідами використання на одній з бокових поверхонь, та Л. — виготовлені з фрагментів керам. Найчастіше це ручки амфор із стертим під кутом аламом.

Говдатченко Л. І.

23. ЛУЖИЦЬКА КУЛЬТУРА; ЛУЖИЦКАЯ КУЛЬТУРА; LUSATIAN CUL. Одна з найкорініших явищ європейської давнини кінця бронзової доби (Див.: Б 31) — початку залізного віку (Див.: З 6). Сформувалася у XIV — XIII ст. до н. е. у басейні р. Одер на базі *пре-лужицької* та *тшинецької* к-р. Ареал: Східна Німеччина, Польща, Північна Чехія і Словаччина. Це одна з к-р поля похорональних урн. Поява Л.К. на заході України відноситься до кінця II ст. до н. е. Л.К. пам'ятки займають область верхнього і середнього Західного Бугу, хоч деякі дослідники вважають, що Л.К. поширюються на схід аж до р. Горин.. Пам'ятки Л.К. в Україні вивчені слабо. До найвідоміших належать мог. або окремі пох., виявлені у Вільховому (колишнє Ульвівок) і Скваряві Львівської обл., Млинськах Волинської обл., Вербні Роженської та Білій Тернопільської обл. На мог. у Вільховому відкрито 44 пох., серед яких, на відміну від інших мог. Л.К., переважали трупопокладення з типовими лужицькими формами посуду: черпаками на високій ніжці з орнаментом скісних або горизонтальних канелюр (Див.: К 13). В усіх інших пам'ятках наявні трупоспалення в урнах. До виробів, які репрезентують в Україні Л. метал, належать: нельти з рівними втулкою і стінками; гривні з розклепаними, закрученими у петельку кінцями; косожолобчасті браслети; шпильки з лебединоподібними голівками. Основним заняттям племен Л.К. було землеробство і скотарство. Деякими дослідниками зникнення Л.К. пояснювалося спустошливими скіфськими набігами у V ст. до н. е. — є сліди руйнування городищ Л.К. скіфами (Вішна, Полянівіце, Стшелгом). З цими самими кочівниками пов'язані знахідки зброї скіфського типу у пам'ятках Західної Європи. Відомо, що Л.К. проіснували до IV — III ст. до н. е. На її основі сформувалися деякі місцеві к-ри епохи Латену.

Літ.: *Gali M.* Kultura łużycka. W: — Kraków. 1978. — 206 s.; *Крушельницька Л. І.* Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби ранього залізн. — К., 1976. — С. 37 — 49; *Prahistorje Ziem Polskich.* — 1979. — T. 4. — S. 7 — 330; *Археологія Української ССР.* — К., 1985. — Т. 2. — С. 39 — 41; *Хоберманский Я.* Скифские набеги на территорию Средней Европы // РА. — 1994. — № 3. — С. 9 — 65.

Малигуна С. В.

24. ЛУК; ЛУК; BOW. Ручна зброя для метання стріл, що використовувалася як на війні, так і на полюванні. Традиційною є думка щодо появи Л. та стріл у

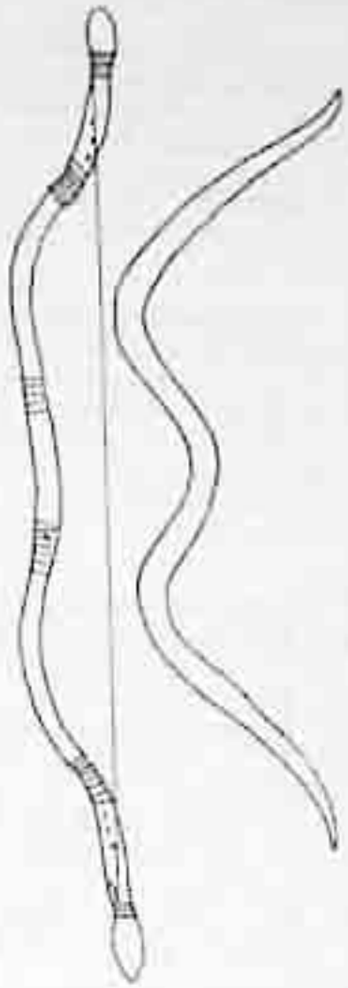

Лук.

мезоліті. Це пов'язано з переходом первісних колективів від загонно-обладного до індивідуального мисливства. З появою Л. пов'язаний найвищий рівень розвитку обробки кременю — формування мікролітичної техніки (Див.: М 48). Починається масове виробництво геометричних мікролітів — заготівок наконечників до стріл. В останній час з'явилися дані про більш ранній час появи Л. та стріл. Йдеться про матеріали пізньопалеолітичних к-р — свідерської (Див.: С 9) та аренсбурзької. Наконечники до стріл знайдені на пос. аренсбурзької к-ри *Штельмоор* у ФРН, у печері Ішталлошко в Угорщині, на стоянці Королеве 1, 2. М. Д. Праслоним зафіксована серія наконечників до стріл у колекції з стоянки Костьонки XXI (Гмелінська) середньої пори пізнього палеоліту (Див.: В 11). Тобто найдавніші кістяні наконечники

Лукашівський тип

до стріл з шипом. Інтервально дозволяють говорити про виникнення Л. та стріл 40 тис. р. тому — за доби пізнього палеоліту. Крем'яні наконечники стріл з'являються 20 тис. р. тому (Гмелінська стоянка). Л. — невід'ємна частина озброєння скіфів (Див.: С 37). Скіфський Л. відомий за малюнками на грецькому посуді, на монетах (наприклад, царя Ариса). Розрізняють простий та складний Л. У скіфів був поширений складний, набірний Л. (Трибратній кург. у Криму).

Літ.: Дмитренко Ю. С. Де витяги про час виникнення лука та стріл // Археологія. — 1987. — № 60. — С. 3 — 8; *Бессонова С. С., Погребова М. Н.* Костяні наконечники стріл // Скифская древность. — К., 1979. — С. 168 — 182; *Черненко Е. В.* Скифские луки. — К., 1981. — С. 7 — 20; *Акишев К. А.* Могила Аржан // Скифская древность. — К., 1979. — С. 20 — 41.

Гаврилюк Н. О.

25. ЛУКАШІВСЬКИЙ ТИП; ЛУКАШОВСКИЙ ТИП; LUKASHIVS'KIY TYPE. Тип пам'яток трипільської к-ри мідного віку (Див.: Т 35). Еponімна пам'ятка — пос. на р. Трубіж притоки Дніпра, відкрите В. В. Хвойкою. Досліджувалося Т. С. Пассек, Ю. М. Залізняком, Б. О. Крупцом та ін. Л.Т. поширений у Середньому Придніпров'ї. Датується початком етапу С II трипілля — перша половина III (середина IV) тис. до н. е. Сформувався на основі попереднього типу пам'яток (Див.: К 53). Пос. (Самчинці, Лукашівка, Піщерна II та ін.) займали природно укріплені місця, площа їх до 2 га, включали 8 — 13 житл ("майданчики" або напівземлянки). Керам. комплекс представлений столовим посудом, орнаментованим або з врізним орнаментом, горщиками з доміщкою у глині шару або товчених черепашок, органіка. Є імпортний розписний посуд з Кіклади та Подністров'я. Господарство комплексне — землеробсько-скотарське. Пам'ятки Л.Т. синхронні пам'яткам типу Трипілля (Див.: Т 36), бринзенські (Див.: В 31), дніпро-донецької неолітичної і.о. (Див.: І 3). Змінюються пам'ятками софіївського типу (Див.: С 56).

Літ.: Круц В. А. Поднепровская лесостепь Среднего Подднепровья. — К., 1977. — С. 78 — 118.

Шабліна М. Л.

26. ЛУННИЦЯ; ЛУННИЦА; LUNULA PENDANT. Прикраса у формі півмісяця. Найчастіше форма Л. використовувалась для виготовлення сережок, скроневих кілець (Див.: П 111), пектораль (Див.: П 23).

Літ.: Бреф У., Трамп Л. Археологічний словник. — М., 1990. — С. 142.

27. ЛЬОДОВИКІВ'Я; ЛЕДНИКОВЫЕ; GLACIATION. Холодні епохи геологічного минулого. Вони характеризуються наступами льодовиків. Основні льодовикові епохи кінця еоплейстоцену (Див.: Х 1) та плейстоцену (Див.: П 72) тис: *міндель* (морозовське зледеніння) — 890 — 800 тис. р. тому; *міндель* (окське зледеніння) — 500 — 375 тис. р. тому; *вюрм* (валдайське зледеніння) — 100 — 10 тис. р. тому.

Літ.: Новые данные по геохронологии и корреляции перехода. Wl — М., 1987.

Стефанович Л. І.

28. ЛЬОДОВИКОВІ ГРУНТИ; ЛЕДНИКОВЫЕ ГРУНТЫ; GLACIAL DEPOSITS. Осадові породи різного складу, що утворювалися в результаті періодичного наступу і танення льодовика. Виділяються водольодовикові (флювіогляціальні) відкладення, що утворювалися розливами розталих вод і тимчасовими водотоками з талих льодовиків. Вони відрізняються від Л.Г. великою кількістю тонкозернистих, пилуватих фракцій. В основному це покрівлі суглинки, що нашарувалися на більш ранні четвертинні утворення.

Літ.: Перевиз С. П. Азбука инженерной геологии. — М., 1990. — С. 98.

Гаврилюк Н. О.

29. ЛЬОДОВИКОВІ ФОРМИ РЕЛЬЄФУ; ЛЕДНИКОВЫЕ ФОРМЫ РЕЛЬЕФА; GLACIAL RELIEF FORMS. Форми рельєфу, утворені в результаті процесів, пов'язаних з материковим або гірським зледенінням. Під дією льодовикових мас виникли суто льодовикові, в розталих вод льодовика — водні Л.Ф.Р., що утворилися внаслідок дій обох факторів. В Україні в області покривних *дніпровського* і *окського* зледенінь (Див.: Л 29) утворились такі Л.Ф.Р., як улоговини. Цю обставину враховують при вивченні палеолітичних пам'яток (Див.: В 11).

Літ.: Географічна енциклопедія України. — К., 1990. — Т. 2. — С. 311.

Гаврилюк Н. О.

30. ЛЮБЕЛЬСЬКО-ВОЛИНСЬКА ГРУПА; ЛЮБЕЛЬСКО-ВОЛЫНСКАЯ ГРУППА; LUBEL'SKO-VOLYNS'KA GROUP. Група пам'яток любельської к-ри мідного віку, до якої польські арх. включають пам'ятки Л.-В.Г., поширені у західних областях України (Див.: Л 7).

Вінніков М. Ю.

31. ЛЯЛЬКА ПОХОВАЛЬНА; КУКЛА ПОГРЕБАЛЬНАЯ; FUNERAL DOLL. Пох. манекен. Після кремації кістки небіжчика збиралися, тілоса людиноподібне опудало, яке імітувало спаленого небіжчика, набивалося травою, після чого туди вкладали залишки кремації. Обличчя Л.П. робили по-різному: або малювали, або пришивали ніс, потім розмальовували обличчя, частіше поперечними смугами. Мошна і потилиця ляльки закривалися людським скальпом з волоссям. Ляльку одягали в одежу померлого і клали до чоловічого пох. Використання Л.П. зафіксоване у племен *тавтиаскої* к-ри I — V ст. до н. е. Однак не виключене використання Л.П. у племен більш ранніх періодів. Виготовлення своєрідної Л.П. з трупів коней змальоване *Геродотом* у описі пох. скіфського царя (Див.: С 37).

Літ.: Археология СССР. Степная полоса Европейской части СССР в скифо-сарматскую эпоху. — М., 1992. — С. 239 — 240.

Гаврилюк Н. О.

М

1. МАГАЛА, МАГАЛА; MAGALA. Багатошарове пос. епохи бронзи — раннього залізного віку. Займає високий мис зі стрімкими, малодоступними схилами, який підвищується над заплавою р. Прут. Розташоване біля с. Магала Садгорського р-ну Чернівецької обл. Досліджувалося Г. І. Смірновою 1955 — 1962 рр. Відкриті житлові та господарські комплекси відповідають трьом різним арх. к-рам, які послідовно змінюють одна одну. Культурно-хронологічна колонка пос. така: Магала I — пізньокомаровська к-ра (Див.: К 86); Магала II — к-ра Ноа (Див.: Н 24); Магала III і IV — два етапи розвитку к-ри Гава-Голігради — ранній і розвинутий (Див.: Г 1). **Магала I.** Сліди комаровської стоянки виявлені у південно-східній частині пос., під південною полою зольника (Див.: З 29) з матеріалами к-ри Ноа. Тут, на глибині 0,8 — 1 м, виявлений шар з керам. комаровського типу. Зверху цей шар перекрито суглинком, насиченим включенням попелу. Товщина культурного шару 0,20 — 0,25 м. Крім керам., представленої горщиками тюльпаноподібної форми, слоїко- та мисковоподібними посудинами, зрідка траплялися уламки кісток тварин, вироби з кістки (проколки, теслоподібне знаряддя), кремінь (ножеподібні пластини) та бронза (шпилька). Датується кінцем XIV ст. до н. е. **Магала II.** Велике пос. к-ри Ноа представлене 3 зольниками, між якими розкриті житлові та господарські споруди: ямки від стовпів, до яких кріпилися дах, глиняні печі, влаштовані на земля-

ній долині або у спеціально викопаній ямі. Житлові споруди прямокутні у плані, площа дорівнювала 25 — 30 м². Основні види посуду: горщики, орнаментовані шкоринами і валиком, чашоподібні пекуділи з двома ручками, черпаки, жовчаги. У зольниках знайдено багатий набір виробів з кістки (знаряддя з уламків зонатих великої тварини із зубчастими варіаннями по краю — гупіки; шила, проколки, лощила, вістря до стріл, уламок пеклів) і бронзи (прикраші серпи, ножі, ножівки, шпильки, хрестоподібна підвіска, голки з вушком, чотиригранні шила). Датується XIII — XII ст. до н. е. Мегала III — IV. Пос. Газа-Голіградя. На цьому етапі у матеріальній ж-рі пос. відбуваються великі зміни. З'являється житло нового типу — напівземлянки, яке з цього часу співіснує з наземними житловими спорудами. Зміцнюються прийоми виготовлення кераміки. Є форми, орнаментації, а також основні типи виробів з бронзи. Різко скорочується кількість кістяних знарядь. Серед посуду переважають горщики, жовчаги з лійчастою шийкою, миски з напівсферичними краями, рідше трапляються різноманітні чаші, кухлики, черпаки. Для всієї ранньогальштатської кераміки характерна наявність слідів розчинів, нанесених до випалу жмутиком трави або соломи. Посуд пізнього періоду виготовлено з ретельно відмуленого тіста, поверхня прикрашена лощенням (Див.: Л 21) та каннелюрами (Див.: К 13). У верхньому горизонті культурного шару знайдені кістяні (проколки, молоточки), бронзові (долото, голки, шила, шпильки), а також перші залізні вироби (ножі, кільце, уламок скуття). Дата — XI — VII ст. до н. е. Межа між Мегалом III і IV визначається рубежем XI — X ст. до н. е. Основу господарської діяльності мешканців пос. становило землеробство та скотарство.

Лі: *Смирнова Г. П.* Поселення Мегала — пам'ятка дніпро-донецької культури в Приазов'ї (кінець середини XIII — середина VII ст. до н. е.) // Древняя фиксация в Северном Причерноморье. — М., 1988. — С. 7 — 24; *Смирнова Г. П.* Мегала I в комплексе материалов хронологии позднебронзовой культуры в Приазовье // Доклады в бронзовый век Украины. — К., 1978. — С. 118 — 125; *Смирнова Г. П.* Культурно-исторические хронологии в Волжско-Донском Приазовье в конце II — первой половине I тыс. до н. е. // Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — К., 1980. — С. 16 — 17.

Мокроусова С. В.

2. МАЙДАНЕЦЬКЕ; МАЙДАНЕЦКОЕ; MAIDANETSKE. Пос.-протяжене міжзаплавне (Див.: Т 96) у с. Майданецьке Черкаського р-ну і обл. Досліджувалося В. Безпенчинським 1927 р., потім — експедицією Інституту арх. НАН України під керівництвом М. М. Шмаглія 1972 — 1991 рр. Площа пос. близько 250 га. За геомагнітними даними (В. П. Дудкін), пос. складалося з 1576 глинобитних будівель. У ньому мешкало від 6000 до 10 000 жителів. Розкопані двоповерхові житла, громадські споруди, укріплення у вигляді «жилих стін», культові та господарські ями, отримано значну кількість посуду (розписного, кухонного), пластини із тому числі й реалістичної), знаряддя праці. Мешканці займалися землеробством, тваринництвом, мали громадські ремесла (гончарство, ткацтво). Пос. входить до томашівсько-сушківської групи (третя фаза, етап СІ), датується першою половиною III (першою половиною IV) тис. до н. е., радіовуглецеві дати — 4600 ± 80 та — 4890 ± 50 р. тому. Одне з найбільших пос. мідного віку у Європі.

Лі: *Шмаглій М. М., Відейко М. Ю.* Пам'ятник трипільської пос. біля с. Майданецьке на Черкащині // Археологія. — 1987. — 60. — С. 71 — 81.

Відейко М. Ю.

3. МАЙДАНЧИКИ (ПЛОЩАДКИ, ТОЧКИ); ПЛОЩАДКИ (ТОЧКИ); GROUNDS. Вживана в арх. літературі назва залишків трипільських жител (міжі вік IV — III тис. до н. е.). Виникла у зв'язку з характером залишків, що являють собою площу прямокутної форми, вкриту брилами обпаленої глини завтовшки 3 — 20 см. На початку відкриття М. дискутувалося їхнє призначення. В. В. Хвойка та Е. Р. Штерн зв'язували їх з пох. спорудами, О. О. Спіцин, Л. Кановський, Т. С. Пассек — залишками жител. Є. Ю. Кричевський доводив, що М. створювались як підлога жител. Нині встановлено, що М. є рештками міжверхових або горищних перекрить трипільських жител, які згоріли під час пожежі. На думку деяких дослідників, ці житла були спалені трипільцями під час обрядових дій, пов'язаних з залишенням пос. при переселенні в інші місця. При цьому в житлах у великій кількості розставлявся посуд і залишався інший інвентар.

Лі: *Кравченко С. Х.* Розвалини на площах Кожушанської і проблеми трипільської епохи // Трипільська культура. — К., 1940. — Т. 1. — С. 179 — 192; *Маркевич В. И.* Позднетрипольские памятники Северной Молдавии. — Кишинев, 1981. — С. 63 — 68.

Відейко М. Ю.

4. МАЙДАНЧИКИ ЖЕРТОВНІ; ПЛОЩАДКИ ЖЕРТВЕННЫЕ; SACRIFICIAL GROUNDS. Місця на поверхні грунтових мог., де відбувалися жертвоприношення та тризни. Вони різняться за характером грунту, часто пофарбовані вохрою. На них є вогнища, скупчення камінців, залишки посуду, кісток тварин, знаряддя праці, прикрас. Більшість предметів пошкоджено, можливо, з обрядовою метою. Перші М.Ж. з'явилися у мог. маріупольської к.-і. с. (Див.: М 6).

Котова Н. С.

5. МАМАЙ-ГОРА; МАМАЙ-ГОРА; MAMAI-GORA. Кург. мог., розташований на лівому березі р. Дніпро, на південний схід від с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. Згаданий вперше І. Є. Забєлліним, описаний 1946 р. Б. М. Граковим. Дослідження мог. проводить експедиція Запорізького університету під керівництвом Г. М. Тощева. «Ядро» мог. становить 6 насипів висотою від 2 до 8 м, витягнутих на захід — схід. Всього мог. налічує близько 100 кург. Почав функціонувати у період бронзи (Див.: Б 31), але більшість пох. — скіфського часу (Див.: С 37). Пох. споруди представлені катакомбами різних типів та ямами з підбоями. Інвентар: зброя (мечі, стріли, списи та дротики), прикраси (намисто, підвіски, браслети, персні), посуд (ліпний та античний гончарний), знаряддя праці, туалетні загоби. Серед унікальних знахідок — футляр від дзеркала із зображенням кроцуючого лева, дзеркало з литою головою *Медузи-Горгони*, а також кам'яна стела V ст. до н. е. Скіфські пох. датуються кінцем V — IV ст. до н. е.

Лі: *Тощев Г. Н.* Исследования курганного могильника «Мамай-Гора» в 1988 г. // Проблемы скифо-сарматской археологии. — Запорожье, 1988. — С. 150 — 151.

Гаврилюк Н. О.

6. МАРІУПОЛЬСЬКА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ОБЛАСТЬ; МАРИУПОЛЬСКАЯ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКАЯ ОБЛАСТЬ; MARIUPOL'SKA C.H.K. Неоенеолітична (Див.: М 43, Н 15) к.-і.о., яка була виділена І. Б. Васильєвим. Ареал: степ і південь лісостепу від Дніпра до Уралу. Названа за Маріупольським мог. (Див.: М 7). У М.К.-І.О. входять: *азово-дніпровська* (Див.: А 4), *воронежсько-донська*, *нижньодонська* (Див.: Н 19), *прикаспійська*, *самарська* к-ри, а також вірьовкинська група (Див.: В 31) пам'яток. Пос. і мог. розташовані на берегах річок. Знаряддя праці: кам'яні шліфовані сокири і тесла; з кременю: у V тис. до н. е. — трапеції високі, середньовисокі, іноді зі стругаючою спинкою; у IV тис. до н. е. — двобічно оброблені вістря до стріл і дротиків, підтрикутні з прямими або вигнутими основами. Гончарство — домішки органіки у глині, плоскодонні сосуди з косо зрізаними і потовщеними зверху вінцями або комірцем, горщики з комірцем, гребінцева орнаментація у вигляді горизонтальних рядів, ялинки, зигзагу, прокреслених ліній, стрічкові композиції, де стрічки обмежені прокресленими лініями і заповнені гребінцевими відбитками. Прикраси: перламутрове намисто, платівки з іклів кабана, підвіски з зубів тварин і морських черепашок, фігурки з кістки. Пох. обряд — безкурганні пох. в індивідуальних ямах, що утворюють ряди, трупопокладення на спині витягнуте за широтною орієнтацією, використання вогню і каменю. У IV ст. до н. е. на поверхні пог. влаштовуються жертовні майданчики з розбитими посудинами, кістками тварин. Основа господарства — мисливство, землеробство.

Лі: *Васильев И. Б., Сенин А. Т.* Предгорье Восточно-Европейской лесостепи. — Куйбышев, 1985. — С. 9 — 39; *Котова Н. С.* Мариупольская культурно-историческая область (Центро-Донское межиречье) // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. — Луцьк, 1994. — Вип. 1. — 166 с.

Котова Н. С.

7. МАРІУПОЛЬСЬКИЙ МОГИЛЬНИК; МАРИУПОЛЬСКИЙ МОГИЛЬНИК; MARIUPOL'SEM. Нео- і енеолітичний (Див.: Н 15) мог. біля м. Маріуполя Донецької обл. Розміщувався на похилому схилі височини лівого берега р. Кальміус при її впадінні у Азовське море. Розкопаний М. О. Макаренком 1930 р. Могильник складався зі 130 пох. неолітичної нижньодонської к-ри (Див.: Н 12) і 4 пох. енеолітичної середньої к-ри (Див.: С 33). Пам'ятка досліджувалась у 50-х роки А. Д. Столяром, який запропонував його періодизацію, показав генетичний зв'язок неолітичних та енеолітичних пох., а також припустив, що основна частина мог. є трапецією, до якої поступово клали померлих. Подальше вивчення, з урахуванням спостережень М. О. Макаренка, показало, що нео-

літичний мог. складався з ряду послідовних пох. у індивідуальних ямах, викопаних поруч із сусідніми або над ними. Кістяки лежали на спині у витягнутому стані і були орієнтовані на схід або захід. Виділено два періоди функціонування мог. Де першого — відносяться 66 не пофарбованих вохрою кістяків. Біля половини з них мали інвентар: черепашки ціпо та морські, зуби оленя, намисто, ґаслці, борсука, намистини з перламутру, кістки, камінь, кістані кістки, іклів кабана, неорнаментовані платівки з іклів кабана, що нашивалися на одяг, кремінні вироби. Другий період пов'язаний з поширенням традиції фарбування небіжчиків вохрою. Він об'єднує 75 пох., серед яких є поодинокі пох. на боку, сидячі або слабо скорчені. Фіксується застосування вогню у пох. ритуалі (вугілі у ямах, трупоспалення). В процесі здійснення пох. другого періоду руйнувалися більш ранні кістяки, яких жгували у бік. Інвентар знайдено майже у 80 % пох. Це — фігурки з кістки, нові форми намистин, платівки з іклів кабана, зуби риб, кам'яні сокири і булави, рідше використовувались черепашки ціпо і зуби оленя. Простежується взаємозв'язок орієнтації померлих за набором пох. інвентаря. Можливо, це фіксує існування двох родових пох. традицій, коли один рід ховав своїх членів на общинному кладовищі, розміщуючи їх головою на захід разом з черепашками, зубами оленя, іклами кабана і кам'яними сокирами. Другий рід ховав своїх небіжчиків, розміщаючи їх головою на схід і прикрашаючи пох. одяг перламутровими та кам'яними намистинами, морськими черепашками, платівками з іклів кабана. До енеолітичної складової к-ри відноситься два пох. у кам'яних ящиках, зруйновані пох. з мідними браслетами та трупоспалення, здійснене на місці пох. Кістяки лежали на спині скорчено і були орієнтовані на схід та пофарбовані вохрою. Інвентар: кам'яні та кремінні вироби, серед яких хребетні обробочний наконечник, орнаментовані платівки з іклів кабана, чорний полірований камінь, зуби бобра, перламутрові намистини, круглі кістані намистини, мідні браслети. Енеолітичний мог. датується другою половиною V — початком IV тис. до н. е., енеолітичні пох. — другою — третиною IV тис. до н. е.

Літ.: *Матвієнко М.* Маріупольський могильник. — К., 1933. — 152 с.; *Сенкар А. Л.* Маріупольський могильник как историческая источник (опыт историко-культурного анализа памятника) // Сов. этнография. — 1958. — Т. 28. — С. 16 — 37; *Котова Н. С.* Ранньобронзовий обряд Маріупольського могильника // Археологія. — 1990. — 2. — С. 48 — 58.

Котова Н. С.

8. МАРКА; МАРКА; MARK. Знак, символ, фірмове клеймо, числовий показник головної ознаки матеріалу або предмета.

Говрилюк Н. О.

9. МАРКУВАННЯ; МАРКИРОВКА; MARKING. Нанесення на виріб, предмет умовних знаків, написів, що дозволяють одержати необхідну інформацію для тих чи інших операцій. В арх. цей термін почав використовуватись в останні роки не завжди, на наш погляд, доречно.

Говрилюк Н. О.

10. МАРКУЮЧИЙ ГОРИЗОНТ; МАРКИРУЮЩИЙ ГОРИЗОНТ; MARK HORIZON. Шар або пласт, який різниться від інших за ознаками: кольором, складом, арх. залишками, що його датують.

Говрилюк Н. О.

11. МАР'ЯНІВСЬКА КУЛЬТУРА; МАРЬЯНОВСКАЯ КУЛЬТУРА; MARIANIVS'KA CUL. К-ра середньої бронзи (Див.: Б 37). Епонімна пам'ятка — пос. біля с. Мар'янівка (нині Вуняжинці) Путивльського р-ну Сумської обл., яка досліджувалося М. Я. Рудинським 1929 р., І. І. Артеменком 1977 — 1978 рр. М.К. виділена С. С. Березанською. Вона займає територію Лівобережного Полісся України і північну частину Лівобережного Лісостепу. Східна межа поширення М.К. не обмежується територією України. Пам'ятки з М. керам. є на Середньому Дону (Долговська стоянка) і біля с. Липки Воронежської обл., а також пос. біля с. Воскресенське Куйбишевської обл. Датується М.К. XVIII — XII ст. до н. е. При цьому *ранній мар'янівський етап* датується XVIII —XV ст. до н. е., а *пізньо-бронзовий* — XIV — XII ст. до н. е. Припускають, що походження М.К. пов'язане з Україні з передуючою їй керамікою ямково-гребінцевої кераміки (Див.: Я 4) неоліту. Більшість пос. розташовані у заплавах річок на дюнних підвищеннях (*Мар'янівка, Мілин, Курилівка*). Проте деякі з них (більш пізні — *Мар'ївка, Будки, Вільшана Гребля*) розташовані на високому корінному березі. Крім стоянок, які мали сезонний характер, існували довготривалі селища. Житла являють собою напівземлянки чотирикутної форми (Студенок V, Іванівка). Пох. пам'ятки М.К. в Україні поки що не відомі. Більш ранній посуд М.К. дуже подібний до неолітичного. Посудини мають конічну форму з маленьким денцем. Орнаментація — дрібнозубчаста, складається з рядів круглих ямок і гусеничок, нанесених відбитками короткої палички, обмотаної мотузкою, що чергуються. У більш пізній керам. переважають високі горщики з прямими стінками. На відміну від більш ранніх посудин, у них широке дно. Зникають досконалість і акуратність, що так притаманні ранній керам. Новим у орнаментації є поява зубчастого штампа, який майже витіснив шуровий, а також «пирлин», утворених нанесенням зсередини вдавленнями. Для кремнієвого та кварцитового інвентаря характерні знаряддя для обробки дерева: сокири і долоти. Знайдені також уламки зернотерок, вкладиші до серпів, наконечники стріл, точильні бруски. Металеві вироби відомі у невеликій кількості і трапляються на пізніх пос. Серед них — конусоподібна підвіска і уламок дроту. Про більш широке використання виробів з бронзи і знань про місцеве їх виготовлення свідчить знахідка матриці для відливки вельти на пос. Студенок V. Рід-

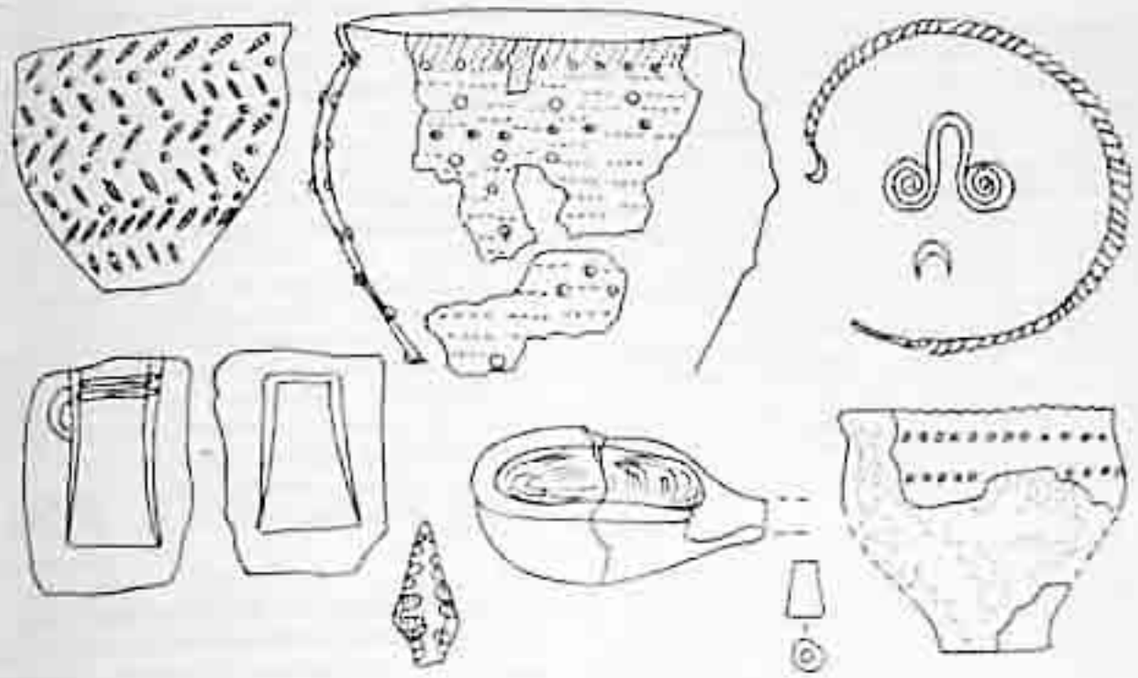

Мар'янівська к-ра.

кісним знищем є вироби з кістки: шила, проколки, шилі, кілька гральних кісток. Пам'ятки М. К. є своєрідним культурним явищем — частиною ланцюга розвитку однієї з основних етнічних груп давнього населення України, пов'язаної, ймовірно, з угро-фінами.

Літ.: *Березанська С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. — К., 1985. — Т. 1. — С. 397 — 403.

Малярчук С. В.

12. МАСОВИЙ МАТЕРІАЛ; МАССОВЫЙ МАТЕРИАЛ; MASS MATERIAL. Значна за обсягом сукупність однорідного матеріалу, предметів. Найчастіше він присутній у матеріалах пос., тор. Звичайно, серед пам'яток палеоліту — неоліту це кремінні вироби, на пос. бронзи — раннього залізного віку — керам.

Літ.: *Анфуров Д. А.* Полевая археология СССР. — М., 1981. — С. 17.

Говрилюк Н. О.

13. МАСКА; МАСКА; MASK. Моделювання (Див.: М 38) обличчя за черепом небіжчика. Найчастіше звичай виготовлення М. пов'язаний із звичаєм вторинного пох. (Див.: М 94). Спочатку голову відокремлювали від тіла померлого, потім зачищали череп та знімали м'язи. На лицьову частину наносився шар глинистої маси з землі, вохри (Див.:

в 43), кушнікія та кісточок на жировій основі. Найчастіше зустрічали повіки, вагіки, вуст. Цей звичай практикували племенами катакомбної к.-і.с. (Див.: К 20) (з 3000 тих. тілесного катакомбного часу 3 % — з М.). Основний масив цих пох. зосереджений в басейні р. Молочної. Повідомлення про моделювання за чином 4 у етнографічній літературі. Звичай виготовлення М. поширений у I — V ст. у Міусінській котловині у тамгинський час.

Літ.: *Круц С. І., Кубишин А. І.* Очерки по ін. Приазовья С. Ж. Обычаи, верования, обряды // Записки Одес. Археологія України. — Киев, 1981. — С. 341; Археология СССР. Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1992. — С. 201.

Гаврилюк Н. О.

14. МАССАГЕТИ; МАССАГЕТЫ; MASSAGETAE. Племена, які, за даними Геродота, витіснили сіфів (Див.: С 35) з території, яку ті займали до появи М. у Північному Причорномор'ї. Більшість дослідників вважає, що це племена, які мешкали між Каспійським та Аральським морями і належать одним з іранських (пасаських) племен.

Літ.: *Дьяконов А. М., Кошеленко Г. А., Шишова И. А.* Народы южной степи в «Истории» Геродота. — М., 1982. — С. 152.

Гаврилюк Н. О.

15. МАТЕРІК; МАТЕРИК; NATURAL. Невиорана людиною порода: під культурним шаром — у місцях мешкання людини; під пох. насипом — у місцях пох.; під грунтовим шаром — у ненаселених місцях.

Літ.: *Мартынович Л. Н.* Палеонтологический словарь. — М., 1968. — С. 149.

Гаврилюк Н. О.

16. МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА; МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА; MATERIAL CUL. У широкому розумінні — сукупність усіх, створених людською працею, М. предметів конкретного суспільства у їх функціональному взаємозв'язку. Усі М. предмети і пов'язані з ними навички, направлені на задоволення М. потреб суспільства. М. форми є-ри направлені на задоволення життєвих потреб. У цьому випадку у М.К. включають житло, їжу, одяг, хатнє начиння. У арх. — знаряддя праці, зброя, транспортні засоби тощо. М.К. являє собою механізм адаптації суспільства до умов природного та соціального середовища. Поняття М.К. стосується не тільки виробництво і споживання, а й пов'язані з ними форми людської діяльності, орієнтації та [illegible] ду. Це поняття виникло у Європі у XIX ст. і широко використовувалося етнологами, істориками, головним чином російськими та німецькими, особливо етнологами школи Ф. Гребнера. Пізніше західні етнологи, шляхами поширення марксистської теорії, у якій поняття М. використовується дуже широко, відмовилися від терміна М.К. В [illegible] використання цього поняття доречне [illegible] сьогоднішній день М.К. — одне з основних понять арх. Необхідно, правда, зазначити, що в останні роки з М.К. виключається поняття «речовий комплекс» як одна зі складових частин [illegible] загального — М.К.

Літ.: *Свод* этнографических понятий и терминов. Материальная культура. — М., 1989. — С. 5 — 7.

Гаврилюк Н. О.

17. МАТРИЦЯ; МАТРИЦА; MATRIX. Інструмент з наскрізними отворами, що [illegible] вигляд платівки, на яку нанесено заглиблене точне зображення [illegible], який штампується, пресується, [illegible] дується.

Літ.: *Бреї У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 150.

Гаврилюк Н. О.

18. МАХАЙРА; МАХАЙРА; MANAIRA. Серпоподібний однолезовий [illegible] меч, призначений для рубання. Датується V — початком IV ст. до н. е.

Літ.: *Русанова А. С., Чернецова Е. В.* Новые находки оружия на Одесщине // Исследования в античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980. — С. 99 — 104.

Гаврилюк Н. О.

19. МАЦЕРАЦІЯ; МАЦЕРАЦИЯ; MACERATION. Розпушення, розм'якшування гірських порід і рослинної або тваринної тканини з метою виділення стійких органічних залишків для їх дослідження. Застосовується у суміжних з арх. науках — палеоботаніці та палеозоології. Здійснюється за допомогою реактивів (хлористо-хромової або плавікової кислота, суміш Шульця).

Літ.: *Мартынович Л. Н.* Палеонтологический словарь. — М., 1968. — С. 150.

Гаврилюк Н. О.

20. МАЯКИ; МАЯКИ; MAJAKY. Комплекс пам'яток мідного віку (Див.: М 6) усатівського типу (Див.: У 4). Складається з пос. і кург. мог., розташованих біля с. Маяки Одеської обл. Досліджений В. Г. Збенковичем, С. Ф. Пет[illegible]

ренко, В. Г. Петренком. Розкопана частина пос. (рови) та мог. (45 могил з 65 пох.). Пос. забудований глинобитними житлами. Пох. — у прямокутних ямах, небіжчики скорчені на лівому боці або на спині. Інвентар: посуд, прикраси, зброя, знаряддя, статуетки. Абсолютні дати для пос. М. — 4375 ± 60, 4375 ± 60, 4400 ± 100 р. тому. В цілому датується 25 ст. до н. е.

Літ.: *Збенович В. Г.* Поднепровско-донецкие племена Северного Причерноморья. — К., 1974. *Петренко В. Г., Бурда Н. К., Пономарь Л. Ю.* Памятники Трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1989. — С. 60 — 81.

Видейко М. Ю.

21. МЕАНДР; МЕАНДР; MEAN'DER. Від найменування дуже звивистої р. Меандр у Малій Азії. Безперервний візерунок зі стрічки або лінії з рівномірними вигинами. Спіральний М. являє собою просту спіраль, прямокутний М. — той самий мотив, але з прямими кутами.

Літ.: *Словарь* иностранных слов. — М., 1984. — С. 393.

Гаврилюк Н. О.

22. МЕГАЛІТИ; МЕГАЛИТЫ; MEGALITHIC. Споруди з великих каменів. До них відносяться менгіри та алеї менгірів (Див.: М 28), кам'яні кола (Див.: К 9), деякі види хенджів (Див.: Х 3), різні типи кам'яних гробниць (Див.: Г 52). Термін М. часто застосовується у більш широкому значенні для будь-якого наземного кам'яного склепу (Див.: С 41) незалежно від розмірів каменів, що використовувалися при його зведенні.

Літ.: *Бреї У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 153.

Гаврилюк Н. О.

23. МЕЗО-; МЕЗО-; MESOS. Перша складова частина термінів, які визначають помірну величину або середнє положення між двома крайнощами.

Літ.: *Словарь* иностранных слов. — М., 1984. — С. 394.

Гаврилюк Н. О.

24. МЕЗОЛІТ; МЕЗОЛИТ; MESOLITHIC AGE. Ранньоголоценова епоха кам'яного віку (Див.: К 10). Геологічно М. співпадає з раннім і середнім голоценом (Див.: Г 20) (10,3 — 7 тис. р. тому) з його підрозділами на *пребореал* (10,3 — 9,7 тис. р. тому), *бореал* (9,7 — 8,2 тис. р. тому), *атлантикум* (8,2 — 7 тис. р. тому). Розрізняють *ранній* (10,3 — 8,2 тис. р. тому) і *пізній* (8,2 — 7 тис. р. тому) М. Епоха М. характеризується особливими рисами адаптації людини до оточуючого середовища (Див.: О 18), які визначаються всебічним та диференційованим розвитком привласнюючого господарства (Див.: К 110). Це виявляється у найбільшому розвитку мікролітизації (Див.: М 48) у кам'яному інвентарі, впровадженні нових типів знарядь праці і зброї, вдосконаленні способів ведення привласнюючого господарства. У соціальній сфері М. характеризується подрібненням соціальних організмів при рухливому способі життя. М. визначається також як епоха індивідуального неспеціалізованого полювання на нестадних тварин.

Літ.: *Археология* СССР. — М., 1983. — 350 с.; *Первобытный* человек и природная среда. — М., 1974.

Стасенко В. М.

25. МЕЛАНХЛЕНИ; МЕЛАНХЛЕНЫ; MELANYHENAE. Геродот називає М. особливим, неміфським плем'ям. Володіння М. межують з територією царських сіфів на півдні. Точної локалізації цього народу на основі арх. даних поки що немає. Б. М. Граков розміщував М. в басейні Десни та Оки, М. І. Артамонов — між Полтавою та Іюмом, О. П. Смірнов — від Новгород-Сіверська на схід за Дон. Б. О. Рибаков вважав, що М. жили на лівому березі Середнього Дону.

Літ.: *Граков Б. М.* Скифы. — К., 1947. — С. 8; *Артамонов М. И.* Этнографическая Скифия // Уч. зап. ЛГУ. — 1949. — Т. 88; *Смирнов А. П.* Скифы. — К., 1966. — С. 50; *Рыбаков Б. А.* Геродотова Скифия. — М., 1979. — С. 14 — 15; *Домицер А. И., Кошеленко Г. А., Шишова И. А.* Народы южной степи в «Истории» Геродота. — М., 1982. — С. 350 — 351.

Гаврилюк Н. О.

26. МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ КУРГАН; МЕЛИТОПОЛЬСКИЙ КУРГАН; MELITOPOL' BAR. Кург. скіфського часу. Розміщувався у м. Мелітополі. Розкопаний 1954 р. О. І. Терножкіним. Висота — 6, діаметр — 40 м. Насип складався з валунів (Див.: В 3) з прошарками каміння (Див.: К 7) і був оточений ровом діаметром 16 м. Кург. пограбований. Пох. споруда — катакомба з західною ямою і дромосом (Див.: Д 22), розташованим перпендикулярно осі пох. камери. У дромосі знайдено 6 амфор, бронзові бляшки, залізні та дерев'яні деталі колісниці, кахли, пох. «служниці». Пох. камера овальна, розмірами 3,5×2,7 м, орієнтована за лінією північний захід — південний схід. У камері знайдено: золоті бляшки у вигляді вепря, пантери, лева,

Афіни, Гермес, жінки, мухи та павука і трикутні в мерах, кришка ножен, уламок клинка, деталь вретена, залізні цвяхи та стрижні. На дні пох. знайдені залишки жіночого кістяка на дерев'яному настилі. У боковій ніші знайдено багато золотих платівок, фрагмент чорнолакової пелікси. Гробниця 2 являла собою прямокутну в плані камеру розмірами 3,15×2,5 м, висотою 2,1 м. В ній на спині, головою на північ лежав кістяк дитини, у північно-східному куту — черепи дорослої людини, кістки тварин, 20 бронзових вістрів до стріл, золоте покуття дерев'яної посудини, золоті бляшки. У північно-східному куту — скелет, де знайдено гопіт із золотою платівкою, обкладеною із зображенням сцени, коли *Одисей* вбиває *Ахілла*, золоті бляшки із зображенням богині на троні. У глиняному ящику, що стояв пох., було знаходимо кісяке пох., де знайдено деталі вуздя. О. І. Терещенко датував кург. IV ст. до н. е., А. Ю. Алексеєв — датує М. К. 340 — 320 рр. до н. е. Він проаналізував зображення на золотих бляшках з кург. та порівняв їх із зображеннями на боспорських монетах. Ця дата не протиріччить даті, виведеній Б. М. Мозолевським на основі аналізу амфорної тари з кург.

Літ.: *Терещенко А. Н.* Скифский курган в г. Мелитополе // ВДИ АН СССР. — 1955. — Вып. 4. — С. 11 — 34; *Терещенко А. Н., Мозолевский Б. Н.* Мельгуновский курган. — К., 1968. — 250 с.; *Алексеев А. Ю.* Скифская хронология. — СПб., 1992. — С. 148.

Гаврилюк Н. О.

27. МЕЛЬГУНОВСЬКИЙ (ЛИТИЙ) КУРГАН; МЕЛЬГУНОВСКИЙ (ЛИТОЙ) КУРГАН; MELGUNOVS'KIY BAR. Один з найстаріших багатих скіфських курганів, у степовій зоні Північного Причорномор'я. Розташувався біля с. Кучеріївка Кіровоградської обл. Розкопаний 1763 р. О. П. Мельгуновим. Його звіт опубліковано Є. Прідіком. 1892 р. В. М. Ястребовим проведено ще одне дослідження цього кург. 1990 р. Н. М. Бокій провів розвідки на місці розташування М. К. За О. П. Мельгуновим, М. К., мав тяжіння обкладений каменем, на вершині якого стояла антропоморфна стела. На рівні пох. чорнозему знаходилися залишки спалених трупоспалень. На захід від центру на глибині 2 м виявлено складений з кам'яних плит ящик, у якому знайдені залізний короткий меч із ознаками подібними рукоїв'я та піхв, золоту діадему, 17 золотих бляшок у вигляді орла, що прикрашали шкіряні срібні частини асирійського стилоса, бронзові вістря до стріл. Пам'ятка датується VII — VI ст. до н. е. Знахідки М. К. надійшли до Кунсткамери, звідти до Державного Ермітажу (Петербург). 1932 р. передані до Харкова, звідки зникли під час Другої Світової війни.

Літ.: *Прідік Е.* Мельгуновский курган // МАР. — 1911. — Вып. 31. — 60 с.; *Бокий Н. М.* Мельгуновський курган — [illegible] // Киммерийцы и скифы. 1992. — С. 13 — 14.

Гаврилюк Н. О.

28. МЕНГІР; МЕНГІР; MENHIR. Один з видів мегалітичних пам'яток, що мають вигляд окремих вертикально поставлених каменів. Важко датується. Виникнув у III тис. до н. е., поширюється у Північному Причорномор'ї; у II тис. до н. е. — у Західній Європі. Якщо цьому каменю надається форма людського тіла, він називається антропоморфом або антропоморфним зображенням (Див.: А 19), а якщо він не має подібності до людини — то *стелою* або власне М. У першій половині I тис. до н. е. у Забайкаллі, Монголії та на Алтаї з'являється ще один різновид М. — олені камені, з якими за походженням пов'язані кіммерійські стели (Див.: О 10). У скіфський час монументальна скульптура досягає розквіту. За формою та розмірами скіфські статуї є тяжіючим або реалістичним зображенням людини у вигляді вертикальної людської постаті, рідше — її семантичний еквівалент у вигляді стовпоподібної (фалломорфної) стели. Є тлумачення стели як символу єдності світу. З плином часу антропоморфність цього символу посилюється шляхом його *персоніфікації* — ототожнення з образом родоначальника, солярного героя-творця (*дежурні*), земним замісником якого виступає видатний член суспільства — воєначальник або цар. Функціонально М. були надгробковими пам'ятками, культовими символами, які встановлювались на вершині кург. або в центрі святилища. Вони вкопувались у грунт або (у скіфський час) вставлялися у прямокутний або округлий мощеліт-бат. Скіфські стели (Див.: С 37) датуються VII — III ст. до н. е. Потім цей вид пам'ятки зникає і з'являється у степовій зоні Північного Причорномор'я за

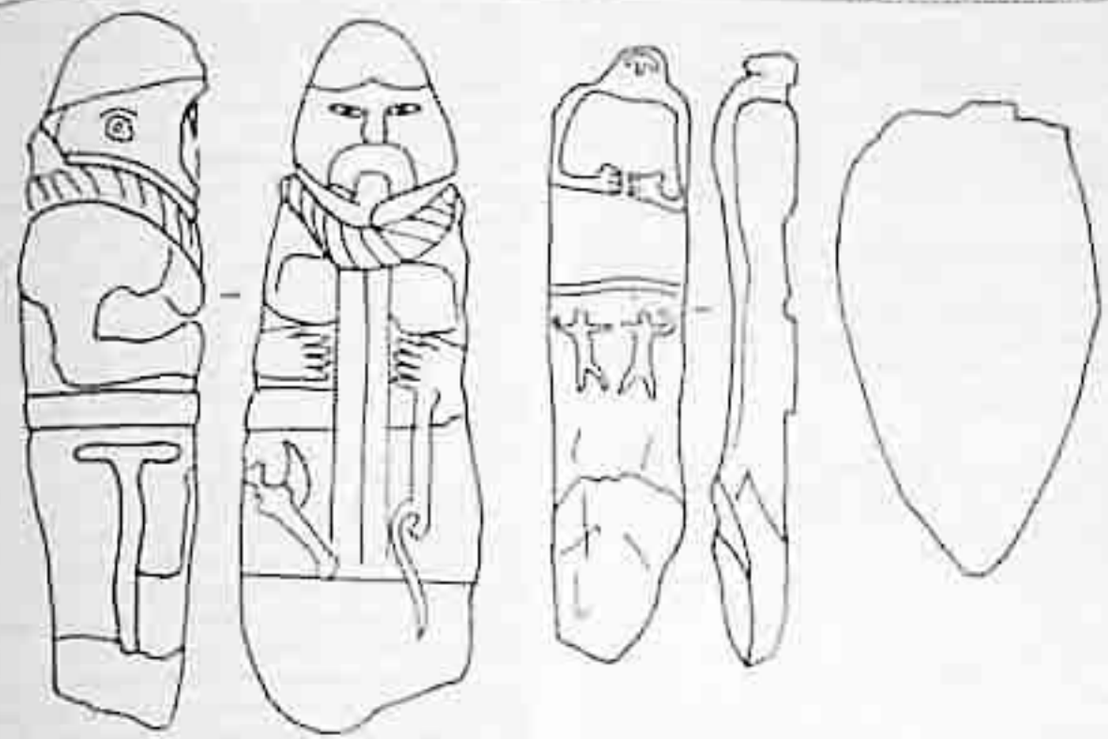

Менгір.

ще у середньовіччі (так звані половецькі баби).

Літ.: *Ольховский В. С., Седюшкин Г. Д.* Скифские изваяния VII — III вв. до н. э. — М., 1984. — 185 с.; *Чмыхов Н. А., Лежепеко П. Д.* О древнейших изваяниях [illegible] в системе скифской монументальной скульптуры // Древнейшие памятники степей юга Украины. — К., 1987. — С. 130 — 140; *Хазанов А. Х.* Древняя история Среднего Поволжья. — М., 1969. — С. 94.

Гаврилюк Н. О.

29. МЕТАЛУРГІЯ; МЕТАЛЛУРГИЯ; METALLURGI. Назва походить від гр. metallurgeo — метал + робота. Галузь господарства, що охоплює процеси одержання металів з руд та інших матеріалів (наприклад, лому), які пов'язані із зміною їх хімічного складу, структури та форми. Масштаби та технічний рівень розвитку М. характеризують рівень технологічно-економічного розвитку суспільства. Розрізняють чорну та кольорову М. (Див.: М 30).

Літ.: Словарь иностранных слов. — М., 1964. — С. 401.

Гаврилюк Н. О.

30. МЕТАЛУРГІЯ МІДІ; МЕТАЛЛУРГИЯ МЕДИ; COPPER METALLURG. Процеси, пов'язані з отриманням металу, зміною його хімічного складу, структури, властивостей, а також надання йому певної форми. Галузь виробництва. Найдавніша М. М. розвинулась на базі самородної міді (VII тис. до н. е.) у Анатолії, Месопотамії. У Південно-Східній Європі М. М. і золота відома з V тис. до н. е. і також почалася з використання самородної міді. У IV тис. до н. е. розробляються рудники. Найбільший з них — Рудна Глава (к-ра *Вінча*) складався з 20 вертикальних шахт глибиною 15 — 20 м. У Аі-Бунар (к-ра *Маріца-Караново* V) досліджено 11 виробок у вигляді вузьких глибоких кар'єрів. Руда подрібнювалася та збагачувалася, отримувався чистий (98 %) метал з певним відсотком природних домішок. Відома й *техніка лиття* (у глиняній та дерев'яній формах). До IV тис. до н. е. відносяться перші спроби *легування міді* оловом (утворення олов'янистих бронз). В Україні енеолітичні пам'ятки, пов'язані з М. М., не відомі, крім знахідок слідів переробки руди на раньотрипільському (Див.: Т 35) пос. Олександрівка. Вважається, що мідь (метал та вироби) імпортувалися з північнофранкійських родовищ та Трансільванії. Вже на ранніх етапах енеоліту (Див.: М 43) металургія відокремилась від гірничої справи та металообробки, що також становили окремі галузі виробництва. В

Україні у енеоліті отримав розвиток місцевий металообробка на базі металургійної сировини, що імпортувалася.

Дж. Чернах Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. — Софія, 1978. — 267 с.; Гершович Н. К. Древнейшая металургическая провинция Восточной Европы. — М., 1971. — 143 с.

Лебедев М. Р.

31. МЕТОПИ, МЕТОПЫ, METOPE. Прямокутні кам'яні плити, вкриті рельєфними зображеннями, що прикрашали фриз для обкладування монументів та будівель. Частіше, на які поділився орнамент посуду.

Гаврилюк Н. О.

32. МЕЧ, MEPI, SWORD. Вид наступальної зброї з прямим двосічним клинком, довжиною понад 60 см, призначеним для рубання. М. довжиною від 65 до 60 см відносяться до коротких і призначені для нішного бою. Мечі від 70 до 90 см універсальні, більш 90 см — для вершників. Батьківщиною М. О. Гамбер вважає Анатолію (клинок з Дорана середини другої половини III тис. до н. е., виготовлений з метеоритного заліза). Перетворення кинджалу у меч відбулося на просторах Євразійських степів у I тис. до н. е. Значного поширення М. набули у VII — IV ст. до н. е. Скіфські М. (Див.: С 37) відрізняються довжиною; їх класифікація основана на формі ефеса, перехрестя та навершия (Див.: А 5).

Див.: Гершович А. Н. Кинжальная мода в металле // Скифский мир. — К., 1975. — С. 3 — 24; Шрамко Б. А. Из истории скифского вооружения // Вопросы истории скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 22 — 30; Черненко Е. В. Древнейшие скифские акинаки мира (Вооружение и доспехи) // Скифы и Кавказ. — К., 1980. — С. 7 — 21; Гершович М. Н. Оружие Древней Болгарии. — М., 1981. — С. 22.

Гаврилюк Н. О.

33. МИКОЛЬСЬКИЙ МОГИЛЬНИК, НИКОЛЬСКИЙ МОГИЛЬНИК, MIKOLSKIY CEM. Нео-енеолітичний грунтовий мог. ямно-дніпровської к-ри (Див.: А 4) біля с. Микільське Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. Розміщувався на крайньо високому корінному березі Дніпра. Дослідження 1948 р. О. В. Бодянським, 1959, 1967 рр. Л. Н. Толстіним. О. В. Бодянський вважав неолітичну частину мог. (9 пох.), яка відноситься до першого періоду ямно-дніпровської к-ри (Див.: А 4). Небіжчики лежали на спині випростано та мали північну орієнтацію. Частина з них була пофарбована вохрою. Інвентар: черепашки спіо, зуби оленя, кам'яні

намистини, кістяні вістря. Д. Я. Телегін розглядає енеолітичну частину мог. у відношенні до другого періоду ямно-дніпровської к-ри, і окремі неолітичні пох. На поверхні мог. виявлені кострища, жертовні майданчики (Див.: М 4) із залишками кісток тварин, розбитих посудин, знаряддя праці. Знайдені залишки 137 пох., більшість яких здійснена у вигляді ям, розташованих на підвищенні. Вони були розміщені без будь-якої системи на всій площі пам'ятника. Ями мали округлу, овальну або прямокутну форму, іноді у стінах робились ніші. Одна з ям являла собою залишки гробниці з похідним входом і дерев'яним перекриттям. Більшість пох. є зруйнованими при пох. пізніших. Небіжчики. Заповнення ям та кістяки пофарбовані вохрою. Небіжчики лежали на спині випростано (лише два або три — у скорченому стані на спині) і мали північну орієнтацію (лише один — орієнтований на північ). У пох. використовувався вогонь: спалення перед ритуалом, іноді розводився вогонь на кістках перед пох. нового небіжчика. Інвентар: зуби риби, оленя, кам'яні та кістяні намистини і підвіски, золоті намистини, прикраси з іклів кабана, нефритова бляшка трикутної форми, кришталь гірського кришталю, шліфована сокира, зеленого каменю, кремінні вироби серед яких є двобічно оброблені наконечники підтрикутної форми з фігурною основою, і сокира. На поверхні мог. знайдено кераміку, типову для другого періоду ямно-дніпровської к-ри. Поміжями ям розміщувались окремі пох., що є залишками неолітичного мог. Більша їх частина зруйнована при спорудженні великих ям. Залишки зруйнованих кістяків згрібали до купи на поверхні мог. Одиничні пох. у скорченому стані на спині зі східною орієнтацією належать до середньостогівської к-ри (Див.: С 22). Неолітична частина мог. датується другою половиною V — початком IV тис. до н. е. Енеолітична частина за металом і трипільською посудиною, знайденою на жертовному майданчику, синхронізується з пам'ятниками бадомгівського типу (Див.: В 22) трипільської к-ри і відповідно датується другою — третьою чвертями IV тис. до н. е.

Див.: Бодянський О. В. Неолітичний могильник біля Новомиколаївського порога // Археологія. — 1961. — № 4. — С. 162 — 172; Толстін Л. Н. Неолітичне могильник середньостогівського типу. — К., 1967. — С. 61 — 81.

Колесник К. І.

34. МИЛОГРАДСЬКА КУЛЬТУРА, МИЛОГРАДСКАЯ КУЛЬТУРА, MILOGRADS'KA CUL. К-ра раннього залізного віку. Епонімна пам'ятка — городище м. Милограда Речицького р-ну Гомельської обл. (Білорусь). Територія поширення: південно-східні р-ни Білорусі, Українське Полісся. О. М. Мельниковська датувала М. К. другою половиною VI ст. до н. е. — першою половиною II ст. н. е., відрізняючи при цьому *ранній період* — VI — IV ст. до н. е., *середній* — III — II ст. до н. е. і *пізній* — кінець II ст. до н. е. — перша половина II ст. н. е. С. Є. Рассадін датує М. К. IX ст. до н. е. — I ст. н. е. Етнічна належність носіїв М. К. викликає суперечки: О. М. Мельниковська вважала їх мерянами. С. Є. Рассадіну ціна етнічна належність творців М. К. здається проблематичною. М. К. передував госнецький *варіант тшинецької к-ри*. Пам'ятки останньої представлені пох., селищами, городищами. Виділяються селища, що існували поза валами гор., і селища, що виникали незалежно від гор. Гор. виникали на берегах великих річок, на водорозділах і на болотах (Милоградське, Горошковське, Моховське). Це одношарові пам'ятки з потужністю шару 0,40 — 0,60 м. Вали земляні. На Горошковському гор. — два вали — великий зовнішній і менший внутрішній, між ними — рова. По гребеню валів Чаплинського та Милоградського гор. були влаштовані частоколи. Планувалися гор. навколо центрального майданчика і вздовж ліній укріплень. Житла — землянки та глибокі напівземлянки, однокамерні з заглибленим входом. Наземні частини — плетені або стовпові. Мог. — грунтові, які розміщувались за валами городищ (Горошков, Чаплі, Мохов, Асаревичі). Це були пох. зі спаленням на стороні. Прах ховалися у круглі або овальні ямки. Інвентар незначний (фрагменти кераміки) або взагалі відсутній. Лише мог. в Асаревичах мав різноманітний інвентар — від скіфського (Див.: С 37) меча до латенських фібул (Див.: Л 4). На західній околиці поширення М. К. зафіксовано кург. обряд (мог. Дубой). Речовий комплекс М. К. різноманітний: знаряддя праці (залізні мотики, коси, серпи, сокири, кістяні знаряддя, кам'яні точильні бруски, зернотерки, товкачики, кремінні знаряддя); зброя (бронзові вістря до стріл, наконечники списів, аналогічні скіфським, багато кістяних наконечників стріл); прикраси (браслети, кільця, підвіски, фібули, шпильки, пастові та скляні намистини). Посуд М. К. ліпний кругло- та плоскодонний, прямітний орнамент розміщувався під вінцями. Особливість М. К. — велика кількість *грузил д'яківського типу*, прясличок у вигляді посудинок, рогатих прясличь, глиняних статуеток тварин. Провідні галузі господарства творців М. К. — землеробство, скотарство, рибальство та мисливство. Високий рівень розвитку чорної металургії пов'язаний з добуванням болотяної руди. М. К. змінює зарубинецька (Див.: З 9).

Милоградська к-ра.

Літ.: Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. — М., 1967. — 194 с.; Рассадин С. С. Милоградская культура (актуальные проблемы исследования) // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1989. — 20 с.; Лемешев М. Н. Городища милоградской культуры восточной части Белорусского Полесья // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1990. — 22 с.

Гаврилюк Н. О.

35. МИРНЕ; МИРНОЕ; MIRNE. Стоянка епохи мезоліту (Див.: М 24), розташована біля с. Мирне кілійського р-ну Одеської обл. У басейні р. Дракулі. Датується початком голоцену (Див.: Г 20), близько 10 тис. р. тому. Відкрита 1963 р. М. М. Шмагліем, 1969 — 1979 рр. досліджувалася В. М. Станком. Пос. розташована на березі ріки на висоті 8 — 10 м над заплавою. Оточуючий ландшафт — лісостеп, клімат помірний. Судячи з фауністичних залишків мешканці полювали на тура, рідше на дикого коня, кабана. Стоянка інтерпретується як базовий табір мисливців-збирачів. Пос. існувало 2 — 3 роки. С підрахунки щодо кількості населення: 4 окремих парних сім'ї та 4 сімейні групи, які включали від 2 до 4 сімейних пар кожна. Такі висновки були зроблені на основі планіграфічних спостережень, які дозволили виявити структуру пос., реконструювати його планування (круговe), вичленити господарсько-побутові комплекси. Останні є залишками окремих господарств. У них виявлені господарські ділянки, вогнища, пекарні ями. На пос. знайдено більш 30000 кременевих виробів. Розміщення орієнтовано на пластичасту заготівлю. Домінують скребачки, ретушовані мікропластинки, геометричні мікроліти. Набір кременевих знарядь демонструє риси, притаманні двом культурним традиціям: натуфійській (кукрекській) (Див.: А 15) та гребенниківській (Див.: Г 43). Знаряддя з піску, сланця, мергелю представлені зернотерками, пестами, абразивами, фарботерками. Вирізняється серія кістяних виробів: двошилові наконечники, проколки, шила, лопатки, скребачки для шкір. Культурна належність стоянки М.: кукрекська (натуфійська) та гребенниківська.

Літ.: *Станко В. М. Мирне. Проблеми мезоліту Північного Причорномор'я. — К., 1983.*

Станко В. М.

36. МИСКА; МИСКА; BOWL; BASIN. Керам. посудина відкритого типу, у якої висота тулуба менша за діаметр вінця, а шийка майже завжди відсутня.

Гаврилюк Н. О.

37. МИСОВЕ ГОРОДИЩЕ; МЫСОВОЕ ГОРОДИЩЕ; PROMONTRY FORT. Знаходиться на високому березі річки та ярах, або на вершині гори чи скелі. Фортифікаційні роботи проводяться лише на неприступній частині мису.

Літ.: *Клейн Л., Гуревич Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 186.*

Гаврилюк Н. О.

38. МИХАЙЛІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК; МИХАЙЛОВСКИЙ МОГИЛЬНИК; MAILIVS'KIY CEM. Один з небагатьох скіфських грунтових мог. (Див.: С 27). Досліджений біля с. Михайлівка Нововоронцовського р-ну Херсонської обл. на правому березі Дніпра. Розкопано 4 пох., здійснених у грунтових ямах (1 — 0,8 × 1,5 м), перекритих деревом, над якими споруджували кам'яний насип. Інвентар небагатий: бронзові наконечники стріл, фрагменти ліпного посуду. У пох. № 7 знайдено бронзову бляху із зображенням орла, що довбає рибу, у пох. № 8 — меч з волютоподібним навершям V ст. до н. е. В цілому мог. датується IV ст. до н. е.

Літ.: *Лагодовська Е. Ф., Сидорович В. А. Скифский могильник в с. Михайловка на Нижнем Днепре // Скифские древности. — К., 1972. — С. 128 — 143.*

Гаврилюк Н. О.

39. МИХАЙЛІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ; МИХАЙЛОВСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ; MYHAI-LIVS'KE SET. Багатошарове пос. з матеріалами енеоліта — бронзи (Див.: М 49; Б 21). Розташоване на Нижньому Подніпров'ї, біля с. Михайлівка Ново-Воронцовського р-ну Херсонської обл. Займало три пагорби на правому березі р. Підпільної — правої притоки Дніпра, висотою до 30 м над рівнем річки. Відкрите О. Щепинським, досліджувалося 1951 — 1955 рр. О. Ф. Лагодовською, 1960 р. — О. Г. Шапошниковою. Нижній шар є епонімним для пам'яток михайлівського типу. У ньому простежено кілька землянок стовпової конструкції з двосхилим дахом і відкритим глинобитним вогнищем. За межами житла розташовувалися окремі вогнища. Керам. виготовлена з глини з домішками черепашки та вапняку. Знайдені плоскодонні горщики, конічні та напівсферичні миски, курильниці. Горщики мають досить високі вінця, округлий чи біконічний тулуб. Більшість посуду не орнаментована, поверхні загладжені, іноді підлощені. Орнамент: валики, відбитки гребінцевих штампів, шнура, перевитого шнура, наколи, ямки, перлини, серед останніх деформовані защипами. Переважають скребачки на відщепах, є ножі з пластинок та відщепів, двобічно оброблені вістря до стріл підтрикутної форми, кістяні проколки, лопатки, скобелі. Середній шар пос. поділяється на три горизонти. Нижньому відповідають залишки напівземлянок з відкритими вогнищами і печами із склепінним. Керам. виготовлена з глини з домішками піску, або піску з черепашкою. Трапляються плоскодонні опуклобокі горщики з досить високими відігнутими назовні вінцями. Орнамент: відбитки шнура, перевитого шнура, гребінцевих штампів, защипи, ямки, перлини, серед останніх — деформовані защипами. Орнамент нанесено на верхню частину посудини і на зріз вінець. Верхній горизонт пос. включає матеріали давньоямної культури (Див.: Д 1) Подніпров'я. З ними пов'язані залишки наземних жител з кам'яними основами стін і глинобитною долівкою. Керам. виготовлено з глини з домішками піску, черепашок, вапняку. Переважають горщики з яйцеподібним тулубом. Орнамент займає верхню частину посудин і складається з відбитків шнура, гребінцевих штампів та перлин (Див.: О 14). Верхній шар перекриває на центральному пагорбі попередні; він знайдений також на сусідніх пагорбах. Його матеріали не завжди чітко відокремлюються від середнього шару. Кам'яні оборонні споруди, вали і рови, змінені навколо центрального і південно-західного пагорбів. Житла наземні з кам'яними основами і глинобитними стінами, одно- і тримакмерні. Господарські споруди будувалися з глини та очерету. Керам. виготовлена з глини з домішками піску та черепашок. Горщики мали опуклий тулуб, округле або плоске дно. Є посудини з високими, інколи жолобчастими вінцями й комірцем. Орнамент: відбитки гребінцевих штампів, шнура, вдавлення різної форми, серед останніх — перлини. З'являються посудини з ручками або вушками, є курильниці — чаші на ніжках. Знаряддя середнього та верхнього горизонтів суттєво не різняться між собою. З кременю виготовлялися скребачки, ножі, наконечники, вістря до стріл та списів. З каменю зроблені сокири-молоти, розтиральники, кувадла, грузила, бойові сокири, булави. З кістки та рогу виготовлялися мотики, гарпуни, шила. З бронзи: шила, ножі, тесла, долота. Нижній шар М. П. є синхронним трипільській к-рі В II — С I (Див.: Т 35) і датується кінцем IV — першою третиною III тис. до н. е. Нижній горизонт середнього шару за фрагментами імпортної трипільської кераміки гординенського типу (Див.: Г 26) є синхронним трипільській к-рі етапу С II і датується серединою III тис. до н. е. Верхній горизонт середнього шару і верхній шар відносяться, ймовірно, до другої половини III тис. до н. е.

Літ.: *Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаренко М. Л. Михайлівське поселення. — К., 1962. — 149 с.*

Клапчук П. С.

40. МИХАЛКІВСЬКИЙ СКАРБ; МИХАЛКОВСКИЙ КЛАД; MISHALKOV'SKIY HOARD. Два скарби (загом біля 7 кг) золотих речей раннього залізного віку (Див.: З 6) знайдені під час земляних робіт 1878 та 1896 рр. біля с. Михалків Борщівського р-ну Тернопільської обл. Обидва скарби виявлені на незначній відстані один від одного і за характером предметів, що до них входили, становили єдине ціле. До складу скарбів входили: дві діадеми з вертикальними зубцями у вигляді ротів-волют; дутоподібні фібули з великими приймачами, двома пружинами, і наметинами на спинці; зооморфні фібули у вигляді гавкаючих собак з опуклими дисками по боках, у які вміщено солярні знаки і трискелії (Див.: Т 36) з начинних голівок; великі чотирилепесткові розетки; круглі фалери (Див.: Ф 1) з опуклими шипцями на поверхні; браслети з вічкоподібними спиралями на кінцях; браслет з вжурним рядом хрестів; чотири кишені чаші, одна з яких з овальними великими опуклостями на тулубі; дві пастові, одна скляна, одна бурштинова і більш як 2000 золотих намистин; навершя ручки з кінцівками; сувій дроту і злиток золота. Пам'ятки відносяться до к-р фракійського гальштату (Див.: Г 5) і датуються VIII — VII ст. до н. е.

Літ.: *Сидорович В. В. О происхождении Михалковского клада // СА. — 1968. — № 1. — С. 19 — 27; Przeglądowski W. Dwa zespoły z Michałkowa // Teka konserwatorska. — Lwów, 1900. — Z. 2. — S. 34 — 35; Nadaczek K. Zbiór skarbów Michałkowa. — Kraków, 1904; Sinclair M. The treasure of Michalkov // Archaeology. — 1968. — 12.3.*

Матешко С. В.

41. МИШЯК; МИШЬЯК; ARSENIC. Метал, який трапляється у природі разом з міддю. М. дуже цінився і використовувався як домішка, що покращує ливарні якості та підвищує твердість міді.

Гаврилюк Н. О.

42. МІДЬ; МЕДЬ; COPPER. Метал червоного (у сплаві — рожевого) кольору, ковкий і м'який, добрий провідник тепла. Майже 6500 р. тому мешканці

долини Нілу знаходили уламки "кожних камінів" — мілі й робили з них прикраси. Добування М. у горах Сінаю почалося 5000 р. до н. е. і досягло значних масштабів. На одній з скельних терас над піщаними розробками виявлено храм богині Хатор — "покровительки малахітової землі". Потім М. почали одержувати за допомогою вогню з різних руд — *малахіту, азурі*т, *куприту*. 1500 р. до н. е. центр добування М. виник на Кіпрі. М. багатства о-ва відбилися у його назві. У Греції цей метал був символом жіночої краси — його алхімічний знак — символ Венери. В IV ст. до н. е. М. добували з руди за допомогою помпу. М. рудники з'являлися у VII тис. до н. е. на Вірменському нагір'ї; з найдавніших часів М. добували у Карпатах. Великі запаси М. були на Уралі: самородки М., колчеданові руди, оксиди. З кінця II — початку I тис. до н. е. розробляють родовища у Єлениському рудному Оренбурзької обл. (дослідник О. О. Формозова). З третьої чверті II тис. до н. е. розроблялося Карагайське родовище біля ст. Усть-Пальм Пермської обл., з першої половини I тис. до н. е. — Гумішевське родовище (дослідник М. Ф. Калініна). Перші кам'яні печі для виплавляння М. виявлені О. Я. Брюсовим у Кереллі біля ст. Томіна. Вони датуються раннім залізним віком. Про розвиток міднообробної галузі на території Західної Європи та України (Див.: М 30).

Лі.: *Бонг К.* Значення мешк. нер. — М., 1966. — С. 77 — 122; *Гуляєв В. І.* Металургійне виробництво Європи // МІА. — 1960. — № 90. — С. 9 — 22; *Ивановский Дм. Вл.* Очерки технического и экономического развития. — М., 1893. — С. 20.

Гершман Н. О.

43. МІДНИЙ ВІК; МЕДНЫЙ ВЕК; COPPER AGE. Перехідний період між неолітом (Див.: Н 15) (кінцем кам'яного віку) та епохою бронзи (Див.: Б 51), для якого є характерним співіснування мідних виробів з кам'яними і кремінними (відщепами). Для України датується 4000 — 2500 (5000 — 3500) рр. до н. е. Поняття М. В. (*енеоліт*) виникло в системі хрон. класифікації у другій половині XIX ст. Зараз стверджується (на підставі нових арх. відкриттів) наявність мідного віку, як періоду розвитку у гірничодобувній справі, металургії (Див.: М 29) та металообробці (мідні (Див.: М 30) вироби), чутливо в економічному та суспільному розвитку населення. З виробітком кам'яно перехід від мотичного доорного земледіяльства, виникнення ремесел (гончарного, металургії), поява перших міст-держав. Існує концепція техніко-технологічного критерію М. В., згідно з якою енеоліт є часом виробництва частої міді без штучних домішок, та появи "важких" знарядь — сокир. Початок М. В. в Україні пов'язують з виникненням на початку IV (початку V) тис. до н. е. Трипільської к-ри (Див.: Т 35), на землях якій мідь пізнали племена — творці інших к-р (середньостогівської (Див.: С 22), дніпро-донецької (Див.: Д 19) тощо). За технологічним критерієм до М. В. належить Трипілля А — Трипілля С1, тобто М. В. триває в Україні до середини III (середини IV) тис. до н. е. Етап С1 Трипілля, де з'являються мідні вироби з домішками дослідники пропонують віднести до раннього періоду бронзового віку (Див.: Б 31) (Є. М. Черних, Н. В. Рindіна) або перехідного до нього часу (В. Г. Збенович).

Лі.: *Збенович В. Г.* К проблеме становления земледелия // Археология. — 1985. — 61. — С. 3 — 11; *Черных Е. Н.* Горное дело и металлургия в древней Болгарии. — София. — 1972. — 287 с.; *Мерперт Н. Я.* К вопросу о термине "энеолит" и его критериях // Эпоха бронзы Уральской лесостепи. — Челябинск, 1987. — С. 4 — 21; *Рыбаков Б. А.* К проблеме классификации членения культур медно-бронзового века // Вестник МГУ (сер. История). — 1978. — № 6. — С. 74 — 86.

Збенович В. Г.

44. МІЖЛЬОДОВИКІВ'Я; МЕЖЛЕДНИКОВЬЕ; INTERGLACIAL PER. Теплі епохи між льодовиковими періодами (Див.: І 5). Головні М. кінця еоплейстоцену (Див.: Е 12) і плейстоцену (Див.: П 72) такі: гюнц-міндель (михайлівське, пластовське, колкотівське) — 800 — 500 тис. р. тому; міндель-ріс (лихвинське) — 375 — 250 тис. р. тому; ріс-вюрм (микулинське) — 125 — 100 тис. р. тому.

Лі.: *Новые данные по геохронологии четвертичного периода.* — М., 1987. — 288 с.

Сенькевич Л. А.

45. МІЗИН; МЕЗИН; MIZYN. Пос. пізньої доби верхнього палеоліту (Див.: Б 11), розташоване у басейні Десни біля с. Мізин Чернігівської обл. Довготривале пос. мешканців на мамонта, коня, носорога, північного оленя, які жили в часи льодовиків'я в різно вираженому континентальному кліматом. Виділено п'ять господарсько-побутових комплексів, що складалися з овальних й круглих наземних жител, в конструкціях використовували великі кістки мамонта, а також ям-сховищ і вогнищ. Припускається довготривалість існування пос.: кілька років; кількість мешканців — біля 50. Матеріальна культура представлена виробами з каменя та кістки. Кремінний інвентар становлять численні різці, скребачки, комбіновані знаряддя, пластини з виїмками, вістря, проколки, пластини з притупленим краєм, долотоподібні знаряддя. Серед виробів з кістки найчастіше трапляються: проколки, голки з вушком, ручки кремінних виробів, наконечники дротиків, молотки з рогу північного оленя, клиноподібні вироби, "жезл начальника", уламок рибальського гачка. Знайдені прикраси: підвіски з бивня мамонта, намистини-підвіски, браслети з бивневих платівок з меандровим орнаментом (Див.: М 21) та "пумлячі", прикрашені гравірування, велика кількість схематичних статуеток, прикрашених геометричним орнаментом (клиновим, шевроном, кутами, меандром). Припускається культовий характер одного з мізинських жител, у якому знайдено лопатку та великі кістки мамонта, прикрашені геометричним орнаментом, нанесеним червоною вохрою. На думку С. М. Бібікова це давні ударні музичні інструменти. М. відноситься до середньодніпровської к.-і. с. (Див.: С 20). Існувало пос. 20 тис. р. тому.

Лі.: *Шовкопляс Н. Г.* Мезинская стоянка. — К., 1965. — 327 с.; *Бибикова С. И.* Древнейший музыкальный инструмент из костей мамонта // Очерки материальной и духовной культуры палеолитического человека. — К., 1981. — 107 с.

Сенькевич Л. М.

Мізин.

46. МІКОКСЬКИЙ ТЕХНОКОМПЛЕКС; МИКОКСКИЙ ТЕХНОКОМПЛЕКС; MICOQIAN TECHNOCOMPLEX. Одне з найбільших палеолітичних (Див.: П 13) культурних утворень. Ареал: Закарпаття, Українське Полісся, Подністров'я, Подесення, басейн Сіверського Дінця, Прикубання, Поволжя, Крим. Датується 100 — 40 тис. р. тому. Палеогеографічний фон: загальна зміна клімату у бік похолодання з короткотривалим епізодичним потеплінням. Пам'ятки: Королеве IIа, Рихта, Хотилеве, Орел, Антонівка, Ільська ст., Сухі Мечетки, Старосілля, Заскальне V, VI, Кіік-Коба, Пролом. У Криму та Прикубанні переважають печерні стоянки. На деяких пам'ятках зафіксовані сліди штучних конструкцій (Крим, Прикубання, Поволжя). Для кам'яного інвентаря є характерною орієнтація на заготівку-скол (*радіальна техніка розщеплення*) та двобічного оббиту заготівку. Знаряддя представлені виробами на сколах: гостроконечниками і скреблами різних типів; двобічними знаряддями: ножі з майданчиками, скребла, наконечники. Численний кістяний інвентар: ретушери, кувадла, вістря, лопаточки. "Прикраси" представлені підвісками, зубом з глибокими нарізками, фрагментом кістки з віялоподібно розміщеними нарізками (грота Пролом I і II). У межах технокомплексу розрізняють такі локальні культури: орловську, антонівську, старосільську, аккайську, кіік-кобинську. Загальна генетична підосснова М. Т. у к-рах Центральної Європи (Мікок). Припускається кілька хвиль заселення Руської рівнини з цих територій, не виключено також просування давнього населення з території Кавказу. Економічну основу господарства М. К. становило мисливство, головним чином на стадних тварин (мамонта, коня, північного оленя, сайгу). Існує думка щодо участі носіїв М. Т. у складенні деяких к-р ранньої пори верхнього палеоліту (костьонківсько-стрілецької).

Лі.: *Гладиленко В. Н.* Проблемы заселения лесной зоны Восточной Европы. — К., 1979. — 229 с.; Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 12 — 13; *Колосов Ю. Г.* Мустьерские стоянки равнинного Поднестровья. — К., 1985. — 224 с.; *Колосов Ю. Г., Сенькевич Л. М., Чабай В. М.* Ранний палеолит Крыма. — К., 1985. — 219 с.

Сенькевич Л. М.

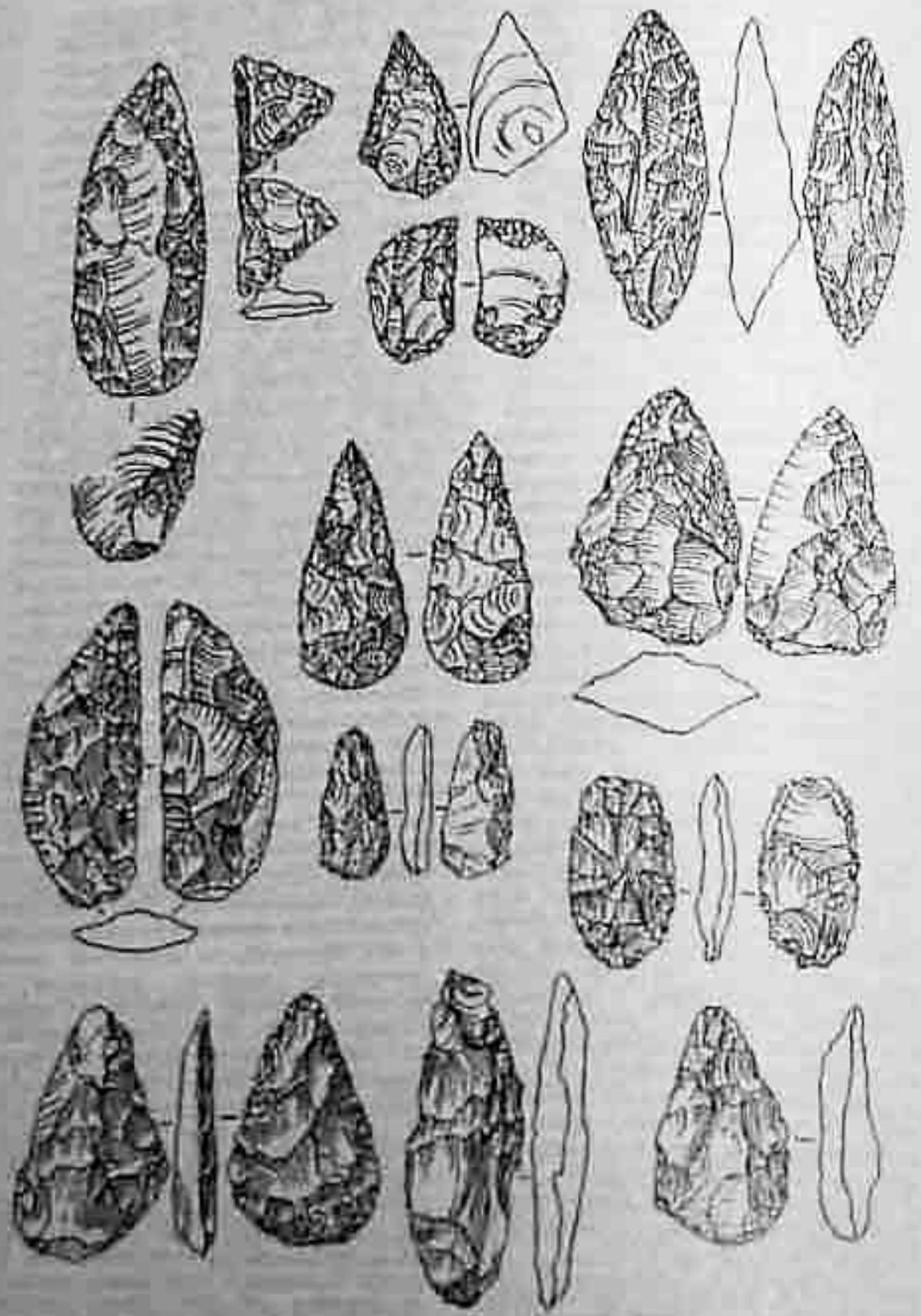

Мікокський технокомплекс (кремінь).

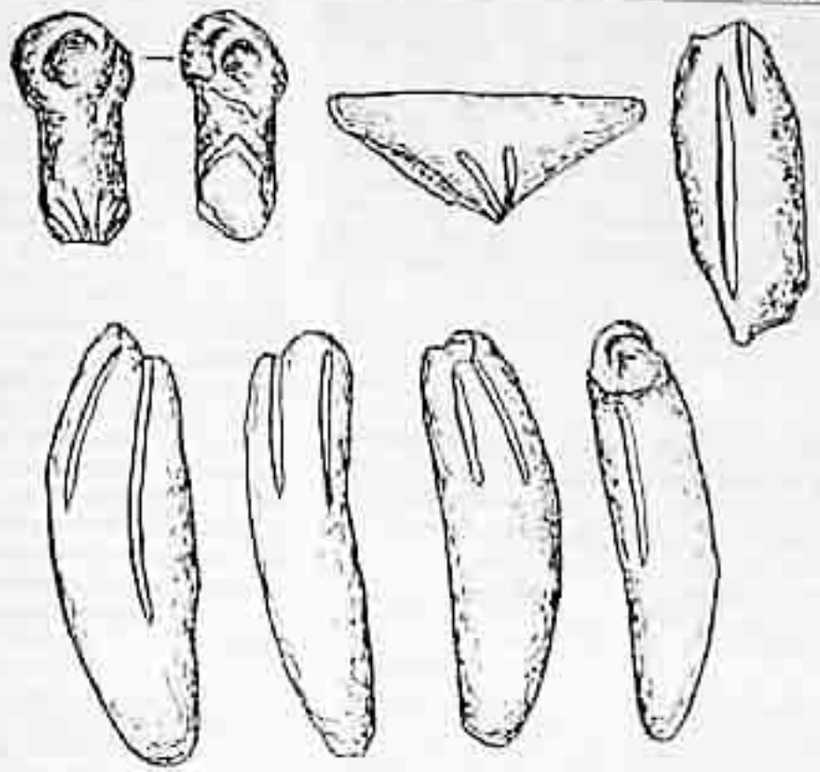

Мікінський техноконплекс (кістяні вироби).

47. МІКРОЛІТ; МИКРОЛИТ; MICROLITH. Маленьке кременеве знаряддя, виконане на пластині або відщепі. Найчастіше М. мають геометричну форму: трапеції або трикутника. Використовувались як насадки при виготовленні дерев'яних або кістяних знарядь. З'являються у мезоліті (Див.: М 24) та існують до раннього залізного віку (Див.: З 6).

Літ.: *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 158.

Говрилюк П. О.

48. МІКРОЛІТИЗАЦІЯ; МИКРОЛИТИЗАЦИЯ; MICROLITHIZATION. Перехід до широкого використання мікролітів у складишевій і складній зброї та знаряддях праці. Характерне для періоду мезоліту та неоліту.

Літ.: *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 158.

Стеклянчук В. М.

49. МІКРОРЕЗЕЦЬ; МИКРОРЕЗЕЦ; MICROBURIN. Супутній продукт виробництва мікролітів. На пластині робиться зазубжуча зарізка, після чого пластини розламують. Одна частина стає мікролітичним інструментом, друга — М. На останньому помітні сліди зарізки й скалу.

Літ.: *Археологический словарь-справочник.* — М., 1991. — С. 19.

Стеклянчук В. М.

50. МІКРОТРАСОЛОГІЯ; МИКРОТРАСОЛОГИЯ; MICROTRACEOLOGY. Одна з напрямків трасологічного методу, основаного на аналізі знарядь праці за допомогою мікроскопу. Мета методу — визначення функцій виробів.

Літ.: *Коробкова Г. Ф.* Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ СССР. — Л., 1987. — С. 16.

Говрилюк П. О.

51. МІНДЕЛЬ; МИНДЕЛЬ; MINDEL. Друге зледеніння плейстоцену в Альпійській обл. На території Східної Європи відповідає окскому і датується 500 — 375 тис. р. тому (Див.: Л 29).

Літ.: *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 159.

Говрилюк П. О.

52. МОД; МОД; MODE. Ознака артефакту, що вважається історично значущою. До М. відносяться й ті ознаки, що описують прийоми виробництва. Будь-який стандарт, норма, ідея або звичай, який зумовлює поведінку майстрів якогось колективу, і який може передаватися з покоління у покоління, від колективу до колективу. Ознака з

особливим значенням — відокремлює один тип від іншого. Конфігурація знак, вироблених у відповідності до стандартів, звичаїв і вірувань даних найстрів. Зразок сукан, який відтворює групу властивостей артефактів, виражає профілі вінець, і є її визначальником як класу. Властивість, що є діагностичним хронологічно-просторовим індикатором, незалежно від того, яке воно культове значення чи ні.

Літ.: Клаваан Е. М., Бочаров В. С. Васюра Н. О. и др. Классификация в археологии. — М., 1990. — С. 37.

Гаврилюк Н. О.

53. МОД ВНУТРІШНІЙ; МОД ВНУТРЕННІЙ; INHERENT MODE. М., який виражає власну природу класу властивостей і визначає її властивості, що співпадають у межах класу.

Літ.: Клаваан Е. М., Бочаров В. С. Васюра Н. О. и др. Классификация в археологии. — М., 1990. — С. 37.

Гаврилюк Н. О.

54. МОД ЗОВНІШНІЙ; МОД ВНЕШНИЙ; MODE EXTERNAL. М., який виражає спосіб виготовлення або використання властивостей, він включає як техніку виробництва, так і функцію, що можуть бути виведені з властивості.

Літ.: Клаваан Е. М., Бочаров В. С. Васюра Н. О. и др. Классификация в археологии. — М., 1990. — С. 38.

Гаврилюк Н. О.

55. МОД КОГНІТИВНИЙ; МОД КОГНИТИВНЫЙ; COGNITIVE. Зразок (патерн) ознак, які люди використовують для відрізнення класів властивостей власних артефактів.

Літ.: Клаваан Е. М., Бочаров В. С. Васюра Н. О. и др. Классификация в археологии. — М., 1990. — С. 38.

Гаврилюк Н. О.

56. МОДЕЛІ ЖИТЛА; МОДЕЛИ ЖИЛИЩ; DWELLING MODELS. Глиняні вироби, типові для ранньоземробських к-р V — IV тис. до н. е. — Трипільської (Див.: Т 55), Гумельниці (Див.: Г 55), Лендель (Див.: Л 7). Поширені в Середземномор'ї та Близькому Сході. Зображують житла різноманітних типів: їх інтер'єр, конструкції, оздоблення. Частина моделей відтворює храми, фасади будівель. Найвідомішими є трипільські моделі з Полухні, Сушівки, Коломійщини І, Розкуватки (двоповерхові житла), Ворошилівки. Матеріали розкопок свідчать, що моделі передають реальні споруди та їх конструкції. Вважається, що М. Ж. використовувались у магічних ритуалах, пов'язаних з культами предків та життя.

Літ.: Пассек Т. С. Трипольские модели жилищ // ВДИ. — № 4. — С. 235 — 247. Лагін І. І., Гриценко О. Моделі трипільського житла в Північному Причорномор'ї // Археологія. — 1992. — 3. — С. 130 — 132. Оленович Є. Н. Модель печі в трипільському середовищі // Археологія. — 1994. — 3. — С. 148 — 151.

Балабін Н. О.

57. МОДЕЛЬ; МОДЕЛЬ; MODEL; PATTERN. Зразок (еталон, стандарт) для масового виготовлення виробу, конструкції, тип, марка виробу. Будь-який образ, аналог (розумовий чи умовний, зображення, опис, схема) якогось об'єкта, процесу, явища (оригінала), що використовується як його заміник. В останній час нерідко застосовується М. господарської адаптації при вивченні господарств доісторичних суспільств.

Літ.: Словарь иностранных слов. — М., 1964. — С. 418.

Гаврилюк Н. О.

58. МОДЕЛЮВАННЯ; МОДЕЛИРОВАНИЕ; MODELLING. Дослідження явищ, процесів, систем, об'єктів шляхом побудови і вивчення їх моделей. Одна з найголовніших методів наукового дослідження — як теоретичний, так і експериментальний. Для арх. має особливе значення, тому що дозволяє відтворити процеси і явища, які відбувалися у минулому.

Літ.: Словарь иностранных слов. — М., 1964. — С. 418.

Гаврилюк Н. О.

59. МОЗАЇКА; МОЗАИКА; MOSAIC. Техніка прикрашання підлоги і стін. На цементну основу у визначеному порядку викладаються невеликі кольорові шматочки каменю або скла — смальти. Мистецтво М. поширюється з III тис. до н. е.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 162.

Гаврилюк Н. О.

60. МОЛОДОВА I; МОЛОДОВА I; MOLDOVA I. Багатошарове пос. епохи мустьє (Див. В 11). Розташована на другій надзаплавній терасі р. Дністер біля с. Молдова Чернівецької обл. Досліджувалося у 50 — 80-х роках О. П. Черниш. До мустьєрського часу належить 5 окремих шарів, що фіксують неодноразове заселення М. І протягом відносно тривалого відтинку часу. Основний вид мисливської здобичі — мамонт, дикий кінь, зубр, олені, ведмеді. Така фауна є характерною для перигляціальної зони Європи часу останнього льодовиков'я (умови холодного лісостепу). Основу господарства становило мисливство, яке доповнювалось збиральництвом. Четвертий мустьєрський шар стоянки дозволяє відтворити типи жител цього часу. Це округлі, овальні житла одно-, дво- та тривимірні, часто з вогнищами. Відтворюється лінійне планування (Див.: П 63) пос. Виділяють залишки будівель різних періодів — зимові та літні. Для усіх мустьєрських пос. М. І притаманні близькі типи нуклеусів, сколів-заготівок та знарядь праці. Виразно представлена техніка левалуа (Див.: Л 6). Серед знарядь основними є скребачки та ножі. Розрізняються також гостроконечники, зубчасті знаряддя. Видовжені за формою гостроконечники могли використовуватися як наконечники дротиків або списів. Якраз у серію становлять так звані левалуазькі вістря — специфічні сколи, що отримувалися зі спеціально підготовлених нуклеусів та використовувалися як знаряддя майже без додаткової обробки. За матеріалами М. І висунуто гіпотезу щодо виникнення мистецтва в епоху мустьє. Тут знайдено: зопатку мамонта (другий мустьєрський шар) зі слідами гравірованих або нанесених фарбою зигзагів, ромбів, трикутників, квадратів, кутів, прямих та хвилястих ліній. У четвертому шарі знайдені ребра, лопатки, тазові кістки з гравірованими лініями, ямками, зигзагами, а також слідами фарби. У культурному плані мустьєрські пос. стоянки М. І відносяться до технокомплексу мустьє типове Східної Європи, у його левалуазькій фації. Датуються 50 — 60 тис. р. тому.

Літ.: Черныш А. П. Многослойная палеолитическая стоянка Молдова I // Молодова — уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. — М., 1982. — С. 6 — 102.

Семенюк В. М.

61. МОЛОДОВА V; МОЛОДОВА V; MOLODOVA V. Багатошарове пос., що включає до 20 прошарків, що датуються від мустьє до мезоліту (Див.: М 24). Розташоване на р. Дністер біля с. Молодова Чернівецької обл. Досліджувалося у 50 — 60-х роках О. П. Чернишем. Верхньопалеолітичні (Див.: В 11) шари М. V датуються 12 — 34 тис. р. тому. При цьому 10 — 7 шари датуються 32 — 23 тис. р. тому і відносяться до ранньої пори верхнього палеоліту і пов'язані з молодовською верхньопалеолітичною к-рою, 6 — 1 шари відносяться до пізньомолодовської верхньопалеолітичної к-ри (Див.: П 48) і датуються 12 — 17 тис. р. тому. За фауністичними залишками, значну значну частину мисливської здобичі становив дикий кінь, у подальшому — північний олень. Залишки мамонта, зубра, лося трапляються у меншій кількості. Палеоландшафти (Див.: П 12) часів існування пос. характеризуються змінами степу і лісостепу, що повинуються чередуванню більш холодних і теплих кліматичних епізодів. Побутові об'єкти пос. М. V включають численні вогнища (іноді з кам'яною обкладкою), скупчення культурних залишків, заглиблення, ямки. Частина з них інтерпретується як залишки жител, серед них і тривалих. Серед знарядь праці чільне місце посідають різноманітні різці, новоподібні знаряддя, скребачки, вістря, пластини з притупленими спинками, комбіновані знаряддя. Знахідки у 7 шарі стоянки великої серії гальчатих вістрів дає підставу припустити винайдення лука та стріл (Див.: Л 24). Вже застосовуються прийоми шліфування і свердління м'яких порід каменю. Численні знахідки розтирачів, товкачиків, що слугували для переробки продуктів збиральництва. Представлені також ретушери, відбійники, боласи. Починаючи з 8, усі подальші шари дають знахідки кістяних виробів: наконечники дротиків та списів; "жезли начальників"; знаряддя, близькі до сокир; рукоїв'я складних знарядь з пазами для вкладишів, молотки, шила. Унікальними є знахідки складних виробів з рогу, що інтерпретуються як музичні інструменти (флейти). До предметів мистецтва належать: підвіска з бивня мамонта, що нагадує схематичну фігуру жінки, яка сидить; статуетка з мергелю та бивня; зображення людської постаті на одному з "жезлів начальників"; сліди гравірування на різних кістяних та рогових предметах.

Літ.: Черныш А. П. Этапная многослойная стоянка Молдова V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молдова V. Люди каменного века в окружающей среде. — М., 1987. — С. 7 — 93.

Семенюк В. М.

62. МОЛОДОВСЬКА КУЛЬТУРА; МОЛОДОВСКАЯ КУЛЬТУРА; MOLODOV'SKA CUL. К-ра ранньої доби верхнього палеоліту (Див.: В 11). Ареал: Подністров'я.

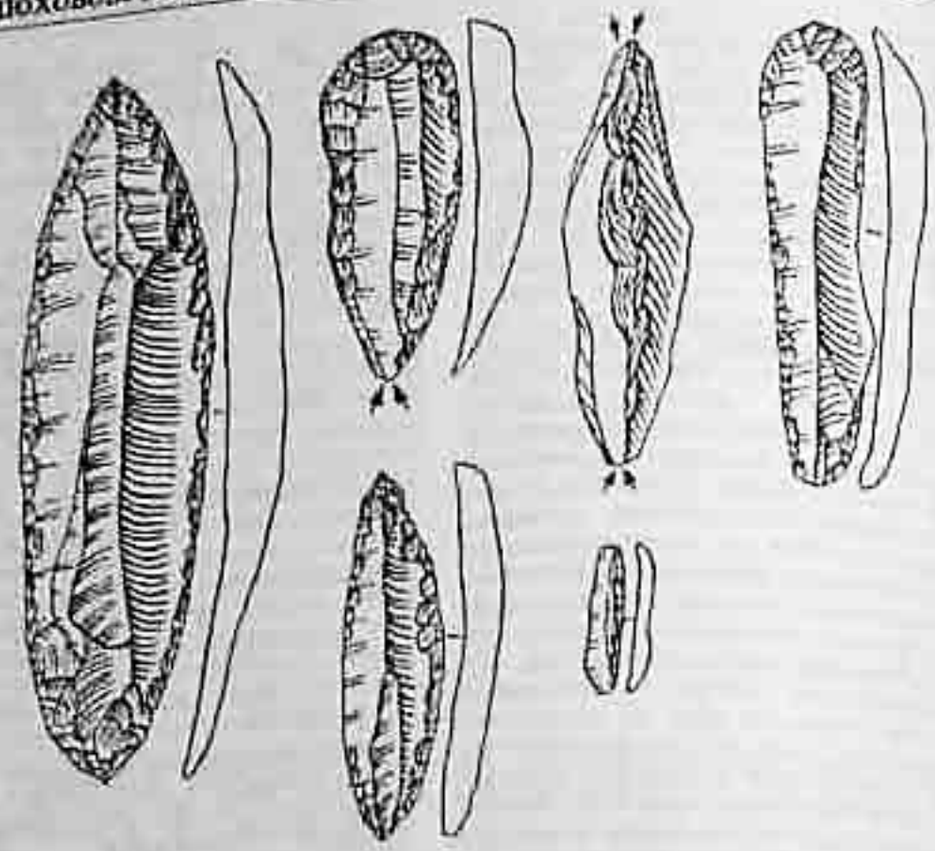

Названа за стоянкою біля с. Молодова Чернівецької обл. Датується М. К. 30 — 23 тис. р. тому. Палеогеографічний фон: переважання степового ландшафту з хвойними лісами. Господарство базувалося на мисливстві на північного оленя та коня і доповнювалось збиральництвом. Ранній етап (30 — 24 тис. р. тому) (Молодова V, шар 10 — 8, Молодова I, шар 3, Вороновиця I) характеризується *призматичною технікою розщеплення*, великою кількістю різців (середніх та кутових), скребачками на великих пластинах, а також скребками середньопалеолітичного вигляду. На пізньому етапі (23 тис. р. тому) крім кам'яних виробів з'являється багатий кістяний інвентар: веретеноподібні наконечники з бивня мамонта, так звані "жезли начальників" з рогу північного оленя, сокири Лінтбі, голкові вістря. До упінальних відносяться: мініаторна підвіска-статуетка, черепашки з отворами (підвіски). Фіксуються залишки невеликих округлих та овальних жител. Пам'ятки пізнього періоду: Оселівка I, шар II, Кормань IV, шар V, Молодова V, шар 7. Припускається походження від молодовської середньопалеолітичної к-ри (техкомплекс мустьє типом. Див.: М 74).

Молодовська к-ра.

Літ.: *Черныш А. П.* Отдаленные аналоги стоянки Молодова V. Археологія // Многослойные палеолитические стоянки Молодова V. Дома каменного века и окружающая среда. — М., 1987. — С. 7 — 93.

Сталлаєнко В. Н.

63. МОЛЮХОВОБУГОРСЬКА ГРУПА; МОЛЮХОВОБУГОРСКАЯ ГРУППА; MOLYUHOV BUGOR GROUP. Етнокультурна група пам'яток середньостогівської н.-і.о. (Див.: С 22). Як локальний варіант давньоямної к-ри (Див.: Д 1) виділена В. М. Даниленком. Ареал: підвищені лісостепового Дніпровського Правобережжя. Названа за пос. Молюхов Бугор біля с. Новоселиця Чигиринського р-ну Черкаської обл. Датується кінцем IV — початком III тис. до н. е. Склалася на основі дереївської к-ри (Див.: Д 6) при значному впливі косенівської групи трипільського населення (Див.: Т 35). Пос.: Молюхов Бугор. Крім того, матеріали М.Б.Г. знайдені на пос. косенівської г-пи трипільської к-ри періоду С I. Житла заглиблені і наземні площею біля 20 м². Керам. виготовлена з глини з домішками черепашок. Плоскодонні і гостродонні горщики з відігнутими, вертикальними або зкошеними досередини вінцями. Висота вінець не перевершує 6 см. Специфіка керам. комплексу М.Б.Г.: велика кількість плоскодонного посуду, переважання посудин з плавним переходом від вінець до тулуба. Орнамент: відбитки коротких гребінцевих штампів, шнура, гусеничка у вигляді горизонтальних та вертикальних рядів, алинки, лінії, зигзагу. Трапляються мотики, ножі з іклів кабана, нечисленні кремнієві вироби. Основа господарства: скотарство і мисливство, важливу роль відігравали рибальство та збиральництво. Можливе існування землеробства. Сусідні к-ри — трипільська (Див.: Т 35), дереївська (Див.: Д 6), квітянська (Див.: К 39).

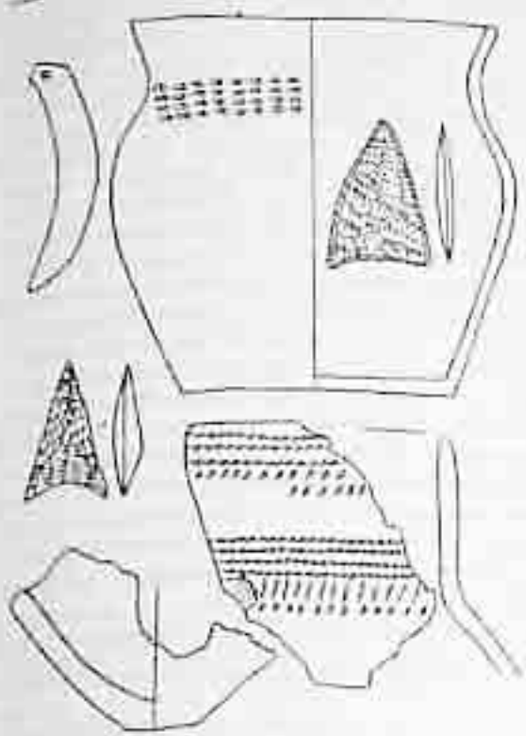

Молюховобугорська група.

Літ.: *Даниленко В. Н.* Археологические исследования 1956 г. в Чигиринском районе // КСИА АН УССР. — 1959. — Вып. 8. — С. 13, 21. *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины. — К., 1974. — С. 78.

Кетова Н. С.

64. МОНОЛІТ; МОНОЛИТ; MONOLITH. Вирізка з культурного шару з метою перенесення невеликого арх. об'єкту до музею.

Гаврилюк П. О.

65. МОНОЦЕНТРІЗМ; МОНОЦЕНТРИЗМ; MONOCENTRISM. Теорія про походження людини сучасного вигляду та її рас з одної області земної кулі, від однієї форми давніх людей. На сьогодні є домінуючою у теорії антропогенезу.

Літ.: *Мерзляковский Л. И.* Палеографический словарь. — М., 1985. — С. 199.

Гаврилюк П. О.

66. МОНТЕОРУ; МОНТЕОРУ; MONTEORU. К-ра середньої — пізньої бронзи Східної Румунії, названа за пос. поблизу Бухареста. Датується 1600 — 1300 рр. до н. е. Речовий комплекс характеризується різноманітністю форм керам. та металевих виробів. Вплив к-ри М. зазнали синхронні їй к-ри Західної України та Молдови (к-ра Нов. — Див.: Н 24).

Літ.: *Бреа У., Грама Л.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 169.

Гаврилюк П. О.

67. МОТИКА; МОТЫГА; HOE; MATTOCK. Інструмент для розпушення землі. Його робочий край перпендикулярний осі насадки. Зразки М. з рогу з'являються у мезоліті, де вони використовувались, ймовірно для викопування коренів. М. більш характерні для відтворюючого господарства неоліту. Могли мати кам'яне навершшя, або цілком складатися з дерева. Вони змінюють землекопалки. М. пізніше змінює плуг.

Літ.: *Бреа У., Грама Л.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 164.

Гаврилюк П. О.

68. МОТРОНИНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ; МОТРОНИНСКОЕ ГОРОДИЩЕ; MOTRONYNSKE HIL. Гор. скіфського (Див.: С 37) часу. Розташоване біля с. Мельни-

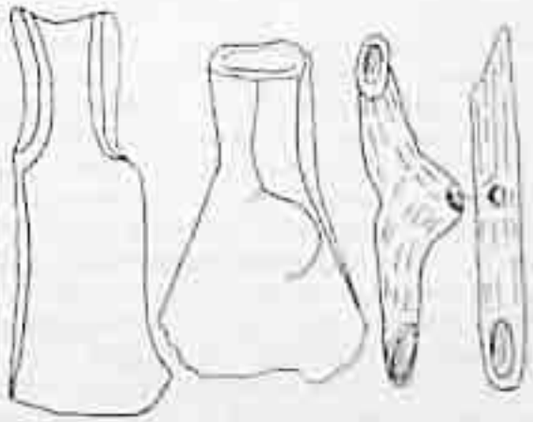

Мотика.

ки Чигиринського р-ну Черкаської обл. Першим його описав О. О. Бобринським, розкопки проводив В. В. Хвойка на початку XX ст. В останні роки на городищі проводяться охоронні роботи експедиції "Холодний Яр" Інституту арх. НАН України під керівництвом С. С. Бессонової. Гор. розміщене на водорозподілі, оточене ярами. Площа — 200 га. Має форму овала та дві лінії укріплень. Висота вала з боку внутрішнього майданчика — 4 — 5 м, з напольного боку — 15 м. На гор. було чотири в'їзди. Основний тип жител — землянки та напівземлянки. Відкриті вогнища, господарські ями, зольник. Необхідно зазначити глинобитний жертовник, розкопаний В. В. Хвойкою. Шар насичений знахідками: ліпною керамікою (тюльпаноподібні горщики, біконічні корчаги, лощені чашки, миски тощо), античним посудом (фрагменти амфор, столової кераміки), багато кістяних й металевих виробів. Культурний шар датується серединою VI ст. до н. е. — другою половиною V ст. до н. е.

Літ.: Шанковая Л. А., Терпилевский А. И. Скифы VII — IV вв. до н. э. — К., 1983. — С. 201.

Гаврилюк Н. О.

69. МУМІЯ; МУМИЯ; MUMMY. Труп людини або тварини, штучним або природним шляхом збережений від розкладання. Збереженність тіла досягається видаленням у той чи інший спосіб вологи з біологічних тканин за умов подавлення мікробної флори і блокування процесів автолізу (самопереварення). У процесах *штучної* (традиційної) *мумі-фікації* використовувались знайдені емпіричним шляхом прийоми *бальзамування*, тобто, процедури, яка складалася з цілого комплексу мір для зняття вологи: видалення внутрішніх органів, мозку, підсушування натром, обертання бинтами з льону, змоченими у пахощах (бальзамах, *мірі*, *хассі*) з наступним кінцевим висушенням. При цьому тіло довго зберігається, але різко змінює колір, тканини гублять у об'ємі близько 75 % маси. Найдавніші М. з'являються у Єгипті (III тис. до н. е.). Звичай М. шляхом прокопчення відомий давнім народам Перу, Мексики, Канарських о-вів. На території сучасних України та Росії використання техніки бальзамування зафіксовано *Геродотом* у скіфів (Див.: С 37). Єдина арх. знахідка М. зафіксована у пам'ятках Середнє — Пазирикських кург. Тут, внаслідок дії негативних температур, розріженого повітря високогір'я, специфічних тепломасообмінних процесів, зумовлених складною конструкцією пох. споруди та дії інших теплофізичних факторів почав діяти механізм льодоутворення зсередини та пакування пох. камери (за С. І. Руденком — "процес утворення кург. мерзлоти"). У результаті — могильна яма наповнилася льодом, що сприяло консервації її містості разом із залишками бальзамованих небіжчиків. Збереглась навіть татуїровка (Див.: Т 5). Прикладом природньої М. можуть бути також залишки людини латенського часу у торф'яному болоті Центральної Ютландії, знахідки "сніжної людини" у Тіролі, яка датується неолітом. Наукове значення знахідок М. підвищується з прогресом молекулярної арх., здатної провести палеогенетичні дослідження біологічних залишок (Див.: Т 10).

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 165; *Руденко С. И.* Культура населения Горного Алтая в скифское время. — М.-Л., 1953. — 402 с.

Гаврилюк Н. О.

70. МУНДШТУК; МУНДШТУК; MOUTHPIECE; CURB — BIT. Спеціальні вудила з боковими щічками (псалліями?), яке посилює дію на рот коня. Більш короткі верхні кінці щічок кільцями з'єднуються з оголів'ям (Див.: О 3) до нижніх, більш довгих кінців, через кільця ж, приєднуються повід. Гризло (Див.: Г 48) М. лежить у роті коня на беззубому краї нижньої щелепи. Натяг поводу через щічки передається на гризло і викликає тиск на беззубий край щелепи.

Літ.: Гуревич Д. Я., Рогалев Г. Т. Справочник по коневодству и конному спорту. — М., 1981. — С. 117 — 118.

Гаврилюк Н. О.

71. МУРЗАК-КОБА; МУРЗАК-КОБА; MURZAK-KOBA. Багатошарова пам'ятка епохи пізнього палеоліту (Див.: В 11) середньовіччя. — Грот, розташований на лівому березі р. Чорної у 2,5 км від с. Чорноріччя, у балці Бюклу — Дере (Південно-Західний Крим). Стоянка відкрита 1936 р. Є. Б. Жировим, досліджувалась С. М. Бібіковим 1938 — 1938 рр. Стратиграфія пам'ятки: 1 шар — сучасні щільні відкладення; 2 шар — сіро-жовтий із знахідками середньовічних артефактів у верхньому горизонті та епохи бронзи — у нижньому; 3 шар сірого кольору, сухий з домішками черепашок слимаків; 4 шар брунатного кольору, сухий, глинистий з включенням крупного несортованого щебеню — комплекс шан-кобинської к-ри; 5 шар — товщина каменів давньої підлоги другого ярусу грота — стерильний; 6 шар — світло-жовтий, однорідний, з значним вмістом великого щебеню, сухий і глинистий; 7 шар — подібний до попереднього, але більш рихлий із залишками пізнього палеоліту; 8 шар — скеля, материк. С. М. Бібіков досліджив у 3 шарі гроту М.-К. парне пох. Чоловік та жінка лежали у випростаному положенні на спині у невеликій ямі, яка після пох. була перекрита камінням. У цьому ж культурному шарі стоянки виявлено залишки господарсько-побутового комплексу типу "черепашкової купи". До його структури входили складне вогнище і пекарська яма з вогнищем, обкладені камінням. У 3 шарі М.-К. відкрито комплекс фауністичних залишків: кістки барана, благородного оленя, косулі, кабана, собаки (домашньої), борсука, лисиці, бурого ведмедя, зайця, лісового кота. Виявлені залишки риб: вирозуб, судак, сом, кістки птахів. У 3 шарі виділяються три різних комплекси, які відносяться до гірськокримської к-ри (Див.: Г 12), але до двох різних типів індустрій: 1 — типовий тарденуаз (3/2) і 2 — гостроконечний тарденуаз (3/3 і 3/1). Вони фіксують етапи розвитку гірськокримської к-ри, що датується у межах 9,5 — 8 тис. р. тому у культурному шарі гірськокримської к-ри трапилися залишки, пов'язані з сезонною економічною діяльністю: черепашкові скупчення, кістки риб. Кістяна індустрія (зазначимо своєрідні двурядні наконечники *мурзак-кобинського типу*) фіксує спеціалізацію — полювання на рибу. Одержані дані дозволяють розглядати М.-К. як сезонне пос. (весна — літо). Індустрія 4 шару відноситься до четвертого етапу шан-кобинської к-ри (Див.: Ш 2) і датується початком пребореалу (10,3 — 9,5 тис. р. тому). Вироби з цього шару (2/3) виготовлені на пластинах, основна категорія знарядь — різці, скребачок менше. Ретушовані знаряддя домінують. Спеціалізована група знарядь представлена трьома виробами: вістрям з поперечно ретушованою основою, сегментоподібне вістря, вузька трапеція.

Літ.: Бибиков С. И. Грот Мурзак-Коба — новая позднепалеолитическая стоянка в Крыму // СА. — 1940. — № 5. — С. 159 — 178; *Мирер Е. В., Костенко С.* Грот Мурзак-Коба // СА. — 1940. — № 5. — С. 179 — 186; *Ковтун В. Ю.* Фінальний палеоліт Гірського Криму // Автореф. ... дис. канд. наук. — К., 1991. — 23 с.

Ковтун В. Ю.

72. МУСТЬЄ ДВОЇЧНЕ; МУСТЬЕ ДВУСТОРОННЕЕ; DOUBLE-SIDED MOUSTERIAN. Варіант мустьєрських комплексів, у якому переважають знаряддя середніх і великих розмірів (понад 5 см), широке використання двобічно оброблених виробів та підлегле положення зубчастих форм, що за кількістю поступаються іншим класам знарядь.

Літ.: Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 49.

Котова Н. С.

73. МУСТЬЄ ЗУБЧАСТЕ; МУСТЬЕ ЗУБЧАТОЕ; TOOTHED MOUSTERIAN. Варіант мустьєрських комплексів, для якого характерні знаряддя середніх і великих розмірів і переваги зубчастих форм над іншими, а також поодинокі двобічно оброблених форм.

Літ.: Археология Украинской ССР. — 1985. — Т. 1. — С. 51.

Котова Н. С.

74. МУСТЬЄ ТИПОВЕ, ТЕХНОКОМПЛЕКС; МУСТЬЕ ТИПИЧНОЕ, ТЕХНОКОМПЛЕКС; TYPICAL MOUSTERIAN, TECHNOCOMPLEX. Палеолітичне утворення (Див.: П 13). Ареал поширення: Подністров'я, Подніпров'я, Північне Приазов'я, Крим, Прикубання, Закарпаття. Датування. 100 — 40 тис. р. тому. Палеогеографічний фон характеризується загальною зміною клімату у бік похолодання, з короткими періодами потепління. Економічну базу М.Т. становило мисливство на мамонта, бізона, коня (стоянки Подністров'я), гідрунтинового віслюка, сайгу (Крим). Головні пам'ятки: Кетроси, Молодова I, V, Пронятин, Кормань VI (Подністров'я), Бутешти (Молдова); Королеве, Рокосово (Закарпаття); Скубова Балка (Подніпров'я); Шайтан-Коба, Холодна Балка, Кабазі II (Крим), Рожок (Північне Приазов'я); Губський навіс (Прикубання). На деяких подністровських пам'ятках (Молодова I, V, Кетроси) виявлені залишки наземних тривалих жител різних типів, у конструкції яких використовувались великі кістки тварин.

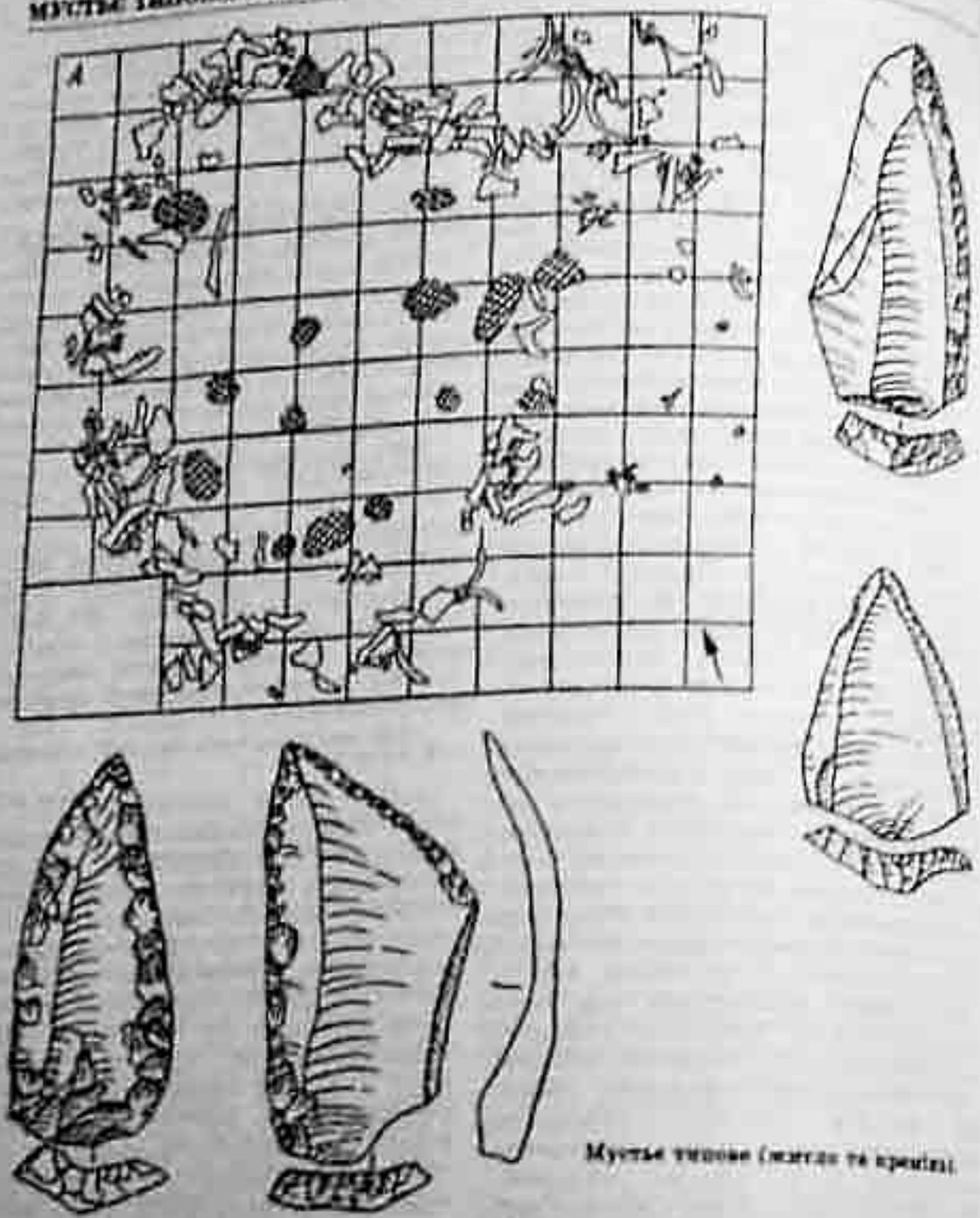

Мустьє типове (жетон та кремінь).

Кремінні та Прикубанські стоянки, як правило, печерні. Матеріальна б-ра різноманітна. Інвентар виготовлено в основному з каменю. Для нього є характерним застосування техніки левалуа (Див.: Д 6) та скалькульованого життя. Знаряддя представлені гостроконечниками, скребками різних типів, двобічно обробленими знаряддями одиничні або відсутні. На приазовських стоянках знахідки одиничних гостроконечників вказують на існування збиральництва. В окремі фрагменти вістря з ознаками грав'ювання (Молодова I, Прилуки). Розбіжність у складі знарядь і наявність комплексів розміщених пам'яток дозволяє припустити існування ряду к-р: молдовської (Див.: М 62), королевської (Див.: К 98), кабазівської, губської і розвиток неоднаковий: корені цих к-р відслуговуються у нижньому палеоліті типу Королеве та пам'ятках Південної Європи й Близького Сходу. Припускають участь деяких к-р у складанні мікалітів, верхнепалеолітичних з-р (Див.: В 11).

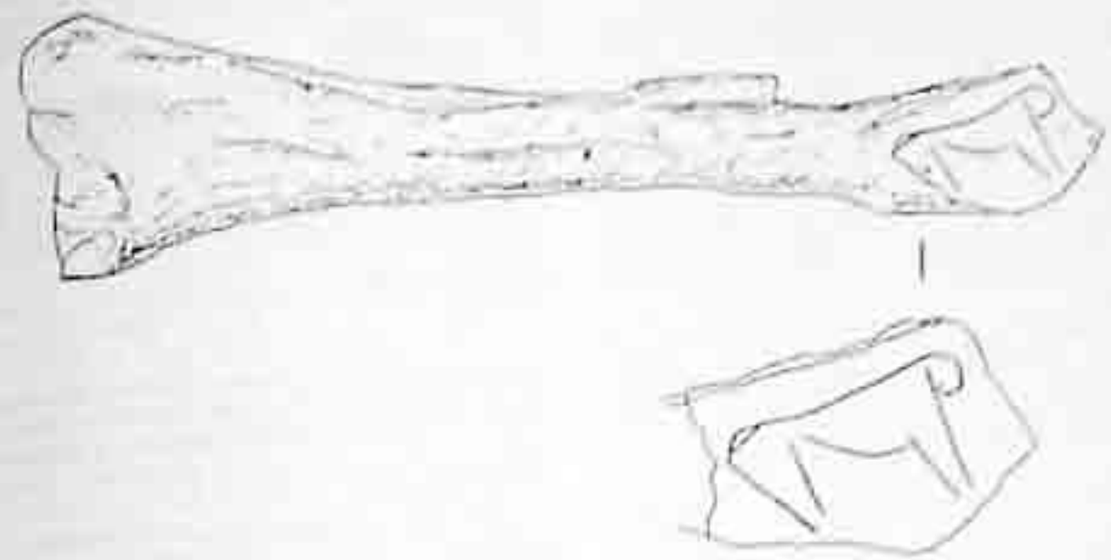

Мустьє типове (гравірована кістка).

Літ.: Черниш А. П. Мустьєрська палеолітична стоянка Молодова I // Молодова — давньопалеолітичне поселення на Середньому Дністрі. — М., 1982. — С. 9 — 102; Черниш А. П. Ранньопалеолітична стоянка Молодова V. Архітектоніка // Мустьєрська палеолітична стоянка Молодова V. Досвід комплексного вивчення пам'ятника. — М., 1987. — С. 7 — 93; Анісюткін Н. К. Археологічне вивчення мустьєрської стоянки Кетрени // Кетрени. Мустьєрська стоянка на Середньому Дністрі. — М., 1981. — С. 7 — 82; Смірнов С. В. Пам'ятки Дніпровського Наддніпрянщини. — К., 1975. — 171 с.; Пресман Н. Л. Ранній палеоліт Північно-Західного Причорномор'я в Нижньому Дніпрі // МІА. — 1968. — № 157. — 135 с.; Колосов Ю. Г. Шайтан-Коба — мустьєрська стоянка в Криму. — К., 1973. — 158 с.; Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. М. Ранній палеоліт Криму. — К., 1992. — 318 с.; Любін В. П. Мустьєрські культури Кавказу. — Л., 1977. — 224 с.

Степанчук В. М.

Н

1. НАВІС; НАВЕС; ROCK SHELTER. Скеля з виступаючою вперед частиною, що захищає від опадів майданчик, розташований біля її підніжжя. Н. нерідко використовували люди палеоліту для влаштування стоянок.

Літ.: Марушевич Л. Н. Палеонтографічний словник. — М., 1966. — С. 188

Гаврилюк Н. О.

2. НАГАЙКА; НАГАЙКА; WHIP. Коротенький товстий батіг з ремінів, що застосовується для керування конем без шпор. Перші Н. зафіксовані у скіфських пам'ятках (Товста Могила — Див.: Т 24, Чертомлик — Див.: Ч 10, П'ятибратній кург., Мастюгіно, кург. 9, пох. 1 біля с. Піски Бериславського р-ну Миколаївської обл.). Зберігаються золоті стрічки, які прикрашали рукоїв'я Н. та власне рукоїв'я (срібне у кург. біля с. Піски). Ремені Н. часто прикрашались золотими намистинами (знахідка з Товстої Могили та зображення на стелі з Ольховчика). Довжина рукоїв'я Н. — до 40 см.

Літ.: Черненко Е. В. Оружие из Толстой Могилы // Скифский мир. — К., 1975. — С. 170 — 171; Гребенников Ю. С. Курганы скифской знати в Поднепровье // Древнейшие памятники степей юга Украины. — К., 1987. — С. 152

Гаврилюк Н. О.

3. НАКОЛЬЧАСТИЙ ОРНАМЕНТ; НАКОЛЬЧАТЫЙ ОРНАМЕНТ; STROKED DECORATION. Див.: С 16.

4. НАКОНЕЧНИК; НАКОНЕЧНИК; TIP; POINT. Див.: В 32.

5. НАМИСТО; БУСЫ; BEADS. Одна з найпоширеніших видів арх. матеріалу, що відноситься до категорії прикрас. Фаянсові намистини з'являються у Північно-

Нагайка.

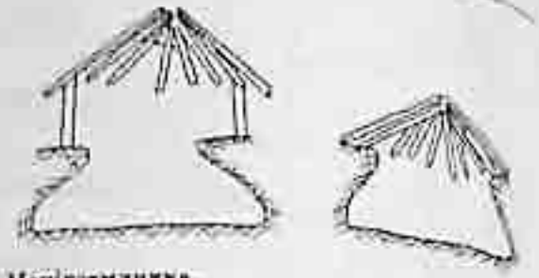

Напівземлянка.

му Причорномор'ї у пам'ятках трипільської к-ри (Див.: Т 35). Більш раннє Н. періоду неоліту (Див.: Н 15) виготовлялися з каменю та кістки. Для мідного періоду існує класифікація скляних та фаянсових (пастових) Н. за формою та орнаментацією. Найчастіше трапляються Н. з орнаментом у вигляді плям. Цей вид орнаментації утворено крапками скла різного кольору, нанесеними на поверхню сформованої Н. Датуються вони V ст. до н. е. — IV ст. н. е. Трапляються Н. з очеподібним орнаментом. Вони поліхромні. Вічка прості навкладні, накладні слоїсті, зламні накладні, складноскладні, кільчасті. Такі Н. відомі у Північному Причорномор'ї з VI ст. до н. е. — II ст. н. е.

Лит.: Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — Г 1 — 11. — 1971. — С. 36—38.

Гаврилюк Н. О.

6. НАПІВЗЕМЛЯНКА; ПОЛУЗЕМЛЯНКА; SEMI-DUG-OUT; SEMI-PIT-DWELLING. Споруда, частково заглиблена у землю. На відміну від землянки, що повністю заглиблена у землю і дах якої спирається на краї ями, Н. має невисокі стіни і дах, який утримується ямами. Арх. Н. і землянки фіксуються у вигляді плям різної конфігурації і різняться за глибиною.

Лит.: Гаврилюк Н. А. Домашнє виробництво в быте степных скифов. — К., 1989. — С. 37.

Гаврилюк Н. О.

7. НАРРАТИВНЕ ДЖЕРЕЛО; НАРРАТИВНЫЙ ИСТОЧНИК; NARRATIVE SOURCE. Оповідне, писемне джерело.

Гаврилюк Н. О.

8. НАЧИН; НАЧИН; NACHYN. Перший ступінь конструювання керам., роботи, який виконується як один безперервний акт створення тієї чи іншої частини посудини.

Лит.: Бобринская А. А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978. — С. 114.

Гаврилюк Н. О.

9. НАЧИННЯ ХАТНЄ; УТВАРЬ; UTENSILS. Сукупність предметів домашнього вжитку, що включає у себе кухонний та столовий посуд, пристрої для зберігання та перенесення речей і продуктів харчування тощо. Тісно пов'язане з такими підсистемами матеріальної к-ри, як мебель та знаряддя праці. Під час опису пам'яток арх. Н.Х. входить до категорії "речовий комплекс". Існують різні способи класифікації Н.Х. Найпоширенішими є: функціонально-побутовим призначенням, за матеріалами та технікою виготовлення. Склад і особливості Н.Х. залежать від природно-кліматичних умов, способу життя населення, специфіки його господарства, наявності тієї чи іншої сировини. Прикладом майже повного набору Н.Х. комплексу може бути сукупність предметів домашнього вжитку степових скіфів (Див.: С 37).

Лит.: Свод этнографических понятий и терминов. — М., 1989. — С. 200. Гаврилюк Н. А. Домашнє виробництво в быте степных скифов. — К., 1989. — 115 с.

Гаврилюк Н. О.

10. НЕАПОЛЬ СКІФСЬКИЙ; НЕАПОЛЬ СКИФСКИЙ; NAPLES SCYTHIAN. Столиця піньоскіфського царства у Криму (Див.: П 50). Заснований IV ст. до н. е. Розташований на околиці сучасного Сімферополя, на плато Петровських скель. У плані — трикутної форми площею 20 га. Обгороджений кам'яною стіною з необроблених каменів на глиняному розчині. З II ст. до н. е. зводиться додаткові оборонні пояси. У II ст. до н. е. виникає також акрополь, обгороджений кам'яною стіною з вежами біля входу. Місто поділялося на п'ять районів: біля головної брами, північну мисову частину з акрополем, центральну підвищену, східну та західну околиці, що розтяглися вздовж балки. Житла: напівземлянки, кам'яні будинки, кам'яні з сирцевими стінами, мегаронні. У місті розвинуто землеробство, тваринництво, ремесла (керам., бронзоливарне, залізоробне), виноградарство, садівництво. Торговельні зв'язки: з Херсонесом, Родосом, Кнідом, Косом, Синопою. Мав акрополь, що складався з двох частин. Як столиця піньоскіфського державного утворення у Криму Н.С. проіснував до III ст. н. е. і загинув під ударами готів (Див.: Г 39) або сармато-алан (Див.: С 5).

Лит.: Высотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скифов. — К., 1979. — 137 с.

Гаврилюк Н. О.

11. НЕАПОЛЬ СКІФСЬКИЙ — НЕКРОПОЛЬ; НЕАПОЛЬ СКИФСКИЙ — НЕКРОПОЛЬ; NAPLES SCYTHIAN — NECROPOLIS. Розміщувався на південний схід від гор. Н. На східному Н. досліджена площа 1300 м², відкрито 104 могили з 400 пох. Планування: цвинтар розростався від центру Н. до його країв. Пануючий обряд пох.: земляні склепи з входом, закритим кам'яною плитою. Індивідуальні пох. здійснювалися у підбійних могилах. Вони більш пізні. Пох. інвентар: гончарна кераміка, ліпний посуд з жертовною їжею, ножі, прясличка, сережки, фібули, браслети, перстні, туалетні засоби, намисто. Відкрито кілька пох. із зброєю: списами, дротиками, кінським спорядженням. За матеріалами некрополю простежується змішення к-р: скіфської (Див.: С 37), античної, сарматської (Див.: С 5), таврської (Див.: Т 1). Датується II ст. до н. е. — III ст. н. е.

Лит.: Сымонович Э. А. Некрополь столицы позднескифского царства. — К., 1983. — 172 с.

Гаврилюк Н. О.

12. НЕАПОЛЬ СКИФСЬКИЙ — МАВЗОЛЕЙ; НЕАПОЛЬ СКИФСКИЙ — МАВЗОЛЕЙ; NAPLES SCYTHIAN — MAUSOLEUM. Розташовувався біля головної вежі. Конструкція: квадратна споруда з розмірами сторін 8 м. Розмір внутрішнього приміщення — 6,6 × 5,4 м. Кладка — вапняк на глиняному розчині — кордон на ребро, плита на образок. Вхід розташовано у східній стіні, двері з дубових дощок. Розміри входу 1,48 × 0,85 м. Пох.: у підлозі, у кутку склепу — яма з гробницею II ст. до н. е. у вигляді ящика з вапнякових плит з перекриттям. Небіжчик (чоловік) лежав випростано на спині головою на захід. При ньому: сагайдак зі стрілами, обшитий золотими бляшками, меч у срібних піхвах, біля ніг — три наконечники списів, шпага (Див.: А 5) та шолом фракійського типу (Див.: Ш 12). З пох. пов'язане захоронення чотирьох коней і конюха. Пізніше у М. поховано жінку. Вона лежала у розписному саркофазі античної роботи. Крім них у М. виявлено 34 дерев'яних ящики з 70 пох. із звичайним інвентарем. Пізні пох. датуються I — II ст. н. е. Вважається, що у М. пох. скіфського царя Скілура.

Лит.: Шульц П. Н. Мавзолей Неаполя Скифского. — М., 1953. — 30 с.

Гаврилюк Н. О.

13. НЕВРИ; НЕВРЫ; NEVRAE. Геродот розміщує їх на Гіпанісі (Південний Буг), на захід від Борисфена (Дніпро) вище скіфів-орачів, у *Неврідї*. М. І. Артамонов пов'язував з Н. висоцьку к-ру (Див.: В 20), розміщуючи це плем'я на Волині. Б. М. Грамов вважав населення раннього залізного віку межиріччя Дніпра і Дністра Н. і пов'язував з ними білогрудівсько-чорноліську к-ру (Див.: Б 12, Ч 9). На думку О. М. Мельниковської Н. — творці милоградської к-ри (Див.: М 34). Вона навіть визначила кордони *Неврідї*. З цією думкою погоджується Б. О. Рибаков, розміщуючи Н. на північній околиці Лісостепу, південніше річок Прип'яті та Сожу. Єдиної думки щодо етнічної належності Н. немає. Більшість дослідників, починаючи з П. Шафарика, вважають їх слов'янами або просто *слов'янами*. О. О. Шахматов називав Н. *фінами*, С. М. Бізовський — *германами*, В. П. Кобичев — *кельтами* (Див.: К 31).

Літ.: Гракова Б. П. Скифы. — М., 1971. — С. 17, 120; Мельниченко Г. Н. Племена Южной Европы в эпоху железного века. — М., 1967. — С. 184; Грибин Д. А. Городище Скифии. — М., 1979. — С. 87; Шелепин А. А. К вопросу о фасовке мельниц в фасово-сошниковых комплексах // МАК. — 1911. — Вып. 8. — С. 718; Лесгафт С. Н. Нижнее Поднепровье в эпоху // Изв. АН СССР. Отдел гуманитарных наук. — 1930. № 2. — С. 845; Кабанов В. П. К вопросу хронологии кургана // Кабанов В. П. К вопросу хронологии кургана. — М., 1973. — С. 20; Дмитриев А. Н., Калашник Э. П., Шевченко Н. А. Народы нашей страны в "Истории Геродота". — М., 1982. — С. 281.

Гаврилюк Н. О.

14. НЕКРОПОЛЬ; НЕКРОПОЛЬ; NECROPOLIS. Великий цвинтар, мог., який розміщався на околиці міста. Н. мали єгипетські, грецькі, етруські, римські та інші міста. У Північному Причорномор'ї крім античних міст — Ольвії, Херсонесу, Пантікапея та ін. — Н. мали так звані "піщаносхіфські" гор. — Золота Балка (Див.: З 24), Красний Маяк, Миколаївка, Нижній Сліфський (Див.: Н 111).

Літ.: Лапшина М. И. Погребальный могильник. — К., 1972. — 190 с.; Сымонович Э. А. Позднескифские могильники Неаполя // Материалы Восточного отдела Скифского. — К., 1982. — 118 с.; Сымонович Э. А. Раннее Неаполисское могильник за Нижним Дворцом // КСИА АН СССР. — 1988. — Вып. 112. — С. 27 — 30.

Гаврилюк Н. О.

15. НЕОЛІТ; НЕОЛИТ; NEOLITHIC. "Новокам'яний вік", термін, запропонований 1865 р. Д. Леббоком для епохи протягом якої людина перейшла до добування їжі шляхом вирощування рослин і доместикації тварин. Основним матеріалом для виготовлення знарядь, як і раніше, залишався камінь. Зараз до епохи Н. в Україні відносять пам'ятки, залишені мешканцями Степової та Південної Лісостепової зон, знайомих з відтворювальним господарством (Див.: В 27), та і пам'ятки населення Лісостепової та Лісової зон, які продовжували вдосконалювати прийоми мисливства, рибальства та збиральництва. У цілому епоха Н. для всіх природних зон характеризується простяганням відносної осілості населення й інтенсивності освоєння менших, ніж у мезоліті (Див.: М 34), територій. Фіксується багаторазове заселення стоянок і пос., що приводить до накопичення досить потужних культурних шарів. Пов'язаний з осілістю розвиток житлобудівництва, удосконалення транспортних засобів і потреби у розвитку ділянок для ранішого землеробства спричинили більш широкому використанню рубячих знарядь, якість яких підвищувалась за рахунок шліфування поверхні. Потреба збиральництва і початкового землеробства зумовили поширенню палок-копалок, мотик, жнивних ножів, зернотерок та товкачиків. Найяскравішою та важливою ознакою епохи Н. є глиняний посуд, який відіграв велику роль у покращенні способів збереження та приготування їжі. Значний розвиток у Н. одержала плетіння, на основі якого у окремих груп населення виникло ткацтво (Див.: Т 23), що фіксується знаходками присличок (Див.: П 120). На більшій частині Білорусі, Росії та України формування Н. культур відбувається у степовій зоні у VI тис. до н. е., в 7 лісовій — у V ст. до н. е. і закінчується в степах в першій половині IV ст. до н. е. У лісостеповій зоні пізніше — на початку III тис. до н. е. починається знайомство з металевими виробами.

Літ.: Гурина Н. А. Некоторые общие вопросы изучения неолита // Этнокультурные общности на лесостепной зоне европейской части СССР в эпоху неолита // МИА. — 1973. — № 172. — С. 12; История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. — М., 1986. — С. 206 — 248; Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР. — М., 1977. — С. 17 — 21.

Хлопин Н. Е.

16. НЕРВЮРА; НЕРВЮРА; MIDRIB. Потовщення центральної лінії на лусці бронзової зброї з метою підвищення її бойових якостей.

Літ.: Самарин вооруженных сил. — М., 1964. — С. 438.

Гаврилюк Н. О.

17. НЕФРИТ; НЕФРИТ; JADE. Назва походить від гр. Nephrite — нирка. Мінерал, один з різновидів актинолиту (тремолиту). Щільний агрегат плутано-зернистої будови. Колір — від зеленого до безколірного. Дуже в'язкий і твердий камінь. Секрет міцності у особливості будови — тонке переплетення волокон кристалів Н. роблять цей мінерал у два рази міцніше за сталь. Первісна людина виготовляла з Н. знаряддя праці (мезолітичні к-ри Сибіру). Декоративні вироби Н. особливо цінувалися у Китаї, де було розвинуто мистецтво художнього різьблення по Н.: виготовлялися кульки, шкатулки, фігурки тварин. Родовища: у Західному Китаї — біля Кашгару; в Росії — на захід від оз. Байкал, на р. Бібой (тут Н. трапляється у валунах і гальці) (родовища — Оленьки, Улагандинське), на р. Вітім — Перевальне, на Південному Уралі — у р-ні м. Біклар. В Україні вироби з Н. — рідкісні знахідки. Перші прикраси з цього матеріалу з'являються у неоліті.

Літ.: Корякина Н. И., Сымонович Э. А. Поливные камни. — М., 1987. — 252 с.

Гаврилюк Н. О.

18. НИЖНІЙ ПАЛЕОЛІТ СХІДНОЇ ЄВРОПИ; НИЖНИЙ ПАЛЕОЛИТ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ; LOWER PALAEOLITHIC OF EAST EUROPE. Найранніший період доісторичного розвитку людини. Більшість стоянок належить *міндель-рісу* і датується 375 — 125 тис. р. тому. Більш ранні комплекси (Королево) датуються *єнцем* (Див.: Г 56) — 800 — 890 тис. р. тому. Поширені у Закарпатті, верхній течії Дністра, нижньому Подніпров'ї, Північному Приазов'ї, Прикубанні. Протягом усього періоду кліматичні умови змінювалися — від теплих міжльодовиків'я (особливо лихвинського) до суворих континентальних умов зледеніння (найбільш суворе — дніпровське). На стоянках, як правило непечерних, знаходять лише кам'яні вироби. Господарство: полювання на великих та середніх тварин: ранніх слонів, коней, оленів, бізонів. Кам'яна індустрія характеризується такими рисами: основна заготівка — жовно, галька, плитка, іноді — гол; серед знарядь — галькові (чопери, чоппінги) (Див.: Ч 7, 8), рубила, скребачки, ножі тощо. Головні пам'ятки: Королево, Вихватинці, Хрящі, Михайлівське, Житомирське. Припускається кілька шляхів заселення Руської рівнини: з Центральної Європи, з Балкан і Передньої Азії, з Кавказу.

Літ.: Палеолит СССР. — М., 1984. Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1.

Сергеєвич В. М.

19. НИЖНЬОДОНСЬКА КУЛЬТУРА; НИЖНЕДОНСКАЯ КУЛЬТУРА; THE LOWER DON CUL. Неолітична к-ра, яка входить у маріупольську культурно-історичну обл. (Див.: М 6). Виділена В. М. Даниленком, який відніс її до енеоліту (Див.: М 49). Відсутність мідних виробів і контактів з енеолітичними к-рами дозволяє вважати її неолітичною. Ареал: Степове Подоння та Приазов'я. Названа за територією поширення. Датується другою половиною V — початком IV тис. до н. е. Виділяються два періоди. Сформувалася в результаті просування групи гранського мезолітичного населення і взаємодії з ним частини ракушечно-ямного. Пос. 2 і 3 шари Роздорського, 6 — 2 — Ракушечного Яру. Житла — наземні підпрямокутні з каркасно-стовпчастими конструкціями, де плетені стіни обмазані глиною. Кераміка виготовлена з глини з домішками перепалки. Плоскодонний посуд: 1 період — опуклобокі слоїки з жолоб. різаними до середини і потовщеними вінцями; 2 період — поширюються горшики з широкими вінцями. Орнамент: гребінцеві відбитки, переважно "крокучі" у вигляді горизонтальних рядів, складні стрічкові композиції, прокреслений зигзаг і кутові композиції з прокреслених ліній. Знаряддя праці виготовлені з кременю та кварциту. Трапляються ножі на пластинах, вкладиші ретушовані з черевця, скребачки вінцеві на довгих і покорочених пластинах, підокруглі на відщепах. Перший період — трапеції, другий — наконечники дротиків, двобічно оброблені підтрикутні з прямою та фігурною основою. Трапляються шліфовані сокири і вузькі долота з сланцю, кременеві сокири з підшліфованим лезом, кістяні проколки. Прикраси: перламутрове, кам'яне і кістяне намисто, іклів кабана, з отворами, плетівки з іклів кабана; підвіски кам'яні, перламутрові, з зубів тварин та риб, кістяні фігурки бивнів. Пох. обряд: (грунтовий Маріупольський мог.) — пох. в індивідуальних ямах, що утворюють ряди; трупопокладення на спині випростано з широтною орієнтацією, поодинокі трупоспалення на стороні, використання вохри, вогню (вугілля у ямах). Для пох. Н. К. є характерним численний інвентар та багато прикрашений пох. одяг. Основа господарства — мисливство та скотарство, можливі елементи землеробства. Сусідні к-ри: ворошиловсько-донська, сурська, (Див.: С 88), донецька (Див.: Д 19), прикаспійська, змінилася середньостогівською к.-і. с. (Див.: С 22).

Літ.: Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К., 1974. — С. 29; Хлопин Н. Е. Многослойная стоянка Рыжовская на Нижнем Дону // КСИА АН СССР. — 1987. — № 192. — С. 79 — 80; Хлопин Н. С. Маріупольська культурно-історична область (Донецко-Донська междуречье) // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. — Луцьк, 1994. — Вип. 1. — С. 1 — 114.

Хлопин Н. С.

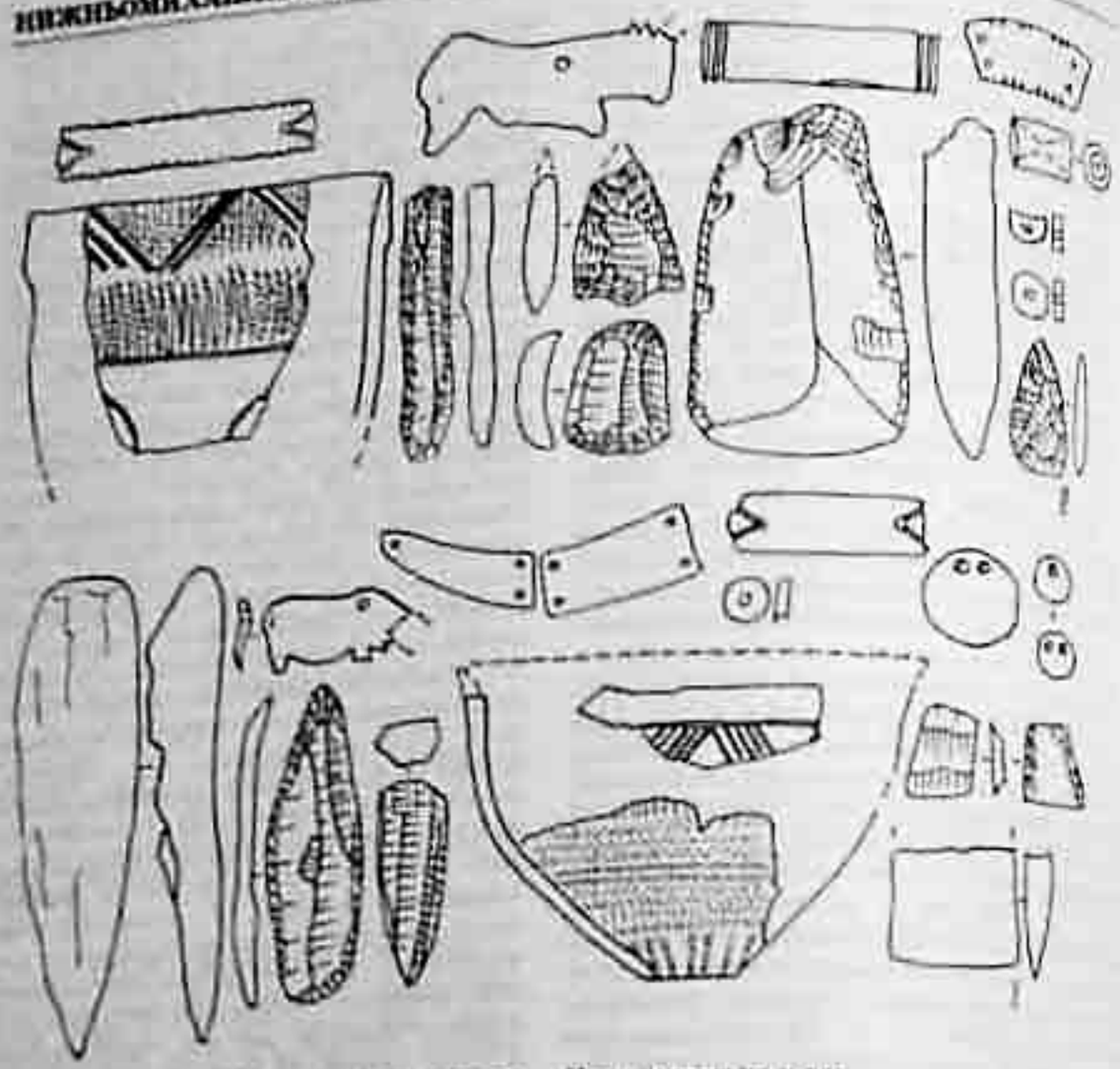

Нижньодніпрська к-ра:
I — перший період; II — другий період.

20. НИЖНЬОМИХАЙЛІВСЬКОГО ТИПУ ПАМ'ЯТКИ; НИЖНЕМИХАЙЛОВСКОГО ТИПА ПАМЯТНИКИ; LOWER MYHAILIVKA TYPE SITES. Тип пам'яток, виділений В. М. Даниленком і спочатку названий пам'ятковим типу нижнього шару Михайлівки (Див.: М 39) Оснорідшар — за назвами пос. у Херсонській обл. Від трипільської кемені к-ри (Див.: Д 1) Н.Т.П. відрізняється за керам. та пох. обрядом. Ареал — Північне Приморсмор'я та Приазов'я. За пох. пам'ятками виділяються два етапи, що датуються за синхронізацією з трипільською к-рою (Див.: Т 35). *Етап I* відповідає Трипілля В II — С I, тобто кінцю IV — першій третині III тис. до н. е. *Етап II* — Трипілля С II, тобто середині III тис. до н. е. Походження Н.Т.П. залишається дискусійним. А. О. Шевченко, Д. Я. Телегін, О. Г. Шарапова вбачають в них частину вказані к.-і.-о., куди включають і нині-обмежену к-ру (Див.: К 32) і припускають, що у її формуванні значну роль відігравали к-ри Північного Кавказу, а саме — майкопська. Інші дослідники вважають ці пам'ятки синкретичним явищем з переважанням впливу трипільської к-ри. Наявність керам. та пох. обряду показує, що Н.Т.П. склалася в результаті асиміляції частини носіїв середньодніпрської к-ри (Див.: С 33) населенням болградського варіанту к-ри Гумельниця (Див.: Б 17) при значному впливі к-ри Трипілля В II (Див.: Т 35). Пос.: нижній шар Михайлівки в один з шарів Новоросійської. Житла напівземлянки стовпової конструкції з двосхилими дахами. Керам. виготовлена з тіста з домішкою черепашки та жужелу. Поверхня добре загладжена і подошва. Посуд: горщики, миски напівсферичні, мурильниці. Плоскодонні горщики мають округлий або біконічний тулуб, відігнуті назовні вінця, рідше — вертикальні. Орнамент прикрашає менше половини посуду і складається з відбитків гребінцевих штампів, шнура, ямок, школів, перлин, які утворюють горизонтальні ряди, зигзаги. Зараз з Н.Т.П. пов'язують головним чином підкурт. пох. у овальних ямах або у кам'яних ящиках з скорченими на боку небіжчиками, які орієнтовані головою на схід. Характерна інтенсивне забруднення вохрою. Під кург. насипами — невеликі мог. з 5 — 7 окремих пох. Всі пох. є основними у кург. або впущені у більш ранні енеолітичні кург. Для пох. обряду характерна наявність різних кам'яних конструкцій типу кромлехів (Див.: К 109), крепід (Див.: К 106), закладів (Див.: З 2). Біля підніжжя кург. трапляються святилища з залишками стовпових конструкцій, тран з фрагментами кераміки й кістками тварин. Основа господарства: скотарство та землеробство. Головні сусідні к-ри: кватирська (Див.: К 29), трипільська (Див.: Т 35), стогівська (Див.: С 76). Не виключена подальша участь Н.Т.П. у складенні місцевої давньоямної к-ри (Див.: Д 1).

Лит.: Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К., 1974. — С. 87 — 92 // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — С. 224 — 231; Рассамакин Ю. Я. Эневит степного Приазовья и Крыма // Потребительская [illegible] // Ingularia [illegible] B.C. — Sofia, 1990. — С. 5 — 26.

Котова Н. С.

21. НІЖ; НОЖ; KNIFE. Поліфункціональне знаряддя з робочою частиною (лезо) з одним ріжучим краєм та акомодаційним елементом (*ручкою-упором*). Найдавніші Н. з'являються у середньому-верхньому палеоліті (Див.: П 13) і виготовлені вони з кременю. Мідні й потім бронзові ножі — провідна частина речового комплексу пам'яток міді — бронзи (Див.: М 43; Б 31). Залізні ножі з кістяним ручка'ям трапляються як у пох., так і на пос. скіфського часу (Див.: С 37) Н. з горбатою спинкою більш характерні для пам'яток VII — V ст. до н. е., а з прямою — трапляються у скіфів IV ст. до н. е.

Лит.: Шрамко Б. А. Металлические орудия виноградарства полуострова Скифии (ноже) // Памятники [illegible] эпохи СССР. — 1965. — Вып. 17. — С. 137 — 152. Шрамко Б. А., Сидорова Л. А., Фомин Л. Л. Технология обработки металла у [illegible] в степной Скифии // СА. — 1982. — № 4. — С. 38 — 47.

Гавриленко Н. О.

22. НІМФЕЙСЬКА ТРАНСГРЕСІЯ; НИМФЕЙСКАЯ ТРАНСГРЕССИЯ; NIMPHEI TRANSGRESSION. Одна з підвищень рівня Чорного моря. Початок у

Нижньомихайлівський тип пам'яток.

Пов. к-ра.

II ст. до н. е. — рівень моря піднявся на 4 — 5 м і у I тис. н. е. досяг сучасного.

Літ.: Бруяк Ю. П., Карпов В. А. Древняя [illegible] // ВДИ. — 1992. — № 2. — С. 87 — 97.

Гаврилюк Н. О.

23. НІША ЕКОЛОГІЧНА; НИША ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ; ECOLOGICAL NICHE. Див. Е 5.

24. НОА; НОА; NOA. К-ра періоду пізньої бронзи. Названа так румунським дослідником І. Нестором у 30-х роках за назвою передмістя м. Браїло Ноа, де відкрито грунтовий мог. Ареал лісостепова частина — Молдова та румунська Молдова. В Україні — сучасні Івано-Франківська та Чернівецька обл. Датується XIII — XII ст. до н. е. Виділ на основі к-р середньої бронзи (Див.: Б 31): Монтеору (Див.: М 66) — Костані-Вітгенберг та Блюменгоф-ського варіанту комарівської (Див.: К 86) при участі племен лабетинецької к-ри (Див.: С 1). Пам'ятки к-ри Н. представлені пох. мог., скарбами. Пос. (Острівець, Магала II) відкритого типу розташовані по берегах неглибоких ярів. Житло — напівземлянки, нарешті прямокутні в плані площею 20 — 30 м² з вогнищами. Останні двох типів: печі кам'яно-глиняні та відкриті жаровні у формі сковорідки. Підлоги глинобитні. Поруч з житлом — господарські ями та зольники. Зольні насипи округлі та еліпсоподібні. У них — велика кількість кісток тварин та фрагменти кераміки. На пос. Острівець виявлено виробничий комплекс до виплавлювання металу. Мог. (Острівець, Вошніа I, Сер. Бедрасі) грунтові з овальними та прямокутними ямами. Небіжчики лежать на боці у скорченому стані головою на північний захід. Існував звичай ставити біля померлого м'ясо тварин. Речовий комплекс: жерна (горщики, прикрашені валиком з наскрізними проколами, миски з двома ручками, черпаки, кружки, чашки, друшляки, шкварки (бортиком і без нього), ложки з бронзи (вильці, серпи, шила, гачки, [illegible], теслі, голки, шпильки серед них кіпрського типу, сокири, браслети, хрестоподібні підвіски), кремінь (серпи), кістки (проколки, теслоподібні знаряддя, наконечники стріл, псалії типу Бедраші). Основа господарства — землеробство та

скотарство. Важливу роль відігравало гончарство, виготовлення кістяних та мідних знарядь праці, обробка шкір, а також бронзоливарне ремесло. Виникає к-ра Н. з появою у лісостеповому Карпато-Подністров'ї групи пам'яток кавельського гальштату Гава-Голігради (Див.: Г 1) (рубіж XII — XI ст. до н. е.). Серед вітчизняних та румунських дослідників існує думка щодо протофракійської належності к-ри Н. Але, враховуючи її значну роль у складанні східного, досвітнівського, кано нефракомовного компонента, вирішення питання на користь фракійності цієї к-ри потребує обережності.

Літ.: Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 1. — С. 481 — 489; Смирнова Г. И. Культурно-исторические процессы в бронзовом [illegible] Днестра в эпоху II — первой половины I тыс. до н. э. // Антроф. [illegible] — вып. [illegible] — К., 1990. — С. 10 — 13.

Малярчук С. В.

25. НОВОДАНИЛІВСЬКИЙ ТИП; НОВОДАНИЛОВСКИЙ ТИП; NOVODANYLIVKA TYPE. Одна з численних пам'яток групи пох. пам'яток епохи енеоліту (Див.: М 43), які поширилися у IV тис. до н. е. від Болгії до Дунаю. Названа так за досліджуваним мог. біля с. Новоданилівка Оріхівського р-ну Запорізької обл. Названа так Д. Я. Телегіним у середині 80-х років. Раніше ці пох. розглядалися ним у межах середньостогівської к-ри (Див.: С 22). Як окрема культурна група типу *Касьмча — Петрово — Свистуново* ці пам'ятки виділені 1973 р. В. Г. Збенатчем. В. М. Даниленко відносив їх до окремої пастушої к-ри східного походження. У Північно-Західному Причорномор'ї аналогічні пам'ятки В. О. Дергачовим, І. Л. Олексієвою, В. Г. Петриком включені до так званої гуворівської групи. У Поволжі І. І. Дремов та О. І. Юдін об'єднують їх у *амно-бережнівський горизонт*. Тут пам'ятки Н.Т. розглядаються у межах скелянської к-ри середньостогівської н.-і.с. (Див.: С 22).

Літ.: Даниленко В. М., Шмаль М. М. Про [illegible] // Археологія. — 1974. — № 6. — С. 3 — 20; Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К., 1974. — С. 92 — 107; Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 311 — 322; Дремов И. И., Юдин А. И. Древнейшие культурные [illegible] // РА. — 1993. — № 2. — С. 18 — 41.

Клочко П. С.

26. НОВОРОЗАНІВСЬКИЙ КУРГАН; НОВОРОЗАНОВСКИЙ КУРГАН; NOVOROZANIVKA BARROW. Одне з перших добре зафіксованих пох. скіфського часу з кістяком чоловіка у повному кінському обладунку. Курган і знаходився біля с. Новорозанівка Новодеського р-ну Миколаївської обл. Досліджувався 1970 р. експедицією Інституту арх. НАН України під керівництвом О. Г. Шапошникової. Пох. основне, здійснене у овальній ямі розмірами 2,10 х х 1,85 х 2 м. Небіжчик лежав випростано на спині головою на схід. Під ним — залізний лусковий панцир, шкіряні штани, біля голови — наборний із залізних платівок шолом, на місці живота — наборний пояс з коротким мечем. У пох. знайдено: дерев'яну посудину прикрашену бронзовою бляшкою у вигляді голови лося, колчан з 200 бронзовими наконечниками стріл, два залізних вістря до списів, залишки нагрудної шкіри з двома ножами. Датується пох. V ст. до н. е. (Див.: С 37).

Літ.: Шапошникова О. Г. Погребение кочевника на р. Ингул // СА. — 1970. — № 3. — С. 21 — 29; Мелюкова Н. А., Терпиловский А. Н. Скифы VII — IV вв. до н. э. — М., 1989. — С. 111.

Гаврилюк Н. О.

27. НОГАЙЧИНСЬКИЙ КУРГАН; НОГАЙЧИНСКИЙ КУРГАН; NOGAICHYNS'KIY BARROW. Багате сарматське (Див.: С 5) пох. у кург. епохи бронзи біля с. Червоне Нижньогірського р-ну у Криму. Досліджено 1974 р. Північно-Кримською експедицією Інституту арх. НАН України під керівництвом А. О. Щепинського. Пох. належало знатній сарматці. Небіжчицю покладено у розписний саркофаг, вкритий тканиною, розшитою золотими бляшками. Кістяк лежав випростано на спині, головою на північний захід, кінцівки рук — у срібних чашах. На шию надіто золоту гривню у чотири обороти, прикрашену грифонами, що йдуть один за одним, виконаних у "бірюзово-золотому" звіриному стилі (Див.: З 12). Голову померлої прикрашала золота плетена діадема античної роботи, вуха — золоті полікромні (золоті з кольоровими вставками) сережки, шиї — золоті браслети, прикрашені фігурками Ерсту та Пегасі, напівдорогоцінним каменем і перлами, кісточки ніг — золоті браслети у шість обертів. Одяг небіжчиці розшитий золотими бляшками різних типів, на грудях золотий полікромний античний медальон та намисто. Біля правої ноги — дерев'яна шкатулка у якій лежали: 4 золоті туалетні фібули, 2 полікромні фібули-броші, одна з яких у вигляді дельфіна з тілом з кришталю, золотою

[illegible] і хвостом, медальон у вигляді [illegible] з [illegible] перлин з [illegible] [illegible], [illegible] кабучка, [illegible] [illegible] [illegible]

4. ОГРІНЬ 8; ІГРЕНЬ 8; OGRIN'S 8. Пам'ятка, що складалася з багатошарового пос. і різночасових мог. Розташована на Огрінському напів-о-ві у м. Дніпропетровську — на краю піщаної надзаплавної тераси лівого берега р. Самари. Досліджувалася 1932 р. М. О. Миллером, під час другої Світової війни — німцями, 1945 — 1949 рр. — О. В. Добровольським, 1964 — 1965, 1974 — 1975 рр. — Д. Я. Телегіним. Багатошарове пос. включало шари ямно-руського часу, стогівські групи (Див.: С 76), пам'ятки періоду енеоліту (Див.: М 42), ямно-черняхівської енеолітичної к-ри (Див.: К 39) та мезоліту (Див.: М 24). Мезолітичні матеріали залягали у жовтому піску, перекриваючому піщану дюну. Досліджено кілька напівземлянок, що розміщувались вздовж берега. Вони мали округлу форму діаметром 7 — 8 м і були заглиблені у пісок на 0,7 — 1 м. Дах мав жердяний конічного каркаса, вкритого очеретом. Деякі з жител спалені. Основу господарства становило рибальство доповнене мисливством та збиральництвом. Матеріальна к-ра представлена виробами з кременю, каміню, кістки та рогу. Кремінний інвентар включає трикутні вкладуші для плашки і мікропластин, пластин з ретушшю, пластин з ретушованими вибоями, різні типи скребачок, що переважають над різцями, так звані вкладиші кукрекського типу (Див.: К 115). Й тальнового планця виготовлені "кошики", що використовувались, можливо, для обробки дерева та кістки. Не виключено, що своєрідними трапецієвидними анвардиками — дисками — обробляли дерев'яні вироби великих розмірів. Кістяний та роговий інвентар представлений теслами, наконечниками дротиків з пазами, наконечниками стріл, шилами, проколками, лопатками. Наявні також уламки рогової мотики, вкладиші, різці на відщепах і пластинах. Датується VII тис. до н. е. Вище мезолітичного досліджено шар ямно-черняхівської к-ри (Див.: К 39), який залягав у сірому гумусованому піску. Керамічна в тонко у домішками піску і рослинності. Орнамент: прокреслені лінії, штрихувані трикутники, короткі гребінчасті відбитки. Нечисленний стогівський матеріал знайдено у шарі темно-бурого гумусованого піску, який перекривався шаром середньовіччя. На слоєві пос. і поруч з ним розташовувалися мог. епохи енеоліту, ранньої бронзи і середньовіччя. До енеоліту відноситься 7 пох., розкопаних у різні часи. Небіжчики лежали випростані на спині. Датуються кінцем V — першою половиною IV тис. до н. е. До енеолітичного стогівського мог. можна віднести 21 пох. З них 3 належать до так званих розчленованих, 2 — кліщевидні, 1 — "сидячи", інші кістяки лежали у скорченому стані на спині. Б кістяки орієнтовані на схід, 1 на захід, 7 — на північ. 13 пох. пофарбовані охрою. Інвентар: кремінні відщепи і пластини, двобічно оброблені наконечниками, кістяні намистини, кістки тварин, розписна миска та маленький горщечок трипільської к-ри (томашівсько-сушківська група) (Див.: Т 26), плоскодонний горщик з гусеничним орнаментом і миска. Датується кінцем IV — початком III тис. до н. е. Деякі пох. відносяться до епохи бронзи і середньовіччя, які інших зв'язків не виявлено.

Літ.: *Добровольський А. В.* Вказ. праця // АП УРСР. — К., 1949. — Т. 1. — С. 240 — 252; *Телегін Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982. — С. 109 — 110, 187 — 190; *Телегін Д. Я., Фомін О. С.* Мезолітичні кремнетесальні культури в Дніпровському Подніпров'ї // СА. — 1982. — № 1. — С. 80 — 87.

Котова Н. С., Сенкевич В. М.

5. ОГУЗ; ОГУЗ; OGUZ. Скіфський (Див.: С 37) царський кург., досліджений на території Нижнього Подніпров'я, розташований у 3 км на північний схід від сміт. Нижні Сірогози Херсонської обл. Досліджувався М. І. Веселовським 1981 — 1984 рр., В. М. Ротом 1902 р., О. М. Лесковим 1972 р., Ю. В. Болтриком 1979 — 1981 рр. Висота кург. 21 м, діаметр — 110 м. Вальковий насип споруджено крепідою з каменю, ровом та валом. У рові — сліди тризни у вигляді кістяків тварин та аморфних фрагментів. Усі пох. пограбовані. Центральна могила складалася з неглибокої вхідної ями, довжиною (35 м) дромосу і кам'яного склепу з скіфчастим перекриттям. Серед нечисленних речей, що збереглися, наявно високохудожні золоті вироби грецьких торевтів, скіфські та фракійські художні набори. Поруч з центральною спорудою знаходилися дві могили "царевичів" (одна порожня), у дромосі котрих загублені коня і віз на ньому. Південна могила, з'єднана з центральною спорудою грабіжницьким ходом, повністю пограбована і досліджена В. М. Ротом. У північній могилі — пох. жінки у супроводі "слуг" і трьох коней у фракійській вуалі, у пох. збереглися деталі візку, кістяні прикраси саркофагу і пікатулки, кам'яна форма, металевий і чорноглиняний посуд, золоті наперсні бляшки, унікальні ювелірні вироби, у тому числі золота мікроскульптура. Кург., який був усипальницею одного з скіфських царів, можливо сина Атея, датується останньою третиною IV ст. до н. е.

Літ.: *Болтрик Ю. В., Фомін О. С.* Огуз — курган скіфського царя кінця IV ст. до н. е. // Золото скіфів. Археологія України. — Шевченко, 1991. — С. 178 — 180; *Фомін О. С.* Скіфський царський курган Огуз // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1988. — 18 с.

Фомін О. С.

6. ОЙКУМЕНА; ОЙКУМЕНА; OIKUMENA. Простори на Землі, заселені людиною.

Літ.: *Сальдер Кристиановиц Сеф.* — М., 1964. — С. 450.

Гаврилюк Н. О.

7. ОЛЕКСАНДРІВКА; АЛЕКСАНДРОВКА; OLEKSANDRIVKA. Одна з небагатьох скіфських пох. у дерев'яній колоді, відкрита у кург. № 6 біля с. Олександрівка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл. Досліджувалося 1977 р. Ф. Ковальовою. Висота насипу 0,7, діаметр 30 м. У насипу — залишки тризни, кожна пох. — кіммерійське. Скіфське пох. здійснене у овальній ямі розмірами 1х 1,4 м з двопрусним дерев'яним перекриттям. Небіжчик (чоловік) лежав на спині головою на південний захід у заглибленій колоді розмірами 2,65 х 0,85 м. На ньому — платівчастий обладунок, який складався з панцера, нагрудника, та поломи. Зліва від колоди — два мечі, сагайдак, фібула, дерев'яна чаша з золотими обкладками. У скиванці — меч у золотих піхвах з накладкою у вигляді кабана, золоті жорнарка та бляха у вигляді скорпіона, гудзик. Датується пох. V ст. до н. е.

Літ.: *Клесаченко В. Ф., Болтобін С. Г., Ковтуненко В. В.* и др. Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы канала "Ингулец" // Херсонщина времен Великого Шелкового пути III — I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1987. — С. 4 — 18.

Гаврилюк Н. О.

8. ОЛЕКСАНДРІЯ; АЛЕКСАНДРИЯ; OLEKSANDRIJA. Складна пам'ятка, яка включає в себе багатошарове пос. і різночасовий мог. біля хут. Олександрія Куп'янського р-ну Харківської обл. Займає мис борової терси лівого берега р. Оскол. 1955 — 1957 рр. Д. Я. Телегіним досліджений 1200 м². Стратиграфія: під надуваним піском, у чорному гумусованому, знайдені матеріали к-ри багатопрошарової кераміки (Див.: Б 1) епохи бронзи. Нижче розміщувався стерильний шар сіро-бурого піску, перекритий чорним вуглистим піском. У його верхній частині знайдені матеріали ранньої енеолітичної к-ри (Див.: Р 6), представлені фрагменти посуду, відбитки шнура та пояска. У нижній частині чорного піску, без фіксації із стратиграфічного положення, досліджені матеріали середньостогівської к-ї. к. (Див.: С 22) епохи енеоліту, пізньої сурської к-ри (Див.: С 88), вірьовкинської групи пам'яток (Див.: В 91), дніпро-донецької к-ї. о. епохи неоліту (Див.: Д 13). Ймовірно, до неоліту відносяться залишки заглибленої на 0,40 м будови площею 25 — 30 м². На площі пам'ятки є залишки вогнищ, іноді з кам'яними викладками на дні. Мог. складалася з 44 пох. 7 пох. відносяться до епохи неоліту. Кістяки лежали на спині випростано. Поруч з ними знайдено кремінні вироби. Середньостогівське (Див.: С 22) населення залишило по собі 13 пох. Більшість з них лежали у скороченому стані на спині, одне — розчленованим, три, можливо, сидячи. Частина з них пофарбована охрою. Інвентар: кремінні та кістяні вироби, фрагменти посуду. Два пох., де кістяки лежали скорчено на боці і не мали інвентаря, відносяться до епохи бронзи. Два пох. залишені салтівським населенням.

Літ.: *Телегін Д. Я.* Археологічні пам'ятки в околицях м. Куп'янська // ІКМА. — К., 1959. — № 9.

Клесаченко В. О.

9. ОЛЕКСАНДРОПОЛЬСЬКИЙ КУРГАН; АЛЕКСАНДРОПОЛЬСЬКИЙ КУРГАН; OLEKSANDROPOL BARROW. Інша назва — Лугова Могила. Один з скіфських царських курганів. Розташований біля с. Олександропіль Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. Досліджувався 1852 — 1854 рр. Терещенком, 1855 — 1865 рр. О. С. Лященком. Висота кург. 21 м, основа насипу закріплена кам'яною крепідою і обведена широким ровом. У насипу — залишки тризни і жертовника. Під насипом — центральна могила з двома входами і чотирнадцять пох. (пограбова-

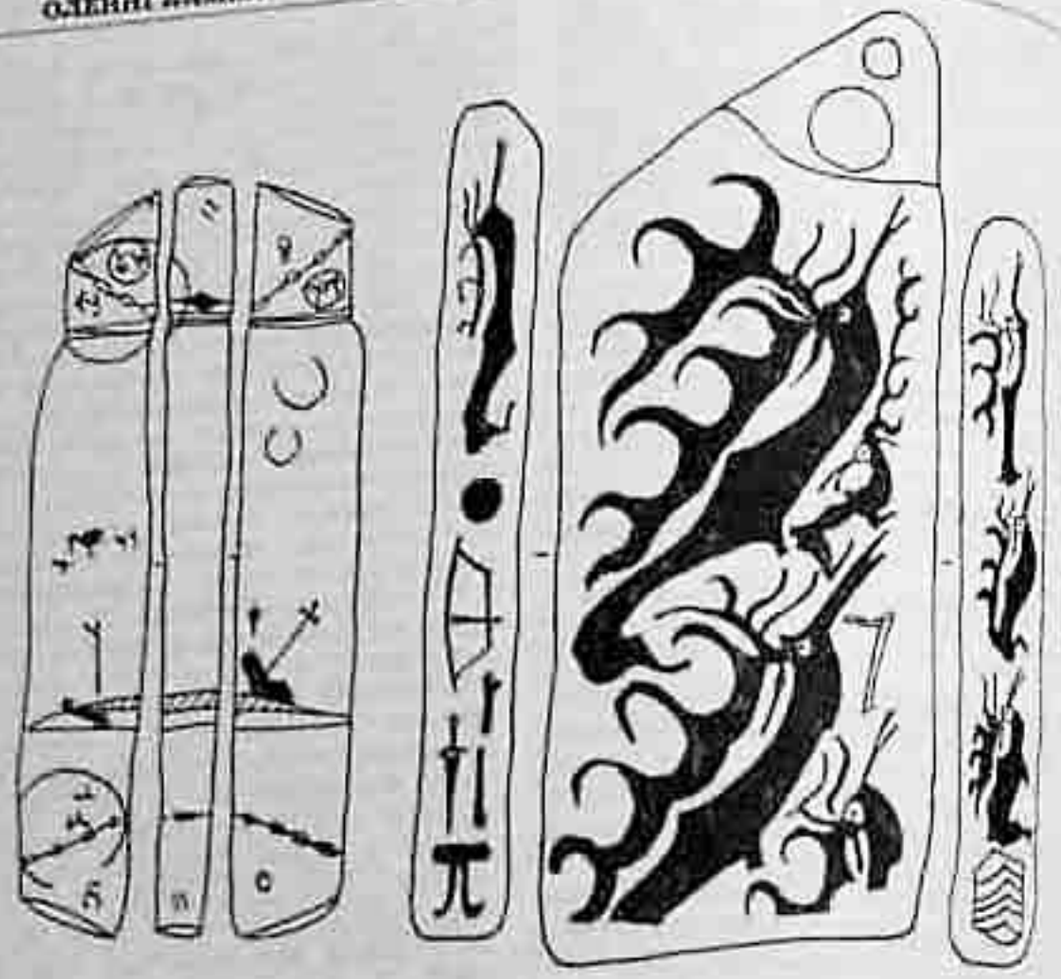

Оленні камені.

ні. Поруч — кінська могила (14 коней у повному уборі). Одна кінь — з уборі з золотими бляшками. Друге пох. — жіноче. У його східній ямі — залишки колісниці. Пох. пограбовано. Знайдено майже 700 золотих речей. М. І. Ростовцевим датувалось початком III ст. до н. е., А. Ю. Шевкіним — останньою третиною IV ст. до н. е.

Літ.: *Мажитов Н. А., Терешкин А. И.* Скифы VII — IV вв. до н. э. — К., 1981. — С. 137 — 139; *Алексеев А. Ю.* Скифская хронология. — Спб., 1992. — С. 194.

Гаврилов П. О.

10. ОЛЕНІЇ КАМЕНІ; ОЛЕННЫЕ КАМНИ; DEER STONES. Пам'ятки пам'ятникового мистецтва, представлені стилізованими зображеннями оленів. Традиція ставити стели, висікати на них магічні зображення виникла у Сибіру у період переходу бронзи і досягла найвищого розвитку у скіфський час (Див.: С 96). Для О. К. відбиралися пам'ятні блоки, плити, округлі валуни. На останніх більшу значимість мали

зображення: символічні знаки і прикраси (наприклад, гривні), предмети одягу та зброї. Простори між ними заповнювали фігурами тварин та птаха. Особливо популярністю користувалися олені. Звідси й назва. Наприкінці періоду бронзи стели, подібні О. К., з'являються у Східноєвропейській к/і та у Північному Причорномор'ї. О. І. Терешкін вказав на зв'язок між О. К. і кімерійськими стелами (Див.: К 4). З'ясувалося, що звичай спорудження О. К., але вже без зображення оленя, поширюється далеко на захід. Це ще раз підтвердило факт існування глибоко зв'язків між східноєвропейськими, західносибірськими, центральноазіатськими к-рами кінця бронзи — почасу раннього залізного віку (Див.: Б 31, 2 б).

Літ.: *Кубарев В. Д.* Древние памятники Алтая. Оленные камни. — Новосибирск, 1979. — С. 3 — 4; *Терешкин О. І.* Кімерійські стели // Арх. пам. — 1979. — № 27. — С. 12 — 22; *Оленко Г. Л.* Скифские изваяния VII — III вв. до н. э. — М., 1984. — 186 с.

Гаврилов П. О.

11. ОЛОВО; ОЛОВО; TIN. Порівняно рідкий метал, що має велике значення як складова частина бронзи (10 %). Добувається з важкого мінералу — олов'янистого каменю — касситериту. Температура плавлення 0 — 232 °С. Основні родовища касситериту знаходяться у Англії, північно-західній Іспанії, Чехії, Словаччині, на о-ві Лесбос, де знайдені вироби з чистого О., а саме — браслет, який датується серединою III тис. до н. е.

Літ.: *Кнаке К.* Богатства земных недр. — М., 1986. — С. 87; *Иванов Вяч. Вс.* История славянских и балканских названий металлов. — М., 1989. — С. 17.

Гаврилов П. О.

12. ОЛЬШАНА; ОЛЬШАНА; OL'SHANA. Пох. доби раннього заліза (Див.: З б). Кург. розташований на північно-західному краю с. Ольшана Городищенського р-ну Черкаської обл. Висота насипу 1,5, діаметр — 30 м. Відкрито І. П. Гуріненком, досліджено 1984 р. Г. Т. Ковпаненко. Пох. розташоване у центрі кург., насипаного за часів міді-бронзи, на глибині 0,3 м від денної поверхні. Гробниця у вигляді склепу з 49 стовпами розмірами 4,8×3,9 м орієнтована північний захід — південний схід, вхід — з південного сходу. Посередині — дві ями від стовпів, які підтримували перекриття. На дні гробниці, на дерев'яному помості, лежав кістяк підлітка віком до 15 років, на спині головою на південний схід. Зігнуті у колінах ноги впали праворуч. При померлому знайдено: золоту гривню з перекрученого чотиригранного дроту, золоту шпильку-підвіску з циліндричною голівкою та стрижнем, декорованим силними намистинами, біля тазових кісток — скупчений набір з бронзових наконечників стріл (93). Більшість з них мають видовжене перо трапецеподібної та ромбічної форми на укороченій втулці типу знайдених у пох. біля с. Білоградець (Болгарія) та з довгою втулкою і невеликим пером новочеркаського типу (Див.: К 48). Зліва, за головою небіжчика, купою: лежало п'ять бронзових наборів кінської вуздечки: 4 двокільчастих вудила з муфтами на кінцях і відповідно до них 8 псалій. Вудила відлиті разом з пеклями. Подібні знахідки відомі у кург. № 2 біля с. Гадма у Болгарії. У пох. О. знайдено також вуздечкові прикраси (бляшки у вигляді чотирилепестової розетки з вписаним у неї рівноконечним хрестом), великі кільця з рухомою муфтою (від воза). Праворуч від голови стояло чотири посудини: два келиха та дві корчаги, прикрашені нарізним орнаментом з інкрустацією та круглим штампом жаботинського типу (Див.: Ж 1). В пох. також виявлені залізні предмети: два масивних списи з ребром посередині, уламки двох кинджалів, ніж та кам'яний точильний брусок. Пох. відноситься до пам'яток типу новочеркаського скарбу (Див.: К 48) і датується VII ст. до н. е.

Ковпаненко Г. Т.

13. ОРІЄНТАЦІЯ ПОХОВАННЯ; ОРИЕНТАЦИЯ ПОГРЕБЕНИЯ; DIRECTION OF BURIAL. Напрямок, у якому орієнтований череп небіжчика. Під час розкопок визначається за допомогою компасу і точно фіксується. Використовується як показник при класифікації пох. пам'яток. За етнографічними даними О. П. визначається пох. традиціями давніх колективів і повинна була сприяти переходу душі померлого до потойбічного світу, напрямок якого був суворо визначений. У більшості давніх к-р необхідний напрямок виявляли, орієнтуючись на схід чи захід сонця. Останні залежно від сезону року відхилялись від точного східного і західного напрямку, що у свою чергу, зумовило варіабільність орієнтації померлих.

Літ.: *Гриньо В. Ф., Гриньо Н. В.* Могильники середньої дніпровської лісостепової смуги. — К., 1982. — С. 136 — 152.

Болтенко П. С.

14. ОРНАМЕНТ; ОРНАМЕНТ; ORNAMENT; DECORATION. Живописна, графічна або скульптурна прикраса речі, система закономірного (згідно з симетрією, ритмом) поєднання геометричних чи різноманітних стилізованих елементів. Характер орнаменту залежить від матеріалу, форми, призначення речі, а також техніки виконання. У арх. найдоміщним є О. посуду. Він відрізняється не лише за технікою виконання, а й за елементами, що повторюються (тобто мотивами). Для посуду археологічного та протоісторичного періодів є характерним такі О. (за технікою виконання): рельєфний — валик (накладений на

посуд, дикут глини); пружки (Див.: П 118); перлини (Див.: П 31); проколи (Див.: П 114); пальцеві вдавлення (Див.: П 18); вушка (валікові фігури у вигляді вушок); валіки (валікові фігури будь-якої форми); штампований — відбитки шнура; гребінцевий (Див.: Г 45); ямково-гребінцевий; накольчастий (нанесений штампом, який має форму овалу, підтрикутну чи підпрямокутну, є парні виколи, нанесені роздвоєним штампом, є штрихові, є розрізкові); насічений (нанесений по сирій глині не виколюванням, а штампом з вузькою тонкою подовженою поверхнею, довжина виколів — 0,2 — 2 см); заглиблений — різний або врізаний, прокреслений, продряпаний (Див.: П 113); жолобчастий (Див.: Ж 5); вальцований (Див.: К 13); вимічастий, насічений (виконаний нігтьовими насічками по сирій глині, інколи його називають нігтьовим); фарбований — розписний (мальований) (Див.: Р 20); поліхромний (Див.: П 54); інкрустований (орнамент, виконаний у прокресленій, продряпаній техніці та затертий білою або червоною пастою); графітний; печатний (Див.: В 5). За мотивами розвиться: прямі лінії, геометричні фігури, метопний (Див.: М 31), шаховий строчний, рядковий, антропоморфний (Див.: А 10), зооморфний, (Див.: З 31), спіральний, ноткий, меандр (Див.: М 21) оленячий ріг, вовчий зуб, риб'яча луска, виноградне гроно та ін.

Літ.: Можна Т. Г. Глиняний посуд пам'ятників неолітичного кремнію на Пониззі Черемоша // КСИА АН СССР. 1962. — Вып. 88. — С. 37 — 53; Каськова Н. Н. Уманцева Е. А. Использование ... для определения времени ... // РА. — 1992. — № 2.

Каськова Н. С., Гаврилюк Н. О.

15. ОСЕЛЬВКА І; ОСЕЛЬВКА І; OSELIVKA I. Мезолітична пам'ятка біля с. Оселівки Чернівецької обл. у басейні р. Дністер. Досліджувалась у 60-х роках О. П. Черниш. Стоянка під відкритим небом на надзаплавній терасі річки. Верхній шар датується мезолітом (Див.: М 24). Палеогеографічний фон часу існування пос. Ліщина з лісними лісів. Основу господарства становило полювання на дикого оленя, лося, косуль, зубра. Знайдені залишки черепашок, що свідчать про збиральництво. Виявлені численні кремінні вироби: розтирачі, відбійники, шматки вохри. Є окремі скупчення господарських залишків, які інтерпретуються як місця по обробці кременю, дробилки кісток тощо. Заготівлями слугували як платівки і відщепи, так і уламки кременю. У кам'яному інвентарі переважають різні різці, типів, добре представлені скребачки, жолобні знаряддя. Досить численні мікроліти (пластинки з притупленим краєм, геометричні мікроліти). Різні відщепах (кутові, бічні, подвійні, двоїнно-кутові та ін.). Серед скребачок переважають вироби з напівкруглим робочим краєм, є подвійні, бічні та інші типи. Культурна належність пос.: дніпровська к-ра, датування — 9 — 10 тис. р. тому.

Літ.: Черниш О. П. Стратиграфия мезолита Подністров'я в свете новых данных. — К., 1975. — 187 с.

Сенатович В. Я.

16. ОСІЛІСТЬ; ОСЕДЛОСТЬ; SETTLED LIFE. Спосіб життя, пов'язаний з тривалим часом на одному місці у пос. різного типу. Деякі з них є осередком сільського населення, інші, більших розмірів, — міського. Останні виконують промислові, організаційно-господарські, управлінські, культурні функції. О. х. можна різними формами господарської діяльності, які не потребують сезонної або цілорічної рухомості людей, з'являються разом з довгочасовими постійні пос. Первісні люди не знали О., вели спосіб життя рухомих мисливців та збирачів. У верхньому палеоліті (Див.: В 11) нечисленні групи мисливців у межах своїх "кормових" угідь вели рухомий спосіб життя, в інших — напівосілий, а у деяких місцях — майже осілий, що засвідчують арх. пам'ятки, наприклад, Дольні Вестоніц або Мізіч. Мисливці на мамонтів мешкали на таких пос. в середньому 5 — 7 років. У мезоліті збиральництво і рибальство створили умови для появи на березі морів та озер сезонних О. або майже О. пос. Стаціонарна О. пов'язана з появою і розвитком відтворювального господарства. Цей перехід зафіксовано у найдавніших осередках землеробства 12 — 10 тис. р. тому. Найстаріший — у Південно-Західній Азії — довгочасове пос. Чатал-Хююк, що датується VII — VI тис. р. до н. е. Новий етап розвитку О. пов'язаний з виникненням "міських цивілізацій", нових соціальних структур державної влади, соціальним розшаруванням суспільства, відокремленням ремесла і розвитком торгівлі. Зростає кількість довгочасових пос., більшість з яких пізніше перетворюються у міста.

Літ.: Свод этнографических понятий и терминов. Материальная культура. — М., 1989. — С. 114.

17. ОТОМАНЬ; ОТОМАНЬ; OTOMAN' CIL. К-ра епохи бронзи (Див.: Б 31). Займає територію на північ від нижньої течії р. Мурешу у середньому і верхньому Потисі у східній Словаччині. Сформувалася на основі к-р Баденської (Див.: Б 2) і *Каслофені*. На території Закарпаття представлена лише пам'ятками класичної фази розвитку к-ри О. — XVII — XIV ст. до н. е. Частина пос. к-ри розташована у важкодоступних місцях на підвищеннях або о-вах (Беретове, Дідове). Вони багатошарові, площею 0,5 — 1 га, укріплені системою валів і ровів. Пос. другого типу (Вовчанське, Заболотне, Дякове) мають площу 0,4 — 0,5 га, не мають укріплень, розміщені у поймах рік на берегах водойм і підвищених дюнах. Переважають наземні, одно-двокамерні, прямокутні або овальні житла іноді прямокутні або овальні землянки. Конструкція жител — каркасно-стовпова, дах двосхилий. Каркаси плетені, обмазані глиною. Поруч з постійними житлами існували короткочасні житла — курені, про що свідчать окремі вогнища, навколо яких сконцентрований посуд, знаряддя праці. Пох. пам'ятки к-ри О. у Закарпатті ще не виявлені. Кухонний інвентар представлений слоїками, тюльпаноподібними горщиками, дуршлагами, сковорідками, столовим — глечиками, мисками, посудинами з двома ручками, чашами, келихами, вазами, прикрашеними заглибленим та рельєфним орнаментом. З каменю і кременю виготовлялись сокири-тесла, долоти, зернотерки, розтирачі, наконечники стріл і підвіски. З рогових виробів відомі мотики, молотки, проколки, пряслі, з кістяних — голки для плетіння сіток, підвіски, гачки. Бронзові вироби представлені плоскими сокирами, серпами, теслами, долотами, мечами з масивними орнаментами рукоїмками. Численні прикраси: шпильки, браслети, гривні, рукоберіжки спіралі, підвіски, перлини і кабаючки. До часу існування к-ри О. у Закарпатті відносяться скарби бронзових виробів (Колодне, Підгорянки, Мукачеве). Населення займалося рільництвом та приходним скотарством, металургією бронзи. Племена к-ри О. брали участь у формуванні наступних к-р епохи бронзи — сколівської (Див.: С 65) та Гава (Див.: Г 1).

Літ.: Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 1. — С. 420 — 426; Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (эпоха бронзы, раннее железо). — К., 1990. — С. 83 — 86.

Малицький С. Й.

18. ОТОЧУЮЧЕ СЕРЕДОВИЩЕ; ОКРУЖАЮЩАЯ СРЕДА; VATVRAL ENVIRONMENT. Інша назва — довкілля. На відміну від культурного середовища, це сукупність природного оточення людини, тобто ландшафт, елементи місцевості, грунт, водойма, атмосфера, кліматичні властивості місцевості, дика флора і фауна. Елементи О. С. присутні й у штучних спорудах — природний камінь будов, грунт полів, вода каналів. З іншого боку, людина всебічно впливає на О. С., забруднюючи атмосферу та водойми, витоптуючи та випалюючи пасовища, змінюючи склад флори чи фауни, вільно чи невільно змінюючи клімат. Хоч вплив людини на О. С. має як позитивні, так і негативні моменти, але негативні переважають. У деякі періоди, коли негативні моменти у розвитку О. С. спадали з негативними моментами у економічному розвитку суспільства, виникали ситуації еколого-економічної кризи, які нерідко переростали у економічні катастрофи, за якими йшло повільне відновлення О. С.

Літ.: Свод этнографических понятий и терминов. Материальная культура. — М., 1989. — С. 174; Роль географического фактора в истории человеческого общества. — Л., 1984. — 260 с.; Отчуження середовища і старіючі населення України. — К., 1993. — 48 с.; Сычевик К. М., Брюн А. В., Горбенко А. В., Брюн А. П. Словарь справочник по экологии. — К., 1994.

Гаврилюк Н. О.

П

1. ПАЛЕОАНТРОПИ; ПАЛЕАНТРОПЫ; PALAEOANTHROPY. Стадія біологічної еволюції людини, яка йшла за стадією археоантропів (Див.: А 29) і передувала стадії неоантропів (Див.: В 11).

Гаврилюк Н. О.

2. ПАЛЕОАНТРОПОЛОГІЯ; ПАЛЕОАНТРОПОЛОГИЯ; PALAEOANTROPOLOGY. Галузь антропології (Див.: А 18), який вивчає людину минулого. Джерелами П. є кістяки, окремі кістки, мумії давніх людей (Див.: М 69).

Гаврилюк Н. О.

3. ПАЛЕОГЕОГРАФІЯ; ПАЛЕОГЕОГРАФИЯ; PALAEOGEOGRAPHY. Наука про розвиток географічного середовища минулого. Її особливою галуззю є П. кватернеру. П. — комплексна наука. Її складають палеогеоморфологія (Див.: П 4), палеокліматологія (Див.: П 11), палеогідрологія (Див.: П 6), палеопедологія (Див.: П 15), палеофітогеографія, палеозоогеографія (Див.: П 9), палеоетнографія та ін. Кінцева мета — дослідити перебудову сфери життя людини і дати прогноз майбутніх природних змін земної поверхні. П. йде до рішення цих завдань шляхом вивчення закономірностей географічного середовища у минулому, їх екстраполяції на майбутнє. — Наука про давню природу земної поверхні. Об'єктом дослідження П. є доголоценова географічна оболонка як єдине ціле і окремі її компоненти у їхньому зв'язку і взаємодії. Становлення П. як науки відбулося у середині XX ст. Окремі загальні положення сформульовані О. П. Карпінським 1877 р., пізніше розвиток П. пов'язаний з іменами К. К. Маркова, Л. Б. Рухіна; в Україні — П. А. Тутковського, Д. М. Соболєва, В. Г. Бондарчука.

Лит.: Мартинович Л. Н. Палеогеографический словарь. — М., 1982. — С. 184; Географічна енциклопедія України. — 1991. — Т. 3. — С. 8.

Гаврилюк П. О.

4. ПАЛЕОГЕОМОРФОЛОГІЯ; ПАЛЕОГЕОМОРФОЛОГИЯ; PALAEOGEOMORPHOLOGY. Вивчення давнього рельєфу і його реконструкція на основі спостережень над рельєфовими формами, складом та біостратиграфією відповідних відкладів. — Галузь палеогеографії (Див.: П 3), що вивчає стародавній пок. рельєф та реконструює форми, що не збереглися. Розрізняють загальну П., регіональну та прикладну. Термін введено у науку 1938 р. Д. М. Соболєвим. Розвиток П. пов'язаний з іменами вчених — О. П. Карпінського, К. К. Маркова, М. Ф. Веліча, В. І. Галицького, І. М. Рослого.

Лит.: Гавриленко В. В. Основы палеогеоморфологии. — К., 1986. Географічна енциклопедія України. — 1991. — Т. 3. — С. 8.

Гаврилюк П. О.

5. ПАЛЕОГІДРОГРАФІЯ; ПАЛЕОГИДРОГРАФИЯ; PALAEOHYDROGRAPHY. Частина палеогідрології (Див.: П 6), що займається описом гідрографічних об'єктів минулого.

Гаврилюк П. О.

6. ПАЛЕОГІДРОЛОГІЯ; ПАЛЕОГИДРОЛОГИЯ; PALAEOHYDROLOGY. Галузь палеогеографії (Див.: П 3), що вивчає минуле океанів, морів, озер, річкових систем, їх режиму, солоності, температури.

Лит.: Мартинович Л. Н. Палеогеографический словарь. — М., 1985. — С. 187.

Гаврилюк П. О.

7. ПАЛЕОДЕМОГРАФІЯ; ПАЛЕОДЕМОГРАФИЯ; PALAEODEMOGRAPHY. Вивчення чисельності, розміщення, складу населення Землі, окремих її регіонів у минулі епохи.

Лит.: Вишневский А. Г. Воспроизводство населения и общество. История, современность, будущее. — М., 1982. — С. 241; *Рыбаков Б. А.* Раннее славянство (методические проблемы) // РА. — 1994. — № 1. — С. 67—77.

Гаврилюк П. О.

8. ПАЛЕОЕКОНОМІКА; ПАЛЕОЭКОНОМИКА; PALAEOECONOMY. Галузь економічної науки (Див.: Е 6), що вивчає економіку минулого.

Гаврилюк П. О.

9. ПАЛЕОЗООГЕОГРАФІЯ; ПАЛЕОЗООГЕОГРАФИЯ; PALAEOZOOGEOGRAPHY. Галузь зоології і палеогеографії (Див.: Е 6), що вивчає закономірності поширення тварин у минулому.

Гаврилюк П. О.

10. ПАЛЕОКЛІМАТИЧНІ ГІПОТЕЗИ; ПАЛЕОКЛИМАТИЧЕСКИЕ ГИПОТЕЗЫ; PALAEOCLIMATIC HYPOTHESES. Розподіляються на три групи: пов'язані з Землею (землею), космічну, космічно-земну. До першої відносяться гіпотези, які пояснюють причини зміни клімату у межах земної кулі (тектонічний рух, орогенез, вулканізм та ін.). Другу групу становлять гіпотези, які вивчають причини зміни клімату у позаземному просторі. Гіпотези третьої групи розглядають у якості факторів, що впливають на зміну клімату, зміни положення і руху Землі у космосі.

Лит.: Мартинович Л. Н. Палеогеографический словарь. — М., 1985. — С. 187.

Гаврилюк П. О.

11. ПАЛЕОКЛІМАТОЛОГІЯ; ПАЛЕОКЛИМАТОЛОГИЯ; PALAEOCLIMATOLOGY. Галузь кліматології і палеогеографії (Див.: П 3), що вивчає клімати минулого, їх генезис, фізичний характер, географію. За методичною суттєю відрізняється від вивчення сучасних кліматів, спираючись на географічні, палеопедологічні (Див.: П 4), палеопедологічні (Див.: П 15), біогеографічні дані. П. дослідження почалися наприкінці XVII ст., розвинулися XIX ст. у зв'язку з вивченням антропогенових (Див.: А 17) і більш давніх зледенінь. Важлива роль у їх узагальненні належить К. К. Маркову, М. І. Будико, П. А. Туковському. Вивчені численні реконструкції давнього клімату окремих регіонів і Землі в цілому.

Лит.: Веклич М. Ф. Проблемы палеоклиматологии. — К., 1987.

Гаврилюк П. О.

12. ПАЛЕОЛАНДШАФТИ; ПАЛЕОЛАНДШАФТЫ; PALAEOLANDSCAPE. Ландшафти геологічного минулого.

Лит.: Сочава В. В. Учение о геосистемах. — М., 1962. — С. 103; *Веклич М. Ф.* Основы палеоландшафтоведения. — К., 1981. — 192 с.

Гаврилюк П. О.

13. ПАЛЕОЛІТ; ПАЛЕОЛИТ; PALAEOLITHIC. Плейстоценова епоха кам'яного віку, що характеризується завершенням процесу відокремлення людини від тваринного світу, подальшою її еволюцією, розселенням на території Африки та Євразії, ускладненням матеріальної культури, вдосконаленням способів ведення привласнюючого господарства в умовах багаторазових ритмічних змін палеогеографічної (Див.: П 3) ситуації. Верхня межа П. — 10 тис. р. тому. У межах П. розрізняють: нижній П. — 3 млн. — 150 тис. р. тому (Див.: Н 18); середній П. (150 — 40 тис. р. тому) (Див.: С 17); верхній П. (40 — 10 тис. р. тому) (Див.: В 11).

Лит.: Крей У., Гроссман Л. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 185.

Смолянюк В. М.

14. ПАЛЕОПАТОЛОГІЯ; ПАЛЕОПАТОЛОГИЯ; PALAEOPATOLOGY. Давні зміни в організмі (переломи, голодання, стирання зубів та ін.) спричинюють зміни кісток людини. За цими змінами можна відтворити умови життя людини або обставини її смерті. П. зміни кісток фіксуються при вивченні антропологічних кісток покійників. В останній час оформилася галузь палеоантропології (Див.: П 1). П. дослідження матеріалу з курганів степової України проведені М. Шульцем.

Schultz M. Archäologische Skelettfunde als Spiegel der Lebensbedingungen frühster Viehzüchter und Nomaden an den Steppen // Gold der Steppe. — Archäologie der Ukraine. — Schlaitz, 1991. — S. 27 — 42.

Гаврилюк П. О.

15. ПАЛЕОПЕДОЛОГІЯ; ПАЛЕОПЕДОЛОГИЯ; PALAEOPEDOLOGY. Галузь грунтознавства та палеогеографії (Див.: П 3), яка вивчає давні (пок.) грунти. Розглядає стратиграфічне положення і геологічний вік грунту, його фізико-хімічні властивості, розвиток, органічні та культурні залишки, що в ньому утримуються. Перші відомості про викопні грунти з'являються у літературі у другій половині XIX ст. Основи П. закладені на початку XI ст. О. Г. Набоєм та В. І. Крокос. Антропогенові (Див.: А 17) викопні грунти вивчали П. К. Заморій, Д. К. Біленко, Н. О. Сіренко.

Лит.: Веклич М. Ф. Методика палеопедологических исследований. — К., 1982. — 300 с.

Гаврилюк П. О.

16. ПАЛИНОЛОГІЯ; ПАЛИНОЛОГИЯ; PALYNOLOGY. Галузь ботаніки, що вивчає будову оболонок пилку та спор у викопних та існуючих рослин (Див.: С 62).

Гаврилюк П. О.

17. ПАЛЬЦЕВІ ЗАЩИПИ; ПАЛЬЦЕВЫЕ ЗАЩИПЫ; FINGER NIPS. Вид рельєфного орнаменту посуду, утвореного защипами двома пальцями краю вінця або валика на необпаленому посудині. Відомі з неолітичного періоду. Дуже популярний в орнаментації ліпного посуду періоду пізньої бронзи. Досить часто трапляються на кухонній кераміці літописної к-р скіфського часу, але не є характерним ознакою кераміці скіфського часу. Одне з різновидів П. З. — пальцево-нігтьові защипи, тобто защипи з відбитками нігтів.

Гаврилюк П. О.

18. ПАЛЬШТАБ; ПАЛЬШТАБ; PALSTAVE. Тип сокири з боковими закраїнами, п'ятиною, іноді з однією нечельцевою ручкою або двома П., поширений у період середньої бронзи по всій Європі.

Лит.: Крей У., Гроссман Л. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 188.

19. ПАМ'ЯТКА АРХЕОЛОГІЧНА; ПАМЯТНИК АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ; ARCHAEOLOGICAL MONUMENT SITE. Сукупність даних артефактів (Див.: А 23) і відкладень, де вони пов'язані у

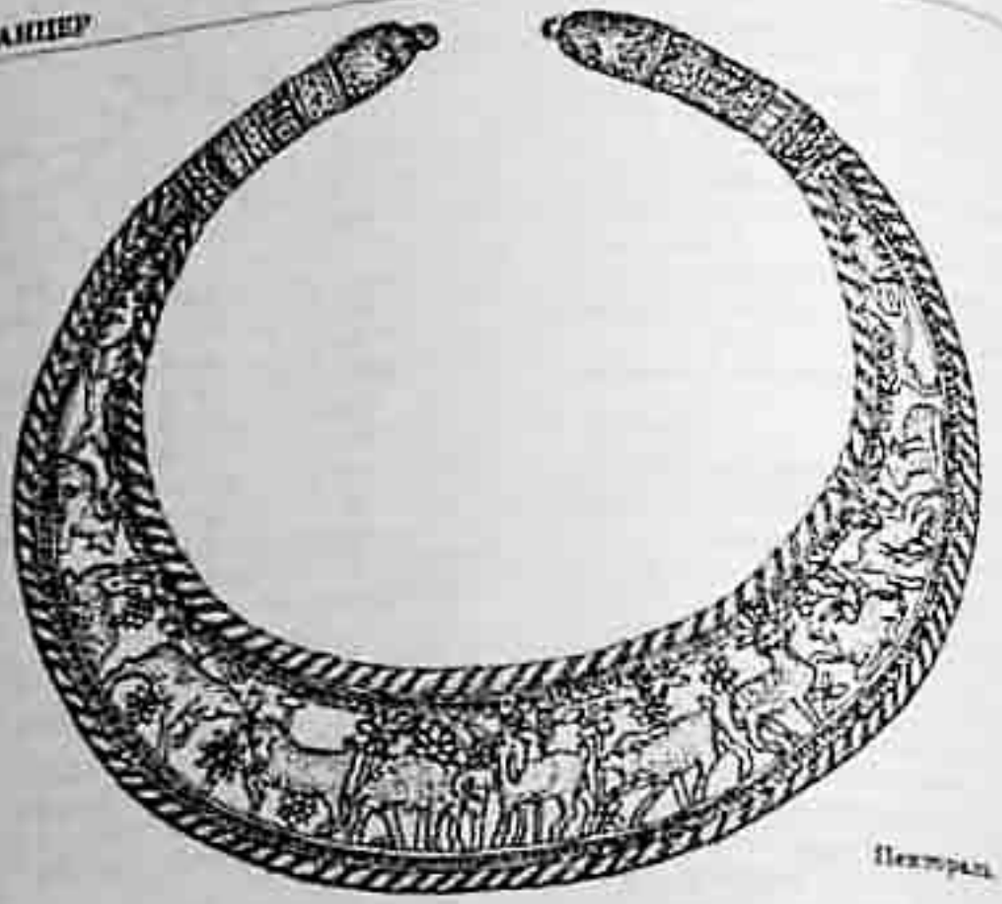

Пектораль

Панцир грюнштедтський (Д. Х. Чернецький)

чаще ніж безпосередніх зіткненнях, вимороженнями та взаємопроникненнями. Розглядаючи об'єкти як П. А. ми виходимо з розуміння щодо належності до пам'яток лицтва. Тому при вивченні П. А. особливу роль відіграють їх генетичні зв'язки, місце у к-рию історичному процесі, к-рих належність. Групування матеріалу за цими ознаками відбувається за хронічною класифікацією (Див.: К 68) та визначення належності групи артефактів.

Літ.: Ковпо Л. С. Армоцитарна остеоніка. — Л., 1978. — С. 88.

Гавриленко І.

20. ПАНЦЕР; ПАНЦИРЬ; АРМОЦ [illegible] зва походить від лат. pantex — [illegible] Частина захисного обладунку, що [illegible] шало спину та груди воїна. Й [illegible] поширений починаючи з раннь[illegible] ного віку. Скіфами використ[illegible] лускові П. Луски прямокутні форм[illegible] прямим верхом та заокругленим [illegible] нашивалися на шкіряну основу — [illegible] ку з короткими рукавами. Гр[illegible] захищались платіжками досить ма[illegible] розмірів (епістемою), плечі — [illegible] менших розмірів (оплічки). Ці [illegible] з'являлися у скіфів (Див.: С 35, [illegible] середньоазіатських походів.

Літ.: Гракова Б. Н. Скифы. — М., 19[illegible] — С. [illegible]; Черненко Е. В. Скифский доспех. — К., [illegible] 1994.

Гавриленко І.

21. ПАССІОНАРНІСТЬ; ПАССІОНАРНІСТЬ; PASSIONARITY. Назва походить від лат. passio — страждання [illegible]

Л. М. Гумільовим — ефект, який викликається варіаціями біохімічної енергії живої речовини біосфери, як особлива властивість характеру людей. Це характерологічна домінанта, неадекватна внутрішнім прагненням (усвідомлеваним, або неусвідомлено) до діяльності, направленої на здійснення певної мети. Відіграє особливу роль у етногенезі (Див.: К 17). При всіх розбіжностях епох та країн модель П. в етногенезі не змінюється.

Літ.: Гумилев Л. Н. Географ[illegible] этноса в исторический период. — Л., 1990. — С. 33 — 34.

Гавриленко Н. О.

22. ПАТТЕРН; ПАТТЕРН; PATTERN. Різновид асоціації, складна впорядкованість (розташування та взаємозв'язок) абстракцій (характеристик, типів, фаз) у матеріалі. Структура множинного матеріалу.

Літ.: Клакстон Е. М., Бочкарев А. С., Лог[illegible] Н. О. и др. Классификация и хронология. — М., 19[illegible] — С. 72.

Гавриленко Н. О.

23. ПЕКТОРАЛЬ; ПЕКТОРАЛЬ; PECTORAL. Назва походить від лат. pectus — груди. Ювелірна прикраса, яку носили на грудях. Шийна металева прикраса, що обгортає груди та плечі. На Передньому Сході та у Закавказзі платівчасті П. з карбованим візерунком на верхній частині панцера з'являються у VIII — XII ст. до н. е. Бронзову П. з символічним малюнком знайдено у скарбі з Зеїс (багато скіфських пох. з Північного Ірану). П. поширені у фракійських землях (знайдено 15 екз.), що дало підставу А. П. Манцевич вважати П. витвором фракійських торевтів (майстрів з виготовлення речей з металу). У матеріалах скіфських пам'яток П. — рідкісна знахідка. Бронзову П. виявлено у кург. 493 поблизу с. Іллінці, золоті — у Товстій Могилі (Див.: Т 24) та в одному з жіночих пох. кург. Велика Близниця. Іноді П. (не правильно) називають деталь кінського спорядження — платівку, що прикрашала ремені підпересся. Такі "П." притаманні пам'яткам кіммерійського (Див.: К 49) Прикубання та Північного Кавказу.

Літ.: Мозолевський Б. М. Товста Могила. — К., 1979. — С. 119 — 127; Галанина Л. А. Бронзовые [illegible] на деревянных ножнах з Пшехского Прикубанья // Археология. — 1979. — № 3. — С. 31 — 39; Черненко Е. В. Скифский доспех. — К.,

1966. — 112 с.; *Раевский Д. С.* Из истории скифской [illegible] // ВДИ. — 1978. — № [illegible] Х. — С. 119 — 134; *Мозолевский Б. А.* Пектораль из Толстой Могилы // Вопросы [illegible] Скифии // Культура Востока. Древность и [illegible] — Л., 1979. — С. 181 — 190; *Мозолевский А. Д.* К вопросу об изображении мрамора на [illegible] // ВУ. — 1976. — Т. 2. — С. 112 — 129; *Мозолевский С. Д., Черненко Е. В.* О некоторых [illegible] // РА. — 1993. — № 2. — [illegible] VIII — VII вв. до н. э. // РА. — 1993. — № 2. — С. 21 — 36.

Гаврилюк Н. О.

24. ПЕРЕВИТИЙ ШНУР; ПЕРЕВИТОЙ ШНУР; INTERTWISTED CORD. Вид штампового орнаменту. Штамп складався з палички з намотаним на неї тонким шнуром або мотузочкою. Короткі відбитки такого штампу називають "чужинцями" або "личинками" через їх подібність до відбитків личинки чи тіла гусениці. Короткі витягуті відбитки широко використовуються у орнаментації кухонної кераміки пізнього Трипілля (Див.: Т 35) де вони називаються "черешками".

Див.: Каковкина И. Д., Устименко Е. А. Технологическая классификация орнамента [illegible] // АСГЭ — 1986. — № 28. — С. 4 — 13.

Клочко П. С.

25. ПЕРЕКЛАДАННЯ; ПЕРЕОТЛОЖЕНИЕ; REDEPOSITION. Процес перемішування або вторинного відкладання матеріалу (матеріальної к-ри, кісток, пилу та ін.), який вже брав участь в утворенні культурного шару. При цьому змінюється характер первісного матеріалу (подрібнення, окатування), що утруднює їх арх. інтерпретацію.

Див.: Мерперт Я. Н. Палеонтологический [illegible]. — М., 1981. — С. 184.

Гаврилюк Н. О.

26. ПЕРЕДЕРІЄВА МОГИЛА; ПЕРЕДЕРИЕВА МОГИЛА; PEREDERIEVA MOGILA. Одна з небагатьох скіфських кург. (Див.: С 137). Північно Приазов'я розташований біля с. Дубове Шахтарського р-ну Донецької обл. Досліджувався 1988 р. експедицією Донецького університету під керівництвом А. О. Меруженка. Кург. № 2 висотою 2,2, діаметром 58 м перекритий кам'яною. У насипу — сліди тризни. У західній полі насипу — скупчення кусків в шахтами, на відстані 12,1 м, на глибині 2,6 м, знайдено скелет "чужинця" з типовим, характерне та трапецевидне відображення сцени боротьби скіфа-вершника з драконом скіфами-воїнами. У кург. знайдено [illegible] поховань скіфських пох. У [illegible] грабіжницькому лазі знайдено [illegible] мити амфор, сіроглиняної посуди, [illegible] пар залізних вудил, пелюш, [illegible] стріл, залізний ніж, срібні [illegible]. Пох. обряд та знайдені речі дозволяють датувати II. М. IV ст. до н. е.

Літ.: Меруженко А. О. Скіфські кургани [illegible] Могила // Археологія. — 1992. — № [illegible]. С. 67 — 78.

Гаврилюк Н. О.

27. ПЕРЕП'ЯТИХА; ПЕРЕПЯТИХА; PEREP'JATYKHA. Кург. періоду скіфської архаїки (Див.: С 37). Розташований [illegible] М. Д. Іванішевим біля [illegible] с. Мар'янівка Васильківського р-ну Київської обл. на Переп'ятиному [illegible] водорозділі між рр. Рось, Стугна [illegible] Унава. Навколо кургану — [illegible] вал. Могилу площею 180 м², [illegible] 5 — 7 м, споруджено на рівні [illegible] горизонту. Вона мала глибокі [illegible] до 3 м завтовшки, дерев'яну [illegible] ймовірно, двосхиле перекриття, [illegible] утримувалося 16 стовпами. На [illegible] перекриття, складене з великої кількості каменів. З усіх боків гробниця [illegible] обкладена вальками з дерну, що утворювали шар понад 2 м завтовшки, який був тією надмогильною спорудою, [illegible] звичайно є земляний насип. Одним з [illegible] цікавіших рис пох. ритуалу — [illegible] дям у межах однієї могили, тобто, [illegible] ність пох. за обрядом інгумації (з [illegible] деяким 14 померлих витягнуті на [illegible] із західною орієнтацією) і кремації [illegible] спалюванням праху у посудині — [illegible] або спеціальні ямки). Пох. інвентар включає: знаряддя праці, [illegible] обладнання, предмети туалету і [illegible]. Дата — кінець VII ст. до н. е.

Див.: Скорий С. А. Курган Переп'ятиха. — С. 1990. — 131 с.; *Бессонова С. С.* К вопросу об [illegible] культурной принадлежности кургана Перепятиха // [illegible] — Киев, 1984. — С. 16 — 17.

Мозолевський

28. ПЕРЕХРЕСНЕ ДАТУВАННЯ; ПЕРЕКРЕСТНАЯ ДАТИРОВКА; CROSS DATING. Метод включення дві з'ятки при відсутності [illegible] даних. Одночасність двох культурних [illegible] чи пам'яток визначається [illegible] ям між ними при [illegible] [illegible]. При їх порівнянні можна [illegible] відмітити [illegible] [illegible] та визначення тенденції їх [illegible]

ці, що стало можливим із застосуванням в археології ЕОМ (робота А. В. Ніколової). Спочатку будується математична модель розвитку пох. обряду (використовувались саме пох. пам'ятки), потім підраховується хронологічна вага часового розподілу всіх значень ознак. Відносне положення пох. дорівнює середньоарифметичному відношенню хронологічних ваг кожної з ознак, одержаних за відповідною формулою. Цей метод успішно використаний для відносного датування пам'яток давньоолмної к-ри (Див.: Д 1) за даними пох. обряду.

Див.: Ніколова А. В., Авдусін Г. О. Метод [illegible] хронологічного [illegible] пам'яток за стратиграфічними даними // Теорія та практика археологічних [illegible]. — К., 1984. — С. 190 — 216.

Гаврилюк Н. О.

29. ПЕРИСТАЛІТ; ПЕРИСТАЛИТ; PERISTALITH. Кільце, чи сторожа з каменів, що оточує курган (Див.: К 131) або кіркіра (Див.: К 1).

Див.: Бреф У., Трамп Д. Археологический [illegible]. — М., 1990. — С. 186.

Гаврилюк Н. О.

30. ПЕРІОД; ПЕРИОД; PERIOD. Синхронна група типів, що існує раніше чи пізніше за інші синхронні групи типів; основне вічко відносної хронології.

Див.: Клакстон Г. М., Бенедикт Л. С., Вогт В. О. и др. Классификация в археологии. — М., 1992. — С. 10.

Гаврилюк Н. О.

31. ПЕРЛИННИЙ ОРНАМЕНТ; ЖЕМЧУЖНЫЙ ОРНАМЕНТ; PEARLDECORATION. Рельєфний орнамент лінного посуду. Утворювався не доведеними до кінця проколами посудини з середини. Пухлини, які з'являються в результаті пухирів на зовнішній поверхні нагадують перлини. Як правило, розміщувався на шийці або шийці посудини. Характерний для посуду лісостепового пам'яток скіфського часу.

Гаврилюк Н. О.

32. ПЕРУН; ПЕРУН; PERUN. Пос. епохи середньої бронзи. Пам'ятка розташовувалася між лівим берегом Дніпра та о-вом Тавдиним на гранітному останці у річищі Дніпра (зараз затоплений). Відкрита 1929 р. П. І. Смолічевим. Досліджувалися П. І. Смолічевим, В. О. Гриченком, П. О. Кодаром. Площа трьох розкопів — 1300 м², потужність культурного шару до 0,25 м. Пам'ятка одношарова. Матеріали давньо-пам'ятної (Див.: Д 1) та катакомбної (Див.: К 20) представлені 500 посудинами, виробами з каменю (16 сокир, 142 свердлини, 38 металевих каменів), знаряддями з кременю, пряслицями, бронзовим листоподібним ножем. Пам'ятка датується XV — XII ст. до н. е.

Літ.: Шмидт П. И. Поселение эпохи средней бронзы на Нижнем Днепре // Исследования по археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1990. — С. 38 — 50.

Сергеєва Г. Л.

33. ПЕТРЕНСЬКИЙ ТИП; ПЕТРЕНСКИЙ ТИП; PETRENS'KIY TYPE. Тип пам'яток початку пізнього етапу трипільської к-ри (Див.: Т 35). Еponімна пам'ятка — пос. біля с. Петрени Бельцького р-ну (Молдова). Досліджувалося Фон Штернбергом 1902 — 1903 рр. Виділений Т. С. Пассек. Відноситься до етапу С 1, датується кінцем IV — першою чвертю III (першою чвертю IV) до н. е. Поширений на півночі Молдови та у Середньому Подністров'ї, найбільш відомі пам'ятки — Стіна IV, Коніжка (уроч. Пуцята), Бернашівка (пізня). Поселення від 9 до 30 га (Петрени) мали складне планування за кварталами або за колом. Забудова — двоповерхові житла каркасно-стовпової конструкції з перекриттям, обмазані глиною; глиною іноді обмазувалися і земляна підлога першого поверху. Характерним для П. Т. є керамічний комплекс, у якому переважає розписний посуд. Розпис виконано в одну (чорну) або дві (чорну та червону) фарби, причому, основний орнамент нанесений чорною фарбою. Основні форми — конічні миски, кухлі, амфори, біконічні та грушоподібні посудини. Типовий є орнамент у вигляді "гнутих" зображень (Див.: О 14). Знайдено багато зображень тварин — собак, птахів, бика. У Петренях знайдено посудину з антропоморфним (Див.: П 68) зображенням. Пам'ятки П. Т. змінюються за початку етапу СІІ пам'ятками бринзенського типу (Див.: Б 28).

Див.: Мерперт Н. Я. Энеолитические [illegible] Северной Молдавии. — Кишинев, 1961. — С. 14 — 26, 38 — 60; *Шмидт А. В., Рыжов С. Н.* [illegible] // Археология. — 1995. — № 1. — С. 42 — 53; *Шмидт А. В.* Энеолитическая [illegible] культура на юге России // Тр. III Всесоюз. съезда в Ленинграде в 1932 г. — М., 1936. — С. 9 — 21.

Бобинов М. Ю.

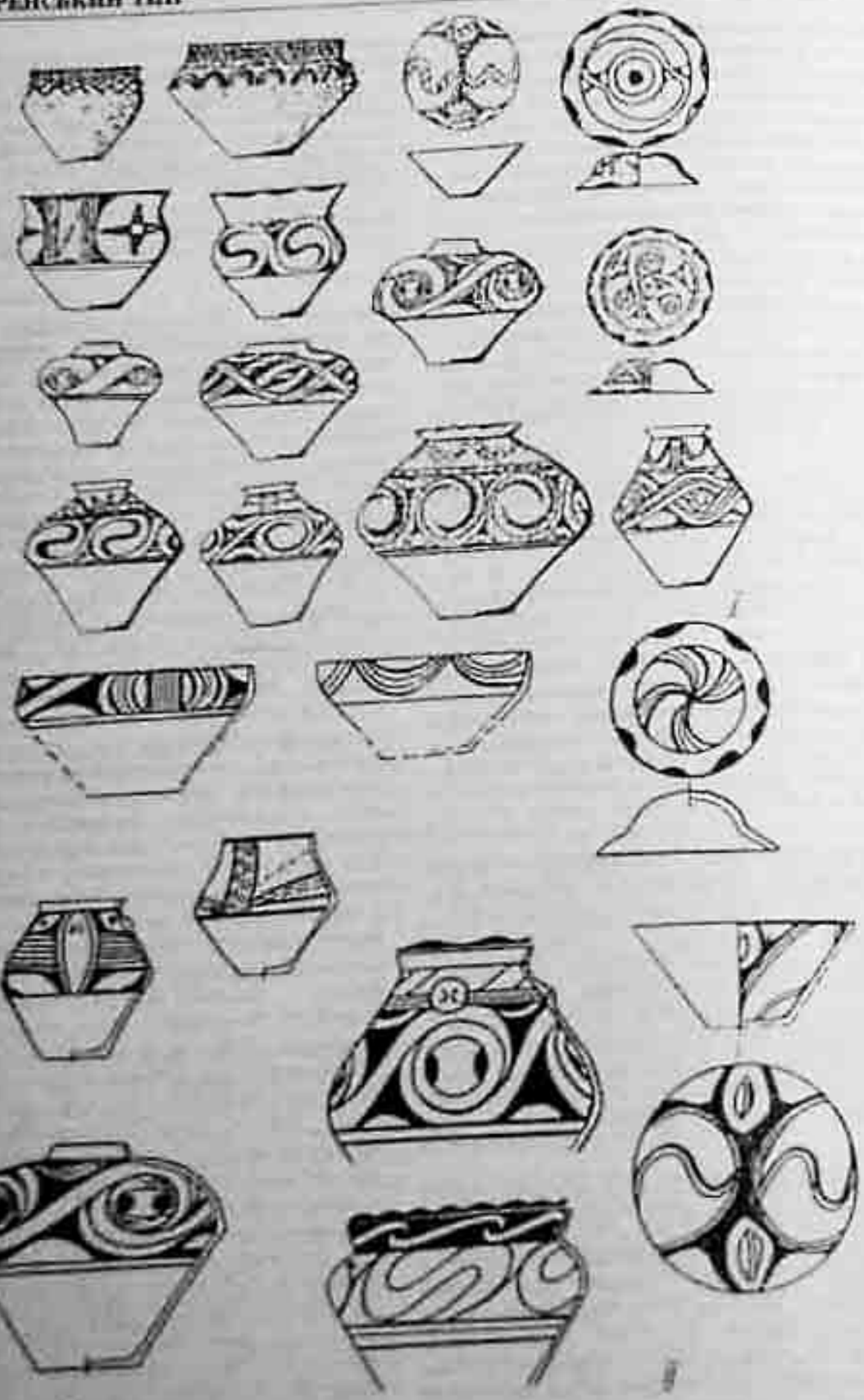

Петренський тип:
I — ранній період; II — пізній період.

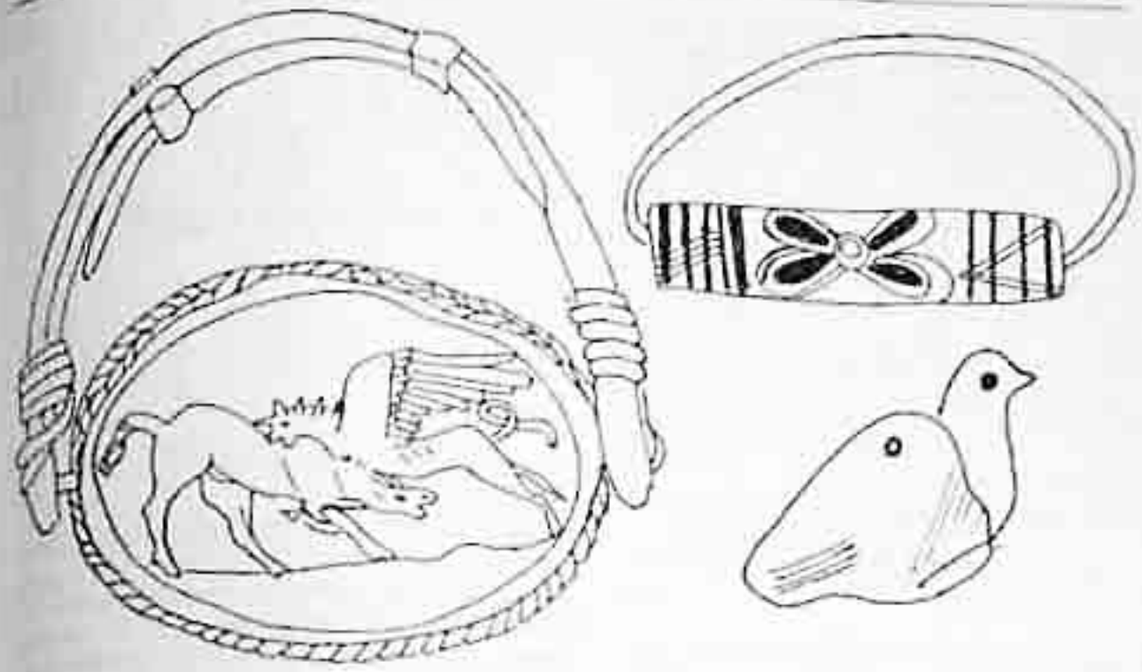

Печатка.

34. ПЕТРОГЛІФ; ПЕТРОГЛИФ; PETROGLYPH. Назва походить від petra — камінь, glyphe — різблення. Наскельний малюнок чи напис. У російськомовній літ. іноді використовується термін "писаница". П. найбільш поширені у Сибіру та Забайкаллі, де відомі з часів неоліту. Спочатку малюнки наносилися червоною вохрою, розтертою на жирі на нерівних гладеньких плитах карнизів на широких ребрах виступів скель. Основні сюжети зображень: звірині та людські (фігури, солярні знаки) (Бурятія). Іноді П. виконувались у крапковій техніці, ретушшю або різними лініями. Такі зображення наносились на окремі камені. Сюжети: гірські кози, олені, коні у вигляді колеса, полюдуни — людські фігури (Західне Забайкалля, р-н Кяхти). Найпізніші — наскельні малюнки у Бурятії, виконані червоною фарбою. На них зображувались головним чином кінні воїни-тюрки VI — X ст. Поруч з П. Сибіру відомі звичайні кам'яні могили та керексури (Див.: Х 4). Найвідоміші П. — Ортум — Саргол, Сарбахуй у р-нах Джіди, Субуктуй, Кяхтинському, Томська Писаниця поблизу Кемерова. П. трапляються у Карелії та Біломорі, де мають деякі особливості у сюжетах, а саме: зображення лижників. Найбільш відомі П. у Карелії: Пері-Ніс, Вісіа-Ніс, мис Кладовець у Біломорі: Біосові Сліди. В Україні П. відомі у Карпатах (Пнятинський Камінь), Подністров'ї (р-ни сс. Бикотя, Нагорни, Лядова), Наддніпрянські, Приазов'ї (Кам'яна Могила. — Див.: К 8) та у Криму. Найдавніші П., що датуються палеолітом виявлено у Кам'яній Могилі, там же є зображення часів неоліту (Див.: Н 15) мідного (Див.: М 43) та бронзового (Див.: Б 31) віку. П. Криму відносяться переважно до скіфського часу (Див.: С 37) більшість належить сарматам, є середньовічні. У Подністров'ї та Карпатах трапляються П. що датуються переважно XIII — XI ст.

Літ.: Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству. Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР. — М., 1969. — 255 с.; Самойлович Ю. А. Рисунки на скалах. — Петрозаводск, 1987. — 111 с.; Деопик М. А. Петроглифы на нижней Оке. — М., 1982. — 127 с.; Хлобыстина Е. А. Археологические памятники Бурятии. — Новосибирск, 1982. — 151 с.; Даниленко В. М. Кам'яна Могила. — К., 1966. — 182 с.; Дикерь В. С. Святая скала Северного Приазовья. — Х., 1973. — 178 с.; Рубинович М. Я. Кам'яна Могила. — К., 1961. — 140 с.; Бондаренко М. С. Про петроглифи Середнього Подністров'я // Тези Подільської краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 60 — 61.

Гавриленко Н. О., Войтович М. Ю.

35. ПЕЧАТКА; ПЕЧАТЬ; SEAL. Невеликий предмет з твердого матеріалу, з заглибленим вихованим у техніці інтаглія

(Див.: І 17), який може бути нанесений на м'яку глину чи віск. Звичайна мета використання П. — підтвердження власності або дійсності речі. Тому П. має значення: соціальне, художнє, іконографічне та епіграфічне. Існує два типи П. — штампи та циліндричні П. Перший може мати безліч форм і залишає єдиний відбиток. Другий (характерний для Давньої Месопотамії) накатувався на якусь поверхню, залишаючи фриз з малюнків, що повторювались. Останні є предметом вивчення одного з напрямів давньосхідного мистецтва — *сфрагістики*. Найдавніші П. Месопотамії датуються IV ст. до н. е. і проіснували до наших днів. Можливо деякі перші з матеріалів скіфських пам'яток використовували як П.

Літ.: Афанасьева Л. К. Гальямов и Знаку. — М., 1978. — 134 с.

Гаврилюк Н. О.

36. ПЕЧЕРИ ШТУЧИН; ПЕЩЕРЫ ИСКУССТВЕННЫЕ; MAN-MADE CAVES. Вирубані людиною у гірських породах печери. Форма П. Ш. залежала від їх цільових призначень. Виділяються *житлові, обрядові, культові, господарські П.*, а також для водопостачання і добування корисних копалин.

Літ.: Марченко Л. Ю. Палеонтографічний словник. — М., 1983. — С. 188.

37. ПІВІХА; ПОВИХА; PIVIKHA. Культурна група епохи пізнього енеоліту. Виділена В. М. Даниленком 1974 р. Названа за пос. Півіха у Полтавській обл. Арена — Лівобережне Подніпров'я. Матеріали пам'яток не опубліковані, група у цілому не вивчалась.

Літ.: Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К., 1974.

Ковалюх Н. С.

38. ПІДВІСКА; ПОДВЕСКА; PENDANT. Жіноча прикраса, що доповнювала головний убір. Найчастіше має вигляд кільця, що лежає на скроні. Аналог — сучасні вітця сонця. Деталь прикраси, що доповнює сережку чи намисто, скроневі, нагадуючи з "вушка".

Гаврилюк Н. О.

39. ПІДГІРТІ; ПОДГОРЦЫ; PIDGIRTSI. Пос. та окремі пох., які відносяться до підгірнівського типу пам'яток раннього залізного віку (Див.: Д 8). Займали лише підвищення правого берега Дніпра на невеликій ділянці с. Підгірці Обухівського р-ну Київської обл. Досліджувались у 1950 р. В. М. Даниленком. Збереглися залишки двох жител — трохи заглиблених у материк. Виявлено 12 господарських ям глибиною до 1 м, на дні яких збереглися повністю прошарки. Вони оточували овальну в плані площину розмірами 11х8 м. Керам. — ліпна — плоскодонні горшки з насічками, наколами, пальцевими вдавленнями, миски, тиглі, пряслиця. Металеві виробі: знаряддя праці (ножі, шила, голки, молот), зброя (вістря до стріл), прикраси (підвіски (Див.: Н 38) сережки з цвяхоподібним закінченням, шпильки). Мешканці пос. займалися землеробством, скотарством, бронзоливарним виробництвом. Датуються П. V — IV ст. до н. е. Поруч з пос. відкриті синхронні сполинові пох., до яких відносяться "скарб", знайдений тут 1915 р. Положення пох. не встановлено. Серед звичайного інвентарю: прикраси у вигляді ажурних сіток з прямих смужочок та кружечків. Це трапецієподібні, трикутні та інших форм підвіски, сережки та видовженої форми щитки від залишених шпильок. Вони відомі у літературі як "прикраси П. типу". Останнім часом, правда, їх пов'язують з кавказькими старожитностями, які позначають шлях від Кавказу через степи на середнє Подніпров'я.

Літ.: Даниленко В. М. Пам'ятники підгірнівського типу на Київщині в 1950 р. // АП. — 1956. — Т. 6. — С. 8 — 11; Пам'ятники Г. О. Підгірнівські пам'ятки Київського Подніпров'я // Археологія. — 1971. — № 2. — С. 9 — 21; Гаврилюк С. Е. Українська підгірнівська група // Проблеми археології Середнього Придніпров'я. — Київ, 1981. — С. 110 — 116.

Мацієвич С. В.

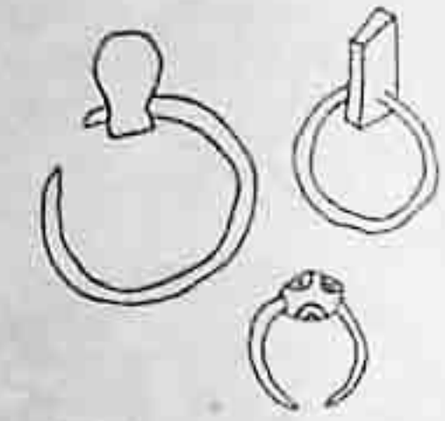

Підвіска.

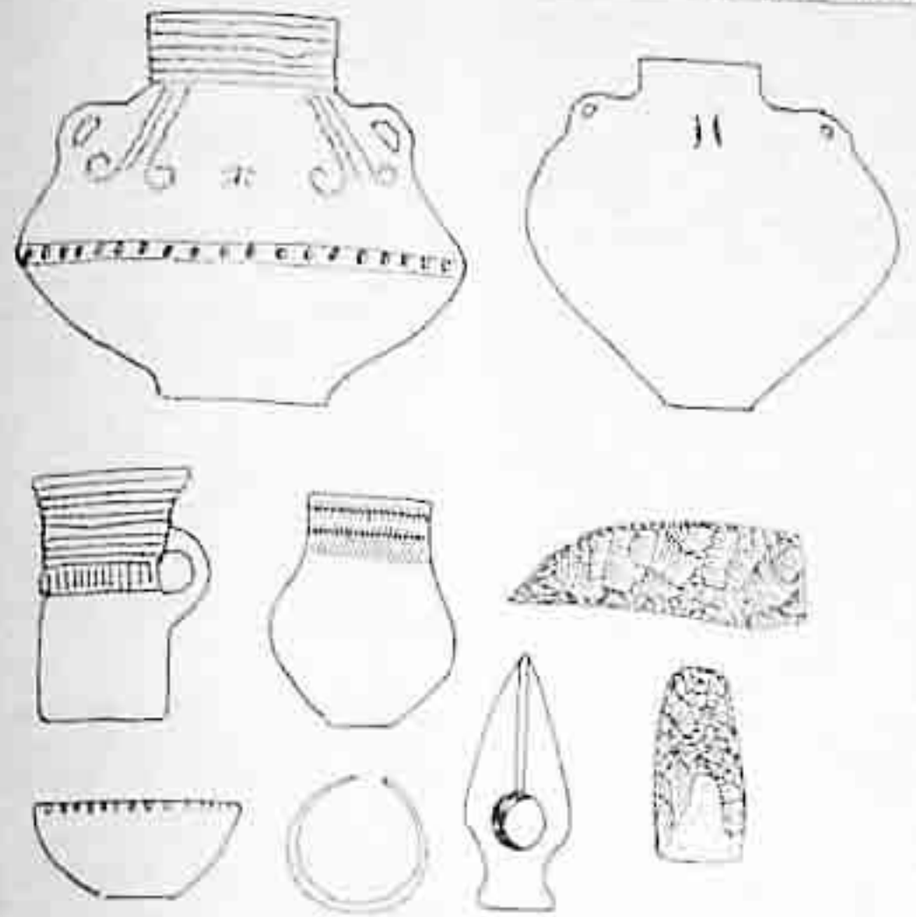

Підкарпатська к-ра.

40. ПІДГОРЯНИ; ПОДГОРЯНЫ; PIDGORJANY. Скарб, знайдений 1943 р. у с. Підгоряни поблизу м. Мукачева у Закарпатті. Датується XIV — XIII ст. до н. е. Знайдений у двох посудинах, що містили 80 предметів. Серед них: спіральні браслети, шпильки, конічні намистини, підвіски-лунниці, спіралі, пронизки, бронзові злитки.

Літ.: Археологія Української РСР. — К., 1973. — Т. 1. — С. 374.

Гаврилюк Н. О.

41. ПІДЙОМНИЙ МАТЕРІАЛ; ПОДЪЕМНЫЙ МАТЕРИАЛ; LIFTING MATERIAL. Матеріал, який збирається на поверхні арх. пам'ятки або у розмивах берегів водоймищ, обвалах, там де розміщені арх. об'єкти. За допомогою П. М. визначається існування пам'ятки, її межі. З метою більш точної фіксації знахідок під час розвідки об'єкт можна розбити на квадрати і фіксувати матеріал за квадратами. Збір П. М. найчастіше здійснюється під час розвідок.

Гаврилюк Н. О.

42. ПІДКАРПАТСЬКА КУЛЬТУРА; ПОДКАРПАТСКАЯ КУЛЬТУРА; PIDKARPATS'KA CUL. Одна з к-р шнурової (Див.: Ж 11) кераміки раннього періоду бронзового віку (Див.: Б 31). Виділена І. К. Свешніковим. У межах України поширена у північному і північно-східному Передкарпатті й у Поділлі, де виділяються дві локальних групи: *верхньодністровська* та *подільська*. Датується II. К. XIX — XVI ст. до н. е. Пос.: біля сс. Корчівка і Гончарівка Львівської обл.; Стожок, Антонівці, Бережці Тернопільської та Боянів Івано-Франківської обл. Вивчені погано. Досліджувались лише дві стоянки пастухів біля с. Кавське Львівської обл. Розміщуються пос. на берегових схилах, тоді як мог. — на підвищеннях, а у окремих випадках — у заплавах річок. Кург. мог. складаються з кількох (до 20) насипів діаметром 7 — 30 м, заввишки 0,3 — 3 м. Найбільше їх

кількість (8) розкопана біля с. Балачі. Кург. мали від 1 до 4 скорчених пох. у примовкутних ямах. Виняток — мог. у с. Балачі з випростаним положенням небіжчиків. У кургана біля Русилова Ляшівської та Буглова Тернопільської обл. зафіксований звичай розмежування кістяків вторинне пох. (Див.: В 45, П 94), а у Колоколині Івано-Франківської обл. — відкрито пох. П. К. з трупоспаленням. У знаних кург. (біля сс. Колодець, Висоцьке, Гвоздець) простежені залишки дерев'яних конструкцій, в ритуальному горизонті — сліди вогнищ; на деякі могильних ям і на кістяках — червона вохра. До характерних ознак поодинокі групи П. К. відносяться грунтові пох. скорчених кістяків у гробницях з кам'яних плит (Кошелівці, Берем'яни, Попівці, Стрілки, Студениця). Інвентар грунтових пох. не відрізняється від інвентаря підкурганних. Провідними формами кераміки є циліндричні келихи, чаші, амфорки з двома або чотирма вушками, миски, дзоручні вази, прикрашені відбитками шнура. Кремнієві вироби представлені геометричними у розрізі трикутниками, вкладні на кістяках, листоподібними вістрями до списів, трикутними і серцеподібними вістрями до стріл. Відносно невелику групу кількох становлять мідні знаряддя праці (клиноподібні та вислообушні сокири) і предмети озброєння (кинджали). Металеві прикраси представлені дротяними браслетами і перстенями, скронними кільцями та золотою підвіскою. Питання господарства племен П. К. не розроблені. Матеріали пох. підтверджують існування у цих племен землеробства та скотарства.

Літ.: Сергеєвич Г. Ф. Історія первісного Перемишля. Період I. Вежі в кінці III на початку II тис. до н. е. — К., 1974. — С. 57 — 71; Археологія Української РСР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 274 — 300.

Макарчук С. Е.

44. ПІДСИПКА; ПОДСЫПКА; MAKEUP. Спеціальне зроблене підвищення над рівнем лежачого горизонту, на якому відкладалися пох.

Літ.: Арбман Г. А. Погребальный обряд скифов. — М., 1968. — С. 45.

Гавриленко Н. О.

45. ПІДСТИЛКА; ПОДСТИЛКА; BEDDING. Тканина, шкіра, солома, або інший, який розміщували для м'якого ложа перед покладанням трупа небіжчика. Археологічно фіксуються як органічні залишки, інколи можна простежити переплетіння волокон мати або тканини.

Гавриленко Н. О.

46. ПІДТИП; ПОДТИП; SUBTYPE. Конфігурація (Див.: П 22) однак, яка відрізняється від підрозділів класу артефактів і визначає його як підклас.

Однорідна субпопуляція артефактів (Див.: А 28), яка визначається даним підвибором всередині окремого політетичного (Див.: П 83) набору ознак даного типу. Субпопуляція з різною подібністю у собі на 60 — 90 %.

Найнижча з можливих класифікаційних одиниць у загальній класифікації, яка враховує відношення до арх. к-ри і до пам'ятки (Див.: П 19); підрозділ, який характеризує якусь частину к-ри — територіальну або хронологічну.

Літ.: Колесник Б. М., Белецкий Л. С., Высоцкий И. О. и др. Классификация и номенклатура. — Л., 1981. — С. 47.

Гавриленко Н. О.

46. ПІДТОК; ПОДТОК; PIDTOK. Циліндрична трубка з дном або заліза обойма, що надягалась на держак списа з кінця, протилежного вістрю. Точна фіксація положення наконечника списа та його П. дозволяє визначити довжину списа.

Літ.: Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САН. — 1964. — Вып. Д 1 — 4. — С. 60.

Гавриленко Н. О.

47. ПІЗНІЙ ТРИПІЛЛЯ; ПОЗДНЕЕ ТРИПОЛЬЕ; LATE TRYPILIE. Період трипільської к-ри (Див.: Т 35) мідного віку, визначений в періодизації Т. С. Пассек 1935 р. Виділено етапи С I і С II (у = 1 та у = 2) для західного ареалу к-ри. Відрізняють в періодизації к-ри Кукутені (Див.: К 114) етапам Кукутені В 1 — 2 та к-рі Городішти-Фолтешті. В останній час до П. Т. прийнято відносити лише пам'ятки етапу С II, а пам'ятки етапу С I об'єднувати з середнім етапом. Разом з тим частина дослідників виділяє пам'ятки етапу С II в окремі к-ри (софійську (Див.: С 56), уканівську (Див.: У 4), Городішти-Фолтешті та ін.) не заперечуючи при цьому їх генетичний зв'язок з Трипіллям.

Літ.: Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — № 10. — С. 100 — 211; Дергачев В. А. Памятники позднего Трипилья. — Кишинев, 1980. — С. 7 — 8.

Лебедик М. Ю.

Піщ. Трипілля.

48. ПІЗНЄМОЛДОВСЬКА КУЛЬТУРА; ПОЗДНЕМОЛДОВСКАЯ КУЛЬТУРА; LATE MOLODOVA CUL. К-ра пізнього часу верхнього палеоліту. Ареал: Придністров'я. Датування 18 — 10 тис. р. тому. Епонімна пам'ятка — стоянка біля с. Молодова (Див.: М 61). К-ра розвивалася в умовах чергування більш теплих та більш холодних фаз. Основу господарства становило полювання на північного оленя, коня, зубра, лося, на більш ранніх етапах — мамонта. Основні пам'ятки (Молодова V, шари V — Ia, Корман, шари IV — I) представлені тривалими стоянками з наземними овальними житлами з вогнищами у центрі. Розрізняють три етапи розвитку к-ри: перший — 18 — 17 тис. р. тому; другий — 17 — 14 — 12 тис. р. тому; третій — 12 — 10 тис. р. тому. Кам'яний інвентар представлений пластинчатими заготівками, скребачками, вістрями на пластинах, пластинами з притупленим краєм, численними різцями. Набір знарядь змінюється з плином часу. Кістяний інвентар: шила, стрижні з бивня мамонта, гарпуни, так звані "флейти", наявність великої кількості кам'яних розтирачів вказує на збиральництво.

Літ.: Черныш А. П. Этапы позднепалеолитической стоянки Молодова V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Эпоха каменного века в украинском селе. — М., 1987. — С. 7 — 30; Рогачев А. Н., Анисютин М. Я. Позднепалеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. — М., 1984. — С. 182 — 277.

Свешников Б. М.

49. ПІЗНЬОСКІФСЬКА КУЛЬТУРА; ПОЗДНЕСКИФСКАЯ КУЛЬТУРА; LATE SCYTHIAN CUL. Так називають к-ру трьох груп пам'яток, які існували на місці Великої Скифії у II ст. до н. е. — II ст. н. е. К-ра синкретична — у ній простежуються елементи сіфської, сарматської, фракійської при античній домінанті. Згідно з писемними джерелами — це Малі Скифії, які описуються Страбоном.

Літ.: Шрамко Б. И. Позднескифская культура в ее варианте на Днепре и в Крыму (постановка проблемы) // МИА. — 1971. — № 177. — С. 127 — 143.

Гавриленко Н. О.

50. ПІЗНЬОСКІФСЬКА КУЛЬТУРА В КРИМУ; ПОЗДНЕСКИФСКАЯ КУЛЬТУРА В КРЫМУ; LATE SCYTHIAN CUL. IN THE CRIMEA. Теза про існування в Криму "неапольської" (пізньоскіфської) к-ри висунуть Н. Л. Ернстом у 1926 — 27 рр., який проводив охоронні розкопки на Керменчику (Неаполі) (Див.: Н 10). Вважається, що це к-ра, яка складалася на рубежі III — II ст. до н. е. і у якій найяскравіше виявилися особливості пізньоскіфської к-ри (Див.: П 49). Виникнення такого явища як П. К. пов'язується з процесом осідання скіфів. Робота останніх років (дослідження комплексу Аксенського мог.) (Див.: А 5) засвідчила, що процес осідання скіфів та проникнення їх у Крим почався значно раніше — на рубежі V — IV ст. до н. е.

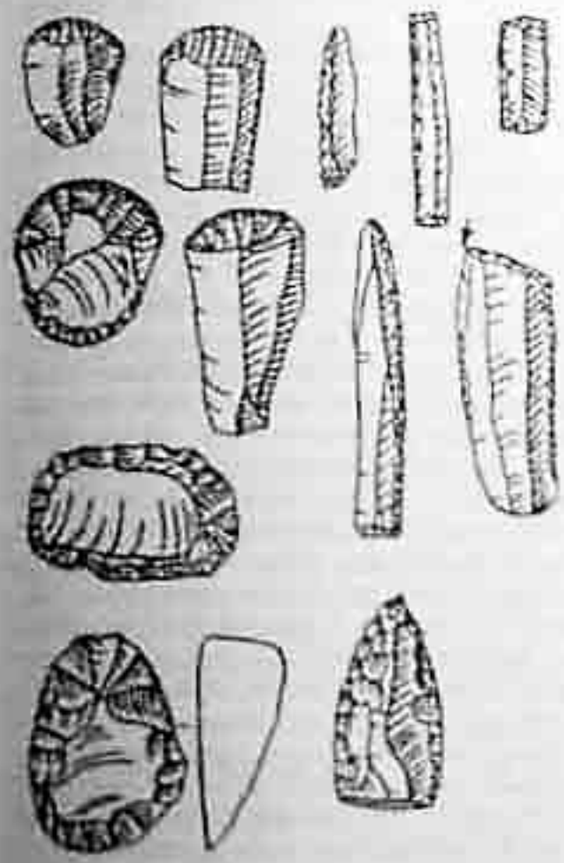

Пізньоскіфська к-ра.

Виникнення етнонія також зв'язане П. К. у Криму та на Нижньому Дніпрі. Тобто, П. К. у Криму дуже проблематична. Зараз у Криму нараховується 80 пос., 60 кург. пох. і 30 грунтових мог. 1831 р. І. Пезарамберг вперше ототожнив залишки гор. Керменчик під Сімферополем з Неаполем — столицею скіфів в Криму. Т. М. Ваготкаєю виникнення цього міста датується IV ст. до н. е. Державне об'єднання пізніх скіфів з Криму виникає на основі скіфського, грецького, тавроського пізньофракійського та сарматського етносів. Здається, це перше державне утворення на території України. Царі: *Азар* (?), *Скілур*, *Палак*, *Фарзой*, *Гніємей*. Найвідоміші пам'ятки: гор. Неаполь Скіфський (Див.: Н 10), Усть-Альминський, Будинківський, Альма-Керменчик та ін. Столиця — Неаполь-Скіфський. У II ст. до н. е. кург. мог. зміняються безкург.: некрополь Неаполя (Див.: Н 11, 12), Чорнорічанський, Залізне та ін. Пох. споруди — земляні та кам'яні склепи, могили з підбоями, пох. в амфорах та дерев'яних колодах. Інгумація та кремація співіснують. Поєднуються трапляються колективні пох. Фіксується значна майнова нерівність. Різноманітний речовий комплекс представлений посудом: грецьким, чаші на ніжках, курильниці, світильники, мініатюрні посудини, антична кераміка, амфори, у ранніх шарах — чорнолаковий посуд, мегарські чаші; наприкінці I ст. до н. е. — початок I ст. н. е. збільшується кількість червонолакової кераміки: миски, келихи, тарілі, блюда; є сіро- та світлоглиняний посуд. Зброя: довгі мечі, залізні трилопасні вістря до стріл; обладунок, шолом, наконечники, бойові сокири, кінське спорядження, амфорна тара. Провідні галузі: землеробство, ремесла, скотарство. Під впливом античної к-ри розвивається мистецтво. Це державне об'єднання проіснувало до рубежу IV — V ст. н. е. і загинуло під ударами готів (Див.: Г 39) та сарматів (Див.: С 5).

Літ.: *Домбровский О. В.* Очерк Керченской части СССР и сопредельных земель — М., 1866. — С. 127; *Хвойка В. В.* Богомаловские отложения черняхов // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 1901. — С. 1 — 54; *Высотина Т. Н.* Неаполь — столица государства позднего скифов. — Л., 1973. — 127 с.

Гаврилюк Н. О.

51. ПІЗНЬОСКІФСЬКА КУЛЬТУРА В НИЖНЬОМУ ПОДУНАВ'Ї; ПОЗДНЕСКИФСКАЯ КУЛЬТУРА В НИЖНЕМ ПОДУНАВЬЕ; LATE SCYTHIAN CUL. IN LOWER DANUBE AREA. Малу Скіфію у Подунав'ї згадує Страбон. Локалізація: правий берег Дунаю — прибережна зона Добруджі між грецькими містами *Одесом і Істрією* з виходом до моря у р-ні мису *Калакра*. Час першого проникнення скіфів у IV ст. до н. е. У вигляді державного об'єднання (?) Мала Скіфія існує тут з II ст. до н. е. — початку I ст. н. е. Про її етнічний склад існує три думки: об'єднання гетів (Див.: Г 8) об'єднання скіфів (Див.: С 35) полієтнічне об'єднання на чолі з скіфським царем. Царі: *Танус*, *Кант*, *Сарілак*, *Хораєн* (?), *Абаіо* (?). Побутові та пох. пам'ятки відсутні. Єдине джерело — монети з іменами царів. Вони карбувалися у майстернях *Том*, *Одесси*, *Діонісопаля* і *Каллатії*. Кінцева дата існування Малої Скіфії пов'язується з часом включення Західного Понту до антиримської коаліції під егідою держави *Мітрідата Євпатора* на початку I ст. н. е.

Літ.: *Анфуз С. И.* Нижнедунайская Скифия в VI — начале I в. до н. э. — Днепропетровск, 1995. — 204 с.

Гаврилюк Н. О.

52. ПІЗНЬОСКІФСЬКА КУЛЬТУРА НА НИЖНЬОМУ ДНІПРІ; ПОЗДНЕСКИФСКАЯ КУЛЬТУРА НА НИЖНЕМ ДНЕПРЕ; LATE SCYTHIAN CUL. IN LOWER DNIEPER AREA. Група пам'яток виділена В. І. Гошневичем. Ареал, береги Дніпра — від порогів до гирла. Датується II ст. до н. е. — II ст. н. е. До неї входять 14 городищ та 3 (Золотобалківський, Миколаївський та Червономаяцький) мог. Гор. інтерпретуються як системи укріплень на східній межі ольвійських земель. Вони розташовані на мисах високого правого берега та на скельних виступах лівого берега Дніпра. Найбільш досліджені: Золотобалківське (Див.: З 24), Гавриліївське, Зкам'янське, Аннівське (Див.: А 16) та Великолепетиське гор. Вони складалися з *акрополя* та *передмістя*. Акрополі оточені земляними валами з кам'яними стінами на них і ровами у підніжжі, передмістя іноді опоясувала земляні вали. На акрополях — *регулярна система планування*, кам'яне житлобудівництво. У передмістях частіше глинобитні споруди з похір'ями та господарськими будівлями. Мог. безкург. Пох. споруди — грунтові прямокутні або овальні ями, катакомби. Переважають трупоположення, іноді — кремація. Речовий комплекс представлений грецьким посудом з Ольвії, Керсонеса, метрополії: червонолаковий, чорнолаковий, сіро- та світлоглиняний посуд, амфори. Серед ліпного посуду переважають горшики, миски на ніжках, іноді — лощені посудини та глечики. Металеві вироби нечисленні: ножі, іноді — зброя. Особливість речового комплексу — бронзові, залізні та срібні *фібули* міньєнської схеми із стрімко вигнутою спинкою I ст. до н. е.; лучкові з підв'язною ніжкою I ст. до н. е. — II ст. н. е.; іноді — арбалетні. Предмети туалету та прикраси представлені дзеркалами, відеркоподібними підвісками, сережками з дротяною обкруткою, кабачками, браслетами, намистом, іноді — єгипетськими скарабеями (Див.: С 29). Предмети культу: жертовники, глиняні ліжка, "коньки". З'являються предмети мистецтва: мармурова голова Геракла з пох. Балоти Балки, терракота. Провідні галузі господарства: землеробство, скотарство, ремесла. Межували з сарматами на сході, зарубинцями — на півночі, фракійцями на заході. Припинили існування у II — III ст. н. е. під тиском сарматських племен. Змінюється черняхівською к-рою.

Літ.: *Гошневич В. В.* Древнейшие городища на берегах Нижнего Днепра // НАК — 1912 — Вып. 47; *Высотина М. І.* Остров Белый. — К., 1982. — 287 с.; *Погребова Н. Н.* Позднескифские памятники на Нижнем Днепре // МИА. — 1958. — № 64. — С. 103 — 247; *Гаврилюк Н. А., Абрамова М. И.* Позднескифские памятники Нижнего Приднепровья (новые материалы). — К., 1991. — Ч. 1, 2. — 98 с.

Гаврилюк Н. О.

53. ПІКА; ПИКА; LANCE. Метальна колюча зброя з каменю, кістки чи металу. Вона довша за вістря списа. Іноді її називають дротиком (Див.: Л 23). Пізніше, з початком широкого використання у бойових діях вершників її стали називати довгий спис, який складався з металевого наконечника і довгого — до 3 м — держака.

Літ.: *Военный энциклопедический словарь.* — М., 1984. — С. 555.

Гаврилюк Н. О.

54. ПИКСИДА; ПИКСИДА; PYXIS. Циліндрична посудина з кришкою, у якій греки зберігали прикраси. Термін використовувався для визначення

Пиксида.

посудин такої самої форми, виготовлених з інших матеріалів. У речових комплексах к-р скіфського часу (Див.: С 37) Лісостепу існують кілька нормоположені орнаментовані П. (кург. 4, група 1 біля с. Медвин, кург. 26 біля с. Казарівка).

Літ.: *Мозолевський Б. Н.* Курганы рассказывают по времени в Белобойе // Русь. — К., 1991. — С. 36.

Гаврилюк Н. О.

55. ПІКТОГРАФІЯ; ПИКТОГРАФИЯ; PICTOGRAPHY. Назва походить від pictus — мальований, graphe — пишу. Мальоване письмо. Спосіб передачі повідомлення за допомогою послідовності малюнків. Зародився у неоліті (Див.: Н 15).

Літ.: *Надель-War.* — Ф., 1944. — С. 92.

Гаврилюк Н. О.

56. ПІНТАДЕРА; ПИНТАДЕРА; PINTADERA. Невеликий терракотовий предмет, який складався з штампа з шипучкою для тримання. Припускається, що він слугував для нанесення малюнків на людську шкіру (Див.: П 15). Трапляється у пізньому неоліті у Центральній Європі.

Літ.: *Бреа У., Грюне Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 192.

Гаврилюк Н. О.

57. ПІСКИ; ПЕСКИ; SAND. Природний будівельний матеріал, що представляє собою зернисті осадочні породи з переважанням мінеральних частин розміром від 0,05 до 2 мм. Значно поширений. У разі місць пішані грунти залягають на поверхні і при відсутності рослинного покриву здатні переміщатися за допомогою вітрової ерозії. Утворюють рухомі елементи рельєфу — дюни, бархани. Незцементовані осадочні дрібноуламкові породи або сучасні осадки розміром

0,05 — 2 мм. Відкладаються за континентальними та морськими умовами. Становить значну частину розрізу деяких товщ Дніпровсько-Донецької западини (мезозойські, палеогенові, неогенові), Південноукраїнської моноклінали (неогенові), Волинсько-Подільської моноклінали та Українського щита. Антропогенові відкладі мають піщані товщі терасових річок (алювіальні відклади). Під впливом та в результаті дії інших природних процесів П. перетворюються на піщаники (уламкові гірські породи, що виникли в результаті цементації піску). Залежно від речовинного та гранулометричного складу П. розподіляються на будівельні, формувальні та скляні.

Літ.: Перлин С. П. Альбом мікроскопічних ознак. — М., 1950. — С. 132. Геологічна енциклопедія України. — К., 1982. — Т. 3. — С. 13.

Гаврилюк Н. О.

58. ПІСОЧНИЙ РОВ; ПЕСОЧНЫЙ РОВ; PISOCHNIY ROV. Багатошарова пам'ятка епохи середньовіччя, раннього залізного віку та мезоліту. Розміщувалася біля с. Ротовка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. на мис. правого високого берега р. Десни. Відкрита 1925 р. М. Я. Рудинським. Розкопувалася М. В. Воєводським і О. О. Формозовим 1940 р., 1945 — 1947 рр., Л. Л. Залізняком 1981 — 1982 рр. Відкрито 300 м². Пам'ятка П. Р. складається з гор. роменської та зарубинецької (Дніп.: Ю 1) к-р, а також мезолітичної стоянки-майстерні, площа якої співпадає з площею гор. На основі матеріалів мезолітичної стоянки М. В. Воєводським та О. О. Формозовим подано характеристику основних рис деснянської мезолітичної (Дніп.: Д 7) к-ри. Л. Л. Залізняк вивчив мезолітичні пам'ятки пісочинського типу.

Літ.: Воєводський М. В., Формозов А. А. Стоянка Пісочний Рів на Десні // КСИИМК. — 1948. — Вип. 30. — С. 43 — 54. Петрова Н. Н., Залізняк Л. Л., Кротова А. А. Пам'ятники кам'яного віку Лівобережної України. — К., 1986. — С. 108 — 134.

Ковтун Н. С.

59. ПІФОС; ПИФОС; PITHOS. Велика товстостінна посудина у якій зберігали зерно або вино. Інші використовувалися у обрядах пох. дітей. П. трапляються окремими пам'ятками, але інші трапляються і на тріфінах поселень (Кол'чинська гор.).

Гаврилюк М. О.

60. ПІЧ; ПЕЧЬ; OVEN. Закрита, на відміну від вогнища, споруда, що містить горно, але за призначенням — для приготування їжі. Черінь і камера сумішені, а у більш пізніх та складних конструкціях — відокремлені одна від одної.

Літ.: Брюс У., Гриме Л. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 131.

Гаврилюк Н. О.

61. ПЛАНУВАННЯ ВУЛИЧНЕ; ПЛАНИРОВКА УЛИЧНАЯ; STREET LAYOUT. Тип планування почали застосовувати з доби пізньої бронзи (Дніп.: С 1). Пізніше П. В. широко застосовувалося у планувані пізньосиф'ських городищ (Дніп.: З 24).

Літ.: Народы мира. — М., 1988. — С. 622.

Гаврилюк Н. О.

62. ПЛАНУВАННЯ ЗА КОЛОМ; ПЛАНИРОВКА КРУГОВАЯ; CIRCULAR LAYOUT. Тип планування, у якому споруди розміщуються за колом. Зафіксована на трипільському пос. Майданецьке (Дніп.: М 2).

Літ.: Народы мира. — М., 1988. — С. 620.

Гаврилюк Н. О.

63. ПЛАНУВАННЯ ЛИНІЙНЕ; ПЛАНИРОВКА ЛИНЕЙНАЯ; LINEAR LAYOUT. Планування пос., при якому споруди утворюють єдину лінію, звичайно вздовж дороги або річки.

Літ.: Народы мира. — М., 1988. — С. 366.

64. ПЛАНУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ; ПЛАНИРОВКА ПОСЕЛЕНИЙ; SETTLEMENT LAYOUT. Система розміщення будов на пос.

Літ.: Народы мира. — М., 1988. — С. 622.

Гаврилюк Н. О.

65. ПЛАНУВАННЯ РАДІАЛЬНЕ; ПЛАНИРОВКА РАДИАЛЬНАЯ; RADIAL LAYOUT. Тип планування при якому вулиці сходяться радіусами до центру пос. У сполуці з принципом розміщення будівель за колом утворює тип радіально-кільцевого планування.

Літ.: Народы мира. — М., 1988. — С. 621.

Гаврилюк Н. О.

66. ПЛАНУВАННЯ РОЗКИДАНЕ; ПЛАНИРОВКА РАЗБРОСАННАЯ; STRAGGLING LAYOUT. Тип планування при якому садиби разом з сімейними земельними ділянками розміщені поодаль одна від одної і не утворюють якоїсь чіткої системи. Подекуди при такому плануванні є тільки визначений центр — культові або адміністративні споруди.

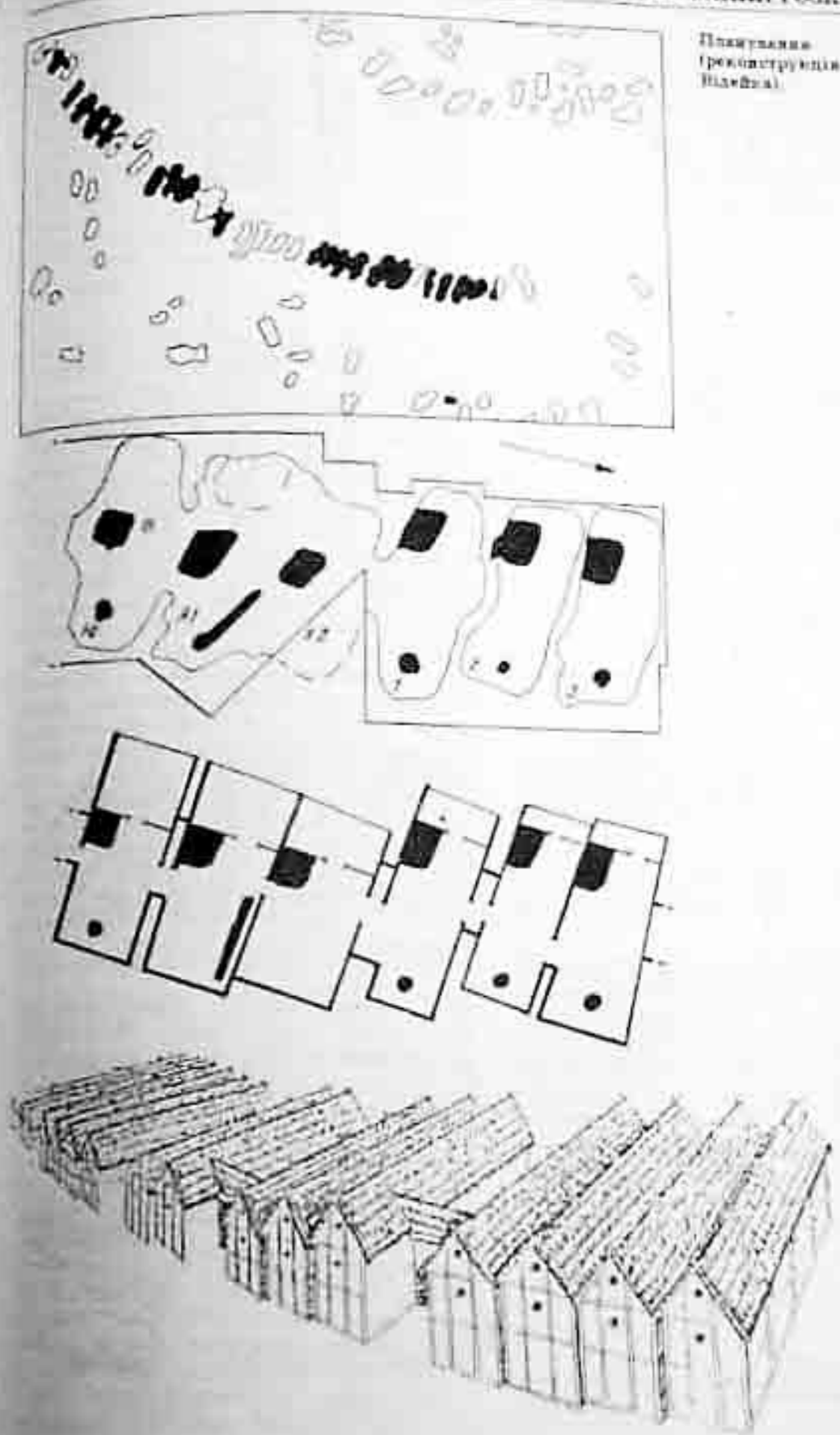

Планування круговe (реконструкція М. Ю. Відейка).

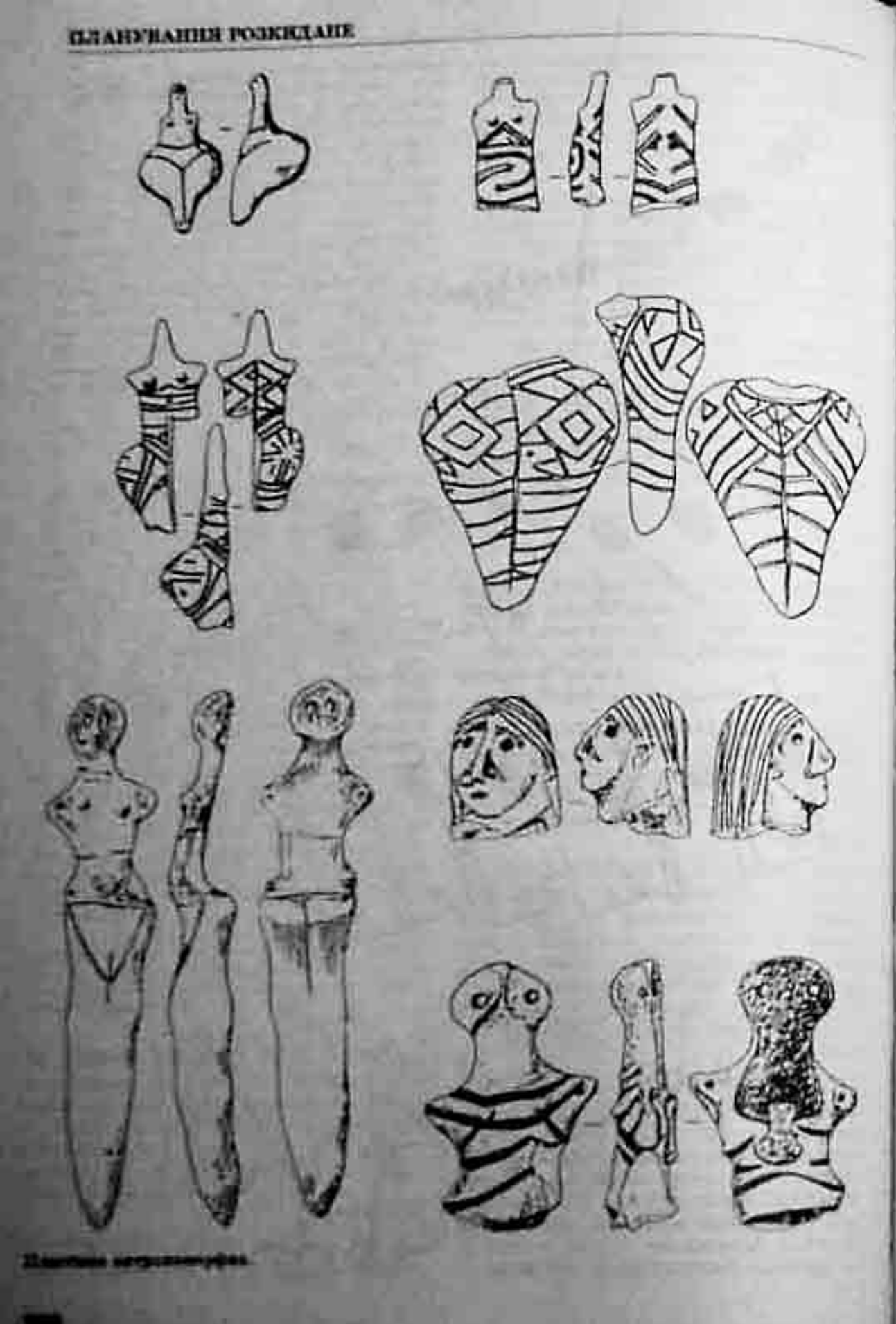

Пластика антропоморфна

Див.: *Народы мира.* — М., 1988. — С. 621.

Гавриленко П. О.

67. ПЛАСТ, ПЛАСТ; LAYER. Умовний шар товщиною 0,20 — 0,25 м, який знімається при дослідженні пос. За такими П. фіксуються масові знахідки, тобто при фіксації знахідки зазначається глибина залягання — П.: 0,20 — 0,40 або 0,40 — 0,60 м. Товщина П. найчастіше відповідає ширині лопати, але необхідно також враховувати й специфіку пам'ятки.

Гавриленко П. О.

68. ПЛАСТИКА АНТРОПОМОРФНА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ; ПЛАСТИКА АНТРОПОМОРФНАЯ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ; ANTHROPOMORPHOUS PLASTIC OF TRYPILIE. Пластика трипільської к-ри, що сформувалася у середовищі землеробських племен при значному впливі на початковому етапі з боку к-р Боян, Гумельниця, Хаманджія. П. А. передає два основних образи — жіночий (97,5 % статуеток) і чоловічий (2,5 %). Жінка або сидить, або стоїть. Статуетки виготовлені з глини з домішками піску, товченої черепашки, іноді — борошна і зерен злаків, декоровані лініями, розписом. Стилістика зображень змінювалась від етапу до етапу та відповідно до локальних варіантів трипільської к-ри. Технологія виготовлення, прикрашення, обставини знахідок статуеток вказують на існування певних магічних ритуалів, пов'язаних з їх виготовленням та використанням. Відомі реалістичні портретні статуетки, що зображують конкретних людей.

Літ.: *Пономаренко А. П.* Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1982. — 145 с.

69. ПЛАСТИКА ЗООМОРФНА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ; ПЛАСТИКА ЗООМОРФНАЯ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ; ZOOMORPHOUS PLASTIC OF TRYPILIE. Пластика трипільської к-ри мідного віку (IV — VI тис. до н. е.), що включає глиняні зображення звірів (Див.: З 31). За класифікацією В. І. Базбіної: биків, кіз, оленів, свиней, ведмедів, фантастичних тварин, птахів, риб, земноводних. Поширюється з середнього (В. І) Трипілля, має регіональні особливості. Є реалістичні та схематичні зображення, фішки, зооморфні наліпи. Трапляється вони найчастіше поза межами житла (культурний шар, ями), іноді — великими серіями. Частина зображень

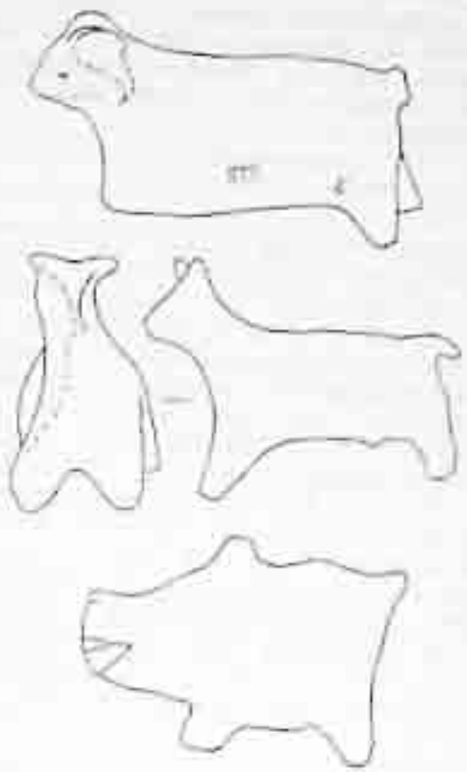

Пластика зооморфна

входить як елемент до знакових систем, що включають орнаментацію посуду, антропоморфні зображення (Див.: А 19, П 68).

Літ.: *Базбіна В. В.* Зооморфная пластика культуры Триполья // Антроп. сб. — вып. — М., 1990. — 22 с.

Відейко М. Ю.

70. ПЛАСТИКА МІКСАМОРФНА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ; ПЛАСТИКА МИКСАМОРФНАЯ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ; MIXAMORPHOUS PLASTIC OF TRYPILIE. Статуетки, що мають зооморфні та антропоморфні риси. Поширені у трипільській к-рі мідного віку Україна. Найчастіше це прямостоячі антропоморфні фігури (Див.: А 19) з рисами тварин, чотириногі з антропоморфними рисами, птахоподібні та умовні, простежується зв'язок між образом жінки та бика. Міксаморфні зображення поширені у ранньоземлеробських культах Європи, Малої Азії, Єгипту.

Літ.: *Базбіна В. В.* Зооморфная пластика культуры Триполья // Антроп. сб. — вып. — М., 1990. — 23 с.

Відейко М. Ю.

71. ПЛАСТИНИ; ПЛАСТИНЫ; BLADES. Сколи видовжених (довжина удвічі більша за ширину) обрисів і правильних (витягнутий прямо-, трикутних, овал) прямокутній.

Лит.: Археологический словарь каменного века. — М., 1987.

Смолянчук В. М.

72. ПЛЕЙСТОЦЕН; ПЛЕЙСТОЦЕН; PLEISTOCENE. Геологічний період, що відповідає останній або Великій епосі льодовиків. Початок П. знаменується загальним похолоданням клімату, появою кембрійських молюсків і вілафранкської фауни, слона, буйвола, коня. У П. з'являється археоантропи (Див.: А 29) і виникає матеріальна к-ра палеоліту (Див.: П 13). Початок П. визначається геохронологічними методами і коливається від 2,5 до 1,3 млн р. тому. Наприкінці періоду льодовик поволі відступає і достигає первісної межі у 8300 р. до н. е. Датування льодовиків, що становлять П. (гюнц (Див.: Г 56), міндель (Див.: М 51), ріс, вюрм, вісконсін) є предметом дискусій.

Лит.: Брей У., Гранж Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 194.

Говрилюк П. О.

73. ПЛЕЙСТОЦЕНОВІ ЕПІДЕМІЇ; ПЛЕЙСТОЦЕНОВЫЕ ЭПИДЕМИИ; PLEISTOCENE EPIDEMICS. Можлива причина загибелі тварин у четвертинному періоді. Мікроорганізми можуть існувати у замороженому стані під льодом 10 тис. р. й оживати після танення льодовика. Могли стати причиною вимирання П. Е.

Лит.: Мирошниченко Л. И. Палеонтографический словарь. — М., 1984. — С. 63.

Говрилюк П. О.

74. ПЛЕМ'Я; ПЛЕМЯ; TRIBE. Термін, що залишався предметом дискусій тривалий час. У 50 — 60-х роках існував розуміння П. як сукупності родів, які знаходяться у шлюбних контактах (М. І. Антонович, М. О. Косвен, В. І. Козлов, М. М. Чебоксаров, О. Л. Монгайт). С. О. Токарев писав, що П. є союзом споріднених родів, які об'єднані спільністю походження, а часто виникають такі союзи, як єдність мови, території та звичаїв. При цьому воно складається з кількох шлюбних груп. Він же інтерпретує це поняття насамперед як етнічну спільність. О. Я. Брагов розглядав П. як самоврядному первісному обсягу, що виникає на тлі як загального володіння засобами виробництва, так і родинних відносин і утворює деяку етнічну єдність. У 60-х роках значення терміну змінюється. П. розуміється як організована група первісного населення, що має визначені органи влади та керівництва, які регулюють відношення цієї групи з зовнішнім світом і частково відношення окремих господарських самостійних колективів у власному середовищі (В. Ф. Генінг). Тобто П. виконує функції політичного характеру і виникає на визначеній стадії розвитку первісного суспільства як явище соціальної надбудови. Ці особливості зазначені Ф. Енгельсом у його праці "Походження сім'ї, приватної власності та держави", де він висвітлив ознаки іроквезького П. (за конспектом К. Маркса книги Л. Г. Моргана "Стародавнє суспільство"). Ознаки П.: 1 — власна територія та ім'я; 2 — особливий, притаманний лише цьому племені діалект; 3 — право урочисто вводити у сан обраних родами воєнаначальників; 4 — право змінювати їх, навіть проти бажання роду; 5 — загальні релігійні обряди і культи; 6 — рада П. для обговорення загальних справ; 7 — верховний вождь у деяких племен. Таким чином, племінна організація характеризується головною функцією — системою організації влади і керування окремою групою населення. З проблемою визначення поняття П. пов'язані дискусії щодо часу виникнення П. у первісному суспільстві і щодо поняття "передплемені". В. І. Рядонікова розглядає виникнення роду і П. як явища взаємопов'язані і дуже давні, М. О. Косвен вважав, що рід виник в результаті розпаду стада на дві половини, а так як між ними існували шлюбні зв'язки, то роди об'єднувались у П., тому П. виникає на початку верхнього палеоліту (Див.: Р 11). Цієї точки зору дотримувались М. М. Чебоксаров, С. О. Токарев, О. Л. Монгайт та ін. Г. П. Григор'єв вбачає деяку соціальну організацію навіть у неандертальців, називаючи її "передплем'ям". Дослідження останніх років показали, що економічний баланс палеолітичних суспільств не створював умов для появи особливих органів влади і керування, та вони й не були необхідними. Люди у своїй життєдіяльності дотримувались природних принципів родової та статево-вікової субординації. Таким чином, інститут П. як орган політичної надбудови з'являється лише на дуже пізньому етапі розвитку первісного суспільства, коли спосіб виробництва зумовив можливість і навіть необхідність існування великих груп населення з єдиним міжобщинним органом керування, який регулював внутрішні і зовнішні відносини даного П. Виділяються три фактори, що стимулюють утворення П.: необхідність організації оборони та розширення спільної території, потреби регуляції відносин родів у самому П.: координація, спеціалізація, кооперація трудової діяльності. Створення П. сприяло етнічне зближення людей. З розвитком суспільства інститут П. перетворювався на державну організацію.

Лит.: Маркс К. Конспект книги: Морган Л. Г. Древнее общество; Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. — Т. 21. — С. 23 — 178; Гринцевичус В. И. История первобытного общества. — Л., 1939. — Ч. 1. — 286 с.; Косвен М. О. О историческом соотношении рода и племени // СЭ. — 1961. — № 2. — С. 182 — 186; Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности. — Свердловск, 1970. — 128 с.; Генинг В. Ф., Пеленко Ю. В. Институт племени как орган первобытнообщинного политического надстройки // Ф. Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К., 1984. — С. 80 — 107.

Говрилюк П. О.

75. ПЛЕТІНЬ (ТИН); ПЛЕТЕНЬ; WATTLE. Переплетені стебла дерев або розщепленої деревини, що слугують за каркас глинобитних жител або огорожі.

Говрилюк П. О.

76. ПЛОЩАДКИ (МАЙДАНЧИКИ); ПЛОЩАДКИ; GROUNDS. Див.: М 3.

77. ПЛОЩАДКИ (МАЙДАНЧИКИ) ЖЕРТОВНІ; ПЛОЩАДКИ ЖЕРТВЕННЫЕ; SACRIFICIAL GROUNDS. Див.: М 4.

78. ПЛУГ; ПЛУГ; PLOUGH. Упряжне орне знаряддя, призначене для розпушування землі. Тягнеться по полю за допомогою тварин або людей. З'являється таке знаряддя разом з колісним транспортом. Найдавніші свідчення використання П. у Південній Європі відносяться до кінця III — початку II тис. до н. е.: зображення на критських глиняних табличках з *Кносса*, наскельні зображення з Альп (Вал-Фонтанальба, Вал-Дезіле-Мерозіглє). В Україні найдавніші зображення П. відомі за культовою сценою підготовлення до оранки (за Б. А. Шрамком) на стелі з Бохчі-Елі (Сімферопольська стела), що датується кінцем III — початком II ст. до н. е. Давні П. розподіляються на два типи: *рала прямоградильні* і *рала кривоградильні*. Перші складаються з двох частин — одна з них виконує функції рунів'я та ральника, друга — прямий градиль — вставляється в отвір першої. Саме такий тип зображено на Сімферопольській стелі. Другий тип (кривоградильне рало) виготовлений з цілого шматка дерева у такий спосіб, що частина стовбура використовувалась як робоча — полоз, а дугоподібний (відхилений догори сучок) утворював кривий градиль. Кривоградильне рало у дубової розсохи знайдено 1960 р. на дні торфовища поблизу с. Поліся Чернігівської обл. і датується за радіовуглецевим способом 1390 ± 80 р. до н. е.

Лит.: Кравчук Ю. А. Ранние земледельцы и животноводы в лесной полосе Восточной Европы. — М., 1971. — С. 49; Шрамко Б. А. Найдавніші орні знаряддя на території України // Питання історії народів СРСР. — 1987. — Вип. 6. — Харків. — С. 142 — 146; Шрамко Б. А. При чи можна орати землеробські за плугами Східної Європи // Археологія. — 1972. — С. 25 — 34.

Говрилюк П. О.

79. ПОДВІЙНА СОКИРА; ДВОЙНОЙ ТОПОР; DOUBLE AXE. Див.: Л 1.

80. ПОЛГАРСЬКА КУЛЬТУРА; ПОЛГАРСКАЯ КУЛЬТУРА; POLGAR CUL. К-ра епохи пізнього неоліту (Див.: Н 13) — енеоліту (Див.: М 43). Виділена С. Шішкою. Ареал: Угорське Потисся, Східна Словаччина, Північно-Західна Румунія, Українське Закарпаття. Датується першою чвертю III тис. до н. е. Мала багатокомпонентну основу. У матеріальній к-рі простежуються риси *тисської* к-ри, *трипільської* розписної (мальованої) керам. (Див.: Р 21), лінійно-стрічкової керам. (Див.: П 20), буковогірської групи. М. Ф. Потушняк виділяє пізньонеолітичний і два енеолітичних періоди. Перший складається з двох етапів: *дрісінського* і *берегівського*; другий — з *чаровецького* і *чеклагомоборинського*; третій — з *тисса-полгарського*, *бодрог-керестурського* і *лажнянського*. Пос. розміщувалися по берегах водоймищ. У третьому періоді їх розміри збільшуються (пос. Ково-Домб, Диково-Кіш-Мезе, Малі Гаївці). Житла — наземні чотирикутні будови, стовпово-каркасної конструкції. Їх площа близько 50 м². Біля стін у невеликих заглибленних розміщувалися вогнища і печі. Керам. представ-

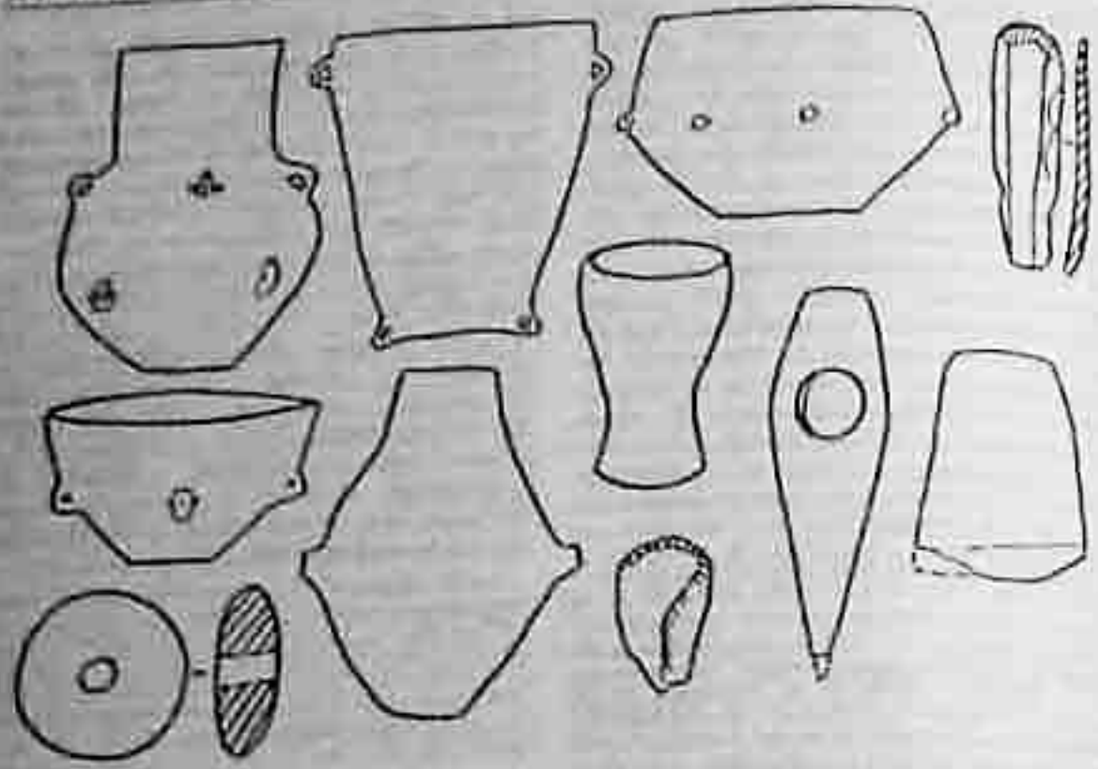

Пам'ятки к-ри.

дна кухонним і столовим посудом. Кухонне складається з товстостінних горшків і сковіків, орнаментованих налепами і двома-трьома рядами вапнків. У другому періоді кухонний посуд виготовляли з великими ручками. Столовий посуд зроблений з добре відмулених глин без помітних домішок. Вона складається з чашок, серед них — чашки на ніжці, горщики, вапнків. Орнамент першого періоду складався з насічок, вапнків, вапнків, прямих ліній, іноді заповнених білою пастою, з темно-червоного або чорного розчину. У другому періоді посуд прикрашається білим та жовтим розчином, що інших поєднувався з прямим орнаментом. На початку третього періоду розчин та прямі лінії зникають, лише у передмісті цього періоду іноді трапляється різний орнамент, а наприкінці — розчин. Найчастіше для орнаментації використовувались налепи. Крім посуду, з глини виготовляли ложки, прясла, фігурки жінок, а наприкінці другого періоду — й чоловіків. Знаряддя виготовляли з каменю, кості — з міді. Трапляються кам'яні сокири, шліфовані сокири, тесла, долота. Й кремінь та обсидіан використовували кочівники, стрілочки на кінцевих підставах та плоскостях, вістря, гранати, тверді, трапеції. Перші мідні вироби зафіксовані у пох. другого періоду; у пам'ятках третього періоду відомі мідні сокири, долота, мідні та золоті прикраси. Пох. обряд представлений у грунтових мог. Чічарівці, Тибава та із Східної Словаччини. У другому періоді існування П. К. пох. здійснювались у ямах, де померлих клали скорчено: чоловіків на правому боці, жінок — на лівому. У третьому періоді разом з трупопокладенням існувало й трупоспалення. Наприкінці третього періоду залишки кремації іноді вміщували в урну. Поз. інвентар цього періоду досить багатий: посуд, кам'яні та мідні вироби, серед яких прикраси. Основа господарства — землеробство і скотарство; важливу роль відігравали мисливство та рибальство. Сусідні к-ри: лендельська (Див.: Л 7) та трипільська (Див.: Т 35). П. К. змінила балатонською к-рою (Див.: Б 2).

Літ.: Археологія Української ССР. — К., 1986. — Т. 1. — С. 291 — 301.

Лопата Н. С.

81. ПОЛИВАНІВ ЯР; ПОЛИВАНОВ ЯР; POLYVANIV JAR. Багатошарове пос. трипільської (Див.: Т 35) к-ри біля с. Молодове Кельменецького р-ну Чернівецької обл. Досліджувалося Т. С. Пасек у 1948 — 1951 рр. Виявлено три горизонти, що відповідають етапам III (Поливанів Яр III), BII (Поливанів Яр II) та CI (Поливанів Яр I). Пізніше Т. С. Пасек виділила ще один шар, розділивши матеріали етапу BI на II. Я. III і II. Я. I, виділила матеріали етапу CII. Таким чином, на пам'ятці налічувалося 5 етапів. Датується в цілому першою половиною IV — початком — серединою III (другою половиною V — другою половиною IV) тис. до н. е. Пос. розташована на мису, оточеному яром, укріплене ровом. Крім залишків заглиблених у землю жител та майданчиків виявлені кремнеобробні майстерні. Виготовляли переважно кременні клиноподібні сокири, вкладиші до зубчастих серпів, які йшли на обмін. Колекція зберігається у Музеї антропології та етнографії у Санкт-Петербурзі.

Літ.: *Пасек Т. С.* Раннеземледельческие памятники Подунавья // МИА. — 1961. — № 94. — 204 с.; *Пасек Т. С.* Кремнеобработка производства трипольских племен по материалам поселения Поливанов Яр // Первобытная археология. Поиски и находки. — М., 1980. — С. 143 — 152.

Якубенко М. Ю.

82. ПОЛІРОВКА; ПОЛИРОВКА; BURNISH. Обробка поверхні предмету шляхом загладжування ам'яним або іншим знаряддям з метою покращення його зовнішнього вигляду. З П. бронзи виготовлялися дзеркала. П. керам. проводилась після сушіння, але до випалу.

Літ.: *Бреї Ж., Трома Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 192.

Гаврилюк П. О.

83. ПОЛІТЕТИЗМ; ПОЛИТЕТИЗМ; POLYTHEISM. Група суттєвостей або ознак зветься П., якщо кожний з її членів володіє широкою, але невизначеною кількістю ознак, що відокремлюють цю групу від інших, якщо кожна ознака належить значній кількості членів групи. Характер організованості, при якій немає жорсткого поєднання характеристик, прив'язаності їх до одного набору характеристик і до одної групи об'єктів. Характеристики не лише входять з набору характеристик членів даної групи, а й з'являються у інших сполуках, поза межами даного набору і даної групи, у неорганізованому периферійному матеріалі та у членів суміжних груп. Для того щоб зберегти цілісність такої групи, необхідно розірвати деякі об'єкти або приєднати частини суміжних груп.

Літ.: *Хованов Е. М., Виноградов В. С., Ан-кра И. О. и др.* Классификация и терминология. — Л., 1990. — С. 69 — 72.

Гаврилюк П. О.

84. ПОЛІХРОМНИЙ ПОСУД; ПОЛИХРОМНАЯ ПОСУДА; POLYCHROMOUS POTTERY. Посуд, розписаний білим, жовтим, брунатним, червоним, чорною фарбами. В Україні найбільш характерний для трипільської к-ри (Див.: Т 35).

Гаврилюк П. О.

85. ПОЛЮВАННЯ (МИСЛИВСТВО); ОХОТА; HUNTING. Разом із збиральництвом є одним з найбільш давніх занять людини. П. як спосіб добування їжі забезпечувало певну стабільність у межах популяції, вело до зростання кількості населення. Важливим компонентом системи М. господарства, безумовно, є М. територія локальних груп, що постійно вимушувалися із збільшенням населення. У зв'язку з тим, що природа біоценоз різних видів тварин становить певну кількість кілограмів на одиницю площі, здатну прогодувати лише визначену кількість людей, П. стало одним із стимулів розселення людства на ранніх його етапах існування. В епоху палеоліту (Див.: П 13) П. відігравало найважливішу роль у розвитку людства. П. як одному з видів привласнювального господарства підкорялися усі сторони людського буття. Під впливом екологічних умов П. у багатьох регіонах перетворилося на домінуючий вид занять. Якщо П. при зміні ландшафтів вже не могло прогодувати людські колективи, складалися умови для виникнення нових форм господарства, насамперед рибальства, землеробства та скотарства. З розвитком останнього роль П. падає, але зберігається як спосіб добування додаткової їжі. У П. існують два історично зумовлених види: м'ясне та пушне. М'ясне вважається більш давнім, тому що значення м'ясної їжі у раціоні людини не викликає сумнівів. У мустьєрський період спеціалізація м'ясного П. досягає високого ступеня (вимирають к-ри М. на мамонтів, М. на зубрів тощо). П. м'ясного виду поділяється на два напрями: активний (розшукування, переслідування і здобич звіра за допомогою знаряддя) і пасивний (здобич звіра за допомогою пастки, ловчих ям тощо). Пушне П. як окрема фаза розвитку формується у період верхнього палеоліту

(Див.: В 11). Відповідно до напряму П. поділяється за типами та видами знаряддя. Виділяють знаряддя активного П. — серпи, дротики, лук та ін. Знаряддя пасивного П. — капкани — арх. не фіксуються.

Літ.: Свод этнографических понятий и терминов. — М., 1988. — С. 132 — 133.

Гаврилюк Н. О.

86. ПОМИНАЛЬНИЙ ОБРЯД; ПОМИНАЛЬНЫЙ ОБРЯД; FUNERAL RITE. Сукупність символічних і реальних дій, що здійснюються у відповідності до визначених норм і уявлень під час пох. і протягом деякого часу після пох. — з П. меморіальною метою.

Літ.: Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий // СА. — 1986. — № 1. — С. 65 — 76.

Гаврилюк Н. О.

87. ПОНЯТТЯ; ПОНЯТИЕ; CONCEPT, NOTION. Форма мислення, що відображає суттєві властивості, зв'язки, відносини предметів, явищ. Головна функція П. — виділення загального, яке досягається шляхом відволікання від інших властивостей предмета.

88. ПОРОГИ; ПОРОГИ; POROGY. Село Ямпільського р-ну Вінницької обл., де 1984 р. експедицією Вінницького краєзнавчого музею під керівництвом В. І. Лобая досліджені два пох. знатних сарматів (Див.: С 6). Обидва — впускні у кург. впохи бронзи. Чоловіче пох. було здійснене у катакомбі (Див.: К 19). Небіжчик лежав у дерев'яному саркофазі, випростано на спині головою на північ. Поруч із ним — дві амфори, срібний кілих, золота гривня, браслет, меч у прикрашених золотом піхвах, лук із кістяними обкладинками, сагайдак зі стрілами, залізний кинджал, два пояси (хапчаний і портупейний) із золотою гарнітурою, срібні і бронзові фібули (Див.: Ф 9). Одяг був розшитий золотими пронизками, на правиці — золота пластівка для захисту від удару тятиви, на грудях — срібні прямки. Поясна гарнітура (бляхи-застібки, наконечники ременів, кабошони, пластівки) прикрашена зображеннями двобою дракона і героя, виконана у "біжуєво-звіриному" звіриному стилі (Див.: В 12). На гривні, мечі, поясах і кинжалу — тамги (Див.: Т 4), відомі на сарматських монетах царя *Іноземця* (кінець I ст. н. е.), що дозволяє пов'язати пох. у П. з цією історичною особою. Жіноче пох. здійснене у ямі із заплічками. Кістяк лежав випростано на спині головою на північний схід. У пох. знайдені: античний глечик, золоті полі-хромні сережки, біллонове дзеркало, бронзова фібула, два перстня (один з темною (Див.: К 6) на гранаті), дві курильниці. Комір плаття небіжчиці розшито фігурними золотими бляшками та пронизками, вилоги халата, який був надітий зверху плаття, — золотими розетками і пронизками, рукави — золотими краплеподібними та напівсферичними бляшками, манжети шарвар — скляним бісером. Пох. у П. датується кінцем I ст. н. е. і належало представникам вищої сарматської знаті (Див.: С 5, С 6).

Літ.: Симоненко А. В., Лобай В. И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. — К., 1991. — 108 с.

Симоненко О. В.

89. ПОРОДИ ГІРСЬКІ; ПОРОДЫ ГОРНЫЕ; ROCK. Природні сукупності мінералів більш-менш постійного складу, що утворюють самостійні геологічні тіла у земній поверхні: виверженні (*магматичні*) — продукти вулканічної діяльності у вигляді масивів *глибинного утворення* (граніт, сієніт, діорит, габбро) або тих, що вилились на землю (андезит, базальт, кварцевий порфір, діабаз); уламкові породи — ріхлі (вулканічний попіл, пемза); цементовані (брекчії, конгломерати); метаморфічні — ті, що переродилися у глибині земної кори: виверженні (гнейс) і осадові (кварцити, мармур, сланці). Осадові або осадочні П. — продукт вивітрювання первинних П. на земній поверхні, їх переносу, накопичення, хімічного (гіпс, ангідрит, магнезити, доломіти, вапняки), механічного (пісок, гравій, глина, піщаник, конгломерат) і органічного (крейда, черепашник, діатоміти, трепели) походження.

Літ.: Перлин С. П. Азбука минералогии. — М., 1990. — С. 121.

Гаврилюк Н. О.

90. ПОСЕЛЕННЯ; ПОСЕЛЕНИЕ; SETTLEMENT. Місце перебування людського колективу, обране на тривалий час і яке має житлові та робочі приміщення, а також штучно створений житловий майданчик та деяку територію, яка до них прилягає.

Літ.: Свод этнографических понятий и терминов. — М., 1989. — С. 144.

Гаврилюк Н. О.

91. ПОСЛІДОВНЕ ДАТУВАННЯ; ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНАЯ ДАТИРОВКА; SEQUENCE DATING. Метод відносного датування (Див.: Д 3), розроблений Ф. Петрі для єгипетських династичних пох. Вивчаючи типологію змінюваних форм артефактів, можна встановити лінію послідовність типів. Кореляція окремих типологічних колонок дає послідовність пох. Будь-яка група пох. може бути типологічно прирівнена до одного з варіантів і поміщена у послідовність (шкала відносних дат). Таке датування потребує великої кількості закритих комплексів.

Літ.: Бред У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 199.

Гаврилюк Н. О.

92. ПОХОВАННЯ; ПОГРЕБЕНИЕ; INTERMENT; BURIAL. Поміщення небіжчика або залишків його кремації у землю — природну чи штучну камеру або урну. Колективне П. утримує кілька небіжчиків в одній камері. Над основним або первинним П. зводиться пох. пам'ятка-кур., мавзолей, обеліск тощо (Див.: П 91).

Літ.: Бред У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 196.

Гаврилюк Н. О.

93. ПОХОВАННЯ ВПУСКНЕ; ПОГРЕБЕНИЕ ВПУСКНОЕ; INLET BURIAL. Пох., здійснене в уже існуючому кургані. Воно може бути впущеним у насип кургану з будь-якого рівня. Первинний насип при цьому, як правило, порушується, що можна помітити при фіксації профілю бровки. Іноді над П. В. насипається новий насип або досипка, що також фіксується у бровці. За профілем бровки можна визначити, з яким насипом або досипкою пов'язане те чи інше П. В.

Гаврилюк Н. О.

94. ПОХОВАННЯ ВТОРИННЕ; ПОГРЕБЕНИЕ ВТОРИЧНОЕ; SECONDARY BURIAL. Вид пох. обряду, при якому тіло померлого деякий час знаходиться на поверхні й захоронюється після його частинного зотління. Арх. П. В. фіксується як кістки, покладені не в анатомічному порядку ("*розчленовані кістяки*"). До П. В. відносяться також пох. окремих черепів. Цей обряд відомий починаючи з пізнього неоліту (Див.: Н 15), поширений у племен катакомбної (Див.: К 20) к.-і. с. та зрубної к-ри (Див.: З 32).

Гаврилюк Н. О.

95. ПОХОВАННЯ ОСНОВНЕ; ПОГРЕБЕНИЕ ОСНОВНОЕ; PRIMARY BURIAL. Пох., заради якого насипався курган. Найчастіше його пох. яма фіксується на рівні пох. грунту (Див.: П 99) не тільки темною плямою, а й материковим викидом, що лежить звичайно на пох. чорноземі.

Гаврилюк Н. О.

96. ПОХОВАЛЬНІ ГРУНТИ; ПОГРЕБЕННЫЕ ПОЧВЫ; BURIED SOILS. Грунти, що залягають під більш молодими гірськими породами, частіше осадочними, рідше — вулканічними. В арх. П. Г., або пох. чорноземами, називають грунти, де є пам'ятка або у які було здійснене основне кург. пох. В рівни П. Г. визначається глибина основного пох. Це також стратиграфічний репер для впускних пох.

Літ.: Маршинцев Л. И. Палеопочвоведческий словарь. — М., 1988. — С. 208.

Гаврилюк Н. О.

97. ПОХОВАЛЬНА ЗАГОРОДКА; ПОГРЕБАЛЬНАЯ ОГРАДКА; MORTUARY ENCLOSURE. Спорудження з землі, каменю або дерева, куди клали небіжчика. Передувало колективному пох. або пох. розчленованих кістяків (Див.: П 94). Залишки таких П. З. часто трапляються під кург.

Літ.: Бред У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 196.

Гаврилюк Н. О.

98. ПОХОВАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНІ ЗВИЧАЇ; ПОГРЕБАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНЫЕ ОБЫЧАИ; BURIAL CUSTOMS. Не регламентовані юридичними настановами способи і норми поведінки з небіжчиком членів суспільства. "Звод" пох. правил та уявлень приписував кожному індивіду стиль поведінки у конкретній ситуації. Виділяються два рівня П.-П. З. — релігійний, ідеологічний і практичний. Арх. найчастіше фіксує останній.

Літ.: Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий // СА. — 1986. — № 1. — С. 65 — 76.

Гаврилюк Н. О.

99. ПОХОВАЛЬНИЙ ІНВЕНТАР; ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ИНВЕНТАРЬ; GRAVE GOODS. Предмети, що клалися у могилу разом з небіжчиком (Див.: І 12).

Літ.: Бред У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 196.

Гаврилюк Н. О.

100. ПОХОВАЛЬНА ЇЖА; ПОГРЕБАЛЬНАЯ ЕДА; FUNERARY FOOD. Їжа, що супроводжувала небіжчика у його мандрах до потойбічного світу. Арх. фіксується посудом та залишками м'яса — кістками тварин. В пізнім часу набір уклаштовується. За скіфського часу у багатих скіфських пох. (Див.: С 37) влаштовуються навіть спеціальні господарські ніші, де зберігалися П. І. і хатнє начиння, необхідне для її споживання.

Гаврилюк Н. О.

101. ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД; ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД; FUNERAL RITE. Конструкція могил та надмогильних споруд, особливості положення кістяка і розміщення речей. Необхідно розділяти пох. обряд і пох. пам'ятку (Див.: П 103).

В останній час значну увагу приділяють розробці проблеми П. О. як складової структури релігійно-міфологічних уявлень стародавніх людей. В результаті виявлено кілька визначень П. О.: система взаємозв'язаних ознак чотирьох класів: спосіб або вид пох., розміщення решток, конструкція пох. споруди, склад і розміщення жертвоприношень і пох. інвентаря (Г. С. Лебедєв); сполука інвентаря, способу влаштування могили і способу пох. (В. М. Массон); складна система — сукупність ряду елементів: фаз, компонентів, рівнів класів, ознак, інформаційних каналів, частин.

Літ.: Андрусь Л. А. Похоронные памятники ССР. — М., 1980. — С. 47; *Ольховский В. С.* Погребально-поминальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий // СА. — 1986. — № 1. — С. 68; *Ольховский В. С.* Погребальная обрядность // СА. — 1988. — № 1. — С. 75 — 92; *Малюков Я. Н.* Погребальный обычай и погребальный памятник // СА. — 1988. — № 1. — С. 94 — 97; *Кислицин И. Л.* Методологические основы погребальной обрядности // СА. — 1988. — № 1. — С. 98 — 111.

Гаврилюк Н. О.

102. ПОХОВАЛЬНИЙ ОДЯГ; ПОГРЕБАЛЬНАЯ ОДЕЖДА; FUNERARY GARMENT. Одяг, в якому ховали небіжчиків. Він звичайно використовувався під час різних церемоній, був більш розкішним, ніж повсякденний. Включав різні прикраси, серед яких — намиста на шиї. Вперше зафіксований у неолітичних мог. маріупольської (Див.: М 6) та дніпро-донецької к.-і. к. (Див.: Д 13).

Котова Н. С.

103. ПОХОВАЛЬНА ПАМ'ЯТКА; ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ПАМЯТНИК; FUNERAL MONUMENT. Кінцевий продукт, речовий результат пох. ритуалу, спеціально оформлене місце пох. людей і тварин. За ступенем складності П. П. поділяються на пох. і пох. комплекси (кург., некрополі), пох. групи (мог., цвинтарі). Арх. досліджують не власне пох. П. П., а її матеріальні залишки, що збереглися до моменту розкопок. Сукупність споруд, предметів, зображень, які беруть участь у пох. процесі. Елементи П. П. становлять такі предмети: виготовлені у процесі здійснення пох., принесені з повсякденного життя, створені спеціально для цього випадку.

Літ.: Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий // СА. — 1986. — № 1. — С. 60; *Малюков Я. Н.* Погребальный обычай и погребальный памятник // СА. — 1988. — № 1. — С. 94 — 97.

Гаврилюк Н. О.

104. ПОХОВАЛЬНА УРНА; ПОГРЕБАЛЬНАЯ УРНА; CINERARY URN. Урна (посудина, амфора, піфос) (Див.: П 59), що застосовувалась для пох. залишок небіжчика після кремації (Див.: К 104).

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 196.

Гаврилюк Н. О.

105. ПОЧАПСЬКА ГРУПА; ПОЧАПСКАЯ ГРУППА; POCHAPS'KA GROUP. Група пам'яток раннього періоду бронзової доби (Див.: Б 31), виділена у північно-західних районах Подільської височини. Є різновидом к-ри *Хлопіце-Веселе* південної Польщі, Західної Словаччини і Східної Моравії. К-ра вивчена недостатньо і відома за деякими розрізненими групами, що одержали назви від мог. у місцевості Хлопіце у Польщі, Веселе і Нітра у Словаччині, Почапа у Львівській обл. в Україні. П. Г. поширена у верхів'ях Західного Бугу. Датується XIX — XVI ст. до н. е. Походження не з'ясоване. Відома за невеликими грунтовими пог. (Почапи, Звенигород, Золочів) і окремими пох. (Рипин, Дедилів, Чижиків). Кістяки лежать на боці і орієнтовані у різних напрямах. Керам. представлена черпаками з петельчастою ручкою: глечиками, невеликими мисочками на піддоні. Орнаментовані відбитками мотузки, трикутними заглибленнями і вертикальними нарізами. Серед кремінних виробів необхідно визначити ножі, кинджали, вістря до стріл. Кістяні знаряддя: проколки і овечки кісток. Різноманітні металеві прикраси: намисто з мідних спіральних пронизок, круглі бляхи, вічкоподібна підвіска, перстень зі спіральним щитком, скроневі кільця у вигляді вербового листа, платівчасті браслети. Відомі два мідних вістря до стріл. Аналіз металевих виробів дозволяє поставити питання щодо існування у населення П. Г. власного металургійного виробництва і визначити напрямок міжплемінних зв'язків та обміну з населенням Волині й більш віддаленими р-ами.

Літ.: Сапунов І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тис. до н. е. — К., 1974. — С. 15 — 24; *Археологія* Українських Карпат, Волині й Закарпаття (неоліт, бронза, ранній залізо). — К., 1990. — С. 63 — 65.

Макарчук Є. Н.

106. ПОЯС СКЛАДАЛЬНИЙ; ПОЯС НАБОРНОЙ; COMPOSITE BELT. Деталь захисного обладунку скіфа-дружинника. Ширина П. — 5 — 10 см. На ширину основу кріпилися вузькі металеві пластинки. Фрагменти таких П. трапляються у пох. IV ст. до н. е. У сарматів П. Н. складніший — вони мають різноманітну гарнітуру — бляхи, лунтібки, наконечники ременів, наявні платівки.

Літ.: Черненко Е. В. Скифский доспех. — К., 1968. — С. 71.

Гаврилюк Н. О.

Пояс складальний.

107. ПРАЩА; ПРАЩА; SLING. Кидальна зброя, що складалася з торбинки з двома приєднаними до неї ременями. Розкрутивши П. і відпустивши один з ременів, кидальник посилає камінь з великою швидкістю, а при наявності навичок — із великою точністю. Сама П. зберігається погано. Найчастіше знаходять кулі з каменю, теракоти або свинцю.

Літ.: Великий енциклопедический словарь. — М., 1994. — С. 242.

Гаврилюк Н. О.

108. ПРЕДСКІФСЬКИЙ ПЕРІОД; ПРЕДСКИФСКИЙ ПЕРИОД; PRESCYTHIAN PERIOD. Період раннього залізного віку (Див.: З 6), що датується кінцем доби бронзи — приходом у Північне Причорномор'я скіфів — і відповідає часу існування кіммерійської к-ри — IX — VII ст. до н. е. (характеристику П. П. Див.: К 48).

Гаврилюк Н. О.

109. ПРИБОР 13; ПРИБОР 13; PRYBOR 13. Пам'ятка доби верхнього палеоліту (Див.: В 11). Розташована біля с. Матейки Житомирського р-ну, у басейні р. Уж. Досліджувалась у 70 — 80-х роках Л. Л. Залізняком. Датується 11 — 10 тис. р. тому. Стоянка під відкритим небом на краю другої надзаплавної тераси. Складалася з п'яти окремих скупчень культурних залишків до 10 м у перетині кожне. Крім обробленого кременю скупчення насичені золою та вугіллям, лінзами піску. Останні інтерпретуються як залишки вогнищ у зимових житлах, а увесь комплекс з п'яти скупчень побутових залишків пов'язується як сліди одночасового поч. групи з п'яти культурно-споріднених сімей мисливців на північного оленя. Речовий комплекс пос. представлений лише кам'яними виробами. Заготівками слугували великі пластини. Вістря до стріл (свідерські наконечники) нараховують п'яту частину усіх знарядь; різців у кілька разів більше, ніж скребачок. Різці в основному кутові, менше бокових ретушних, серед скребачок переважають кінцеві. Є пластини з ретушшю, сокири з перехватом. Пос. існувало в умовах прильодовикової зони, близької до сучасної тундри. Належало до свідерської к-ри (Див.: С 9).

Літ.: Залізняк Л. Л. Отчет по спасательным раскопкам Украинского отряда в зоне Припятского палеолита. — К., 1985. — 174 с.

Степанчук В. М.

110. ПРИВЛАСНЮЮЧЕ ГОСПОДАРСТВО; ПРИСВАИВАЮЩЕЕ ХОЗЯЙСТВО; FOOD-GATHERING ECONOMY. Господарство з переважною в економіці роллю мисливства, збиральництва, а згодом рибальства, що відповідає найдавнішій стадії господарсько-культурної історії людства. Ця стадія умовно називається П., хоча трудова діяльність мисливців, збирачів та рибалок не обмежується простим П., а включає ряд досить складних моментів як у організації праці, так і у переробці продуктів,

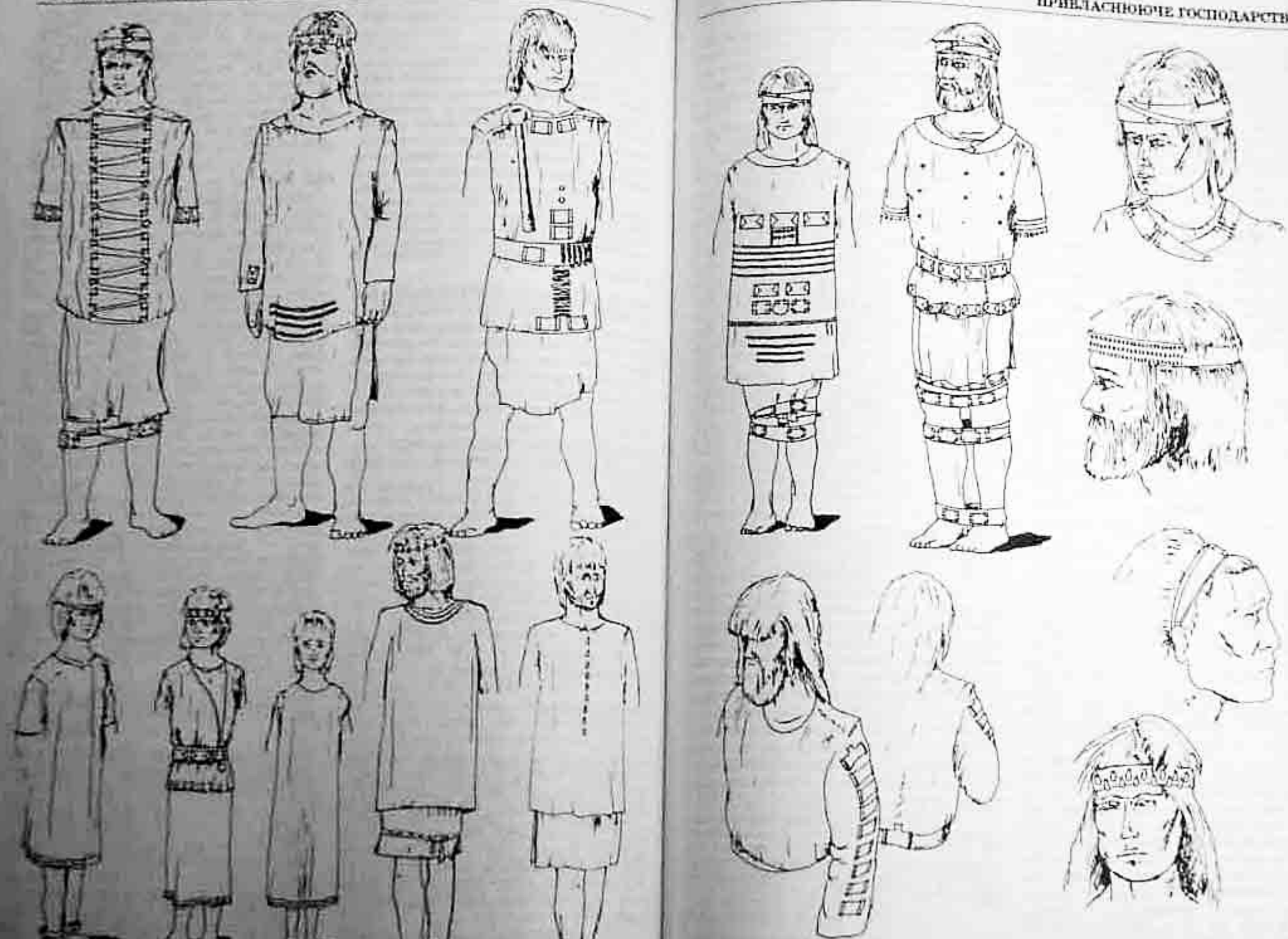

Піднімальний одяг (реконструкція О. В. Тубольцева).

що потребують різноманітних технічних навичок. Виникнення найдавніших господарсько-культурних типів (Див.: Г 37) з П. Г. відноситься до начальних етапів формування людини. Характерною особливістю цих об'єднань є те, що вони кидали свої "кормові" території, використавши їх біологічний потенціал, не намагаючись їх покращити.

Літ.: Свод археологических памятников в СССР. — М., 1989. — С. 148.

Гаврилюк Н. О.

111. ПРИКРАСИ; УКРАШЕНИЯ; ADORNMENTS, ORNAMENTS. Збоку, рухоме оздоблення з постійних або не дуже матеріалів. Відрізняється від нерухомих прикрашаючих елементів, таких, як татуювання (Див.: Т 5), деформація тіла, зачіски. Почали виготовлятися ще у нижньому палеоліті (Див.: В 11). Матеріалами слугували камінь, бурштин, вохра, кістки та зуби тварин, роги, слонова кістка, черепашки, ребра риб. Крім декоративних функцій П. відігравали роль оберегів. П. поділяються на: *головні* (начільні, скронні, вушні), *лицеві* (носові та губні сережки, підвіски), *нагрудні* (намисто, ланцюги, підвіски, грудні, пекторалі), *наплічні*, *для рук*, *ніг*, *пальців*, *поясні*. Більшість П. є предметом вивчення арх.

Літ.: Свод археологических памятников в СССР. — М., 1989. — С. 186.

Гаврилюк Н. О.

112. ПРОВІНЦІЯ МЕТАЛУРГІЙНА; ПРОВИНЦИЯ МЕТАЛЛУРГИЧЕСКАЯ; METALLURGICAL PROVINCE. Група територіально осередків металообробки. (*Осередок* — поняття, що характеризує виробництво знарядь та прикрас із міді та її сплавів у межах певних арх. к-р (Див.: А 30). Для них є типовими використання певної сировини, сплавів визначеного складу, типологічна єдність виробів). Поняття запропоновані Є. М. Черних. Для доби міді (V — III тис. до н. е.) виділено *Балкано-Карпатську металургійну провінцію* (БКМП). До неї входили осередки металообробки трипільської к-ри (Див.: Т 2) (етап А, ВІ, ВІІ, СІ). Сплави — використання міді з Балканських, Трансільванських та Карпатських родовищ, основні типи знарядь — ідентичні втульчасті сокири, кинджали, шила, тесла. Наприкінці III тис. до н. е. на заміну БКМП прийшла *Північнопричорноморська металургійна провінція* (ПМП), що виникла на території від Хвіли (Середньодунайр'я) до Приуралля. Україна входила у північну зону ЦМП, для якої типовими були вироби з міді без штучних домішок, втульчасті сокири, округлі та хрестовиті, ригранні долота, черешкові ножі та кинджали, шила з потовщенням. У степовій зоні України виникають такі осередки металургії: усатівський (Див.: У 6) (Трипілля СІІ), кемі-обинський (Див.: К 32); у лісостеповій: софіївський (Див.: С 56) (Трипілля СІІ), пов'язаний з Карпатським осередком. У середньому бронзовому віці ПМП, коли виникла металообробка, що базувалась на бронзі, розвивається. У цей час на території України виникають такі осередки металообробки: катакомбний (Див.: К 20), багатопрусковий (Див.: Б 1) керам. к-ри та карпатські (III — перша половина II тис. до н. е.). У період пізнього бронзового віку територія України входила до *Європейської металургійної провінції* (ЄМП), які репрезентували осередки ранньоурнових та інгулочерепожанської к-р, значним був вплив і трансільванського осередку. Вироби з олов'янистих бронз (мальтинські серпи з ЄМП) датуються серединою II тис. до н. е. — IX — VIII ст. до н. е.

Літ.: Черных Е. Н. Металлургические провинции эпохи раннего металла на территории СССР // СА. — 1978. — № 4. — С. 53 — 62.

Ніколова М. Х.

113. ПРОДРЯПАНИЙ ОРНАМЕНТ; ПРОЦАРАПАННЫЙ ОРНАМЕНТ; SCRATCHED DECORATION. Орнамент, коли лінії наносилися на поверхню посудини після випалу. Часто ці лінії затиралися пастою або охрою (*покрутиця*). Такий орнамент є більш характерним для чорнолощеного посуду чорноземської (Див.: Ч 9), кімерійської (Див.: К 49), фрюгійської (Див.: Г 5) та інших к-р. Відомий у к-рах перехідного періоду — від бронзового до залізного віку у Сибіру та Казахстані, на посуді кобяковської к-ри Північного Кавказу та юхнів-кобяковської Гірського Криму (Див.: К 40).

Літ.: Грязнов М. П. О чернолощеной керамике Казахстана, Кавказа и Сибири в конце эпохи бронзы // КСИА. — 1956. — Вып. 106; Гаврилюк Н. А. Лепная керамика степных погребений среднеднепровского времени // Памятники древней культуры Среднего Приднепровья. — К., 1979. — С. 20 — 21.

Гаврилюк Н. О.

114. ПРОКОЛ; ПРОКОЛ; PUNCTURE. Вид рельєфної орнаментації, що застосовувався тупим чином при оздобленні кухонного посуду лісостепових к-р ранньої бронзи — раннього залізного віку (Див.: С 37). Наличкою з середини посудини під вінцями наносився ряд наскрізних дірочок.

Гаврилюк Н. О.

115. ПРОЛОМ II; ПРОЛОМ II; PROLOM II. Багатошарове пос. у гроті басейну р. Кучук-Карасу біля с. Пролом Білогірського р-ну Криму. Датується: 50 — 70 тис. р. тому. Досліджувалося у 70 — 80-х роках Ю. Г. Колосовим. Розрізняються чотири періоди заселення П. з залишками еволюціонуючої, але спорідненої культурної традиції. Основа господарства — полювання на дикого кабана, оленів (північного, велетенського), носорогів, мамонтів, віслюків, сайгаків, бізонів, печерного ведмедя. Окрім звичайних побутових залишків, включаючи вогнище, обкладене каменем, біля задньої стіни гроту знайдено скупчення кісток тварин. До нього відносилася знахідка фаланги пальця неандертальця. Можливо, це скупчення має відношення до формування духовних уявлень первісних людей. Матеріальна к-ра представлена виробами з кістки та каменю. Тільки для виготовлення знарядь із каменю є відсоток середніх та великих розмірів. Серед знарядь: скребачки, гостроконечники, зубчасті та клювчасті знаряддя, двобічно оброблені ножі. Унікальною є знахідка гравірованих кісток: одна з 5 глибокими паралельними нарізками, фрагменти кісток з паралельними та віялоподібними нарізками, фрагмент фаланги сайгака з віялоподібними нарізками. Звичайні знаряддя з кісток: ретушери, проколки, лопила. Для пам'ятки характерні також знаряддя з річкових гальок: ретушери, відбійники, ковадла. Пам'ятка належить до *ашельської* мустьєрської к-ри Криму, що відноситься до Міндель-Рісського технокомплексу Східної Європи.

Літ.: Колосов Ю. Г. Ашельская мустьерская культура. — К., 1985. — 224 с.; Колосов Ю. Г., Гладчук Л. Н., Чабай В. М., Рогачев А. Н. Палеолит Крыма. — К., 1990. — 219 с.

Стасенко А. М.

116. ПРОТОМІСТА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ; ПРОТОГОРОДА ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ; PROTO-CITIES OF THE TRYPIL'SKA CUL. Пос. типу, що існували наприкінці IV — першій чверті III (кінці V — першій половині IV тис. до н. е.) у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Відкриті К. І. Шишкіним у 60-х роках. Всього відомо близько 20 пос. площею понад 100 га. Досліджувалися: М. М. Шмаглієм — Майданецьке — 350 га, В. О. Круцом — Талянки — 450 га, Т. Г. Мовшею — Добровода — 250 га, О. О. Цвек — Веселий Кут — 150 га. За допомогою магнітної зйомки В. М. Дудкіним складено плани пос. у Майданецькому та Талянках. У Майданецькому виявлено 1575, у Талянках — 2800 будівель ("майданчиків"). Пос. сплановані у вигляді кілець, у центральній частині яких є вулиці і квартали. Розкопки показали, що більшість жител були двоповерховими. Існування двоповерхових будинків на трипільських поселеннях викликає сумніви у деяких дослідників (О. Г. Колесніков). Там же виявлені громадські і господарські споруди. У Майданецькому могло мешкати 6 — 9 тис. чол., у Талянках — до 14 тис. чол. Основу економіки протоміст становило землеробство та скотарство. Домашні ремесла орієнтовані на виготовлення знарядь праці, зброї, предметів побуту, розвинуте будівництво. Пос. існувало 50 — 80 років, після чого його мешканці будували нове й переселялися туди, спалюючи залишені житла. Виділено кілька етапів таких переселень. Навколо великих пос. існували невеликі селища площею 2 — 10 га, що дозволяли краще контролювати сільськогосподарську територію. Одночасно у межиріччі Бугу та Дністра існували два-три великих пос. з супутніми меншими пос. Подібні структури існували у Месопотамії у IV — III тис. до н. е. і стали осередками утворення перших міст-держав. Головним стимулом і причиною утворення П. була необхідність суспільства у контролі над земельними угіддями і робочою силою. Трипільські П. зникли у середині III (середині IV) тис. до н. е. внаслідок аридизації, викликаної хлібобальними культурними змінами, що поступово підірвали сільську економіку трипільців. Великі трипільські пос. П. були економічними, суспільними, військовими та культовими центрами, з досить розвиненою архітектурою — оборонні споруди та громадські будівлі.

Літ.: Шмаглій М. М., Лобай М. Ю. Трипільські протоміста // Археологія. — 1992. — № 2. — С. 51 — 63.

Лобай М. Ю.

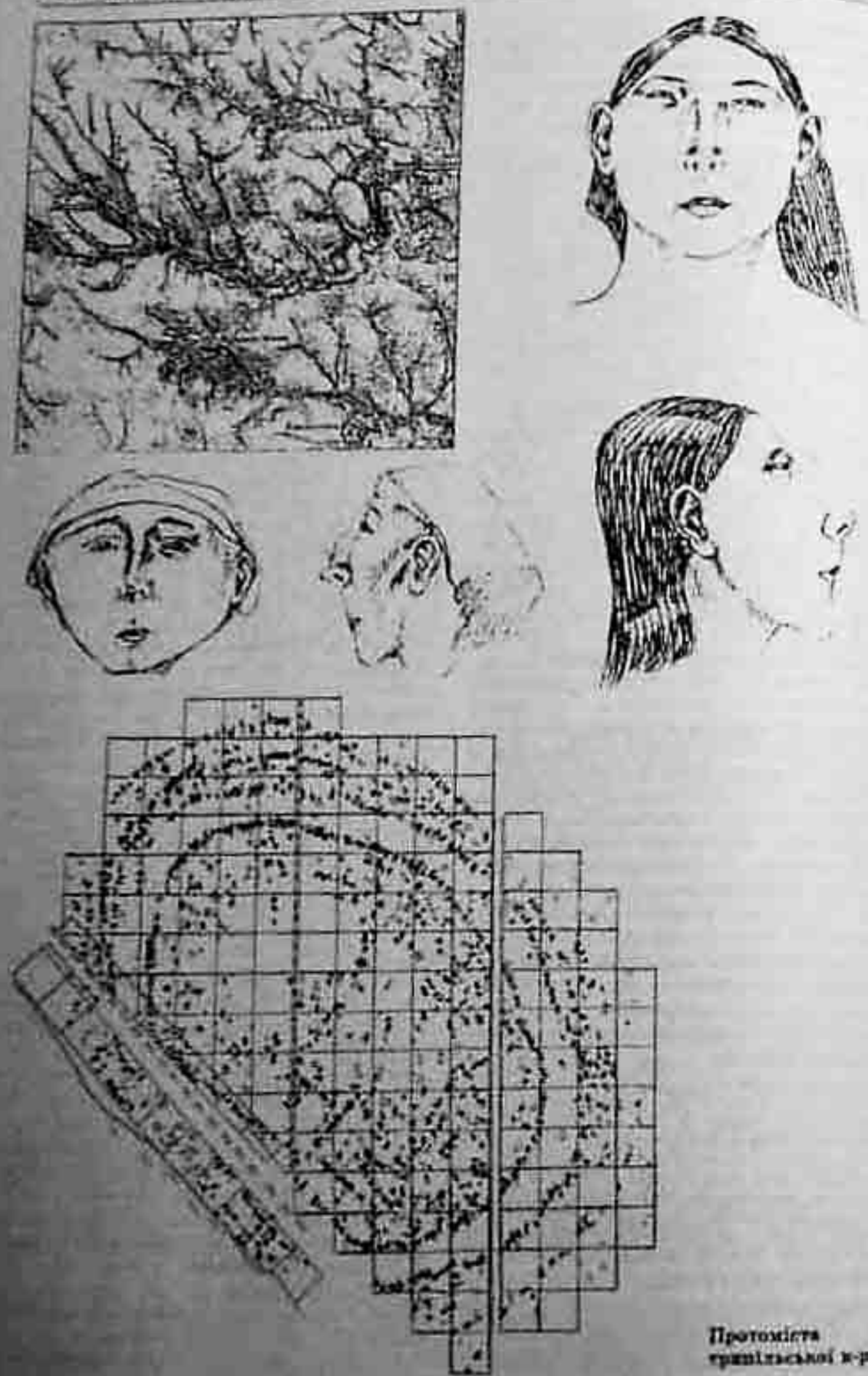

Протоміста трипільської к-ри.

117. ПРОФІЛЬ; ПРОФИЛЬ; ELEVATION; PROFILE. Вертикальний розріз пам'ятки, за допомогою якого вивчається її стратиграфія.

Див.: Словарь иностранных слов. — М., 1964. — С. 436.

Гаврилюк Н. О.

118. ПРУЖКИ; РУБЦЫ; RAISED BORDER. Концентричні валикоподібні виступи (збрижки) на внутрішній або зовнішній поверхні посуду, що утворюються при невмілому формуванні на гончарному крузі.

– Незначний концентричний виступ на поверхні посуду.

– Пряма концентрична гравірована лінія на поверхні посуду.

Див.: Пшенишко О. Ілюстрований словник керамічної термінології Лівобережної України. — Оршиця, 1992. — С. 52, 66.

Гаврилюк Н. О.

119. ПРЯДІННЯ; ПРЯДЕНИЕ; SPINNING. Технологічний процес, у якому волокна скручуються і утворюють безперервну нитку. В історії техніки часом поняття П. вважається перехід від використання стебла рослини до штучного одержання нитки, що скручувалася пальцями людини. Першим механічним засобом у П. була палка, на яку намотувалась нитка, потім палку почали використовувати як знаряддя додаткової крутки, тобто вона почала перетворюватись на веретено (Див.: В 9). Останній етап вдосконалення знаряддя П. — перехід від катання веретена до його вільного обертання на натягнутій нитці. Про розвиток П. у тій чи іншій к-рі свідчать знахідки пряслиць, веретен, голок.

Див.: *Гаврилюк Н. А.* Домашнее производство в быте степных скифов. — К., 1989. — С. 84 — 92.

Гаврилюк Н. О.

120. ПРЯСЛИЦЕ; ПРЯСЛИЦЕ; SPINDLE WHORL. Можна — прясличко, але ніколи не повинно вживатися "прясло". Круглий предмет з наскрізним конічним отвором у центрі для надягання на веретено (Див.: В 9). Застосовується для створення противаги та для надання веретену тривалого інерційного обертання. Матеріали — глина, камінь, свинець.

Див.: *Гаврилюк Н. А.* Прядение у степных скифов // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 114 — 120.

Гаврилюк Н. О.

121. ПСАЛІЙ; ПСАЛИИ; CHEEK-PIECE. Елемент вуздя минулого, призначений для кріплення вудил до оголів'я (Див.: О 3), прототип сучасного трензельного кільця. Найчастіше мали вигляд стрижня або дисків різної конфігурації й оздоблення, що розміщувалися на кінцях гриза (Див.: Г 48) вудил. Виготовлялися з кістки та металу, часто декорувалися різьбою, фігурними зображеннями, коштовними каменями та металами. З ременями оголів'я з'єднувалися петлями або отворами з 8-подібним розширенням у центральній частині. Типи П. хронологічно різні і можуть слугувати датуючим матеріалом. Поява П. в арх. матеріалі діагностує час початку використання коня як упряжну та верхову тварину. У кіммерійський час (Див.: К 48, К 49) (IX — VIII ст. до н. е.) у пам'ятках чорногорівської, новочеркаської, кобанської к-р поширені бронзові трипетельчасті П. з широкою витягнутою лопастю. За даними В. А. Іллінської, П. скіфського часу (Див.: С 37) більш різноманітні: залізні було і *стрижнеподібні трипетельчасті* VII — VI ст. до н. е. змінюються бронзовими *Г-подібними дводірчастими* V ст. до н. е., бронзовими S-подібними з ажурними завершеннями у звіриному стилі (Див.: З 12) і *стрижнеподібними дводірчастими*, з хрестоподібними шипами IV ст. до н. е. У сарматів (Див.: С 5) та їх сусідів у II — I ст. до н. е. найпоширенішими є *бронзові та залізні дугоподібні дводірчасті* П. I — II ст. н. е. Основний тип П. — прямі дводірчасті та двопетельчасті П. із закінченнями різної конфігурації. Відомі П. з багатих вуздечних наборів (Дачі, Садова та Запорізький кург.), кінці яких прикрашені оправленими у золото напівкоштовними каменями. Північнокримські П. (II — IV ст. н. е.) нестійкі у типологічному відношенні — ажурні дископодібні (Старшя), S- та стрижнеподібні (мог. Центральний). III ст. н. е. П. повільно та поступово змінюються трензельними кільцями сучасного вигляду з подвійними та потрійними розподільниками — заслонами ременів. П. зберігаються у *гунів, аварів, булгар* та інших кочовників до XI ст.

Див.: *Ильинская В. А.* Скифские цари IV в. до н. э. // Скифские древности. — К., 1972. — С. 42 — 64; *Ильинская В. А.* Скифская культура VI ст. до н. э. // Археология. — 1961. — Т. 10. — С. 28 — 42; *Смирнов К. Ф.* Археологические данные о древних кочевниках Поволжско-Уральских степей // СА. — 1961. — № 1. — С. 10 — 21.

Самойленко О. В.

122. ПУСТИНКА; ПУСТЫНКА; PUSTYNKA. Пос. епоха бронзи, що відноситься до східнотшинецької (Див.: С 93) к-ри. Розміщувалось на лівому березі

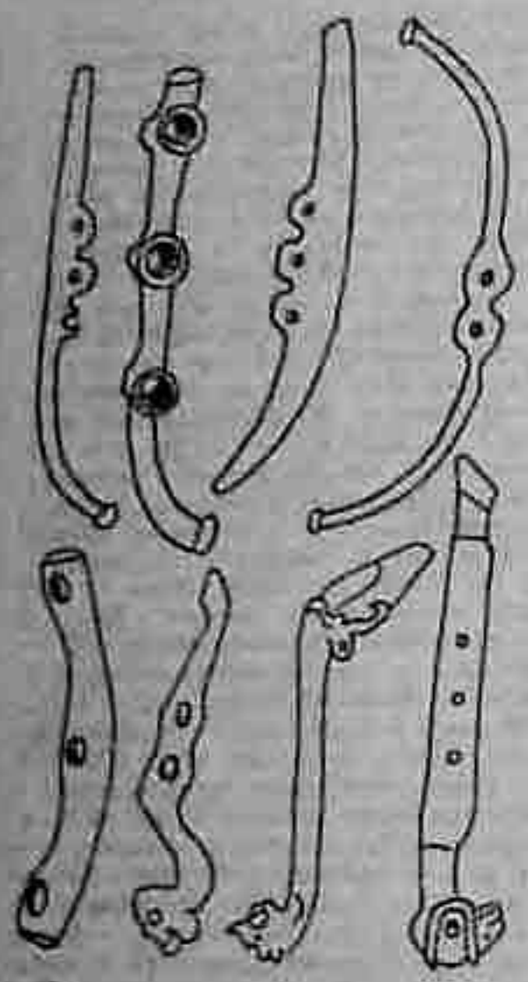

Пушкарі.

Дніпра на піщаній дюнній косочці між річищем Дніпра та оз. поблизу хут. Пушкарі Чернігівської обл. Досліджувалося С. С. Березанською 1963 — 1967 рр. Будівлі трьох типів: заглиблені житла, напівземлянки та дещо заглиблені господарські будівлі, культові споруди. Головні будівельні матеріали: дерево та глина. Більшість будов розміщені вздовж берега оз. у два ряди. Розміри напівземлянок, заглиблених у грунт на 1 — 1,4 м, — від 14 х 7 до 12 х 6 м. Вони мають форму прямокутника. Більшість жител двокамерні: одне приміщення для сну, друге — господарське. Наземні будови — сезонного типу. Вони господарські — для збереження зерна. Є культові будівлі: дві споруди, мертвяки, пох. кальцінованих кісток під підлогами житла, пох. тварин у мініатюрних посудинах під вогнищем. Основну частину знахідок становлять гильзоподібні посудини, горщики, кубки, чаші-ями, миски. Орнамент — стрічки або пояси з коротких косо сопоставлених рисочок і кругляк вмисла. Кремневий або кам'яний інвентар бідний: сокири, тесла, мотики, зернотерки, розтиральники, вістря до стріл, дротинки, серпи. З металевих предметів знайдено: шпилька, уламок бляшки. Основну роль у господарстві відігравали землеробство та скотарство. Розвинуті мисливство, рибальство, ткацтво. Датується пос. XIII — XII ст. до н. е.

Літ.: Березанська С. С. Поселення епохи бронзи на Дніпрі. — К., 1974. — 172 с.

Мезорчак С. В.

123. ПУШКАРІ; ПУШКАРИ; PUSHKARI. Стоянка епохи верхнього палеоліту (Див.: В 11). Розташована біля с. Пушкарі Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. у басейні р. Десни. Датування: самий кінець молого-шекснинського міжльодовиків'я, біля 25 тис. р. тому, епоха верхнього палеоліту. Стоянку відкрито 1932 р. М. Я. Рудинським, досліджувалась у різні роки ним же та П. Й. Борисковським. Стоянка під відкритим небом на правому березі Десни. Серед фауністичних залишків домінують кістки мамонта, трапляються олень, бурого ведмедя. Розкопана 150 м² площі. Колекція кремено — біля 100 000 предметів. Техніка первинного розщеплення орієнтована на відносно тонку і правильну пластину. Серед знарядь найчисленнішими є пластини і вістря з притупленою спинкою різних типів. Представлені також скребачки, часто на пластинах. Різці виготовлені на куту зламаних пластин, численні бокові різці, є трикутні пластини, теслоподібні знаряддя, ножі костьонківського типу (з потовщеним черевцем). Кістяна індустрія представлена мотикою з ребра великої тварини, фрагментованою овальною підставкою з отвором у центрі, а також так звані стрижні з перехватом. На стоянці зафіксовані залишки великого довгого житла підпрямокутної форми з трьома заглибленнями вогнищами. Згідно з реконструкцією, при будівництві такого житла використовувалися кістки мамонта (бивні, великі кістки, зуби), жердини, шкіри. У культурному відношенні пам'ятка репрезентує верхньопалеолітичну к-ру доби середнього етапу верхнього палеоліту, яка, в свою чергу, відноситься до середньодніпровської к.-і. с. доби верхнього палеоліту (Див.: С 20).

Літ.: Борисковский П. И. Очерки по палеолиту Восточной Европы. — М.; Л., 1953. — 231 с.; Палеолит СССР. — М., 1984.

Степанчук В. М.

124. ПЯТКА; ПЯТКА; STOP-RIDGE. Поняття — поперечна перемичка. Плоска сокира, що закріплюється під прямим кутом у тріщині сокирища, має тенденцію до заглиблення. Небезпеку розколювання сокирища зменшують поперечні ребра по боках сокири (Див.: С 51). Сокири з П. є перехідним ступенем у розвитку сокири з вкрапінами до шліфтабу.

Літ.: Блек Е., Грюне Л. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 204.

Гаврилюк Н. О.

Р

1. РАДІОВУГЛЕЦЕВИЙ МЕТОД; РАДИОУГЛЕРОДНЫЙ МЕТОД; RADIOCARBON METHOD. Універсальний метод датування залишків органічних речовин, особливо тих, що походять з арх. пам'яток. Відкритий англійцем У. Ф. Лібі 1946 р. (Нобелівська премія). Після ряду вдосконалень метод одержав широке поширення. У західній арх. радіовуглецевій шкалі надається перевага. У "Словнику-довіднику" датування за Р. М. наводиться у дужках. Воно використовується лише для датування ексоліту. У табл. наводиться відповідність між радіовуглецевою і календарною (сонячною) шкалами (за Р. М. Кларком). На жаль, глибина датування цим методом не перевищує 50 тис. років. В основі методу лежить розрахунок ступеня порушення пропорції C^{14}/C^{12} у речовині в живому і мертвому стані. Оскільки основним джерелом вуглецю C^{14} — радіоактивного ізотопу (період напіврозкладу 5586 ± 30 років) — є дія космічної радіації на атмосферу, то внаслідок ідентичності біо-, фіз-, хімічних властивостей C^{14} і звичайного вуглецю C^{12} їх співвідношення в атмосфері й біосфері протягом існування даного типу організму фіксоване. Однак з моменту смерті біологічного об'єкта поповнення C^{14} в ньому припиняється і внаслідок дії спонтанного механізму радіоактивного розкладу відношення C^{14}/C^{12} поступово зменшується. Таким чином, визначивши вміст C^{14} у даний момент, можна, при відомих швидкості розкладу C^{14} та його початковій концентрації, встановити час, що минув з моменту припинення колообігу вуглецем C^{14} між об'єктом і атмосферою.

Літ.: Блек Е., Грюне Л. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 206; Clark R. M. A calibration curve for radiocarbon date // Antiquity. — 1975. — XLIX. — P. 251 — 266.

Гаврилюк Н. О.

Відповідність датування за радіовуглецевою та абсолютною (сонячною) шкалами (за Р. Ф. Кларком)

Радіовуглецева дата		Календарна дата		Радіовуглецева дата		Календарна дата	
Років тому	До н. е.	До н. е.	Років тому	Років тому	До н. е.	До н. е.	Років тому
50	1900	—	—	2550	600	600	2750
100	1850	1895, 1820	55, 130	2600	650	840	2790
150	1800	1685	265	2650	700	880	2830
200	1750	1650	300	2700	750	925	2875
250	1700	1625	325	2750	800	975	2925
300	1650	1580	370	2800	850	1030	2980
350	1600	1495	455	2850	900	1100	3050
400	1550	1470	480	2900	950	1175	3125
450	1500	1440	510	2950	1000	1250	3200

Продовження таблиці

Радіовуглецева дата		Календарна дата		Радіовуглецева дата		Календарна дата	
Років тому	До н. е.	До н. е.	Років тому	Років тому	До н. е.	До н. е.	Років тому
500	1450	1420	530	3000	1050	1320	3270
550	1400	1400	550	3050	1100	1385	3335
600	1350	1375	575	3100	1150	1440	3390
650	1300	1350	600	3150	1200	1495	3445
700	1250	1315	635	3200	1250	1550	3500
750	1200	1255	695	3250	1300	1595	3545
800	1150	1220	730	3300	1350	1650	3600
850	1100	1170	780	3350	1400	1710	3660
900	1050	1070	880	3400	1450	1770	3720
950	1000	1030	920	3450	1500	1835	3785
1000	950	990	960	3500	1550	1900	3850
1050	900	950	1000	3550	1600	1975	3925
1100	850	880	1070	3600	1650	2035	3985
1150	800	815	1135	3650	1700	2095	4045
1200	750	760	1190	3700	1750	2160	4110
1250	700	720	1230	3750	1800	2230	4180
1300	650	685	1265	3800	1850	2305	4255
1350	600	640	1310	3850	1900	2385	4335
1400	550	595	1355	3900	1950	2455	4405
1450	500	535	1415	3950	2000	2520	4470
1500	450	470	1480	4000	2050	2595	4545
1550	400	430	1520	4050	2100	2670	4620
1600	350	390	1560	4100	2150	2755	4705
1650	300	345	1605	4150	2200	2850	4800
1700	250	290	1670	4200	2250	2910	4860
1750	200	245	1705	4250	2300	2970	4920
1800	150	215	1735	4300	2350	3030	4980
1850	100	155	1765	4350	2400	3095	5045
1900	50 н. е.	130 н. е.	1820	4400	2450	3175	5125
1950	50 до н. е.	60 н. е.	1890	4450	2500	3245	5195
2000	50	0 н. е.	1950	4500	2550	3310	5260
2050	100	95	2045	4550	2600	3370	5320
2100	150	160	2110	4600	2650	3430	5380
2150	200	205	2155	4650	2700	3480	5435
2200	250	270	2220	4700	2750	3530	5480
2250	300	400	2350	4750	2800	3580	5330
2300	350	425	2375	4800	2850	3635	5585
2350	400	450	2400	4850	2900	3685	5635
2400	450	490	2440	4900	2950	3730	5680
2450	500	600	2550	4950	3000	3785	5735
2500	550	755	2705	5000	3050	3835	5785

Закінчення таблиці

Радіовуглецева дата		Календарна дата		Радіовуглецева дата		Календарна дата	
Років тому	До н. е.	До н. е.	Років тому	Років тому	До н. е.	До н. е.	Років тому
5050	3100	3885	5835	5800	3850	4630	6580
5100	3150	3935	5885	5850	3900	4680	6630
5150	3250	3990	5940	5900	3950	4760	6710
5200	3250	4040	5990	5950	4000	4845	6795
5250	3300	4095	6045	6000	4050	4920	6870
5300	3350	4160	6110	6050	4100	4975	6925
5350	3400	4250	6200	6100	4150	5030	6980
5400	3450	4325	6275	6150	4200	5085	7035
5450	3500	4375	6325	6200	4250	5130	7080
5500	3550	4410	6360	6250	4300	5170	7120
5550	3600	4450	6400	6300	4350	5215	7165
5600	3650	4485	6435	6350	4400	5255	7205
5650	3700	4520	6470	6400	4450	5300	7250
5700	3750	4555	6505	6450	4500	5350	7300
5750	3800	4590	6540	6500	4550	5415	7365

2. РАННЄ ТРИПІЛЛЯ; РАННЕЕ ТРИПОЛЬЕ; EARLY TRYPILIE. Ранній період трипільської к-ри мідного віку (Див.: Т 35). У Румунії пам'ятки Р. Т. визначають к-рою Прекукутені (Див.: К 114) (або Докукутені). Відповідає етапу А (за Т. С. Пассек), датується першою половиною IV (першою половиною V) тис. до н. е. Відомо 150 пос. — від Румунського Прикарпаття (найдавніші пам'ятки) до Побужжя на сході. Для кераміки цього періоду характерним є посуд, прикрашений заглибленим орнаментом у поєднанні зі штампом, канелюрами (Див.: К 13), пофарбуванням. Орнамент інкрустувався білою та червоною фарбами. Сусідні к-ри: Боян-Спанцов (Див.: Б 24) Тиса, буго-дністровська (Див.: Б 33), дніпро-донецька (Див.: Д 13), Гумельниця (Див.: Г 55).

Літ.: Мельник В. Г. Ранній етап трипільської культури на території України. — К., 1989. — 224 с.

Відейко М. Ю.

3. РЕБРО; РЕБРО; ARRIS. Грань, що утворилась поєднанням двох гладеньких поверхонь під кутом. З'являються на лезах мечів та кинджалів, рідше — на зовнішній поверхні посудин.

Літ.: Бреї Ж., Трамп Л. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 208.

Говрилюк П. О.

4. РЕКОНСТРУКЦІЯ ЛАНДШАФТІВ; РЕКОНСТРУКЦИЯ ЛАНДШАФТОВ; LANDSCAPE RECONSTRUCTION. Письмове та картографічне відновлення ландшафтів минулого за їх матеріальними слідами, що фіксуються арх. Звичайно здійснюються за окремими групи компонентів. Основний метод історичного ландшафтознавства — галузі історичної географії, що досліджує еволюційні (необоротні) та динамічно-функціональні (оборотні) зміни і стани ландшафтів, які відбувалися у певний історичний час. Зміни природно-територіальних комплексів, які вивчає *історичне ландшафтознавство*, відбувалися спонтанно або під впливом антропогенних факторів (Див.: А 17). Як науковий напрям історичне ландшафтознавство почало формуватися у 70-х роках XX ст.

Літ.: Маршинская Л. И. Палеогеографический словарь. — М., 1982. — С. 21. Жекулин В. С. Историческая география ландшафтов. — Новосиб., 1972. — 170 с.; Жекулин В. С. Историческая география. Предмет и методы. — Л., 1982. — 230 с.; Географічна енциклопедія України. — К., 1990. — Т. 2. — С. 85.

Говрилюк П. О.

5. РЕКОНСТРУКЦІЯ ОБЛИЧЧЯ; РЕКОНСТРУКЦІЯ ЛИЦА; FACE RECONSTRUCTION. Один з методів ідентифікації (Див.: П 2; А 18). Базується на [illegible] черепа та м'яких тканин і має за мету відтворення обличчя на черепі [illegible]

Ранньотрипільська.

Метод розроблений М. М. Герасимовим (1907 — 1970). Користуючись цим методом, він створив понад 200 скульптурних портретів первісних людей, представників стародавніх племен та народів, історичних осіб.

Літ.: *Данилова Г. І., Сегеда С. П. Людина та її реконструкція.* — К., 1985. — С. 29.

Говрахова Н. О.

6. РЕПІНСЬКА КУЛЬТУРА; РЕПИНСКАЯ КУЛЬТУРА; REPINS'KA CUL. К-ра епохи енеоліту (Див.: М 43). Виділена нещодавно О. Т. Синюком. Довгий час р. пам'ятки включали до ранніх дніпромних (Див.: Д 1). Ареал: північно-західні р-ни Приазов'я, Степове Подонцов'я, Степове і Лісостепове Подонцов'я, степ та південь Лісостепової України. Датується кінцем IV — першою половиною III тис. до н. е. Сформувалася у Подонцов'ї на основі середньостогівських (Див.: С 22) та маріупольських традицій (Див.: М 6) при участі неолітичного населення Середнього Дону. Пос.: Університетські I і III на Дону, Олександрія на Сіверському Донці, Роздольне на Кальміусі. Керам. виготовлене з глини з домішками черепашки. Переважають круглодонні та круглотілі горшики, товстостінні з прямими чи відігнутими вінцями. Частина посуду має жолобчастий, рідше — комірцевий вінчик. Трапляються миски. Орнамент наносився на верхню частину посудини: короткі гребінцеві та шнурові відбитки, рідше — наколи, защипи, під вінцями і на них — ямки та зарізи. Орнаментальні елементи утворюють ряди, лінії, зигзаги. Знаряддя праці: креміневі пластини, вінцеві та вінцевобокові скребачки, мідний ніж із підпрямокутним лезом і вузьким черешком, чотиригранне шило. Пох. пам'ятки вивчені погано. Характерні грунтові та підкурганні пох. з витягнутими на спині кістяками (наприклад, частина Дроніївського мог.). Р. керам. знайдена також у підкург. пох. на Лівобережній Україні, разом з дитячими кістяками або у пох. дорослих, що лежали на спині у скорченому стані. Кістяки орієнтовані черепами на схід, частина пофарбована вохрою. Інвентар: в основному керам. Основа господарства, вірогідно, скотарство. Сусідні к-ри: ямково-гребінцевої керам. (Див.: Я 5), нижньомихайлівська (Див.: Н 20). Р. К. змінила ямна к-ра, у формуванні якої вона взяла деяку участь.

Літ.: *Сінюк О. Т., Васильєв И. Б. Памятник Восточно-Европейской лесостепи.* — Куйбышев, 1985. — С. 49 — 61. *Клочко В. Ф. Север степного Поднепровья в эпоху энеолита — бронзового века.* — Днепропетровск, 1984. — 112 с.

Клочко В. С.

7. РЕПЯХУВАТА МОГИЛА; РЕПЯХОВАТАЯ МОГИЛА; REPIANUVATA MOGILA. Кург. скіфського часу. Розташований у 5 км на південний схід від с. Матусів Шполянського р-ну на Черкащині. Висота 2 м, діаметр 44 м. Виявлено дві гробниці — основну та впускну. Основна (гробниця 1) розміщена у центрі на рівні пох. поверхні (Див.: П 99). Мала вигляд прямокутника з дромосом, вхід до якого зроблено у південній стінці. Розміри ями 4,2, глибина — 2,25 м від рівня пох. чернозему, довжина дромоса — 6 м. Пох. оточував материковий викид. У камері — дерев'яний склеп із вертикально поставлених горбалів, вкопаних у канавку на дні пох. Щілини між ними промазані глиною. Вхід у дромос закривався заслоном. Гробниця пограбована. У західній її частині збереглися пох. жінки та підлітка. Кістяк жінки лежав на дерев'яному помості у витягнутому стані на спині головою на південь. При ній знайдено: голова пов'язана з двох рядів намистин, два скроневаих золотих кільця, дві бронзові шпильки, браслет-перев'язь із намистин та амулетів, бронзове дзеркало. Підліток лежав у скорченому стані головою на південь. При ньому — бронзове скроневе кільце. Біля північної стінки виявлено: залізне вістря до списа, вудочка з вудилами та кістяними деталями, залишки сагайдака з бронзовими,

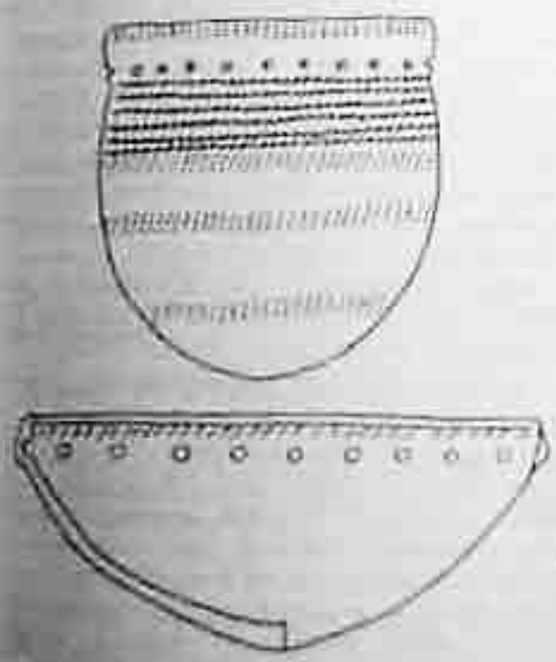

Рогівська к-ра.

кістяними та залізними вістрями до стріл, кістяними цвяшками, кістяною ятаганою та залізною. У заповненні яма — багато намиста. Гробниця 2 була впущена у ямну кург. у 2,5 м на схід від пох. 1. Вона складалася з пох. камери і дромоса, який ішов від неї у північному напрямку. Розміри камери 5 — 4,6 × 3,3 — 4,4 м, висота — 2,2 м. Конструкція дерев'яної гробниці аналогічна гробниці 1. Крім того, ця гробниця мала дерев'яне перекриття. Пох. парне: чоловіче (?) і дитяче. Залишки дорослого лежали вздовж східної стіни на дерев'яному помості головою на південь. Пох. пограбований. При ньому знайдено: залізний кинджал із залишками дерев'яних ніж та з бронзовим наконечником у вигляді орлиної голівки, залізний ніж. Пох. дитини розташовувалося у північно-західній частині гробниці — кістяк лежав скорчено на правому боці головою на південний схід. Речей не було. У північно-східному кутку знайдено: два чорнолощених черпаки грушоподібної форми, дві миски, два горщики, залізний ніж. Біля східної стінки у кавнці: кам'яне блюдо з носиком, шматок сіри, жовтої та рожевої, тут же — друге блюдо, а на ньому два дзеркала: бронзове із залізною ручкою та цільнобронзове. Поряд — багато намистин, серед них — мелена бурштинова. Західніше — дві пані з дерев'яними рукоїтками і предмет у вигляді лопаточки. Можливо, на стінах гробниці висіли дев'ять вуздечок. Проти північної стінки виявлені: бронзове дзеркало із залізною ручкою, сагайдачний набір 1, поруч такий самий набір 2 та залізний ніж. За головою дорослого — залишки шкіри, 4 бронзових жертовних коня, один значний ніж, дещо залізний ніж, залізна бойова сокира. Біля дитячого кістяка залишки з'яти кінських вуздечок. Біля західної стінки — бронзовий античний кратер. У південно-західному кутку гробниці: фасосська амфора, золота обкладинка дерев'яної посудини, чорнолощена корчага, античний червоноглиняний глечик, 2 грушоподібних черпаки, 2 залізних наконечники з бубонцями. Час пох. Р. М. визначається за знахідками у другій гробниці розписного глечика та фасосської амфори другою половиною VI ст. до н. е.

Лiт.: Жебелев С. А., Мошинская Д. П., Гаврилюк А. И. Курганы VI ст. до н. э. у с. Матусы // Скифы в Каллах. — К., 1982. — С. 61 — 63; Мошинская И. П., Найдович Д. П. Исследования на

надаличенских изделий на Ренкомальной Метопе // Скифы в Каллах. — С. 54 — 60.

Гаврилюк Н. О.

8. РЕТУШ; РЕТУШ; RETOUCH. Серія сколів, за допомогою яких робочому краю виробу надавались кінцева форма і необхідні параметри (гострота або затупленість, витягнутість чи інша конфігурація). Розрізняється за способом одержання, морфологічними особливостями, локалізацією і т. п.

Лiт.: Археологический словарь каменного века. — М., 1990. — С. 16.

Стефанчук В. М.

9. РЕФУРГІУМ; РЕФУРГІУМ; REFURGIUM. Укріплене місце, у якому переховувалося якийсь час населення під час небезпеки. В інші періоди не заселювалися.

Лiт.: Фиала Я. Кельтская цивилизация в Чехословакии. — Прага, 1961. — С. 37.

Гаврилюк Н. О.

10. РИЖАНІВКА; РЫЖАНОВКА; RYZHANIVKA. Один з багатих скіфських кург. лісостепової зони України. Досліджувався Д. Я. Самоквасовим. Нем відкрите впускне пох. катакомбного (Див.: К 19) типу, де лежав кістяк молодої жінки на дерев'яному помості головою на захід. При ній знайдено: головний убір — золота стрічка із зображенням менад у танку і смужка з амфороподібними підвісками, золоті сережки з фігурками крилатих левів, дисковидні підвіски. На шиї — намисто, стрічка з рослинним орнаментом. У пох. траплось також 400 золотих нашивних бляшок для одежі, 8 перстнів, золоті та срібні браслети, бронзове дзеркало, шпилька, намисто, фарба, бронзова ситула з носиком у вигляді лева, миска, срібна чаша і посудина із зображенням собак, каміфар, амфора, червоноглиняний глечик, пряслице, чорнолакове блюдечко. Пох. датується другою половиною IV ст. до н. е.

Лiт.: Мелюкова З. А., Гаврилюк А. Е. Скифы VII — IV вв. до н. э. — К., 1983. — С. 244.

Гаврилюк Н. О.

11. РИТОН; РИТОН; RHYTON. Глибока конічна або у вигляді рогу посудина з однією ручкою або без неї. Р. призначений для пиття або відправлення деяких ритуалів. Окремі зразки мають отвір у нижній частині, що закривався пальцем до визначеного моменту церемонії. Р. часто виготовлялися з коштовних металів, мали видовжену форму. Вже типові для н-р грецких о-вів піздні бронзи — для мінськохіладського жи-

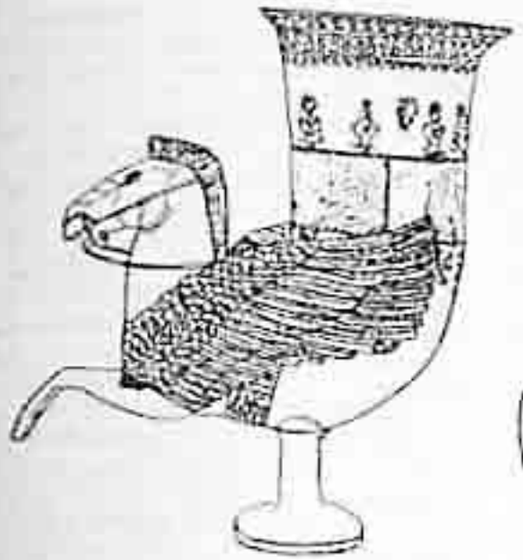

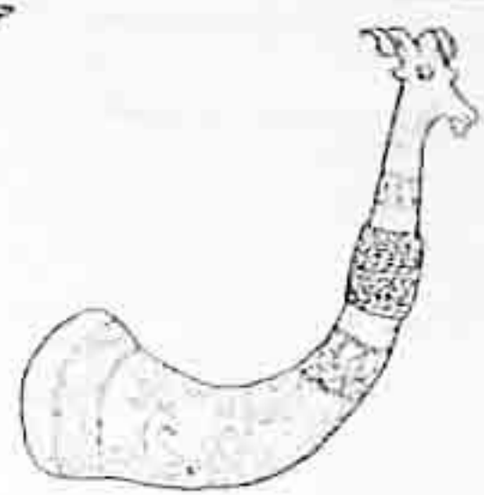

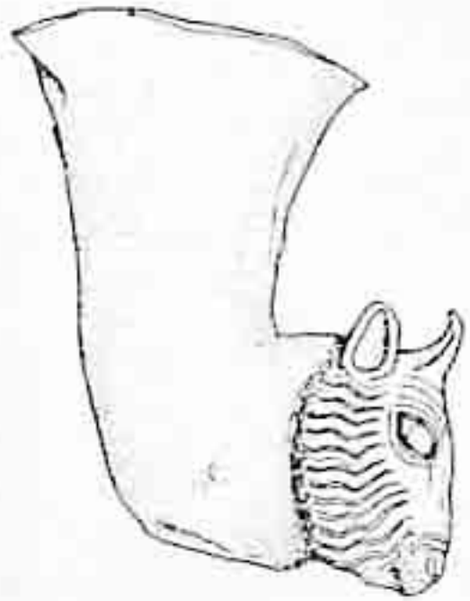

Ритони.

тєлства для періоду Ахеменидів у Персії. В основі форми Р. лежав ріг. Особливо поширені Р. у кочовому середовищі. Трапляються у пам'ятках Північного Кавказу, Прикубання (Р. на ніжці з кург. 4 аулу Улап — V — IV ст. до н. е.). Прикрашені Р. відомі також у пох. скіфської знаті Північного Причорномор'я (Див.: С 37).

Лiт.: Виноградов Ю. А. О ритонах из кургана Бородинского. — ПАВ. — 1993. — С. 66 — 71; Шедевры древнего искусства Кубани. — М., 1987. — 184 с.; Древние сокровища греческих островов Эгейского моря. Каталог выставки. — Л., 1989. — С. 19.

Гаврилюк Н. О.

12. РІЧ; ВЕЩЬ; ARTIFACT. Предмет, який не утримує в собі ніякої мовної інформації, головне джерело в арх.

Дискретний згусток матеріальної субстанції — речовини і твердої форми, сформований та перетворений культурними діями людей. Портативний артефакт, який сприймається як результат будь-яких культурних дій.

Лiт.: Клейн Л. М., Бочкарев В. С., Шер Я. А. и др. Классификация в археологии. — Л., 1990. — С. 8, 65.

Гаврилюк Н. О.

13. РІЧИЩЕ; РУСЛО; RIVER-BED. Частина річкової долини, зайнятої водами протікаючої ріки у міжпаводковий період. Найнижча ділянка річкової долини, по якій тече водний потік.

Дж.: Географічна енциклопедія України. — К., 1989. — Т. 3. — С. 108.

Гаврилюк Н. О.

14. РІЧКОВІ ТЕРАСИ. РЕЧНЫЕ ТЕРРАСЫ. RIVER TERRACES. Є наслідком чергування вивісів і кроїв у долині. Визначаються коливанням рівня моря. Коли рівень моря знижується, ухил ріки і швидкість течії збільшуються, дно поглиблюється. У період підвищення рівня моря ухил менше, ріка тече спокійніше і у долині осідає гравій. У наступний період кроїв гравій буде відсутній; на краю долини може збереглися платформа або терраса з його залишками. Цикл вивісів і кроїв часто залишає сумісним з коливанням клімату у плейстоцені (Дж.: П 72) і, також чаших, виробити відносне датування (Дж.: Д 3) шарів у гравії на терасах. Пізніші стадії скиду річкових долин, що простежуються вздовж течії на значній відстані, можуть розглядуватися як ярусні від 1 м до багатьох сотен метрів над тальвегом (Дж.: Т 3) долини.

Дж.: Мерзлякова Л. Н. Палеогеографический словарь. — М., 1990. — С. 225.

Гаврилюк Н. О.

15. РІВ КУРГАНУ. РОВ КУРГАНА. DITCH (FOSSE) OF BARROW. Заглиблення у вигляді чарнолі, що обмежує зовнішній шанс кург., або лінійний прогін навколо головного сих. У деяких випадках шанс створювався за рахунок землі з рову. Але частіше він мав ритуальне значення. Тому можливо фіксувати не тільки наявне рів, а й перемитий, до найбільш зосереджуються матеріальні сліди ритуалу — залишки тризни, жертвоприношень тощо. Крім цієї відмінності відсутні, наприклад від оточуючого простору, рів з перемитими є й пам'ятники світу людиною (перекопи — міст між світами).

Дж.: Станкевич В. С. О некоторых чертах погребального обряда Среднего Поднепровья // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Днепропетровск, 1989. — С. 106 – 107.

Гаврилюк Н. О.

16. РОГАЛИНЬКО-ПЕРЕДІЛЬСЬКА ГРУПА. РОГАЛИНЬКО-ПЕРЕДЕЛЬСКАЯ ГРУППА. ROGALYNKO-PEREDILSKA GROUP. Група пам'яток фінального мезоліту (Дж.: П 18). Кремнієві пам'ятки Біля кут. Рогалин (нині с. м. с. Петрівка Сокирянського р-ну Буковинської обл.) були відкриті у 30 — 50-х роках С. А. Лаптєвим, досліджені О. Ф. Гаврилюк, М. І. Терасенком та В. Ю. Виборним (всього 16 пам'яток). Ареал мезорічка лежить притоків Сіверського Дністра-Айдар та Єкуть. Датується 12 — 10 тис. р. тому. За геологічними даними та типологією крем'яного інвентаря належать до лінії культурних традицій. Перша (Рогалин VII, IX, V, можливо, VI) відносяться до *епіпалеолітичного* (Дж.: Г 40) шляху розвитку кам'яної індустрії. Друга (Рогалин II, IV, XII, можливо, III, Передільська I, II, Рогалин-Ясенівська) — до *епімезолітичного* шляху розвитку кам'яної індустрії. Походження пам'яток першого типу можна пояснити з стоянками Каштанка балка на Нижньому Дніпрі та Федорівка (Дж.: Ф 7) (1 шар) у Північному Приазов'ї і пов'язане з кам'яновалкінською к-рою (Дж.: К 1). Пам'ятки другого типу, що належать до *рогалинсько-шарнокінської* культурної обл., виникли на основі індустрії пам'яток типу верхнього шару Борщівки II — Ворона I при впливі носіїв кам'яновалкінських традицій. Стоянки Р.-П. Г. розташовані на долинних, схильових, річкових та балкових, мікрічкових плоскорних, вулканічних фаціях (Дж.: Ф 5). Скупчення кам'яних знарядь та кістки тварин, іноді із заглибленнями вогнищами, можуть бути інтерпретовані як залишки кам'яних жител або кострових споруд. У кам'яній індустрії переважала пластичність техніка розщеплення одно- та двоплощадкових призматичних або торцевих нуклеусів, переважання серед знарядь скребків, типовість різців на зламі пластин, бічних сегментів та подвійних, гострокутних серединних і кутових косих зубців та трапецеподібних, слабкими ретушшю. Але якщо у складі пам'яток епіпалеолітичного шляху розвитку трапецієвих знаряддь кількість вістрі, трикутників, мікропластинок з притупленим краєм, то у інвентарі пам'яток епімезолітичного типу мікролітів дуже мало і крім зазначених вище є ще кілька трапецій з ретушшю по верхній основі. Пам'ятки епімезолітичного типу мають виробів палеолітичного походження: відбиття з черенками, дві жіночі стилізовані статуетки з каменю, жіноче зображення, виконане на ретушері, "чаші" на дисковидному підставку і солярне зображення з дрібних кісок. Економіка пам'яток Р.-П. Г. адаптована до лісостепового ландшафту і базувалась на полюванні на лісного напівкопитного зоо та мисливського бізона. В жіночих лиходовинах по вирізу (Дж.: Л 25) та знаряддя

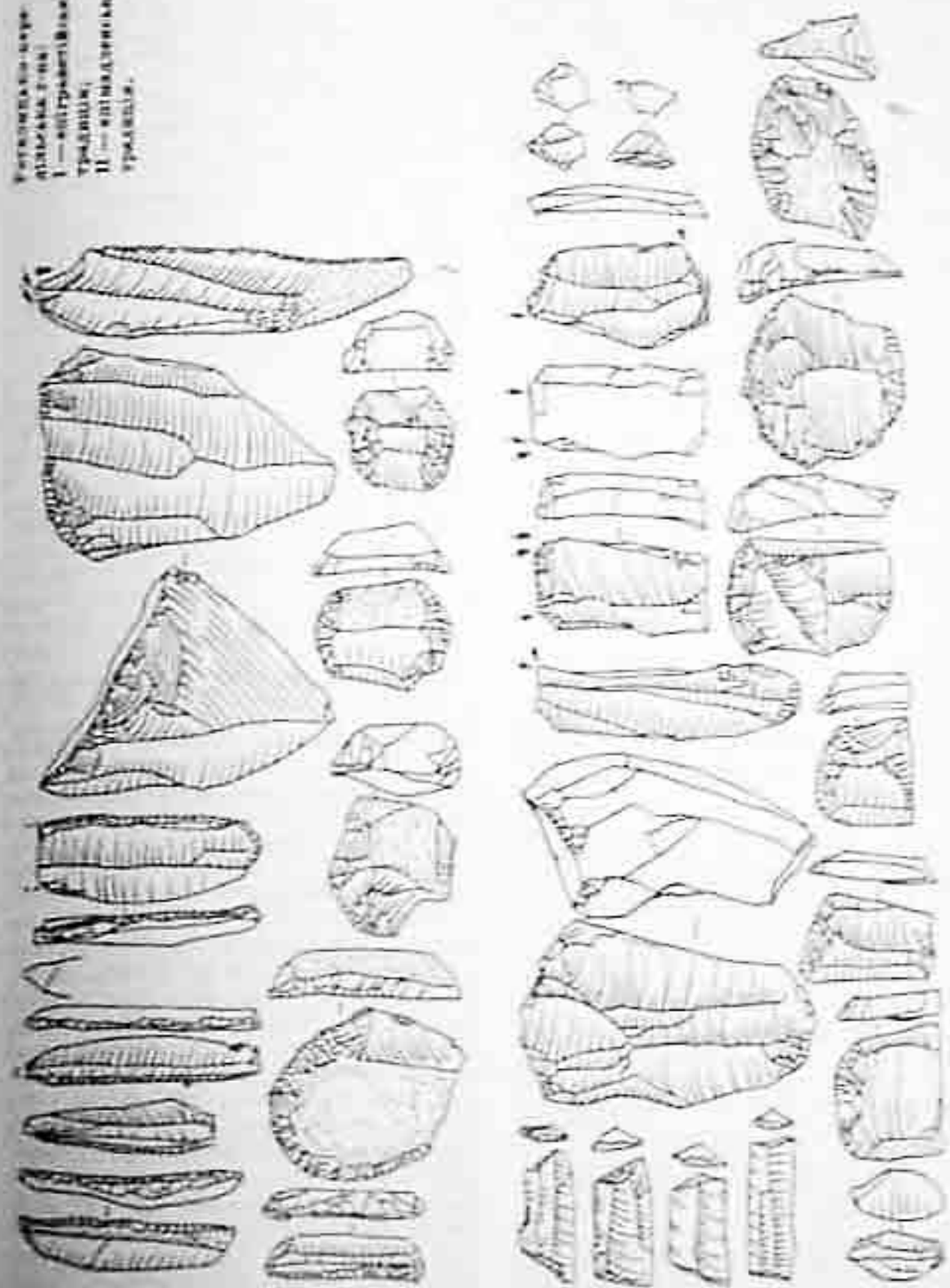

Рогалинько-передільська культура: I — індустрія; II — епіпалеолітичні традиції; III — епімезолітичні традиції.

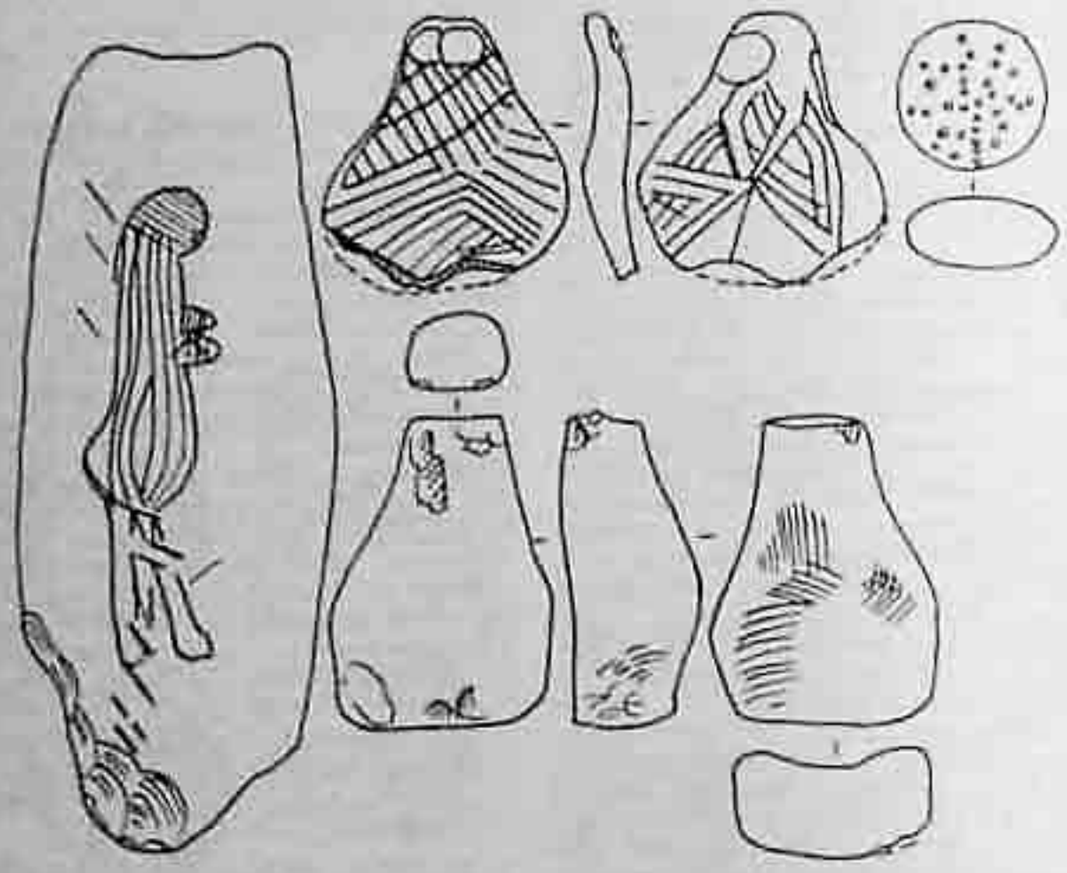

Рогальсько-передільська г-па — (мистецтво).

плейстоценового фауністичного комплексу зазначені пам'ятки перестають існувати. У мезолітичні часи (Див.: М 24) технологічні надбання впіграветської індустрії були сприйняті населенням пам'яток типу хут. Шевченко, а епімадленські риси відбилися у розвитку кам'яної індустрії пам'яток типу Тепле, яка є складовою частиною південноросійської степової області мезоліту.

Літ.: *Гершко А. Ф.* Некоторые итоги [illegible] // Сборник статей ЛГПИ им. Т. Г. Шевченко: История, [illegible]. — Луганск, 1993. — С. 112 — 119; *Ломакина Е. А.* Палеолитическая стоянка [illegible] // Памятники [illegible]. — К., 1947. — Т. 1. — С. 283 — 287.

Гершко О. Ф.

17. РОЗДОЛЬНЕ; РАЗДОЛЬНОЕ; ROZDOL'NE. Багатошарове пос. з матеріалами неоліту, бронзи і середньовіччя біля с. Роздольне Старобешівського р-ну Донецької обл. Займає першу надзаплавну терасу правого берега р. Кальміус. Загальна площа пам'ятки 5000 м². Досліджувалась О. Г. Шапошниковою 1965 р., Н. С. Котовою та О. В. Тубольцевим 1991 р. Відкрито 800 м². Під шаром дерну лежить гумусований суглинок, у верхній частині якого трапляються прошарки щебеню разом з матеріалами салтівської к-ри середньовіччя. У нижній його частині, на глибині 60 — 100 см, розміщувалися залишки будівельних споруд та матеріали раннього періоду зрубної к-ри (Див.: З 32) епохи пізньої бронзи. Одно- камерні та багатокамерні будівлі розміщувалися ближче до річки. Вони мали підпрямокутну форму, кам'яні фундаменти і глинобитні стіни. Знайдено: кам'яні розтирачі, кулі, уламки сокир-молотів, кістяні шила, прислиці, лощила, бронзовий ніж. Нечисленний посуд мав плоске дно, ребрчастий тулуб. Багато неорнаментованого посуду. Орнамент — валиковий та прокреслений. У верхній частині світло-брунатного суглинку, який лежав нижче (потужність 0,80 м), також знайдено нечисленну кераміку епохи пізньої бронзи. У середній його частині розміщались матеріали епохи енеоліту: репинської (Див.: Р 6), скелянської (Див.: С 33) та квітнянської к-р (Див.: К 29). Вони фіксуються залишками короткочасних стоянок. Репінські матеріали концентруються ближче до ріки і датуються першою половиною III тис. до н. е. Вони включають фрагменти керам. з високими необчастими вінцями, шнуровим та гребінцевим орнаментом. Скелянські матеріали (друга — третя чверть IV тис. до н. е.) зосереджені у середній частині пам'ятки і представлені керам. з прокресленою орнаментацією, кремінними виробами. У західній частині пос. знайдений квітнянський посуд (друга половина IV — початок III тис. до н. е.). Це залишки горщиків з високою шийкою, орнаментовані довгими гребінцевими штампами. Приблизно на одній глибині зі скелянськими, ближче до річки, виявлені фрагменти посуду другого періоду азово-дніпровської к-ри (друга — третя чверті IV тис. до н. е.) (Див.: А 4), орнаментовані штрихкутними наколами. У нижній частині суглинку, у віддаленій від ріки частині пам'ятки, зосереджені матеріали епохи пізнього неоліту (Див.: Н 15) (кінець V — початок IV тис. до н. е.). Вони мають синкретичний характер, поєднуючи риси пізньої сурської (Див.: С 88) і нижньодонської (Див.: Н 19) к-р. Переважає керам. з комірцевими або плавно відігнутими низовні вінцями; орнамент: наколи стрічками, гребінцеві відбитки. Трапляються різноманітні кременеві вироби.

Літ.: *Шапошникова О. Г.* Багатошарове [illegible] поблизу Роздольне на р. Кальміус // Археологія. — 1970. — Т. 23. — С. 142 — 151; *Котова Н. С., Тубольцев О. В.* Поздняя сурская культура и ее [illegible] // Древности степного Приазовья и Крыма. — Запорожье, 1992. — С. 8 — 23.

Котова Н. С.

18. РОЗКОПАНА МОГИЛА; РАСКОПАННАЯ МОГИЛА; ROZKOPANA MOGILA. Багатий скіфський кург. середини V ст. до н. е. (Див.: С 37). Входив у курганну групу Баби поблизу с. Михайлово-Апостолове Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. Пох. здійснене у двокамерній катакомбі. Пограбоване. Знайдено: частини бронзових гідрій (посудини для води, на ручці одної з них — рельєфне зображення сірени), бронзовий чотирирісковий світильник, фрагменти срібного кілька, чорнофігурного скіфоса, обломки дерев'яної посудини (олень, голова кабана, кінська нога), нашивні бляшки (заяць, леви).

Літ.: *Ильинская В. А., Терпиловский А. Н.* Скифы VII — IV вв. до н. э. — К., 1983. — С. 90 — 92.

Гаврилюк П. О.

19. РОЗКОПКИ; РАСКОПКИ; EXCAVATION. Дослідження арх. пам'ятки (Див.: П 19) з метою не лише збору арх. матеріалу, а й визначення його положення відносно споруд, будівель. Дослідження арх. пам'ятки вважається необхідним, якщо йому погрожує знищення у ході господарської діяльності або за якихось інших причин. На проведення Р. фахівці повинні мати Відкритий лист (Див.: В 25). Р. необхідно проводити з великою обережністю, намагаючись не тільки зберегти знахідки, а й зафіксувати їх положення. У ході робіт необхідна графічна та фотографічна фіксація усіх об'єктів. По закінченні складається докладний звіт, який довічно зберігається у Науковому архіві організації, що видала Відкритий лист. Арх. матеріал, одержаний у ході Р., передається до державного музею. Обов'язок автора — якомога швидше опублікувати знайдений матеріал. Прийнято, що авторські права на матеріали, одержані у ході Р., зберігаються 5 років (Декларація ООН 1956 р., Нью Делі).

Гаврилюк П. О.

20. РОЗПИСНИЙ (МАЛЬОВАНИЙ) ОРНАМЕНТ; РАСПИСНОЙ (РИСОВАНЫЙ) ОРНАМЕНТ; PAINTED DECORATION. Орнамент, який наносився на поверхню посуду різними фарбами.

Гаврилюк П. О.

21. РОЗПИСНОЇ (МАЛЬОВАНОЇ) КЕРАМІКИ КУЛЬТУРА; РАСПИСНОЙ КЕРАМИКИ КУЛЬТУРА; PAINTED POTTERY CUL. Неолітична к-ра (Див.: Н 15) виділена М. Ф. Потушняком. Ареал: Закарпаття, частково — східна Угорщина, північно-західна Румунія, східна Словаччина. Назва за орнаментом кераміки. Датується другою половиною V тис. до н. е. Проблема походження ще не вирішена. Пос. розміщувалися по берегах річок, на підвищеннях серед боліт, у передгір'ях Карпат і мали площу 2 — 3 га (Дякове-Мондичтог, Дрісіно, Рівне). Житла та господарські споруди групувалися по 2 — 3 безсистемно. Поруч з ними господарські ями, глинобитні печі. Житла — овальні одно- та багатокамерні напівземлянки площею від 12 до 60 м² з каркасною основою, де стовпи підтримували плетені стіни і дах. Печі — глинані та відкриті вогнища. Плосколок-

Ранньоскіфські (кельтські) кераміка к-ра

на кухонна та столова кераміка виготовлена з глини з домішками шамоту, піску, дрібного піску. Кухонний посуд представлений слоїками сферичної, конічної та циліндроподібної форми, мисками напівкулястими та конічними, сковородами. Орнамент: сальцеві шнури, насічки, подвійні напівсферичні валіки. Численна столова кераміка, виготовлена з добре відмулюваної глини і вкрита червоно-брунатним ангобом, іноді — рожевим. Переважають конічні, округлі та S-подібні миски, миски на конічних та циліндричних підвісках, горщики з високою шийкою, округлим або чотиригранним тулубом, мініатюрними ручками і валиком на шийці, чотирикутні чаші на підвісках, склянки. Орнамент: розписи чорною фарбою, на пізньому етапі — білою та темно-червоною. Є антропоморфний посуд. Знаряддя праці виготовлені з обсидіану, на пізньому етапі — з кремню і кришталю. Нуклеуси пірамідальні, конічні та аморфні. З середніх пластин робили ножі, різці, вкладиші до серпів.

Трапляються кінцеві скребачки та подвійні з широких пластин і масивних відщепів. Наконечники стріл виготовлені з загострених ромбоподібних пластин. Поширені сокири, тесла з сланцю, ергаліту. Тесла трапецієподібні, конічні та прямокутні. Глиняні грузила для сіток. Наконечники мотик виготовлялися з пісчанику. Поширені овальні зернотерки, глиняні прясличка, розбічні й округлі намистини, кам'яні амулети. Знайдені жіночі глиняні статуетки. Головні заняття, ймовірно, землеробство та скотарство. Сусідні к-ри — буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки. Змінила полтавська к-ра.

Літ.: *Археологія* Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 217 — 220. *Археологія* Української ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 220 — 221.

Кононенко Н. С.

22. РУБЛЕНА З КОЛОД ОСНОВА; РУБЛЕННАЯ ИЗ БРЕВЕН ОСНОВА; TIMBER LACING. Техніка укріплення кам'яних та земляних валів (Див.: В 1) дерев'яним каркасом. Використовувалася у другому місті Трої, на мінойських та мікенських спорудах. У помірній смузі Європи її використання починається з оборонних споруд к-р пох. урн IX — VIII ст. до н. е. Р. К. О. відомі на багатьох великих городищах гальштатського (Див.: Г 5) та латенського (Див.: Л 4) періодів. З однією з форм валу з Р. К. О. — "*гальською стіною*" — *Цезарь* зустрівся під час військових дій проти кельтських (Див.: К 31) племен. "Гальська стіна" не мала вертикальних колод. Вона представляла собою каркас із поздовжніх та поперечних колод, у місцях перетину збитих залізними цвяхами. Кожний ярус колод відокремлений від іншого шаром каміння або землі. Вал насипаний з каміння і облицьований сухою кладкою, з якої виступають кінці поперечних колод. При пожежі вал на Р. К. О. перетворювався у заскловане укріплення. Р. К. О. відома на лісостепових городищах скіфського часу з VI ст. до н. е. (Див.: Ю 1). У вітчизняній арх. частіше використовується термін "*дерево-земляні укріплення*".

Літ.: *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 33.

Гавриленко Л. О.

С

1. САБАТИНІВСЬКА КУЛЬТУРА; САБАТИНОВСКАЯ КУЛЬТУРА; SABATYNIVS'KA CUL. К-ра епохи пізньої бронзи (Див.: Б 31). Тривалий час розглядалася як етап розвитку пізньоямної (Див.: З 32) к-ри в Україні. Термін С. К. введений Н. М. Погребовою наприкінці 50-х років. Своєрідність і самостійність С. К. підкреслювали В. Л. Рябалова, І. Т. Черников, І. М. Шарафутдінова. Зараз існування С. К. признається більшістю дослідників. Епонімна пам'ятка — багатошарове пос. Сабатинівка на Південному Бузі, верхній шар якого дав назву усій к-рі. Пос. досліджувалося у 30 — 40-х роках О. В. Добровольським, О. Ф. Лагодовською, П. В. Харламповичем. С. К. займає степові простори від гирла Дунаю до Правобережжя, включаючи Крим (крім гірської частини). У межах С. К. виділяються кілька локальних груп, серед яких найвідомішими є східний (Придніпровський) і західний (Буго-Дністровський) варіанти. Центр С. К., що датується XIV — XII ст. до н. е., знаходився у Правобережжі — Поінгуллі-Побужжі. Походження С. К. пов'язують із попередньою місцевою к-рою багатопружкової кераміки (Див.: В 1), яка є основним, але не єдиним компонентом. Поруч з нею певну роль у формуванні С. К. відводять к-рам — зрубній на сході і Монтеору (Див.: М 66) на заході. Пам'ятки С. К. представлені пос., пох., кладами, бронзоливарними майст. Відомо кілька сотень пос., але великими площами розкопані лише Сабатинівка, Вікторівка III, Болград, Ташлик, Степове, Анатоліївка, Новорозанівка. Розташовані вони біля річок на невисоких терасах, на краю плато. Характерна висока густота поселень, розташованих на відстані 2 — 3 км одне від одного. Їх площі становили від 0,5 до 4 га, хоч існують і більші — до 18 га (Ташлик). Переважає вуличне планування (Див.: П 61) із забудовою в один — два ряди. Відомі пос. з нечітким плануванням та багатокамерними будовами. Більшість будівель споруджені з каменю та глини, житла наземні або із заглибленими основами. Складалися вони з 1 — 3 прямокутних приміщень площею від 20 до 70 м². Перекриття підтримувалися стовпами, ями від яких помітні у підлозі. Дахи — одно- та двосхилі. У приміщеннях робилися вогнища або печі у вигляді вимостки каменю, глинобитні, подові або із склепінням. Відмінною рисою С. К. є зольники, які мають вигляд курганоподібних насипів діаметром від 5 до 20 м. У заповненні — попіл, вугілля, кістки тварин, фрагменти посуду, культові вироби (*глиняні кульки*). Припускають, що зольники були святилищами, осередками роду, у яких відбивалися уявлення про культ вогню, домашнього вогнища, ідеї відродження. Пох. С. К. впускали в уже існуючі кург. — від одного — двох і більше. Характерні грунтові ями різних розмірів та глибин, але є й пох. у кам'яних ящиках та ямах з підбоями. Перекриття могил робилося з дерева, каменю. В обряді пох. переважає сильно скорчене положення померлих на боку головою на схід. Відомі кремовані пох. Інвентар складався з одного — двох горщиків, іноді трапляються залишки жертовної їжі. У кухонній кераміці переважають слоїкоподібний посуд, горщики, сковорідки. В орнаментальних композиціях чільне місце посідають наліпні валики. Столовий посуд представлено чашами, келихами, глечиками, черпаками. Серед кам'яних виробів необхідно назвати зернотерки, курантя, розтирачі, а також знаряддя, пов'язані з бронзоливарним виробництвом: рудотерки, молоти, вбрання, ковадла, знаряддя праці, зброї, прикрас (Вознесенська, Капулівська, Красномаяцька знахідки). Кістяні вироби представлені знаряддями для обробки шкір, зокрема: тупинами, лощилами, *кольцями* для вичинки шкіри, звичайними проколками, шилами, ручками, гребенями. Особливу групу кістяних предметів становлять вістря до стріл та пралі у вигляді стрижня з овальними або округлими отворами. Бронзові вироби відомі в основному із скарбів карпато-трансільванського або балкано-дунайського походження. Найпоширенішими є вироби: серпи, ножі, кинджали, сокири, вістря до списів та стріл, шпильки, ажурні підвіски, браслети. У господарстві носіїв С. К. значну роль відігравали землеробство, розвинуте скотарство з переважанням великої рога-

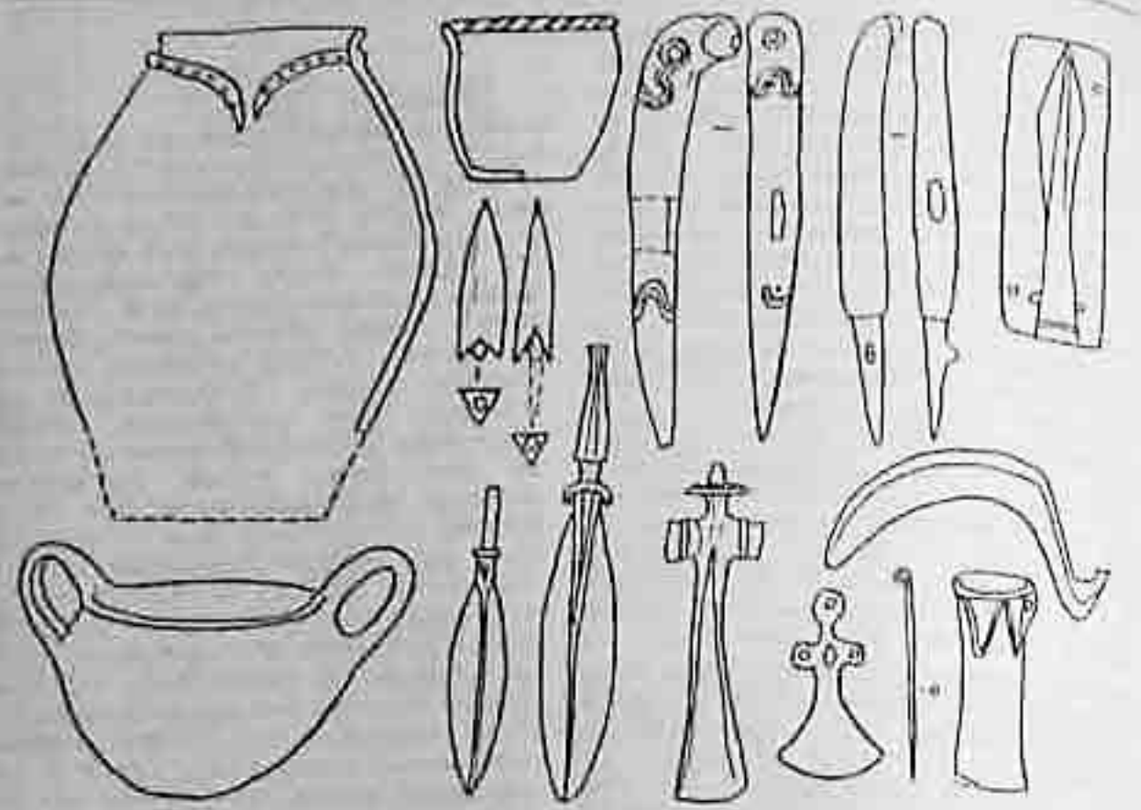

Сабатинівська к-ра.

тої худоби. З С. К. розвиваються білозерсько (Див.: Б 13) -тудорівські пам'ятки Північного Причорномор'я.

Літ.: *Шарафутдинова Н. Н.* Степное Подонье в конце первой эпохи бронзы. — К., 1987. — 160 с.; *Черняков И. Т., Сенко-Денисова* Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. — К., 1988. — 110 с.; *Археология Украинской ССР.* — К., 1985. — Т. 1. — С. 483 — 488; *Березанская С. С., Овчинников Н. В., Черняков И. Т., Шарафутдинова Н. Н.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — С. 83 — 116.

Мацюпка С. В.

2. САВРОМАТИ; САВРОМАТЫ; SAUROMATIANS. Давньогрецька назва великого масиву кочових племен *східноіранської мовної групи*, які мешкали у VI — III ст. до н. е. на території степів Євразії від Приуралля до Дону і передгір'їв Кавказу. Перші відомості про С. дає *Геродот*, називаючи їх східними сусідами скіфів (Див.: С 35). За Геродотом, С. брали участь у перехньоазійських походах скіфів і були їх союзниками під час скіфо-перської війни. У подальшому етнонім С. трапляється у багатьох давніх авторів. С. не були прямими предками сарматів, к-ри яких існувала на території України, але їх аборигенному етапі свого існування вони взяли участь у формуванні ранньосарматської к-ри. Нащадками С. вважаються *сіраки* (сарматські племена Прикубання). З III ст. до н. е. пам'ятки С. не простежуються.

Літ.: *Смирнов К. Ф.* Савроматы. — М., 1984. — 220 с.; *Смирнов К. Ф.* Сарматы и утверждение их политической гегемонии в Скифии. — М., 1984.

Симоненко О. В.

3. САГАРІС; САГАРИС; SAGARIS. Бойова сокира скіфів (Див.: С 37). Така сокира згадується у легенді про походження скіфів, серед священних дарів, що впали з неба (Див.: С 35). Кілька С. знайдено у пох. знатних скіфських воїнів. Звичайно ці сокири мали вузьке лезо, круглу *проушину* та чотиригранний або круглий *обух-молоток*. Іноді (кург. біля Аксютинець, Цукур-Лиман) вони прикрашалися зображеннями, виконаними у звіриному стилі (Див.: З 12).

Літ.: *Граков Б. Н.* Скифы. — М., 1971. — С. 93.

Гаврилов П. О.

4. САРКОФАГ; САРКОФАГ; SARCOPHAGUS. Масивна кам'яна труна. Її назва походить від sarkophagos — поглинаючий тіло. С. з'являються у скіфських пам'ятках Криму (Див.: К 117).

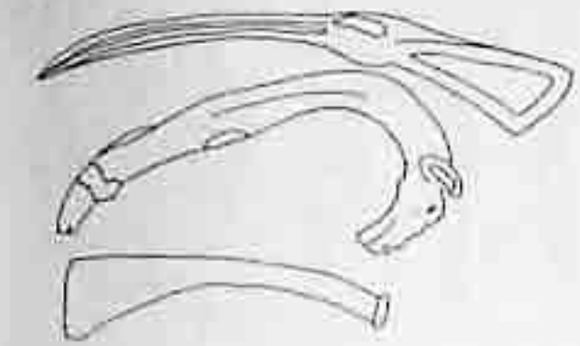

Сагаріс.

Літ.: *Словарь* иностранных слов. — М., 1964. — С. 576.

Гаврилов П. О.

5. САРМАТИ; САРМАТЫ; SARMATIANS. К.-і. с. кочових племен, які мешкали у III ст. до н. е. — IV ст. н. е. на великій території степів від Західного Казахстану до Дунаю, у Добруджі та Альфольді. Відноситься до східноіранської мовної групи. Походження не з'ясоване. Деякі дослідники (К. Ф. Смірнов, М. Г. Мошкова) вважають С. нащадками савроматів (Див.: С 2). Інші (В. П. Шилов, О. С. Скрипкін, Б. А. Рыбаков, Д. О. Мачинський, О. В. Симоненко) дотримуються думки щодо їх центральноазійського походження (дахо-усунсько-масагетське). У античній письмовій традиції С. іноді помилково називають савроматами. За традиційною хронологією, запропонованою Б. М. Граковим, виділяються чотири етапи, або к-ри С. — *савроматський*, або *блюменфельдський* (VI — IV ст. до н. е.), *ранньосарматський*, або *прохорівський* (III — II ст. до н. е.), *середньосарматський*, або *сусловський* (I ст. до н. е. — I ст. н. е.), *пізньосарматський* (II — IV ст. н. е.). О. С. Скрипкіним виділено три к-ри С. к.-і. с.: *ранньосарматська* (III — I ст. до н. е.), *середньосарматська* (I — середина II ст. н. е.), *пізньосарматська* (друга половина II — перша половина IV ст. н. е.). Основні союзи племен С. відомі за письмовими джерелами — *роксолани*, *алани*, *аорси*, *сіраки*, *алани*. По *Танаїсу* (Дону) Сарматія розподілялася на Азійську (на схід від Дону) та Європейську. Економічний уклад — рухоме кочове скотарство. Соціальний устрій — родоплемінний, суспільний устрій — ранньокласова організація з елементами державності, "кочова імперія". У середині III ст. н. е. С. підпали під навалу готів (Див.: Г 30), частково увійшли до їх об'єднання. У IV ст. н. е. вони були розгромлені гуннами, частково знищені, а пізніше асимільовані останніми.

Літ.: *Граков Б. Н.* Первобытные кочевники у сарматов // ВДИ. — 1947. — № 8; *Скрипкин А. С.* Аланская Сарматия. Проблема археологии и ее исторический аспект. — Саратов, 1990.

Симоненко О. В.

6. САРМАТСЬКА КУЛЬТУРА; САРМАТСКАЯ КУЛЬТУРА; SARMATIANE CUL. К-ра сарматських племен (Див.: С 5), пам'ятки якої розташовані на великій території від Західного Казахстану та Уралу до Дунаю. Датується III ст. до н. е. — IV ст. н. е. Виділяються три етапи існування. *Ранньосарматська к-ра* (III — I ст. до н. е.) поширена у степах від Приуралля до Дніпра. Єдиний тип пам'яток — впускні (рідше — основні) кург. пох. Пох. споруда — прямокутна яма, інколи — підбої та катакомби (в основному у Поволжі та Прикубанні). Кістяки покладено витягнуто на спині, орієнтовані на південь (у Північному Причорномор'ї — північ, Прикубанні — схід, захід). Характерно поміщення у могилу частин туші вівці. Пох. одиночні або парні. Датуючі речі — мечі з серпоподібним навершям, фібули латенської схеми, плоскі з валиком по краю бронзові дзеркала, круглодонна (Приуралля) і плоскодонна ліпна керам., срібні позолочені фалари (Див.: Ф 1) з рослинним орнаментом, шоломи (Див.: Ш 12) західноєвропейських типів. Ранньосарматські пам'ятки Азійської С. ідентифікуються з *персами* (А. С. Скрипкін), Прикубання — з *сіраками* (В. В. Виноградов), Північного Причорномор'я — з *роксоланами* і *язигами* (О. В. Симоненко). *Середньосарматська к-ра* (I — середина II ст. н. е.) при збереженні східної межі к-ри вздовж Уралу, на заході поширилася до Дунаю, на півдні — до передгір'їв Криму і Кавказу, на півночі — заходить у лісостеп до широти Києва та Воронежа. Відміна у пох. обряді цього періоду — переважання основних пох., що нерідко групуються у великі мог. — Бережновка, Биково, Калиновка у Поволжі, Новий, Жутово, Височино у Подонні, Підгороднє, Анжер-

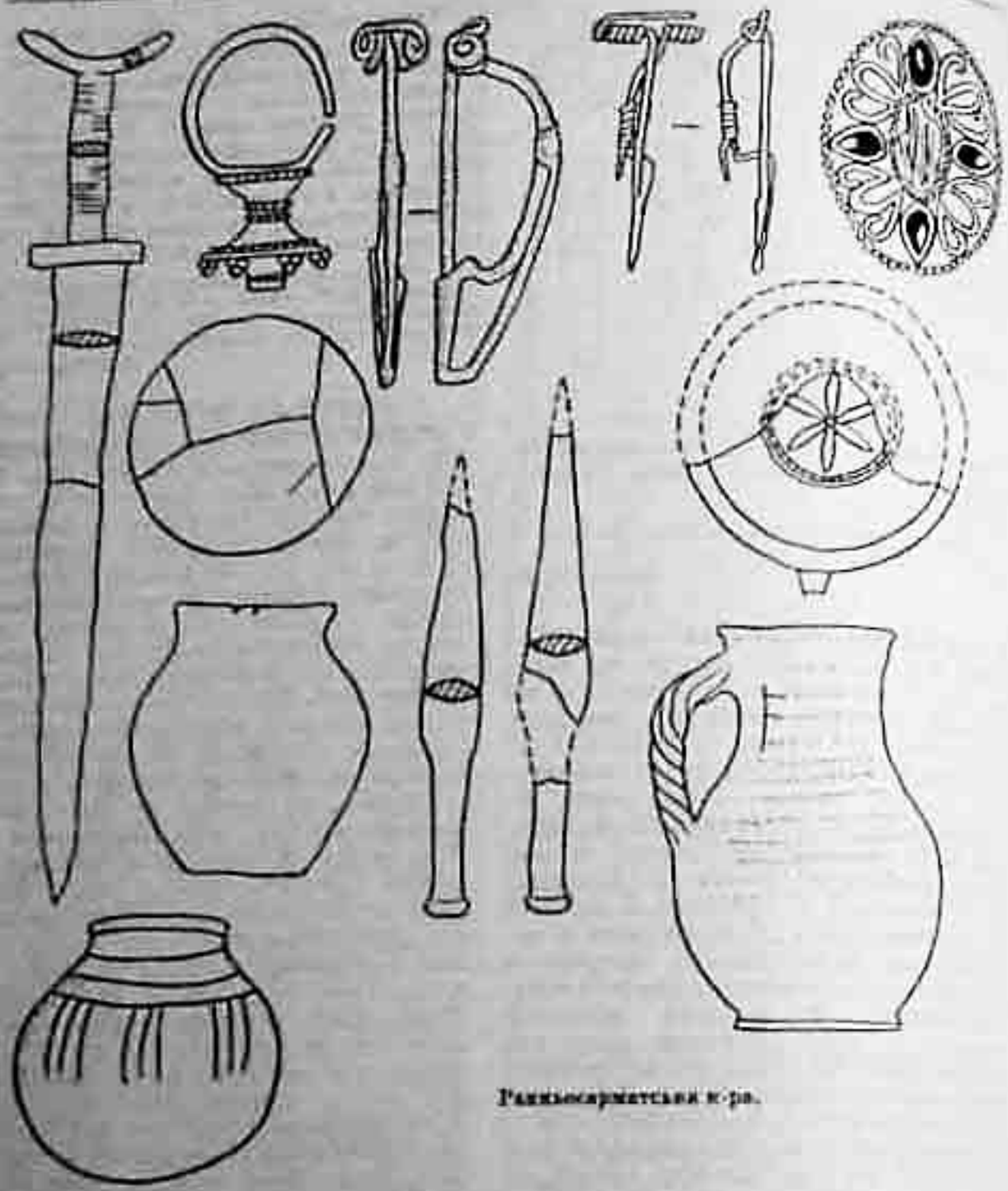

Раннєсарматська к-ра.

ниць. Усть-Кам'янка у Північному Причорномор'ї. Мог. налічують 80 — 120 насипів. З'являється новий тип пох. споруди — квадратна яма з положенням тіла на підтяжках. Домінує орієнтація по шляхах (у Північному Причорномор'ї — на північ). У матеріальній к-рі виникає ряд інновацій — мечі з кільцевим навершям, прикраси у поліграмному "бурмало-залотному" стилі, бронзові дзеркала з зооморфними ручками, лучкові пін'єні фібули, фібули мелітських типів (Див.: Ф 9), дзеркала-підвіски з ушком у центрі (Див.: Д 8). Ліпний посуд — плоскодонний. Гончарний представлений сіроглиняною меотською та червоноглиняною античною керам. Різноманітні прикраси з золота, срібла, бронзи — гривні, браслети, фібули, сережки, намистини, бляшки, намисто, кулони. Значно поширений імпорт: чорнолаковий посуд, скляні посудини, срібні і бронзові італійські та провінційно-римські посудини (таци, глечики, кашпо), китайські вироби (дзеркала, зброя). З'являються багаті пох. (Хохлач,

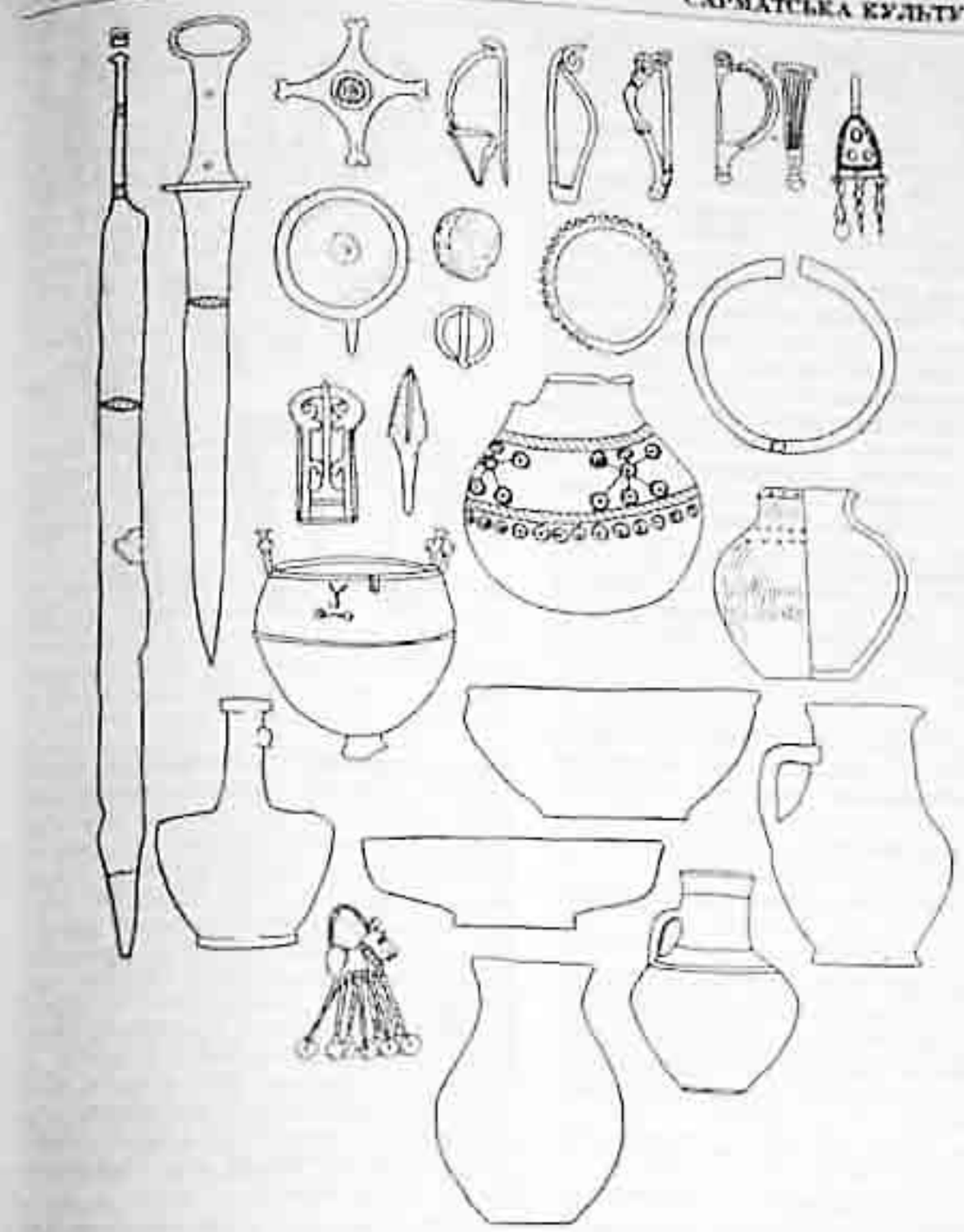

Середньосарматська к-ра.

Садовий, Дачі, Жутово, Ногайчинський, Соколова Могила, Пороги). Походження середньосарматської к-ри пов'язується із західньо-середньоазійським, алтайським регіонами, носії середньосарматської к-ри ідентифікуються з аланами. *Пізньосарматська к-ра* (друга половина II — перша половина IV ст.) займає ту саму територію, що й середньосарматська. Лише на рубежі II — III ст. н. е. степи центральної частини Північного Причорномор'я і Прикубання спустошуються, а пізньосарматські пам'ятки концентруються у волго-донських степах та у Північно-Західному Причорномор'ї. Поряд з кург. пох. з'являються грунтові (Холмське, Нові Бедрині, Старі Куковешти та ін.). При збереженні прямо-

кутних км набувають поширення підбої й катакомби (останні — з середини III ст. н. е.). Переважає орієнтація на північ. Між окремими регіонами з'являються відмінності у матеріальній к-рі: на сході помітний вплив Північного Кавказу, на заході — римських провінцій і черняхівської к-ри (Див.: Ч 5). Датуючі речі — довгі мечі, часто з поліхромним навершям та нефритовими скобами на піхвах, дуги з кістяними накладками, двочленні дугові та увігнуті підв'язані фібули, прикраси, виготовлені у пізньоримському *"германському" стилі*, фацетовані пряжки та інші ремінні гарнітури, дзеркала-підвіски з візерунком або центральною петлею, пізньоримські імпорти (скло, метал), квадратні журальниці. К-ра асимільована гуннами.

Літ.: Яненко-Жюженко В. К. Сарматські пам'ятки на Північному Кавказі // СА. — 1963. — № 1; Сорокин А. С. Аланская Сарматия. Проблемы хронологии, периодизации и этнокультурной истории // Антроп. кн. — канд. ист. наук. — М., 1992; Самойленко О. В. Ритоплея (пошук етнокультурних відповідностей) // Археологія. — 1991. — № 1.

Самойленко О. В.

7. СВАСТИКА; СВАСТИКА; SWASTIKA. Хрест, промені якого зігнуті під прямими кутами в одному напрямку. Поширений як мотив орнаменту — символ сонця. В Україні з'являється на кераміці доби бронзи.

Літ.: Словарь иностранных слов. — М., 1964. — С. 579.

Гаврилюк Н. О.

8. СВЕРДЛО; СВЕРЛО; PERFORATOR. Ріжучий інструмент для утворення наскрізного або глухого отвору у матеріалі. Має, як найменше, дві ріжучі бокові поверхні і вводиться у матеріал шляхом обертання.

Літ.: Гуляев Б. Н. Каменные орудия из Донбасса // МИА. — № 38. — 1954. — С. 154.

Гаврилюк Н. О.

9. СВІДЕРСЬКА КУЛЬТУРА; СВИДЕРСКАЯ КУЛЬТУРА; SVIDERS'KA CUL. К-ра фінального часу верхнього палеоліту (Див.: В 11). Ареал: басейни Вісли, Німану, Верхнє Подніпров'я. Датується 11 — 10 тис. р. тому. Етнонім — Свідре Вальне (Польща). К-ра існувала в умовах післяледовикової зони, ближчих до сучасної тундри. Економічна база — шляхетних на північному оленя. Основні пам'ятки: Побоїще, Народичі, Березно, Тушемля, Прибор, Рауендорф, Бородино та ін. Важко визначити спосіб життя зумовила недовготривкий характер пос. Речовий інвентар представлено лише виробами з каменю. Для них є характерними орієнтування на велику пластинчасту заготівку, верболистні вістря до стріл (так звані *свідерські наконечники*), переважання кінцевих скребачок на пластинах, свердла, проколки, сокири одно- та двобічної обробки. Походження к-ри пов'язується з арене-бурською культурною підосновою (територія півночі Центральної Європи). Є припущення щодо зв'язку з пізнім палеолітом Костьонківсько-Борщівського р-ну. Доля к-ри простежується у групі постсвідерських мезолітичних к-р: *немунської, кундської, бутовської*.

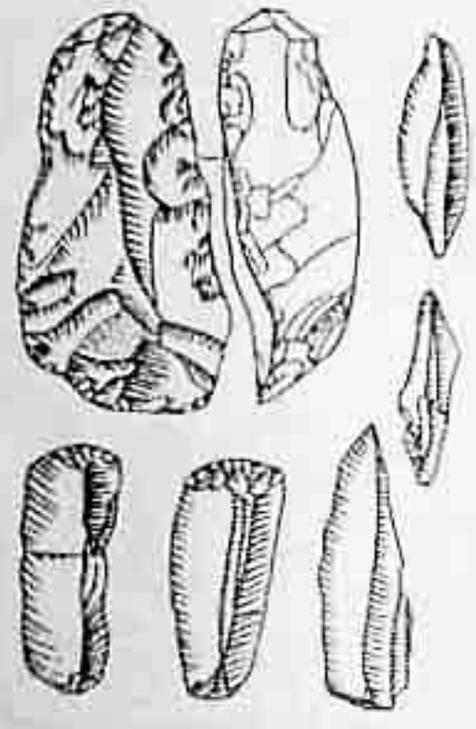

Свідерська к-ра.

Літ.: Римантиене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы. — Вильнюс, 1971. — 203 с.; Каменецкий И. С. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. — М., 1977. — 216 с.; Залізняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финальных палеолита. — К., 1988. — 174 с.

Самойленко В. М.

10. СЕДИМЕНТАЦІЯ; СЕДИМЕНТАЦИЯ; SEDIMENTATION. Осідання твердих часток, завислих у рідині чи газі. Процес накопичення опадів, переважно у водному середовищі. У арх. С. інколи називають процес переходу кочового способу життя. Термін, на наш погляд, не дуже вдалий.

Літ.: Словарь иностранных слов. — М., 1964. — С. 579.

Гаврилюк Н. О.

11. СЕКТОРНИЙ МЕТОД; СЕКТОРНЫЙ МЕТОД; QUADRANT METHOD. Спосіб розмітки при розкопках округлих споруд — курганів, ям, жител. Вибірка двох протилежних чвертей повністю виявляє поперечний розріз уздовж кожної основної осі і дозволяє краще уявити стратиграфію пам'ятки.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 221.

Гаврилюк Н. О.

12. СЕЛИЩЕ; СЕЛИЩЕ; SETTLEMENT. Неукріплене давнє пос. невеликих розмірів та з малопотужним культурним шаром.

Гаврилюк Н. О.

13. СЕМЕНІВКА; СЕМЕНОВКА; SEMENIVKA. Багатошарове пос. епохи неоліту — енеоліту (Див.: Н 15, М 43) розташоване у 3 км від с. Семенівка, що біля м. Мелітополя. Займає першу надзаплавну терасу правого берега р. Молочної. Досліджувалося 1991 — 1992 рр. Н. С. Котовою і О. В. Тубольцевим. Відкрито 27 м². Верхні шари пос. з матеріалами епохи бронзи і раннього заліза зруйновані. Збереглися нижні шари із залишками короткочасних стоянок неоліту — енеоліту, унікальність яких полягає у великій кількості керам., що не є характерним для пам'яток українського Приазов'я. На глибині 0,8 — 1 м від поверхні у шарі світло-брунатного суглинку виявлено шар скелястської к-ри (Див.: С 33) (третя — четверта чверті IV тис. до н. е.) з посудом, орнаментованим прокресленими лініями, наколами, гребінцевим штампом, та кременеві вироби. На глибині 1,4 — 1,75 м досліджені шари з матеріалами другого періоду азово-дніпровської к-ри (Див.: А 4) (друга — третя чверті IV тис. до н. е.). Вони представлений кременевими виробами і плоскодонними посудинами з кожіцевими вінцями, прикрашеними орнаментом з прокреслених ліній і наколів. Нижче залягав шар сурської к-ри (Див.: С 88) (третя чверть V тис. до н. е.) з численними знахідками кременевих виробів (трапеції, сегменти, мікропластини, холотця тощо), керам., орнаментованої прокресленими лініями і овальними наколами. Неолітичне та енеолітичне населення займалося скотарством. Розводили велику й дрібну рогату худобу, менше — свиней і, можливо, коней. Важливу роль відігравало мисливство. Матеріали пам'ятки зберігаються у музеї-заповіднику "Кам'яна Могила".

Літ.: Котова Н. С., Миклашевич Б. Л., Тубольцев О. В. Многослойное поселение Семеновка у г. Мелитополя // Археологические исследования в Украине в 1991 г. — Луганск, 1993. — С. 60 — 61.

Котова Н. С.

14. СЕПТАЛЬНА ПЛИТА; СЕПТАЛЬНАЯ ПЛИТА; SEPTAL SLAB. Плита — перегородка, поставлена на ребро впоперек пох. камери, поділяючи її на відсіки.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 222.

Гаврилюк Н. О.

15. СЕРДОЛИК; СЕРДОЛИК (КАРНОЛ); CARNELIAN, CORNELIAN. Червонуватий, жовто-червоний або жовто-гарячий різновид халцедону (Див.: Х 1). Напівкоштовний камінь, з якого виготовляли намисто, печатки. С. — російське слово, яке означає "радуючий серце", назва "карнеол" пов'язана з кольором каменю. С. жовтого кольору називається лінкурієм. На мумії Тутанхамона (XIV ст. до н. е.) знайдені прикраси з С. — голівка змії, підвіска у вигляді серця. На Русі з С. виготовляли печатки, персні, хрести і навіть иконки. Родовища С. відомі в Індії, Бразилії, Уругваї, у Криму, Бурятії, Якутії, Хабаровському краї. В Україні з'являється вперше у скіфських пам'ятках (Див.: С 37). Широко використовувався у сарматський час (наприклад, гемми з кург. Соколова Могила) (Див.: С 53).

Літ.: Бершадский Н. И., Соловьев Ю. П. Ювелирные камни. — М., 1987. — С. 93.

Гаврилюк Н. О.

16. СЕРЕДНЄ ТРИПІЛЛЯ; СРЕДНЕЕ ТРИПОЛЬЕ; MIDDLE TRYPOLIE. Середній період трипільської (Див.: Т 35) к-ри мідного віку. Датується другою половиною V — початком IV тис. до н. е. До нього відносяться пам'ятки етапів BI (Кукутені A1 — A4), BII — B II (Кукутені AB), BIII (Кукутені B), а останнім часом і CI (Кукутені B) (Див.: К 114). Для цього періоду є характерним значне поширення посуду, прикрашеного мальованим орнаментом, виділено до 25 стилів розпису, що відносяться до певних етапів С. Т. С. Т. — час розквіту трипільсь-

Середня трипілля.

ної к-ри. На етапі III починається поділ на окремі локальні типи (групи) пам'яток — розпад Трипільсько-Кукутенських єдиності.

Лів.: Залізняк СССР. — М., 1982. — С. 186 — 208.

Небесна М. Ю.

17. СЕРЕДНІЙ ПАЛЕОЛІТ СХІДНОЇ ЄВРОПИ; СРЕДНИЙ ПАЛЕОЛИТ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ; MIDDLE PALAEOLITHIC OF THE EASTERN EUROPE. Пам'ятки С. П. датуються останнім міжльодовиків'ям (135 — 100 тис. р. тому) і ранньою фазою Валдайського зледеніння (Див.: Б 2) (100 — 40 тис. р. тому). Ареал поширення пам'яток С. П. — Русина рівнина до 62° північної широти та Хрим. Кліматичні умови змінювались від більш комфортних у міжльодовиків'ї (розвиток лісового комплексу з сучасною фауною) і короткочасних потеплінь у середині початкової фази Валдайського зледеніння до більш суворих умов періодів похолодання (трансгресія клімату (Див.: А 24), пониження снігового покривалу, розвиток лісостепів). Епоха Валдайського зледеніння характеризується прогресуючим похолоданням. Наближеність льодовика спонукала (спушала так звані перигляціальні форми (північний олень, мамонт, кінь, бізон та ін.), до чергу жили лише гуцерні, гнучкі та інші види тварин. Полювання становило основу економіки С. П. Головні багатошарові, з слідами тривалого мешкання, пам'ятки зосереджені у Подністров'ї (Молодова V, VI, Корман IV), Подніпров'ї (Кругле, Сюзя Орел), Криму (Старосілля, Кіїк-Коба, Холодна Балка). Інші території Руської рівнини мають численні, але менш виразні пам'ятки (Хотилове на Брянщині, Сухая Мечетка під Волгоградом). Нерівномірність поширення добре документованих середньопалеолітичних пам'яток не дозволяє докладно характеризувати всю територію Східної Європи. Тут розрізняють пам'ятки трьох різних технокомплексів: типового мустьєрського (Див.: М 74), мікокського (Див.: М 46), таяжського (Див.: Т 7). У разі випадків достатня визначеність окремих ареалів дозволяє виділити усередині технокомплексу окремо середньопалеолітичні к-ри.

Лів.: Бибиков С. Н. О некоторых путях заселения Восточной Европы в эпоху среднего палеолита. — Четвертичный период. — К., 1981. — Вып. 13 — 14; Любин В. П. Нижний палеолит. Каменный век на территории СССР // МИА. — 1970. — № 166. — 192 с.

Семенюк Б. В.

18. СЕРЕДНІЙ СТІГ; СРЕДНИЙ СТОГ; SEREDNIY STIG. Пос. епохи середнього палеоліту на о-ві Середній Стіг у м. Запоріжжі. Досліджувалося 1927 р. О. В. Добровольським. Нижній шар пам'ятки утримував матеріали другого періоду кізово-дніпровської к-ри (Див.: А 6) і являв собою залишки сезонного табору мисливців. Простежені залишки 4 невеликих куренів. Знайдені кремінні вироби, плоскодонний посуд із комірцевими вінцями, орнаментований прямими лініями та наколами. Верхній (другий) шар дав назву середньостогівській к-рі (за Д. Я. Телегіним) або середньостогівській к.-і. с. (Див.: С 22). Тут знайдено гостродонну опуклобоку кераміку з високими, часто жолобчастими вінцями і орнаментом із довгих гребінцевих відбитків. Кремінні вироби представлені ножами на пластинах, скребками, підтрикутними двобічно обробленими та мікрочинками з прямими або дещо увігнутими основами. Матеріали пос. зберігаються у Державному історичному музеї України.

Лів.: Добровольський А. Ф. Залізна кремниєвих знарядь на території Дніпропетровщини у р. 1927 // Дніпропетровський історичний музей. — Дніпропетровськ, 1928. — С. 108 — 140.

Лотишев О. Г.

Середньодніпровська к-ра.

19. СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКА КУЛЬТУРА; СРЕДНЕДНЕПРОВСКАЯ КУЛЬТУРА; MIDDLE DNIEPER CUL. К-ра епохи бронзи. Виділена В. О. Городцовим. Повністю характеризована Т. С. Пассек, С. С. Березанською, І. І. Артеменком, М. М. Бондарем. Пам'ятки С. К. відомі у Середньому та Верхньому Подніпров'ї на території сучасних України, Білорусі та Росії. Хронологічні межі визначаються XXVI — XV ст. до н. е. І. І. Артеменко розподіляв пам'ятки С. К. на три хронологічні етапи: *ранній* (XXVI — XXIV ст. до н. е.), *середній* (XXIII — XVIII ст. до н. е.) і *пізній* (XVIII — XV ст. до н. е.). Етапи розвитку С. К. дозволяють визначити район формування к-ри та простежити процес її поширення. Спочатку середньодніпровські племена просунулись із правобережжя Середнього Подніпров'я на північ і на лівобережжя, потім на береги Десни, Прип'яті, Сожу і лише у другій половині середнього етапу освоїли береги Верхнього Дніпра. Походження С. К. є частиною складної проблеми виникнення к-р шнурової кераміки (Див.: Ш 11) Європи, яка досі не одержала задовільного рішення. Витоки С. К. різні дослідники вбачають у середньостогівській (Див.: С 22), пізньотрипільській (Див.: П 47), давньоямній (Див.: Д 1), пізньонеолітичних к-рах, ступінь участі яких важко визначається. Пам'ятки С. К. представлені пос., кург. і грунтовими мог. Пос. розташовані у поймах річок, на мисах терас і на високих ділянках берегів рік. Найвідоміші з них — Ісковщина, Кельнджова Гора, Кошиці, Завадля та ін. Площа від 1 до 3,5 тис. м². Наземні житла складалися з двох приміщень і мали стовпову конструкцію з ямами до вогнищ та кам'яними вогнищами. Обряд пох. — трупоспалення та трупопокладення. Кургани невеликих розмірів заміщали 0,5 — 1,5 м. Трапляються впускні пох. у більш ранні ями кург. (Зеленки, Бурти, Долинка). Перший ямин кург. оточувався ровом. Могильна яма, овальна чи прямокутна, перекривалася дерев'яним настилом. Відомі пох. на боку і спині. Орієнтація померлих різна. Грунтові мог. нерідко розміщувалися у заплавах рік. Найбільшими є Стрелиця (94 пох.) і Сабрович (132 пох.). Спадковість небіжчика

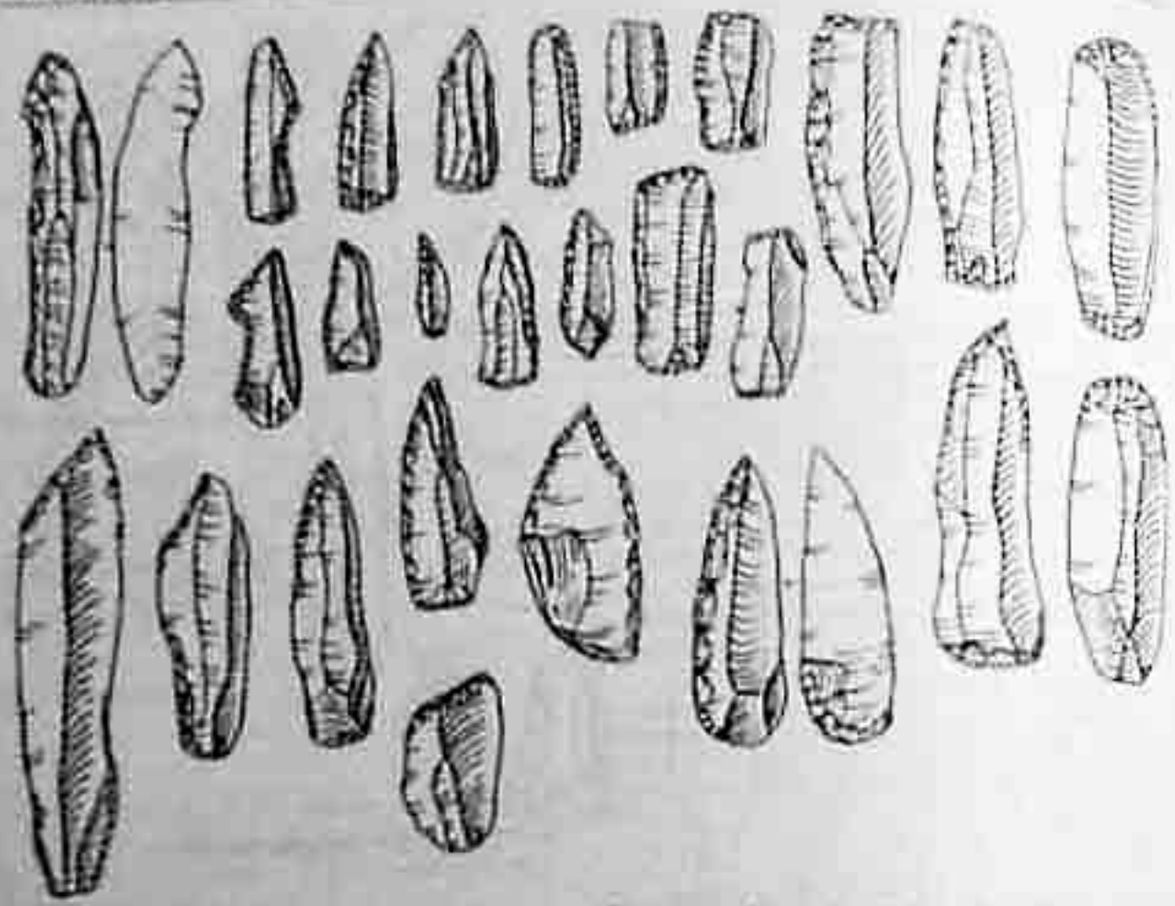

Середньодніпровська к-ра

на стороні, у могилу висипалися перепалені кістки, перемішані з попелом. Кухонний посуд представлений великими плоскодонними посудинами з опуклим тулубом із домішками у тесті піску, дресви, кварцу. Серед найпоширеніших прикрашань — заштриховані трикутники, кілька, горизонтальні та діагональні ряди. Столовий посуд виготовлений з добре вимішаної глини з домішкою піску. Виділяються горщики, амфори, кубки або келихи з високою шийкою, ложки і чаші. Орнамент виконаний відбитками шнура, прокреслюванням лінійки, лінійним штампом. Металеві вироби нечисленні: шила, ножі, наконечники та втульчасті сокири, дідечки, гривні, скроневі кільця, браслети. З кременю виготовлені різноманітні ножі, скребачки, вістря до стріл, дротики, ядра, клиновидні сокири. Серед кам'яних виробів необхідно назвати сокири, бруски, шкребки, жорна, мотики, зернотерки, гирьки. Відомі намітки з кістки та бруслинки монументальної пластики, намисто, прикраси, підвіски. Основою господарства племен С. К. були землеробство та скотарство. Вони вміли виготовляти тонкою обробкою шкір, тваринами,

Середньодніпровська к-ра спільність.

щитом одягу. Припускається участь С. К. у складенні фат'янівської та середньодніпровської к-р (Див.: С 92).

Літ.: *Городцов В. А.* Культуры бронзового века в Средней России // Отчет арх. музея за 1914 год. — М., 1916. — С. 19 — 28; *Березанская С. С.* Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. — 1960. — № 4. — С. 28 — 41; *Артеменко И. И.* Среднеднепровская культура // СА. — 1961. — № 2. — С. 12 — 27; *Артеменко И. И.* Поселок Зеленый в Среднем Поднепровье и вопросы бронзы // МИА. — 1967. — № 148. — С. 155 и; *Артеменко* УССР. — К., 1968. — Т. 1. — С. 264 — 272.

Малярчук С. В.

20. СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКА К. С.; СРЕДНЕДНЕПРОВСКАЯ К. О.; MIDDLE DNIEPER CULTURAL COMMUNITY

Спільність к-р середньої доби верхнього палеоліту (Див.: Б 11). Датується 14 — 17 тис. р. тому; розкриті пам'ятки на рівнинно-лісостеповому Дніпрі. Ареал: Середнє Подніпров'я, Подесення, Дніпровське Полісся. У спільність входять такі к-ри: мізинська, межиріченсько-добранічівська, гінецька, пушкарівська, кайонівська, юдиновська, тимонівська та ін. Палеонтологічний фон: зона прадавнього степу та лісостепу, береги

ріжалося. Група к-р осілих мисливців на мамонтів, які будували довгочасові кістково-земляні житла. Головні пам'ятки: Мізин, Межиріч, Пушкарі 1, Добранічівка, Гінці, Єлісеївичі, Юдиново, Тимонівка та ін. Пос. складалися з кількох жител, до конструкції яких входили кістки мамонтів і супутні господарсько-побутові споруди. Кам'яний інвентар на усіх стоянках характеризується орієнтацією на пластинчасту техніку. Знаряддя представлені тільки типовими верхньопалеолітичними формами: скребачками, різцями, пластинами з притупленою спинкою, комбінованими знаряддями, долотами. Склад кам'яного інвентаря розрізняється за наявністю різних типів знарядь, що дозволяє виділити кілька арх. к-р. Кістяний інвентар представлений мотиками, клинами, молоткоподібними знаряддями, проколками, голками, вістрями до дротиків, випрямувачами. Багато прикрас та предметів мистецтва: підвіски з бивня мамонта, стрижні з перекладиною та потовщеннями (так звані намистині-ластівки), браслети з бивневих платівок (наприклад, браслет з меандровим орнаментом), а також схематичні жіночі ста-

Середньодонська катакомбна к-ра.

туетки, вкриті геометричним орнаментом, кістки, орнаментовані червоною вохрою, зображення риб тощо.

Літ.: *Шовкопляс И. Г.* Мезинская стоянка. — К., 1965. — 327 с.; *Пидопличко Г. И.* Поднепровские костеносные жилища из костей мамонта на Украине. — К., 1969. — 152 с.; *Пидопличко Г. И.* Межиричские жилища из костей мамонта. — К., 1976. — 218 с.; *Пономаренко Е. М.* Палеолит Среднего Поднепровья. — М., 1998. — 202 с.; Палеолит СССР. — М., 1984.

Сахнович Л. М.

21. СЕРЕДНЬОДОНСЬКА КАТАКОМБНА КУЛЬТУРА; СРЕДНЕДОНСКАЯ КАТАКОМБНАЯ КУЛЬТУРА; MIDDLE DON CATACOMB CUL.

К-ра катакомбної к.-і. с. епохи середньої бронзи (Див.: Б 31). Виділена Г. В. Подгайським як варіант катакомбної к-ри (Див.: К 20). Пізніше Т. В. Попова віднесла ці пам'ятки до гірняцько-воронезького варіанту. Ареал: Середнє Подонсько, верхня і середня течія Північного Дінця та його лівобережних притоків. Датується XIX — XVI ст. до н. е. Пос. розміщуються у заплавах Кнзюм. Університетське I — III

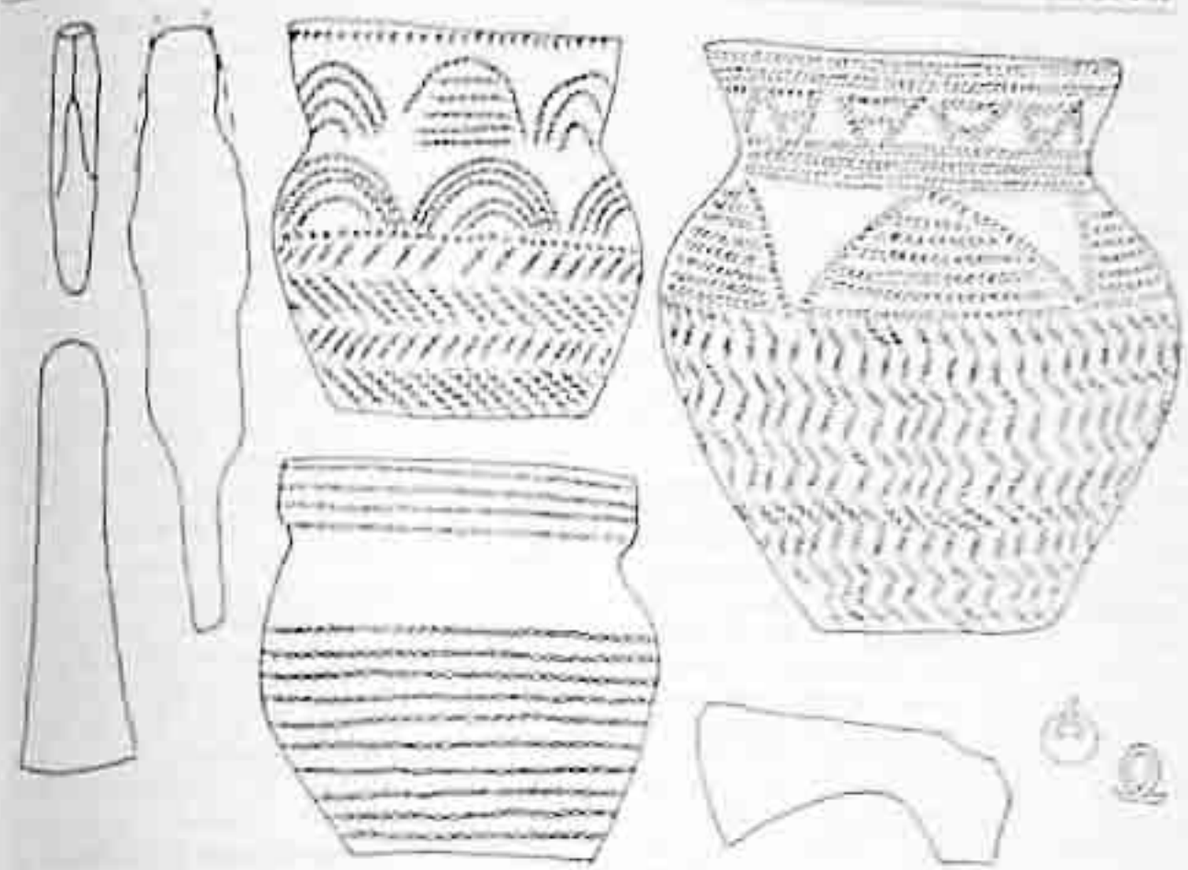

Житла — напівземлянки. Кераміка представлена плоскодонними високими горщиками з високою, у вигляді розтрубу, шийкою, рідше трапляються ямальні горщики, кальки, ріпоподібні посудини. Орнамент наносився на всю поверхню посудини: гребінцеві та шнурові відбитки, тисьма, на пізньому етапі — валики. Композиції: трикутники, фестони, сітка, вертикальна ялинка, паркетний візерунок. На відміну від інших катакомбних к-р, композиційні елементи розмиті верхівками не донизу, а вгору. Знаряддя виготовлені з каменю, кістки та бронзи. Кремінні двобічно оброблені вістря до стріл мали трикутну форму з увігнутою основою. Трапляються кам'яні пестя, розтиральники, абразиви, будаки, клиноподібні сокири-молоти. Знайдені також: бронзові ножі листоподібної форми або з клинком, у якого різко розширена верхня частина, стрижні, виделки-крюки, тесла, долоти, стамески. Знайдені скарби втульчастих сокир біля с. Скакун та Колонтаївка. Прикраси: бронзові скроневі кільця з розплющеними або загостреними кінцями, сережкоподібні кільця, підвіски, намистини з перлин та кістки. Пох. обряд: підкург. пох. у катакомбах та прямокутних ямах, частіше впускні у більш ранні кург. Катакомби мають прямокутну, рідше — овальну шахту, камера розміщувалася під поздовжньою стінкою, але трапляються і Т-подібні катакомби. Кістяки лежали у скорченому стані на боку й були посипані охрою. Інвентар: глиняні та дерев'яні посудини, жаровні, іноді курильниці. Основа господарства — скотарство. Сусідні к-ри: донецька (Див.: Д 18), полтавкинська, фат'янівська. Змінюється к-рою багатопружкової кераміки (Див.: Б 1).

Літ.: Археологія Української ССР. — Т. 1. — С. 408 — 407.

Котова Н. С.

22. СЕРЕДНЬОСТОГІВСЬКА К.-І. О.; СРЕДНЕСТОГОВСКАЯ К.-И. О.; SEREDN'OSTOGIVS'KA C.-H. C. Область енеолітичних к-р (Див.: М 43). К-ла енеографія визначена В. М. Даниленком, який розглядав С. пам'ятки як етапі у розвитку давньожмної (Див.: Д 1) традиції. Л. Я. Телегін відніс їх до окремої С. к-ри, виділивши три локальних варіанти: *дніпровський, осколько-донецький, нижньодонський*, або *костянтинівський*. Пам'ятки останнього В. Я. Кияшко справедливо вважає окремою к-рою. Зараз поява нових пам'яток дозволяє виділити самостійні к-ри у рамках С. К.-І. О. Ареал: степове і частина лісостепового межиріччя Дніпра та Дону. Названа за першим пос., найбільш дослідженим на о-ві Середній Стіг на Дніпрі (Див.: С 18). Включає скелянську (Див.: С 35), квітинську (Див.: К 29), дереївську (Див.: Д 6) к-ри, стоївську (Див.: С 76) та молюхово-бугорську (Див.: М 63) групи пам'яток. Відомі стаціонарні пос. та сезонні стоянки, грунтові та курганні пох. Загальні риси культури: керам. з домішками, черепашки, гостродонна, опуклотіла, з плавно або різко відігнутими вінцями. Орнаментація — відбитки гребінцевих штампів або перевитого шнура. У кременових виробах переважають двобічно ретушовані вістря дротиків і списів підтрикутної форми з прямою основою, ножі на великих пластинах. У пох. обряді панує скорчене положення на спині і розчленовані пох. з використанням вохри та каменю. Після відкриття пам'яток хвалинської к-ри у Поволжі та Приаралі І. Н. Васил'єв виділив *хвалинсько-середньостогівську* спільність. Однак з хвалинською к-рою синхронізується і має деяку подібність лише скелянська к-ра Дніпро-Донського межиріччя, що датується другою-третьою чвертями IV тис. до н. е. Їх єдність сформувалась завдяки потребам у металі (міді), який скелянське населення постачало з балканського регіону на схід аж до Поволжя і Приаралля. Після занепаду цього металургійного осередку розпалася і хвалинсько-скелянська спільність. У подальшому, до складення ямної к-ри, подібність у культурних традиціях енеолітичного населення Поволжя і Дніпро-Донського межиріччя не простежується.

Літ.: Даниленко В. Н. Неолит Украины. — К., 1974. — С. 59 — 76; Телегин Д. Я. Середнестогівська культура епохи міді. — К., 1973. — 171 с.; Васильев И. В. Энеолит Поволжья. — Куйбышев, 1981. — С. 31 — 34.

Котова Н. С.

23. СЕРІАЦІЯ; СЕРИАЦИЯ; SERIATION. При класифікації варіантів певного об'єкта за допомогою типології часто можна виділити серії розвитку, іноді — єдину лінію, іноді — кілька гілок. Для визначення першого й останнього кола

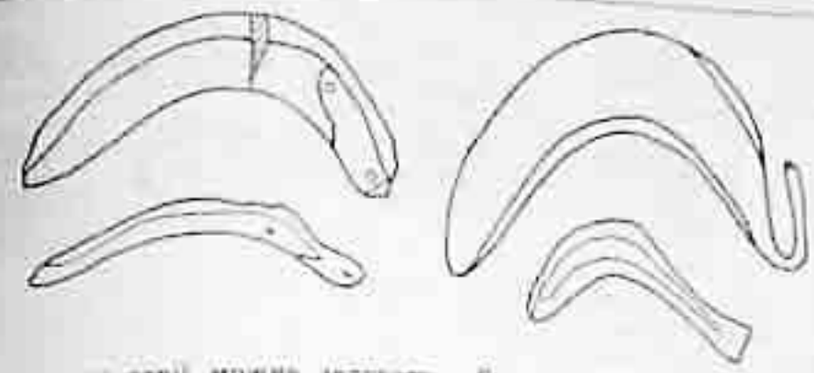

Серия.

такого ланцюга у серії можна залучати інші дані, наприклад датування двох або більше стадій. У нашій літературі є поширеним поняття "еволюційний ряд".

Літ.: Брев Ж., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 222.

Гавриленко Н. О.

24. СЕРІЯ; СЕРИЯ; SERIES. У американській арх. С. — широке класифікаційне поняття, що охоплює ряд споріднених к-р або стилів кераміки.

Літ.: Брев Ж., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 222.

Гавриленко Н. О.

25. СЕРП; СЕРП; SICKLE. Ручний інструмент для збирання врожаю зернових (різучі і скошуюче пристосування для жнив), який складається з двох частин: рукоїв з дерева та клинка або лезо із заліза, які поєднуються одне з одним. С. використовувались усіма народами, які займалися вирощуванням зернових. Вперше металеві С. з'являються в епоху бронзи. У ранньому залізному віці поширюються С. двох типів: загнуті у вигляді гачка і кутові. У латенський (Див.: Л 4) період з'являються дугоподібні.

Літ.: Свод археологических понятий и терминов. Материальная культура. — М., 1983. — С. 111.

Гавриленко Н. О.

26. СІНАНТРОП; СИНАНТРОП; SINANTHROPUS. Або Пекінська людина. Назва однієї з різновидів палеоантропів (Див.: П 1), залишки якої знайдені у печері Чжоукоудянь. Існував С. наприкінці раннього плейстоцену або початку середнього — біля 400 тис. р. тому. Виявлено подібність із питекантропом.

Літ.: Хаген Э., Бриер Дж. М., Пекинский человек. — М., 1978. — 158 с.; Мартынович Л. И. Пекинский человек. — М., 1983. — С. 213; Конкайа Дж. Человеческие. — М., 1978. — 198 с.

Гавриленко Н. О.

27. СІТКА; СЕТКА; GRID LAYOUT. Розбивка розкопу на квадрати для полегшення фіксації знахідок та інших арх. об'єктів. Квадрати можуть відокремлюватися один від одного бровками (Див.: Б 29).

Гавриленко Н. О.

28. СІТУЛА; СИТУЛА; SITULA. Посудина у формі відра — найчастіше з листової бронзи. Поширена у Північній Італії. Пізні зразки північноіталійського виробництва прикрашались особливо ретельно (наприклад, С. з Верни, або Курфарна). Іноді С. трапляються у скіфських пох. степової зони Північного Причорномор'я. Яскравий приклад цьому — С. з господарської ніші Гайманової Могили.

Літ.: Грязнов Б. Н. Раннее железный век. — М., 1977. — С. 29, 41.

Гавриленко Н. О.

29. СКАРАБЕЙ; СКАРАБЕЙ; SCARAB. Гнойовий жук, який вважався у єгиптян священним. В ньому вбачали символ рухомої сили сонця. Часто втілювався у ювелірному мистецтві, але найбільш відомий як форма амулетів-печаток, починаючи з Середнього Царства. С. виготовлялись у вигляді жука, прикріпленого до плоскої основи, нижня частина якої прикрашена ієрогліфами і орнаментом. С. з "єгипетського фаянсу" набули поширення в античності. Ф. Петрі у Навкратісі знайшов майстерню, яка виготовляла 678 різних форм С. Він датує відкритий ним "шар С." VI ст. до н. е. Вироби з цієї майстерні знайдені в Ольвії і на Березані. Потім надходження з цієї припиняється. З III ст. до н. е. скарабеї знову з'являються, але вже з інших майстерень. Особливого поширення С. набули у I ст. до н. е. — II ст. н. е. (ана-

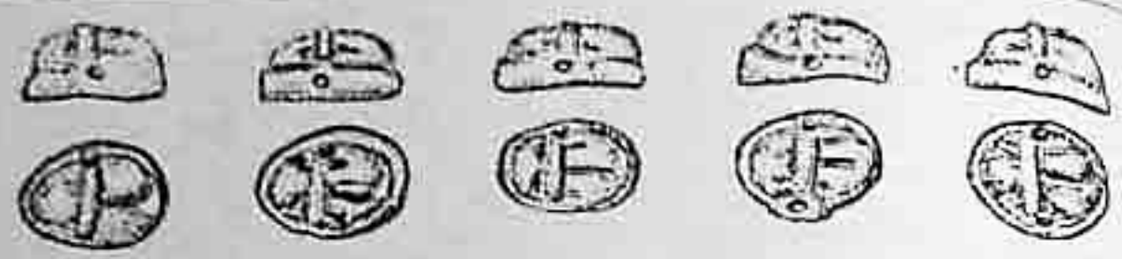

Скарабеї.

кілька намисти, у якому було 6 С. у будинку на північноскіфському гор. Велика Лепетиха — Див.: II 52).

Літ.: Лесков Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1975. — С. 24.

Гаврилюк Н. О.

30. СКАРБ; КЛАД; HOARD. Набір предметів, захованих у землі або іншому таємному місці. Розрізняють кілька видів С.: С., який утримує предмети *власного використання*, заховані, але не забрані (personal hoard); С. *торговця* — з предметів, що не були у використанні і готові для продажу (merchant's hoard); С. *ливарника* — предмети, що вийшли з використання, браковані, часто шматки металу для перепливання та відливки заново (founder's hoard); С. *вотивні* (votive hoard) — предмети закопувались у храмах, печерах або кидались у воду у вигляді підношень божеству, ці речі не поверталися; С. *грабіжницькі* (hoard of loot) — захоплена у землі здобич. Визначення виду, до якого належить С., має велике значення для його оцінки як комплексу. У деяких періодах, наприклад бронзова доба (Див.: Б 51), С. грають важливу роль у побудові хронологічної шкали.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 111.

Гаврилюк Н. О.

31. СКЕМОРФНИЙ; СКЕМОРФНЫЙ; SKEUOMORPH. Предмет, який за формою або орнаментом копіює виріб, виготовлений з іншому матеріалі або техніці.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 222.

Гаврилюк Н. О.

32. СКЕЛЬНА ГРОБНИЦЯ; СКАЛЬНАЯ ГРОБНИЦА; ROCK-CUT TOMB. Кам'яна гробниця (Див.: Г 57), висічена у скелі. Поширені у Криму з раннього залізного віку, наприклад у некрополі Херсонесу, де виділяються три варіанти таких споруд: чотирикутні у плані з нішами-лежанками, вирубленими у стінах похкамери; чотирикутні або круглі в плані без ніш-лежанок; чотирикутні з нішами для установлення пох. урн.

Літ.: Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического. — К., 1982. — С. 25.

Гаврилюк Н. О.

33. СКЕЛЯНСЬКА КУЛЬТУРА; СКЕЛЯНСКАЯ КУЛЬТУРА; SKELIANS'KA CUL. Енеолітична к-ра середньостогівської к.-і. о. (Див.: С 22). Виділена як фаза розвитку давньоямної к-ри (Див.: Д 1) В. М. Даниленком. Ареал: Приазов'я, Степове Подніпров'я, басейн Сіверського Дінця. Названа за пос. Стрільча Скеля (Див.: С 82). Датується другою — третьою чвертю IV тис. до н. е. Сформувалася на основі нижньодонської (Див.: Н 19) та сурської (Див.: С 88) к-р у північному Приазов'ї. Пос.: 4-й шар Роздорського, 2-й шар Роздольного, 3-й шар Семенівки (Див.: С 13), 3-й шар Стрільчої Скелі. Керам. виготовлена з глини з домішками черепашки. Переважають гостро- та круглодонні горщики з максимальним розширенням у середній частині тулуба і невисокими (до 3 см) вертикальними або відігнутими вінцями. Орнамент: прокреслені лінії, наколи, ямки, короткі гребінцеві відбитки, поодинокі відбитки перевитого шнура, композиції з трикутників, зигзагів, хвиль, шашфестонів. По зрізу вінець нанесені наколи, насічки, рідше — гребінцеві відбитки. Знаряддя виготовлені з кременю: призматичні нуклеуси, ножі на великих і середніх пластинах, кінцеві скребачки на відщепах і пластинах, дрібно оброблені вістря до дротиків та списа підтрикутної форми з прямою основою, кам'яні дрібно оброблені сокири, іноді з підшліфованим лезом, кам'яні шліфовані тесла й долота. Трапляються круглі у перетині мідні шила, іноді з кістяними ручками, рогові стрижні. Прикраси: мідні намистини, багатообертові браслети, спіралеподібні підвіски, прикраси, що імітують стулку черепашки, золоті підвіски, великі перламутрові намистини, іклі кабана з отворами, платівки з іклів кабана, намистини. Пох. обряд: грунтові мог. (частина Олександрівського, Чаплинського, Маріупольського (Див.: М 7), Бершиловградські та Новодмитрівські пох.), підкурганні пох. (хут. Попов, Мокрий Чалтир, частина Олександрівського, Кайнари, Суворово, Весела Роща). Пох. здійснювались в овальних ямах, іноді — у кам'яних ящиках. У грунтових мог. відомі кам'яні закладки. Переважає трупопокладення на спині скорчено, поодинокі трупоспалення. Кістяки орієнтовані черепами на схід та північ. Пох. пофарбовані вохрою. Більшість пох. мали супроводний інвентар: кремінні вироби, прикраси, рідше — посуд. Останній буває імпортним: трипільської (Див.: Т 35) та анкубанської к-р. Серед пох. виділяється група, яку звичайно називають новодмитрівською (Див.: Н 15) з престижним соціально значущим інвентарем: численними мідними виробами, зооморфними скіпетрами. Основа господарства: скотарство, мисливство. Сусідні к-ри: хвалинська, *ямкубанська*, донецька (Див.: Д 19), влово-дніпровська (Див.: А 4), квітянська (Див.: К 29), трипільська етапів А, ВІ, ВІ — ВІІ (Див.: Т 35), гумельницька (Див.: Г 55). Змінилася у Подніпров'ї стогівською групою (Див.: С 76); у Приазов'ї традиція збереглася до формування костянтинівської к-ри.

Літ.: Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К., 1974. — С. 89 — 78; *Рассамакин Я. Я.* Энеолит степного Причерноморья и Приазовья (по погребальным памятникам) // The fourth millennium B. C. — Soba, 1993. — С. 5 — 29.

Ковалева И. С.

34. СКІПЕТР; СКИПЕТР; SCEPTRE; SCEPTER. Жезл, одна з ознак влади. Звичайно прикрашений якимись зображеннями (головами орлів, грифонами) або коштовними каменями. Трапляється у матеріальній к-рі давніх степовиків починаючи з раннього енеоліту.

Літ.: Грантовский Э. Н. Скифы. — М., 1971. — С. 94.

Гаврилюк Н. О.

Скелянська к-ра.

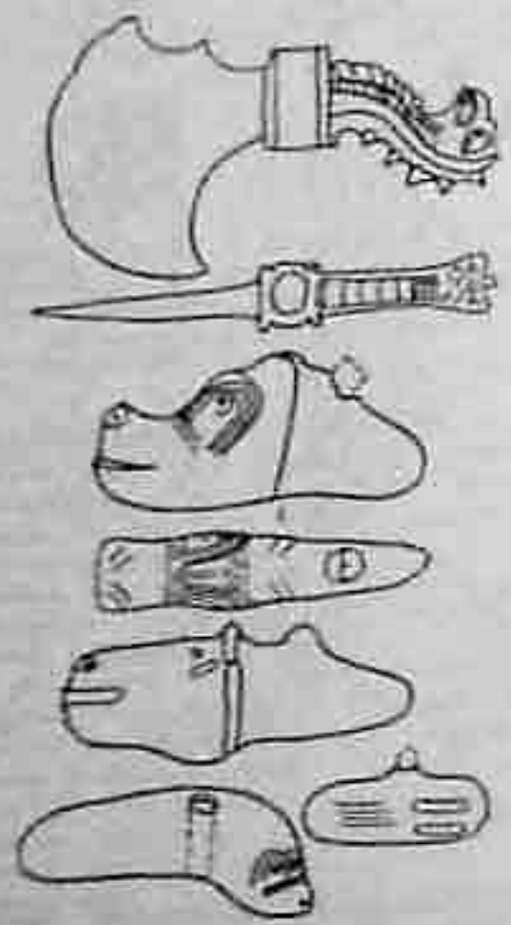

Скіфи.

35. СКІФИ; СКИФЫ; SCYTHIANS. Об'єднання іранномовних племен (Див.: І Б), які існували у Північному Причорномор'ї у ранньому залізному віці (Див.: З 6) (VII — VI ст. до н. е.). Відомості про С. є в античних (Див.: А 38) джерелах, праці античних авторів, найбільше у IV книзі "Історій" Геродота. Геродот перелічує три версії походу С. у Північному Причорномор'ї — дві легенди та одну подібну до дійсності — про переселення С. під тиском massaiteia (Див.: М 14) з-за Araxeu (Волги). За останніми даними, дійсно, прийшли кочовики з-за Волги, в результаті чого утворилося те, що ми називаємо С. культ. (Див.: С 37). Відомостей про історичні події у житті С. мало. За *Геродотом*, С. на чолі з *Madyem*, гнали *Киммерійців* (Див.: К 49), перейшли Кавказ, гнали *Асиру*, дійшли межі до Сірії. 28-річне перебування Asii супроводилося грабежами бенкетом *Кіаксара*, на якому частина С. була перебита, а інші — через Кавказ ("скіфський шлях") повернулися до Північного Причорномор'я, де розпочали боротьбу з молодими скіфами — нащадками рабів та скіфських жінок. 519 р. до н. е. С. на чолі з *Ідантірсом*, *Скопасісом* та *Токсаксісом* перемогли персів на чолі з *Дарієм I Гістаспом*. 496 р. С. здійснили похід за Дунай до Херсонесу Фракійського. IV ст. до н. е. Скіфія існує як велике політичне об'єднання у межах двох природних зон — степової та лісостепової. Виникнення цієї держави пов'язується з іменем царя *Атея*, який ніби прожив 90 років. Розквіт об'єднання припадає на кінець V — IV ст. до н. е. У цей період споруджуються великі кург. — царські та знаті, виникають поселення. С. воїни — грізна сила, обладнані найпередовішою для свого часу зброєю. С. добре відомі античним авторам — про них згадують *Феофраст*, *Гіппократ*, *Страбон*, *Есхіл*, *Софокл*, *Аристофан*. Наприкінці IV — початку III ст. до н. е. об'єднання з різних причин занепадає. С. створили дуже яскраву та різноманітну к-ру (Див.: С 37).

Літ.: *Ростовцев М. И.* Скифия и Боспор. — Л., 1925. — 300 с.; *Граков Б. Н.* Скифы. — М., 1971. — 170 с.; *Мерперт Н. Я.* Скифы VII — V вв. до н. э. — М., 1959. — 115 с.; *Мелюкова А. А.* Племена Северного Причерноморья в скифо-персидских войнах. — К., 1984. — 111 с.; *Ковалевский А. Ю.* Скифские кресла. — Сим., 1992. — 205 с.; *Хазанов А. М.* Социальная история скифов. — М., 1975. — 217 с.; *Черненко Е. В.* Скифо-персидские войны. — К., 1984. — 111 с.; *Артамонов М. И.* Киммерийцы и скифы. — Л., 1974. — 120 с.; *Граков Б. Н.* Скифы. — М., 1971. — 170 с.; *Пругло В. И.* Скифы: Мифы и этнос. — К., 1988. — 148 с.

Говрухін В. С.

36. СКІФКИ; СКИФКИ; SCYTHICS. Скіфські чоловіче взуття — м'які шкіряні чобітки, які підв'язувались ремінцями. Відомі за зображеннями, одежею та знахідками у поч. кург. № 5 біля с. Булгаково на Миколаївщині.

Літ.: *Кочко Л. С.* Скифский костюм // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1992. — С. 12.

Говрухін В. С.

37. СКІФСЬКА КУЛЬТУРА; СКИФСКАЯ КУЛЬТУРА; SCYTHIAN CUL. Етап раннього залізного віку (Див.: З 6). Названа за самоназвою етносу (Див.: С 35), який мешкав у степовій зоні Північного Причорномор'я. В основному це кочові та напівкочові утворювання іранномовних племен. Датується VII — IV ст. до н. е. Поховання кшшаю — кидальтиці ритуальні (наприклад, кінні

Скіфський чоловічий одяг (реконструкція С. В. Черненка та М. Б. Горелика).

Скіфський жіночий одяг (реконструкція Л. С. Клочка).

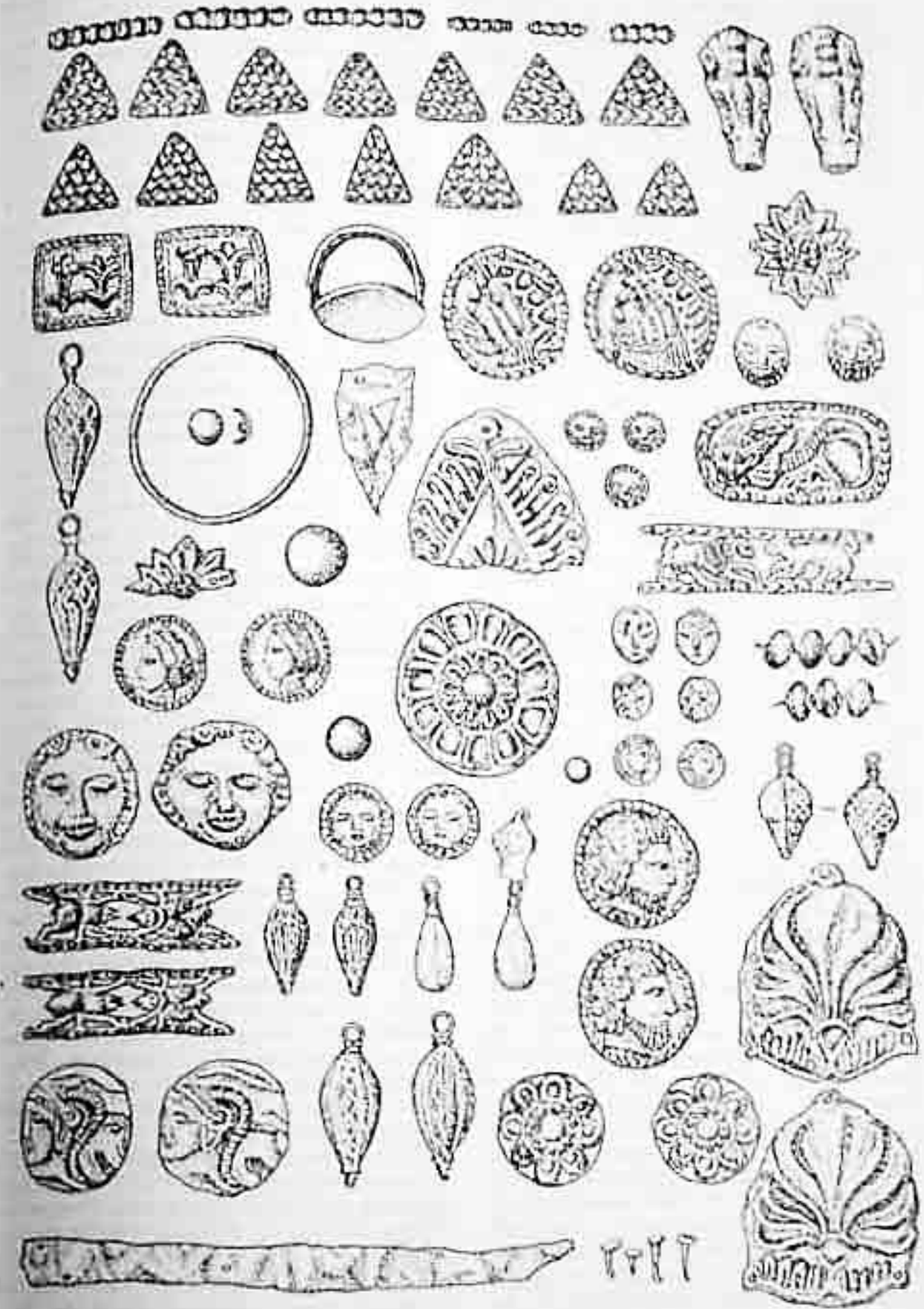

Скіфська к-ра (золоті бляшки).

посуд, та прикрашені — з глини Азії (імпортний, скіфська тріада) (Див.: С 38). К-ри Великої Скіфії існують в межах двох природно-географічних зон — степової і лісостепової, що відбилося у розвитку матеріальної к-ри. Центром політичного та культурного об'єднання скіфського етносу наприкінці VII — V ст. до н. е. (у період скіфської держави) стає степ Північного Причорномор'я. Ареал С. К. у цей період — від Дону до Дністра. Представлена вона пох. пам'ятками. На сьогодні їх налічують близько 200. Найвідоміші кург. на р. Калитві біля сел. Краворіївці; м. Костянтинівська-на-Дону; с. Костянтинівка поблизу Мелітополя; Новгайівка у Правобер'ї; с. Гуляйпіль; кург. Гостра Могила неподалеку від с. Томаківка, Розовська Могила, Мельгуновський, Медведівський на Кіровоградщині, Цукур-Лиман, Темір-Гора, Ак-Бурун у Криму та ін. Пох. впускні та основні. Поширені пох. у катакомбах, у кам'яних гробницях, у прямокутних ямах із дерев'яними конструкціями — скошеними, колодами, перекриттями. Трапляються пох. у ямах із спаленими скелетами, у ямах та на давньому горизонті. У речовому комплексі датуючими для періоду скіфської архаїки є мечі з бронзовими навершями та мечоподібними перекритими (Див.: Н 5), стела-зображення героїзованих предків, натюрти у лінійному стилі (Див.: З 12) (бляшки у вигляді орла з розправленими крилами, голови коня, згорнутий у кільце хижак та ін.), кістяні трубочкоподібні застібки, золоті обкладинки дерев'яних чаш. Пам'ятки етапу кінця V — IV ст. до н. е. представлені пох. та побутовими пам'ятками: кург. Кам'янка (Див.: К 12), Ленінгрівка (Див.: Л 13), Калуш'ївське, Сокутинське (Див.: С 50); пох. (Первомайськ, Чернігів та ін.) та селищами (Пантикапея, Зим'янка, Мамай-Сурин та ін.), які належали у Подніпров'ї і були населені етнічними скіфами, безперервному скіфо-грецькому населенню належали пох. поблизу Ольвійської хори (Нікорацька, Глибока, Прютська та ін.), у Східному Криму, поблизу Сімферопольського гор. на Дону. Тут належні аналогічним етапам і розвитку, крім Сокутинської — залишки з кам'яно-спорудним курган. Житло — напівземлянки, землянки та напівземлянки — округлі та прямокутні, одно- двокамерні. Серед знахідок переважають фрагменти ліпного посуду, амфор, кістки тварин, вироби з кісток та каменю, ізнаряддя — залізо. Основне господарство — скотарство, яке зароджується і землеробство (Лаба Гора). Пох. пам'ятки скіфської степової к-ри представлені кург. мог. (група кург. Чертомлик (Див.: Ч 10), Мамай-Гора (Див.: М 5), Солоха (Див.: С 54), Нікопольське кург. поле, Кутаїський (Див.: К 113), Любимівський, Верхньотерасівський, Носаківський мог.), грунтовими мог. (Михайлівський (Див.: М 38), Кічкаський та ін.). Пох., як правило, потрібовані. Для кург. мог. характерні катакомби різних типів, для грунтових — звичайні прямокутні ями, іноді перекриті. Пох. катакомбні, орієнтовані переважно головою на захід. У інвентарі — зброя, кінська упряж, одяг, знаряддя праці. Датуючими для кінця V — IV ст. до н. е. є чорнолаковий античний посуд, амфори, вістря до стріл, мечі з трикутним перехрестям, списи, дротики, кельти, дзеркала, ліпні горшки з шийкою, відігнутою у вигляді ребра, прикраси. Скіфські пам'ятки у степу існують до рубежу IV — III ст. до н. е. Знахідок, які б датувались III ст. до н. е., не зафіксовано. Одне з пояснень цього явища — еколого-економічна криза степового регіону у III ст. до н. е. Одним з великих етнічних компонентів Скіфії були племена, які мешкали у лісостеповій зоні Середнього Подніпров'я. Серед них виділяються два етнокультурні об'єднання: між Дніпром та Донцем (Дніпровське Лівобережжя), Дніпром та Передкарпаттям (Дніпровське Правобережжя). У Правобережжі ці племена були аборигенами — нащадками чорнолісських (Див.: Ч 9) племен і за своєю етнічною належністю — працура слов'ян. У Лівобережжі ці племена з'явилися не раніше як на початку VI ст., звідки вони потіснили на північ бондарихінські (Див.: Б 15) племена. Панування скіфів у Північному Причорномор'ї впливало на економіку, соціальні устрій, матеріальну к-ру населення Лісостепу, яке не було однорідним. Виділяється ряд локальних груп: Києво-Чернігівський регіон (Тасмиська, Київська, Київська групи); Східно- та Західнопільська, Волинська, Лісостепове Молдавія, Західна Волинь і Прикарпаття, Придніпровська Наддонщина, Посулля, Посіння, групи Сіверського Дінця, Повсіння, Посейм'я. Основні типи пам'яток — селища; пох. пам'ятки — кург. мог. Найвідоміші гор. — центри локальних груп. Мотронинське (Див.: М 68), Пастирське, Шарпинське, Трахтемирівське (Див.: Т 33), Хотовське, Хотинське, Немирівське, Григорівське, Рудниченське та ін. — у Правобережній частині Лісостепу; Бесовське (Див.: Б 7), Канівське, Люботинське, Більське (Див.: Б 14) — у Лівобережному Лісостепу. Пос. та селища оточують гор. Для пам'яток осілості характерні зрубно-земляні споруди (Див.: Р 22), житла — напівземлянки та напівземлянки, господарські споруди. Речовий матеріал: ліпний посуд (чорнолощений орнаментований, столовий, кухонні горшки з простим орнаментом), невелика кількість античної кераміки, металеві вироби, кістяні та кам'яні знаряддя праці. Пох. пам'ятки скіфські. Відомі великі кург. мог. на р. Тясмині поблизу Жаботина, Журівки — біля с. Матусів, с. Грушівка, кург. Поросся біля с. Медвин, с. Яблонівка. Бобрик — на Правобережжі, поблизу м. Борисполя, Оксютинські, Воронківські, біля сс. Броварки, Боровка, Оноки, Скоробор та ін. — на лівому березі Дніпра. Пам'ятки Лісостепу розглядаються як такі етапи: жаботинський — VII ст. до н. е.; старший журівський період (ранньоскіфський) — VI ст. до н. е.; молодший журівський період (середньоскіфський) — V ст. до н. е.; мішаноскіфський — IV — початок III ст. до н. е. Датуючими речами для цих пам'яток є нерам., що походить від чорнолісського посуду, зброя скіфського вигляду, речі, прикрашені у звіриному стилі (Див.: З 12), прикраси, знаряддя праці. Античний посуд — речі імпортні і є основним датуючим матеріалом для скіфських пам'яток Лісостепу. Основне господарство племен лісостепової зони скіфського часу — скотарство, землеробство, розвинуте ремесло. Змінилися пам'ятки скіфського часу пам'ятками зарубіжжя (Див.: З 9).

Бр.: Мажитов Н. А. Скифы и Северное Причерноморье. — М., 1989. — 200 с.; Терпиловский А. И. Происхождение скифов по Геродоту. — К., 1961. — 270 с.; Терпилов С. А. Скифские курганы. — К., 1984; Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. — 1964. — Вып. Д1-4. — М.; Дмитренко Г. Т. Курганы раннескифского времени в Белозерке р. Рось. — К., 1981. — 164 с.; Крыжицкий В. Ю. Скифские курганы Северного Причерноморья. — К., 1984; Мозолевський Б. М. Товста Могила. — К., 1979; Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: конечный этап формирования скифского мира. — К., 1990; Лесной С. С. Ранняя история скифов. — К., 1983. — 136 с.; Хазанов А. М. Социальная история скифов. — М., 1975; Ананьев А. Д. Скифские святилища. — Л., 1986; Шрамко Б. А. К вопросу о значении культурно-исторических комплексов эпохи раннего железа в изучении Скифии // МИА. — 1971. — № 177. — С. 87 — 102; Гречкина Л. С. Медаль жрца скифской культуры. — М., 1982. — 200 с.; Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность кочевников степной Скифии VII — III вв. до н. э. — М., 1991. — 203 с.; Гаврилюк Н. А. Домашние производства в быте степных скифов. — К., 1990. — 110 с.; Пономарев В. С., Лебедев Г. Р. Скифские комплексы VII — III вв. до н. э. — М., 1994. — 183 с.; Мащенко С. В. Скифы на Северном Кавказе. — К., 1991. — 180 с.; Пилип С. В. Скифы в Скифии. — К., 1992. — 205 с.

Гаврилюк Н. О.

38. СКІФСЬКА ТРІАДА; СКИФСКАЯ ТРИАДА; SCYTHIAN TRIAD. Особливість матеріальної к-ри племен раннього залізного віку Євразійських степів, що виявилася у близькості форм зброї, кінського спорядження та своєрідному мистецтві (поширення кінного стилю). Вперше цей термін був застосований 1952 р. на Скіфській конференції у Москві Б. М. Граковим та Г. І. Мелюковою. Н. Л. Членова вважає, що він може бути розширений — подібних компонентів у к-рах скіфського світу не три, а п'ять, а саме: зброя, кінське спорядження, звіриний стиль (Див.: З 12), бронзові литі казани (Див.: К 2), бронзові дзеркала. Тобто, можна говорити не про С. Т., а про "скіфську п'ятаду".

Бр.: Граков Б. Н., Мелюкова Г. И. О материальной и культурной родственности и отличиях в пределах евразийской части СССР в скифское время // ВСИА. — 1954. — С. 83 — 92; Членова Н. Л. О стадиях развития материальной культуры в пределах "скифского мира" // ПАК. — 1982. — Т. — С. 69 — 72.

Гаврилюк Н. О.

39. СКІФСЬКИЙ СВІТ; СКИФСКИЙ МІР; SCYTHIAN WORLD. Термін, який визначає сукупність к-р раннього залізного віку євразійських кочовиків, які розселялися на території від Дунаю до Монголії. Початкова фаза розвитку IX — VII ст. до н. е., останньої — рубіж ери. Подібність компонентів цих к-р помітив ще М. М. Ядринцев, пізніше — П. Рейнеке та М. І. Ростовцев. Це явище пояснювалося міграцією Північного Причорномор'я на Схід (Е. Ф. Фермановський, Б. М. Граков, Г. І. Мелюкова), Китаю на Схід та Північне Причорномор'я (М. М. Ядринцев, П. Рейнеке) або конвергенцією матеріальної к-ри народів Євразії (І. І. Мещанінов, М. І. Артамонов, С. О. Жебельов).

Бр.: Ростовцев М. И. Эллинство и варварство на юге России. — СПб., 1914; Ростовцев М. И. Скифия

[illegible] — Л., 1929. *Пирогова М. Н.* [illegible] // Культура материальная и духовная [illegible]. — М., 1982. — С. 47 — 58; *Членова Н. Л.* О [illegible] // ПАК. — 1990. — № 7. — С. 47 — 74; [illegible] // Археология СССР. Свод [illegible]. — М., 1992. — [illegible].

Гавриленко Н. О.

40. СКІФСЬКІ ГЛИНИ; СКИФСКИЕ ГЛИНЫ; SCYTHIAN CLAYS. Червоно-жовтогарячі відкладання, інтерогенні та гетерогенні утворення, що сформувалися у степовому ландшафті. Поширені у північній частині Русалої рівнини (Україна, Приазов'я, Північне Кавказ, Нижнє Поволжя).

Див.: Корженевський Л. Н. [illegible] — М., 1988. — С. 124.

Гавриленко Н. О.

41. СКЛЕПІННЯ; СВОД; VAULT. Криволінійне перекриття, що з'єднує стіни та опори будівлі. С. зод будівлями зводили за шаблонами. Складні С. зафіксовані при дослідженні боспорських склепів (Див.: С 42).

Гавриленко Н. О.

42. СКЛЕП; СКЛЕП; (BURIAL) VAULT; CRYPT. Внутрішнє приміщення гробниці, значайно заглиблене у землю, висічене у скелі або побудоване з великих кам'яних плит. С. притаманні великим скіфським кург. та пох. пам'яткам Боспору.

Див.: Гайдученко В. Ф. [illegible] // Культура [illegible]. — Л., 1941. — 149 с.

Гавриленко Н. О.

43. СКЛО; СТЕКЛО; GLASS. Штучна плавлена маса, схожа за крихкістю. Найдавніші вироби з С. 5,5 тис. р. Ф. Петрі знаходив у *Мемфісі* та на Кавказі. С. помітним, що датується 3500 р. до н. е., знайдені на території *Сумару*. Найдавніші знахідки С. виробів з території України датуються другою половиною III тис. до н. е. Це намисто, яке знайдено 1938 р. на Усатівському пос. (Див.: У 5) під Одесою. Вони виготовлені з суміші піску, попелу, рослин та крейди. Серед домішок виявлено відомий елемент арсен, характерний для сплавів міді Малої Азії та Кавказу. При розкопках палацу мінойського царя *Аммурбешкіна* (VII ст. до н. е.) серед мінойських тексти знайдено текст із рецептом виготовлення різнокольорового С. Так перед фарбуванням вказується арсен. Більш пізні С. вироби знайдені у пох. ямної к-ри (Див.: Я 6). Кількість С. виробів у степових пам'ятках Північного Причорномор'я збільшується з другої половини II — початку I тис. до н. е. Кочовики любили намисто з жовтого, блакитного та зеленого С. Поширеними були й підвіски у вигляді амфорок, чотиригранних пірамідок, у вигляді бородатого чоловічого обличчя, птахів. Вважається, що ці вироби надходили з фінікійської колонії *Карфагену* у Північній Африці. Можливо, існувала С. майстерня на Ягорлицькому пос. VI ст. до н. е. та в *Ольвії*. Відкриттям останнього часу стали знахідки С. посудин у кург. Стенвої Скіфії IV ст. до н. е. Це невеликі фіали, прикрашені пелюстковим орнаментом. Такі вироби знайдені у Товстій Могилі (Див.: Т 24), у Семенівському кург. біля м. Білгород-Дністровського на Одещині. Кількість С. посуду збільшується у римський час. Це пов'язано з відкриттям та поширенням способу виготовлення С. виробів. Винис він у грецькій *Олександрії*. У цей період С. вироби поширюються серед пам'яток не лише на узбережжі Чорного моря, а й у сарматській (Див.: С 6) та черняхівській к-рах (Див.: Ч 5).

Див.: Остапченко А. С. Початок [illegible] виробництва на території України // Наука і [illegible] — К., 1982. — Вип. 28. — С. 82 — 100; *Остапченко А. С.* Технологія [illegible]. — К., 1993. — 160 с.

Гавриленко Н. О.

44. СКОВОРОДА; СКОВОРОДА; PAN, FRYING-PAN. Низька керамічна чаша з орнаментованим дном. Вперше з'являється у ранньобронзовому періоді на Кікладських о-вах. Потім С. почали наливати лінії жаровні з вертикальними або ледь відігнутими стінками, що трапляються у пам'ятках сабатинівської к-ри степового Північного Причорномор'я і майже без змін існують тут до пізньоскіфського часу.

Див.: Ерек У., Грамм Д. Археологический [illegible]. — М., 1990. — С. 226; *Древние искусство* [illegible]. — Л., 1988. — С. 24 — 25. — Рис. 2.

Гавриленко Н. О.

45. СКОЛИ; СКОЛЫ; FLAKES. Шлеєрмовано одержані фрагменти початкової сировини. Мають комплекс ознак, що вказують на штучне походження (сліди, черевця, п'ятки, ударний виступ тощо).

Сергеєвич В. М.

46. СКОТАРСТВО; СКОТОВОДСТВО; CATTLE-BREEDING. Тип господарства або господарський уклад, заснований на утриманні і розведенні свійських тварин. Деякі фахівці застосовують термін С. для відтворення, примітивного розведення тварин, називаючи терміном "тваринництво" сучасне "промислове С." Однак більшість дослідників вважає С. підрозділом тваринництва і пов'язує його з утриманням та розведенням лише стадних копитних тварин. Іноді до С. зараховують види господарства, що зумовлюють рухомий спосіб життя, заснований на випасі стад. Залежно від ролі у господарстві С. може бути провідним його видом або відігравати підлеглу роль. Відповідно, на одному полюсі вирізняється кочове С., на іншому — утримання і розведення нечисленних тварин у общинах землеробів. Між цими полюсами є й інші типи С.: *пастушеське, відгінно-пасовищне, напівкочове*, кочове. Утворилися вони поступово у різні епохи у зв'язку з покращенням скотарської техніки та навичок випасу, з появою нових форм використання тварин. Спочатку тварин утримували задля м'яса, використовуючи крім нього, шкіру, кістки, рога, волосся як сировину для виробництва. Пізніше виникло доїння, яке отримало можливе господарське значення з IV тис. до н. е., з IV — III тис. до н. е. сфера використання тварин розширилася за рахунок їх застосування у землеробстві. Залежно від виду тварин, методів і техніки випасу та їх використання, від кліматичних і ґрунтово-географічних умов у різних районах світу склалися різні С. системи. Для Євразії найбільш важливі: 1) розведення великої рогатої худоби у відносно вологих степових районах на основі відгонно-пасовищного або напівкочового скотарства; 2) вівчарство, коз'ярство та конярство у степах Євразії на основі напівкочового та кочового господарства. Більш дрібні класифікації викладені у відповідній літературі. Ймовірно, застосування того чи іншого виду С. залежить від рівня розвитку суспільства в цілому, особливостей оточуючого середовища, традицій, які існують у суспільстві. Зайвати класифікацією чи типологізацією можна, лише враховуючи ці фактори.

Див.: Рубинчик С. И. К вопросу о формах [illegible] // Материалы и исследования по археологии СССР. — Л., 1941. — Вып. 1. — С. 3 — 13; *Абрамов Н. Н.* Народы [illegible]. — М., 1986. — 202 с.; *Марков Г. Е.* Скотоводческие [illegible]. — М., 1981. — № 4. — С. 83 — 94; *Шнирельман В. А.* Происхождение [illegible]. — М., 1980. — 245 с.; *Малиев Н. З.* Традиционное скотоводческое хозяйство [illegible] // Этнографическое [illegible]. — Алма-Ата, 1988. — С. 58 — 81; *Семенов Г. П.* О [illegible] [illegible] // Сб. Анна и Кавказ в конце XIX — XX вв. — 1992. — № 4. — С. 67 — 76; *Гаврилюк Н. А.* Пастбищное скотоводство у скифов // Проблемы [illegible]. — С. 21 — 22; *Ярмолюк К. П.* Классификация [illegible] // Теория [illegible]. — К., 1994. — С. 78 — 100; *Гаврилюк Н. А.* Скотоводство [illegible]. — К., 1995. — 140 с.

Гавриленко Н. О.

47. СКРЕБЛО; СКРЕБЛО; RACLOIR, SIDE-SCRAPER. Знаряддя однобічної або двобічної обробки з одним або кількома робочими краями, які можуть з'єднуватись, не утворюючи при цьому гострий проколюючий кінчик. Поширений у нижньому, середньому та на початку верхнього палеоліту. Відрізняється від *скребачки*, яка є знаряддям з коротким поперечним лезом. Останні поширені у верхньому палеоліті (Див.: В 11), мезоліті (Див.: М 24), неоліті (Див.: Н 15).

Див.: Ерек У., Грамм Д. Археологический [illegible]. — М., 1990. — С. 228.

Сергеєвич В. М.

48. СЛІДИ; СЛЕДЫ; TRACES. Свідчення існування даного предмета, що збереглися або у дуже спотвореному вигляді, або в результаті взаємодії з іншими предметами. Виділяють:

— *деформовані залишки* — такі, що не дають уявлення про попередню форму предмета. Збереглася лише речовина, іноді можна казати розміри (сплески, посіл, шлаки, тлін тощо);

— *відбитки* — результати безпосередньої дії одного предмета на інший, при якій на другому предметі залишається негативне зображення першого предмета (відбитки зерен, зіпсовані колоски та ін.);

— *відмітини* — результати безпосередньої дії одного предмета на інший, який не зберіг позитивного зображення першого предмета.

Див.: Клейн Л. С. Археологическая [illegible]. — Л., 1978. — С. 94.

Гавриленко Н. О.

49. СОБАЧКИ; СОБАЧКИ; SOBACHKY. Пам'ятка епохи мезоліту-енеоліту (Див.: Н 15, М 43) біля с. Приволне Верхньохортицького р-ну Запорізької обл. Займала мис правого берега Дніпра. Досліджувалася О. В. Добровольським 1929 р. Складається з багатошарового пос. і мог. Поверх гранітної основи шару у перекриваючому його бурому супіску простежено два горизонти знахідок. У верхньому — знайдені матеріали другого

періоду азово-дніпровської к-ри (друга — третя чверті V тис. до н. е. — Див.: А 4). Вони представлені численними фрагментами керам. — плоскодонними посудинами з коміркуватими вінцями, з прокресленим та школьчастим орнаментом. У нижньому горизонті залягали матеріали першого періоду азово-дніпровської к-ри (четверта чверть V — початок IV тис. до н. е.) — з плоскодонними посудинами з коміркуватими вінцями та гребінцевим орнаментом. Саме матеріали пос. С. та розташованого поруч пос. Вовчок дозволяли виділити ранній період азово-дніпровської к-ри, який тривалий час мав назву "пам'ятки типу Собачок", окремо на інших пос. Надпоріжжя подібний посуд поодинокий. Нечисленні фрагменти керам. без чітко стратиграфічного положення належать сурській (Див.: С 88), дніпро-донецькій (Див.: Д 13) та катерининській (Див.: К 29) к-рам, а також стогівській групі пам'яток (Див.: С 76). Різнокультурний керам. матеріал не дозволяє з впевненістю пов'язати численні кремнієві вироби з певними керам. комплексами. На площі пос. розміщувався грунтовий неолітичний мог. юсово-черкаської к-ри (Див.: К 39). Він складався з 14 пох., згрупованих у ряд. Кістяки лежали на спині витягнуто з північною та південною орієнтацією. Більшість небіжчиків пофарбовано вохрою. В одному знайдено підвіску із зуба оленя. Пох. 7 було перекрито похованням середньостогової к-ри (Див.: Д 1), здійсненим під кам'яною закладкою. Кістяк лежав на спині у скороченому стані і був орієнтований у південно-західному напрямку. У пох. виявлено керам.

Літ.: Дебрянинський А. Б. Новые Надпорожье // НА ІА АН України. Сер. № 7. — 1987. — С. 118 — 120. Гаврилюк Д. Ж. Дніпро-Донецька культура. — К., 1988. — С. 71.

Клапчук П. С.

50. СОВУТИНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ; СОВУТИНСКОЕ ГОРОДИЩЕ; SOVUTYNS'KE HILLFORT. Гор. скіфського часу (Див.: С 37) у північній частині о. Хортиця, на Совутиній Скелі, нижче Дніпрових порогів. С. Г. має форму прямокутника (200х150 м). Оточене з трьох боків гранітними урвищами 15 — 20 м заввишки, з боку степу — глибоким балкою. На північ від нього розташований кург. мог., на південь — пос. скіфського часу та грунтовий мог. V ст. до н. е. з кам'яними закладами. На пам'ятці виявлені оборонні споруди, що складалися з трапецієподібного у розрізі рову та валу, на якому зведено мур з основою з сирцевих цегляк. Висота валу з дна рову — 3,5 м, ширина валу — 6, рову — 3 м. Виявлено серію господарських ям. Культурний шар потужністю 0,5 — 0,6 м насичений знахідками, серед яких: численні фрагменти ліпної, амфорної та столової посуду, чарної керам., вироби з каменю, металу, які побутові речі, вістря до стріл, важелі тощо. Виявлені залишки металургійної роботи. У заповненні господарських ям знайдено велику кількість риб'ячих кісток та луски, кістки собаки, тварин, великої рогатої худоби, коней та черепах. За своїми знахідками С. Г. наближене Кам'янському (Див.: К 12), Дніпрогірському (Див.: Д 13) та іншим пам'яткам осілості Нижнього Подніпров'я. Однак за характером оборонних споруд воно дуже відрізняється від раніше дослідженних пам'яток. Городище дозволяло до його мешканцям контролювати дільницю переправи, що проходила у давні часи через о-в Хортицю. За датуючим матеріалом відноситься до V — IV ст. до н. е. Це перше і поки що єдине о-ве скіфське гор.

Остапченко М. А.

51. СОКИРА; ТОПОР; AXE. Рубально-ударна холодна зброя або знаряддя праці такої самої дії. З'явилася у ранньому неоліті і мала вигляд витягнутого кам'яного клину, який кріпився до розщепленого вінця дерев'яного рукоїв'я. Пізніше набули поширення металеві сокири з отвором для топорища.

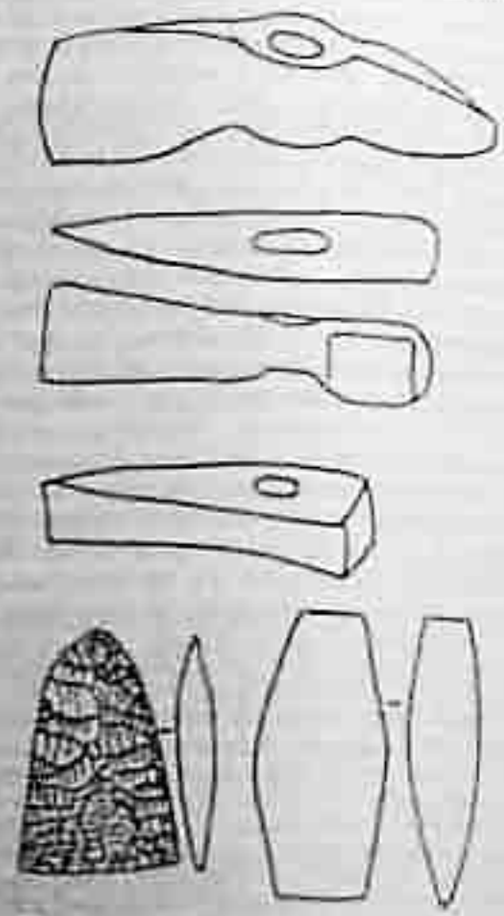

Сокири.

Літ.: Бред У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 345.

Гаврилюк Д. О.

52. СОКИРА-МОЛОТ; ТОПОР-МОЛОТ; AXE-HAMMER. Сокира з широким обушком, вид зброї близького бою, винайдений наприкінці неоліту — на початку мідного віку. Перші С.-М. робили з твердих порід каменю технікою оббивки, для рукоїв'я висвердлювався наскрізний отвір. Пізніше почали виготовляти мідні С.-М. у техніці лиття (за восковою моделлю або у формі). У трипільській к-рі (Див.: Т 35) С.-М. відомі з раннього періоду. На пізньому етапі кам'яні С.-М. були поширені у пам'ятках софіївського типу (Див.: С 56).

Літ.: Збенович В. Г. Оборонні споруди та обряди трипільської к-ри // Археологія. — 1975. — № 18. — С. 17 — 23.

Збенович М. Ю.

53. СОКОЛОВА МОГИЛА; СОКОЛОВА МОГИЛА; SOKOLOVA MOGYLA. Сарматське пох. (Див.: С 6) доби раннього залізн. Кург. знаходився на правому березі Південного Бугу, на захід від с. Миколаївського р-ну і обл. Висота насипу 6,5, діаметр 70 м. Дослідний 1974 р. Г. Т. Ковпаненко. Могила розташована в центрі кург., насипаного в епоху міді — бронзи. Вона прямокутна в плані, розмірами 2,5х1,6 м, глибиною 1,6 м. Перекрита деревом, орієнтована на південний захід. У ямі на дерев'яному помості лежав кістяк жінки віком 45 — 50 років на спині з розкинутими і трохи зігнутими в ліктях руками, головою на південний захід. Дно могили і помост густо посипані крейдою. Костюм покійної складався з широкорія та двох суконь: однієї з вузькими рукавами і другої (верхньої) з широкими. На голові було покривало, прикрашене намистом та амулетами (з сердоліку (Див.: С 15), халцедону (Див.: Х 1)), а ноги були взуті у короткі шкіряні черевики, розшиті золотими платівками. Сукня з вузькими рукавами виготовлена з рипсу, пофарбованого у лісово-червоний колір (один з відтінків середземноморського пурпуру). Груди та рукави сукні розшиті золотими нитками, а останні — ще й намистом (золото з інкрустацією, гагат (Див.: Г 2), сардер, халцедон, сердолік, єгипетський фаянс (Див.: Ф 6), пасти). На правому боці небіжчиці лежала фібула (Див.: Ф 9) бронзова з кам'яними вставками. Від колін і нижче виявлені сліди тканини з орнаментом, вишитим нитками прядевого зо-

Сокири-молоти.

лота. Верхня сукня на грудях скріплювалась золотою фібулою, а рукава та поли розшиті золотими платівками. Одяг гармонійно доповнювали особисті золоті прикраси, скроневі з гранатовими (Див.: Г 41) вставками, золотий ланцюжок та ланцюжок з гранатовими підвісками на шиї, два рядки намистин із напівкоштовних каменів, два браслети з тонких каменів, два браслети з відкидними щитками на шарнірах та вставками з напівкоштовних каменів, перстенями з вставками. Зліва, на рівні грудей, стояв ритуальний посуд: срібний кифер і глек типу ойнохої, прикрашений рослинним орнаментом, опуклими розетками. В основі ручки глека — зображення чоловічого обличчя. Праворуч від голови померлої у дерев'яному футлярі, обтягнутому шкірою та пурпуровою тканиною, лежало бронзове люстерко з позолоченою ручкою у вигляді сидячого чоловіка, поруч лежав унікальний предмет, умовно названий "опахалом". Він був зроблений з тонкого дерев'яного диску, обтягнутого шкірою, і мав вмонтованими два невеликих люстерка. Срібна ручка прикрашена канелюрами та зображенням чоловічих облич. Знайдено також дерев'яну чашу та булаву з діориту. Біля них — розсипи білої та рожевої фарби, золоті платівки та скляний бісер від туалетної торбинки. На рівні стегна — набір культових предметів з напівкоштовних каменів, золота, кістки (мініатюрні відерце, перстені з гемами (Див.: К 6), статуетка породіллі, черепашок, кам'яні ніші, кам'яне зображення фалосу). Біля ніг у постійній торбинці — набір предметів туалету (кістяна пінцета (Див.: П 54), гребінець (Див.: Г 46), ножі, ложка, фаланги з гагату з ароматичними речовинами, шицет). Поряд з торбинкою стояло шість посудин з мармуру, алабастру, каменю. В ногах — терракота з скла, що одне "плакало", з кістяною ручкою із зображенням чоловічого обличчя, блюдо з фалосу (у вигляді черепашки). В ямі над небіжчицею була застелена залоза із золотою бахромою, розшита нитками пряденого золота та срібла. У 30 м на південь від пох. знайдено могилу коня. Багатий і різноманітний інвентар вказує на те, що померла належала до вищої скіфської знаті. Спеціальний набір предметів туалету дозволяє обачити в ній ще й жрицю. Пох. датується I ст. н. е.

Лит.: Болтенко Г. Г. Скіфські скарбниці I в. н. е. на Нижньому Дніпрі. — К., 1989. — 200 с.

Болтенко Г. Г.

54. СОЛОХА; СОЛОХА; SOLOHA. Скіфський царський курган. (Див.: С 37), розташований у 6 км на південь від с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. Розкопувався 1912 — 1917 рр. М. І. Веселовським. Первісна висота насипу — 15 м. Основне пох. (катакомба з розмірами пох. камери 5,51х4,96 м) потрапляне у давнину. У ньому знайдено: золоті бляшки у вигляді сфінксів, орла, людських голів, прикраса дерев'яної чаші, амфора, бронзовий черпак з головою лебедя, срібний з позолотою кілік з написом. Господарська камера утримувала: бронзовий казан на ніжці, "жаровню" на колісцятах, три амфори, дерев'яний "табурет", бронзову з позолотою посудину. У 2 м від основного пох. розміщувалася кінська могила, де були поховані два коня у багатому уборі. Датування срібного кілікса та деякі деталі вуздя дозволили А. Ю. Алексеєву віднести основне пох. С. до останньої десятиріччя V ст. до н. е. Вперше пох. відкрите 1913 р. — досліджено: вхідну яму прямокутної форми, від якої йшов дромос, з дромосу — вхід у дві ніші, сходинку та камеру для "царського" пох. У дромосі знайдено кістяки: дитячий з бідним інвентарем та дорослої людини. У камері розмірами 3,20х3,50 м лежав кістяк "царя" на спині головою на захід. При ньому знайдено: обруч, гребінь, шолом, браслет, шестопір, набірний пояс, 300 золотих бляшок, два ошиї, два мечі — простий та парадний з золотих піхвах, бронзові вістря до стріл, парадний горит, фіала, залізний лускатий панцир, сім срібних посудин, дерев'яна посудина з золотими платівками-обкладками, чорнолаковий кілік. У ніші: три бронзових казани, мідний кілік, лутерій, бронзове сито, ритон. У другій ніші — дерев'яна посудина з золотими обкладинками, у західній ніші — амфори. Знайдено ще одну кінську могилу з 5 конями в уборах і пох. хомяка. Аналіз та датування деяких знахідок внутрішнього пох. (чорнолакового кілікса з штампованим орнаментом, золотої фіали з двома написами) дозволили А. П. Мелюхову датувати це пох. рубежем V — IV ст. до н. е. А. Ю. Алексеєв відносить це пох. до першої чверті IV ст. до н. е.

Лит.: Мелюхов А. П. Курган Солоха. — Л., 1991. — 128 с.; Алексеев А. Ю. Скифская хронология. — СПб., 1992. — С. 147 — 148.

Гаврилов Н. О.

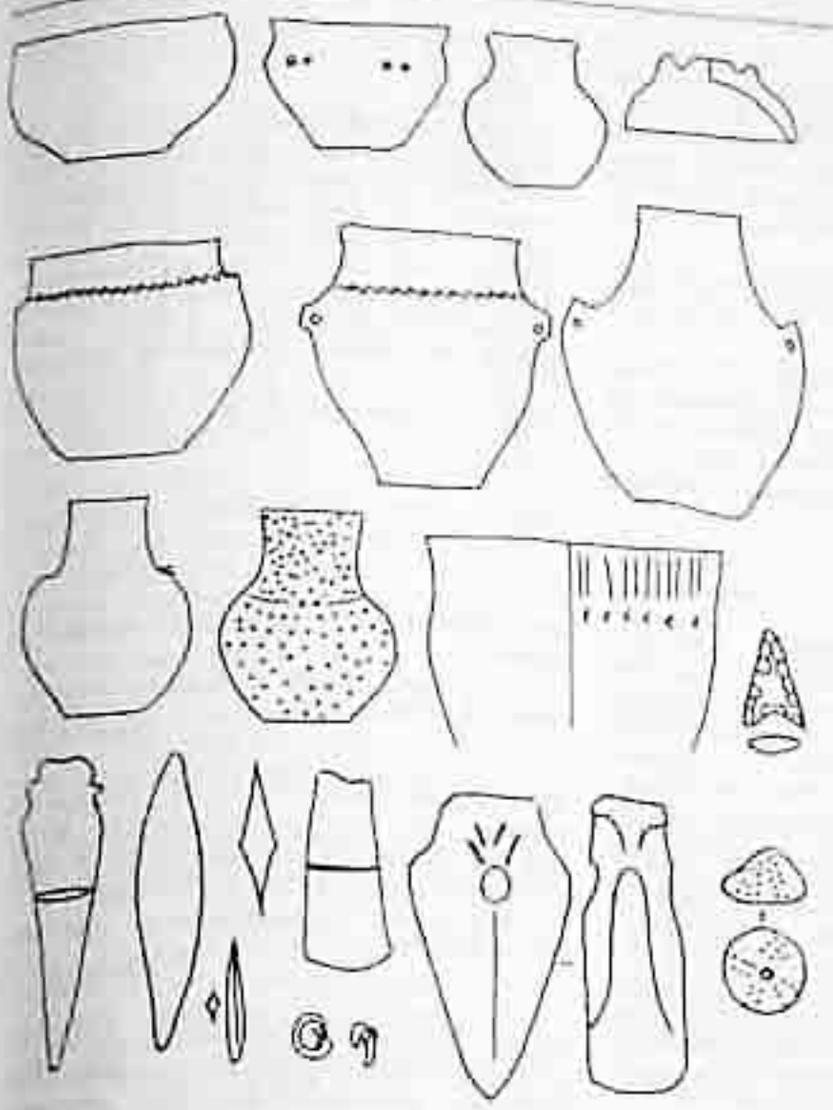

Софіївський тип

55. СОЛЯРНИЙ ОРНАМЕНТ; СОЛЯРНЫЙ ОРНАМЕНТ; SOLAR DECORATION. Походить від лат. solaris — сонячний. Орнамент, що складається з магічних знаків сонця: спіралей, хрестів, колісниць тощо.

Збойник М. Ю.

56. СОФІЇВСЬКИЙ ТИП; СОФИЕВСКИЙ ТИП; SOFIIVS'KIY TYPE. Тип пам'яток трипільської к-ри мідного віку. Епонімна пам'ятка — Софіївський тілопальний мог. Досліджувався Ю. О. Захаруком, І. І. Самойловським 1947 — 1948 рр. Пам'ятки цього типу поширені у Київському Подніпров'ї, на правому та лівому берегах, у заплаві Дніпра та Десни. Відносяться до етапу С II, датуються першою половиною III (другою половиною IV) тис. до н. е. Відомо також 20 пос., серед них — Казаровичі, Кирилівські землянки (Київ), Підгірці, Бортничі та ін. Житла на пос. заглиблені, опалювались відкритими вогнищами. Розкопано 4 тілопальних мог. — Софіївський, Червонохутірський, Завалівський, Чернинський. Розташовані вони на піщаних дюнах. Пох. — трупоспалення на стороні, урнові та безурнові. Інвентар: посуд, кремневі та мідні знаряддя, зброя, мідні прикраси (підвіски, набедрники, браслет, пронизі). Знайдено бойові кам'яні сокири-молоти (Див.: С 52). Для керамічного комплексу характерним є посуд так званого С. Т., зроблений з глини з домішками органіки або товчених черепашок, дуже крихкий. Частина посуду виготовлена з глини з домішками піску. Поверхня вкривалася брунатним ангобом, є сліди розпису. Розписний трипільський посуд трапляється дуже рідко (імпорти з пам'яток

брянського типу — (Див.: Б 28). Пам'ятки С. Т. синхронні брянському, виноватинському (Див.: В 21), тролнівському (Див.: Т 37), усатівському (Див.: У 4) (ранній етап) типам трипільської к-рн, пам'яткам к-р лійчастого посуду (Див.: Л 18) та дніпро-донецької (Див.: Д 13).

Літ.: Круц В. А. Пожнерительные памятники Среднего Поднепровья. — К., 1977. — С. 108 — 128.

Лебедев М. Ю.

57. СПАТУЛА; СПАТУЛА; SPATULA. Знаряддя, частіше кістяне, виконане на широкій тонкій платівці. Ймовірно, багатофункціональне. С. могли використовуватись для лощення кераміки, обробки шкір і т. п.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 220.

Гавриленко Н. О.

58. СПЕКТРОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ; СПЕКТРОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ; SPECTROGRAPHIC ANALYSIS. Високоточний метод кількісного аналізу невеликих зразків різних матеріалів. Принцип його полягає у тому, що світло, яке випромінюється будь-яким джерелом, коли розщеплюється у призмі, при розсіюванні дає характерний спектр. Присутні у сумішці елементи можуть бути виявлені за лініями у спектрі, а також можуть бути виміряні за їх інтенсивністю у порівнянні з контрольним спектром відомого складу, одержаним за тих самих умов. Зразок може мати вагу менше 10 мг. Застосовується при аналізі скла, фаянсу, кераміки, обсидіану.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 220.

Гавриленко Н. О.

59. СПИС; КОПЬЕ; SPEAR. Холодна колюча або кидальна зброя, що складається з держака та кам'яного, кістяного або металевого наконечника загальною довжиною 1,5 — 2,5 м. З'явився у ранньому палеоліті і слугував протягом усього періоду первісності основною зброєю війни, а пізніше мисливства. Крім того, на ранніх етапах існування людства С. був основною зброєю мисливця.

Літ.: Военный энциклопедический словарь. — М., 1984. — С. 655.

Гавриленко Н. О.

60. СПІРАЛЬ; СПИРАЛЬ; SPIRAL. Художній мотив, який складається з кривої, що має напівколо або коли, які поступово збільшуються у діаметрі. У давній С. які зрані з'єднуються у центрі, біжуча С. — ряд пов'язаних між собою С.

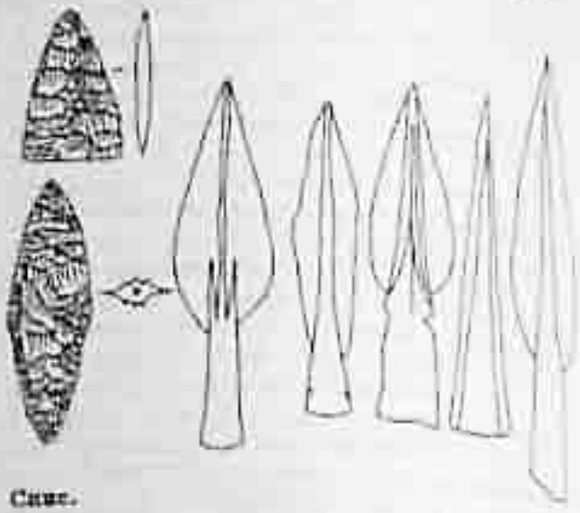

Скиф.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 220.

Гавриленко Н. О.

61. СПЛАВ; СПЛАВ; ALLOY. Поєднання металів, що разом дає матеріал більш високої якості. Найважливішим та найпоширенішим С. давнини була бронза.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 220.

Гавриленко Н. О.

62. СПОРОВО-ПИЛКОВИЙ АНАЛІЗ; СПОРОВО-ПЫЛЬЦЕВОЙ АНАЛИЗ; POLLEN ANALYSIS. Всі рослини, особливо ті, що опилюються вітром, утворюють велику кількість пилку. Зовнішня оболонка крупинок має високу стійкість до розпаду, вони зберігаються у вологому грунті або на пох. чорноземі у складі гумусу. Частки пилку розрізняються за формою. У багатьох випадках можна встановити рід або вид рослини. Для аналізу необхідно зібрати зразки, дослідити їх за допомогою мікроскопу та інтерпретувати результати. Метод має особливе значення для дослідження отруюючого середовища давніх пос. людини, а також антропогенного впливу на довкілля. В останні роки С.-П. А. успішно використовувався у палеоботанічних дослідженнях, проведених Г. О. Пашкевич, З. І. Янушевич.

Літ.: Невольнайте М. И. История лесов и палеогеография СССР в голоцене. — М., 1957. — 402 с.; Пашкевич Г. А. Культурные растения Украины и пыльцевая их предшественница (по палеоботаническим материалам) // Автореф. дис. ... канд. биол. наук. — К., 1992. — 45 с.

Гавриленко Н. О.

63. СПОРУДИ; СООРУЖЕНИЯ; BUILDINGS, FEATURES. Залишки будівель, що дозволяють простежити їх планування, спосіб будівництва та будівельні матеріали. Датування С. здійснюється за знахідками на рівні підлоги або за вмурованими у стіну датуючими матеріалами. Іноді С. датуються самим будівельним матеріалом (дендрохронологія) (Див.: Д 4).

Літ.: Андрусов Л. А. Полевая археология СССР. — М., 1980. — С. 39.

Гавриленко Н. О.

64. СРІБЛО; СЕРЕБРО; SILVER. Дуже м'який для функціонального використання метал, але цінується за його декоративні властивості. С. почали використовувати так само рано, як мідь і золото (з енеоліту). Спочатку з нього виготовляли намисто й посуд. *Геродот* повідомляв, що перші срібні монети викарбовано у *Лідії*. Егінини були першими грецькими, які приблизно з 650 р. до н. е. почали карбувати з іспанського С. монети із зображенням черепах, тварин, які прикрашали герб міста. Одним особливого значення набуває С. значно пізніше. С. *Лаврійських рудень* і гігантські накопичення капіталу *Делоського морського союзу* дозволили *Афінам* стати великою морською державою. Розробляли Лаврійські рудні орендарі, ймовірно, громадяни Афін, які віддавали у казну за оренду 24-у частину одержаної руди. Це була багата на С. миш'яковиста свинцева руда. Глибина шахт сягала 120 м. Налічувалось близько 1000 шахт. Рудні активно розроблялися до I ст. н. е. З II ст. н. е. інтенсивно розроблялися рудні *Картахени* та у горах *Сієра Морена* в Іспанії. Після завоювання Мексики та Перу потік С. нахлинув на Європу з Нового Світу. У період раннього середньовіччя розроблялися рудні у *Рудних горах*, у *Верхньому Гарці*, що зробило С. "німецьким металом".

Літ.: Бакс К. Богатства земных недр. — М., 1986. — С. 170 — 193.

Гавриленко Н. О.

65. СТАНІВСЬКА КУЛЬТУРА; СТАНОВСКАЯ КУЛЬТУРА; STANIVS'KA CUL. К-ра пізнього бронзового періоду (Див.: В 31). Епонімна пам'ятка — мог. у с. Станово Мукачівського р-ну Закарпатської обл. Разом з пам'ятками типу

Станівська к-ра.

Фельшесеч утворюють єдину культурну групу, що займає територію північної Трансильванії, східної Словаччини, північно-східної Угорщини і Закарпаття. Датується XIV — XII ст. до н. е. Сформувалася на базі к-р Отомань (Див.: О 17) і Вітенберг. Значна частина пам'яток представлена пос. відкритого типу (Дякове, Медведиці, Дідове, Беретове) площею від 0,5 до 2 га. Розміщувалися вони на надзаплавних терасах і серед боліт. Характерні два типи жител: наземні — з каркасно-стовповими конструкціями, прямокутні у плані і злегка заглиблені у материк, та овальні. У кожному — глинобитна піч, іноді — вогнище, викладене камінням. У спорудах та поза їх межами виявлені господарські ями різних розмірів. На деяких пос. відкрито колодязі глибиною до 7 м. Мог. (Станове, Холмець) — безкург., грунтові. Обряд — трупоспалення з вміщенням решток до урн або ям. Відомі також пох. під курганами (Лохове). Керам. представлена горщиками звичайної сферичної форми, черпаками, біконічними вазами, корчагами, мисками. Серед найпоширеніших видів орнаменту — заглиблені спіральні та хвилясті лінії, обведені концентричними колами і спіралями (Див.: С 60), насічки та ялинкові візерунки. До керам. виробів відноситься також

покришки, прядлчки, намисто, ґаньки конуси, колеса від вотивних візків. Трапляється кам'яні сокири, розтирачки, кістяні проколи, шила. Серед виробів з бронзи: знаряддя праці (ковальки, черпаки, долота, шила, проколки, ножі), предмети кінського убору та зброя (мечі, чекани-молоти, вістря до списів та стріл, пекалі, бляшки), прикраси (браслети, підвіски, шпильки, каблучки, орнаментовані діадеми, пояси). Більшість виробів виготовлено з металу верхньотиського металургійного центру. Провідними галузями господарства були землеробство та скотарство. Значну роль у економіці відігравала металургія; допоміжними були мисливство та рибальство. Поширеною є думка, що носії С. К. брали участь у формуванні к-ри Гава-Голіґради (Див.: Г 1).

Літ.: Пашкурко О. А. Новые данные о авторах средней бронзы Белоцерковья // Памятники в бронзовый век Украины. — К., 1978. — С. 240 — 256; Древняя история Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 472 — 481.

Матюшко С. П.

68. СТАРОСІЛЛЯ; СТАРОСЕЛЬЕ; STAROSILLIA. Стоянка мустьєрської епохи. Розташована біля м. Бахчисарай у Криму в басейні р. Чурук-Су. Датується: близько 35 — 45 тис. р. тому. Відкрита 1952 р. М. П. Кацуром, досліджувалась О. О. Формозовим 1962 — 1956 рр. Пов'язується з великим скельним навісом (Див.: Н 1), площа якого разом з прилеглим майданчиком становить близько 600 м²; розкопано 250 м². Потужність геологічних напрацювань — до 4 м. Культурні залишки мустьєрського часу трапляються по усій площі. На С. виявлено значну кількість кісток дикого кілька, інші тварини майже не представлені (спеціалізоване мисливство). Колекція кременю налічує кілька тисяч екземплярів. Широко застосовувалась техніка протопризматичного скалювання. Представлені в основному однобічні знаряддя: різнотипні скребачки, численні гостроконечники. Обов'язковим компонентом набору знарядь С. є двобічно оброблені наконечники списів, гостроконечники, скребачки. Присутні вироби з кістки: ретушери (уламки трубчастих кісток тварин, що використовувались для виготовлення робочого леза кам'яного знаряддя). У С. відоме пох. дитини віком до 2 років, яке знайдене у верхній частині геологічних напрацювань стоянки. Згідно з антропологічним визначенням, дитина належить до Homo sapiens і має деякі неандертальські риси.

Феномен співіснування людини сучасного фізичного вигляду із набором знарядь і технікою, що традиційно пов'язується з неандертальським населенням, робить знахідку у С. предметом уваги науковців. Культурна належність стоянки: *стрілецька мустьєрська к-ра*, яка належить до мікокського техніко-комплексу Східної Європи (Див.: М 46).

Літ.: Формозов А. А. Пещерная стоянка Старосилье и ее место в палеолите // МИА. — 1964. — № 71.

Оникієнко Є. М.

67. СТАРША МОГИЛА; СТАРШАЯ МОГИЛА; STARSHA MOGYLA. Див.: А 8.

68. СТАТУЕТКИ; СТАТУЭТКИ; FIGURINES. Антропоморфні чи зооморфні фігурки невеликих розмірів з каменю, металу чи керам., які насамперед мали релігійне значення. Могли бути предметом поклоніння або вотивним даром.

Літ.: Бреї У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 232.

Гаврилюк П. О.

69. СТЕАТИТ; СТЕАТИТ; STEATITE. Твердий різновид тальку. Легкий у обробці, ріжеться ножем і навіть зберігає сліди від витискування нігтем. Виразний з С. виріб — частіше це скарабей — вкривався поливою.

Літ.: Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1976. — С. 23.

Гаврилюк П. О.

70. СТЕПИ ЄВРАЗІЇ; СТЕПИ ЕВРАЗИИ; EURASIAN STEPPES. Найбільша в світі зона степових екосистем, що тягнеться від Угорщини до Забайкалля. Довжина близько 7500 км, ширина — від 150 до 600 км. Це середовище мешкання для кочових народів, творців багатьох яскравих к-р давнини: давньоямної (Див.: Д 1), катакомбної (Див.: К 20), зрубної (Див.: З 32), скіфської (Див.: С 37), сарматської (Див. С 6) та ін. Рухомий спосіб життя кочовиків справив швидкому поширенню прогресивних елементів к-ри, тому деякі дослідники, вивчаючи степові к-ри, говорять про єдність к-р степу. Звідси — виникнення таких понять, як *скіфо-сибірська* єдність, для яких загальними є деякі категорії матеріальної, духовної к-ри, риси розвитку. Степові соціально-політичні об'єднання у період первісності певною мірою визначили напрям розвитку сусідніх к-р.

Літ.: *Мерфельд В. Г.* Степные экосистемы. — Новосибирск, 1982. — 206 с.

Гаврилюк П. О.

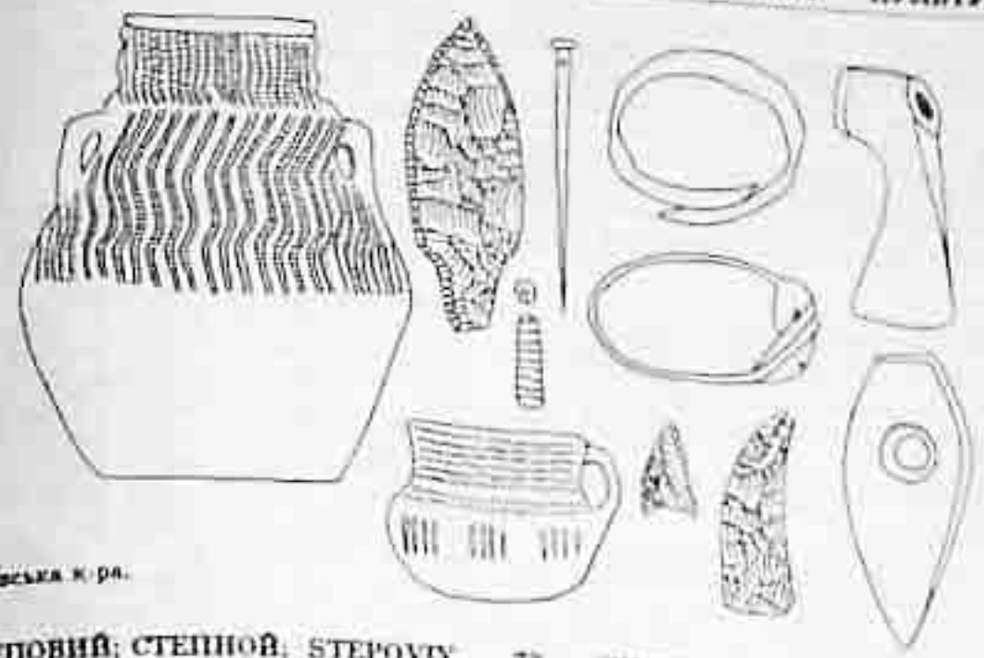

Стжижівська к-ра.

71. СТЕПОВИЙ; СТЕПНОЙ; STEPOVYY. Кург. мог. епохи пізньої бронзи білозерської (Див.: Б 13) к-ри. Розташований на північному краю плато у 5 км на схід від центральної садиби радгоспу Степовий Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. Досліджувався 1972 р. В. В. Отрощенком. Складався з 13 кург., де виявлено 14 пох. (всі основні). Могильні ями, над якими робилися дерев'яні перекриття, прямокутної або квадратної форми. Під стінками — рівчики для закріплення дощок, якими обшивалися стіни ям. Небіжчиків, які лежали скорчено на боці головою на південь, клали іноді під очеретяний навіс, який спирався на стовпчики, закріплені у ямках. Помітне місце у пох. обряді займав вогонь (вогнища, спалені дерев'яні конструкції). Склад речей невеликий, але різноманітний. Керам. представлена залишками та глечиками з лощеною поверхнею. Орнаментована канелюрами та конусоподібними наліпами. Серед металевих речей цікавими є біметалевий кинджальчик, бронзова шпилька, підвіски, а також імпортна аркова фібула (Див.: Ф 8) з вузьким приймачем. Переважає намисто: скляне, пастове, бурштинове, кістяне. Датується мог. XI — X ст. до н. е.

Літ.: *Отрощенко В. В.* Новый курганный могильник Белозерского времени // Скифский мир. — К., 1978. — С. 193 — 206.

Матюшко С. П.

72. СТЕРИЛЬНІ ШАРИ; СТЕРИЛЬНЫЕ СЛОИ; STERILE LAYERS. Див.: К 123.

73. СТЖИЖОВСЬКА КУЛЬТУРА; СТЖИЖОВСКАЯ КУЛЬТУРА; STZHYZHOVS'KA CUL. Одна з к-р шнурової кераміки (Див.: Ш 11) епохи ранньої бронзи. Виділена А. Гердавським на основі результатів розкопок 30-х років. Пос. розташоване біля с. Стжижув (Польща). Поширена у східній частині Люблинської височини і на північно-західній Волині в Україні. Датується XVIII — XVI ст. до н. е. Складення С. К. могло відбутися на основі місцевих к-р шнурової керам. при сильному впливі східних степових к-р. Пос. (Валентинів, Зоїв, Муравиця, Оліїв, Торчин) розміщувалися на мисах, берегах озер або на підвищеннях серед річкових заплав. Житла представлені напівземлянками неправильно-овальних обрисів, що складалися з двох-трьох сумежних заглибин з вогнищами. Вздовж стін простежені виступи-лежанки. До пам'яток С. К. відносяться більшість волинських крем'яних майст. Краще за інші вивчено майст. у Млинові, де відкрито скупчення, що складалося з більше ніж 10 тис. крем'яних предметів вагою до 300 кг. Грунтові мог. (Валентинів, Оліїв, Торчин) складаються з кількох пох. із скороченими або витягнутими кістяками, орієнтовані головами за різними сторонами світу. На Волині відомі також підкург. пох. (Городок, Жорнов, Торговиця). На мог. у Торчині зафіксована ампутація ступнів померлих. У ряді випадків виявлено звичай жертвоприношення овець та собак. Відомі скарби (Стеблівка, Страхлова, Липи), що скла-

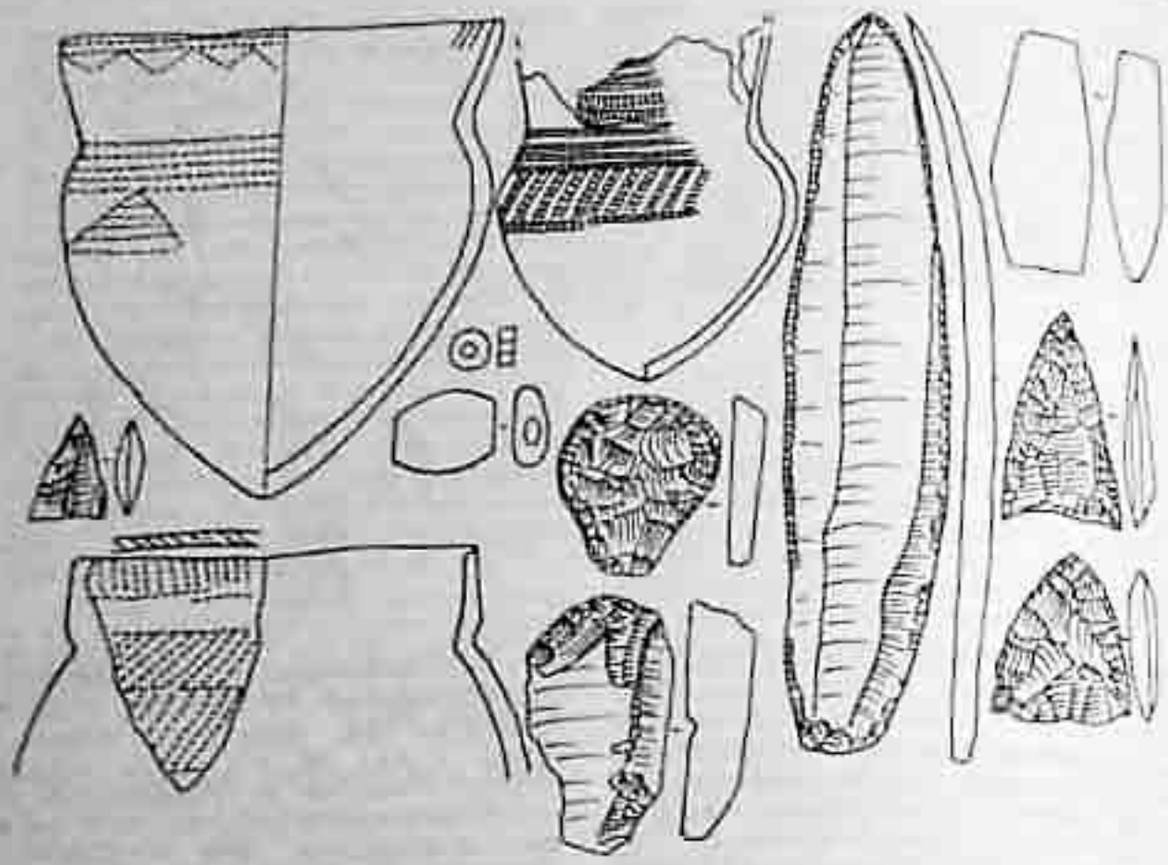

Стогівська гр-па.

дахця з бронзових та крем'яних знарядь праці, прикрас, фаянсових намистин. Керам. С. К. має домішки шамоту, загладжену поверхню та багатий орнамент з вертикальних, горизонтальних, косих відбитків мотузки, шнолів, парізів, валиків. Провідні форми: амфори з роздутим тулубом і двома вушками на плечах, кухля, чарки, миски. Кам'яні вироби представлені зернотерками, відбійниками, ковадлами, свердлами сокирами. Найбільш численними є крем'яні вироби: ножі, серпи, різці, скребачки, свердла, клиноподібні сокири, кинджали, вістря до стріл та списів. Кістяні вироби: проколки, голки, шильки, деталі музичних інструментів, прикраси. Поширені також підвіски з черепашок та фаянсові єгипетські намистини. До бронзових виробів відносяться: шилообушні сокири, скронні кільця, гривні, браслети, персні. Основа господарства: землеробство та скотарство. До важливих видів діяльності відносилось виготовлення крем'яних знарядь. Серед домашнього виробництва залежали гончарство, обробку дерева та кістки, прядіння, ткацтво.

Літ.: Сапожников І. В. Історія виявлення Перемишля. Поділля і Волинь в кінці III — на початку II тис. до н. е. — К., 1974. — С. 119 — 141; Археологія УССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 384 — 391; Артемовська Прикарпаття, Волині й Закарпаття (кераміка, бронзи й ранньої залізної). — К., 1990. — С. 68 — 74.

Макарчук С. А.

74. СТИЛІ РОЗПИСУ; СТИЛИ РОСПИСИ; STYLES OF PAINTING. С. Р. посуду трипільської к-ри (Див.: Т 35) мідного віку, виділені на підставі аналізу техніки розпису, поєднання фарб різного кольору, стійких орнаментальних мотивів. Класифікацію С. Р. розроблено для стилістичного аналізу розписного посуду к-ри Кукутені (Г. Шмідт, В. Думітреску та ін.). Налічують до 25 С. Р., певне співвідношення яких є характерним для окремих етапів к-ри, що дає змогу визначити місце пам'ятки в системі періодизації к-ри, її хронологічні межі.

Літ.: Винокурова Н. М. Племена Дністровсько-Прутського міжиріччя в період розквіту Трипільської к-ри. — Кишинів, 1983. — С. 95 — 98.

Відейко М. Ю.

75. СТОВПОВІ ЯМИ; СТОЛБОВЫЕ ЯМЫ; POST HOLES. Ями невеликого діаметру, які легко виявити за різницею між кольорами грунту — заповненим ямою і тим, де вона була викопана. Дерево, як правило, не зберігається. У деяких випадках можна простежити вугілля. Іноді за наявністю С. Я. виявляють конструкцію споруди.

Гаврилюк Н. О.

76. СТОГІВСЬКА ГРУПА; СТОГОВСКАЯ ГРУППА; STOGIVS'KA GROUP. Етнокультурна група пам'яток середньостогівської к.-і. о. Виділена як фаза давньоямної к-ри (Див.: Д 1) В. М. Даниленком. Ареал: Степове Подніпров'я. Названа за пос. на о. Середній Стіг (м. Запоріжжя). Датується другою половиною IV тис. до н. е. Сформувалась на основі скелянської к-ри (Див.: С 33) при участі ямово-дніпровського (Див.: А 4) і києво-черкаського (Див.: К 39) населення. Пос.: другий шар Середнього Стогу, Кодачок, Керам. виготовлена з глини з домішками черепашки. Поширені плоскодонні горшики з максимальним розширенням у верхній частині тулуба з жолобчастим високим вінцем, край якого зрізано досередини. Орнамент: довгі гребінцеві відбитки, перевитий шнур, гусеничка, поодинокі шноли та прокреслені лінії. На зріз вінця наносяться гребінцеві відбитки. Кремінний інвентар вивчено погано через багатошаровість пос. Трапляються двобічно оброблені наконечники підтрикутної форми з увігнутою, рідше прямою основою. Пох. обряд (Огрінський грунтовий мог.): трупопокладення скорчено на спині; так звані розчленовані пох. Кістяки орієнтовані переважно у східному та північному напрямках. Частина з них пофарбована вохрою і мала інвентар: крем'яні вироби, кістяні намистини, кістки тварин, посуд, серед якого імпортний трипільський. Основа господарства: скотарство і мисливство. Є збиральництво та рибальство. Сусідні к-ри: квітянська (Див.: К 29), дерівська (Див.: Д 6), нижньомихайлівська (Див.: Н 20), томашівсько-сушківська (Див.: Т 26) групи трипільського населення.

Літ.: Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К., 1974. — С. 73 — 76.

Котова Н. С.

77. СТОЯНКА; СТОЯНКА; CARAVAN SITE; SITE. Неукріплене давнє пос. з маловиразним культурним шаром, яке не мало довготривалих споруд.

Літ.: Айбрин Д. А. Полевая археология СССР. — М., 1990. — С. 24.

Гаврилюк Н. О.

78. СТРАТИГРАФІЯ; СТРАТИГРАФИЯ; STRATIGRAPHY. Взаєморозташування шарів арх. пам'яток (Див.: П 19). Їх вивчення грунтується на С. методі арх. дослідження, що застосовується для встановлення відносного датування шарів, прошарків пам'ятки, а звідси — споруд, пох., і речей, з ними пов'язаних.

Літ.: Айбрин Д. А. Полевая археология СССР. — М., 1990. — С. 22.

Гаврилюк Н. О.

79. СТРАТИГРАФІЧНИЙ ЯРУС; СТРАТИГРАФИЧЕСКИЙ ЯРУС; STRATIGRAPHIC SPIT. Група споруд, що існували одночасно, та культурний шар, що до них відноситься.

Літ.: Айбрин Д. А. Полевая археология СССР. — М., 1990. — С. 30.

Гаврилюк Н. О.

80. СТРЕТІВКА; СТРЕТИВКА; STRETIVKA. Одна з нечисленних пох. пам'яток чорнолісської к-ри (Див.: Ч 9), виявлена поблизу с. Стретівка Рожищівського р-ну Київської обл. Пох. здійснено за обрядом кремації (Див.: К 104), інвентар — бронзові чорнолісські браслети. Датується VIII — першою половиною VII ст. до н. е.

Літ.: Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 2. — С. 17.

Гаврилюк Н. О.

81. СТРІЛА; СТРЕЛА; ARROWHEAD. Метальний прилад для стрільби з лука, арбалета, самострілу й навіть деяких баліст. Складається з вістря та держака. Кістяне, кам'яне або металеве завершення стріли (вістря) збільшує збивну дію С. Найраніші вістря до стріл — кам'яні. Вони трапляються у пам'ятках верхнього палеоліту (Див.: В 11). Існує кілька найпоширеніших типів кам'яних С. В. — листоподібні, трапецієвидні, з виїмкою у основі, черешкові зазубрені. Найраніші металеві С. В. на території України вперше трапляються у кіммерійській (Див.: К 49) к-рі: бронзові дволопасні. Розроблена А. І. Мелюковою типологія С. В. скіфського часу дозволяє датувати більшість пам'яток скіфської к-ри (Див.: С 37). Реконструкція стріл, лука, способів стрільби здійснена С. В. Черненком.

Літ.: Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. — 1964. — Вып. Д1 — 4. — 90 с.; Черненко Е. В. Скифские луки. — К., 1981. — 154 с.

Гаврилюк Н. О.

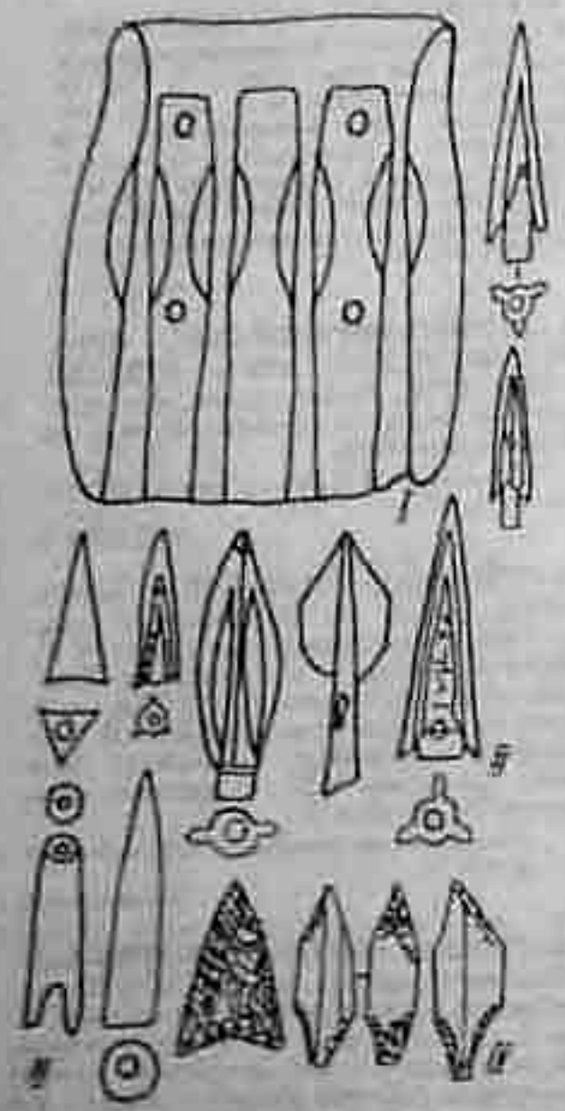

Вістря до стріл:
I — форми для відливки вістря; II — бронзові вістря до стріл; III — кістяні вістря; IV — кремінні вістря до стріл.

го р-ну і обл. Розташоване у східній частині о-ва у котловині, оточеній з трьох боків скелями. Площа — 400 м². Досліджувалося 1946 р. В. М. Даниленком, О. В. Добровольським, 1985 р. Д. Я. Телегіним, 1989 р. А. В. Андроєвим та Г. В. Мороховим. У верхній частині гумусованого шару залягали поодинокі фрагменти кераміки, вироби кімнатної бронзи (Див.: В 21) та шар з матеріалами середньовіччя (Див.: К 26) к.-і. о. Нижче знайдені матеріали пізнього етапу залізнолитої (Див.: Д 1) к-ри. На глибині 0,50 — 0,70 м виявлені виробничі залишки середньостогівської

(Див.: С 22) к.-і. о., що належать до середньостогівської (Див.: С 33) к-ри та стогівської (Див.: С 76) груп пам'яток. Середньостогівський комплекс, який складався з нечисленних гостродонних посудин з невисокими вінцями і прокреслено-насічастим орнаментом, дав назву к-рі. Нечисленний стогівський комплекс, можливо, був пізніший і включав фрагменти гостродонних посудин з високими вінцями і орнаментом з довгих требінцевих відбитків. Нижче, на скупченні черепашок і поруч з ним у південній частині розміщувались матеріали другого періоду азово-дніпровської (Див.: А 4) к-ри, які представлені фрагментами плоскодонних посудин з коміркованими вінцями, наколчастим та прокресленим орнаментом. У нижньому горизонті шару черепашок і у бурому піску, що лежав на гранітній основі о-ва, виявлені матеріали пізньої сурської (Див.: С 88) к-ри (четверта чверть — початок IV тис. до н. е.). Вони концентрувалися у північній частині розкопів і включали фрагменти гостродонних посудин із злегка відкритими назовні вінцями і різноманітним орнаментом. Через багатошаровість пам'ятки важко співвіднести численні крем'яні вироби з визначеним керам. комплексом. Матеріали пос. зберігаються у Фондах Інституту арх. НАН і Дніпропетровського університету.

Літ.: Даниленко В. Н. Неолит Украины. — К., 1974. — С. 47 — 49; Телегин Д. Я., Константинович Л. Ф. Мезолитические поселения на Стрельчей Скале возле Вилькова // СА. — 1992. — № 1. — С. 13 — 23.

Котова Н. С.

83. СТРІП-МЕТОД; СТРІП-МЕТОД; STRIP METHOD. Спосіб розкопок великої площі при обмежених можливостях. Після того як перша довга траншея закінчена, у неї вказуються грунт з наступної, що лежить паралельно, і т. д. Незручність полягає у тому, що при С.-М. доступним є лише один розріз, а перпендикулярний йому субтиться і пам'ятка не може бути вивчена у повному обсязі.

Літ.: Бред Х., Трамп Д. Археологическая энциклопедия. — М., 1990. — С. 206.

Гаврилюк П. О.

84. СТРІЧКА ОРНАМЕНТАЛЬНА; ЛЕНТА ОРНАМЕНТАЛЬНАЯ; ORNAMENTAL BAND. Елемент орнаментальної композиції. Стрічка складається з двох ліній, простір між якими заповнений якимось орнаментом: прокресленим ко-

кою, наколами, ямками, требінцевими відбитками. Такий орнамент широко використовувався в епоху неоліту в к-рі лінійно-стрічкової кераміки. (Див.: Л 20), буго-дністровської (Див.: Б 32) та к-рах маріупольської к.-і. о. (Див.: М 6).

Котова Н. С.

85. СТРУМЕЛЬСЬКИЙ ТИП; СТРУМЕЛЬСКИЙ ТИП; STRUMEL'SKIY TYPE. С. Т. неолітичних пам'яток, або *струмельсько-гастятинський* тип, за Д. Я. Телегіним. Виділений В. М. Даниленком як фаза розвитку к-ри дніпро-донецької к.-і. о. (Див.: Д 13). Названий за знахідками в уроч. Струмель біля с. Новосілки поблизу Києва. Ареал: Київське Подніпров'я. Датується В. М. Даниленком першою половиною VI тис. до н. е., який пов'язує ці пам'ятки з проникненням на Київщину буго-дністровського населення (Див.: Б 32) на скибинецькій фазі розвитку та його взаємодією місцевими мезолітичними племенами. Стоянки: Гастятин, Домонтово, Євминка та ін. Типова риса: гостродонний товстостінний посуд, виготовлений з глини із рослинними домішками, слабка його орнаментованість. Орнамент складався з прокреслених ліній, требінцевих відбитків, ямок, овальних наколів, а також розчосів, утворюючих складні орнаментальні композиції. З поширенням на північ населення, яке залишило С. Т., В. М. Даниленко пов'язував виникнення групи неолітичних к-р Прибалтики, що близькі *Ертебелле*. У межах дніпро-донецької к-ри пам'ятки струмельського типу розглядає В. І. Неприна. Іншу точку зору висловив Д. Я. Телегін, який не вважає С. Т. дніпро-донецьким і пов'язує його появу з проникненням до Середнього Подніпров'я прибалтійського неолітичного населення. Він датує С. Т. кінцем V — IV тис. до н. е. Аналіз матеріалів засвідчує, що дійсно, керам. струмельського типу існувала протягом другої половини V — першої половини IV тис. до н. е., але її подібність дніпро-донецькій к-рі дозволяє приєднатися до думки В. М. Даниленка та В. І. Неприної і розглядати С. Т. у межах київо-черкаської (Див.: К 39) к-ри дніпро-донецької обл.

Літ.: Даниленко В. Н. Неолит Украины. — К., 1969. — С. 30 — 35, 188 — 190; Неприна В. І. До питання неолітичної доби на території Північно-Східної України // Археологія. — 1982. — № 41. — С. 3 — 15; Археологія Української ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 172 — 175.

Котова Н. С.

86. СУБОТІВ; СУБОТОВ; SUBOTIV. Гор. чорнолісської к-ри (Див.: Ч 9) перехідного часу від бронзового до залізного віку. Розташоване на правому високому березі р. Суби, у с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл. на береговому схилі, обмеженому широкими глибокими ярами. Досліджувалося у 50 — 70-х роках О. І. Тереножкіним. З 1994 р. роботу на гор. продовжує Українсько-німецька експедиція під керівництвом Б. І. Клочка. Гор. поділене на дві частини. Його північно-західна частина розміщена ближче до річки, обопана валами і має круглу форму діаметром 85 — 100 м. Простежені також залишки розмитих валів. На схід від укріплення за ровом знаходилась інша, більша за площею, частина пос. Вона має вигляд трикутника з сторонами до 200 м. Культурний шар поділяється на два пруси: нижній відповідає часу переходу від білогрудівської (Див.: Б 12) до чорнолісської к-ри. Житла наземні та заглиблені. Останні представлені землянками глибиною до 1 м. Вони мали прямокутну форму, довжиною до 10, шириною 6 м. Підлога горизонтальна, але іноді знижується до середини, де трапляються залишки вогнища. Кухонний посуд представлений горшиками, частіше циліндроподібної форми, прикрашеними валиком і проколами по краю. Виділяються столові посудини з залощеною поверхнею: чарки, келихи, корчаги, орнаментовані різними наліпами та поясками із зубчастих та лінійних візерунків. Виявлені кам'яні провушні сокири, кремінні вкладиші до серпів. З кістки виготовлялися шила, мотики, проколки, вістря до стріл, деталі вузди — псалії, бляхи. На городищі знайдено велику кількість уламків ливарних форм. Цікаві скарби: один складався з деталей бронзового кінського спорядження; другий — з бронзових прикрас: браслетів, сережок, парних бляшок, принизок, намиста; третій — з бронзового кельта, залізного тесла і двох бронзових браслетів із спіральною орнаментацією; четвертий — сталевого меча з бронзовим рукоїм'ям, браслетів, сережок, скронневих кілець, бляшки та невеликих злитків бронзи. Можливо, С. гор. у пізній чорнолісський час було важливим ремісничим центром. Датується XI — VIII ст. до н. е.

Літ.: Тереножкін А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961. — 216 с.; Тереножкін А. И. Киммерийцы. — К., 1976. — 92 с.

Маслянко С. В.

87. СУБСТРАТ; СУБСТРАТ; SUBSTRATUM. Назва походить від лат. substratum — основа, підкладка. Загальна назва різноманітних явищ, тло ознакості або подібності однорідних явищ. У лексиці сліди переможеної мови у складі мови-переможниці при схрещуванні двох мов. У етнографії — етнічний субстрат — місцеве, а етнічний суперстрат — прийшле населення. В арх. — елементи місцевої матеріальної к-ри, що увійшли до матеріальної к-ри прийшлого населення.

Див.: *Ахманова О. С.* Словарь лингвистических терминов. — М., 1966. — С. 450; *Крывый Ю. В.* Очерки теории языка. — М., 1983. — С. 281.

Гаврилюк Н. О.

88. СУРСЬКА КУЛЬТУРА; СУРСКАЯ КУЛЬТУРА; SURS'KA CUL. Неолітична к-ра (Див.: Н 15), що виділена Б. М. Даниленком. Ареал: степове міжріччя Дніпра та Дону. Названа за стоянкою на о-ві Сурський на Дніпрі. Датується кінцем VI — першою чвертю IV тис. до н. е. Розрізняють три періоди: 1 — доперамічний у Наддніпрянні та на р. Молочній (Попов мис, уроч. Собачки), кінець VI тис. до н. е.; 2 — датується першою — третьою чвертями V тис. до н. е. (Кодачок, Виноградний, другий шар Кам'яної Могили за стратиграфією Д. Я. Телегіна); 3 — четверта чверть V — перша чверть IV тис. до н. е. Характеризується розселенням мешканців Наддніпрянщини та формуванням під впливом культурним впливом локальних груп під азово-дніпровським (Див.: А 4) — гурсько-дніпровської (Семенівка, Стрілча Скеля); під дніпро-донецьким (Див.: Д 13) — у північних районах степу (Олександрія, Засуха); під нижньодонським впливом (Див.: Н 19) — у східних районах Українського Приазов'я (нижній шар Роздольного). Сформувалася С. К. на основі мезоліту Степового Подніпров'я, який мав кукрекські (Див.: К 113) елементи. Житла — великі підпрямокутні землянки. Особливість к-ри — тривале використання кам'яного посуду: прямостінних слоїків з гострим і плоским дном, мисок, овальних сковорідок. З другого періоду під буго-дніпровським (Див.: Б 32) впливом з'являється керам., виготовлена з глини з домішками черепашки, рослинності, іноді у сполуці з піском. Переважають гостродонні горщики із злегка відігнутими вазовні вінцями. У третьому періоді з'являються слоїки з прямими стінками або із стягнутими до середини вінцями, горщики з різко відігнутими вазовні або вертикальними вінцями; під маріупольським впливом поширюються комірці, а під дніпро-донецьким — гофрування вінець. Орнамент: прокреслені лінії, овальні наколи, ямки та їх сполуки. Композиції: лінійні, зигзагоподібні, геометричні. Під азово-дніпровським впливом з'являється гребінцевий зигзаг, а під дніпро-донецьким — підтрикутні наколи. Знаряддя праці виготовлені з каменю. Нуклеуси — олівцеподібні, призматичні, сплощені; ножі — на пластинах; різці бокові та середнього, трапеції — із струганою спинкою, є сегменти та кукрекські вкладиші, скребачки на пластинах, на відщепах; на півдні степу багато мікроскребачок. Подекуди трапляються наконечники на пластинах кіселевицького типу (Див.: Я 7), кістяні наконечники стріл. Переважають наконечники дротиків з кістяною основою і кременевими вкладишами. Відомі кістяні рибальські гачки, грузила для сіток, сланцеві тесла, долотця з кременевих відщепів та нуклеоподібних уламків. Основа господарства — мисливство та рибальство, можливі елементи раннього землеробства на півдні степу — скотарство. Сусідні к-ри — буго-дніпровська (Див.: Б 32), дніпро-донецька (Див.: Д 13), азово-дніпровська (Див.: А 4), нижньодонська (Див.: Н 19), середньостогівська. Змінилася пам'ятками середньостогівської к.-і. о. (Див.: С 22).

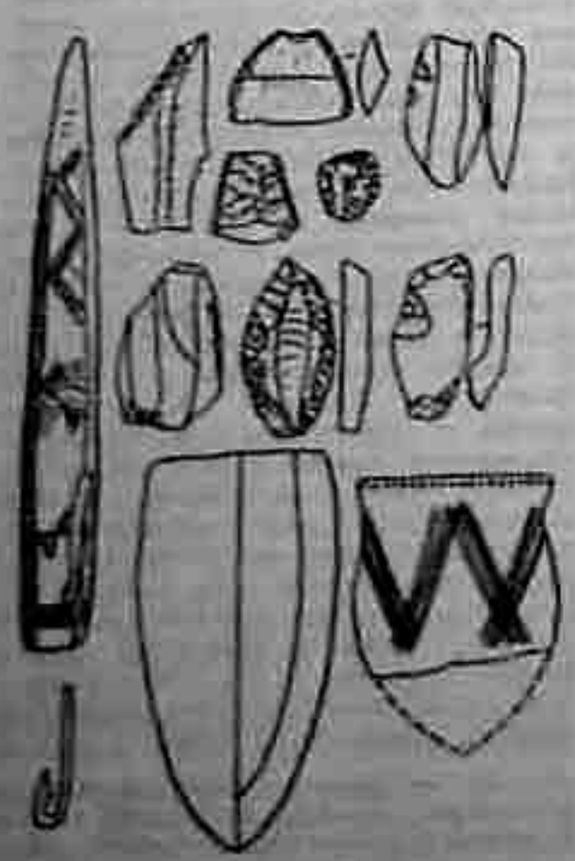

Сурська к-ра.

Див.: *Даниленко В. Н.* Сурско-днепровская культура // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 1. — С. 133 — 139; *Клапчук П. С., Губайдулин О. А.* Поздняя сурская культура в системе // Древности степного Приднепровья и Крыма. — Запорожье, 1992. — С. 8 — 23.

Клапчук П. С.

89. СФЕРОЇД; СФЕРОИД; SPHEROID. Тіло частіше природного походження діаметром до 20 см кулястої або еліпсоїдної форми чорного або темно-сірого кольору, іноді — із слідами перебування у відкритому вогні. Трапляються від одного до кількох десятків у матеріалах пос. та пох. раннього залізного віку (Див.: З 6). Ймовірне використання: камінь для праці (Див.: П 107), розтиральники фарб, нагрівачі (тверді теплоносії) при приготуванні їжі у шкіряному чи дерев'яному посуді або воскурінні. З геологічної точки зору відносяться до мінералів фосфатних порід, що у вигляді жилкерелів трапляються у глинистих сланцях, крейді та інших багатих на фосфор пластах Придніпров'я та північного сходу України.

Див.: *Гаврилюк Н. А.* Домашнее производство и быт степных скифов. — К., 1982. — С. 90.

Гаврилюк Н. О.

90. СХІДНОПОЛІСЬКА КУЛЬТУРА; ВОСТОЧНОПОЛЕССКАЯ КУЛЬТУРА; SKHIDNOPOLIS'KA CUL. Входить до дніпро-донецької к.-і.о. (Див.: Д 13). Виділена В. Ф. Ісаєнком. Ареал: Східне Полісся. Названа за територією поширення. Датується IV — III тис. до н. е. Склалася на місцевій мезолітичній основі під впливом більш південних груп дніпро-донецького населення. Пос.: Слобода I, Піхов I, Юревичі III — V. Житла овальні наземні чи заглиблені. Керам. виготовлена з глини з домішками рослинності, піску, добре загладжена. Переважають гостро- або плоскодонні прямостінні слоїки і слабо профільовані кухлоподібні або реберчасті горщики, трапляється комірцеве оформлення вінець, багато неорнаментованого посуду, є гребінцеві відбитки. Композиції — горизонтальні та геометричні. Знаряддя виготовлені переважно з кременю. Це ножі на пластинах, мікропліці, бокові різці, трапеції, серед них із струганою спинкою, наконечники. Скребачки на широких пластинах поступово витіснили півовальні та округлі на відщепах. Відомі стріли на пластинах, пізніше — двобічно оброблені підтрикутні на відщепах, двобічно оброблені вістря до дротиків, шкіри. Основа господарства — мисливство та рибальство, можливі елементи раннього землеробства та тваринництва. Сусідні к-ри — кемянська, київо-черняхівська (Див.: К 39), верхньодніпровська (Див.: В 10). Змінилася к-рою шнурової керам. (Див.: Ш 11).

Східнополіська к-ра.

Див.: *Ігнатенко В. Ф.* Неолит Припятского Полесья. — Минск, 1976. — 200 с.

Клапчук П. С.

91. СХІДНОТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА; ВОСТОЧНОТРИПОЛЬСКАЯ КУЛЬТУРА; SKHIDNOTRYPIL'SKA CUL. Група пам'яток трипільської к-ри (Див.: Т 35) межиріччя Південного Бугу та Дніпра. Виділена О. В. Цвек. Відноситься до середнього трипілля — етапів BI, BI/II, BII, CI. Виділено 6 груп пам'яток, які й утворювали С. К. Основні пам'ятки: Зарубинці, Красноставка, Шкарівка, Веселий Кут, Миропілля, Гарбузин. У Подніпров'ї — Верем'я, Коломийщина II — Коломийщина I. Відомі пос. великих розмірів: Онопріївка (BI) — 60 га, Веселий Кут (BI/II) — 150 га, Миропілля (BII) — 200 га. Особливістю керам. комплексу С. К. є переважання архаїчних типів посуду із заглибленим орнаментом, а також неорнаментованого посуду, вкритого ангобом, із загладженою поверхнею. Розписний посуд трапляється зрідка і може вважатися імпортним. Своєрідність С. К. визначили впливи к-р Тисаполгар, Лендель (Див.: Л 7), середньостогівської (Див.: С 22), збереження раньотрипільських традицій (Див.: Т 35). На етапі BII населення С. К. було асимільоване або витіснене до Середнього Подніпров'я носіями варіанта трипільської к-ри з розписним посудом (володимирівська (Див.: В 39) та небелівська групи). Датується в межах другої половини IV — першої половини III (другої половини V — першої половини IV) тис. до н. е.

Див.: *Цвек О. В.* Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільноти // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 31 — 43.

Відейко М. Ю.

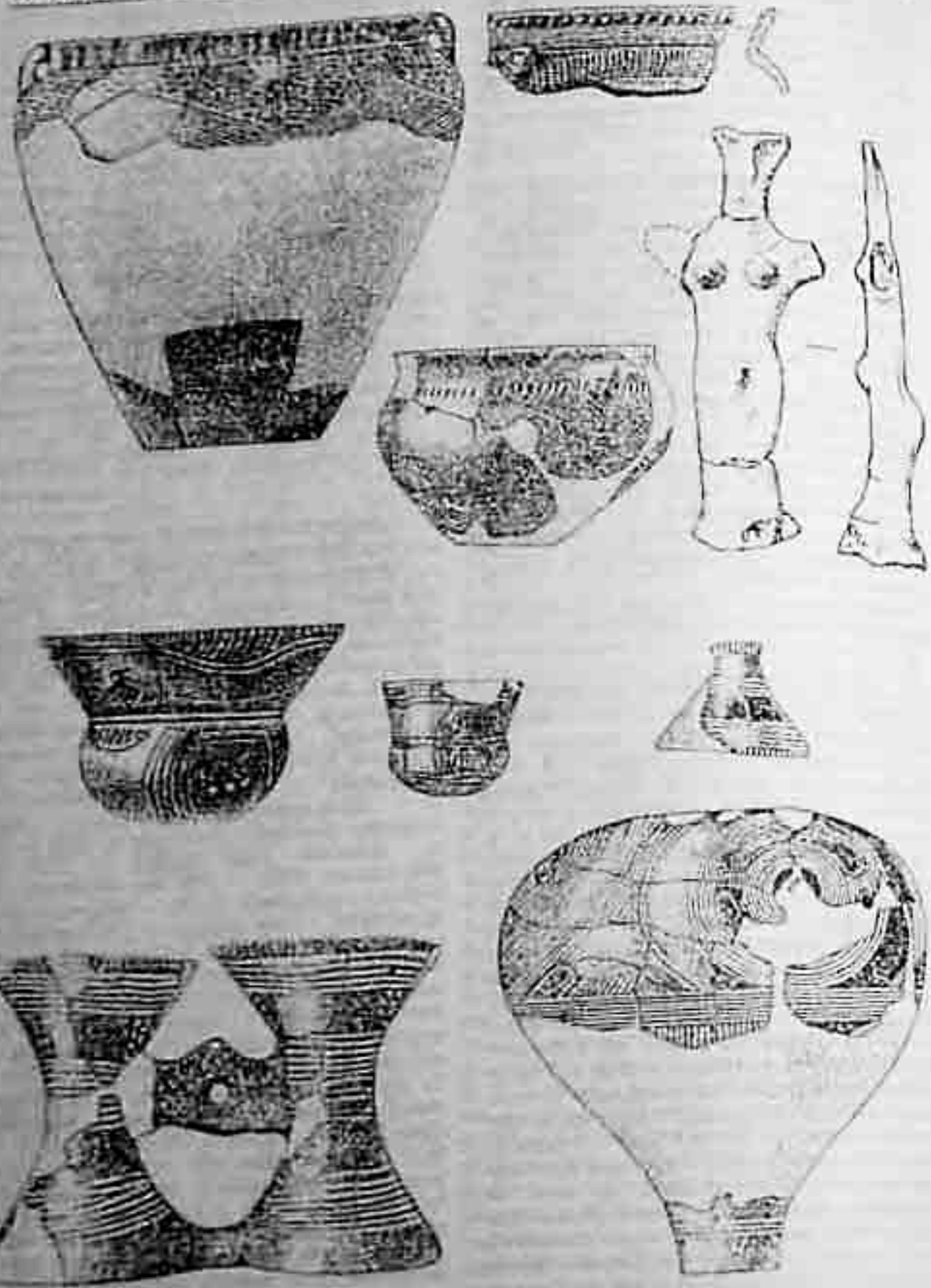

Східнотрипільська к-ра.

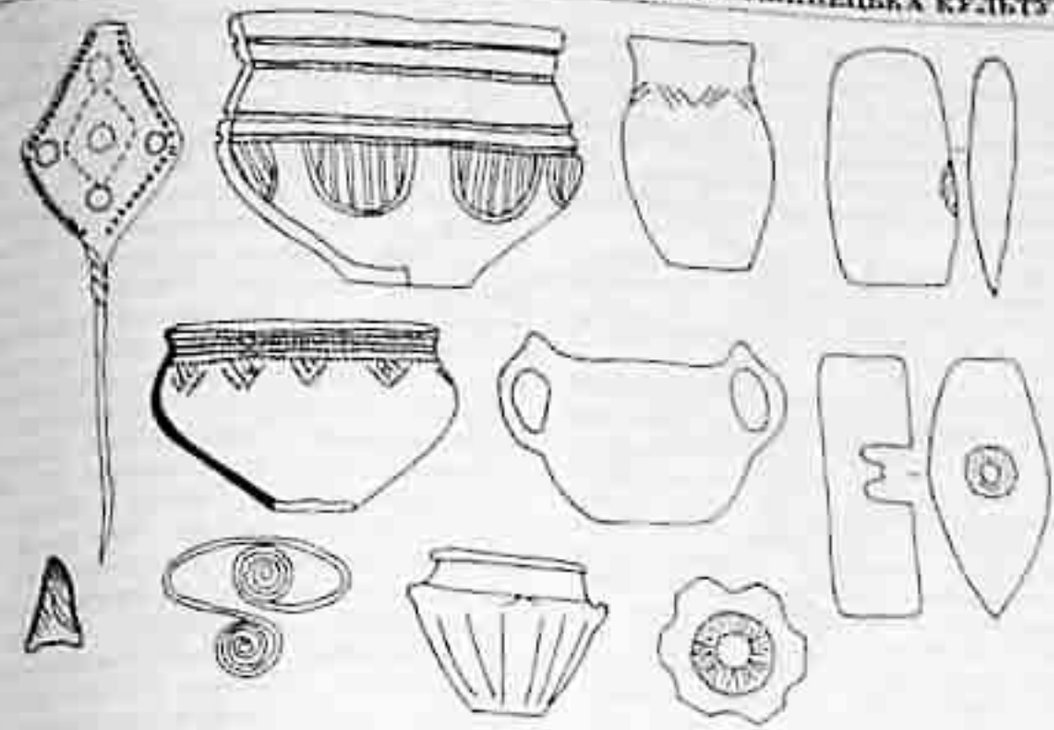

92. СХІДНОТШИНЕЦЬКА КУЛЬТУРА; ВОСТОЧНОТШИНЕЦКАЯ КУЛЬТУРА; SKHIDNOTSHYNETS'KA CUL. К-ра епохи бронзи (Див. : В 31). Виділена С. С. Березанською. Займає північну частину Правобережної України, Подніпров'я, а також частину Лівобережжя у межиріччі Дніпра та Десни. Назва пов'язує, з одного боку, на близькість з *шнурівською к-рою Польщі*, з другого — на те, що ці дві к-ри не тотожні, хоч і відносяться до єдиної к-рної і, можливо, етнічної спільноти. Датується С. К. XVI — XI ст. до н. е. Її вважають місцевою, що склалася на грунті к-р шнурової кераміки. (Див.: Ш 11): городсько-хвойнатинській (Див.: Г 34), середньодніпровській (Див.: С 19) та стжижівській (Див.: С 73). Виділяються чотири локальних варіанти: *ріменський, дрип'ятський, київський, сосницький*. Більшість арх. та лінгвістів вважають, що С. К. є ядром найдавнішої *слов'янської спільноти*. Серед пам'яток переважають пос. (близько 200). Розташовані поблизу води: у заплавах, на високих підвищеннях (Костянець, Мошни, Пустинка (Див.: П 122), Соловей та ін.). Вони складалися з 15 — 20 жител, витягнутих у 1 — 2 ряди вздовж водойми. Основний тип жител — напівпідземні землянки. Існували будови на палях. Вони призначалися для господарських цілей. З середини стіни обшивалися дерев'яними колодами або

Східнотшинецька к-ра.

плетінням, зверху присипалися землею. Дах — двосхилий, критий очеретом. Долівки на окремих ділянках вимощувалися глиняними вальками, а зверху обмазувалися глиною. Для пох. пам'яток є характерною різноманітність у влаштуванні пох. споруд та обряду. Відомі кург. з тілоспаленням і тілопокладенням (Войцехівка, Кустовці, Дитиничі), кілька мог. з обрядом тілоспалення (Вишеньки, Воропаєво, Білогородка, Тапенка). Кург. невеликі за розмірами (висота до 1, діаметр — 12 — 15 м). Пох. здійснювалися на рівні горизонту або у неглибоких ямах. Часті — колективні пох. Кістяки скорчені на боку, головою на схід чи захід. Безкург. мог. розташовані у заплавах рік, поблизу води. Спалення відбувалось на стороні. Перепалені кістки складалися до урни або зсипалися у ямки глибиною 0, 25 — 0,30 м. Разом з кістками трапляються уламки посуду. Найяскравішим елементом є кераміка: тюльпаноподібні горщики, миски, келихи, чаші, друшляки. Орнамент складається з відбитків мотузочки, прокреслених ліній, трикутників, овалів, наліпних шишочок. Трапляються накривки, глиняні ложки, прясличка, серед останніх своєрідної рогатої форми. З кременя виготовлено серпи, черешкові вістря до стріл і списів. Добре відомі кам'яні плоскі сокири з широким отво-

рок для сокирки. Бронзові вироби представлені знаряддями праці (шила, ножі), зброєю (кинджал), прикрасами (шпильки, фібули, браслети, кільця, пронизі). У господарстві племен С. К. домінувало скотарство, допоміжним було землеробство. Розвинуте мисливство та рибальство.

Літ.: *Бернштам А. С.* Сакарская Украина в конце бронзы. — К., 1952. — С. 47 — 54; *Древнейшая* УССР. — К., 1964. — Т. 1. — С. 437 — 445.

Мацієвич С. В.

93. СХІДЧАСТЕ СКЛЕПІННЯ; СТУПЕНЧАТИЙ СВОД; CORBELLING. Техніка перекриття кам'яних споруд. У верхній частині стін кожний наступний ряд плит або каменів відступає від краю доти, поки чергові ряди не зімкнуться і не залишиться невеликий простір для покривної плити. Цей тип підкупт. споруд, відомий на Керченському п-ові не раніше V ст. до н. е. Протягом IV ст. до н. е. він значно поширюється серед похр. споруд Пантікапею (Золотий курган, Чесменський, Царський та ін.). На думку К. К. Герца С. С. походить з Лідії. В. Ф. Гайдукевич пов'язує їх походження з Семибратнім кург. С. С. мав кург. Стовпові Скіфії — Огуз (Див.: О 5).

Літ.: *Гайдукевич В. Ф.* Боспорская держава. — Л., 1961. — С. 6 — 32; *Фолиз О. С.* Скифский царский курган Огуз // Антроп. зап. — вып. 1(7). — К., 1966. — С. 10.

Гавриленко Н. О.

Т

1. ТАВРИ; ТАВРЫ; TAURIANS. Племена, які населяли у ранньому залізному віці Таврику — гірську частину Кримського п-ова — його південно-західне узбережжя від м. Форос до Феодосії. Пізніше назва Таврика — Тавриди були перенесені на весь Крим. Вважається, що творці кемі-обинської к-ри (Див.: К 40) — Т.

Літ.: *Крис Х. И.* О племенах в кемі-обинской культуре // МЗН. — 1971. — № 4. — С. 110; *Рыбаков Б. А.* Гераклова Скифия. — М., 1979. — С. 25.

Гавриленко Н. О.

2. ТАКСОН; ТАКСОН; TAXON. Основна одиниця вимірювання ранту та об'єму, загальна назва всіх різнопорядкових різновидів таких одиниць.

Літ.: *Вышинский Б. М., Бондарев В. С., Виноградов В. Ф. и др.* Классификация и хронология. — Л., 1982. — С. 12.

Гавриленко Н. О.

3. ТАЛЬВЕГ; ТАЛЬВЕГ; THALWEG. Лінія, що з'єднує найбільш понижені ділянки дна річкової долини, балки, яру. У ширшому значенні — дно долини.

Літ.: *Советский* энциклопедический словарь. — М., 1980. — С. 1316.

Гавриленко Н. О.

4. ТАМГА; ТАМГА; TAMGA. Знак власності, яким відзначали належне роду майно, або виготовлене родом, пізніше — знак родинноїабо особистої власності. Т. відносяться до широко відомих сарматських (Див.: С 6) знаків Північного Причорномор'я. Історія їх вивчалась питання їх походження і семантики є у працях Е. І. Соломоник, В. С. Драчуна. З іменем царя *Фарзоя* О. В. Сидоренко пов'язує Т., знайдені на знахідках з поч. у с. Пороги (Див.: П 88).

Літ.: *Соломоник Э. И.* Сарматская знать Северного Причерноморья. — К., 1982. — 175 с.; *Драчуна В. С.* Сарматская знать Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. — К., 1981. — С. 62 — 70.

Гавриленко Н. О.

94. СЮРЕНЬ І; СЮРЕНЬ І; SYUREN' I. Багатошарова стоянка у гроті. Розташована біля с. Танкове у Криму, у басейні р. Бельбек. Датування: недавніше — 24 тис. р. тому, епоха верхнього палеоліту (Див.: В 11). Відкрита 1979 р. К. С. Мережковським, у 20-х роках досліджувалася Г. А. Бонч-Осмоловським. Розрізняються три умовних культурних шари верхнього палеоліту. Нижній пов'язується з найхолоднішим періодом, верхній — з найтеплішим. Основу господарства становило полювання на зубрів, сайгаків, оленів, яке доповнювалося збиральництвом та рибальством. Нижній культурний шар дав близько 13 000 оброблених кременів, вироби з кісток та рогу; є залишки вогнищ. Кам'яний інвентар характеризується скребачками та різцями, вістрями, проколками, багато мікропластинок з ретушшю. Переважні мустьєрські форми: гостроконечники, скребла. Вироби з кісток: шила, проколки, плаский вістря, ретушери та невеличкі ковадла. Є підвіски з кісток та мушлі, фрагменти кісток з гравірованими лініями.

Літ.: *Векилова Е. А.* Стоянка Сюрень I в системе среднепалеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий // МИА. — 1957. — № 59.

Сидоренко В. М.

Татуїровка.

5. ТАТУЇРОВКА; ТАТУИРОВКА; ТАТТОО. Назва походить від полінезійських слів ta, ta-tu — мітка, знак. У народів з світлою шкірою — нанесення на тіло малюнків або знаків шляхом наколювання і втирання під шкіру фарбуючих речовин (наприклад, порошку вугілля). У народів екваторіальної зони Т. відповідає рубцюванню (*скарифікація*) — нанесення на шкіру обличчя і тіла малюнку з рубців. Походження Т. є дискусійним. Численні знахідки вохри та інших фарбуючих глин, знарядь для розтирання фарб у пох. давньоямної к-ри (Див.: Д 1), як найраніших, засвідчують давність та стійкість цієї традиції. Етнографами зафіксоване повсюдне поширення Т. у народів, які знаходяться на примітивному рівні розвитку: Азії, Африки, Австралії, Америки. Особливо відзначається у техніці Т. австралійські аборигени і полінезійці, у яких Т. вкривалося все тіло, а у мешканців Маркізьких о-вів навіть язик. Звичай Т. пов'язують з ініціацією (звичай посвати у "дорослість"), прагненням відвести хвороби, спробами захиститися від злих духів тощо. Існувала також декоративна функція Т., у якій відбилися анімалістичні уявлення. Ймовірно, практика створення Т. не минула носіїв жодної арх. к-ри. У всякому разі усі або майже усі мумифіковані тіла (Див.: М 69), які дійшли до нас, мали Т. Найяскравіший приклад Т. — зображення на тілі небіжчика з Другого Пазирикського кург. С. І. Руденком зараховано та описано 12 зооморфних зображень на руках, ногах, грудях та спині померлого. Т. використовувалась як кочовиками, так і представниками давньої цивілізації. У процесі християнізації звичай Т. втрачено. Знову він був відкритий моряками періоду великих географічних відкриттів.

Літ.: *Руденко С. И.* Культура населения Горного Алтая в скифское время. — М., Л., 1953. — С. 294 — 312; *Народы мира.* — М., 1955. — С. 824.

Гавриленко Н. О.

6. ТАЦЕНКИ; ТАЦЕНКИ; TATSENKY. Місцезнаходження середнього періоду епохи мезоліту (Див.: М 24). Розташоване біля хут. Тацінки Обухівського р-ну Київської обл. у басейні р. Ступна. Датується часом близько 8 — 10 тис. р. тому. Відкрите у 50-х роках, досліджувалося В. М. Даниленком, Д. Я. Телегіним, Л. Л. Залізняком. Стоянка під

Таякський технокомплекс

відкритим небом, розташована на піщаному підвищенні у заплаві ріки. Займала площу до 1800 м². Вище культурний шар не зберігся. Природне середовище — мандрові смуги Європи. Господарство мешканців стоянки базувалося на полюванні на лісових тварин та рибальстві. Зібрано понад 8000 виробів з кременю. Багато нуклеусів. Великою серією представлені скребачки, серед яких переважають округлі та напівокруглі; різців небагато (кутові, серединні). Мікролітичний інвентар представлений кудлаївськими вістрями (Див.: К 112), яких більшість, є поодинокі геометричні трикутники, кілька трапецій. У комплексі багато мікропластинок з притупленим краєм. Серед інших знарядь — пластинки з ретушшю, з потоншенням на черевці, гравети, проколки, ретушери, відбійники. Культурна належність стоянки: кудлаївська к-ра епохи мезоліту (Див.: К 112).

Літ.: Залізняк Л. Л. Населення Подністров'я в мезоліті. — К.: 1991. — 158 с.

Сметанчук В. М.

7. ТАЯКСЬКИЙ ТЕХНОКОМПЛЕКС; ТАЯКСЬКИЙ ТЕХНОКОМПЛЕКС; TAYACIAN TECHNOCOMPLEX. Ареал: Подністров'я, Подесення, Крим. Датування: останні міжльодовиків'я (125 — 100 тис. р. тому) та рання фаза Валдайського льодовиків'я (до 60 тис. р. тому) (Див.: В 31). Палеогеографічний фон: помірний, більш теплий ніж сучасний, клімат міжльодовиків'я і теплих епізодів початку Валдайського льодовиків'я. Поширені ліси та лісостепи. Основа господарства — полювання на мамонта, коня, бізона, оленя. Основні пам'ятки: Стінка I та II, Осипка, Великий Глибочок (Подністров'я), Бетово 2 (Подесення), Кіік-Коба, нижній шар, Кабазі II, четвертий шар (Крим). Кам'яний інвентар характеризується відсутністю якісних заготовок, тенденцією до фрагментації сколів, відсутністю типових гостроконечників і скребел, що є типовими для пам'яток мустьєрського (Див.: М 46) та типомустьєрського (Див.: М 74) технокомплексів, великою кількістю зубчастих та виїмчастих (Див.: В 14) знарядь, поодинокими двобічно обробленими знаряддями (Див.: З 20). Корені Т. К. — у пластині подібних пам'яток Західної та Центральної Європи. До Т. К. відносяться *стінківська к-ра*, виділена у Подністров'ї. Вплив традицій Т. Т. простежується у генезі деяких ранніх верхньопалеолітичних к-р (бризевської (Див.: В27)) і у *кіік-кобинській* к-рі мікокського технокомплексу (Див.: М 46).

Літ.: Анатович Н. К. Об аранчитской культуре мустье (по материалам Днестровья) // АСГЭ. — 1977. — № 18. — С. 3 — 9; Бонч-Осмоловский Г. А. Грот Кыик-Коба // Палеолит Крыма. — М.; Л., 1940. — Вып. 1. — С. 7 — 13.

Сметанчук В. М.

8. ТВАРИННИЦТВО; ЖИВОТНОВОДСТВО; ANIMAL HUSBANDRY. Галузь господарства або господарського укладу, пов'язана з утриманням і розведенням сільськогосподарських тварин. Включає скотарство, птахівництво, рибництво, бджільництво, шовківництво тощо. Процес одомашнення поділяють на два етапи: приручення диких тварин і власне одомашнення. Перший етап — приручення тварин. У цьому випадку останні, на відміну від свійських, зберігають усі властивості диких форм і у неволі, як правило, не розмножуються. Свійськими називаються тварини, які приносять людині користь у вигляді визначеної продукції, розмножуються у неволі під контролем людини і диференціюються всередині виду на породи. Перші свійські тварини з'явилися у верхньому палеоліті. Встановлено шість центрів одомашнення: Китайський (свині, буйволи, качки, кури, гуси), Індійський (буйволи, гайвали, зебу, павини, бджоли), Південно-Західний Азіатський (велика рогата худоба, вівці, кози, свиня, верблюд), Середземноморський (велика рогата худоба, кінь, вівця, коза, кролик, качка), Андійський (альпака, мускусна качка, гиндик), Африканський (страус, віслюк, свиня, собака, кішка, песарка). Утримання тварин широко варіювало — від вільного випасу до влаштування спеціальних загонів, стайнь та кліток. Основним арх. джерелом для вивчення Т. є кістки тварин, що трапляються у культурних шарах пос. та серед інвентаря пох. Обов'язковим є їхнє палеозоологічне визначення.

Літ.: Кренке Н. Ф., Лобачев Я. Д., Дмитриев Т. Г. Разведение сельскохозяйственных животных. — М., 1983. — С. 8, 9; Свод этнографических понятий и терминов. — М., 1989. — С. 83.

Гавриленко Н. О.

9. ТЕМІР-ГОРА; ТЕМИР-ГОРА; TEMIR-GORA. Одне з найбільш ранніх скіфських пох. (Див.: С 37). Досліджено на Керченському п-ові поблизу с. Вакси 1870 р. Г. І. Хіпуновим та О. Ю. Люценком. Здійснене у вирубаній у скелі могильній ямі округлої форми (4 х 3 х1,4 м). Яма перекрита дерев'яним настилом і кам'яним закладом. Використовувалась кілька років. Померлий орієнтований головою на захід. При ньому знайдено: залишки сагайдака (8 кістяних цвяшків, обшитих золотом); бронзову застібку; 8 кістяних трубочок, наконечник у вигляді згорнутого у кільце хижака; родосько-мітальну посудину, що датує пох. третьою чвертю VII ст. до н. е.

Літ.: Мелюкова Н. А., Терпиловский А. Н. Скифы VII — IV вв. до н. э. — К., 1983. — С. 106; Лесков В. В. Курган на Темир-горе // СА. — 1972. — № 3. — С. 259 — 267.

Гавриленко Н. О.

10. ТЕОРІЯ МЕТОДУ мДНК; ТЕОРІЯ МЕТОДА мДНК; THEORY OF METHOD M/DNA. Теорія методу мітохондріальних ДНК — одна з напрямків молекулярної арх., що за останні роки дала значну кількість дуже цікавих результатів щодо вирішення проблем походження людини (гіпотези "чорної або рожевої Єви"), історії населення Землі, її окремих регіонів, можливої еволюції, палеоекології, генетичної різноманітності чи наявності — єдності, давнього населення. За допомогою комп'ютерних технологій, мікромолекулярної техніки молекулярна арх. одержує генетичну інформацію (тобто набір генів, який специфікує людину, її популяції, або етнічні групи) з білків, нуклеїнових кислот, серед яких дезоксирибонуклеїнових (ДНК), з арх. об'єктів, що містять органічні залишки. У свою чергу, Т. М. мДНК досліджує мітохондріальні ДНК (мДНК), що зосереджені у клітинних органелах — мітохондріях. Не зважаючи на те, що мДНК має лише 37 генів (для порівняння, у т. з. ядерних ДНК — біля 100 000 ДНК), її дослідження більш інформативне, ніж інших ДНК. Перевага мДНК зумовлені життєвою необхідністю кожного гена, постійною і високою швидкістю нейтральних мутацій, які не приводять до природного відбору, здібністю наслідування тільки за материнською лінією. Таким чином, М. мДНК, дозволяє за даними мДНК визначити материнські лінії виродка до їх загального предка. Спочатку (70 — 80 рр.) об'єктом досліджень Т. М. мДНК були м'які біологічні тканини, що зберегалися до нашого часу і знайдені під час арх. розкопок (наприклад, муміфіковані тканини). На початку 80-х років А. Уілсоном та його колегами з Каліфорнійського університету в Берклі розроблені ефективні біохімічні методики (у тому числі — полімерна ланцюгова реакція), дослідження решток давніх тканин. 1989 р. вперше одержано ДНК з висушеної, тобто сухої кістки (В. Сайкс, З. Хаммельберг, Р. Хеджес з Оксфордського ун-ту). Фахівці вважають, що залишки мДНК помітні у кістці, поки від неї не залишиться лише мінералізована маса. Для аналізу достатньо невеликої кількості біоматеріалу, яка вимірюється десятками пікограм (10^{-12} гр). Із зростанням обчислювальних ресурсів і техніки молекулярних досліджень М. мДНК стає більш доступним.

Зараз ним займаються у багатьох центрах США і Європи (університети штатів Кентуккі, Юта, Флорида, Н'ю Мексіко, Гавайський, Пенсильванії, Смітсонівський, Монтеннський, Лос-Аламосський лабораторії, Японському національному інституті генетики. В активі Т. М. мДНК встановлення тісного зв'язку генетичної, популяційної і лінгвістичної кластеризації народів. 1985 р. відкрито генетичне древо етнокультурного походження 42 світових народів з урахуванням відповідних лінгвістичних зв'язків (робота Л. Кавалі-Сфорца). Т. М. мДНК дозволяє встановити спорідненість народів і тим самим вирішити ряд генеалогічних проблем "дописемного періоду" історії. Зараз метод широко використовується у значущі пох. скіфського часу Пазирикського Алтаю (робота у зоні концентрації "мерзлих могил" експедиції Новосибірського відділення РАН під керівництвом Н. В. Полосьмак). В світлі успіхів цього методу все більшу цінність набувають антропологічні колекції, що виконуються у результаті робіт арх. експедицій. Застосування методу мДНК може бути перспективним і у вирішенні проблем етнічної історії давнього населення України.

Літ.: Cann R. L. Stoneking M., Wilson A. C. Mitochondrial DNA and Human Evolution // Nature. 1987. — Vol. 325. — N 6099. P. 31 — 36. *Kocher T. O., Wilson A. C.* Sequence evolution of mitochondrial DNA in humans and Chimpanzees // In: Evolution of life. — Tokyo: Springer Verlag. 1991; *Cavalli-Sforza L., Piazza A., Menozzi P., Mountain J. L.* Reconstructions of human evolution: bringing together genetic, archaeological and linguistic data // Proceedings of the National Academy of Sciences. 1988. — Vol. 85. N 18. — P. 6002 — 6006.

Гаврилюк Н. О.

11. ТЕРАКОТА; ТЕРРАКОТА; TERRACOTTA. Назва походить від італійської terracotta — обпалена глина. Визначає, зокрема застосування випаленої глини, прикраси, грузила, статуетки тощо. Т. бувають також і таблички з написами.

Літ.: Бреї У., Гранн Д. Археологічний словник. — М., 1990. — С. 242.

Гаврилюк Н. О.

12. ТЕРМІН; ТЕРМИН; TERM. Слово або словосполучення, яке точно визначає поняття, що застосовується у науці, техніці, мистецтві.

Літ.: Колесниченко Н. Н. З досвіду з прикладних соціальних медичних термінологічних словників за кримінальною тематикою — вказівні // Методологічні й методичні питання кримінології. — К., 1982. — С. 214 — 217.

Гаврилюк Н. О.

13. ТЕРМОЛЮМІНЕСЦЕНТНИЙ МЕТОД; ТЕРМОЛЮМИНЕСЦЕНТНЫЙ МЕТОД; THERMOLUMINESCENCE METHOD. Метод, заснований на зміні світіння гірських порід при нагріванні. Використовується у палеогеографії (Див.: П 3). Придатний для хронологічного інтервалу від 1,5 млн до 20 тис. р. Стосовно до арх. матеріалу використовується нечасто. У арх. він заснований на вимірюванні зміни кристалів мінералів у глині керам.

Літ.: Маруашвили Л. И. Палеогеографический словарь. — М., 1985. — С. 52.

Гаврилюк Н. О.

14. ТЕРРЕТ; ТЕРРЕТ; TERRET. Металеве кільце, через яке пропущений повід колісниці або віжку.

Літ.: Бреї У., Гранн Д. Археологічний словник. — М., 1990. — С. 243.

Гаврилюк Н. О.

15. ТЕСЛО; ТЕСЛО; ADZE. Плоский важкий рубячий інструмент, виготовлений з каменю або металу. Площина леза Т. зберігає прямий кут з рукоятю. Якщо спосіб насаджування незмінний, то Т. можна відрізнити від сокири за асиметричним профілем. Т. можна використовувати для рубки лісу, однак, основним його призначенням, до появи пилки, було очищення стовбурів. Т. особливо ефективне при видовбуванні човнів.

Літ.: Семенов С. А. Обработка дерева на примере Алтая // СА. — 1956. — № 26. — С. 3 — 20. *Филиппенко С. Н.* Инструменты каменного топора в плотницком // Вест. Моск. ун-та. — 1987. — № 3. — С. 49 — 61.

Гаврилюк Н. О.

16. ТЕХНОКОМПЛЕКС; ТЕХНОКОМПЛЕКС; TECHNOCOMPLEX. Сукупність арх. к-р, що характеризуються політетичним (Див.: П 83) рядом різних типів одної й тієї самої групи артефактів. Розглядається як значно поширена і тісно пов'язана реакція на загальні фактори природного оточення, економіки та технології.

Літ.: Каменецкий Е. М., Кочкурин В. С., Зверев Н. О. и др. Квантификация в археологии. — Л., 1990. — С. 61.

Гаврилюк Н. О.

17. ТЕХНОЛОГІЯ; ТЕХНОЛОГИЯ; TECHNOLOGY. Сукупність знань про спосіб та засоби ведення виробничих процесів, стійка послідовність операцій і процесів, визначена за часом, затратами праці, енергії і ресурсів, що приводить до досягнення відомого результату при високому рівні ефективності. Повинна знаходитися у відповідності до техніки (техніка — сукупність засобів діяльності людини, створених для підвищення результативності праці).

Сукупність рецептів і правил визначеного ремесла.

Літ.: Першин С. П. Азбука металообработки. — М., 1990. — С. 154.

Гаврилюк Н. О.

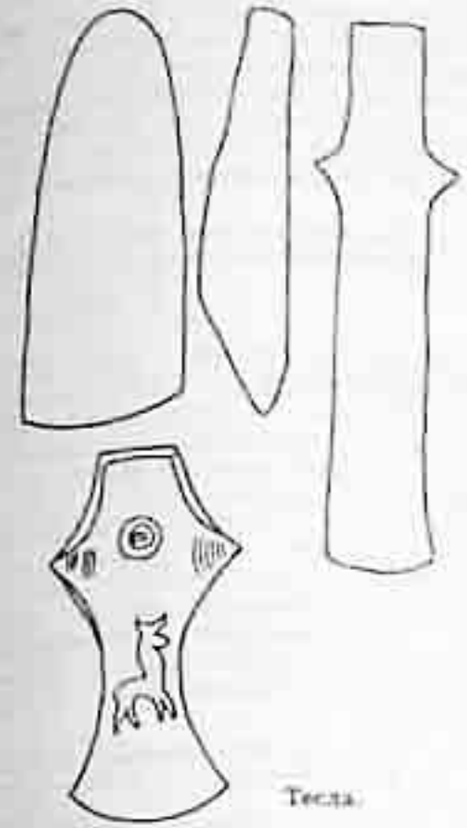

Тесла.

18. ТИГЕЛЬ; ТИГЕЛЬ; CRUCIBLE. Невелика грубо оброблена посудина відкритого типу для рідкого металу. Використовувалася у ливарній справі. Легко впізнається за розтріскуваннями в результаті дії високих температур поверхнями, а також за значною товщиною стінок.

Літ.: Бреї У., Гранн Д. Археологічний словник. — М., 1990. — С. 244.

Гаврилюк Н. О.

19. ТИМЧЕНКИ; ТИМЧЕНКИ; TYMCHENKY. Грунтовий мог. бондарихинської к-ри (Див.: Б 18) епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку. Розміщувався на північно-західній околиці піщаного підвищення у заплаві лівого берега р. Мжі між с. Тимченки та Миргородом Зміївського р-ну Харківської обл. Досліджувався Ю. В. Буйновим 1975 р. На території мог. відкрито 8 пох. з тілоспаленнями, а також 6 ям без слідів пох., які можна пов'язати із здійсненням ритуальних дій (*тризнами*). Тілоспалення відбувалося на стороні з подальшим пох. залишків у невеликих грунтових ямах круглої або овальної форми. Усі кістки дуже подрібнені, спікалися. Останнє вказує на те, що вогнище заливали водою для швидкого охолодження. Залишки небіжчика вміщувалися на дно ями і перекривалися зверху уламками від 3 — 4 і більше посудин. Керам. представлена посудинами тюльпаноподібної форми, прикрашеними наліпними валиками та вдавленнями, корчагами з роздутим тулубом, черпаками. Іноді у пох. клали уламки каменю (піщанику), глиняні хлібці, фрагменти земляних, необпалених посудин. Датується мог. X — IX ст. до н. е.

Літ.: Буйнов Ю. В. О погребальном обряде племен Белозерской культуры // СА. — 1977. — № 4. — С. 209 — 215.

Малярчук С. Я.

20. ТИП; ТИП; TYPE. Витвори людської праці, які за всіма суттєвими ознаками подібні один до одного і мають загальне походження. Збірка предметів, однакових за призначенням, матеріалом, формою. Група предметів однієї категорії, що не розрізняються у межах деяких припущень за формою. Група артефактів (Див.: А 28), що виявляє стійке сполучення ознак. Їх сукупні риси дають характерний зразок, який відрізняється від інших груп артефактів. Стійке сполучення ознак, відмінне від інших таких самих ознак. Різновид арх. матеріалу, в якій типоутворюючі ознаки поєднані між собою зв'язками з високими показниками сполучення. Однорідна популяція артефактів, що визначається послідовно повторюваним рядом станів ознак усередині певного політетичного набору. Рівень подібності, який виділяє популяцію як єдине ціле, сягає 30 — 60 %. Стійкий різновид форми з частотою використання для даних виробів у комплексі не менш 2 % і не менше 20 предметів. Пов'язаний набір повторюваних ознак артефактів, що є діагностуючим хронологічно просторовим індикатором незалежно від того, володіє він культурним значенням чи ні. Постійний

набір, який дозволяється на широкому полі можливостей. Зокрема з кількісно контрольованими характеристиками. Зв'язок між виробами, який постійно повторюється. Збірка предметів з певними рисами, які за припущенням відповідають конкретній історичній ситуації. Визначений набір параметрів та вимог. Перелік підмножин, який задаючи на універсальному просторі ознак. Клас даних, визначений послідовним квантуванням (Див.: К 70) ознак. Серія-ряд різновидових варіантів, дуже близьких за усією сумою ознак, які репрезентують послідовний розвиток одного й того самого типу (Див.: Т 20). Система ознак, що містить ознаки цілісності, структурності, ієрархічної організації, принципової відносності і складається з ознак чотирьох рівнів: функціональних, конструктивних, декоративних, семантичних. Набір ознак з відсутністю міцних кореляційних зв'язків між ними, зі формально-морфологічні ознаки підкреслені ознаками — умовами, що забезпечують стабільність Т. і його відмінність від інформаційного, різносіяного Тому Т. Абстрактний "найменший — загальний — значимий", теренс, мод (Див.: М 32) або пенс емпірично подібних та воєдиночних артефактів. Конфігурація ознак, що відрізняє групу артефактів і визначає її як клас (Див.: К 54). Результат інвентаризації артефактів одного призначення, що об'єднуються за їх подібністю між собою і тим, що відрізняються від інших артефактів того ж чи іншого призначення. Клас формальних варіацій, що у відомому значенні, являється культурно значимим. Він є морфологічним зразком, який може розглядатися як фізичне множина об'єктів або груп артефактів, і як конфігурація ознакових елементів або кластер ознак (Див.: К 70). Стандартизовані зразки, які є самі по собі важливим поняттям, оскільки у цьому втілена ідея, що належить не мені не тільки можливого індивідуального моменту, але й можливого індивіда, — це поняття соціальне: відтворити зразок — дати йому. Система, що варіюється і розвивається у часі, характеризується стійким повторенням послідовних ознак тих предметів чи об'єктів, що до неї входять. Відособленість системи від інших аналогічних їй, яка розвивалася творцями і споживачами цих предметів і об'єктів. Комплекс за формою предмети, пов'язані між собою спорідненого походження, і які відображають реалії культурно-історичні традиції одного порядку. Будь-яка група, що охоплює матеріал, який може бути представлений як такий, що складається з індивідуальних варіацій при реалізації model idea. Конфігурація ознак, утворена у відповідності до стандартів, звичаїв і вірувань даних майстрів.

Див.: Калашов Е. М., Бочаров В. С., Лотман Е. С. и др. Классификация в археологии. — М., 1990. — С. 40 — 43.

Гаврилюк Н. О.

21. ТИП КУЛЬТУРНИЙ; ТИП КУЛЬТУРНЫЙ; CULTURAL TYPE. Матеріальна об'єктивація "мислених шаблонів" і підвідомих стереотипів поведінки даної людської групи, в таких межах і найближча відповідність цим шаблонам і стереотипам. Пробний гіпотетичний клас, який повинен перегруповуватися, корегуватися і розширюватися час від часу по мірі накопичення фактів. Групи проявів, що володіють визначеними специфічними подібностями у класах "матеріальні", "функції" і техніці виробництва.

Див.: Калашов Е. М., Бочаров В. С., Лотман Е. С. и др. Классификация в археологии. — М., 1990. — С. 43.

Гаврилюк Н. О.

22. ТКАНИНА; ТКАНЬ; TEXTILES. Продукт прядіння і ткацтва. Сировина — волокнисті рослини або вовна. Фрагменти Т. можуть зберігатися у заболочених та засушливих місцях. Найраніші залишки Т., знайдені на території України, рештки мішка з зерном у пох. катакомбної к-ри (Див.: К 20) біля с. Болотне Джанкойського р-ну в Криму (груба Т. простого полотняного плетіння (розкопки В. М. Корпусової). Унікальним прикладом збереження, фіксації Т. та реконструкції костюму є знахідка пох. дівчинки-скіф'янки у Вишневій Могилі біля с. Гюнівка Запорізької обл. (розкопки Ю. В. Болтрика). Т. з багатого кургатського пох. Соколова Могила описані А. К. Яцкіною (розкопки Г. Т. Копанченко).

Див.: Прилипко В. П., Болтрик Ю. В. Опыт реконструкции скифского костюма по материалам погребения скифянки из Вишневой Могилы // Курганы степной Скифии. — К., 1981. — С. 19 — 22. Яцкина А. К. Тканина і мовчи плетіння із Соколової Могили // Зелено Скиф. — Шпоніг, 1981. — С. 227 — 229. Гаврилюк Н. А. Домашнє прядильництво і ткацтво скифів. — К., 1989. — С. 85 — 91.

Гаврилюк Н. О.

23. ТКАЦЬКИЙ СТАНОК; ТКАЦКИЙ СТАНОК; LOOM. Засіб ткацтва. Залежно від типу Т. С. може бути встановлений за

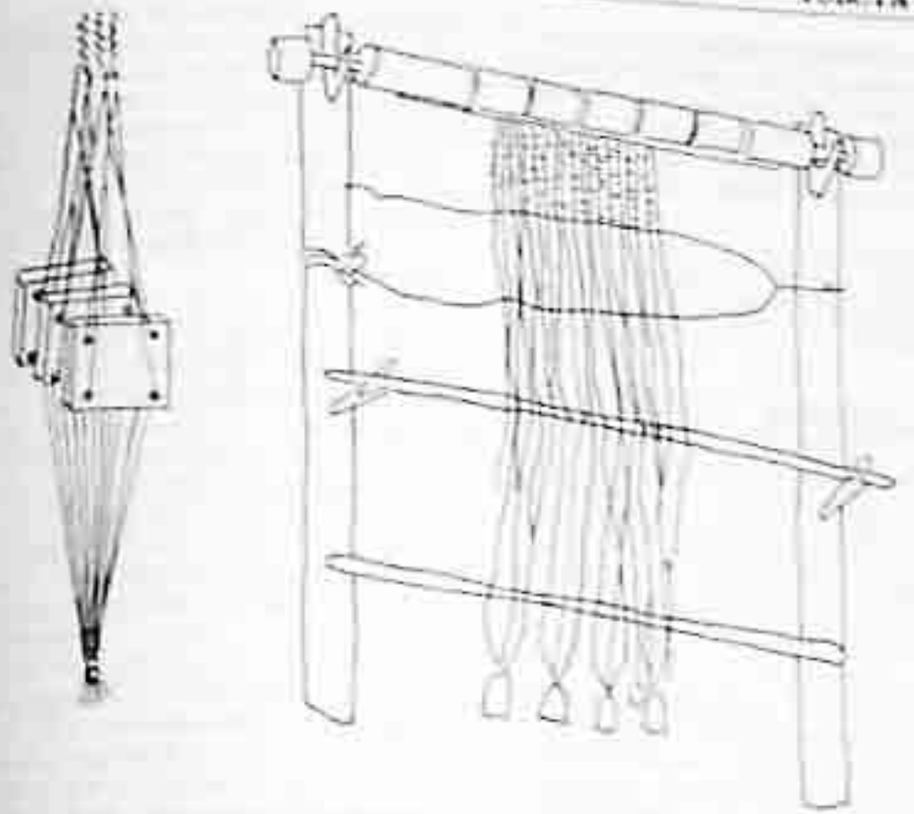

Ткацький станок.

фрагментами тканини, що збереглися, було два типи Т. С. — горизонтальний та вертикальний. Горизонтальний Т. С. поширений у давньому Греції, вертикальний — у Сірії та Месопотамії. У Європі використовувався вертикальним Т. С.

Див.: Дрер Э., Грилет Ж. Автоматический ткацкий станок. — М., 1890. — С. 246.

Гаврилюк Н. О.

24. ТОВСТА МОГИЛА; ТОЛСТАЯ МОГИЛА; TOVSTA MOGYLA. Одна з найбільших царських курганів Скіфії. Розташований біля м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл. Досліджений Б. М. Мозолевським 1971 р. Висота кург. 8,6 м. Насип оточений ровом, де зафіксовано залишки тризни. У центрі — основне пох., у південно-західній полі кург. — грабіжницьке з двома входами. Центральне пох. (пограбоване) являло собою катакомбу з двома господарськими нішами. Небіжчик — чоловік 40 — 50 років — лежав на дерев'яному помості головою на південь. Одягнений у шкіряний складальний панцир, штани, поножі. Одяг розшитий золотими бляшками. Під ним знайдено: бронзову бульку, ґрот, уламок ще одного срібного ґрота. У дромосі знайдено: бронзовий котелок, лутерій, амфору, три сагайдачних набори, меч з золотими обкладками, пектораль. Там же було пох. "прислужника". Поруч з центральним пох. дві могили із кістяками шести коней у повному уборі і три пох. "конюхів". Поруч з боковою могилою, на вході, знайдені дитячі кістяки. У боковому пох. знайдено жінку 20 — 30 років, яка лежала на спині головою на захід. Одяг розшитий золотими бляшками, на голові — кольф, на шиї — гривна (Див.: Т 47) прикрашена фігурками звіра, біля голови — підвіска із зображенням богині на троні, на руках — три платівчасті браслети. У головах небіжчиці стояли срібний кілик, чорнолакова ваза, скляні посудини, під лівою лопаткою — бронзове дзеркало. Праворуч від неї у саркофазі (Див.: С 4), знайдене дитяче пох. При цьому знайдено: гривна, сережки, бляшка від одягу, кілик, ґрот (Див.: Д 11), кілих. У господарській ніші — бронзовий кілик, жаровня, кістки тварин. Пох. супроводжували чотири "прислужники". Т. М. датується другою половиною IV ст. до н. е.

Див.: Мозолевський Б. М. Товста Могила. — К., 1979. — 250 с.

Гаврилюк Н. О.

25. ТОЛОС; ТОЛОС; THOLOS. Камера у формі вулика. Будувалася з каменю і перекривалася сяйчастим склепінням (Див.: С 93). Найкращий приклад Т. — скарбниця Атрея у Мікенах. В. А. Альокшин вважає Т. колективними гробницями.

Лит.: *Брюн Ж., Гранье Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 347; *Алексеев В. А.* Сводчатые структуры в погребальном обряде средневековых обществ. — Л., 1988. — С. 32.

Гаврилюк Н. О.

26. ТОМАШІВСЬКА ГРУПА; ТОМАШЕВСКАЯ ГРУППА; TOMASHIVS'KA GROUP. Тип пам'яток трипільської к-ри (Див.: Т 33) мідного віку, розташованих у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Відносяться до етапу С I, датуються першою чвертю III (першою половиною IV) тис. до н. е. Відомо біля 60 пам'яток — пос. Серед них пізніми є протомісто — пос. (Див.: П 116), площею 100 — 450 га, що налічували тисячі жителів. Характерний рисою є розписний темно-брунатною фарбою по жовтогарячому фону посуд. Переважають гостроребрі, біконічні форми. На підставі аналізу форм та розпису посуду виділено чотири фази розвитку пам'яток Т. Г. Вони походять від пам'яток небелівської групи кінця етапу В II. Пам'ятки Т. Г. Спілкувалися з трипільськими пам'ятками наддніпрянської (Див.: К 82), лукашівської (Див.: Л 35) груп у Подніпров'ї, чернівецької — у Побужжі, середньостогівської к.-і.о. (Див.: С 22) у степу. Змінюються пам'ятками коженівського типу трипільської к-ри (Див.: Т 35).

Лит.: *Хорн В. О., Ремезов С. М.* Фазы развития [illegible] // Археология. — 1988. — Вып. 63. — С. 63 — 68.

Відейко М. Ю.

27. ТОЧИЛЬНИЙ БРУСОК; ТОЧИЛЬНЫЙ БРУСОК (ОСЕЛОК); WHETSTONE. Кам'яний паралелепіпед або циліндр діаметром біля 2 см з отвором для підвішування. Виготовлялися Т. Б. з твердих дрібнозернистих порід (діабаз, сланець). У пам. (переважно, скіфських (Див.: С 87) та сарматських (Див.: С 6)) клалися біля покійника. Сліди точіння інструментів на таких Т. Б. не помічено. М. П. Грязнов вважав їх амулетами або поминальними пам'ятками.

Лит.: *Грязнов М. П.* Раннесарматские погребения скифо-пашутинского времени // Исследования по археологии СССР. — М., 1961. — С. 11 — 15.

Гаврилюк Н. О.

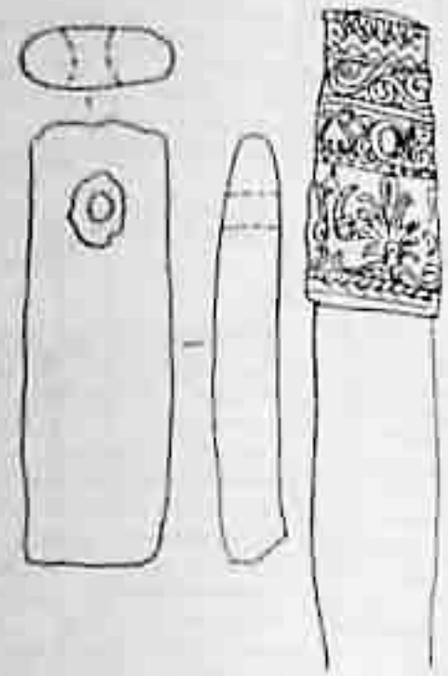

Точильний брусок.

28. ТОЧКИ; ТОЧКИ; ТОСНКУ. Назва залишків трипільських наземних житл (Див.: М 3).

29. ТРАДИЦІЯ; ТРАДИЦИЯ; TRADITION. У американській термінології — послідовність к-р або стилей керам., кожна з яких розвивається з попередньої. У вітчизняній арх. термін Т. використовується у загальнонауковому значенні для визначення звичаїв, порядків, правил поводження, що склалися історично і передаються з покоління у покоління.

Лит.: *Брюн Ж., Гранье Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 349; Словарь иностранных слов. — М., 1964. — С. 648.

Гаврилюк Н. О.

30. ТРАНШЕ; ТРАНШЕ; TRANCHET. Долотоподібне знаряддя з гострим робочим краєм, одержаним внаслідок сколювання під прямим кутом до осі знаряддя. Техніка Т. застосовувалась у період мезоліту при виготовленні сокир і тесел. Натуплене знаряддя могло бути знову загостреним новим сколом по краю. Подібно до Т. дрібні поперечнолезові наконечники стріл поширені у мезоліті (Див.: М 24) й неоліті (Див.: Н 15).

Лит.: *Брюн Ж., Гранье Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 350.

Гаврилюк Н. О.

31. ТРАНШЕЯ; ТРАНШЕЯ; TRENCH. Невеликий розвідковий розкоп. Його мета — визначити межі пам'ятки або споруди, яку вона перерізає, а також потужність культурного шару. Довжина Т. може бути будь якою, але ширина — не більше 4 м. Т. обов'язково покидають до розкопу, який розбивається після розвідки за допомогою Т.

Гаврилюк Н. О.

32. ТРАСОЛОГІЧНИЙ МЕТОД; ТРАСОЛОГИЧЕСКИЙ МЕТОД; TRACEOLOGY METHOD. Вивчення знарядь праці за допомогою мікроскопу і визначення їх функцій за слідами зносу, що простежуються на робочих поверхнях давніх інструментів. Творець цього методу — С. А. Семенов (1957 р.). Т. М. має два напрями: мікротрасологію (Див.: М 50) та макротрасологію. Спочатку цей метод застосовувався лише для вивчення кам'яних знарядь праці. Зараз успішно розвивається Т. кістяних виробів. До початку Т. дослідження проводиться визначення видової належності кісткового матеріалу. Найчастіше у якості сировини використовували кістки великої рогатої худоби, пізніше коней і дрібного рогатого скота. Лише поодинокі кістяні вироби виготовлені з кісток інших тварин (рогу благородного оленя, лося, сайгака, лиса, зуби ведмедя). Значний відсоток знарядь з матеріалів трубчастих пос. (Див.: З 32), наприклад, з кожних шкелет великої рогатої худоби виготовляли *тупики*. Деякі операції (розсікання, мездрування) виконували *струги*, виготовлені з ребер тварин, кінських копит. В усіх випадках робоче лезо знаряддя виділяється кольором та зношенням. Часто використовувались третя плюснева або третя п'ястна кістки коня. З них виготовлялися "коньки". Вони мають різні варіанти кріплення (різна обробка кінців знаряддя) і використовувались як ножні лощила при обробці шкір. Значну групу становлять знаряддя виготовлені з лопаток великої рогатої худоби і коня: *зубчасті штампи, лопатки для виборки землі, розмінати зі ременів, знаряддя молотьби*, ткацтва, лощила для керам. Для проколок використовувались фрагменти розколотих кісток копитних та гріфельні кістки коня. Від проколок відрізняються більші до них шпиці, зношеність яких простежується за слідами у вигляді не замість продовгуватих заглиблень. При виготовленні знарядь враховувалися будови кістки, тому майстри обмежувалися лише її підробкою. Крім знарядь праці та слідів на них, при трасологічних дослідженнях визначаються кістки із слідами різки, скоблення, які залишаються при робленні туші. Вони є звичайно на поверхні ребер, кістках кінцівок, рідше — на тазових кістках. Наведений аналіз кістяних виробів — результат трасологічного вивчення кістяних матеріалів пос. зрубної к-ри: Лук'янівка, Мосоловка, Мельгунова 3, Ляпічева Хутора, Прокопівка, Лимана, Іллічевки, Широкої Балки II, Безіменного I, II, Комишуватої VIII. Одне з напрямів трасологічного методу — макротрасологія полягає у дослідженні знарядь праці, без мікроскопу. Його мета — реконструкція господарських систем через визначення функцій знарядь праці безпосередньо на розкопках.

Лит.: *Семенов С. А.* О назначении "коньков" и костей с нарезками на Сереже-Белой Вежи // МИА. — 1959. — № 75. — Т. 2. — С. 333 — 337; *Калайчев В. В.* Орудия труда Лукашевского поселения эпохи поздней бронзы // Проблемы археологического изучения Донско-Волжской лесостепи. — Воронеж, 1989; *Усачук А. Н., Костенко* инвентарь поселения у с. Прокопівка // Древности культуры Подкумья. — Пятигорск, 1993. — Вып. 1. — С. 65 — 70; *Коробкова Г. Ф.* Макротрасология — новое направление в изучении функций каменных орудий. Закономерности развития палеометаллической культуры на территории Франции и Восточной Европы // Тез. докл. и советско-французского симпозиума. — Л., 1989. — С. 44 — 46.

Усачук А. М.

33. ТРАХТЕМИРІВ; ТРАХТЕМИРОВ; TRAKHTEMYRIV. Гор. доби раннього заліза (Див.: З 6). Розташоване на високому правому березі Дніпра біля ще недавно існуючого тут с. Трахтемирів Канівського р-ну Черкаської обл. Має форму неправильного чотирикутника, що витягнувся вздовж Дніпра у напрямку схід-захід. З напольного боку обмежене глибокими ярами та укріплене валом висотою 3 — 6 м та ровом глибиною 3,5 м. Площа його біля 500 га. Все гор. має назву Великі Валки, а його північно-західний край — Малі Валки. Перші відомості про гор. містяться у Л. Похілевича (середина XIX ст.) Північно-західна частина обстежена 1925 р. М. Я. Рудинським, 1945 р. — Т. С. Пассек, 1946 р. — П. М. Третяковим, 1948 р. — А. Й. Розсадовичем, 1953 р. — О. І. Те-

[illegible] 1965 р. — В. Г. Петренко. З 1964 — по 1968 — Г. Т. Ковпаненко. За час роботи експедиції Г. Т. Ковпаненко була обстежена вся площа гор., знятий його план, а на Малих Валках — своєрідному "акрополі" — проведені розкопки на площі 8500 м². Відкрито 40 житл різної конструкції та призначення, понад 50 ям, надірні кам'яні печі, залишки кам'яної стіни, що відокремлювала Малі Валки від решті площі гор., з'ясовані основні принципи планування "акрополя". Житла та інші споруди розміщувалися окремими господарсько-побутовими комплексами по краю Малих Валків, тоді як середина залишалася незабудованою. Житла наземні, дерев'яні з земляними підлогами від 21 до 34 м² та вкопані із глинобитно-кам'яними стінами. На основну групу припадає земляна площа 325 м² з двома прямокутними, розділеними між собою житловою перегородкою та вимощеними глинобитними стінами з дверними проріжами. В одному з приміщень знаходилась кам'яна та дві кіші. У другому, відокремлюється, зроблені земляні лежанки. По периметром земляних розміщувався виступ, на який спирався дах. Похований звід, як і у інших житлах, розташовувався в підлозі. Не менш цікаво є й друга споруда культового призначення з жертовником усередині, прикрашеним рельєфними спіралями. Біля нього знайдені зооморфні (Див.: Л 31) посудини. Матеріали, здобуті під час розкопок, дають змогу відтворити господарську діяльність мешканців гор. Багато різноманітного посуду (горшків з вилиском під віддушин, чашок, корчаг, прикрашених різними орнаментом, жолобками, ямками з наколами та рельєфними виступами до краю). Знаряддя праці (кам'яні сокири, серпи, ножі, долота, шила, пряслиця, кістяні мотики, мотики, скребачки, гранати, кремінні і кутасні, бронзові, залізні та кістяні наконечники стріл, вудила, ручки ножів, бронзові та залізні кільця, бронзові бусинки, сережки). Знаходять при розкопках домашніх виробників, пов'язаних з обробкою шкіри, ниток, полування кремнію та тощо. Ліпний посуд (родинно-зонійський, комплексний, [illegible], лісостепний та скіфський) представлений серіями другої половини VII, VI та VI — V ст. до н. е. Набори з великої кількості [illegible]. Матеріали розкопок свідчать про існування на Канівщині у ранньоскіфський час (Див.: С 37) великого об'єднання племен, центром якого було Т. Г. Гор. Датується другою половиною VII — VI ст. до н. е.

Літ.: Ковпаненко Г. Т. Розкопки Трипільського городища // АНУ. 1966 — 1966. — К., 1967. — Вип. 1. — С. 105 — 106; Ковпаненко Г. Т. Трипільського городища // АНУ. 1967. — К., 1968. — Вип. 2. — С. 105 — 106; Ковпаненко Г. Т. Нові розкопки Трипільського городища // АНУ. 1968 — 1971. — Вип. 2. — С. 139 — 140.

Ковпаненко Г. Т.

34. ТРЕПАНАЦІЯ; ТРЕПАНАЦІЯ; TREPANNING. Операція з розтину порожнині черепу живої людини. Метою Т. — лікування переломів та пухлин і, ймовірно, божевілля. Залишки кісток з Т. у них, свідчать про те, що людина часто, якщо не завжди переживала цю операцію.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 260.

Гнатенко П. О.

35. ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА; ТРИПОЛЬСКАЯ КУЛЬТУРА; TRYPILSKA CULK. К-ра мідного віку (Див.: М 43). На території Румунії має назву к-ри Кукутені (Див.: К 114). Використовується в подвійній назві — *Трипілля-Кукутені, трипільсько-кукутенська спільність* тощо. Названа на підставі відкриття ряду енеолітичних пам'яток в околицях м. Трипілля під Києвом, розпочатих В. В. Хвойкою наприкінці XIX ст. Поширена у лісостеповій смузі від Румунського Прикарпаття на заході до Середнього Подніпров'я на сході. На пізньому етапі ареал, де відомі пам'ятки Т. К. обіймає 200 тис. км² і сягає до Північного Причорномор'я на півдні. Датується IV — III (V — IV) тис. до н. е. Виділено три періоди — ранній (Див.: Р 2), середній (Див.: С 16) і пізній (Див.: П 47), кожний з яких поділяється на ряд етапів. Походження Т. К. пов'язане з неолітичною к-рою Боян (Див.: Б 24), формування якої відбувалося під впливом інших неолітичних к-р: *Хаманджія, Кріш — Керош* (Див.: К 36), лінійно-стрічкової кераміки (Див.: Л 20), *Тордош*. Етнічна належність не встановлена. Відомо понад 3000 пос. та 200 пос. пам'яток. Пос. розташовані на берегах річок, схилах долин. На ранніх етапах вони невеликі, — 1 — 2 га, 7 — 14 житл. На етапі BI/BII з'являються пр-ніста (Див.: П 116) площею 100 — 450 га, які налічували тисячі жителів, а число мешканців доходило до 10 — 14 тис. чол. Відомі пос. з штучними укріпленнями у вигляді ровів та валів. Житла наземно-стовпової конструкції, з перекриттям, обмазаним глиною (мазанки) (Див.: М 3) часто двоповерхові. Трапляються напівземлянки. Похоронення відносяться головним чином до пізнього періоду. Це грунтові або курганні. Обряд — тілопокладання (Піхвинський мог., Малин, Усатове) (Див.: У 5), кістяки скорчені на боці, або тілоспалення (мог. софіївської групи) (Див.: С 56). Інвентар — посуд, зброя, знаряддя праці, прикраси, в тому числі з міді. Керам. комплекс на ранньому етапі (Див.: Р 2) включає грубий кухонний посуд та столовий, прикрашений орнаментом, намелюрами, штампом, інкрустованим білою фарбою, окремі діжки фарбувалися зовні. На середніх етапах поширюється столовий посуд, розписаний червоною, чорною, білою фарбами. Виділяють стилі розписів, які покладено в основу типології та періодизації керам. та к-ри (Див.: С 74). На початку середнього Т. (Див.: С 16) переважає розпис у дві-три фарби, наприкінці — домінує чорна (темно-брунатна), інші відіграють допоміжну роль. Кращі гончарні майстерні. Найбільша у Жванці (Див.: Ж 2), де виготовлено ритуальний посуд. Наприкінці пізнього періоду (Див.: П 47) виробництво кухонного посуду занепадає, він виявляється грубим кухонним. Основні знаряддя виробництва виготовлені з кременю, каменю, кістки й рогу. Відомі мідні сокирки металообробки, що йшли спочатку до Балкано-Карпатського, а потім до *Циркумпонтійської металургійної провінції* (Див.: П 112). Частину виробів та сировину імпортували спочатку з Балкан, пізніше з Трансилванії, Анатолії та Кавказу. Носіями Т. К. створено господарство, що належало до моделі господарської адаптації мотичних (ручних) землеробів степів та лісостепу, яке в умовах Лісостепу замінило модель орних землеробів лісостепу та лісів помірного поясу. Основні культури — пшениці, ячмінь, горох, віка, просо. Землеробство було екстенсивним, перелогним — ділянки часто змінювались, а раз на 50 — 70 років покидались на нові місця пос. Розвинене тваринництво, спрямоване на землеробство, основне стадо — велика рогата худоба. На м'ясо розводили свиней, ярину рогату, ту худобу. Внутрішні групи господарства — домінувалось мисливством, рибальством, збиральництвом. Сусіди: на заході — к-ри французького сколу, тисоголорська, лендельська (Див.: Л 7), лійчастого посуду (Див.: Л 16), на сході — дніпро-донецька (Див.: Д 13), середньостогівська (Див.: С 22) та інші степові к-ри. Внаслідок економічної та екологічної кризи першої половини III (другої половини IV) тис. до н. е. Т. К. розпадається спочатку на ряд локальних груп: софіївську (Див.: С 56), уманівську (Див.: У 4), брацлавську (Див.: Б 25), тольську (Див.: Т 33) та інші, що формувалися під впливом сусідніх к-р. Різка зміна моделі господарської адаптації призвела до зникнення комплексу матеріальної к-ри, типових для Т. К. житл, посуд.

Літ.: Археологія Української РСР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 148 — 260; Археологія УРСР. — К., 1987. — С. 155 — 201.

Пойдіна М. Ю.

36. ТРИСКЕЛІЙ; ТРИСКЕЛИН; TRYSKELIN. Зображення у вигляді медальона з вписаним в нього трьома однаковими творами з обертом вліво, що мають з'єднані у центрі. Термін Т. запропонований вперше В. М. Грековим при описі зооморфних фібул, прикрашених Т. з кінцями голівками, знайдених у Миколаївських скарбах (Див.: М 46).

Літ.: Греков Б. В. Ранний средневековый мир. — М., 1977. — С. 186.

Смирнова Н. О.

37. ТРОЯНІВСЬКИЙ ТИП; ТРОЯНОВСКИЙ ТИП; TROJANIVS'KIY TYPE. Тип пам'яток трипільської (Див.: Т 35) к-ри мідного віку, поширений у верхів'ях річок, що належать до басейну Дніпра — Роставиці, Тетерева, Случі та Горині на Волині. Відомо близько 25 пам'яток. Еталонна пам'ятка — Троянів, досліджувалась у різні роки Т. А. Біляновською та М. М. Шмаглієм. Датується етапом С II першою половиною III (другою половиною IV) тис. до н. е. Представлений пос., розташованими на високих, неприступних мисах над річковими заплавами. У Ягнятині,

Білиївці та інших простежені сліди валів та валів. Пос. налічували до 35 наземних каркасно-стовпових споруд (Тро-ниця), розміщених колом. Розкопані такожі земляних, зернові і господарські ями. Крем'яні знаряддя — ножі, вістря до стріл, скребачки, серпи — виготовлені з місцевого кременю, але трапляються вироби з імпортного кременю (з території к-ри дійчастого посуду) (Див.: Л 18). Інші знаряддя — з рогу, кістки, каменю. Типовими є глиняні прясла, прикрашені орнаментом — прямокутними лініями, наколами, в тому числі із зображеннями рослин і тварин. У керам. комплексі незначна кількість розписного (8 — 10 %) посуду, більшість виготовлена з глини з домішками піску, слюди, піску, вкрита червоним ангобом (90 %). Типовими є миски з ручками, кількрії чаші, амфори з двома ручками, посудини сферичного типу. Прикрашені вони різним орнаментом, відбитками шкури, насічками, наколами — орнамент переважно біля шийки або на інших посудин. Є антропоморфна (Див.: П 68) та зооморфна (Див.: П 69) пластини; вони схематичні. Пам'ятки Т. Т. одночасні пам'ятки бринзенського типу

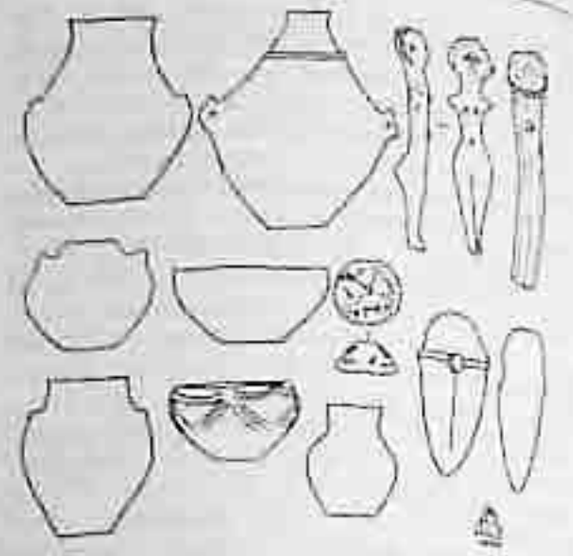

Трипільський тип.

(Див.: Б 28), змінюються пам'ятками городського (Див.: Г 33) типу. Помітні зв'язки та впливи *тисаполгарської* та к-ри дійчастого посуду (Див.: Л 18).

Літ.: *Археологія* Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 205 — 209; *Державін В. А.* Пам'ятники пізнього Трипілля. — Кишинів, 1980. — С. 124 — 127.

Відейко М. Ю.

У

1. УДАРНА ПЛОЩАДКА; УДАРНАЯ ПЛОЩАДКА; STRIKING PLATFORM. Поверхня на кремінному або кам'яному нуклеусі, по якій нанесено удар для одержання відщепу або пластини. Частина початкової У. П. відлагується з відщепом. Сама площадка підготовляється зняттям одного чи кількох відщепів, у цьому випадку вона називається фасетованою.

Літ.: *Брюс У., Гроссо Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 158.

Гаврилюк П. О.

2. УДАРНИЙ ГОРБИК; УДАРНЫЙ БУГОРОК; BULB OF PERCUSSION. Опуклість, що виникає при сколюванні у верхній частині черепка пластини або відщепу. Розміщується нижче точки торкання відбійника з ударною площадкою.

Літ.: *Брюс У., Гроссо Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 158.

Гаврилюк П. О.

3. УРНА; УРНА; URN. Загальний термін для посудини середніх та великих розмірів, яка використовувалась для збереження залишків кремації небіжчика.

Літ.: *Брюс У., Гроссо Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 158.

Гаврилюк П. О.

4. УСАТІВСЬКИЙ ТИП; УСАТОВСКИЙ ТИП; USATIVS'KIY TYPE. Тип пам'яток трипільської к-ри (Див.: Т 35) мідного віку, поширений у Північно-Західному Причорномор'ї, у степовій частині межиріччя Пруту, Дністра та Південного Бугу. Еталонна пам'ятка — Усатове (Див.: У 5) — комплекс з пос., кург. та грунтових мог., розташованих під Одесою. Відноситься до етапу С II Трипілля, датується серединою — другою половиною III (половиною IV) тис. до н. е. Відомо 50 пам'яток — пос. та мог. Найбільш дослідженими є Маяки та Усатове, що

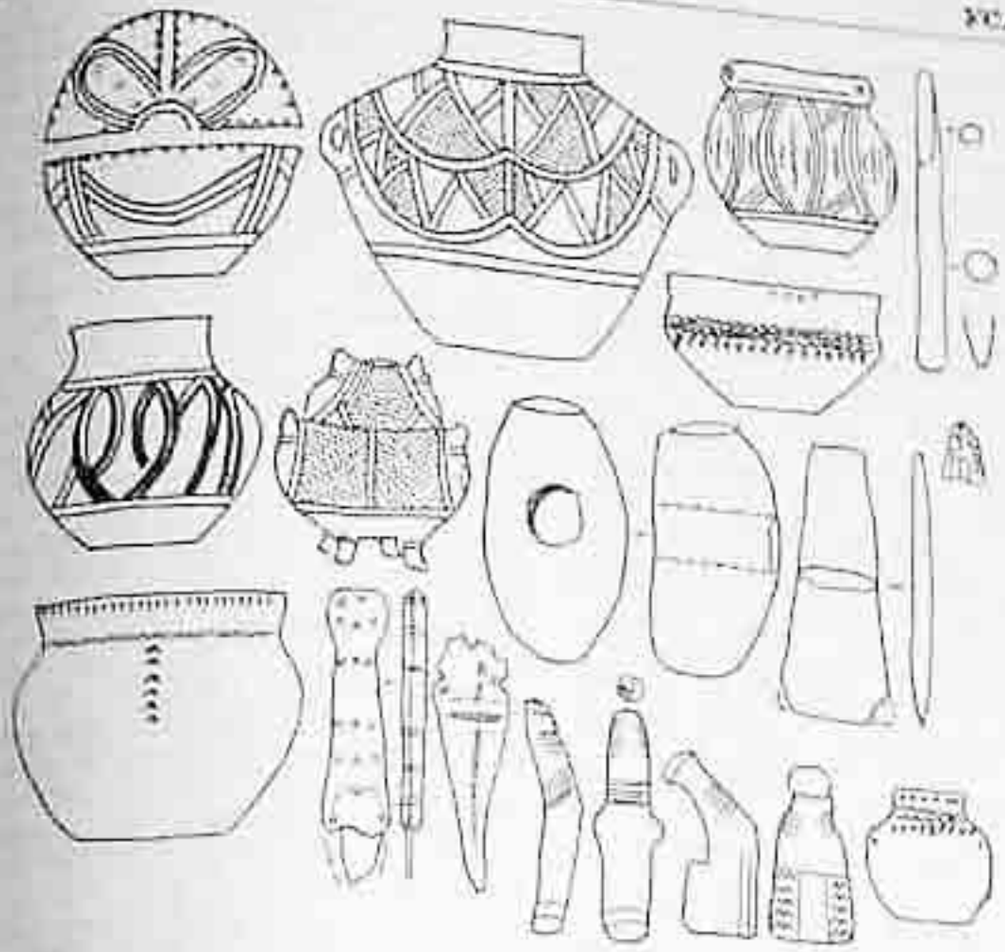

Усатівський тип.

знаходяться у приморських р-нах. Бутна — заглиблені у землю, мог. — грунтові (Маяки, Дашку) та кург., або кургані насипи, де усатівські пох. з кремаціями. Підкург. поховання мають кам'яні конструкції — кромлехи, закладки. Обряд — тілопокладення, скорчені на боці, у ямах, зрідка — у підбоях головою переважно на північний схід. До 15 % пох. з інвентарем: посуд (частіше кухонний), знаряддя, зброя, прикраси, антропоморфна пластина (Див.: П 68). Знайдено багато металевих виробів, серед них (з мідно-мишьяковистих бронз) — сокири, плоскі сокири, долота, шила, ймовірно у місцевому осередку металообробки. Посуд кухонний (глиняний з домішками товченої черепашки) та столовий (розписний з заполированою поверхнею і штампованим орнаментом, інкрустований білою пастою). Культова система представлена схематичними антропоморфними *статуетками* на кубічних постаментах (характерні для усатівського типу) та звичайною трипільською схематичною пластиною. Поховання пам'яток У. Т. пов'язане з пам'ятками вихватинського типу (Див.: В 61), впливом степових к-р та к-ри Чернавода I (Див.: Ч 4), з якими пізніше вони співіснували. Пам'ятки У. Т. у Причорномор'ї змінюються пам'ятками лінеаярної к-ри (Див.: Д 11).

Літ.: *Державін В. А.* Памятники позднего Трипилья. — Кишинев, 1980. — С. 100 — 111; *Петрова Б. Ф., Петренко В. Г., Бурко Н. К., Палащук Л. Ю.* Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1989. — С. 50 — 123.

Відейко М. Ю.

5. УСАТОВЕ; УСАТОВО; USATOVE. Комплекс арх. пам'яток мідного віку, до якого входять пос., два кург. та два грунтових мог., що відносяться до трипільської к-ри (Див.: Т 35). Розташовані на краю степового плато, у 8 км на південний захід від Одеси, між сс. Усатове та Великий Кунальник. Відкритий 1917 р. Перші розкопки проведені М. Ф. Болтенком 1921 р., пізніше у різні

ронів досліджувалось О. Е. Лагодовською, Е. Ф. Патоховою, В. Т. Збеновичем. На пос. розкопані залишки кам'яних конструкцій — "кам'яні коридори", що вважають культовими об'єктами. Знайдено велику кількість знарядь праці з кременю, кераміку, пластику. В кург. мог. досліджено пох., перекриті кам'яними плитами, серед яких є стела з гравірованим зображенням. Деякі пох. оточені вкопаними за колом плитами. Піна. у таких кург. мали багатий посуд, металеві речі (плавні сокири, шила, кинджали), прикраси, статуетки. У грунтових мог. пох. перекривалися кам'яними плитами, закладками з каменю. Серед інвентаря — значна кількість посуду, пластики. Крім пох. відкрито культові ями — без кістяків, перекриті камінням, всередині — посуд, статуетки з слідами вогню. Відносяться до етапу С-II трипільської к-ри (Див.: Т 55). Датується серединою — другою половиною III — другою половиною IV тис. до н. е. У верхніх шарах Усатівського поселення траплялися матеріали добронської та пізньої бронзи, ранньої заліза.

Літ.: Пономарьов Э. Ф. Усатовское поселение и могильник. — К., 1976. — 187 с.

Шмайко М. Ю.

6. УСОВО ОЗЕРО; УСОВО ОЗЕРО; USOVO OZERO. Пос. срубної к-ри (Див.: В 82) епохи пізньої бронзи. Розташоване у заплаві лівого берега р. Сіверський Донець, за двомиля нижче с. Усово оз., поблизу с. Ямполь Краснолиманського р-ну Донецької обл. Досліджувалося Т. А. Шаповаловим та О. П. Рудаковим 1973 р., С. С. Березанською 1975, 1977 — 1980, 1983 рр. Розкопано 14 жител, 3 господарські споруди, 2 зольники, давній ров — оборонна або межова споруда. Будівельний матеріал — дерево. Житла — земляних прямокутної форми, що складалися з одного приміщення. В середині житлового котловану (Див.: К 99) споруджували дерев'яний каркас, який слугував основою для даху та стін, які обшивалися тесаними дошками та плетеними лозами. Біля входу — кухонне вогнище та господарські ями; вздовж стін — пристосування для сну: лавиці-ложки. Посуд ліпний: слоїки, горщики, гостроребрні посудини, миски. Серед виробів з кременю знаряддя для обробки шкір: ножі, скребачки, скобелі. Більш численні вироби з кістки: муфти, рукоїтки, псалії, тупики, шила, голки, проколки. Є багато матеріалів, що засвідчують існування металургійного виробництва, яке, на думку дослідників, вже мало ремісничий характер. Тут відкриті виробничі місця (майстерні, плавильні печі), спеціалізовані знаряддя праці (молоти, пестки, рудотерки, ковадла, ливарні форми для відливки вислообушних сокир, тесел, ножів, вістрів до списів, серпів), вироби з бронзи (долота, тесла, ножі, голки, браслет). Тобто пос. мало спрямований розвиток: видобуток руди, плавлення міді, виготовлення металевих виробів. Разом з тим мешканці пос. У. О. займалися землеробством, скотарством, мисливством та рибальством. Відкрито також культові споруди: центральне святилище, жертовники, пох. тварин та людей поблизу жител. Датується пос. XV — XIII ст. до н. е.

Літ.: Березанская С. С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северном Донце. — К., 1990. — 148 с.

Макарова С. В.

7. УШЕБТІ; УШЕБТИ; USHABTI. Статуетки, які у *Давньому Єгипті* вміщувалися у могилу для того, щоб вони виконували певні функції по відношенню до померлого, прислужували йому у потойбічному світі. Виготовлялися з дерева, каменю, теракоти та фаянсу. У деяких могилах кількість У. відповідала кількості днів року. У Північному Причорномор'ї У. з'являються у I ст. до н. е. — II ст. н. е. Вони передають ті культи, що утворилися при взаємовпливі античної та єгипетської к-р. Найчастіше це фігурки Біса, Пятеки, Сохмет, Ба, сфінкса. На деяких є ієрогліфи.

Літ.: Ханенко Е. М. Античні бусли Северного Причорномор'я // САН. — 71 — 10. — 1976. — С. 88.

Гавриленко Н. О.

Ф

1. ФАЛАР; ФАЛАР; PHALERA. Кругла або овальна напівсферична бляха — прикраса кінського спорядження (Див.: К 81), рідше — панциря (Див.: П 20). На зворотному боці розміщувалися дві чи три петлі для кріплення до ремінів. Ф. кріпилися на перетині ремінів оголів'я (Див.: О 3) та нагрудника. Діаметр Ф. від 15 — 20 до 4 — 6 см. Виготовлялися з коштовних металів — золота, позолоченого срібла, іноді — з бронзи та заліза, покритого золотом. Прикрашалися коштовними та напівкоштовними каменями. З'явилися у елліністичному світі за часів походів Олександра Македонського. У Східній Європі набули поширення у скіфів та сарматів. Найраніші скіфські Ф. виготовлені у класичному еллінському стилі і прикрашені зображеннями *Афіни* і *Геракла* (Олександропільський кург. (Див.: О 9), Бабина Могила). У сарматів у II — I ст. до н. е. Ф. виготовлялися з позолоченого срібла і прикрашалися карбованими зооморфним (Див.: З 91) (Новоузенськ, Ставропольськ, Таганрог), а частіше — рослинним (Булахівка, Янчокрак, Твердиця) декорами. Деякі Ф. цього часу не такі розкішні — з гладким полем, орнаментованим овами по краю (Антонівка) або із зображенням *сегнерова* колеса (Клименково, Нові Ведрозі). Ф. II — I ст. до н. е. є виробами *греко-бактрійського* культурного кола. I ст. до н. е. з'являються Ф., декоровані у звіриному стилі і прикрашені поліхромними вставками (Див.: З 12) (Садовий кург., Жутовський мог., мог. Дачі). Техніка — бронзова основа обтягується золотим листом з карбованими (Садовий кург.) або скульптурними (Дачі) зображеннями тварин. Сюжети дуже стилізовані: м'яси, очі тварин підкреслені вставками з скла, бірюзи, агата, сердоліку. На думку Б. А. Раєва, стиль прикрашення поліхромних Ф. сформувався у середовищі центральноазійських кочовників, звідки з ними поширився на захід. Різновидом Ф. є напівсферичні бляхи з срібла і золота з трьома колами по краях. Вони прикрашали *підперсся* (тип нагрудника) і були знайдені у Молдові (Грушка), на Південному Бугі (Весняне) і Нижньому Дону (Дачі). Датуються I — початком II ст. н. е. і виконані у поліхромному звіриному стилі. До середини II ст. до н. е. такі вироби зникають. У пізньосарматський час відомі окремі знахідки неорнаментованих срібних Ф., що датуються другою половиною II — першою половиною III ст. н. е. (мог. Центральний). В середині III ст. н. е. з'являється новий стиль орнаментації Ф. — бронзова платівка плакується позолоченим сріблом, прикрашена карбованим геометричним орнаментом і вставками з сердоліку (Див.: С 15) і халцедону (Див.: Х 1) (мог. Чаушу на Нижньому Дунаї). Самі Ф. з напівсферичних стають плоскими. Традиція використання Ф. зникає з кінцем сарматської епохи (Див.: С 6).

Фалар.

Літ.: Тревер К. В. Памятники греко-бактрийского искусства. — М., Л., 1940. — С. 34 — 38; *Раев Б. А.* Пазырык и Хохлачи: некоторые параллели. // Скифо-сибирский мир. — Кемерово, 1984. — С. 132.

Сымоненко О. В.

2. ФАНАГОРІЙСЬКА РЕГРЕСІЯ; ФАНАГОРИЙСКАЯ РЕГРЕССИЯ; FANAGORIYS'KA REGRESSION. Різке зниження рівня Чорного моря, що супроводжувалося похолоданням. Початок — середина II тис. до н. е. На рубежі II — I тис. до н. е. досягає свого максимуму — відмітка рівня моря нижче сучасної на 13 — 15 м. Початок Ф. Р. співпав з встановленням більш вологого клімату, що викликало формування стабільного режиму обводне-

вості невеликих степових річок. Останнє значною мірою визначило розміщ. пос. середньовічної к-ри (Див.: С 1) XV — XIII ст. до н. е. Кінець II тис. до н. е. — загальносередземноморська тенденція до зниження рівня моря. IX — VII ст. до н. е. — деяке зростання у межах Ф. Р. Наступні 500 років — стабілізація рівня Чорного моря, з чим і пов'язаний розвит грецької колонізації.

Літ.: *Дуров И. Я., Карпов В. А.* Динамика географ. и экологич. уровня моря // ВДИ. — 1982. — № 2. — С. 87 — 97.

Гаврилюк Н. О.

3. ФАТЬМА-КОБА; ФАТЬМА-КОБА; FATMA-KOBA. Місцезнаходження періоду мезоліту (Див.: М 24), енеоліту (Див.: М 45). Навіс Ф.-К. розташований у північно-західному Криму в зоні другої гряди, у Байдарській долині у 2,5 км від с. Передове, у балці Кобалар-Дере. Довжина його 25 м, ширина 4 — 5, висота 5 м. Стоянка відкрита С. О. Трусовою та С. М. Бібіковим 1927 р. Саме тоді розпочав розкопки Г. А. Бонч-Осмоловський, 1956 — 1957 рр. досліджувались С. М. Бібіковим, 1958 — 1959 рр. — Ю. Г. Колосовим. За хронологією і структурою відкладень виділені групи: майданчик під навісом, із залишками мезоліту, і скал. заселений у енеолітичний час. Мезолітичні залишки навісу Ф.-К. утримують в собі два культурних шари мезоліту відкритого Криму: шар 6/5 пов'язаний з IV етапом розвитку шан-кобинської к-ри і датується у межах початку голоцена (Див.: Г 20), шари 4 — 2 пов'язані з I — III етапами розвитку гірськокримської к-ри (Див.: Г 12) і датуються у межах 7500 — 6000 рр. до н. е. Комплекс шан-кобинської к-ри включає 511 знарядь (30 %). Нуклеуси поділяються на одно- та двоплощинні і черепашні. Різці представлені ретушованими, двогранними та кутовими типами. Скребки на відщепах і пластинах присутні у рівній пропорції. Вістря чисельні, переважають сегментоподібні за формою. Відмінна риса даного комплексу — домінування трикутників. Комплекси 1 і 2 шарів Ф.-К. представляють собою варіацію Ф. К. типу індустрії гірськокримської к-ри. Для неї характерно переважання вістрів над трапеціями, наявність Ф.-К., кавказьких і тарантинських вістрів. Для індустрії 3 шару характерно помітне домінування трапецієподібних мікролітів. Пов. Досліджено Г. А. Бонч-Осмоловським 1927 р. Ін-

бічник лежав у невеликій ямі на правому боці з кінцівками рук під головою і сильно підібраними ногами. Після пох. могильну яму завалили камінням. Як показує реконструкція, пох. здійснене на площі житла (10 м²). Залишки подібної конструкції виявлені у 6 культурному шарі (12 м²).

Літ.: *Бонч-Осмоловский Г. А.* Итоги изучения крымского палеолита // ТМКАПЧК. — 1934. — Вып. 3. — С. 114 — 173; *Бибиков С. Н.* Раскопки в навесе Фатьма-Коба в 1956 г. // КСИА АН УССР. — 1959. — Вып. 8. — С. 114 — 124; *Бибиков С. Н.* Раскопки в навесе Фатьма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // V конгресс древних культур. — М.; Л., 1960. — С. 138 — 143.

Ковтун В. Ю.

4. ФАУНІСТИЧНИЙ КОМПЛЕКС; ФАУНИСТИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС; FAUNAE COMPLEX. Комплекс будь-яких видів тварин, який не повторюється за часом і є характерним для визначеної палеозоологічної області або провінції. Він відрізняється від інших комплексів (більш ранніх або більш пізніх) наявністю властивих тільки йому стадій еволюційного розвитку.

Літ.: *Мерушкина Л. Н.* Палеонтографический словарь. — М., 1985. — С. 268.

Гаврилюк Н. О.

5. ФАЦІЯ; ФАЦІЯ; FACIES. Умови накопичення опадів, матеріалізованих у відкладеннях. Кожна Ф. визначається за комплексом генетичних ознак (топографічному, фізико-географічному, літологічному, палеонтологічному). Визначаються назвами, які вказують на одну або кілька характерних ознак даної Ф.

Літ.: *Мерушкина Л. Н.* Палеонтографический словарь. — М., 1985. — С. 268.

Гаврилюк Н. О.

6. ФАЯНС; ФАЯНС; FAIENCE. Термін, який спочатку застосовувався до середньовічної керам. з м. Фаенці у Північній Італії, до ранньої *майоліки*. Ф. єгипетський матеріал із суміші піску та глини, що обпалювалася до температури, при якій поверхня починає плавитися до блакитного чи зеленуватого кольорів. Більш точно склад єгипетського Ф. визначено 1965 р. лабораторією ТЕСАКО при Нью-Йоркському університеті. Ж. Я. Небль вказував, що основною частиною Ф. є натрон-хімічна сполука, що трапляється на дні озер. У якості барвників застосовувалися оксиди міді (блакитний колір), кобальту (темно-синій), марганцю (пурпуровий), заліза (жовтий), міді із залізом (зелений). Найраніші предмети з єгипетського Ф. з'являються у V — IV тис. до н. е. Ф. Петрі у *Тель-Амарні* відкрив майстерню по їх виготовленню, що датується часом *Акенатону*. У ранній античний час постачальником виробів з єгипетського Ф. був *Навкратіс*, де також відкрита майстерня VI ст. до н. е. У ній виготовлялися дрібні фаянсові вироби: скарабеї (Див.: С 29), фігурки Біса, пластинами з зображеннями дівами, головами баранів тощо. Продукція майстерні надходила до Північного Причорномор'я до V ст. до н. е. Після деякої перерви вироби з єгипетського Ф. вже надходять сюди у більш різноманітному асортименті. Особливо вони набули поширення у другій половині I ст. до н. е. — II ст. н. е. Деякі форми існують до IV ст. н. е. Замість єгипетського Ф. іноді застосовується назва "*фрітта*" або "*паста*".

Літ.: *Алексеева Е. М.* Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. Г1 — 12. — 1975. — С. 27 — 35.

Гаврилюк Н. О.

7. ФЕДОРІВКА; ФЕДОРОВКА; FEDORIVKA. Двошарова пам'ятка з матеріалами епохи пізнього палеоліту (Див.: В 11) біля с. Федорівка Володарського р-ну Донецької обл. Розташована на правому березі р. Каратиш у 300 м західніше гирла р. Водяної (уроч. Скеля). Відкрита 1972 р., досліджувалась 1980 — 1985 рр. О. О. Кротовою. Відкрита площа 150 м². Шар 1 потужністю 0,1 — 0,15 м залягає у бурому лесоподібному суглинку на глибині 1,90 — 2 м. Датування: біля 13 тис. р. тому. У культурному шарі виявлено попелясту пляму оточену скупченнями з дрібних кісток тварин, плям червоної вохри. На відстані 1,5 — 4 м розміщувалися кілька скупчень з кремеляними виробами, поруч знаходилася група з 2 — 5 каменів (гранит, пісковик) (виробничі місця по обробці кременю і виготовленню знарядь з використанням каменів як ковадла або відбійника). До колекції кременевих виробів (3 753 екз.) входять призматичні, конічні, торцеві нуклеуси, пластини, лусочки, відщепи. Група знарядь (279 екз.) складається з скребачок (кінцевих, подвійних), різців (бокових, серединних, кутових) мікропластинок з притупленим краєм, симетричних граветоїдних (Див.: Г 10) вістрів, проколок, вкорочених платівок, ретушованих відщепів. Шар 2 потужністю 0,15 — 0,20 м, досліджений на площі 60 м², залягає у бурому лесоподібному суглинку на глибині 2,3 — 2,5 м. Датується 15 тис. р. тому. Утримує кременеві вироби, залишки вогнища, попелясті плями, камені, дрібні фрагменти і зуб тварини. Вогнище овальної форми, заглиблене, з підбоєм, з обпаленим суглинком на дні, попеловим заповненням з домішками кісткового вугілля. На північний схід — дві попелясті плями. Навколо вогнища — кілька великих каменів, кременеві вироби. У 3 — 5 м на південь і захід від вогнища — виробничі ділянки по обробці кременю із великою кількістю виробів, що концентрувалися навколо груп каменів (ковадло, відбійник, шматок діабазу — віджимник). Колекція кременевих виробів (3 331 екз.) включає призматичні, торцеві і аморфні нуклеуси, пластини, відщепи, уламки, лусочки. Група знарядь (176 екз.) складається з скребачок (на відщепах, кінцевих на пластинах), різців (бокових, кутових, серединних), мікропластинок з притупленим краєм (чотирикутних, трикутних, "рибок"), граветоїдних вістрів, проколок, вимічастих виробів, ретушованих відщепів, пластин. Пам'ятка датується першою половиною третього періоду епохи пізнього палеоліту (Див.: П 23), відноситься до федорівського локального варіанту кам'яно-балківської к-ри (Див.: К 11).

Літ.: *Петрина В. И., Залозняк Л. Л., Кротова А. А.* Памятники каменного века Левобережной Украины. — К., 1986. — С. 25 — 39; 62 — 73.

Кротова О. О.

8. ФІАЛА; ФИАЛА; PHIALE. Широка плоска чаша із стінками загнутими до середини. Відомі в Ассирії, у Фінікійців, у Греції, Сиріфії (Див.: Ч 1).

Гаврилюк Н. О.

9. ФІБУЛА; ФИБУЛА; FIBULA. Металева застібка одягу, що діє за принципом англійської шпильки і є одночасно прикрасою. Перші Ф. виготовлені з бронзи (Див.: С 71), пізніше з'явилися латунні, залізні, з коштовних металів. Ф. часто прикрашалися коштовними, напівкоштовними каменями та іншими мінералами. Конструктивно Ф. складається із спинки, ніжки, приймача, голки та пружинного апарату (*пружина, вісь, тятива*). За конструкцією останнього розрізняють Ф. *пружинні* та *шарнірні*. Типологічно Ф. підрозділяються на схеми (*субміксенська, гальштатська, ранньо-, середньо і пізньолатенська*), у

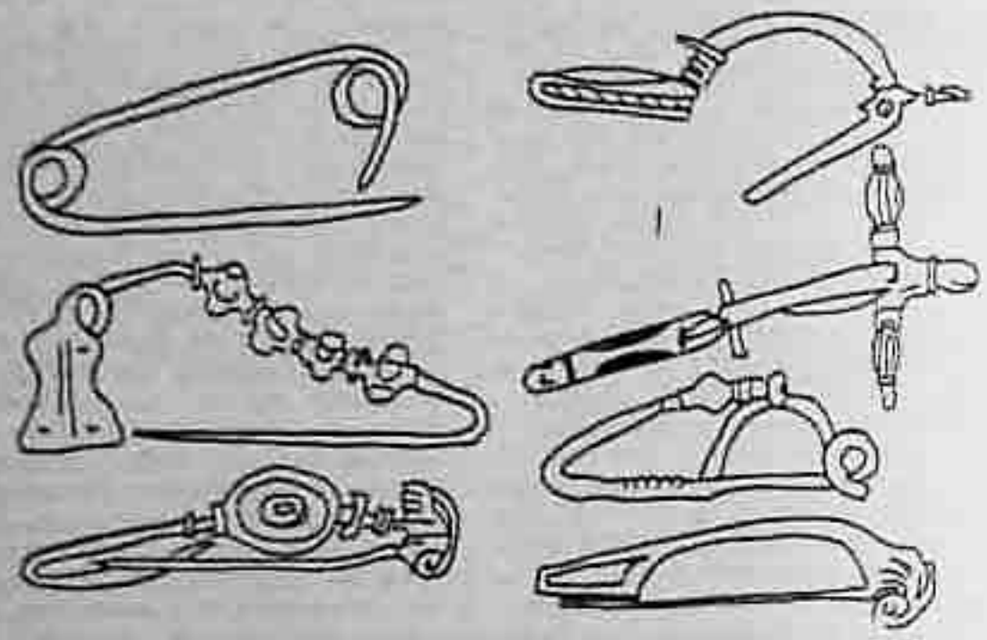

Фібула.

межах сами розрізняють типи. Типоутворюючі ознаки — вигин та форма спинки, форма приймача, спосіб його з'єднання з пінцетою тощо. Схема і тип Ф. — хронологічний індикатор. На території Східної Європи відомі такі Ф.: субміленські, раннелатенські з вільним кінцем ніжки (кушнирські та ін.), середньолатенські (спільнодібні, "зарубинецькі", скріплені "вимольські"), пізньолатенські ("воїнського" типу, Ф. "боїв", норицькі), шарнірні раннеримські (Аукисса, Алезія, з дугоподібною спинкою), броші (поліхромні, з емалями, карбовані зооморфні), лучкові підв'язані ("лоб'яжинської" серії, одно- і двочленні підв'язані різних варіантів), з суцільним приймачем, прикрашеним зазубрин, "смичкові", сильнопрофільовані західних типів, сильнопрофільовані причорноморських типів, провінційноримські, гладкі, прогнуті, підв'язні, Т-подібні різних варіантів, дисплатічасті та ін. Перші Ф. з'являються у к-рах епохи бронзи Західної Європи у XIII — VIII ст. до н. е. Пізніше вони поширюються у гальштатській (Див.: Г 5) та латенській (Див.: Л 4) к-рах. На території Східної Європи найраніші Ф. (субміленські) виявлені у пам'ятках білозерської к-ри (Див.: Б 13) другої половини XII — X ст. до н. е. Ф. раннелатенської епохи відомі у скіфських пам. (Див.: С 37) IV ст. до н. е. в Пантікапеї і Побужжі. Найбільшого поширення набувають в рубежа III — II ст. до н. е. Вони типові для к-р зарубинецької (Див.: З 9) (спільнодібні, скріплені, "зарубинецькі"), Поянешти-Лукашівської (скріплені), раннього сарматської (Див.: С 6) II — I ст. до н. е. (скріплені, воїнські, поліхромні броші), середньосарматської I — середини II ст. н. е. (Аукісса, зооморфні, карбовані, емалеві броші, раннеримські шарнірні, з кнопкою і зазубриною на кінці приймача, "лоб'яжинські", сильнопрофільовані західних типів лучкові підв'язані I серії), пізньосарматський другої половини II — середини IV ст. н. е. (лучкові підв'язані II і III серії, сильнопрофільовані причорноморського типу, деякі типи провінційноримські, "смичкові", прогнуті підв'язні), пшеворський середини I ст. до н. е. — III ст. н. е. (Ф. "боїв", сильнопрофільовані з високим приймачем, прогнуті підв'язні), липицької I — II ст. н. е. (Див.: Л 11) (сильнопрофільовані західних типів, шарнірні емалеві), черняхівської (Див.: Ч 5) II — початок V ст. н. е. (одно- і двочленні прогнуті підв'язні, дисплатічасті) та ін. Як предмет особистого убору і елемент костюму Ф. існують до пізнього середньовіччя.

Літ.: Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР. II в. до н. э. — IV в. н. э. — М., 1966. — 114 с.

Сальникова О. Л.

10. ФОРМА ЛИВАРНА; ФОРМА ЛИТЕЙНАЯ; MOULD. Пристосування для виливання розплавленому металу визначеної форми при затвердінні. Ф. Л. можуть бути виготовленими з каменю, глини, металу, температура плавлення якого вища, ніж сплаву. Найпростіший вид Ф. Л. складається з однієї частини, тобто є відкритим. Вироби у такій Ф. одержуються з однією плоскою поверхнею і потребують додаткового кування для надання симетричності. Ф. з двох частин дозволяють відливати замкнені вироби, третій елемент — серединка додається у разі випадку, якщо потрібно зробити отвір. Ці способи були освоєні у мідному віці (Див.: М 43). Відомі скарби Л. Ф., найст. із знахідками таких форм.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 267.

Гавриленко Н. О.

11. ФОСФАТНИЙ АНАЛІЗ; ФОСФАТНЫЙ АНАЛИЗ; PHOSPHATE ANALYSIS. Розкладення органічної речовини тваринного походження, що залишає слід з фосфатів, який повільно вимивається з відкладень. Його відсутність можна вважати досконалим хімічним сигналом, який застосовується при вивченні печерних відкладень, пос. пох.

Літ.: Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 267.

Гавриленко Н. О.

Х

1. ХАЛЦЕДОН; ХАЛЦЕДОН; CHALCEDONY. Один з різновидів кварцу — прихованокристалічної структури, непрозорий. О. Є. Ферсман класифікував Х. за кольором: звичайний Х. — сірий, жовтий, трохи блакитний; хризопраз — смарагдовий, трав'яно- чи яблунево-зелений; сердолік (Див.: С 15) — червоно-жовтогарячий; каркеол — червоний; сардер — брунатний; сапфірін — блакитний; плазма — світло- чи синьо-зелений; гліотроп — темно-зелений з червоними цяточками; кремінь — жовтий, бурий, темний з домішками глинистих, залізистих речовин, кварцу, опалу. Окремі різновиди Х. представлені агатами та оніксами. Назва Х. походить, ймовірно від давнього міста Халкедон у районі Босфору. У давнину з Х. виготовляли прикраси і предмети домашнього вжитку. Х. добре полірується, дедь просвічується.

Літ.: Корякина Н. Н., Солодова Ю. П. Ювелирные камни. — М., 1987. — С. 191 — 192. Ферсман А. Е. Рассказы о самоцветах. — М., 1974. — С. 180.

Гавриленко Н. О.

2. ХАМАНДЖІЯ; ХАМАНДЖИЯ; HAMANGIA. К-ра пізнього неоліту — раннього енеоліту. Названа за пос. Хаманджія в Румунії. Ареал: причорноморська

території Болгарії та Румунії. Датується IV тис. до н. е., є радіовуглецева дата — для пос. Чамурлія — за Жос. — 4000 р. до н. е. К-ра представлена пос. (Тепіріол, Чернавода) розташованими на нижніх терасах у заплавах річок та у печерах. Житла — землянки та наземні споруди. Мог. (Чернавода, Мангаліа, Ліману) грунтові. Небіжчиків клали на спину у витягнутому положенні. Речовий комплекс представлений вірам. (у гробі — домішки пилу і цеглу). Основні форми: циліндроподібні і глеюподібні посудини, миски на високій порожній ніжці, чаші. Заглиблений орнамент — відбитки черепашок cardium вкривав усю поверхню посудини і був інкрустований білою пастою. У виготовленні кремінних знарядь помітна мезолітична традиція: багато мікролітів (трикутники, пластини, скребачки, проколки, трапеції). У виготовленні інших знарядь з каменю широко використовується свердління (дзвоноподібні свердлені сокири). Для ритового комплексу к-ри Х. є характерними різьблені прикраси: мисливі мармурові та мідні браслети, намисто з середземноморських черепашок. Особливість к-ри — антропоморфна пластика. Найвідоміші — глиняні з лощеною поверхнею статуетки чоловіка та жінки, що сидять, які одержали назву "Мислитель" та "Мислителька". Основні заняття: примітивне землеробство (підтверджується знахідками рогових мотик, зернотерок), скотарство, полювання, рибальство. К-ра Х. значно вплинула на розвиток енеолітичних к-р України, насамперед на трипільську к-ру та на південно-західні типи (Див.: Б 24, Н 5, Г 55). Зникла на початку III тис. до н. е. к-рою Гумельниця.

Літ.: Бибиков Г. В., Пилипенко Л. Л. Археологія України. — М., 1978. — С. 42 — 43; Янко Я. Сільське господарство. Мої матеріали. — Вісбаден, 1966. — 278 с.

Гаврилюк Н. О.

3. ХЕНДЖ; ХЕНДЖ; HENGE. Вид ритуальної пам'ятки. Складається з простору, обмеженого по колу валом із внутрішнього боку якого висипано вал. Існують два типи Х.: І типу мають одні вихід у земельних спорудах, тоді коли як у ІІ типу — два входи — один проти іншого. Деякі Х. мають додаткові ряди — пов., ями, кільця з вертикально поставлених каменів.

Літ.: Бреф У., Трауш Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 172.

Гаврилюк Н. О.

4. ХЕРЕКСУР; ХЕРЕКСУР; HEREKSUR. Мог. пам'ятка у вигляді кам'яного кургану, оточеного загорожею з вкопаних у землю каменів. Загорожі різні за конфігурацією: у формі кола, спіралей, квадрата. У середині загорожі є ритуальні викладки у вигляді низьких овальних або круглих насипів. Відомі Х. на відкритих місцях, між сопками. Такі пам'ятки поширені у Сибіру, у Бурятії, де датуються VI — IX ст. до н. е. багато пізніших елементів у матеріальній к-рі Сибіру і кіммерійський (Див.: К 49).

Літ.: Хлобыстина Е. А. Археологические памятники Бурятии. — Новосибирск, 1982. — С. 11.

Гаврилюк Н. О.

5. ХЛІБОРОБСТВО; ЗЕМЛЕДЕЛИЕ; AGRICULTURE; CULTIVATION; TILLAGE. Див.: З 15.

6. ХОРА; ХОРА; CHORAE. "Країна", "земля" — сукупність пос., скупчених навколо єдиного центру і об'єднаних спільними територією, економічними, політичними і культурними зв'язками.

Гаврилюк Н. О.

7. ХТОНІЧНИЙ; ХТОНИЧЕСКИЙ; CHTONIC. Той, що належить підземному світу.

Гаврилюк Н. О.

Ц

2. ЦАРСЬКІ КУРГАНИ; ЦАРСКИЕ КУРГАНЫ; ROYAL BARROWS. Найбільші за найбагатші пох. споруди (Див.: С 37), що датуються IV тт. до н. е. Перша розкопана в окрему групу. В основу такого виділення покладені розміри насипів, розміри та складність пох. споруди, багатство інвентарю, кількість і склад

знатних жертвоприношень, кількість кінських поховань, розміщ та убранство могили. Рівню Ц. К. відповідають кург. Солоха (Див.: С 54), Чертомлик (Див.: Ч 19), Олександропіль (Див.: О 9), Огуз (Див.: О 5). Близькі до них Товста Могила (Див.: Т 24), Куль-Оба (Див.: К 117), Мелітопольський (Див.: М 26) кург. та Гайманова Могила.

Літ.: Мелюкова А. А., Терножинський А. Н. Скифы VII — IV вв. до н. е. — М., 1983. — С. 12; Мозолевський Б. М. Скифський скарб. — К., 1982 — 200 с.; Мозолевський Б. Н. Скифский "царский" курган Жаботина // Древности степной Скифии. — К., 1982. — С. 63 — 74; Терножинський А. Н., Мозолевський Б. Н. Мелітопольський курган. — К., 1988. — 200 с.

Гаврилюк Н. О.

2. ЦЕГЛА; КИРПИЧ; BRICK. Будівельний матеріал, що складається з окремих тонких блоків. Вони можуть бути терракотовими (обпаленими) або сирцевими (необпаленими).

Літ.: Бреф У., Трауш Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 110.

Гаврилюк Н. О.

3. ЦИВІЛІЗАЦІЯ; ЦИВИЛИЗАЦИЯ; CIVILISATION. Багатозначний історико-етнографічний термін. Введений у 1768 р. А. Фергюсоном, який позначив так останню ступінь розвитку історії у періодизації, ним запропонованої Ц., на його думку, знаменується введенням землеробства і законодавчим закріпленням приватної власності. Цей розподіл використано Л. Г. Морганом, який зв'язав наступ Ц. з винаходом писемності у алфавітній формі. У марксистській літературі термін Ц. використовується у трьох значеннях. 1. Ступінь, досягнутий при зміні доклассового суспільства антагоністичним класовим суспільством, загальним зв'язком якого є держава, а грунтом — експлуатація одного суспільного класу іншим. Тут Ц. є епохою народовладдю і різності первісного суспільства. 2. Рівень культурного розвитку, досягнутий класовим суспільством. Тут Ц. є опозицією щодо епохі к-ри первісного суспільства. 3. Формаційний тип (наприклад, антична Ц.) або більш обмежений просторово-часовий різновид к-ри класового суспільства. У сучасній літературі існує запропоноване Гегелем розуміння Ц. як матеріально-технічної бази духовної к-ри, при чому, не обов'язково к-ри класового суспільства. У цьому значенні застосовується "неолітична Ц." За А. Дж. Тойнбі, Ц. — вид суспільства, який характеризується тривалим існуванням, займає велику територію, а кількість людей, охоплених Ц., значна Ц. мають тенденцію до поширення шляхом підкорення і асиміляції інших суспільств іноді свого ж рівня, але найчастіше примітивних. В останньому випадку Ц. є опозицією до них. А. Дж. Тойнбі Ц. вважає 21 суспільство.

Літ.: Сенф Б. Цивилизация: теория и практика. — М., 1995. — С. 109; Тойнбі А. Дж. Цивилизация перед судом. — М., 1991. — С. 40.

Гаврилюк Н. О.

4. ЦИСТА; ЦИСТА; CISTA. Оболонка одноклітинного організму або рослини. Кам'яний ящик для пох. складений з тонких плит. У середньовічному регіоні Ц. є необпалених цегляних. Бронзові циліндричної форми відро у гальштатській к-рі VI — IV ст. до н. е.

Літ.: Алексеев В. А. Погребальная структура и погребальный обряд древнемедвежьинской общности. — Л., 1991. — С. 31; Бреф У., Трауш Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 279; Грязнов Б. Н. Ранний железный век. — М., 1977. — С. 68.

Гаврилюк Н. О.

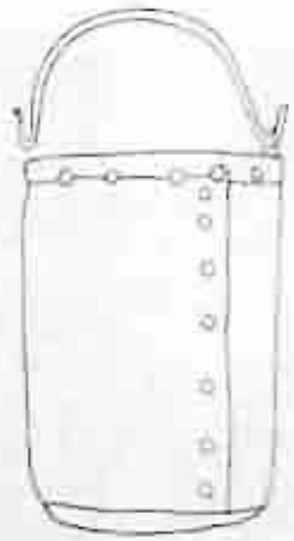

Циста

Ч

1. ЧАПАЇВСЬКИЙ ТИП; ЧАПАЄВСКИЙ ТИП; CHAPAIVS'KIY TYPE. Тип пам'яток мідного віку трипільської (Див.: Т 25) культури. Еponімна пам'ятка — пос. Чапаївка біля Києва, яку досліджував В. О. Круц. Відноситься до етапу BII, датується кінцем IV — початком III (початком IV) тис. до н. е. (кінець етапу CI). Поширений у Середньому Придніпров'ї. Відомо 5 пам'яток: Чапаївка, Кармазинці, Нові Безрадичі, Коркутате, Копарія кінець (Київ). Пос. землянкі, заглиблені вгорі нині над заплавою Дніпра. На пос. Чапаївка досліджено 11 заглиблених житл, господарські ями, відкриті вогнища. У Чапаївці досліджено такий грунтовий мог. — 31 житлоутв на спині трупопокладення, орієнтація західна, іноді є підсипка з охри, інвентар — посуд, кременеві вироби. Посуд кухонний (горщики з глини з домішками толчених черепашок, піску) та столовий — розписний ("імпорти" пам'яток Канівської групи) (Див.: К 14), неорнаментований вкритий ангобом та посуд з заглибленим орнаментом. Характер пос. засвідчує їх тимчасовість. Вони виникли під час освоєння нових земель. На думку В. О. Круца ці пам'ятки генетично пов'язані з пам'ятками коломийщинського типу (Див.: К 82) і є пізнішими за Коломийщину I. Останнім часом встановлено їх синхронність (на підставі розписного посуду) пам'яткам етапу BII у Побужжі (небелівська група), що дозволяє розглядати їх, як синхронні ранніх пам'яткам коломийщинської групи. Виділяються пам'ятками лукашівського типу (Див.: Л 25).

Літ.: *Круц В. А.* Поднестровская культура Среднего Поднепровья. — К., 1977. — С. 12 — 77.

Дебець М. Ю.

Чапаївський тип.

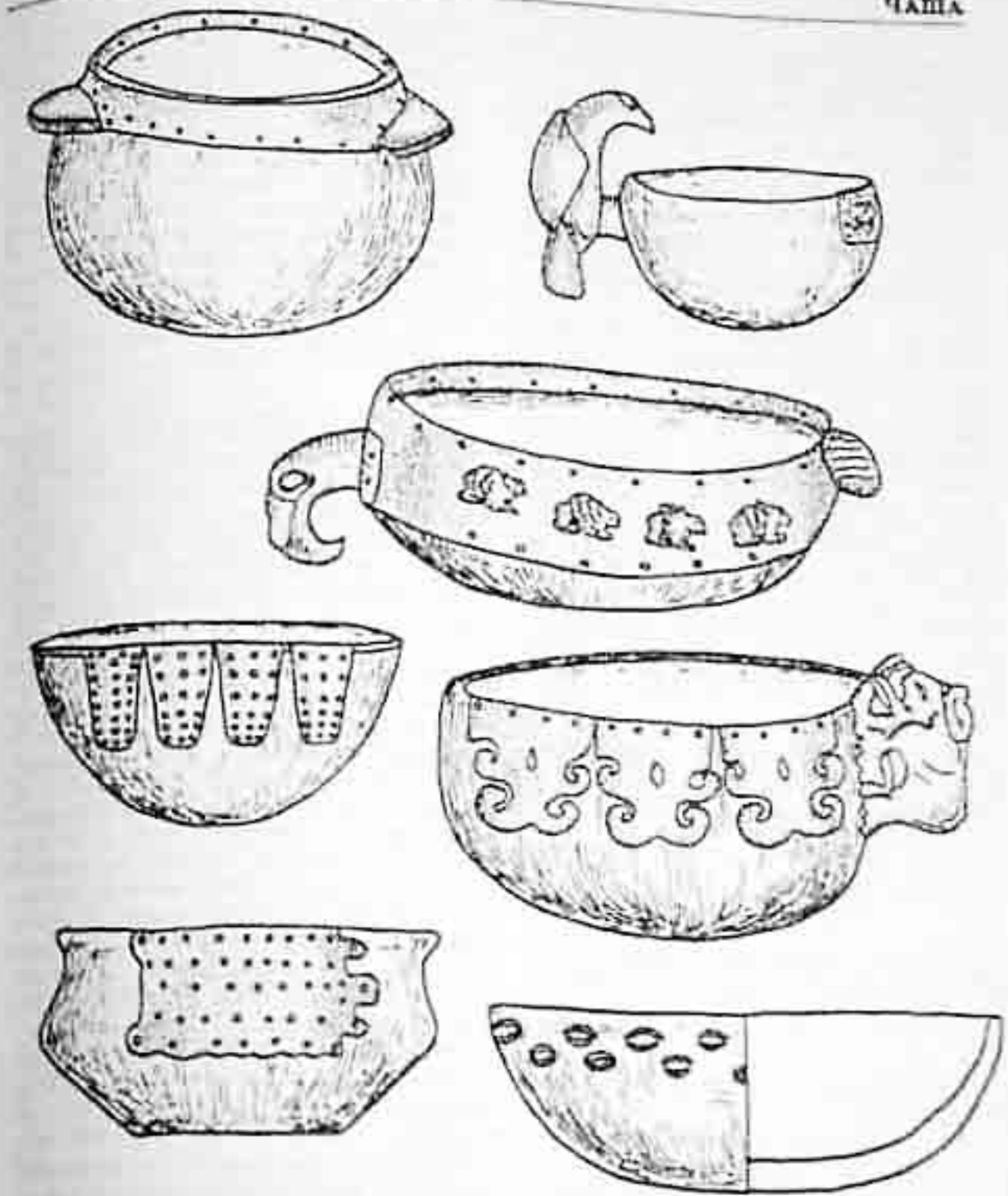

Чаші з окутим (залізним).

2. ЧАША; ЧАША; BOWL. Відкрите посудина для пиття. Представлені двома типами: напівсферичними та витягнуто-напівсферичними з округлим або з плоским дном та дворучними кулеподібними. Розміри — 10 — 20 см у діаметрі, 4 — 10 см заввишки. Дерев'яні Ч. з металевим окуттям з'являються у пам'ятках півдня Східної Європи починаючи з давньоямного часу (Див.: Д 1). У побуті кочовиків найрані дерев'яні Ч. зафіксовані VII ст. до н. е. у кург. Передкавказзя. — З V ст. до н. е.

вона з'являється у степу і лісостепу Північного Причорномор'я. Дерев'яні Ч., які набули поширення у скіфів (Див.: С 37) були місцевого походження і виготовлялися місцевими і грецькими майстрами, які працювали за скіфськими замовленнями. Посудини прикрашали металеві платівки-обкладинки, що частково або повністю каркасували верхню частину тулуба чи ручку, якщо така була. Форма платівок різноманітна: прямокутні, трапецієподібні, трикутні, складної конфігурації. Поверхня посудин гладка або прикрашена рельєфним орнаментом: іноді геометричним, але частіше — у звіриному стилі (Див.: В 12). Серед зображень у звіриному стилі переважають частини або цілі фігури птахів і оленів. Платівки кріпилися до стінок посудин дрібними цвяшками з напівсферичними шляпками з того самого, що й платівки. Дерев'яні Ч. з золотим покриттям пов'язані з пох. інвентарем багатих чоловічих пох. Як данина давніх авторів — це культовий атрибут. Згадки про Ч. є в обох легендах про походження скіфів, чашою вінчують героя. Пам'ятаючи про своє походження, скіфи носять дерев'яні Ч. на поясі.

Дж.: Мащенко А. П. Деревянные сосуды скифской эпохи // АС. — 1990. — Вып. 6. — С. 23 — 30. Мащенко А. П. Деревянная и металлическая посуда // Скиф европейской части СССР и сопредельных земель. — М., 1990. — С. 110. — 111; Филипп Е. Е. О культовом назначении деревянных чаш // ПАУ. 1979. — 1979. — Днепропетровск, 1980. — С. 81 — 82.

Филипп О. Е.

3. ЧЕРЕНОК; ЧЕРЕНОК; TANG. Вузький виступ в основі знаряддя для закріплення його держака.

Гаврилюк П. О.

4. ЧЕРНАВОДА I; ЧЕРНАВОДА I; CHERNAVODA I. Арх. к-ра кінця середнього — початку раннього бронзового віку. Локалізується у Добрудже (Румунія). Датується першою половиною III (другою половиною IV тис.) до н. е. Походження пов'язують із степовим населенням, яке витіснило з цієї території носіїв к-ри Гумельниця (Див.: Г 55), частково асимілювавши їх. Частина дослідників розглядає к-ру Ч. І, як ранній етап к-ри Гумельниця. Пос. відкриті та укріплені, житлові. Житла легкої конструкції, наземні. Знаряддя — з кременю, обсидіану, кістки та рогу. Багато металевих виробів — шилу, прикрас. Серед посуду горшки з домішками у тесті товченої черепашки. Прикрашені шнуровим орнаментом. Столовий посуд з заглаженою поверхнею, штампованим орнаментом. Пох. — підкург., з дерев'яним перекриттям. Інвентар: посуд, прикраси. Рідкісних, у простих ямах, безінвентарні. В господарстві переважало тваринництво, землеробство досить примітивне. Змінюється к-рою Ч. II у другій половині III (на межі IV — III) тис. до н. е. спорідненими і пов'язаними з нею к-рами *Салькуця*, елементами к-р середньомор'я (*Троя I*).

Дж.: *Бибиков Г. Н.* Поселение // Археология Румынии. — М., 1973. — С. 28.

Пелеван М. Ю.

5. ЧЕРНЯХОВСЬКА КУЛЬТУРА; ЧЕРНЯХОВСКАЯ КУЛЬТУРА; CHERNIAHOVS'KA CUL. Одне з найбільших соціально-економічних та етнокультурних утворень першої половини I тис. до н. е. у Південно-Східній Європі. Румунська назва — *Сынтана де Муреш*. Епонімна пам'ятка — мог. біля с. Черняхів Катеринопільського р-ну Київської обл., досліджений 1900 — 1901 рр. В. В. Хвойкою. Територія поширення — лісостепова та степова зона правобережжя частково — Лівобережжя України, Молдова, Нижнє Подунав'я, частково Трансільванія та Південно-Східна Польща. Датується к-ра початком III — початком V ст. н. е. Поглядів дослідників на етнічну належність носіїв Ч. К. різні: слов'янами їх вважають М. Ю. Смішко, Є. В. Махно, Е. О. Сапоженко, германцями — М. О. Тіханова, Ю. В. Кухаренко. На думку В. Л. Баран, Й. С. Вінокура, П. М. Третьякова, Б. В. Магомедова Ч. К. — поліетнічне утворення, до якого входили слов'янський, германський та сарматський (Див.: С 6) компоненти. На всій території поширення Ч. К. відомо біля 150 пос., розміщених на перших надзаплавних терасах та на невеликих підвищеннях у заплавах. Розміри пос. від 2 — 4 (Боршів) до 15 — 20 га. Відомо три гор. — Вакорт, Жорнова, Теремці. Житла трьох типів: напівземлянки (лісостепова зона), наземні глинобитні (Дністро-Дунайська зона), наземні кам'яні будинки (приморсько-морська зона). Розміри жител 6 — 9, 10 — 24 м², відомі багатокамерні будинки. Господарські споруди: землянки, наземні глинобитні споруди. Мог. — поруч з пос. Вони бруствальні,

рідко у межах одного мог. трапляється інгумація (Див.: І 4) і кремація (Див.: К 104). Трупопокладення — у ямах, іноді (Шельве) у підбоях та катакомбах головою на північ або захід. Кремація двох типів — урнові (у посудині), та безурнові (у ямі). Основу керам. комплексу Ч. К. складають гончарна сіро- і чорнолощена кераміка, високоякісні посудини провінційнримського вигляду — миски, глечики, вази, горщики. Поширені посудини з скла. Ліпний посуд нечисленний. Імпорт: амфори, червоноглаковий посуд, скляний. Різноманітні залізні вироби — серпи, ширальники, сокири, інші знаряддя праці, зброя. Численні предмети особистого убору — бронзові та срібні фібули (увігнуті підв'язані та двопластинчасті), пряжки, намисто, кістяні гребені, підвіски. Основа господарства — орне землеробство. Високого рівня досягли ремесла, кераміка, виробництво, чорна металургія та металообробка, кольорова металургія. Розвинуте тваринництво. Занепад та загибель Ч. К. пов'язаний з нашестю гуннів у 375 р.

Дж.: Сымонович Э. А. Итоги исследования черняховских памятников в Северном Приднепровье // МИА. — 1967. — 139. — С. 206 — 237; Баран В. Д. Черняхівська культура. — К., 1981. — 224 с.; Мачинский Д. А. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987. — 111 с.; Kazanski M. Les Goths (I e — VII e siècles). — Paris, 1991. — 145 p.

Сымонович Э. А.

Чорнол.

6. ЧЕРПАК; ЧЕРПАК; HANDLED BOWL. Вид столової кераміки. Відкрита профільована посудина з однією ручкою. Глиняні Ч. з'являються у період пізньої бронзи (Див.: В 31).

Гаврилюк П. О.

7. ЧОКУРЧА I; ЧОКУРЧА I; CHOKURCHA I. Багатошарова стоянка епохи мустьє (Див.: М 46). Розташована в балці р. Салгир біля м. Сімферополя у Криму. Датується 50 — 80 тис. р. тому. Відкрита С. М. Забіним у 20-х роках, досліджувалась М. Л. Ернстом. Пос. у печері, від якої залишилась тільки частина у вигляді гроту. Чотириметрові відкладення печери свідчать про те, що на пос. інтенсивно мешкалося палеолітичною людиною протягом тривалого часу. Судячи з фауністичних залишків основу господарства мешканців становило полювання на мамонтів, оленів, дикого коня, сайгу, носорога та ін. Культурні шари стоянки дають значну кількість знарядь з кременю та відходи їх виробництва, поодинокі вироби з кістки, численні кухонні залишки, вогнища тощо. Біля давнього, нині зруйнованого, входу до печери, виявлено скупчення кісток мамонтів, перекрите величезним уламком скелі. Скупчення площею біля 18 м² і завтовшки 0,8 м. За палеонтологічними визначеннями, тут представлені кістки 20 особин мамонтів. Деякі дослідники вважають цей об'єкт залишками житла з кісток мамонтів, побудованого біля входу (подібно до Молодова I, V). У культурних шарах знайдено такі для мустьєрської епохи знаряддя: гостроконечники, скребачки, зубчасті, виїмчасті знаряддя тощо. Своєрідними є трикутні знаряддя трикутної форми — так звані чокурчанські трикутники. Основна заготівка — відщепи середніх розмірів, сколоті з нуклеоподібних нуклеусів. У Ч. є також двобічно оброблені знаряддя: ножі із тонкою, гостроконечники, скребачки. Відомі також кілька рубил. Серед нечисленних кістяних виробів — кілька стрижнів біля 1 см діаметром, що потоншуються до вістря, кістки із слідами розділки мисливської здобичі. Стоянка Ч. І належить до ескімальної мустьєрської к-ри Криму, міжосьового технокомплексу Східної Європи (Див.: М 46).

Дж.: Аркин Н. Л. Четвертичные отложения и позднее у д. Чокурча в Крыму // Тр. II Межведомств. АРЧПК. — 1934. Вып. V. Клопотов Ю. Г., Сымонович Э. А., Чабай В. М. Ранний палеолит Крыма. — К., 1988. — 218 с.

Сымонович Э. А.

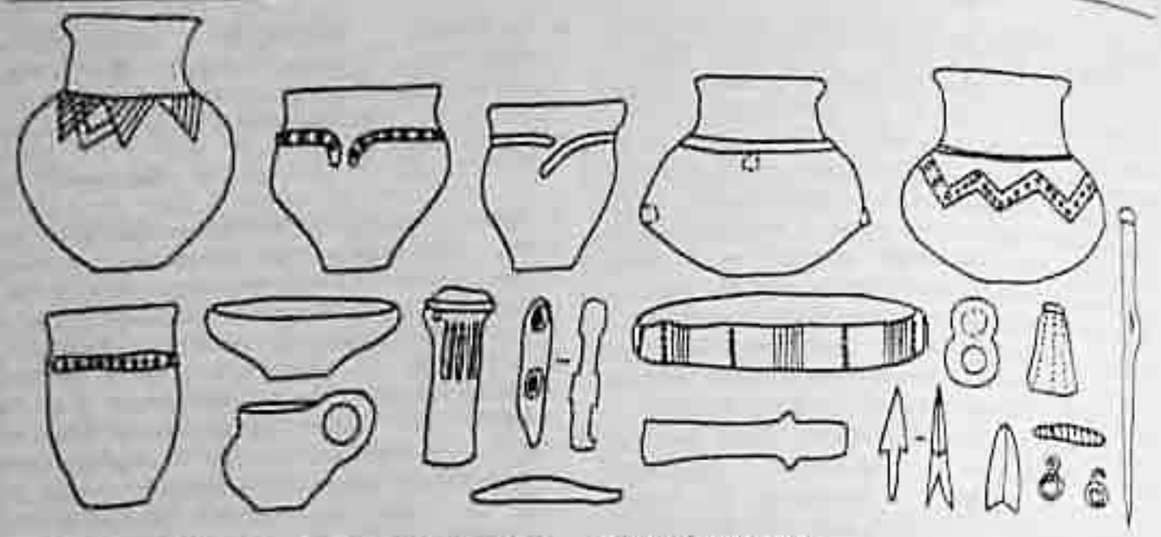

Чорноліська к-ра.

8. ЧОПЕР І ЧОППІНГ; ЧОППЕР И ЧОППИНГ; CHOPPER AND CHOPPING TOOLS. Знаряддя на гальці, краї якої оббито на одному боці кількома ударами, що утворили грубе робоче лезо. Знаряддя на гальці, краї якої оббиті сколами з обох боків. Поширені у нижньому палеоліті (Див.: Н 18).

Літ.: Ярев Ж. Трамм Л. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 283.

Гаврилюк Н. О.

9. ЧОРНОЛІСЬКА КУЛЬТУРА; ЧЕРНОЛЕССКАЯ КУЛЬТУРА; CHORNOLIS'KA CUL. К-ра перехідного періоду від пізньої бронзи до раннього залізного віку (Див.: Б 31, 36). 1949 р. у верхів'ях р. Інгулець у Чорному лісі виявлено городище, вивчення якого дозволило О. І. Тереножкіну виділити Ч. К. Її пам'ятки займають лісостеп між Дністром та Дніпром і основну частину басейну р. Ворскла на Лівобережжі. Хронологічно Ч. К. поділяється на дві ступені: ранню (1050 — 900 рр. до н. е.) і пізню (900 — 725 рр. до н. е.). За часом до Ч. К. передується жаботинський етап (750 — 650 рр. до н. е.) (Див. Ж 1), який є перехідним етапом від передскіфського (Див.: В 6) у к-рі Лісостепового Правобережжя. Ч. К. склалася на місцевій білогрудівській (Див.: В 12) основі. Заселення басейну Ворскли чорноліським племенем відбулося в результаті їх часткової міграції з Правобережжя наприкінці бронзової доби. Пам'ятки Ч. К. представлені пос. (Велика Андрусівка, Дніпровка) і гор. (Григорівське, Московське, Суботівське (Див.: С 86), Тясминське). Укріплення містилися на мисах корінних берегів річок. У плані вони круглі, діаметром від 40 до 100 м, оточувались валом з дерев'яним муром у вигляді з'єднаних між собою невеликих прямокутних секцій — кліток і обводились ровами. У деяких випадках з напольного боку зводились додаткові споруди у вигляді валу з ровом на зовнішньому боці, свого роду передградця. Площина більшості гор. майже не використовувалась під забудову. Ці фортеці правили за сховища. Житла (наземні та землянки) дерев'яні, великих розмірів. По кутах біля стін стояли стовпи, що підтримували перекриття. Стіни обшивалися тесаними дошками, поставленими вертикально. У підлозі є ями господарського призначення, вздовж стін розміщувалися посудини та зернотерки. Пох. пам'ятки вивчені слабо. Переважав обряд трупоспалення з пох. в урнах у безкурганних мог. Поряд з поодинокими відомі групові, ймовірно сімейні, могили. У північній частині Правобережжя відомі лише безкурганні тілоспалення (Див.: Стретівка. — С 80), а на півдні — трапляються тілоспалення і тілопокладення у кург. (Гуляй-Город, Тенетинка). Кухонний посуд представлений горщиками тюльпаноподібної форми, прикрашені валиками з опущеними донизу кінцями. Виділяються столові посудини із залощеною поверхнею. Цікаві келихи і корчаги з кулеподібним тулубом, прикрашені наліпами і поясками із зубчастих та лінейних відтисків. Кам'яні знаряддя: провушні сокирки і кременеві вкладиші до серпів. Деталі вузди (псалії) і шила виготовлялися з кістки. Металеві вироби представлені випадковими знахідками і предметами із скарбів (Суботів, Валевки). Серед них: знаряддя праці (кельти, серпи, ножі, мотики, долота), зброя (мечі, кинджали, наконечники списів), прикраси (браслети, шпильки, кільця, бляшки, підвіски, намисто, фібули). Основу господарської діяльності племен Ч. К. становило землеробство і скотарство. Важливу роль відігравало металообробне виробництво. Ч. К. брало участь у складанні к-рн скіфського часу (Див.: С 87) лісостепової частини України.

Літ.: Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961. — 247 с.; Древности УССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 29 — 33; Земледелие Г. Т. Племена скифского века на Ворскле. — К., 1967. — 180 с.; Смирнова Г. И. Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в эпоху II — первой половине I тыс. до н. э. // Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — К., 1990. — 22 с.

Макартик С. В.

10. ЧОРТОМЛИК; ЧЕРТОМЛЫК; CHORTOMLYK. Скіфський (Див.: С 37) царський (Див.: Ц 1) кург. IV ст. до н. е. Розташовувався на правому березі Дніпра, у 30 — 35 км на північний схід від м. Нікополя. Досліджувався 1862 — 1863 рр. І. Є. Забеліним, 1979 р. Б. М. Мозолевським, 1981. — Р. Ролле і Б. М. Мозолевським, 1983 р. Р. Ролле і В. Ю. Муріним. Висота кург. 19,5 м, діаметр насипу 115 — 120 м. На верхівці кург. стояла половецька кам'яна баба. Насип зведено з пластин дерну, покладені трав'яним покровом донизу. Кург. споруджувався у кілька прийомів, насип оточували кільця з мулу (Див.: К 47). Під насипом, вище рівня пох. чорнозему, зафіксовано *робочий горизонт* — утрамбований майданчик. Насип оточений кам'яною крепідою у (Див.: К 106) формі овалу розмірами 80×90 м. Крепіда складалася з 7-и "*захваток*" (ділянок крепіди, що будувалися незалежно одна від одної). Вони являли собою вертикальний мур заввишки 2,8 м. Простір між ним та насипом був забутований камінням, в результаті чого за периметром кург. утворився майданчик завширшки 7 м. У крепіді виявлені залишки тризни. Центральна гробниця досліджувалася 1863 р. і складалася з п'яти камер, які були пограбовані. У камері № 5 виявлені залишки небіжчика, а також пох. застилу; бронзові вістря до стріл, золоті речі — персні, каблучки, закінчення піхов, меча, бляшки, намисто, нагайка; два бронзових казани; бронзовий шестиріжковий світильник. У ніші "Р" знайдено бронзову чашу, вістря до стріл у сагайдаку, залізний меч з багатим руків'ям, у ніші "Н" — бронзову ситулу (Див.: С 28), золоті бляшки і гудзики. У ніші "К" виявлено бойові пояси, залізні ножі, залізний меч з руків'ям, плакованим золотом, обляміваня гориту (Див.: Г 30) з багатофігурною композицією з життя *Ахілла*, піхви меча із зображенням сцени битви греків з варварами. У камері № 4 стояв дерев'яний саркофаг (Див.: С 4) з жіночим пох. На шиї померлої — золота гривня, біля скронь — золоті сережки, на руках — браслети і персні. Головний убор був прикрашений золотими стрічками і бляшками. У цій самій камері знайдено кістяк служниці, срібну амфору, срібний таз на ніжках, черпак, 13 глиняних амфор. Камера № 3 утримувала два кістяки знатних воїнів з багатим озброєнням. У камері № 2 знайдено деталі жіночих головних уборів, багато золотих платівок, кістяк чоловіка у повному озброєнні. У камері № 1 — бронзовий казан, 5 амфор, залишки килима. За межами центрального пох. відкриті три кіньских могили з кіньми у багатому уборі (11 коней). З південною і північною могилами стикалися пох. конюхів. У пох. 1 (розкопки 1984 р.) лежав кістяк чоловіка віком 30 років із зброєю. Могильну яму впущено до робочого горизонту. Тут знайдено фрагменти 15 амфор. У північній могилі виявлено бронзовий казан з дерев'яним ковшем. Найвідомішою знахідкою з кург. Ч. є срібна амфора із зображеннями скіфів. Пох. "царя" є основним і датується 330 — 300 рр. до н. е. Датується кург. — IV ст. до н. е. При дослідженні кург. Ч. широко застосовувались методи природничих наук.

Літ.: Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1991. — 420 с.

Гаврилюк Н. О.

11. ЧУГУНО-КРЕПІНКА; ЧУГУНО-КРЕПИНКА; CHUGUNO-KREPINKA. Пох. знатної сарматки (Див.: С 8) біля с. Чугуно-Крепінка Шахтарського р-ну Донецької обл. Досліджувалося 1984 р. експедицією Донецького університету під керівництвом А. О. Моруженко. Пох. впускне у сарматський кург. Здійснене у ямі з підбоєм. Кістяк лежав витягнуто

на спині, головою на північ. У пох. відкрито багатий інвентар: у східній — два бронзових казани сарматського і фракійського (імітація типу Дебелт) виготовлення, на шиї небіжчиці — тонка золота гривна з оправленим у золото серцеподібним кулоном з геммою (Див.: К 6) (богиня та поборений герой). Серед знахідок багато амулетів, що лежали двома групами (у двох торбинках) — бронзові каблучки, невідомий кристал у оправі, ажурні кульки, бубонці тощо. Прикраси: золоті перені, бронзові позолочені маски античних акторів, предмети особистого вжитку: золота пісцідя, бронзове китайське дзеркало (Див.: Д 8) фібули, намисто. У пох. знайдено численний посуд провінційноримського та італійського виробництва: золочений глечик з маскою *Силена* на ручці, глечик і таз типу *Еггерс 100*, кіяк *типу Гедакер*, ситечко-цідилка, срібні склянки. Привертають увагу такі незвичні для сарматських пох. знахідки, як бронзові античні ваги й унікальна залізна сокира з обухом у вигляді пирнача. На срібних склянках і одному з казанів тамги (Див.: Т 4). Пох. належить представниці сарматської знаті, яка виконувала функції жриці домашнього вогнища. Датується початком II ст. до н. е.

Симоненко О. В.

12. ЧУРІНГА; ЧУРИНГА; CHURINGA. Кам'яна або дерев'яна плитка у формі овалу або риби, вкрита гравірованими геометричними композиціями або зображеннями людей, тварин, птахів. В Україні Ч. знайдені в гротах Кам'яної Могили (Див.: К 8).

Літ.: История первобытного общества / эпоха первобытной родовой общины. — М., 1986. — С. 517.

Котова Н. С.

Ш

1. ШАЙТАН-КОБА; ШАЙТАН-КОБА; SHAITAN-KOBA. Стоянка мустьєрської епохи (Див.: М 74). Розташована біля с. Скалисте Бахчисарайського р-ну Криму, у басейні р. Бодрак. Датується близько 40 — 50 тис. р. тому. Відкрита 1928 р. С. М. Бібіковим, 1929 — 1930 рр. досліджувалась Г. А. Бонч-Осмоловським. Стоянка у невеликому гроті площею 28 м². Верхня частина напластувань у середньовічні вимита на схил перед гротом: в ньому зібрані численні культурні залишки мустьєрського часу. У самому гроті розрізняють два горизонти цього періоду. Мешканці Ш.-К. полювали на коня, бізона, оленя, мамонта, віслюка, кабана. Тут знайдено понад 25000 кремінних виробів. Їх своєрідність полягає у наявності дезолюваних нуклеусів і заготівок. Є також дископодібні, протопризматичні, кубоподібні нуклеуси, а вже при розщепленні зміналися пластинчасті сколи та відщепи досить великих розмірів. Серед знарядь головну частину становлять різнотипові скребла: прямо вогнуті, прямі, опуклі. Є гостроконечники, ножі на сколах, невелика кількість знарядь верхньопалеолітичного вигляду (скребачки, різці, знаряддя з вкладишем кістки). Нетиповими для Ш.-К. є дискові вироби. Своєрідними є два ножі-біфаси. Завдяки трасологічному (Див.: Т 32) аналізу з'ясовано призначення частини кременових виробів: для обробки дерева, м'яса. Кістяна індустрія пам'ятки представлена кількома десятками уламків трубчастих кісток тварин, що використовувались при ретушуванні робочих лез знарядь. Багато кісток, що показують різні етапи утилізації мисливської здобичі. Стоянка відноситься до *кабазійської* мустьєрської к-ри технокомплексу мустьє типове (Див.: М 74).

Літ.: *Колосов Ю. Г.* Шайтан-Коба — мустьєрська стоянка Криму. — К., 1972. — 158 с.

Степанчук В. М.

2. ШАН-КОБА; ШАН-КОБА; SHAN-KOBA. Пам'ятка мезоліту (Див.: М 24), неоліту (Див.: Н 15), середньовіччя. Навіс Ш.-К. знаходиться у південно-західному Криму, у середній частині балки Кубалар-Дере, що входить до гідрографічної системи Байдарської долини, у 3 км на північний захід від с. Передове. Його довжина 25 м, глибина 6, висота 2,7 м. Стоянка відкрита 1927 р. С. О. Трудовою. Досліджувалася 1927 р. Г. А. Бонч-Осмоловським, 1935 — 1936 рр. С. М. Бібіковим. Майже повністю розкопана (100 м²). Стратиграфія: 1 і 1а (0,2 — 0,25 м) — гумусований пухкий грунт з невеликими домішками щебеню; 2 — глинистий жовтого кольору із значними домішками щебеню; 3 — пухкий з домішками щебеню і черепашок; 4 — сірий, дуже щебенистий; 5 — світло-брунатний, більш глинистий; 6 — темно-сірий, із значними домішками щебеню; 7 — стерильний шар, з алювіальної жовтої глини. Хроностратиграфія: шари 6,5 — Ш.-К. к-ра (початок аллереда — середина преборевалу); шар 4 — Ш.-К. к-ра (середина — третя чверть преборевалу); шар 3,2 — гірськокримська к-ра (Див.: Г 12) (7500 — 5500 р. до н. е.); шар 1в — гірськокримська неолітична к-ра (Див.: К 107) (кінець VI — початок V тис. до н. е.); шар 1 — середньовіччя. Відповідно до даних стратиграфії і планіграфії 6 к-риний шар поділяється на 5 горизонтів, відкладення яких пов'язані із залишками житла (30 м²). Характер заселення навісу у 5-у шарі змінюється. Господарсько-побутові об'єкти не зафіксовані. Матеріали 4-го шару пов'язані із залишками житла (34 м²). Пос. 3-го шару складається з двох житлових майданчиків: 1 — 1 і 2 горизонти, 2 — 3 і 4 горизонти. Планіметричне розміщення цих комплексів у межах майдана навісу не співпадає. Структура неолітичного шару 1а — скупчення округлих та овальних в плані форм. Комплекси 6 і 5 — однокультурні. Вони є еволюцією одного типу індустрії Ш.-К. к-ри. Призматична техніка заснована на використанні одно-, дво- та багатоплощинних нуклеусів. Скребачок більше ніж різців. Вістря поєднують геометричні і негеометричні форми. Вони характеризуються різноманітністю типів. Основу комплексу становлять сегментоподібні і подвійні скісні вістря. 4-й шар характеризує своєрідне культурне явище. Вперше з'являється виразна серія пластинок із затупленим краєм, різці стають провідною формою знарядь. Яскравою серією представлені низькі різнобічні трикутники на тонких пластинках. Комплекси 3-го шару відносяться до різних типів індустрій гірськокримської к-ри (Див.: Г 12). Комплекс 2-го шару пов'язаний з пізньою Ш.-К. індустрією. Матеріали гірськокримської к-ри відрізняються високим рівнем мікролітизації. Комплекси з вістрями і трапеціями чередуються. Комплекс шару 1а відноситься до другого етапу розвитку гірськокримської неолітичної к-ри (Див.: К 107). У інвентарі переважають трапеції зі струганою спинкою, сегменти із сплощеною верхівкою і гребінцева гостродонна кераміка з рослинними домішками у тісті.

Літ.: *Бабиков С. Н.* Предварительный отчет о работе Крымской экспедиции в 1935 году // СА. — 1936. — № 1. — С. 198 — 213; *Векилова Е. А.* Каменный век Крыма. Некоторые итоги и проблемы // МИА. — 1971. — № 173. — С. 117 — 161; *Коен Я. Ю.* Финальный палеолит горного Крыма // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1991. — 23 с.

Коен Я. Ю.

3. ШАХТОВА МОГИЛА; ШАХТОВАЯ МОГИЛА; SHAFT GRAVE. Тип пох. споруди, де пох. здійснюються на дні глибокої вузької ями. Ш. М. відомі у різних частинах світу і відносяться до різних періодів. Найвідомішими є — багаті гробниці у Мікенах.

Літ.: *Бреё У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 285.

Гаврилюк П. О.

4. ШАХТОКАМЕРНА МОГИЛА; ШАХТОКАМЕРНАЯ МОГИЛА; SHAFT AND CHAMBER TOMB. Тип пох. споруди, у якій пох. здійснюється у боковій камері, вхід до якої відкривається на дні шахти. Аналог-катакомба (Див.: К 19).

Літ.: *Бреё У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 285.

Гаврилюк П. О.

5. ШИЛО; ШИЛО; AWL. Кістяне, металеве чи кременеве вістря для пробивання отвору.

Літ.: *Бреё У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 286.

Гаврилюк П. О.

6. ШИРОКА МОГИЛА; ШИРОКАЯ МОГИЛА; SHYROKA MOGYLA. Найвідоміший кург. білозерської (Див.: Б 13) к-ри доби пізньої бронзи (Див.: Б 31). Досліджувався 1916 р. М. І. Веселовським біля с. Мала Лепетиха Великолепетинського р-ну Херсонської обл. Земляна споруда заввишки 9,6, діаметром 120 м, оточена масивною кам'яною крепідою (Див.: К 106). У центрі кург. під дерев'яним перекриттям відкрито велику підпрямокутну яму. Вздовж її стін вирті вузькі нішки і під кутом — невеликі ямки. Могила пограбована. На пох. лежанці у центрі ями — залишки зруйнованого кістяка і *біметалевий* (*бронзо-металевий*) кинджал з упором — бронзо-

ве рукоїв'я і заліза лезо. Другий бронзовий кинджал з паралельними лезами виявлено в одній з ямок. У південній полі кург. вирито ще одну велику квадратну яму, стіни якої були обшиті дерев'яними колодами. Припускається, що ця споруда була місцем тризни. Датується кург. XII — X ст. до н. е.

Літ.: *Лесков А. М.* Раскопки Н. Н. Веселовского в 1916 — 1917 гг. // СГАИМК. — 1926. — Т. 1. — С. 201; *Лесков А. М.* Курганы: находки, проблемы. — Л., 1981. — С. 68 — 69; *Отрощенко В. В.* Белозерская культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1988. — С. 126 — 127.

Махортих С. В.

7. **ШИРОКЕ; ШИРОКОЕ; SHYROKE.** Найбільший з досліджених мог. білозерської (Див.: Б 13) к-ри епохи пізньої бронзи (Див.: Б 31). Розташований поблизу с. Широке Скадовського р-ну Херсонської обл. Досліджувався О. М. Лесковим 1961 — 1963 рр. Складався з двох кург., де розкопано вісім пох. і 120 грунтових могил, більша частина яких групується у кілька рядів, витягнутих із заходу на схід. Могильні ями прямокутної, рідше — овальної форми. Небіжчиків клали у скорченому стані на боку головою на південь. Кілька могил вирізняється великими розмірами і квадратною формою. Вони перекриті шаром каміння і дерев'яним перекриттям, який спирається на чотири стовпчики, вкопаних по кутах могильної ями. Значна частина пох. погребована. Серед інвентаря виділяється колекція кераміки: кілька, чаші, горщики, черпаки. Є також імпортна бронзова двопружинна фібула, золота спіральна проймаль, скляні та гагатові намистини. Датуються XII — X ст. до н. е.

Літ.: *Лесков А. М.* Предскифский период в степях Северного Приазовья // МИА. — 1971. — № 177. — С. 76 — 77; *Лесков А. М.* Курганы: находки, проблемы. — Л., 1981. — С. 68 — 70; *Отрощенко В. В.* Белозерская культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1988. — С. 126.

Махортих С. В.

8. **ШЛАК; ШЛАК; SLAG.** Скиноподібний матеріал, побічний продукт деяких виробничих процесів (виготовлення скла, кераміки, металів), що потребують високої температури.

Літ.: *Бреф У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 288.

Гаврилюк Н. О.

9. **ШЛІФУВАЛЬНИЦЯ; ШЛІФОВАЛЬНИЦА; SHLIFUVA L'NY.** Підтесана частина скелі, що використовувалась для шліфування кам'яних виробів. Існують у Наддніпрянщині (Середній Стиф) і Кам'яній Могилі.

Літ.: *Телегін Д. Я.* Дніпро-донецька культура. — К., 1968. — С. 129 — 130.

Котова Н. С.

10. **ШНУРОВИЙ ОРНАМЕНТ; ШНУРОВОЙ ОРНАМЕНТ; CORD ORNAMENT.** Орнамент, виконаний шнуром по вологій глині. Шнуром обмотували паличку, котрою і наносили відбиток. У ході Ш. О. вкривалась уся поверхня посудини. Орнаментація у такий спосіб притаманна посуду к-р шнурової кераміки. (Див.: Ш 11).

Літ.: *Бреф У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 287.

Гаврилюк Н. О.

11. **ШНУРОВОЇ (МОТУЗЧАТОЇ) КЕРАМІКИ КУЛЬТУРИ; ШНУРОВОЙ КЕРАМИКИ КУЛЬТУРЫ; CORDED WARE CUL.** На значній частині Східної, Середньої і Північної Європи наприкінці енеоліту (Див.: М 43) і на початку бронзової доби (Див.: Б 31) відбувався процес розселення групи спорідненних племен, які залишили к-ри, відомі в арх. під назвою к-р Ш. (М.) К. або к-р *бойових сокир* (за найяскравішими особливостями матеріального комплексу). Спільні риси матеріальної к-ри, звичаїв і вірувань у племен Ш. (М.) К. дозволяють розглядати їх як історичну спільність, представлену рядом локальних та хронологічних груп. Із спільних ознак Ш. (М.) К. І. К. Свешніков виділяє: поширення к-р у лісовій і лісостеповій зонах; скотарський напрям господарства; нетривалість пос. з незначними наземними житлами; поширення кург. пох. обряду; наявність посуд типу чаш або келихів прикрашений шнуровим і клиновим наріжним орнаментом, кременевих та кам'яних бойових сокир, велику кількість зброї; патріархально-родова суспільство, культ землі та сонця, загальний протоєвропейський антропологічний тип. З найвідоміших к-р даної спільності зазначимо: у Скандінавії та Прибалтиці — к-ри *човноподібних сокир, нижньорейнських келихів, вісло-німанська* і к-ри *поодиноких пох.*; у Середній та Південно-Західній частині Східної Європи — *одерська, саксонсько-тюрингська, чесько-моравська, межановицька*, к-ри *Злота* та підкарпатська (Див.: П 42). У Східній Європі — середньодніпровська (Див.: С 19), *фат'янівська*, городсько-вовдицька (Див.: Г 34), стжижовська (Див.: С 73) та к-ра Ш. (М.) К. *Білорусі та південної Латвії*. Хронологічно к-ри Ш. (М.) К. охоплюють період з другої половини III до першої половини II тис. до н. е. Існує теорія так званого *загальноєвропейського горизонту*, за якою утворенню к-р Ш. (М.) К. передувало поширенню єдиного шару, залишеного великою групою рухомих скотарських племен, що за незначний час поширилися на значній території — від Фінляндії до Швейцарії, від Рейну до Волги. Ця теорія не знаходить підтвердження в к-рах України і Білорусі, де відсутні пам'ятки з характерним комплексом рис "загальноєвропейського горизонту". Тому заслуговує на увагу інша точка зору, за якою походження к-р Ш. (М.) К. пов'язане з розвитком місцевого населення Віслo-Дніпровського межиріччя. У етнічному плані виникнення Ш. (М.) К. більшість дослідників пов'язують з розвитком однієї з груп індоєвропейців (Див.: І 5), а саме, з ще недиференційованими балто-слов'яно-германцями. Пізніше к-ри Ш. (М.) К. під тиском часу розпалися на великі групи, які стали базою для розвитку прагерманських, прабалтійських, праслов'янських племен. Історичні долі племен Ш. (М.) К., пов'язані з подальшим розвитком к-р епохи бронзи Східної і Середньої Європи: *ямницької, комарівської* (Див.: К 86), *шнурівецької* та ін.

Літ.: *Березанская С. С.* О так называемом общеевропейском горизонте культур шнуровой керамики Украины и Белоруссии // СА. — 1971. — № 4. — С. 38 — 49; *Свешников И. К.* История населения Предкарпатья, Поднепровья и Волыни в конце III — в начале II тыс. до н. э. — К., 1974. — 208 с.; *Археология* Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза, ранний железо). — К., 1990. — С. 49 — 57.

Махортих С. В.

12. **ШОЛОМ; ШЛЕМ; HELMET.** Бойове спорядження, виготовлене з шкіри, металу або комбінації цих матеріалів. Призначене захищати голову воїна від ворожого удару. Конструктивно Ш. складається з *черепника* (гладкої, з гребенем або шипом), *козирька, напотиличника, бармиці, нащічників* (всі ці частини не обов'язково поєднуються в одному Ш.). На території Східної Європи Ш. набули поширення в скіфського часу (Див.: С 37). Використовувались скіфами (Див.: С 35), савроматами (Див.: С 2), сарматами (Див.: С 5), античними воїнами і у меншій мірі їх сусідами. Найдавніші у Східній Європі металеві Ш. *протоетруського* типу знайдені у пох. пізньої бронзи на Південному Бузі. Найраніші металеві Ш. раннього залізного віку походять з мог. Клін-Яр (VIII ст. до н. е.) на Північному Кавказі. Це бронзові імпортні ассірійські вироби. У раньоскіфський час (VII — IV ст. до н. е.) використовувалися литі бронзові Ш. так званого *кубанського* типу, наборні лускоподібні, залізні Ш. (скіфського походження), деякі типи кутих бронзових античних Ш. (*коринфські, іллірійські*). У V — IV ст. до н. е. у скіфському війську поряд з наборними лускованими набули значного поширення імпортні античні Ш. — *аттичні, халкідські, коринфські. Скіфські наборні Ш.* складаються з шкіряної основи типу башлика, на яку нашивалися залізні платівки за принципом набору панцеря. Нащічники і бармиця кріпилися або окремо, або становлять єдине ціле з наголовком. Такі Ш. знайдені у лісостепу (Гладковщина) і степу України (Новорозанівка (Див.: Н 26), Корнілівка, Олександрівка (Див.: О 7), Новофедорівка), датуються V — IV ст. до н. е. Перероблений коринфський Ш. з лускованою бармицею знайдено у савро-

Шолом.

матському пох. IV ст. до н. е. у Нижньому Поволжі. У II — I ст. до н. е. сарматські воїни користувалися бронзовими і залізними Ш. західних типів: *південно-грецькі* (Бобусчь, Кам'янка-Дніпровська, Владікавказ), *етрусько-італійські типу Монтефорті* (Мар'їна, Антишівка, Новопрохорівка, Сергіївська та ін.), *східнокельтські* (Бойко-Понура), *тессінські* (Курганська). У цей час поширені Ш. типу *Піле*, які походять з елліністичного Сходу (Ахтанизівська, Неаполь Скіфський, Мерджани). Більшість з них виготовлені наприкінці IV — III ст. до н. е., існували майже 200 років у *галатів* Малої Азії і поширилися серед сарматів у період Мітридатових війн початку I ст. до н. е. У перших століттях н. е. у сарматів та їх сусідів побутували залізні Ш. східних типів — із дзвоноподібним навершям, кошиком і вушчинками (Тіфліська, Лядозьке). Відомі за іконографічними джерелами (*колона Траяна*, арка *Галерія*) так звані *каркасні* Ш. в арх. матеріалі не представлені. Єдиний Ш. такого типу — якурний, набраний з бронзових фігурних платівок — знайдений у пох. II ст. н. е. біля ст. Тбіліської, походження невід. Подібний, але залізний Ш. знайдено у Сузоровському мог. *аклінської к-ри* III — V ст. н. е. у Приуралі. Каркасні Ш. (Spangelhelm) набувають поширення у *гунський час* (IV — V ст. до н. е.). Вони складаються з обруча, до якого приклепувався хрест, на нього кілька еркоподібних платівок, що становили тло наголовка. На неї наклепувалися довгі платівки, які іноді прикрашалися позолотою і напівкоштовними каменями (Кіпчак). У ранньому середньовіччі каркасні Ш. поступово витісняються цільнокутими.

Літ.: Черненко Е. В. Скифский доспех. — К., 1968. — 204 с.; *Хазанов А. М.* Очерки военного дела сарматов. — М., 1971. — 170 с.; *Жебелев А. М.* Погребальные катакомбы Северного Прикубанья первых веков н. э. // Археолого-этнографические исследования Северного Кавказа. — Краснодар, 1984; *Белинский А. Б.* К вопросу о времени появления шлемов каркасного типа на Кавказе // СА. — 1990. — № 4. — С. 29 — 34; *Ерофеев И. Н., Рыжанский А. А.* Кельтомаскитский шлем из коллекции Белгородского краеведческого музея. — ПАП. — 1993. — С. 78 — 81.

Самойлова О. Л.

13. ШПИЛЬКА; ШПИЛЬКА (БУЛАВКА); E PIN. Одна з найпростіших виробів, що складалося з стрижня, загостреного на кінці, і декоративного навершя. Частіше Ш. скріплювався сант, рідше — волоки. Матеріали — кістка, метал. У сабатинівській к-рі (Див.: С 1) бронзового часу трапляються Ш. з голівками: кіпрського типу (у вигляді петлі з дротяною обмоткою); з скрученою рурочкою; з ромбічним щитком; пасоподібні; з грибоподібною перфорованою і шишечками на стрижні; з кулеподібною, з кільцевою литою, з кільцевою голівкою та ажурною підвіскою.

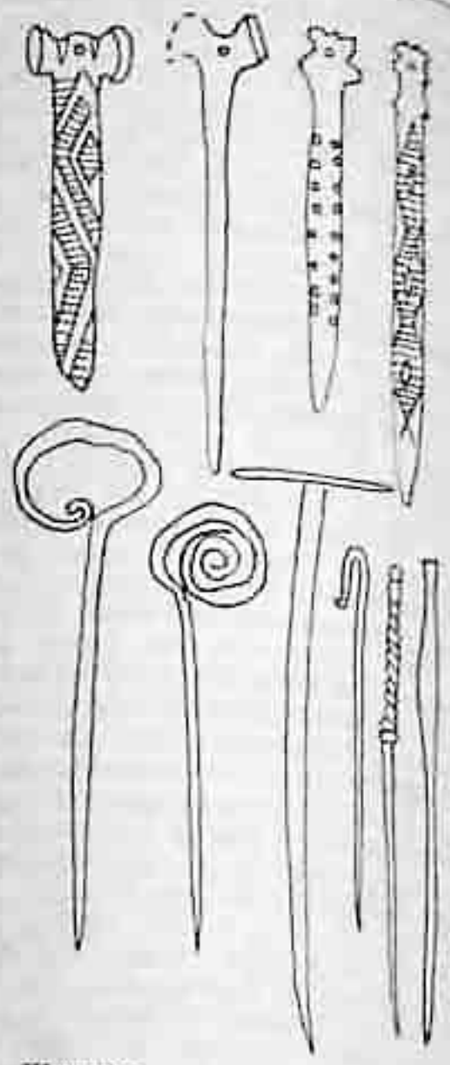

Шпильки.

Літ.: Шадафтуманова И. Н. Бронзовые украшения сабатиновской культуры // Металлические эпохи бронзы на территории Украины. — Л., 1987. — С. 69 — 86.

Гаврилюк Н. О.

14. ШТАМПІ; ШТАМПІ; STAMPED DECORATION. Знаряддя для нанесення на вологу глину орнаменту — елементу, вирізаного на Ш., що повторюється. Ш. звичайно виготовляли з кістки або дерева. Ймовірно у якості Ш. використовували предмети природного походження — стебла, гілочки.

Літ.: Мошин Т. Г. Глиняные штампы для орнамента из Пшевской Черемшины // ВСИА АН СССР. — 1962. — № 99. — С. 67 — 80.

Гаврилюк Н. О.

15. ШУМЕЙКО; ШУМЕЙКО; SHUMEIKO. Кург. раньоскіфського часу (Див.: С 37) біля хут. Шумейко поблизу с. Возвиженка на Посуллі. Розкопаний С. А. Мазаралі 1889 р. Висота кург. 19 м. Насип оточений валом і ровом із слідами тризни. У великій могильній ямі (6,5 х 3,5 м) — дерев'яний склеп, обшитий деревом і з перекриттям з колод. Дно вкрите вапном та червоною фарбою. Пох. пограбоване. Знайдено: меч з рукоїв'ям, обложеним золотом; піхви, плаковані золотою платівкою, на якій зображені гірські кози і пантери, золоту бляшку, два вістря від списів; три бойові сокири; дерев'яний пандир; бронзову фігурку бика, обтягнуту золотом; 20 залізних кудлачок; 15 пар пазлів з голівками коней. З побутових речей збереглися корчаги типу вілановка (Див.: В 23) і дно від чорнофігурного кіліка із зображенням сатира. У цілому пох. датується кінцем VI ст. до н. е.

Літ.: Мажуренко В. А., Терноженко А. Н. Скифы VII — IV вв. до н. э. — К., 1983. — С. 92.

Гаврилюк Н. О.

16. ШУРФ; ШУРФ; SONDAGE. Невеликий розвідковий розріз (мінімальний розмір 1 х 1 м) на арх. пам'ятці з метою визначення потужності і насиченості культурного шару. При дослідженні шурфами зберігається попарова фіксація матеріалу, проводиться зачищення стін і дна Ш. Всі Ш. наносяться на загальний план пам'ятки.

Гаврилюк Н. О.

Щ

1. ЩИТ; ЩИТ; SHIELD. Елемент захисного обладунку, який захищає воїна від ураження зброєю ближнього і дистанційного бою. Мав вигляд чималої платівки різної форми і розмірів, виготовленої з дерева, шкіри, металу або комбінації цих матеріалів. Складовими частинами Щ. є поле, *окуття*, *умбон* (конічна або напівсферична бляха у центрі для відбиття ударів), ручка-петля. Один з найдавніших Щ. на території Східної Європи походить з пох. сабатинівської к-ри (Див.: С 1). Він складається з круглої дерев'яної основи, обтягнутої шкірою, на яку були набиті бронзові бляхи, що утворювали солярний візерунок. Цільнометалевий раннегальштатський (Див.: Г 5) Щ. знайдено випадково поблизу Дніпропетровська. Значне поширення Щ. набули у скіфському війську VI — IV ст. до н. е. (Див.: С 37). Скіфські Щ. представлені в іконографічному та арх. матеріалі — гребінь з кург. Солоха (Див.: С 54), чаша з Куль-Оби (Див.: К 117). Вони різноманітні за формою (квадратні з округлими кутами, сегментоподібні, овальні), набрані з довгих залізних платівок або лусочок, закріплених на дерев'яній чи шкіряній основі (Журовка (Див.: Ж 6), Вовнянці (Див.: В 34), Красний Поділ, Гладковщина). З письмових джерел і нечисленних арх. знахідок (Ладижичі, Кут) відомо про існування у скіфів дерев'яних, обтягнутих шкірою Щ. Сармати (Див.: С 5) майже не використовували Щ. Знахідки сарматських Щ. поодинокі: з раньосарматського комплексу II — I ст. до н. е. біля с. Великоплоське Одеської обл. походить овальне бронзове окуття від Щ. галатського (кельтського) типу (Див.: К 31); відомі залізні "стожкуваті" умбони раньогерманських Щ. I ст. н. е. (Садовий кург., мог. Височине VII) і більш пізній такого самого типу з пох. другої половини III ст. н. е. мог. Курчі на Нижньому Дунаї. Останні знахідки свідчать про існування контактів між сарматами та племенами готського кола.

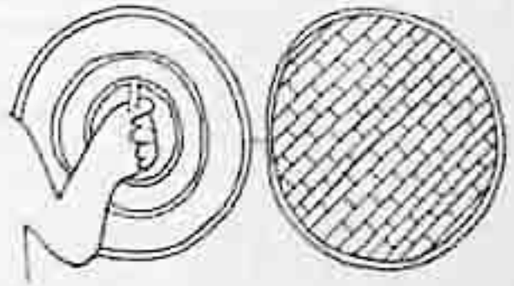

Щит.

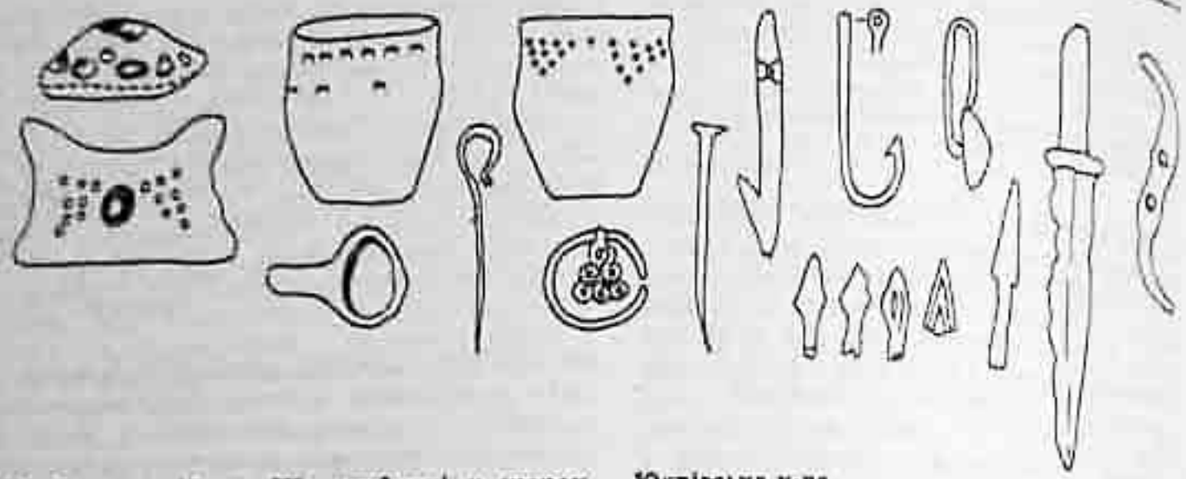

Юхнівська к-ра.

Умбони подібних Щ. знайдені у шарах III ст. н. е. Танаїсу і у Криму, де теж пов'язані з готами (Див.: Г 39). Власне сарматські Щ. не відомі.

Літ.: *Черненко Е. В.* Скифский доспех. — К., 1968. — С. 99 — 111; *Маневич А. П.* О щитах скифской эпохи из Елизаветовского могильника // СА. — 1969. — № 1. — С. 19 — 30; *Шрцин М. В.* Умбон щита из кургана Седовый (к вопросу о сармато-германских контактах) // Античная цивилизация и варварский мир в Подонье-Приазовье. — Новочеркасск, 1987. — С. 49; *Клочко В. И.* Вооружение племен позднебронзового века на территории Украины // Автореф. ... дис. канд. ист. наук. — К., 1986. — С. 6; *Лобода И. Н.* Раскопки могильника Окрепо III в 1963 — 1966 г. // СА. — 1977. — № 4; *Вечаевский Е. И.* Курган I в. н. э. у г. Азова // СА. — 1989. — № 1.

Симоненко О. Д.

Ю

1. ЮХНІВСЬКА КУЛЬТУРА; ЮХНОВСКАЯ КУЛЬТУРА; YUHNIVS'KA CUL. К-ра раннього залізного віку (Див.: З 6). Виділена М. В. Воєводським. Названа за гор. біля с. Юхнів Чернігівської обл., яке досліджувалося у 70-х роках XIX ст. Д. Я. Самоквасовим і 1939 — 1940 рр. М. В. Воєводським. Займала басейн Десни від Брянська до Сейму. Датується VI — III ст. до н. е. Склалася, ймовірно, на тлі бондарихінської к-ри (Див.: Б 18). Ототожнюють з *Геродотовими* меланхленами (Див.: М 25), можливо — одна з гілок *балтомовних племен*. Для Ю. К. характерні невеликі гор. площею 0,2 — 0,5 га, розміщені по берегових мисах (Кулина Гора, Пісочний Рів, Юхнів). Оточувались валами і ровами. На валах — стіни у вигляді частоколу, між лініями якого насипано землю. Житла наземні, стовпової конструкції. Плетені стіни з обох боків обмазувалися глиною. Керам. представлена горшками з невеликим плоским дном. Орнамент: 1 — 3 ряди відбитків у вигляді "лопаточки", трикутників, круглих ямок. Подекуди трапляються миски з проколами по краю. Типово юхнівськими є так звані рогаті цеглини у вигляді підставки з рогоподібними виступами. Частина дослідників вважають їх підставками для вогнищ, інші — предметами культового призначення. Цікаві глиняні бряжальця — порожні з кульками всередині. Знаряддя праці: провушні сокири, серпи, коси, тесла, долота, ножі. Деякі предмети озброєння та вузди запозичені у скіфів (Див.: С 57): мечі, платівки панцеру, бронзові вістря до стріл, псалії. Прикраси: скроневі кільця у вигляді конічних спіралей, шпильки, сережки з цвяхоподібними шляпками, підвіски, бляшки. Племена Ю. К. займалися землеробством, скотарством, полюванням та рибальством, існувало виробництво та обробка заліза.

Літ.: *Воєводський М. В.* Городища верхньої Десни // КСИИМК. — 1949. — Вип. 34. — С. 67 — 77; *Левенко В. П.* Юхновская культура // СА. — 1968. — № 3. — С. 76 — 96; *Археологія* УССР. — К., 1986. — Т. 1. — С. 181 — 183.

Макартан С. В.

Я

1. ЯМА; ЯМА; PIT. На арх. пам'ятках трапляються Я. різного призначення: збереження припасів, скидання сміття, покидьків. Іноді Я. залишаються на місці добування глини або інших матеріалів для будівництва. Добре відомі Я. від заглиблених у землю жител. Іноді у материку або у підлозі приміщення простежуються Я. від стовпів, кілків, вогнищ. При описі Я. звертається увага на її форму в плані і розрізі. Функціональне призначення Я. визначається за її заповненням. При дослідженні заповнення зернових Я. бажане промивання грунту за допомогою геологічних сит, тому що у заповненні інколи трапляється обпалене зерно.

Гаврилюк Н. О.

2. ЯМА ВХІДНА; ЯМА ВХОДНАЯ; ENTRANCE PIT. Один з елементів пох. споруди, яка має форму катакомби (Див.: К 19). Це вертикальний колодязь із сходами або без них, який вів до пох. камери.

Гаврилюк Н. О.

3. ЯМИ; ЯМИ; JAMY. Пам'ятки епохи пізнього палеоліту (Див.: Н 18). Розташована біля с. Ями Троїцького р-ну Луганської обл. у верхів'ях р. Красної, притоку Сіверського Дінця. Досліджувалась 1977 р. М. І. Тарасенко і К. І. Красильниковим, 1980 і 1982 рр. О. О. Кротовою. Відкрито площу 63 м². К-рний шар потужністю 0,1 — 0,2 м залягає у жовтуватому з сизуватим відтінком суглинку (причорноморський горизонт) безпосередньо на бурувато-брунатному щільному суглинку. К-рні залишки (кременеві вироби, кістяне вугілля, попел, червона й жовта охра, фрагменти кісток та зубів тварин) концентрувалися у скупченні площею біля 50 м² без чітко означених меж. У центрі залишали вогнища. У ньому знайдено кілька виробничих ділянок для розколювання нуклеусів, виготовлення та використання знарядь. Колекція кременевих знарядь (8 433 екз.) включає призматичні, конічні, торцеві та аморфні нуклеуси, пластини, відщепи, уламки, лусочки. Група знарядь складається з кінцевих скребачок, бокових та кутових різців, мікропластин з притупленим краєм, серед них — прямокутників з підтескою кінців, трапецоїдних (Див.: Г 40) вістрів, проколок, усічених пластин, черешкових виробів, відщепів і пластин з нерегулярною ретушшю. Пам'ятка датується початком середнього періоду епохи пізнього палеоліту (Див.: П 13). У культурному відношенні близька до східнограветтських пам'яток центру Руської рівнини (Гагарино, Супонево).

Літ.: *Тарасенко Н. И., Красильников К. И.* Новое позднепалеолитическое местонахождение в Ворошиловградской обл. // АО 1979 г. — М., 1978. — С. 380; *Нужная Б. Н., Залишук Л. Л., Кротова А. А.* Памятник каменного века Левобережной Украины. — К., 1988. — С. 13 — 25.

Кротова О. О.

4. ЯМКОВО-ГРЕБІНЦЕВОЇ КЕРАМІКИ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ОБЛАСТЬ; ЯМОЧНО-ГРЕБЕНЧАТОЙ КЕРАМИКИ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКАЯ ОБЛАСТЬ; PIT-COMB WARE CULTURAL AND HISTORICAL PROVINCE. Відноситься до неолітичної пори (Див.: Н 15). Займає лісові і частину лісостепових р-нів Білорусі, України, європейської частини Росії. Назва за орнаментом керам. До неї входять *балахнинська*, *деснянська* (Див.: Д 7), *долгівська*, *кargопільська*, *ямково-гребінцева України* та *ямково-гребінцева Карелії* арх. к-рн. Деякі дослідники, слідом за О. Я. Брюсовим, виділяють у басейні Оки *белевську к-ру* з керамікою, орнаментованою ромбічними ямками. Однак останні дослідження показали, що ромбоямкова керам. є типовою деснянською к-рою, а басейн Верхньої Оки є зоною контакту деснянського та льнівського населення. Область к-р з Я.-Г. К.-І. О. сформувалася внаслідок розселення носіїв льнівської к-ри та їх мешкання на нових територіях в оточенні місцевого неолітичного населення. Загальні риси к-ри, пос. по берегах річок та озер, житла округлої та овальної форми, які пізніше змінюються підчотирикутними, посуд виготовлений з глини з домішкою піску та дресви, слоїсте з округлим або загостреним дном; орнамент, у якому ямки чергуються з гребінцевими відбитками; використання для виготовлення знарядь переважно відщепових заготівок. Основа господарства — полювання та рибальство.

Ямково-гребінцевої керам. к.-і. о.

Літ.: *Брюсов А. Я.* Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. — М., 1952. — 277 с.; *Фингер М. Е.* Древнейшая история племен Европейской части СССР // МИА. — 1952. — № 23. — 180 с.; *Сахарова Л. С.* Неолит Европы и Средней Азии. — М., 1961. — 144 с.; *Оленей Бесчибо в эпоху камня и бронзы.* — М., 1970. — 262 с.

Клюєва Н. С.

5. ЯМКОВО-ГРЕБІНЦЕВОЇ КЕРАМІКИ КУЛЬТУРА В УКРАЇНІ; ЯМОЧНО-ГРЕБІНЧАТОЙ КЕРАМИКИ КУЛЬТУРА В УКРАИНЕ; PIT-COMB WARE CUL. (UKRAINE). Характеризувана В. І. Неприною. Входить в область к-р з Я.-Г. К. (Див.: Н 4). Ареал — лісостепові р-ни Лівобережної України. Склалася в результаті міграції з Подоння населення з Я.-Г. К. під впливом традицій ямково-черняхівської (Див.: К 39) та лисогубівської (Див.: Л 15) к-р дніпро-донецької області (Див.: Л 13). Пам.: Гришівка, Потерпілиха, Вереміївка, Потерпілиха Есмань. Житла — напівземлянки з вогнищем всередині. Підокруглі споруди змінюються підчотирикутними, інколи на долівці знаходили купи черепашок. Посуд виготовлено з глини з домішкою піску. Слоїки з округлим або гострим дном, напівяйцеподібні зі стягнутими до середини вінцями; під дніпро-донецьким впливом виникають реберчасті посудини і горщики із слабо відігнутими назовні вінцями; під середньостогівським впливом — горщики з високими вінцями. Орнамент: ямки, що розміщуються у шаховому порядку, рядками, у вигляді геометричних фігур; зони ямок поділені рядами гребінцевих відбитків. Контакти з лисогубівським (Див.: Л 15) населенням призводять до зростання ролі гребінцевої орнаментації; з ямково-черняхівським (Див.: К 39) до появи ямково-

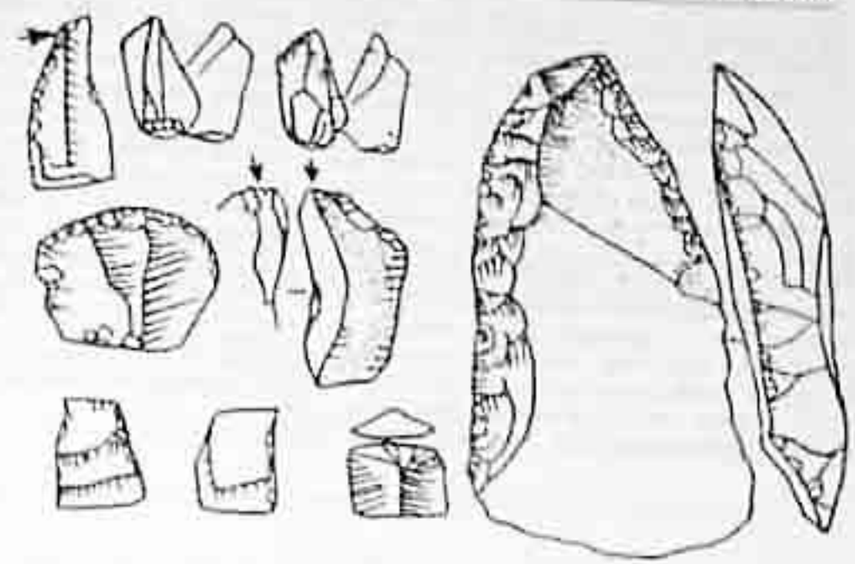

Яніславицька к-ра.

накольчастого орнаменту; з енеолітичним — до поширення відбитків перевитого шнура на вінцях. Знаряддя праці виготовлені головним чином з кременя. Нуклеуси призматичні, клиноподібні, аморфні. Трапляються ножі на пластинах, серед них — обушкові і на відщепах; різці на пластинах, відщепах, нуклеподібні, скребачки на відщепах; наконечники стріл і дротиків двобічно оброблені підтрикутні, ромбічні й ромбічні з усіченою основою; сокири двобічно оббиті овальні й підтрикутні; долота і тесла прямокутні й підтрикутні. Сусідні к-ри Я.-Г. К.: Подонна, деснянська (Див.: Д 7), дніпро-донецька (Див.: Д 13) середньостогівська (Див.: С 22), трипільська (Див.: Т 35). Змінилася мар'янівською к-рою (Див.: М 11).

Літ.: *Неприна В. І.* Неолит южных степей Украины. — К., 1976.

Клюєва Н. С.

6. ЯМНА КУЛЬТУРА; ЯМНАЯ КУЛЬТУРА; PIT GRAVE CUL. Див.: Д 1.

7. ЯНІСЛАВИЦЬКА КУЛЬТУРА; ЯНИСЛАВИЦКАЯ КУЛЬТУРА; JANISLAVYTS'KA CUL. К-ра пізнього мезоліту (Див.: М 24). Ареал: басейни Вісли, Німану, Прип'яті. Датування: 8 — 7 тис. р. тому. Епонімна пам'ятка — Яніславице (Польща). На території України із пам'ятки відомі також під назвою *дніпро-прип'ятської* к-ри. Займали зону змішаних лісів. Господарство: полювання на лісових тварин (тур, благородний олень, лось, кабан, бобер), частково збиральництво та рибальство. Основні пам'ятки: Максимовіс IV, Несвоєвичі 1, ДВС, Рудий Острів. Набір знарядь представлений вістрями, *прикурнинками яніславицького типу*, численними скребачками, різцями, трапеціями, сокирами, теслами. К-ра виникла в результаті переселення частини населення з півночі Центральної Європи, спочатку до басейну Німану, потім на території *поморицької* (Польща) і *вудлівської* к-р (Див.: К 112) частково асимілювавши останню. Процес асиміляції південним населенням групи носіїв Я. К. зафіксований у матеріалах донецької (Див.: Д 19) мезолітичної к-ри. Риси Я. К. простежуються у дніпро-донецькому (Див.: Д 13) неоліті. Перехід до неоліту відбувався під впливом кукрекської (Див.: К 113) к-ри. Донецька к-ра також має неолітичний етап.

Літ.: *Римантиенэ Р. К.* Мезолит в лесной Литве. — Вильнюс, 1971. — 203 с.; *Колонцов Л. В.* Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. — М., 1977. — 216 с.; *Тавлеев Д. Я.* Мезолит Юго-Запада СССР (Украина и Молдавия) // Мезолит СССР. — М., 1989. — С. 108 — 124; *Залозная Л. Л.* Население Подесенья в мезолите. — К., 1991. — 158 с.

Сталинчук В. М.

8. ЯНИСОЛЬ; ЯНИСОЛЬ; JANISOL'. Пам'ятка епохи пізнього палеоліту біля с. Куйбишеве Володарського р-ну Донецької обл. Розташована на високому мисі правого берега р. Кальчик. Пам'ятка відкрита 1972 р., розкопувалася 1977 — 1979 рр. Ф. О. Кротовою. Розкопано площу 80 м². Культурні залишки, кременеві вироби й дрібні кістки тварин були розсіяні по вертикалі від поверхні

до глибини 0,75 м. Помітні сліди руйнування шару делювіальними процесами. Основний горизонт знаходок залягав у буровато-палевому грудкуватому суглинку (подекуди — з білоглазкою), під шаром сучасного гумусу на глибині 0,25 — 0,50 м. Датування — 14 — 13 тис. р. тому. Культурні залишки концентрувалися у овальному скупченні площею біля 40 м² без чітко виражених меж. Колекція кременевих виробів (2 235 екз.) складається з призматичних, конічних нуклеусів, пластин, уламків, лусочок. До групи знарядь входять кінцеві скребачки, з тому числі з високим профілем, кутові, серединно-кутові і бокові різці, вістря і мікровістря Я. типу і асиметричною підправкою кінця і основи, мікропластини з притупленим краєм, поодинокі косоусічені пластини, ножі з обушком, пластини і відщепи з нерегулярною ретушшю. Пам'ятка належить третім періодом епохи пізнього палеоліту (Див.: П 13). У культурному відношенні вона аналогічна стоянці Дмитрівка у Нижньому Подніпров'ї.

Літ.: *Кротова О. О.* Пізньопалеолітична стоянка поблизу с. Куйбишево в Приазов'ї // Археологія. — 1984. — № 48. — С. 47 — 61; *Нечрыка В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А.* Памятники каменного века Левобережной Украины. — К., 1986. — С. 60 — 73.

Кротова О. О.

ДОДАТКИ

1

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКО-АНГЛІЙСЬКИЙ ПОКАЖЧИК АРХЕОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ

Аа	Бб	Вв	Гг	Ґґ	Дд	Ее	Єє	Жж	Зз	Ии
Іі	Її	Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр	Сс
Тт	Уу	Фф	Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ	Юю	Яя	ь

Скорочення

гор. — городище
к-ра — культура
кург. — курган
к.-и.о. — культурно-историческая область
к.-і.о. — культурно-історична область
к.-і.с. — культурно-історична спільність
мог. — могильник
bar. — barrow
cem. — cemetery
cul. — culture
c.-h.c. — cultural historian community
hill. — hillfort
set. — settlement

Українська	Російська	Англійська	Сигла
Автохтонні к-ри	Автохтонные к-ры	Autochthonous cul.	A1
Агафірси	Агафирсы	Agathyrsae	A2
Адаміївка	Адамовка	Adamivka	A3
Азово-Дніпровська к-ра	Азово-Днепровская к-ра	Azov-Dnieper cul.	A4
Аківак	Акивак	Acinaces	A5
Аккарманська к-ра	Аккарманская к-ра	Akkarsha cul.	A6
Аксютинці, Оксютинці	Аксютинцы	Aksiutyntsi	A7
Актаський мог.	Акташский мог.	Aktash cem.	A8
Алазони	Алазоны	Alazonas	A9
Аллохтонні к-ри	Аллохтонные к-ры	Allochthonous cul.	A10
Альбедо Землі	Альбедо Земли	Albedo the Earth	A11
Амазонки	Амазонки	Amazons	A12
Амвросіївка	Амвросиевка	Amvrosiivka	A13
Антоб	Антоб	Slip	A14
Анетівська к-ра	Анетовская к-ра	Anetiva'ka cul.	A15
Анпівське гор.	Анповское гор.	Anniva'ka hill.	A16
Антропоген	Антропоген	Anthropogen	A17
Антропологія	Антропология	Anthropology	A18
Антропоморфний	Антропоморфный	Anthropomorphous	A19
Антропохори	Антропохоры	Anthropokhory	A20
Ареал	Ареал	Area, natural habitat	A21
Аридизація	Аридизация	Aridity	A22
Аридна рослинність	Аридная растительность	Arid vegetation	A23

Аридний клімат	Аридный климат	Arid climat	A1
Аридні грунти	Аридные грунты	Arid soil	A2
Арійці	Арийцы	Aryans	A3
Аркан	Аркан	Lasso	A4
Артефакт, артифакт	Артефакт, артифакт	Artefact, artifact	A5
Археоантропи	Археоантропы	Archaeoanthropes	A6
Археологічна к-ра	Археологическая к-ра	Archaeological cul.	A7
Археологічна періодизація	Археологическая периодизация	Archaeological periodization	A8
Археологічна розвідка	Археологическая разведка	Archaeological reconnaissance	A9
Археологічна хронологія	Археологическая хронология	Archaeological chronology	A10
Археологія	Археология	Archaeology	A11
Археологія польова	Археология полевая	Field archaeology	A12
Археомагнетизм	Археомагнетизм	Archaeomagnetism	A13
Асиміляція	Ассимиляция	Assimilation	A14
Асирійські клинописні джерела	Ассирийские клинописные источники	Assyrian cuneiform texts	A15
Багатопружкової кераміки к-ра	Многопружковой керамики к-ра	Multiraised border pottery cul.	B1
Баденська к-ра	Баденская к-ра	Baden cul.	B2
Базальт	Базальт	Basalt	B3
Байда	Байда	Baida	B4
Балки	Балки	Balki	B5
Барботин	Барботин	Barbotine	B6
Басівська гор.	Басовское гор.	Basiva'ke hill.	B7
Бахмутський тип	Бахмутский тип	Bahmut type	B8
Бердянський кург.	Бердянский кург.	Berdyanak bar.	B9
Бернашівка	Бернашевка	Bernashivka	B10
Бехістун	Бехистун	Behistun	B11
Білогрудівська к-ра	Белогрудовская к-ра	Bilogrudive'ka cul.	B12
Білозерська к-ра	Белозерская к-ра	Bilozera'ka cul.	B13
Більське гор.	Бельское гор.	Bilska'ke hill.	B14
Бінокль (посудини, їх форми)	Бинокли (сосуды, их форма)	Binoculars (vessels, their form)	B15
Блітта-Серандера схема	Блитта-Серандера схема	Blytt-Sernander's scheme	B16
Болградський варіант	Болградский вариант	Bolgrad's variant	B17
Бондарихинська к-ра	Бондарихинская к-ра	Bondarykha cul.	B18
Бореал	Бореал	Boreal	B19
Бореальна трансгресія	Бореальная трансгрессия	Boreal transgression	B20
Бореальна фауна і флора	Бореальная фауна и флора	Boreal's fauna and flora	B21
Борисівський тип	Борщевский тип	Borysiva'kiy type	B22
Бородинський скарб	Бородинский клад	Borodyna'kiy hoard	B23
Боян к-ра	Боян к-ра	Boian cul.	B24
Брак	Брак	Defect, waster	B25
Браслет	Браслет	Bracelet, anklet	B26
Брінзенська к-ра	Брынзенская к-ра	Brinzens'ka cul	B27
Брінзенський тип	Брынзенский тип	Brynzens'kiy type	B28
Брошка	Брошка	Brooch	B29
Бронза	Бронза	Bronze	B30
Бронзовий вік	Бронзовый век	Bronze age	B31
Буг-Дністровська к-ра	Буг-Днестровская к-ра	Bug-Dniester cul.	B32
Будинки	Будинки	Budiny	B33
Бузівка	Бузовка	Buzovka	B34
Бузьки	Бузьки	Buz'ky	B35
Булава	Булава	Mace	B36
Бурштин	Янтарь	Amber	B37
Бутенки	Бутенки	Butenky	B38
Вал	Вал	Bank, Rampart	B1
Валдайське заледеніння	Валдайское оледенение	Valdai freezing	B2
Валик	Валик	Turf	B3
Вальтрап	Вальтрап	Val'trap	B4
Варна к-ра	Варна к-ра	Varna cul.	B5
Василівський 3 мог.	Василевский 3 мог.	Vasyliva'kiy cem. 3	B6

Вафельний орнамент	Вафельный орнамент	Waffle ornament	B7
Венери палеоліту	Венеры палеолита	Palaeolithic Venus	B8
Веретено	Веретено	Spindle	B9
Верхньодніпровська к-ра	Верхнеднепровская к-ра	Upper Dnieper cul.	B10
Верхній палеоліт	Верхний палеолит	Upper palaeolithic	B11
Верховий кінь	Верховой конь	Saddle horse	B12
Вимкнутий орнамент	Вымкнутый орнамент	Raised decoration	B13
Вибчасте знаряддя	Вымчатое орудие	Notched tool	B14
Виплавлювана модель	Выплавляемая модель	Lost wax process	B15
Випрямлювач стріл	Выпрямитель стрел	Arrow straightener	B16
Виробки камінні	Поделочные камни	Semi-precious stones	B17
Виробництво	Производство	Production	B18
Висока Могила	Высокая Могила	Vysoka Mogyla	B19
Висоцька к-ра	Высоцкая к-ра	Vysota'ka cul.	B20
Вихватинський тип	Выхватинский тип	Vykhvatinskiy type	B21
Відбитки зерен	Отпечатки зерен	Grain impressions	B22
Відбійник	Отбойник	Fabricator, Hammerstone	B23
Віджимна ретуш	Отжимная ретушь	Pressure flacking	B24
Відкритий лист	Открытый лист	Excavating licence	B25
Відношення виробничі	Отношения производственные	Relations of production	B26
Відтворююче господарство	Производящее хозяйство	Food producing economy	B27
Відщепи	Отщепы	Flakes	B28
Вілланова к-ра	Виллановская к-ра	Villanova cul.	B29
Вільнянський мог.	Вильнянский мог.	Vil'nyanskiy cem.	B30
Вірьовкинська група	Веренкинская группа	Vir'ovkynska group	B31
Вістря	Острие	Point	B32
Вкладиші кукрекського типу	Вкладыши кукрекского типа	Blade of kukrek type	B33
Вовківецькі кург.	Волковецкие кург.	Vovkiveta'ki bar.	B34
Вовнизький 2 мог.	Вовнижский 2 мог.	Vovnyz'kiy cem. 2	B35
Вогнище	Очаг	Hearth	B36
Войнехівка	Войнеховка	Voeltoshivka	B37
Волинська мегалітична к-ра	Волынская мегалитическая к-ра	Volyns'ka megalithic cul.	B38
Володимирівський тип	Владимирский тип	Volodymyriva'kiy typ	B39
Волоське поселення	Волошское поселение	Volos'ke set.	B40
Волосьский мог.	Волошский мог.	Volos'kiy cem.	B41
Воронівка 2	Воронковка 2	Voronovka 2	B42
Вохра	Охра	Ochre	B43
Вторична ретуш	Вторичная ретушь	Secondary retouch	B44
Вторинне поховання	Вторичное погребение	Secondary burial	B45
Втулка	Втулка	Socket	B46
Гава-Голігради к-ра	Гава-Голиграды к-ра	Gava-Goligrady cul.	Г1
Гагат	Гагат	Gagate, jet	Г2
Галькові знаряддя	Галечные орудия	Pebble tools	Г3
Гальштат	Гальштат	Hallstatt	Г4
Гальштатська к-ра	Гальштатская к-ра	Hallstatt cul.	Г5
Гарпун	Гарпун	Harpoon	Г6
Геохронологічні методи	Геохронологические методы	Geochronological method	Г7
Гети	Геты	Getians	Г8
Гідроархеологія	Гидроархеология	Underwater archaeology	Г9
Гілея	Гилея	Hylea, Hylaea, Hilsia	Г10
Гінотоксот	Гинотоксот	Hipotoxot	Г11
Гірськокримська к-ра	Горнокрымская к-ра	Mountain-Crimea cul.	Г12
Глазис	Глазис	Glacis	Г13
Глеваха	Глеваха	Glevakha	Г14
Глей	Глей	Gleei	Г15
Глек	Кувшин	Jar, pitcher	Г16
Глина	Глина	Clay	Г17
Глинобитний	Глинобитный	Pise	Г18
Гнуздання	Взнуздывание	Bridle	Г19
Голопси	Голопсы	Golotsen	Г20
Гомініди	Гоминиды	Hominids	Г21
Гомостадіальність	Гомостадиальность	Homostadial	Г22

Гемотаксиальність	Гемотаксиальность	Hemotaxility	
Гончарний круг	Гончарный круг	Potter's wheel	Г22
Гончарство	Гончарство	Pottery	Г23
Гордиївський тип	Гордиевский тип	Gordyneshty type	Г24
Гордіївка	Гордеевка	Gordiivka	Г25
Горизонт	Горизонт	Horizon	Г26
Горизонтальна стратиграфія	Горизонтальная стратиграфия	Horizontal stratigraphy	Г27
Горит	Горит	Goryt	Г28
Горн	Горн	Forge, furnace, kiln	Г29
Городище	Городище	Hillfort	Г30
Городський тип	Городский тип	Goroda'kiy type	Г31
Городсько-Здовбицька к-ра	Городско-Здовбицкая к-ра	Goroda'ko-Zdovbyta'ka cul.	Г32
Госпітальний Холм	Госпитальный Холм	Hospital'niy Holm	Г33
Господарські будівлі	Хозяйственные постройки	Household structure	Г34
Господарсько-культурний тип	Хозяйственно-культурный тип	Economy-cultural type	Г35
Гострокінечники	Остроконечники	Point	Г36
Готи	Готы	Goths	Г37
Гравет	Гравет	Gravettian	Г38
Гранат	Гранат	Garnet	Г39
Графіті	Граффити	Graffiti	Г40
Гребенківська к-ра	Гребенковская к-ра	Grebenykiva'ka cul.	Г41
Гребені	Гребни	Greben	Г42
Гребінчастий орнамент	Гребенчатый орнамент	Combed ornament	Г43
Гребінь	Гребень	Comb	Г44
Гривна	Гривна	Grivna	Г45
Гризло	Грызло	Gryslo	Г46
Грині	Гриня	Gryni	Г47
Грифон	Грифон	Griffin, griffon	Г48
Грищівка	Грищовка	Gryshivka	Г49
Гробниця	Гробница	Tomb	Г50
Група	Группа	Group	Г51
Грушоподібні посудини	Грушевидные сосуды	Pear-shaped vessels	Г52
Гумельницька к-ра	Гумельница к-ра	Gumelnitsa cul.	Г53
Гунти	Гунты	Gyunts	Г54
Давньоямна к.-і.о.	Древнеямная к.-и.о.	Old pit c.-h.c.	Д1
Дайк	Дайк	Dike, dyke	Д2
Датування	Датирование	Dating	Д3
Дендрохронологія	Дендрохронология	Dendrochronology	Д4
Дерелівка	Дерелевка	Derelvka	Д5
Дерелівська к-ра	Дерелевская к-ра	Derelva'ka cul.	Д6
Деснянська к-ра	Деснинская к-ра	Desna cul.	Д7
Дзеркало	Зеркало	Mirror	Д8
Дифузія	Диффузия	Diffusion	Д9
Діадема	Диадема	Diadem	Д10
Діпінто	Дипинто	Dipinto	Д11
Дніпро-Азовська катакомбна к-ра	Днепро-Азовская катакомбная к-ра	Dnieper-Azov catacomb cul.	Д12
Дніпро-Донецька к.-і.о.	Днепро-Донецкая к.-и.о.	Dnieper-Donets'ka c.-h.c.	Д13
Дністровська к-ра	Днестровская к-ра	Dniester cul.	Д14
Добранічівка	Добраничивка	Dobranichivka	Д15
Доісторичний період	Доисторический период	Prehistoric	Д16
Доместикація	Доместикация	Domesticatoin	Д17
Донецька катакомбна к-ра	Донецкая катакомбная к-ра	Donets. catacomb cul.	Д18
Донецька к-ра	Донецкая к-ра	Donets'ka cul.	Д19
Домішка	Примесь	Addition of soil	Д20
Дресва	Дресва	Rotten stone, gruss	Д21
Дромос	Дромос	Dromos	Д22
Дротик	Дротик	Dart, javelin, sagas	Д23
Еволюція	Эволюция	Evolution	Е1
Евстазія	Евстазия	Eustasy	Е2
Екологічна ніша	Экологическая ниша	Ecological niche	Е3

Екологічна криза	Экологический кризис	Ecological crisis	
Екологія	Экология	Ecology	Е4
Економіка	Экономика	Economy	Е5
Екотон	Экотон	Ecotone	Е6
Екофакт	Экофакт	Ecofact	Е7
Електрон	Электрон	Electrum	Е8
Енкарп	Энкарп	Encarpe	Е9
Енеоліт	Энеолит	Eneolithic	Е10
Еоплейстоцен	Эоплейстоцен	Eoplaistocene	Е11
Еродована земля	Эродированная почва	Soil erosion	Е12
Етапи	Этапы	Etampe	Е13
Етнічна історія	Этническая история	Ethnical history	Е14
Етнічні процеси	Этнические процессы	Ethnical process	Е15
Етногенез	Этногенез	Ethnogenez	Е16
Етнографія	Этнография	Ethnogeography	Е17
Етнос	Этнос	Ethnic group	Е18
			Е19
Жаботин	Жаботин	Zhabotyn	
Жванець (ур. Шпаб)	Жванец (ур. Шпаб)	Zhvanets'	Ж1
Жванецький тип	Жванецкий тип	Zhvanets'kiy type	Ж2
Житло	Жилище	Dwelling, habitation	Ж3
Жолобки	Желобки	Flutes	Ж4
Журовські кург.	Журовские кург.	Zhurove'ki bar.	Ж5
			Ж6
Завадівка	Завадовка	Zavadivka	
Заклад	Заклад	Laying	З1
Заклепка	Заклепка	Rivet	З2
Закраїна	Закраина	Flange	З3
Залевкинський скарб	Залевкинский клад	Zalevkyna'kiy hoard	З4
Залізний вік	Железный век	Iron Age	З5
Залізо	Железо	Iron	З6
Заплечики	Заплечики	Ledge	З7
Зарубинецька к-ра	Зарубинецкая к-ра	Zarubinets'ka cul.	З8
Зачистка	Зачистка	Cleaning, rabotage	З9
Збирацтво	Собирательство	Food gathering	З10
Звіриний стиль	Звериный стиль	Animal style	З11
Землекопалка	Землекопалка	Digging stick	З12
Землекористування	Землепользование	Land use	З13
Землеробство	Земледелие	Tillage, cultivation, agriculture	З14
Зернотерка	Зернотерка	Guern	З15
Зернь	Зернь	Granuling	З16
Зимовниківська к-ра	Зимовниковская к-ра	Zymovnykiva'ka cul.	З17
Злитки	Слитки	Zlyvky	З18
Знаряддя двобічні	Орудия двусторонние	Doubble-sided tools	З19
Знаряддя однобічні	Орудия односторонние	One-sided tools	З20
Знахідки масові	Находки массовые	Mass finds	З21
Знелісення	Обезлесивание	Deforest	З22
Золота Балка (гор. і мог.)	Золотая Балка (гор. и мог.)	Zolota Balka (set. & cem.)	З23
Золотий Курган	Золотой Курган	Zolotyiy Kurgan	З24
Золото	Золото	Gold	З25
Золочів	Золочив	Zolochiv	З26
Зольник	Зольник	Zol'ne	З27
Зольники	Зольники	Ash mound	З28
Зонд	Зонд	Sonde, probe, bore	З29
Зооморфний	Зооморфный	Zoomorphical	З30
Срубна к-ра	Срубная к-ра	Zrubna cul.	З31
Іванівська к-ра	Ивановская к-ра	Ieniva'ka cul.	І1
Інвентар	Инвентарь	Grave goods, stock	І2
Інгульська катакомбна к-ра	Ингульская катакомбная к-ра	Ingul'ska catacomb cul.	І3
Інгумація	Ингумация	Inhumation	І4
Індоєвропейська проблема	Индоевропейская проблема	Indo-European problem	І5
Індустрія	Индустрия	Industry	І6

Інтаглія	Интаглия	Intaglio	
Інтергляціал	Интергляциал	Interglacial	I7
Інтерстадіал	Интерстадиал	Interstadial	I8
Ізедони	Изедоны	Isedonae	I9
			I10
Кайрн	Кайрн	Cairn	
Казан	Котел	Cauldron	K1
Каллипіди	Каллипиды	Callipidae	K2
Камера поховальна	Камера погребальная	Burial chamber	K3
Камеральна обробка	Камеральная обработка	Labotery work	K4
Камея	Камея	Cameo	K5
Камка	Камка	See-weed, grass-wrac	K6
Кам'яна Могила	Каменная Могила	Kam'jana Mogyla	K7
Кам'яне кільце	Каменное кольцо	Stone ring	K8
Кам'яний вік	Каменный век	Stone Age	K9
Кам'янобалківська к.-ра	Каменнобалковская к-ра	Kam'jannobalkiva'ka cul.	K10
			K11
Кам'янське гор.	Каменское гор.	Kam'janske hill.	
Канелюри	Канелюры	Flutes	K12
Канівська група	Каневская группа	Kanive'ka group	K13
Капуцинський мог.	Капуцинский мог.	Kapuliva'kiy cem.	K14
Карбунський скарб	Карбунский клад	Karbuna'kiy hoard	K15
Картографічний метод	Картографический метод	Cartographical method	K16
Картуш	Картуш	Cartouche	K17
Катакомба	Катакомба	Catacomb	K18
Катакомбна к.-і.с.	Катакомбная к.-х.с.	Catacomb c.-h.c.	K19
Катафрактарії	Катафрактарии	Cataphrartarse	K20
Категорія	Категория	Catagory	K21
Каурі	Каури	Cowrie	K22
Квадр	Квадр	Quadr	K23
Квадрат	Квадрат	Square	K24
Кварц	Кварц	Quartz	K25
Кварцит	Кварцит	Quartzite	K26
Квітки	Квитки	Kvitky	K27
Квітлянська к-ра	Квитлянская к-ра	Kvitlana'ka cul.	K28
Келт	Келт	Socketed axe	K29
Кельти	Кельты	Celts	K30
Кемі-Обинська к-ра	Кеми-Обинская к-ра	Kemi-Oba cul.	K31
Кенотаф	Кенотаф	Cenotaph	K32
Кераміка	Керамика	Ceramics, pottery	K33
Керамічний аналіз	Керамический анализ	Ceramic analysis	K34
Кереї к-ра	Кереи к-ра	Kereö cul.	K35
Керн	Керн	Kern	K36
Керпоз	Керпоз	Kerpos	K37
Київо-Черкаська к-ра	Киево-Черкасская к-ра	Kijev-Cherkasy cul.	K38
Кіммо-Кобинська к-ра	Кимо-Кобинская к-ра	Kyryl-Koba cul.	K39
Кинджал	Кинжал	Dagger	K40
Кистень	Кистень	Blindgeon, flail	K41
Кишинів-Корлатень к-ра	Кишинев-Корлатень к-ра	Kyshynev-Korlaten cul.	K42
Кіф	Киф	Kiif	K43
Кіїк-Коба	Кийк-Коба	Kiik-Koba	K44
Кільце	Кольцо	Finger ring	K45
Кільце щитове	Кольцо щитовое	Slit ring	K46
Кіммерійська к-ра	Киммерийская к-ра	Cimmerian cul.	K47
Кіммерійці	Киммерийцы	Cimmerians	K48
Кінобар	Киноварь	Cinnabar	K49
Кінські скарбниці	Конские скарбницы	Horses	K50
Кірпіч	Кирпич	Kirpic	K51
Кладка	Кладка	Masonry, brickwork	K52
Клас	Класс	Class	K53
Класифікація	Классификация	Classification	K54
Класифікація аналітична	Классификация аналитическая	Analytical classification	K55
Класифікація артефактна	Классификация артефактная	Classification artefactual	K56
Класифікація поверхнева	Классификация поверхностная	Classification superficial	K57

Класифікація інтуїтивна	Классификация интуитивная	Classification intuitive	K59
Класифікація морфологічна	Классификация морфологическая	Classification morphological	K60
Класифікація найвищого рангу	Классификация высшего ранга	Classification highest	K61
Класифікація природна	Классификация естественная	Classification natural	K62
Класифікація таксономічна	Классификация таксономическая	Classification taxonomic	K63
Класифікація технологічна	Классификация технологическая	Classification technological	K64
Класифікація типологічна	Классификация типологическая	Classification typological	K65
Класифікація функціональна	Классификация функциональная	Functional classification	K66
Класифікація хорологічна	Классификация хорологическая	Classification chorological	K67
Класифікація хронологічна	Классификация хронологическая	Classification chronological	K68
Класифікація штучна	Классификация искусственная	Classification artifical	K69
Кластер	Кластер	Cluster	
Клевець	Клевец	Klevets	K70
Клейно	Клейно	Stamp	K71
Клектон	Клектон	Clectonian	K72
Клишів	Клишив	Klishiv	K73
Кнемиди	Кнемиды	Knemidy	K74
Козел	Козел	Kozel	K75
Колагеновий аналіз	Коллагеновый анализ	Collagen content	K76
Колесо	Колесо	Wheel	K77
Колесниця	Колесница	Chariot	K78
Колодне (скарб)	Колодное (клад)	Kolodne (hoard)	K79
Коломийщина I	Коломийщина I	Kolomiyschina I	K80
Коломийщинський тип	Коломийщинский тип	Kolomiyschina'kiy type	K81
Колотушка	Колотушка	Beetle	K82
Колумбарій	Колумбарий	Columbarium	K83
Комарів	Комарев	Komarov	K84
Комарівська к-ра	Комаровская к-ра	Komarova'ka cul.	K85
Комишувака	Камышевахи	Komyshuvakha	K86
Комірець	Воротничок	Collar	K87
Компіляція	Компиляция	Compilation	K88
Комплекс	Комплекс	Complex	K89
Комплекс відкритий	Комплекс открытый	Open assemblage	K90
Комплекс закритий	Комплекс закрытый	Closed assemblage	K91
Комплекс пам'яток археологічних	Комплекс памятников археологических	Complex of archaeological sites	K92
Консервація	Консервация	Preservation	K93
Копроліт	Копролит	Coprolite	K94
Кордон	Кордон	Cordon	K95
Кореляція	Корреляция	Correlation	K96
Корольово	Королево	Korolevo	K97
Котлована	Котлована	Foundation pit	K98
Кочівництво	Кочевничество	Nomadism	K99
Кошиловецький тип	Кошиловецкий тип	Koshylovets'kiy type	K100
Краснокутський кург.	Краснокутский кург.	Krasnokuts'kiy bar.	K101
Краснокутерський мог.	Краснокутерский мог.	Krasnokutirs'kiy cem.	K102
Кремація	Кремация	Cremation	K103
Кремінь	Кремень	Flint	K104
Крепіда	Крепида	Krepida	K105
Кримський неоліт	Крымский неолит	Crimea neolithic	K106
Криця	Крица	Bloom	K107
Кромлех	Кромлех	Cromlech	K108
Кубок (посудина)	Кубок	Goblet, beaker	K109
Кумірня	Кумирня	Smithery	K110
Кудаївська к-ра	Кудаевская к-ра	Kudaiva'ka cul.	K111
			K112

Кукренська к-ра	Кукренская к-ра	Kukreks'ka cul.	
Кукутені	Кукутени	Cucuteni	К112
Кукутені к-ра	Кукутени к-ра	Cucuteni cul.	К113
Кулаковського кург.	Кулаковского кург.	Kulakova'kogo bar.	К114
Куль-Оба	Куль-Оба	Kul'-Oba	К115
Культова споруда	Культовое сооружение	Cult building	К116
Культурна група	Культурная группа	Cultural group	К117
Культурна зона	Культурная зона	Cultural zone	К118
Культурна область	Культурная область	Cultural region	К119
Культурна спільність	Культурная общность	Cultural community	К120
Культурний горизонт	Культурный горизонт	Cultural horizon	К121
Культурний клас	Культурный класс	Cultural class	К122
Культурний комплекс	Культурный комплекс	Cultural complex	К123
Культурний круг	Культурный круг	Cultural range	К124
Культурний шар	Культурный слой	Occupation layer	К125
Кулястих амфор к-ра	Шаровидных амфор к-ра	Globular amphora cul.	К126
Курант	Курант	Pestle	К127
Курвіметр	Курвиметр	Curvemeter	К128
Курган	Курган	Barrow, mound grave,tumulus	К129
Курильниця	Курильница	Incense cup, incense burner	К130
Кутянський мог.	Кутянский мог.	Kutiana'kiy cem.	К131
Куштановицька к-ра	Куштановицкая к-ра	Kushtanovita'ka cul.	К132
			К133
			К134
Лабрис, подвійна сокира	Лабрис, двойной топор	Double axe	
Лазурит	Лазурит	Lazurite, lapis lazuli	Л1
Латен	Латен	La Tene	Л2
Латенська к-ра	Латенская к-ра	La Tene cul.	Л3
Лебедівська к-ра	Лебедивская к-ра	Lebediva'ka cul.	Л4
Левалуа	Левалуа	Levallois	Л5
Лендельська к-ра	Лендельская к-ра	Lengyel cul.	Л6
Лес	Лесс	Loess	Л7
Лесовидні породи	Лессовидные породы	Loess rock	Л8
Ливарний шов	Литейный шов	Casting seam	Л9
Липицька к-ра	Липицкая к-ра	Lypyta'ka cul.	Л10
Липська к-ра	Липская к-ра	Lypa'ka cul.	Л11
Липа Гора	Липая Гора	Lypa Gora	Л12
Лисогубівка	Лисогубовка	Lysogubivka	Л13
Лисогубівська к-ра	Лисогубовская к-ра	Lysogubiva'ka cul.	Л14
Листоподібна форма	Листовидная форма	Leaf-shaped	Л15
Лиття за восковою моделлю	Литье по восковой модели	Lost wax process	Л16
Лійчастого посуду к-ра	Воронковидных кубков к-ра	Funnel beaker cul.	Л17
Лінійні укріплення	Линейные укрепления	Linear earthwork	Л18
Лінійно-стрічкової кераміки к-ра	Линейно-ленточной керамики к-ра	Linear pottery cul.	Л19
Лощення	Лощение	Polishing, burnish	Л20
Лощило	Лощило	Polisher, smoother	Л21
Лужицька к-ра	Лужицкая к-ра	Lusatian cul.	Л22
Лук	Лук	Bow	Л23
Лукашівський тип	Лукашевский тип	Lukashiva'kiy type	Л24
Лунниця	Лунница	Lunnula-pendant	Л25
Льодовиковий	Ледниковые	Glaciation	Л26
Льодовикові грунти	Ледниковые грунты	Glacial soils	Л27
Льодовикові форми рельєфу	Ледниковые формы рельефа	Glacial relief forms	Л28
Любельсько-Волинська група	Любельско-Волынская группа	Lyubel'sko-Volyna'ka group	Л29
Лялька похоронна	Кукла погребальная	Funeral doll	Л30
			Л31
Магала	Магала	Magala	М1
Майданецьке	Майданецкое	Maidaneta'ke	М2
Майданчики (площадки)	Площадки	Grounds	М3
Майданчики жертовні	Площадки жертвенные	Sacrificial grounds	М4
Мамай-Гора	Мамай-Гора	Mamai-Gora	М5
Маріупольська к.-і.с.	Мариупольская к.-и.с.	Mariupol'ska c.-h.c.	М6

Маріупольський мог.	Мариупольский мог.	Mariupol'skiy cem.	
Марка	Марка	Mark	М7
Маркірування	Маркировка	Marking	М8
Маркіруючий горизонт	Маркирующий горизонт	Mark horizon	М9
Мар'янівська к-ра	Марьяновская к-ра	Marjaniva'ka cul.	М10
Масовий матеріал	Массовый материал	Mass material	М11
Маска	Маска	Mask	М12
Масгавіти	Массагеты	Massagetae	М13
Материк	Материк	Main land; natural basic rock	М14
Матеріальна к-ра	Материальная к-ра	Material cul.	М15
Матриця	Матрица	Matrix	М16
Махайра	Махайра	Mahaira	М17
Мацерація	Мацерация	Maceration	М18
Маяки	Маяки	Majaky	М19
Меандр	Меандр	Meander	М20
Мегаліти	Мегалиты	Megalithic	М21
Мезо-	Мезо-	Meso-	М22
Мезоліт	Мезолит	Mesolithic Age	М23
Мелахлени	Мелахлены	Melanhlenae	М24
Мелітопольський кург.	Мелитопольский кург.	Melitopol' Bar.	М25
Мельгуновський (Литий) кург.	Мельгуновский (Литой) кург.	Melgunova'kiy Bar.	М26
Менгір	Менгир	Menhir	М27
Металургія	Металлургия	Metallurgy	М28
Металургія міді	Металлургия меди	Copper metallurgy	М29
Метопи	Метопы	Metope	М30
Меч	Меч	Sword	М31
Миколський мог.	Николский мог.	Mykol'skiy cem.	М32
Миколаївська к-ра	Николаевская к-ра	Mylograda'ka cul.	М33
Мирне	Мирное	Myrne	М34
Миска	Миска	Bowl, basin	М35
Мисове гор.	Мысовое гор.	Promontry fort	М36
Михайлівський мог.	Михайловский мог.	Mykhailiva'kiy cem.	М37
Михайлівське поселення	Михайловское поселение	Mykhailiva'ke sett.	М38
Михалківський скарб	Михалковский клад	Mykhalkiva'kiy hoard	М39
Мишьяк	Мышьяк	Arsenic	М40
Мідь	Медь	Copper	М41
Мідний вік	Медный век	Copper Age	М42
Міжльодовиков'я	Межледниковье	Interglacial period	М43
Міни	Мезин	Mizyn	М44
Мікокський технокомплекс	Микокский технокомплекс	Micoquian technocomplex	М45
Мікроліт	Микролит	Microlith	М46
Мікролітизація	Микролитизация	Microlithization	М47
Мікрорезець	Микрорезец	Microburin	М48
Мікротрасологія	Микротрасология	Microtraceology	М49
Мікель	Мидель	Mindel	М50
Мод	Мод	Mode	М51
Мод внутрішній	Мод внутренний	Inherent mode	М52
Мод зовнішній	Мод внешний	External mode	М53
Мод когнітивний	Мод когнитивный	Cognitive mode	М54
Моделі жител	Модели жилищ	Dwelling models	М55
Модель	Модель	Model, pattern	М56
Моделювання	Моделирование	Modelling	М57
Мозаїка	Мозаика	Mozaic	М58
Молодова 1	Молодова 1	Molodova 1	М59
Молодова 5	Молодова 5	Molodova 5	М60
Молодовська к-ра	Молодовская к-ра	Molodovs'ka cul.	М61
Молюхово-бугорська група	Молюхово-бугорская группа	Molyuhov-Bugor group	М62
Моноліт	Монолит	Monolith	М63
Моноцентризм	Моноцентризм	Monocentrism	М64
Монтеору к-ра	Монтеору к-ра	Monteoru cul.	М65
Мотика	Мотыга	Hoe,mattock	М66
Мотронинське гор.	Мотронинское гор.	Motronyns'ke hill.	М67
Мумія	Мумия	Mummy	М68
Мундштук	Мундштук	Mouthpiece curb, curb-bit	М69
Мурзак-Коба	Мурзак-Коба	Murzak-Koba	М70
			М71

Мустьє двобічне	Мустье двусторонне	Double-sided Mousterian	
Мустьє зубчасте	Мустье зубчатое	Toothed Mousterian	M72
Мустьє типове, техновиробничий комплекс	Мустье типичное, техно-производственный комплекс	Typical Mousterian, techno-complex	M73
			M74
Навіс скельний	Навес скальный	Rock shelter	
Нагайка	Нагайка	Whip	H1
Накладчастий орнамент	Накладчатый орнамент	Stroked decoration	H2
Наконечник	Наконечник	Tip, point	H3
Намисто	Бусы	Beads	H4
Напівземлянка	Полуземлянка	Semi-pit dwelling, semi-dug-out	H5
			H6
Наративне джерело	Нарративный источник	Narrative source	
Начиння	Начин	Nachyn	H7
Начинна ямка	Утварь	Household utensils	H8
Некрополь Скіфський	Некрополь Скифский	Scythian Naples	H9
Некрополь Скіфський - некрополь	Некрополь Скифский - некрополь	Scythian Naples-necropolis	H10
Некрополь Скіфський мавзолей	Некрополь Скифский мавзолей	Scythian Naples-mausoleum	H11
Нерви	Нервы	Nervae	
Некрополь	Некрополь	Necropolis	H12
Неоліт	Неолит	Neolithic Age	H13
Нервура	Нервюра	Midrib	H14
Нефрит	Нефрит	Nephrite, jade	H15
Нижній палеоліт Східної Європи	Нижний палеолит Восточной Европы	Lower palaeolithic period of East Europe	H16
Нижнєдонська к-ра	Нижнедонская к-ра	Lower Don cul.	H17
Нижньомихайлівського типу пам'ятники	Нижнемихайловского типа памятники	Lower Mykhailivka type monuments	H18
Ніж	Нож	Knife	H19
Німфейська трансгресія	Нимфейская трансгрессия	Nimphei transgression	H20
Ніша екологічна	Ниша экологическая	Ecological niche	H21
Ноа к-ра	Ноа к-ра	Noa cul.	H22
Новодністровський тип	Новодонаевский тип	Novodanylivka type	H23
Новоселицький кург.	Новоселицкий кург.	Novoselitsa'kiy bar.	H24
Негайбинський кург.	Негайбинский кург.	Negaibyna'kiy bar.	H25
Носачів	Носачив	Nosachiv	H26
Нуклеус	Нуклеус	Core	H27
Нікрізер-Затин к-ра	Никрозер-Затин к-ра	Nirzieg-Zatyn cul.	H28
Об'ємно-знакова система	Объемно-знаковая система	Volumetric-symbol system	O1
Обробка поверхні посуду	Обработка поверхности сосудов	Surface treatment of vessels	O2
Оголів'я	Оголовье	Bridle	O3
Огрін' Б	Огрин' Б	Ogrin' B	O4
Огуз	Огуз	Oguz	O5
Ойкумена	Ойкумена	O(e)ikumena	O6
Олександрівка	Александровка	Oleksandrivka	O7
Олександрія	Александрия	Oleksandrija	O8
Олександропольський кург.	Александропольский кург.	Oleksandropol' bar.	O9
Оленні камені	Оленные камни	Deer stones	O10
Олово	Олово	Tin	O11
Обряд	Обряд	Ol'ahsa	O12
Орієнтація поховання	Ориентация погребения	Direction of burial	O13
Орнамент	Орнамент	Ornament	O14
Оселівка I	Оселивка I	Oselivka I	O15
Осідлий	Оседлость	Settled life	O16
Отомані к-ра	Отоманы к-ра	Otomany' cul.	O17
Оточуюче середовище	Окружающая среда	Natural environment	O18
Палеоантропи	Палеоантропы	Palaeoanthropy(es)	П1
Палеоантропологія	Палеоантропология	Palaeoanthropology	П2
Палеогеографія	Палеогеография	Palaeogeography	П3
Палеоморфологія	Палеоморфология	Palaeogeomorphology	П4

Палеогідрографія	Палеогидрография	Palaeohydrography	П5
Палеогідрологія	Палеогидрология	Palaeohydrology	П6
Палеодемографія	Палеодемография	Palaeodemography	П7
Палеоекономіка	Палеоэкономика	Palaeoeconomy	П8
Палеозоогеографія	Палеозоогеография	Palaeozoogeography	П9
Палеокліматичні гіпотези	Палеоклиматические гипотезы	Palaeoclimatic hypotheses	П10
Палеокліматологія	Палеоклиматология	Palaeoclimatology	П11
Палеоландшафти	Палеоландшафты	Palaeolandscapes	П12
Палеоліт	Палеолит	Palaeolithic	П13
Палеопаталогія	Палеопаталогия	Palaeopatology	П14
Палеопедологія	Палеопедология	Palaeopedology	П15
Палінологія	Палинология	Palynology	П16
Пальцеві заглибини	Пальцевые вмятины	Finger nips	П17
Палятка	Пальцеглаб	Palatkve	П18
Пам'ятка археологічна	Памятник археологический	Archaeological monument, sites	П19
Панцир	Панцирь	Armour	
Пасіонарність	Пассионарность	Passionability	П20
Патерна	Паттерн	Pattern	П21
Пектораль	Нагрудник	Pectus (Pectoral)	П22
Перекручений шнур	Перекрученный шнур	Intertwisted cord	П23
Перекладання	Перезахоронение	Redeposition	П24
Переділіївська Могила	Переделиева Могила	Perederieva Mogyla	П25
Перепятина	Перепятина	Perep'iatyna	П26
Перехресне датування	Перекрестная датировка	Cross-dating	П27
Перисталіт	Перисталит	Peristalith	П28
Період	Период	Period	П29
Перловий орнамент	Жемчужный орнамент	Pearl decoration	П30
Перун	Перун	Peroun	П31
Петренський тип	Петренский тип	Petrena'kiy type	П32
Петроглиф	Петроглиф	Petroglyph	П33
Печатка	Печать	Seal	П34
Печери штучні	Пещеры искусственные	Man-made caves	П35
Пивиха	Пивиха	Pivikha	П36
Підвіска	Подвеска	Pendant	П37
Підгірні	Подгорны	Pidgirtsi	П38
Підгіряни	Подгоряны	Pidgorjany	П39
Підйомний матеріал	Подъемный материал	Lifting material	П40
Підкарпатська к-ра	Подкарпатская к-ра	Pidkarpats'ka cul.	П41
Підсипка	Подсыпка	Make-up	П42
Підстилка	Подстилка	Bedding	П43
Підтип	Подтип	Subtype	П44
Підтік	Подток	Pidtok	П45
Пізнє Трипілля	Позднее Трипилье	Late Trypillia	П46
Пізньомолодовська к-ра	Позднемолодовская к-ра	Late Molodova cul.	П47
Пізньоскіфська к-ра	Позднескифская к-ра	Late Scythian cul.	П48
Пізньоскіфська к-ра в Криму	Позднескифская к-ра в Крыму	Late Scythian cul. in Crimea	П49
Пізньоскіфська к-ра в Нижньому Подунав'ї	Позднескифская к-ра в Нижнем Подунавье	Late Scythian cul. in Lower Danube area	П50
Пізньоскіфська к-ра на Нижньому Дніпрі	Позднескифская к-ра на Нижнем Днепре	Late Scythian cul. in Lower Dnieper area	П51
Піка	Пика	Lance	П52
Піксида	Пиксида	Pyxis	П53
Піктографія	Пиктография	Pictography	П54
Пікладера	Пикладера	Pikladera	П55
Пісок	Песок	Sand	П56
Піщаний Рось	Песочный Рось	Pisochnyi Ros'	П57
Піфос	Пифос	Pithos	П58
Піч	Печь	Oven	П59
Планування вуличне	Планировка уличная	Street layout	П60
Планування кругове	Планировка круговая	Circular layout	П61
Планування лінійне	Планировка линейная	Linear layout	П62
Планування поселення	Планировка поселения	Settlement layout	П63
Планування радіальне	Планировка радиальная	Radial layout	П64

Планування розкидане	Планировка разбросанная	Straggling layout	П66
Пласт	Пласт	Layer	П67
Пластика антропоморфна Трипілля	Пластика антропоморфная Триполья	Anthropomorphous plastic of Trypillia	П68
Пластика зооморфна Трипілля	Пластика зооморфная Триполья	Zoomorphous plastic of Trypillia	П69
Пластика мікаморфна Трипілля	Пластика микаморфная Триполья	Mikamorphous plastic of Trypillia	П70
Пластини	Пластины	Blades	
Плейстоцен	Плейстоцен	Pleistocene	П71
Плейстоценові епідемії	Плейстоценовые эпидемии	Pleistocene epidemics	П72
Плем'я	Племя	Tribe	П73
Плетінь (тин)	Плетень	Wattle	П74
Площадки (точки)	Площадки (точки)	Grounds	П75
Площадки жертовні	Площадки жертвенные	Sacrificial grounds	П76
Плуг	Плуг	Plough	П77
Подвійна сокира	Двойной топор	Double axe	П78
Полгарська к-ра	Полгарская к-ра	Polgar cul.	П79
Поливанів Яр	Поливанов Яр	Polyvaniv Iar	П80
Полірування	Полирование	Polishing	П81
Політетизм	Политетизм	Polythethism	П82
Поліхромний посуд	Полихромная посуда	Polychromous pottery	П83
Полювання	Охота	Hunting	П84
Поминальний обряд	Поминальный обряд	Funeral (burial) rite (ceremony)	П86
Поняття	Понятие	Concept, notion	П87
Пороги	Пороги	Porogy	П88
Породи гірські	Породы горные	Rock	П89
Поселення	Поселение	Settlement	П90
Послідовне датування	Последовательная датировка	Sequence dating	П91
Поховання	Погребение	Burial	П92
Поховання впускне	Погребение впускное	Inlet burial	П93
Поховання вторинне	Погребение вторичное	Secondary burial	П94
Поховання основне	Погребение основное	Primary burial	П95
Поховальні грунти	Погребенные почвы	Buried soils	П96
Поховальна огорожа	Погребальная оградка	Mortuary enclosure	П97
Поховально-поминальні звичаї	Погребально-поминальные обычаи	Burial customs	П98
Поховальний інвентар	Погребальный инвентарь	Grave goods	П99
Поховальна їжа	Погребальная пища	Funerary food	П100
Поховальний обряд	Погребальный обряд	Funeral rite	П101
Поховальний одяг	Погребальная одежда	Funerary garment	П102
Поховальна пам'ятка	Погребальный памятник	Funerary monument	П103
Поховальна урна	Погребальная урна	Cinerary (burial, funeral) urn	П104
Почапська група	Почапская группа	Pochaps'ka group	П105
Пояс наборний	Пояс наборный	Composite belt	П106
Праща	Праща	Sling	П107
Предскіфський період	Предскифский период	Prescythian period	П108
Прибор 13	Прибор 13	Prybor 13	П109
Привласнюче господарство	Присваивающее хозяйство	Food-gathering economy	П110
Прикраси	Украшения	Adornments	П111
Провінція металургійна	Провинция металлургическая	Metallurgical province	П112
Продряпаний орнамент	Процарапанный орнамент	Strached decoration	П113
Проколка	Проколка	Puncture	П114
Пролом II	Пролом II	Prolom II	П115
Протомісто трипільської к-ри	Протогорода трипольской к-ры	Proto-cities of Tripyl'akaja cul.	П116
Профіль	Профиль	Elevation, profile	П117
Пружки	Рубцы	Raised boreder	П118
Прядіння	Прядение	Spinning	П119
Прясло	Пряслице	Spindle whorl	П120
Пскли	Пеклин	Cheek-piece	П121
Пустинка	Пустынка	Pustynka	П122
Пушкарі	Пушкари	Pushkari	П123
П'єтка	Пятка	Stop-ridge	П124

Радіовуглецевий метод	Радиоуглеродный метод	Radiocarbon method	P1
Ранні Трипілля	Ранние Триполье	Early Trypillia	P2
Ребро	Ребро	Ards	P3
Реконструкція ландшафтів	Реконструкция ландшафтов	Reconstruction of landscapes	P4
Реконструкція обличчя	Реконструкция лица	Reconstruction of face	P5
Решітська к-ра	Решитская к-ра	Repitsk'ka cul.	P6
Рев'яхувата Могила	Ревяховатая Могила	Rep'iahuvata Mogila	P7
Ретуш	Ретуш	Retouch	P8
Рефургіум	Рефургиум	Refurgium	P9
Рижанівка	Рыжановка	Ryzhanivka	P10
Ритон	Ритон	Rhyton	P11
Річ	Вещь	Thing	P12
Річище	Русло	River bed	P13
Річкові тераси	Речные террасы	River terraces	P14
Ров кург.	Ров кург.	Ditch (fosse, moat) of bar.	P15
Рогалицько-Передільська група	Рогалинско-Передельская группа	Rogalets'ko-Peredil'ska group	P16
Роздольне	Раздольное	Rozdol'ne	P17
Розкопана Могила	Раскопанная Могила	Rozkopana Mogyla	P18
Розкопки	Раскопки	Excavation	P19
Розписний (мальований) орнамент	Расписной орнамент	Painted decoratin	P20
Розписної (мальованої) кераміки к-ра	Расписной керамики к-ра	Painted pottery cul.	P21
Рубана з молод основа	Бревенчатая основа	Timber lacing	P22
Сабатинівська к-ра	Сабатиновская к-ра	Sabatyniva'ka cul.	C1
Савромати	Савроматы	Savromatians	C2
Сагарис	Сагарис	Sagaris	C3
Саркофаг	Саркофаг	Sarcophagus	C4
Сармати	Сарматы	Sarmatians	C5
Сарматська к-ра	Сарматская к-ра	Sarmatian cul.	C6
Свастика	Свастика	Swastika	C7
Свердло	Сверло	Borer	C8
Свідерська к-ра	Свидерская к-ра	Svidera'ka cul.	C9
Седиментація	Седиментация	Sedimentation	C10
Секторний метод	Секторный метод	Sector method	C11
Селище	Селище	Settlement	C12
Семенівка	Семеновка	Semenivka	C13
Сентальна плита	Сентальная плита	Septal slab	C14
Сердолик (карнеол)	Сердолик (карнеол)	Carnelian	C15
Середнє Трипілля	Среднее Триполье	Middle Trypillia	C16
Середній палеоліт Східної Європи	Средний палеолит Восточной Европы	Middle palaeolithic of E.Europe	C17
Середній Стіг	Средний Стог	Seredniy Stig	C18
Середньодніпровська к-ра	Среднеднепровская к-ра	Middle Dnieper cul.	C19
Середньодніпровська культ.спільність	Среднеднепровская культурная общность	Middle Dnieper cultural community	C20
Середньодонська катакомбна к-ра	Среднедонская катакомбная к-ра	Middle Don catacomb cul.	C21
Середньостогівська к.-і.о.	Среднестоговская к.-и.о.	Serech'ostogiva'ka c.-h.c.	C22
Серіація	Серпация	Seriation	C23
Серія	Серия	Series	C24
Серп	Серп	Sickle	C25
Синантроп	Синантроп	Synanthropus	C26
Сітка	Сетка	Grid layout	C27
Сітула	Ситула	Situla	C28
Скарабей	Скарабей	Scarab	C29
Скарб	Клад	Hoard	C30
Скеуморфний	Скеуморфный	Skeuomorph	C31
Скальна гробниця	Скальная гробница	Rock-cut tomb	C32
Скелянська к-ра	Скелянская к-ра	Skelians'ka cul.	C33
Скіпетр	Скипетр	Scepter or Sceptre	C34
Скіфи	Скифы	Scythian	C35
Скіфики	Скифики	Scythics	C36

Скіфська к-ра	Скифская к-ра	Scythian cul.	
Скіфська тріада	Скифская триада	Scythian triad	C57
Скіфський світ	Скифский мир	Scythian world	C58
Скіфські глини	Скифские глины	Scythian clay	C59
Склеп	Склеп	Burial vault, crypt	C40
Склепіння	Свод	Vault	C41
Скло	Стекло	Glass	C42
Сковорода	Сковорода	Pan, frying-pan	C43
Сколи	Сколы	Breakouts	C44
Скотарство	Скотоводство	Cattle-breeding	C45
Скребло	Скребло	Racloir, side-scraper	C46
Сліди	Следы	Traces	C47
Собачки	Собачки	Sobachky	C48
Совутинська гор.	Совутинское гор.	Sovutyns'ke hill.	C49
Сокира	Топор	Axe	C50
Сокира-молот	Топор-молот	Axe-hammer	C51
Соколова Могила	Соколова Могила	Sokolova Mogyla	C52
Солоха	Солоха	Solokha	C53
Сонячний орнамент	Солнечный орнамент	Solar decoration	C54
Софіївський тип	Софиевский тип	Sofiïvs'kiy type	C55
Спатула	Спатула	Spatula	C56
Спектрографічний аналіз	Спектрографический анализ	Spectrographic analysis	C57
Спис	Копье	Spear	C58
Спіраль	Спираль	Spiral	C59
Сплав	Сплав	Alloy	C60
Спорово-пильцевий аналіз	Спорово-пыльцевой анализ	Pollen analysis	C61
Споруди	Сооружения	Buildings, edifices	C62
Срібло	Серебро	Silver	C63
Станівська к-ра	Станивская к-ра	Staniva'ka cul.	C64
Старосілля	Старосилье	Starosillia	C65
Старша Могила	Старшая Могила	Starsha Mogyla	C66
Статуетки	Статуэтки	Figurines	C67
Стеатит	Стеатит	Steatite	C68
Степ Євразії	Степь Евразии	Eurasian steppes	C69
Степ Євразії	Степь Евразии	Stepoviy	C70
Стерильні шари	Стерильные слои	Sterile layer	C71
Стжижівська к-ра	Стжижевская к-ра	Stzhyzhova'ka cul.	C72
Стилі розпису	Стили росписи	Style of painting	C73
Стовбові ями	Столбовые ямы	Post hole	C74
Стогівська група	Стоговская группа	Stogiva'ka group	C75
Стоянка	Стоянка	Site	C76
Стратиграфічний зруб	Стратиграфический зруб	Stratigraphic spit	C77
Стратиграфія	Стратиграфия	Stratigraphy	C78
Стретівка	Стретивка	Stretiv'ka	C79
Стріла	Стрела	Arrow	C80
Стрільча Скеля	Стрильча Скеля	Stril'cha Skelia	C81
Стріп-метод	Стрип-метод	Strip method	C82
Стрічка орнаментальна	Лента орнаментальная	Ornamental band	C83
Струмільський тип	Струмильский тип	Strumil'skiy type	C84
Субботів	Субботив	Subotiv	C85
Субстрат	Субстратум	Substratum	C86
Сурська к-ра	Сурская к-ра	Sura'ska cul.	C87
Сфероїд	Сфероид	Spheroid	C88
Східнополиська к-ра	Восточнополесская к-ра	Shidnopolisa'ka cul.	C89
Східнотрипільська к-ра	Восточнотрипильская к-ра	Sh'khidnotrypil'ska cul.	C90
Східнотшинецька к-ра	Восточнотшинецкая к-ра	Shidnotshynets'ka cul.	C91
Сходчасте склепіння	Сводчатое перекрытие	Corbelling	C92
Сюрень 1	Сюрень 1	Syuren' 1	C93
Таври	Таврия	Taurians	C94
Тамга	Тамга	Tamga	T1
Тальвег	Тальвег	Thalweg	T2
Танго	Танго	Tango	T3
Татуювання	Татуирование	Tattoo, tattooing	T4
Тацевич	Тацевич	Tatsevich	T5
Ташинський чернозамісник	Ташинский чернозамещение	Tashin'kiy technocomplex	T6

Тваринництво	Животноводство	Animal husbandry	T8
Темір-Гора	Темир-Гора	Temir-Gora	T9
Теорія методу мітохондріальних ДНК	Теория метода митохондриальных ДНК	Theory of method of mitochondrial DNA	T10
Теракота	Терракота	Terracotta	T11
Терміт	Термит	Term	T12
Термолюмінісцентний метод	Термолюминесцентный метод	Thermoluminescence method	T13
Террет	Террет	Terret	T14
Тесло	Тесло	Adze	T15
Технокомплекс	Технокомплекс	Technocomplex	T16
Технологія	Технология	Technology	T17
Тигель	Тигель	Crucible	T18
Тимченки	Тимченки	Tymchenky	T19
Тип	Тип	Type	T20
Тип культурний	Тип культурный	Cultural type	T21
Тканина	Ткань	Textiles	T22
Ткацький станок	Ткацкий станок	Loom	T23
Товста Могила	Толстая Могила	Tovsta Mogyla	T24
Толос	Толос	Tholos	T25
Томашівська група	Томашевская группа	Tomashiv'ka group	T26
Точильний брусок	Точильный брусок	Whetstone	T27
Точки	Точки	Tochky	T28
Традиція	Традиция	Tradition	T29
Траншея	Траншея	Trancket	T30
Траншея	Траншея	Trench	T31
Трасологічний метод	Трасологический метод	Traceology method	T32
Трахтемирівське гор.	Трахтемировское гор.	Trakhtemyriva'ke hill.	T33
Трепанація	Трепанация	Trepanning	T34
Трипільська к-ра	Трипольская к-ра	Trypil'ska cul.	T35
Трискелі	Трискелии	Tryskelii	T36
Троянівський тип	Троянивский тип	Troyaniva'kiy type	T37
Ударна площадка	Ударная площадка	Striking platform	V1
Ударний горбок	Ударный бугорок	Bulb of percussion	V2
Урна	Урна	Urn	V3
Устечківський тип	Устечковский тип	Ustiva'kiy type	V4
Устечко	Устечко	Ustecko	V5
Усяко Озеро	Усяко Озеро	Usyko Ozero	V6
Ушебті	Ушебти	Ushabti	V7
Фалер	Фалер	Phalera	Ф1
Фагоріївська регресія	Фагорийская регрессия	Fagoriya'ka regression	Ф2
Фатьма-Коба	Фатьма-Коба	Fat'ma-Koba	Ф3
Фауністичний комплекс	Фаунистический комплекс	Fauna complex	Ф4
Фація	Фация	Facies	Ф5
Фаянс	Фаянс	Faience	Ф6
Федорівка	Федоровка	Fedorivka	Ф7
Фіала	Фиала	Phiala	Ф8
Фібула	Фибула	Fibula	Ф9
Форма лиття	Форма литейная	Mould	Ф10
Фосфатний аналіз	Фосфатный анализ	Phosphate analysis	Ф11
Фрагмент	Фрагмент	Fragment	Ф12
Фторний аналіз	Фторный анализ	Fluorine test	Ф13
Функція	Функция	Function	Ф14
Халцедон	Халцедон	Chalcedony	X1
Хамадзія к-ра	Хамадзия к-ра	Hamadzia cul.	X2
Хенджі	Хенджи	Henge	X3
Хераклур	Хераклур	Heraklur	X4
Хліборобство	Земледелие	Agriculture, cultivation, tillage	X5
Хора	Хора	Chora	X6
Хтонічний	Хтонический	Chtonic	X7
Царські кург.	Царские кург.	Royal Bar.	Ц1

Цегла	Кирпич	Brick	Ц2
Цивілізація	Цивилизация	Civilisation	Ц3
Цеста	Цеста	Cista	Ц4
Чапаївський тип	Чапаевский тип	Chapaiva'kiy type	
Чаша	Чаша	Bowl	Ч1
Черешок	Черешок	Tang	Ч2
Черняхівська культура	Черняхова культура	Chernyakhiva'ka cul.	Ч4
Черняхівська к-ра	Черняховская к-ра	Chernlakhiva'ka cul.	Ч4
Черпак	Черпак	Handled bowl	Ч5
Чокурча 1	Чокурча 1	Chokurcha 1	Ч6
Чопер	Чопер	Chopper	Ч7
Чорнолізська к-ра	Чорнолесская к-ра	Chornolis'ka cul.	Ч8
Чертомлик	Чертомлык	Chortomlyk	Ч9
Чугуно-Крепинка	Чугуно-Крепинка	Chuguno-Krepinka	Ч10
Чурізга	Чуризга	Churizga	Ч11
Шайтан-Коба	Шайтан-Коба	Shaitan-Koba	Ш1
Шан-Коба	Шан-Коба	Shan-koba	Ш2
Шахтова могила	Шахтовая могила	Shaft grave	Ш3
Шахтокамерна могила	Шахтокамерная могила	Shaft-and-chamber tomb	Ш4
Шило	Шило	Awl	Ш5
Широка Могила	Широкая Могила	Shyroka Mogyla	Ш6
Широка	Широкое	Shyroke	Ш7
Шлак	Шлак	Slag	Ш8
Шліфувальна (шліфувальні)	Шлифовальная	Shlifuval'nia	Ш9
Шнуровий орнамент	Шнуровой орнамент	Cord ornament	Ш10
Шнурові кераміки к-ра	Шнуровой керамики к-ра	Corded ware cul.	Ш11
Шолом	Шлем	Helmet	Ш12
Шпилька	Шпилька (булавка)	Pin	Ш13
Штамп	Штамп	Stamped decoration	Ш14
Шумейко	Шумейко	Shumeiko	Ш15
Шуруп	Шуруп	Bondage	Ш16
Щит	Щит	Shield	Щ1
Юхнівська к-ра	Юхновская к-ра	Yuhniva'ka cul.	Ю1
Яма	Яма	Pit	Я1
Яма входяна	Яма входная	Entrance pit	Я2
Ями	Ямы	Jamy	Я3
Ямково-гребінчастої кераміки к.-і.о.	Ямочно-гребенчатой керамики к.-и.о.	Pit-combware c.-h.c.	Я4
Ямково-гребінчастої кераміки к-ра в Україні	Ямочно-гребенчатой керамики к-ра в Украине	Pit-comb ware cul. in Ukraine	Я5
Ямна к-ра	Ямная к-ра	Jamna or Pit-Grave cul.	Я6
Янислав'ська к-ра	Янислав'ская к-ра	Janislavyta'ka cul.	Я7
Яниголь	Яниголь	Janisol'	Я8

2

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКО-АНГЛІЙСЬКИЙ ПОКАЖЧИК АРХЕОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ

РОСІЙСЬКИЙ АЛФАВІТ

Аа	Бб	Вв	Гг	Дд	Ее	Ёё	Жж	Зз	Ии	Й
Кк	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр	Сс	Тт	Уу	Фф
Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ	Ъъ	Ыы	Ьь	Ээ	Юю	Яя

Скорочення

гор.	— городище	мог.	— могильник	с.-и.о.	— cultural historian community
к-ра	— культура	bar.	— barrow	hill.	— hillfort
кург.	— курган	cem.	— cemetery	sett.	— settlement
к.-и.о.	— культурно-историческая область	cul.	— culture		

Російська	Українська	Англійська	Сигла
Автохтонные к-ры	Автохтонні к-ри	Autochthonous cul.	A1
Агафирсы	Агафірси	Agathyrsae	A2
Адамовка	Адамівка	Adamivka	A3
Азово-Днепровская к-ра	Азово-Дніпровська к-ра	Azov-Dnieper cul.	A4
Акинак	Акінак	Acinaces	A5
Аккаржанская к-ра	Аккаржанська к-ра	Akkarzha cul.	A6
Аксютинцы	Аксютинці,Оксютинці	Akxiutyntsi	A7
Акташский мог.	Актаський мог.	Aktash cem.	A8
Алазоны	Алазони	Alazonae	A9
Александровка	Олександрівка	Olekxandrivka	O7
Александрия	Олександрія	Olekxandrija	O8
Александропольский кург.	Олександропольський кург.	Olekxandropol' bar.	O9
Аллохтонные к-ры	Аллохтонні к-ри	Allochthonous cul.	A10
Альбедо Земли	Альбедо Землі	Albedo the Earth	A11
Амазонки	Амазонки	Amazons	A12
Амвросиевка	Амвросіївка	Amvrosiivka	A13
Автоб	Автоб	Slip	A14
Анетовская к-ра	Анетівська к-ра	Anetive'ka cul.	A15
Аннивское гор.	Аннівське гор.	Anniva'ke hill.	A16
Антропогеи	Антропогеи	Anthropogen	A17
Антропология	Антропологія	Anthropology	A18
Антропоморфный	Антропоморфний	Anthropomorphous	A19
Антропохоры	Антропохори	Anthropokhory	A20
Ареал	Ареал	Area, natural habitat	A21

Аридизация	Арідизація	Aridity	
Аридная растительность	Арідна рослинність	Arid vegetation	A22
Аридный климат	Арідний клімат	Arid climat	A23
Аридные грунты	Арідні грунти	Arid soil	A24
Арийцы	Арійці	Aryans	A25
Аркан	Аркан	Lasso	A26
Артефакт, артифакт	Артефакт, артифакт	Artefact, artifact	A27
Археоантропы	Археоантропи	Archaeoanthropes	A28
Археологическая к-ра	Археологічна к-ра	Archaeological cul.	A29
Археологическая периодизация	Археологічна періодизація	Archaeological periodization	A30
Археологическая разведка	Археологічна розвідка	Archaeological reconnaissance	A31
Археологическая хронология	Археологічна хронологія	Archaeological chronology	A32
Археология	Археологія	Archaeology	A33
Археология полевая	Археологія польова	Field archaeology	A34
Археомагнетизм	Археомагнетизм	Archaeomagnetism	A35
Ассимиляция	Асиміляція	Assimilation	A36
Ассирийские клинописные источники	Асирійські клинописні джерела	Assyrian cuneiform texts	A37
			A38
Бадэнская к-ра	Баденська к-ра	Baden cul.	Б2
Базальт	Базальт	Basalt	Б3
Байда	Байда	Baida	Б4
Балки	Балки	Balki	Б5
Барботин	Барботін	Barbotine	Б6
Басовское гор.	Басівське гор.	Basiva'ke hill.	Б7
Бахмутский тип	Бахмутський тип	Bahmut type	Б8
Белогрудовская к-ра	Білогрудівська к-ра	Bilogrudiva'ka cul.	Б12
Белозерская к-ра	Білозерська к-ра	Bilozera'ka cul.	Б13
Бельское гор.	Більське гор.	Bilska'ke hill.	Б14
Бердянский кург.	Бердянський кург.	Berdyansk bar.	Б9
Бернашевка	Бернашівка	Bernashivka	Б10
Бехистун	Бехістун	Behistun	Б11
Бинокли (сосуды, их форма)	Біноклі (посудини, їх форма)	Binoculars (vessels, their form)	Б15
Блитта-Сернандера схема	Блітта-Сернандера схема	Blytt-Sernander's scheme	Б16
Белградский вариант	Белградський варіант	Bolgrad's variant	Б17
Бондарихинская к-ра	Бондарихівська к-ра	Bondarykha cul.	Б18
Бореал	Бореал	Boreal	Б19
Бореальная трансгрессия	Бореальна трансгресія	Boreal transgression	Б20
Бореальная фауна и флора	Бореальна фауна і флора	Boreal's fauna and flora	Б21
Борисовский тип	Борисівський тип	Borysiva'kiy type	Б22
Бородинский клад	Бородинський скарб	Borodyna'kiy hoard	Б23
Болан к-ра	Болан к-ра	Bolan cul.	Б24
Брак	Брак	Defect, waster	Б25
Браслет	Браслет	Bracelet, anklet	Б26
Брусчатая основа	Рубленка з поклад основа	Timber lacing	Р22
Бруствер	Бруствер	Baulk	Б29
Бронза	Бронза	Bronze	Б30
Бронзовый век	Бронзова доба	Bronze age	Б31
Брынзенский к-ра	Брінзенська к-ра	Brinzena'ka cul	Б27
Брынзенский тип	Брінзенський тип	Brynzena'kiy type	Б28
Буг-Днестровская к-ра	Буг-Дністровська к-ра	Bug-Dniester cul.	Б32
Будины	Будіни	Budiny	Б33
Бутовка	Бутовка	Butovka	Б34
Бузыки	Бузьки	Buz'ky	Б35
Бусы	Буси	Mace	Б36
Бусины	Намисто	Beads	Н5
Бутенки	Бутенки	Butenky	Б38
Вал	Вал	Bank, Rampart	В1
Валдайское оледенение	Валдайське заледеніння	Valda) freezing	В2
Дерн	Дерн	Turf	В3
Валькрант	Валькрант	Val'trap	В4
Варна к-ра	Варна к-ра	Varna cul.	В5
Василевский 3 мог.	Василівський 3 мог.	Vasylive'kiy cem. 3	В6

Вафельный орнамент	Вафельний орнамент	Waffle ornament	
Венера палеолита	Венера палеоліту	Palaeolithic Venus	В7
Вирвинская группа	Вірьовкинська група	Vir'ovkynska group	В8
Веретено	Веретено	Spindle	В31
Верхнеднепровская к-ра	Верхньодніпровська к-ра	Upper Dnieper cul.	В9
Верхний палеолит	Верхній палеоліт	Upper palaeolithic	В10
Верховой конь	Верховий кінь	Saddle horse	В11
Вещь	Річ	Thing	В12
Вздымание	Гнуздання	Bridle	Р12
Вилланова к-ра	Віллянова к-ра	Villanova cul.	В19
Вильяновский мог.	Вільлянський мог.	Vil'nlanskiy cem.	В29
Вкладыши кукрекского типа	Вкладиші кукрекського типу	Blade of kukrek type	В30
Владимирский тип	Володимирівський тип	Volodymyriva'kiy type	В39
Вонизский 2 мог.	Вонизький 2 мог.	Vonyzy'kiy cem. 2	В35
Войцехівка	Войцехівка	Voeitsehivka	В37
Вовкивецькі курганы	Вовківецькі кургани	Vovkiveta'ki burows	В34
Волосский мог.	Волоський мог.	Volos'kiy cem.	В41
Волосское поселение	Волоське поселення	Volos'ke sett.	В40
Волынская мегалитическая к-ра	Волинська мегалітична к-ра	Volyna'ka megalithic cul.	В38
Воронковидных кубков к-ра	Лійчастого посуду к-ра	Funnel beaker cul.	Л18
Воронковка 2	Воронковка 2	Voronovka 2	В42
Воротничок	Комірець	Collar	К88
Восточнополесская к-ра	Східнополіська к-ра	Shidnopolisa'ka cul.	С90
Восточнотрипольская к-ра	Східнотрипільська к-ра	Skhidnotrypil'ska cul.	С91
Восточнотшинецкая к-ра	Східнотшинецька к-ра	Shidnotshynets'ka cul.	С92
Вторичная ретушь	Вторинна ретушь	Secondary retouch	В44
Вторичное погребение	Вторинне поховання	Secondary burial	В45
Втулка	Втулка	Socket	В46
Выемчатое орудие	Виїмчасте знаряддя	Notched tool	В14
Выемчатый орнамент	Виїмкуватий орнамент	Exised decoration	В13
Выплавляемая модель	Виплавлювана модель	Lost wax process	В15
Выпрямитель стрел	Випрямлювач стріл	Arrow straightener	В18
Высокая Могила	Висока Могила	Vysoka Mogyla	В19
Высоцкая к-ра	Висоцька к-ра	Vysots'ka cul.	В20
Вихватинский тип	Вихватинський тип	Vykhvatinskiy type	В21
Гава-Голиграды к-ра	Гава-Голігради к-ра	Gava-Goligrady cul.	Г1
Гагат	Гагат	Gagate, jet	Г2
Галечные орудия	Галькові знаряддя	Pebble tools	Г3
Гальштат	Гальштат	Hallstatt	Г4
Гальштатская к-ра	Гальштатська к-ра	Hallstatt cul.	Г5
Гарпун	Гарпун	Harpoon	Г6
Геохронологические методы	Геохронологічні методи	Geochronological methods	Г7
Геты	Гети	Getians	Г8
Гидроархеология	Гідроархеологія	Underwater archaeology	Г9
Гилея	Гілея	Hylea, Hylaea, Hilaia	Г10
Гипотоксот	Гіпотоксот	Hipotoxet	Г11
Гляцис	Гляцис	Glacis	Г14
Глевака	Глевака	Glevakha	Г15
Глей	Глей	Gleei	Г16
Глина	Глина	Clay	Г17
Глинобитный	Глинобитний	Pise	Г18
Голоцен	Голоцен	Golotsen	Г20
Гоминиды	Гомініди	Hominids	Г21
Гомостадиальность	Гомостадіальність	Homostadial	Г22
Гомотаксильность	Гомотаксіальність	Homotaxility	Г23
Гончарный круг	Гончарний круг	Potter's wheel	Г24
Гончарство	Гончарство	Pottery	Г25
Гордеевка	Гордіївка	Gordiivka	Г27
Гордиешитский тип	Гордиешитський тип	Gordyneshty type	Г26
Горизонт	Горизонт	Horizon	Г28
Горизонтальная стратиграфия	Горизонтальна стратиграфія	Horizontal stratigraphy	Г29
Горит	Горит	Goryt	Г30

Горн	Горно	Forge, furnace, kiln	
Горнокрымская к-ра	Гірськокримська к-ра	Mountain-Crimea cul.	Г31
Городище	Городище	Hillfort	Г12
Городский (Городско-Катацерновский) тип	Городський (Городсько-Катацерновський) тип	Goroda'kiy type	Г32
Городско-Здовбицкая к-ра	Городсько-Здовбицька к-ра	Goroda'ko-Zdovbyta'ka cul.	Г34
Госпитальный холм	Госпітальний холм	Hospital'niy Holm	Г35
Готы	Готи	Goths	Г39
Гравет	Гравет	Gravettian	Г40
Гранат	Гранат	Garnet	Г41
Граффити	Граффіті	Graffiti	Г42
Гребени	Гребені	Grebeni	Г43
Гребенниковская к-ра	Гребенниківська к-ра	Grebenykiva'ka cul.	Г44
Гребенчатый орнамент	Гребінчастий орнамент	Combed ornament	Г42
Гребень	Гребінь	Comb	Г45
Гривна	Гривна	Grivna	Г46
Гряни	Гряні	Gryni	Г47
Грифон	Грифон	Griffin, griffon	Г49
Грушевка	Грушівка	Gryshivka	Г50
Гробница	Гробниця	Tomb	Г51
Группа	Група	Group	Г52
Грушевидные сосуды	Грушоподібні посудини	Pear-shaped vessels	Г53
Грызло	Грызло	Gryzlo	Г54
Гумельница к-ра	Гумельниця к-ра	Gumelnitsa cul.	Г48
Гюнц	Гюнц	Gyuntz	Г55
Дайк	Дайк	Dike,dyke	Д2
Датировка	Датування	Dating	Д3
Двойной топор	Подвійна сокира	Double axe	Д7а
Дендрохронология	Дендрохронологія	Dendrochronology	Д4
Дереивка	Дереївка	Dereivka	Д5
Дереивская к-ра	Дереївська к-ра	Dereiva'ka cul.	Д6
Десненская к-ра	Деснянська к-ра	Desna cul.	Д7
Диадема	Діадема	Diadem	Д10
Диплито	Діпліто	Diplito	Д11
Диффузия	Дифузія	Diffusion	Д9
Днепро-Азовская катакомбная к-ра	Дніпро-Азовська катакомбна к-ра	Dnieper-Azov catacomb cul.	Д12
Днепро-Донецкая к.-и.о.	Дніпро-Донецька к.-і.о	Dnieper-Donets'ka c.h.c.	Д13
Днестровская к-ра	Дністровська к-ра	Dniester cul.	Д14
Добраничивка	Добраничівка	Dobranichivka	Д15
Доисторический период	Дісторичний період	Prehistoric	Д16
Доместикация	Доместикація	Domesticatoin	Д17
Донецкая к-ра	Донецька к-ра	Doneta'ka cul.	Д19
Донецкая катакомбная к-ра	Донецька катакомбна к-ра	Doneta'ka catacomb cul.	Д18
Досыпка	Досипка	Addition of soil	Д20
Древнекаменная к.-и.о.	Давньокамна к.-і.о.	Old pit c.h.c.	Д1
Дресва	Дресва	Rotten stone, grunz	Д21
Дромос	Дромос	Dromos	Д22
Дротик	Дротик	Dart, javelin, sagae	Д23
Жаботин	Жаботин	Zhabotyn	Ж1
Жванец (ур. Шгоб)	Жванець (ур.Шгоб)	Zhvaneta'	Ж2
Жванецкий тип	Жванецький тип	Zhvaneta'kiy type	Ж3
Железный век	Залізний вік	Iron Age	Ж6
Железо	Залізо	Iron	Ж7
Желобки	Жолобки	Flutes	Ж5
Жемчужный орнамент	Перлинний орнамент	Pearl decoration	П31
Животноводство	Тваринництво	Animal husbandry	Т8
Жилище	Житло	Dwelling, habitation	Ж4
Журовский кург.	Журовські кург.	Zhurovs'ki bar.	Ж8
Завадівка	Завадівка	Zavadivka	З1
Закład	Закład	Laying	З2
Заклепка	Заклепка	Rivet	З3

Закраина	Закраїна	Flange	
Залеснинский клад	Залесинський скарб	Zalesh'yna'kiy hoard	З4
Заплечик	Заплічка	Ledge	З5
Зарубинецкая к-ра	Зарубинецька к-ра	Zarubineta'ka cul.	З6
Зачистка	Зачистка	Cleaning, rabotage	З9
Звериный стиль	Звіриний стиль	Animal style	З10
Земледелие	Землеробство	Tillage, cultivation, agriculture	З12
Земледелие	Хліборобство	Agriculture, cultivation, tillage	З15
Землекопалка	Землекопалка	Digging stick	Х5
Землепользование	Землекористування	Land use	З13
Зеркало	Дзеркало	Mirror	З14
Зернотерка	Зернотерка	Quern	Д8
Зерна	Зерна	Granulng	З16
Зимовниковская к-ра	Зимовниківська к-ра	Zymovnykiva'ka cul.	З17
Злыки	Злики	Zlyvky	З18
Золотая Балка (гор. и мог.)	Золота Балка (гор. і мог.)	Zolota Balka (settl. & cem.)	З19
Золото	Золото	Gold	З24
Золотой Курган	Золотий Курган	Zolotyiy Kurgan	З20
Золочив	Золочів	Zolochiv	З25
Зольник	Зольник	Ash mound	З27
Зольное	Зольне	Zol'na	З29
Зонд	Зонд	Sonde, probe, bore	З28
Зооморфный	Зооморфний	Zoomorphical	З30
			З31
Игрень 8	Огрінь 8	Ogrin' 8	
Иженская к-ра	Іженська к-ра	Ienivs'ka cul.	О4
Инвентарь	Інвентар	Grave goods, stock	І1
Ингульская катакомбная к-ра	Інгульська катакомбна к-ра	Ingul'ska catacomb cul.	І2
Ингумация	Інгумація	Inhumation	І3
Индоевропейская проблема	Індоєвропейська проблема	Indo-European problem	І4
Индустрия	Індустрія	Industry	І5
Интаглио	Інтаглія	Intaglio	І6
Интергляциал	Інтергляціал	Interglacial	І7
Интерстадиал	Інтерстадіал	Interstadial	І8
Исседоны	Ісседони	Issedonae	І9
			І10
Каирн	Каірн	Cairn	
Каллиниды	Каллініди	Callipidae	К1
Каменная Могила	Кам'яна Могила	Kam'jana Mogyla	К3
Каменнобалковская к-ра	Кам'янобалківська к-ра	Kam'janobalkiva'ka cul.	К8
Каменное кольцо	Кам'яне кільце	Stone ring	К11
Каменный век	Кам'яний вік	Stone Age	К9
Каменное гор.	Кам'янське гор.	Kam'janske hill.	К10
Камера погребальная	Камера поховальна	Burial chamber	К12
Камеральная обработка	Камеральна обробка	Labotory work	К4
Камея	Камея	Cameo	К5
Камка	Камка	See-weed, grass-wrack	К6
Комышуваха	Комишуваха	Komyshuvaha	К7
Каневская группа	Канівська група	Kaniva'ka group	К87
Канелюры	Канелюри	Flutes	К14
Капуловский мог.	Капулівський мог.	Kapuliva'kiy cem.	К13
Карбунский клад	Карбунський скарб	Karbuna'kiy hoard	К15
Картографический метод	Картографічний метод	Cartographical method	К16
Картуш	Картуш	Cartouche	К17
Катакомба	Катакомба	Catacomb	К18
Катакомбная к.-и.о.	Катакомбна к.-і.о.	Catacomb c.h.c.	К19
Катафрактарии	Катафрактарії	Cataphractarae	К20
Категория	Категорія	Category	К21
Каури	Каурі	Cowrie	К22
Квадр	Квадр	Quadr	К23
Квадрат	Квадрат	Square	К24
Кварц	Кварц	Quartz	К25

Кварцит	Кварцит	Quartzite	
Квитки	Квітки	Kvitky	K27
Квитянская к-ра	Квітянська к-ра	Kvitiana'ka cul.	K28
Кельт	Кельт	Socketed axe	K29
Кельты	Кельти	Celts	K30
Кеми-Обинская к-ра	Кемі-Обінська к-ра	Kemi-Oba cul.	K31
Кенотаф	Кенотаф	Cenotaph	K32
Керамика	Кераміка	Ceramics, pottery	K33
Керамический анализ	Керамічний аналіз	Ceramic analysis	K34
Кереш к-ра	Кереш к-ра	Keresh cul.	K35
Керн	Керн	Kern	K36
Керносс	Кернос	Kernos	K37
Киаф	Кіаф	Kiaf	K38
Киево-Черняхская к-ра	Київо-Черняхська к-ра	Kijev-Cherkasy cul.	K44
Кизил-Кобинская к-ра	Кизил-Кобінська к-ра	Kyzyl-Koba cul.	K39
Кизи-Коба	Кіз-Коба	Kiik-Koba	K40
Киммерийская к-ра	Кіммерійська к-ра	Cimmerian cul.	K41
Киммерийцы	Кіммерійці	Cimmerians	K48
Кинжал	Кинджал	Dagger	K49
Киноварь	Кіновар	Cinnabar	K41
Кирово	Кірово	Kirovo	K50
Кирпич	Цегла	Brick	K52
Кистень	Кистінь	Bludgeon, flail	Ц2
Кишинев-Корлатень к-ра	Кишинів-Корлатень к-ра	Kishynev-Korlaten' cul.	K42
Клад	Скарб	Hoard	K43
Кладка	Кладка	Masonry, brickwork	C30
Класс	Клас	Class	K53
Классификация	Класифікація	Classification	K54
Классификация аналитическая	Класифікація аналітична	Analytical classification	K55
Классификация артефактная	Класифікація артефактна	Classification artefactical	K57
Классификация внешняя	Класифікація зовнішня	Classification superficial	K58
Классификация высшего ранга	Класифікація найвищого рангу	Classification highest	K61
Классификация интуитивная	Класифікація інтуїтивна	Classification intuitive	K59
Классификация искусственная	Класифікація штучна	Classification artiffical	K62
Классификация морфологическая	Класифікація морфологічна	Classification morphologial	K60
Классификация естественная	Класифікація природна	Classification natural	K62
Классификация таксономическая	Класифікація таксономічна	Classification taxonomic	K63
Классификация технологическая	Класифікація технологічна	Classification technological	K64
Классификация типологическая	Класифікація типологічна	Classification typological	K65
Классификация функциональная	Класифікація функціональна	Functional classification	K66
Классификация хорологическая	Класифікація хорологічна	Classification chorological	K67
Классификация хронологическая	Класифікація хронологічна	Classification chronological	K68
Кластер	Кластер	Cluster	K70
Клевета	Клевета	Kleveta'	K71
Клейма	Клейма	Stamp	K72
Клеоник	Клеоник	Cleotonian	K73
Клиачи	Кліачі	Kliachiy	K74
Клиньи	Клиньї	Klasmidy	K75
Кузница	Кузня	Smithery	K111
Конь	Кінь	Kozel	K76
Колесница	Колісниця	Chariot	K79
Колесо	Колесо	Wheel	K78
Коллагеновый анализ	Колагеновий аналіз	Collagen content	K77
Колодцы (клады)	Колодязі (скарби)	Kolodiny (hoard)	K80

Коломийщина I	Коломийщина I	Kolomiyschina I	
Коломийщинский тип	Коломийщинський тип	Kolomiyschina'kiy type	K81
Колоутушка	Колоутушка	Beetle	K82
Колумбарий	Колумбарій	Columbarium	K83
Кольцо илистое	Кільце мулисте	Silt ring	K84
Кольцо	Кільце	Finger ring	K47
Комаров	Комаров	Comarov	K48
Комаровская к-ра	Комаровська к-ра	Komarova'ka cul.	K85
Компиляция	Компіляція	Compilation	K86
Комплекс	Комплекс	Complex	K89
Комплекс закрытый	Комплекс закритий	Closed assemblage	K90
Комплекс открытый	Комплекс відкритий	Open assemblage	K92
Комплекс памятников археологических	Комплекс пам'яток археологічних	Complex of archaeological sites	K91
Консервация	Консервація	Preservation	K93
Конское снаряжение	Кінське спорядження	Harness	K94
Копролит	Копроліт	Coprolite	K51
Копье	Спис	Spear	K95
Кордон	Кордон	Cordon	C59
Корлево	Королеве	Korolevo	K96
Корреляция	Кореляція	Correlation	K98
Котел	Казан	Cauldron	K97
Котлован	Котлован	Foundation pit	K2
Кочевничество	Кочівництво	Nomadism	K99
Кошиловецкий тип	Кошиловецький тип	Koshylovets'kiy type	K100
Краснокутский кург.	Краснокутський кург.	Krasnokut'kiy bar.	K101
Краснохуторский мог.	Краснохутірський мог.	Krasnohutirs'kiy cem.	K102
Кремация	Кремація	Cremation	K103
Кремень	Кремінь	Flint	K104
Крепида	Крепіда	Krepida	K105
Крица	Криця	Bloom	K106
Кромлех	Кромлех	Cromlech	K108
Крымский неолит	Кримський неоліт	Crimea neolithic	K109
Кубок	Кубок (келих)	Goblet, beaker	K107
Кувшин	Глек	Jar, pitcher	K110
Кудлаевская к-ра	Кудлаївська к-ра	Kudlaiva'ka cul.	T13
Кукла погребальная	Лялька поховальна	Funeral doll	K112
Кукреская к-ра	Кукреська к-ра	Kukreka'ka cul.	Л31
Кукутени	Кукутені	Cucuteni	K113
Кукутени к-ра	Кукутені к-ра	Cucuteni cul.	K114
Кулаковского кург.	Кулаковського кург.	Kulakova'kogo bar.	K115
Куль-Оба	Куль-Оба	Kul'-Oba	K116
Культовое сооружение	Культова споруда	Cult building	K117
Культурная группа	Культурна група	Cultural group	K118
Культурная зона	Культурна зона	Cultural zone	K119
Культурная область	Культурна область	Cultural region	K120
Культурная общность	Культурна спільність	Cultural community	K121
Культурный горизонт	Культурний горизонт	Cultural horizon	K122
Культурный класс	Культурний клас	Cultural class	K123
Культурный комплекс	Культурний комплекс	Cultural complex	K124
Культурный круг	Культурний круг	Cultural range	K125
Культурный слой	Культурний шар	Occupation layer	K127
Курант	Курант	Pestle	K129
Курвиметр	Курвіметр	Curvemeter	K130
Курган	Курган	Barrow, mound grave, tumulus	K131
Курильница	Курильниця	Incense cup, incense burner	K132
Кутаисский мог.	Кутаїський мог.	Kutiana'kiy cem.	K133
Кушнаревская к-ра	Кушнаревська к-ра	Kushtanovita'ka cul.	K134
Лабрис, двойной топор	Лабрис, подвійна сокира	Double axe	Л1
Лазурит	Лазурит	Lazurite, lapis lazuli	Л2
Лаптя	Лятен	La Tene	Л3
Лятенская к-ра	Лятенська к-ра	La Tene cul.	Л4
Лебедивская к-ра	Лебедівська к-ра	Lebediva'ka cul.	Л5
Левалуа	Левалуа	Levallois	Л6
Ледниковые грунты	Льодовикові грунти	Glacial soils	Л28

Ледниковые формы рельефа	Льодовикові форми рельєфу	Glacial relief forms	
Ледниковые	Льодовиков'я	Glaciation	Л29
Ленгьельская к-ра	Ленгьельська к-ра	Lengyel cul.	Л27
Лента орнаментальная	Стрічка орнаментальна	Ornamental band	Л7
Лесс	Лес	Loess	С84
Лессовидные породы	Лесовидні породи	Loess rock	Л8
Линейно-ленточная керамика к-ра	Лінійно-стрічкової кераміки к-ра	Linear pottery cul.	Л9
Линейные укрепления	Лінійні укріплення	Linear eathwork	Л20
Липицкая к-ра	Липицька к-ра	Lypyta'ka cul.	Л19
Липская к-ра	Липська к-ра	Lype'ka cul.	Л11
Лисогубовка	Лисогубівка	Lysogubivka	Л12
Лисогубовская к-ра	Лисогубівська к-ра	Lysogubiva'ka cul.	Л14
Листовидная форма	Листоподібна форма	Leaf-shaped	Л15
Литейный шов	Ливарний шов	Canting seam	Л16
Литье по восковой модели	Лиття за восковою моделлю	Lost wax process	Л10
			Л17
Лощение	Лощення	Burnish; Polishing	
Лощило	Лощило	Polisher, smoother	Л21
Лужицкая к-ра	Лужицька к-ра	Luzatian cul.	Л22
Лук	Лук	Bow	Л23
Лукашовский тип	Лукашівський тип	Lukashiva'kiy type	Л24
Лунница	Лунниця	Lunnula-pendant	Л25
Лысая Гора	Лиса Гора	Lysa Gora	Л26
Любельско-Волынская группа	Любельсько-Волинська група	Lyubel'eko-Volyna'ka group	Л13
			Л30
Магала	Магала	Magala	
Майданецкое	Майданецьке	Maidaneta'ke	M1
Мамай-Гора	Мамай-Гора	Mamai-Gora	M2
Мариупольская к.-л.о.	Маріупольська к.-і.о.	Mariupol'ska c.h.c.	M5
Мариупольский мог.	Маріупольський мог.	Mariupol'skiy cem.	M6
Марка	Марка	Mark	M7
Маркировка	Маркування	Marking	M8
Маркирующий горизонт	Маркуючий горизонт	Mark horizon	M9
Марьяновская к-ра	Мар'янівська к-ра	Marjaniva'ka cul.	M10
Маска	Маска	Mask	M11
Массагеты	Массагети	Massagetae	M13
Массовый материал	Масовий матеріал	Mass material	M14
Материальная к-ра	Матеріальна к-ра	Material cul.	M12
Материк	Материк	Main land; natural basic rock	M16
Матрица	Матриця	Matrix	M15
Махайра	Махайра	Mahaira	M17
Мацерация	Мацерація	Maceratoin	M18
Маяки	Маяки	Majaky	M19
Меандр	Меандр	Meander	M20
Мегалиты	Мегаліти	Megalithic	M21
Медный век	Мідний вік	Copper Age	M22
Медь	Мідь	Copper	M43
Межледниковье	Міжльодовиков'я	Interglacial period	M42
Мезин	Мізин	Mizyn	M44
Мезо-	Мезо-	Meso-	M45
Мезолит	Мезоліт	Mesolithic Age	M23
Меланхлены	Меланхлени	Melanhlenae	M24
Мелитопольский кург.	Мелітопольський кург.	Melitopol' Bar.	M25
Мелгуновский (Литой) кург.	Мелгуновський (Литий) кург.	Melgunova'kiy Bar.	M26
Менгир	Менгір	Menhir	M27
Металлургия	Металургія	Metallurgy	M28
Металлургия меди	Металургія міді	Copper metallurgy	M29
Метопы	Метопи	Metope	M30
Меч	Меч	Sword	M31
Микенский технокомплекс	Мікенський технокомплекс	Micequian technocomplex	M32
Микролит	Мікроліт	Microlith	M46
Микролитизация	Мікролітизація	Microlithization	M47
Микробурин	Мікробурин	Microburin	M49

Микротрасология	Мікротрасологія	Mirrotraseoleqy	
Мизградская к-ра	Мизградська к-ра	Mylagrada'ka cul.	M50
Миндель	Міндель	Mindel	M34
Мирное	Мирне	Myrne	M51
Миска	Миска	Bowl, basin	M35
Михайлинский мог.	Михайлівський мог.	Mykhailiva'kiy cem.	M36
Михайловское поселение	Михайлівське поселення	Mykhailiva'ke set.	M38
Михайловский клад	Михайлівський скарб	Mykhalkiva'kiy hoard	M39
Многоручковой керамики к-ра	Багатопручкової кераміки к-ра	Multiraised border pottery cul.	M40
Мод	Мод	Mode	B1
Мод внешний	Мод зовнішній	External mode	M53
Мод внутренний	Мод внутрішній	Inherent mode	M54
Мод когнитивный	Мод когнітивний	Cognitive mode	M55
Модели жилищ	Моделі жител	Dwelling models	M56
Моделирование	Моделювання	Modelling	M58
Модель	Модель	Model, pattern	M57
Мозаика	Мозаїка	Mozaic	M59
Молодова 1	Молодова 1	Molodova 1	M60
Молодова 5	Молодова 5	Molodova 5	M61
Молодовская к-ра	Молодовська к-ра	Molodova'ka cul.	M62
Молюховобугорская группа	Молюховобугорська група	Molyuhov-Bugor group	M63
Моноліт	Моноліт	Monolith	M64
Моноцентризм	Моноцентризм	Monocentrism	M65
Монтеору к-ра	Монтеору к-ра	Monteoru cul.	M66
Мотронинское гор.	Мотронинське гор.	Motronyna'ke hill.	M68
Мотыга	Мотика	Hoe, mattock	M67
Мысовое гор.	Мисове гор.	Promontry fort	M37
Мумия	Мумія	Mummy	M69
Мундштук	Мундштук	Mouthpiece curb curb-bit	M70
Мурзак-Коба	Мурзак-Коба	Murzak-Koba	M71
Мустье двухстороннее	Мустьє двобічне	Double-sided Mousterian	M72
Мустье зубчатое	Мустьє зубчасте	Toothed Mousterian	M73
Мустье типичное, технокомплекс	Мустьє типове, техно-комплекс	Typical Mousterian, techno-complex	M74
Мышьяк	Миш'як	Arsenic	M41
Навес скальный	Навіс скельний	Rock shelter	
Нагайка	Нагайка	Whip	H1
Наколчатый орнамент	Накольчастий орнамент	Stroked decoration	H2
Наконечник	Наконечник	Tip, point	H3
Нарративный источник	Нарративне джерело	Narrative source	H4
Находки массовые	Знахідки масові	Mass finds	H7
Начин	Начин	Nachyn	322
Неаполь Скифский	Неаполь Скіфський	Scythian Naples	H8
Неаполь Скифский — некрополь	Неаполь Скіфський — некрополь	Scythian Naples — necropolis	H10
Неаполь Скифский мавзолей	Неаполь Скіфський мавзолей	Scythian Naples-mausoleum	H12
Невры	Неври	Nevrae	
Некрополь	Некрополь	Necropolis	H13
Неолит	Неоліт	Neolithic Age	H14
Нерюра	Нерюра	Midrib	H15
Нефрит	Нефрит	Nephrite, jade	H16
Нижнедонская к-ра	Нижньодонська к-ра	Lower Don cul.	H17
Нижнемихайловского типа памятники	Нижньомихайлівського типу пам'ятки	Lower Mykhailivka type monuments	H20
Нижний палеолит Восточной Европы	Нижній палеоліт Східної Європи	Lower palaeolithic period of East Europe	H18
Никольский мог.	Микольський мог.	Mykol'skiy cem.	M33
Нимфейская трансгрессия	Німфейська трансгресія	Nimphei transgression	H22
Ниша экологическая	Ніша екологічна	Ecological niche	H23
Ноа к-ра	Ноа к-ра	Noa cul.	H24
Новоданиловский тип	Новоданилівський тип	Novodanylivka type	H25
Новоромановский кург.	Новороманівський кург.	Novoroznanivka bar.	H26
Ногайчинский кург.	Ногайчинський кург.	Nogaichyna'kiy bar.	H27

Нож	Ніж	Knife	
Носачев	Носачів	Nosachiv	H21
Нуклеус	Нуклеус	Core	H28
Найрнег-Затин к-ра	Найрнег-Затин к-ра	Nirayeg-Zatin cul.	H29
			H30
Обезлесывание	Знеліснення	Deforest	
Обработка поверхности сосуда	Обробка поверхні посуду	Surface treatment of vessels	B23
			O2
Объемно-знаковая система	Об'ємно-знакова система	Volumetric-symbol system	
Оголовье	Оголів'я	Bridle	O1
Огуз	Огуз	Ogus	O2
Ойкумена	Ойкумена	O(e)ikumena	O5
Окружающая среда	Навколишнє середовище	Natural environment	O6
Оленные камни	Оленні камені	Deer stones	O18
Олово	Олово	Tin	O10
Ольшана	Ольшана	Ol'shana	O11
Ориентация погребения	Орієнтація пох.	Direction of burial	O12
Орнамент	Орнамент	Ornament	O13
Орудия двусторонние	Знаряддя двобічні	Doubble-sided tools	O14
Орудия односторонние	Знаряддя однобічні	One-sided tools	B20
Оседлость	Осілість	Settled life	B21
Оселивка I	Оселівка I	Oselivka I	O16
Острие	Вістря	Point	O15
Остроконечник	Гостроконечник	Point	B32
Отбойник	Відбійник	Fabricator	Г36
Отжимная ретушь	Віджимна ретуш	Pressure flacking	B23
Открытый лист	Відкритий лист	Excavating licence	B24
Отношения производственные	Відносини виробничі	Relations ofproduction	B25
Отомань к-ра	Отомань к-ра	Otoman' cul.	
Отпечатки зерен	Відбитки зерен	Grain impressions	O17
Отщепы	Відщепи	Flakes	B22
Охота	Полювання	Hunting	B28
Охра	Вохра	Ochre	П85
Очаг	Вогнище	Hearth	B41
			B26
Палеоантропология	Палеоантропологія	Palaeoanthropology	П2
Палеоантропы	Палеоантропи	Palaeoanthropy(es)	П1
Палеогеография	Палеогеографія	Palaeogeography	П3
Палеогеоморфология	Палеогеоморфологія	Palaeogeomorphology	П4
Палеогидрография	Палеогідрографія	Palaeohydrography	П5
Палеогидрология	Палеогідрологія	Palaeohydrology	П6
Палеодемография	Палеодемографія	Palaeodemography	П7
Палеозоогеография	Палеозоогеографія	Palaeozoogeography	П9
Палеоклиматические гипотезы	Палеокліматичні гіпотези	Palaeoclimatic hypotheses	П10
Палеоклиматология	Палеокліматологія	Palaeoclimatology	П11
Палеоландшафты	Палеоландшафти	Palaeolandscapes	П12
Палеолит	Палеоліт	Palaeolithic	П13
Палеопатология	Палеопатологія	Palaeopatology	П14
Палеопедология	Палеопедологія	Palaeopedology	П15
Палеоэкономика	Палеоекономіка	Palaeoeconomy	П8
Палинология	Палінологія	Palynology	П16
Пальцевые вмятины	Пальцеві вмятини	Finger nips	П17
Палыстав	Палыстав	Palstave	П18
Памятники археологические	Пам'ятки археологічні	Archaeological sites	П19
Панцирь	Панцир	Armour	П20
Пассионарность	Пасіонарність	Passionnahity	П21
Паттерн	Паттерн	Pattern	П22
Пектораль	Пектораль	Pectus (Pectoral)	П23
Перевитый шнур	Перевитий шнур	Intertwistated cord	П24
Передерриева Могила	Передерієва Могила	Perederieva Mogyla	П26
Перекрестная датировка	Перехресне датування	Cross-dating	П28
Перенесение	Перенесення	Redeposition	П25
Перепятка	Переп'ятка	Perep'jatykha	П27

Период	Період	Period	
Перистералит	Перисталіт	Peristalith	П30
Перун	Перун	Perun	П29
Песок	Пісок	Sand	П32
Песочный Рог	Пісочний Рог	Pisochnyi Rov	П57
Петренский тип	Петренський тип	Petrenn'kiy type	П58
Петроглиф	Петрогліф	Petroglyph	П23
Печать	Печатка	Seal	П34
Печь	Піч	Oven	П35
Пещеры искусственные	Печери штучні	Man-madee caves	П60
Пеша	Піша	Pivikha	П36
Пика	Піка	Lance	П37
Пиксида	Піксида	Pyxis	П53
Пиктография	Піктографія	Pictography	П54
Пинтадера	Пінтадера	Pintaderа	П55
Пифос	Піфос	Pithos	П56
Планировка круговая	Планування кругове	Circular layout	П59
Планировка линейная	Планування лінійне	Linear layout	П62
Планировка поселения	Планування поселення	Settlement layout	П63
Планировка радиальная	Планування радіальне	Radial layout	П64
Планировка разбросанная	Планування розкидане	Straggling layout	П65
Планировка уличная	Планування вуличне	Street layout	П66
Пласт	Пласт	Layer	П61
Пластина антропоморфная Триполья	Пластина антропоморфна Трипілля	Anthropomorphous plastic of Trypillie	П67
Пластина зооморфная Триполья	Пластина зооморфна Трипілля	Zoomorphous plastic of Trypillie	П68
Пластина миксаморфная Триполья	Пластина міксаморфна Трипілля	Mixamorphous plastic of Trypillie	П69
Пластины	Пластини	Blades	П70
Плейстоцен	Плейстоцен	Pleistocene	П71
Плейстоценовые эпидемии	Плейстоценові епідемії	Pleistocene epidemics	П72
Племя	Плем'я	Tribe	П73
Плетень	Плетінь (тип)	Wattle	П74
Площадки	Майданчики (площадки)	Grounds	П75
Площадки (точки)	Площадки (точки)	Grounds	M3
Площадки жертвенные	Майданчики жертовні	Sacrificial grounds	П76
Плуг	Плуг	Plough	M4
Погребальная пища	Поховальна їжа	Funerary food	П78
Погребальная оградка	Поховальна загорода	Mortuary enclosure	П100
Погребальная одежда	Поховальний одяг	Funerary garment	П97
Погребальная урна	Поховальна урна	Cinerary (burial, funeral) urn	П102
Погребально-поминальные обычаи	Поховально-поминальні звичаї	Burial customs	П98
Погребальный инвентарь	Поховальний інвентар	Grave goods	П99
Погребальный обряд	Поховальний обряд	Funeral rite	П101
Погребальный памятник	Поховальна пам'ятка	Funerary monument	П103
Погребение	Поховання	Burial	П92
Погребение впускное	Поховання впускне	Inlet burial	П93
Погребение вторичное	Поховання вторинне	Secondary burial	П94
Погребение основное	Поховання основне	Primary burial	П95
Погребенные почвы	Поховальні грунти	Buried soils	П96
Подъемный материал	Підйомний матеріал	Lifting material	П41
Подвеска	Підвіска	Pendant	П38
Подгирты	Підгірні	Pidgirtsi	П39
Подгорины	Підгорини	Pidgorjany	П40
Поделочные камни	Виробні камінні	Semi-precious stones	B17
Подкарпатская к-ра	Підкарпатська к-ра	Pidkarpats'ka cul.	П42
Подстилка	Підстилка	Bedding	П44
Подтеска	Підтеска	Make-up	П43
Подтип	Підтип	Subtype	П45
Подток	Підток	Pidtok	П46
Поздние Триполье	Пізнє Трипілля	Late Trypillie	П47
Поздемолодовская к-ра	Пізньомолдовська к-ра	Late Molodova cul.	П48
Позднескифская к-ра	Пізньоскіфська к-ра	Late Scythian cul.	П49

Позднескифская к-ра в Крыму	Пізньоскіфська к-ра в Криму	Late Scythian cul. in Crimea	П1[illegible]
Позднескифская к-ра в Нижнем Подунавье	Пізньоскіфська к-ра у Нижньому Подунав'ї	Late Scythian cul. in Lower Danube area	П31
Позднескифская к-ра на Нижнем Днепре	Пізньоскіфська к-ра на нижньому Дніпрі	Late Scythian cul. in Lower Dnieper area	П32
Полтавская к-ра	Полтавська к-ра	Polgara'ka cul.	
Поливанов Яр	Поливаніх Яр	Polyvaniv lar	П35
Полировка	Поліровка	Burnish; Polishing	П81
Политетизм	Політетизм	Polythethism	П82
Полихромная посуда	Поліхромний посуд	Polychromous pottery	П83
Полуземлянка	Напівземлянка	Semi-pit dwelling, semi-dug-out	П84
Погребальный обряд	Поминальний обряд	Funeral (burial) rite (ceremony)	П86
Понятие	Поняття	Concept, notion	
Пороги	Пороги	Porogy	П87
Породы горные	Породи гірські	Rock	П88
Поселение	Поселення	Settlement	П89
Последовательная датировка	Послідовне датування	Sequence dating	П90
Почапская группа	Почапська група	Pochapa'ka group	П91
Пояс наборный	Пояс набраний	Composite belt	П106
Праща	Праща	Sling	П108
Предскифский период	Предскіфський період	Prescythian period	П107
Прибор 13	Прибор 13	Prybor 13	П109
Присваивающее хозяйство	Привласнююче господарство	Food-gathering economy	П110
Провинция металлургическая	Провінція металургійна	Metallurgical province	П112
Производство	Виробництво	Production	В18
Производящее хозяйство	Відтворююче господарство	Food producing economy	В27
Проколка	Проколка	Puncture	П114
Пролом II	Пролом II	Prolom II	П113
Протогорода трипольской к-ры	Протоміста трипільської к-ри	Proto-cities of Tripyl'skaja cul.	П115
Профиль	Профіль	Elevation, profile	П117
Прочарованный орнамент	Прочаваний орнамент	Strached decoration	П111
Прядение	Прядіння	Spinning	П119
Пряслице	Пряслице	Spindle whorl	П120
Псалии	Псалії	Cheek-piece	П121
Пустынка	Пустинка	Pustynka	П122
Пушкари	Пушкарі	Pushkari	П123
Пятка	П'ятка	Stop-ridge	П124
Радиоуглеродный метод	Радіовуглецевий метод	Radiocarbon method	Р1
Раздольное	Роздольне	Rozdol'ne	Р17
Раннее Трипилье	Раннє Трипілля	Early Trypillie	Р2
Ранковая Могила	Ранкована Могила	Rozkopana Mogyla	Р18
Раскопки	Розкопки	Excavation	Р19
Расписной керамики к-ра	Розписної (мальованої) кераміки к-ра	Painted pottery cul.	Р21
Расписной орнамент	Розписний (мальований) орнамент	Painted decoratin	Р20
Ребро	Ребро	Arris	Р3
Реконструкция ландшафтов	Реконструкція ландшафтів	Reconstruction of landscapes	Р4
Реконструкция лица	Реконструкція обличчя	Reconstruction of face	Р5
Репинская к-ра	Репінська к-ра	Repina'ka cul.	Р6
Ретушированная Могила	Рет'юшована Могила	Rep'iahuvata Mogila	Р7
Ретушь	Ретушь	Retouch	Р8
Рефугиум	Рефугіум	Refurgium	Р9
Речные террасы	Річкові терси	River terraces	Р14
Рифтон	Рифтон	Rhyton	Р11
Ров вокруг	Ров вокруг	Ditch (fosse, moat) of bar.	Р13
Рогалевско-Передельская группа	Рогалевсько-Передільська група	Rogaleta'ko-Peredils'ka groupe	Р16
Рубцы	Пружки	Raised border	П116
Русло	Річище	River bed	Р12
Рыжановка	Рижанівка	Ryzhanivka	Р10
Сабатиновская к-ра	Сабатинівська к-ра	Sabatyniva'ka cul.	
Сарматы	Сармати	Sauromatians	С1
Сагарис	Сагаріс	Sagaris	С2
Саркофаг	Саркофаг	Sarcophagus	С3
Сарматская к-ра	Сарматська к-ра	Sarmatian cul.	С4
Сарматы	Сармати	Sarmatians	С5
Свастика	Свастика	Swastika	С6
Сверло	Свердло	Borer	С7
Свидерская к-ра	Свідерська к-ра	Svidera'ka cul.	С8
Свод	Склепіння	Vault	С9
Седиментация	Седиментація	Sedimentaism	С43
Секторный метод	Секторний метод	Sector method	С10
Селище	Селище	Settlement	С11
Семеновка	Семенівка	Semenivka	С12
Септальная плита	Септальна плита	Septal slab	С13
Сердолик (карнеол)	Сердолик (карнеол)	Carnelian	С14
Серебро	Срібло	Silver	С15
Сериация	Серіація	Seriation	С64
Серия	Серія	Series	С23
Серп	Серп	Sickle	С24
Сеть	Сітка	Grid layout	С25
Синантроп	Синантроп	Synanthropus	С27
Ситула	Ситула	Situla	С26
Скальная гробница	Скельна гробниця	Rock-cut tomb	С28
Скарабей	Скарабей	Scarab	С32
Скеуоморфный	Скеуоморфний	Skeuomorph	С29
Скелянская к-ра	Скелянська к-ра	Skelians'ka cul.	С31
Скипетр	Скіпетр	Scepter or Sceptre	С33
Скифики	Скіфіки	Scythica	С34
Скифская к-ра	Скіфська к-ра	Scythian cul.	С36
Скифская триада	Скіфська тріада	Scythian triad	С37
Скифские глины	Скіфські глини	Scythian clay	С38
Скифский мир	Скіфський світ	Scythian world	С40
Скифы	Скіфи	Scythian	С39
Склеп	Склеп	Burial vault, crypt	С35
Сковорода	Сковорода	Pan, frying-pan	С41
Сколы	Сколи	Breakouts	С44
Скотоводство	Скотарство	Cattle-breeding	С45
Скребло	Скребло	Racloir, side-scraper	С46
Следы	Сліди	Traces	С47
Собачки	Собачки	Sobachky	С48
Собирательство	Збиральництво	Food gathering	С49
Совутинское гор.	Совутинське гор.	Sovutyns'ke hill.	З11
Соколова Могила	Соколова Могила	Sokolova Mogyla	С50
Солоха	Солоха	Solokha	С53
Солярный орнамент	Сонячний орнамент	Solar decoration	С54
Сооружения	Споруди	Buildings, edifices	С55
Софийский тип	Софіївський тип	Sofiive'kiy type	С63
Спатула	Спатула	Spatula	С56
Спектрографический анализ	Спектрографічний аналіз	Spectrographic analysis	С57
Спираль	Спіраль	Spiral	С58
Сплав	Сплав	Alloy	С60
Спорово-пыльцевой анализ	Спорово-пилковий аналіз	Pollen analysis	С61
Среднеднепровская к-ра	Середньодніпровська к-ра	Middle Dnieper cul.	С19
Среднеднепровская культурная общность	Середньодніпровська культ.спільність	Middle Dnieper cultural community	С20
Среднедонская катакомбная к-ра	Середньодонська катакомбна к-ра	Middle Don catacomb cul.	С21
Средние Трипилье	Середнє Трипілля	Middle Trypillie	С16
Среднестогиевская к.-и.о.	Середньостогівська к.-і.о.	Sereda'ostogivs'ka c.h.c.	С22

Средний Стог	Середній Стіг	Seredniy Stig	
Средний палеолит Восточной Европы	Середній палеоліт Східної Європи	Middle palaeolithic of E.Europe	C16
Срубная к-ра	Зрубна к-ра	Zrubna cul.	C17
Становская к-ра	Станівська к-ра	Staniva'ka cul.	
Староселье	Старосілля	Starosillia	C62
Старшая Могила	Старша Могила	Starsha Mogyla	C64
Статуэтки	Статуетки	Figurines	C67
Стеатит	Стеатит	Steatite	C68
Стекло	Скло	Glass	C69
Степи Евразии	Степи Євразії	Eurasian steppes	C43
Степной	Степовий	Stepoviy	C70
Стерильный слой	Стерильні шари	Sterile layer	C71
Стижжовская к-ра	Стижжовська к-ра	Stzhyzhova'ka cul.	C73
Стили росписи	Стилі розпису	Style of painting	C74
Стоговская группа	Стогівська група	Stogiva'ka group	C74
Столбовые ямы	Стовпові ями	Post hole	C76
Стоянка	Стоянка	Site	C75
Стратиграфический ярус	Стратиграфічний ярус	Stratigraphic spit	C77
Стратиграфия	Стратиграфія	Stratigraphy	C78
Стрела	Стріла	Arrow	C79
Стретинка	Стретівка	Stretivka	C81
Стрильча Скеля	Стрільча Скеля	Stril'cha Skelia	C80
Стрип-метод	Стріп-метод	Strip method	C82
Струмельский тип	Струмельський тип	Strumel'skiy type	C83
Ступенчатый свод	Східчасте склепіння	Corbelling	C81
Суботив	Суботів	Subotiv	C92
Субстрат	Субстрат	Substratum	C86
Сурская к-ра	Сурська к-ра	Surs'ka cul.	C87
Сфероид	Сфероїд	Spheroid	C88
Сюрень 1	Сюрень 1	Syuren' 1	C89
			C94
Тавры	Таври	Taurians	T1
Таксон	Таксон	Taxon	T2
Тальвег	Тальвег	Thalweg	T3
Тамга	Тамга	Tamga	T4
Татуировка	Татуювання	Tattoo, tattooing	T5
Тацениы	Тацениы	Tatsenky	T6
Тайский технокомплекс	Таїський технокомплекс	Taiscian technocomplex	T7
Темир-Гора	Темір-Гора	Temir-Gora	T9
Теория метода митохондриальных ДНК	Теорія методу мітохондріальних ДНК	Theory of method of mitochondrial DNA	T10
Термин	Термін	Term	T12
Термолюминисцентный метод	Термолюмінісцентний метод	Thermoluminiscence method	T13
Терракота	Терракота	Terracotta	T11
Террет	Террет	Terret	T14
Тесло	Тесло	Adre	T15
Технокомплекс	Технокомплекс	Technocomplex	T16
Технология	Технологія	Technology	T17
Тигель	Тигель	Crucible	T18
Тимченки	Тимченки	Tymchenky	T19
Тип	Тип	Type	T20
Тип культурный	Тип культурний	Cultural type	T21
Ткань	Тканина	Textiles	T22
Ткацкий станок	Ткацький станок	Loom	T23
Толос	Толос	Tholos	T25
Товста Могила	Товста Могила	Tovsta Mogyla	T24
Томашівська группа	Томашівська група	Tomashiva'ka group	T26
Топор	Сокира	Axe	C51
Топор-молот	Сокира-молот	Axe-hammer	C52
Точильный брусок	Точильний брусок	Whetstone	T27
Точки	Точки	Tochky	T28
Традиция	Традиція	Tradition	T29
Трапеция	Трапеція	Trapezoid	T30
Траншея	Траншея	Trench	T31

Трасологический метод	Трасологічний метод	Traceology method	T32
Трахтемировское гор.	Трахтемирівська гор.	Trakhtemyriva'ka hill	T33
Трепанация	Трепанація	Trepanning	T34
Трипольская к-ра	Трипільська к-ра	Trypil'ska cul.	T35
Трискели	Трискелі	Tryskeli	T36
Троянский тип	Троянівський тип	Trojaniva'kiy type	T37
Ударная площадка	Ударна площадка	Striking platform	
Ударный бугорок	Ударний горбок	Bulb of percussion	V1
Украшения	Прикраси	Adornments	V2
Урна	Урна	Urn	III11
Усатово	Усатово	Usatovo	V3
Усатовский тип	Усатівський тип	Usativa'kiy type	V5
Усово Озеро	Усово Озеро	Usovo Osero	V4
Утварь	Начиння хатнє	Household utensils	V6
Ушебти	Ушебті	Ushabti	H9
			V7
Фалар	Фалар	Phalera	
Фанагорийская регрессия	Фанагорійська регресія	Fanagoriya'ka regression	Ф1
Фатьма-Коба	Фатьма-Коба	Fat'ma-Koba	Ф2
Фаунистический комплекс	Фауністичний комплекс	Faunae complex	Ф3
Фация	Фація	Facies	Ф4
Фаянс	Фаянс	Faience	Ф5
Федоровка	Федорівка	Fedorivka	Ф6
Фиала	Фіала	Phiala	Ф7
Фибула	Фібула	Fibula	Ф8
Форма литейная	Форма ливарна	Mould	Ф9
Фосфатный анализ	Фосфатний аналіз	Phosphate analysis	Ф10
Фрагмент	Фрагмент	Fragment	Ф11
Фторный анализ	Фторний аналіз	Fluorine test	Ф12
Функция	Функція	Function	Ф13
			Ф14
Халцедон	Халцедон	Chalcedony	
Хамаджия к-ра	Хамаджія к-ра	Hamangia cul.	X1
Хендж	Хендж	Henge	X2
Херексур	Херексур	Herekeur	X3
Хозяйственно-культурный тип	Господарсько-культурний тип	Economy-cultural type	X4
Хозяйственные постройки	Господарські будівлі	Household structure	T38
Хора	Хора	Chora	X6
Хтонический	Хтонічний	Chtonic	X7
Царские курганы	Царські кургани	Royal Barrows	
Цивилизация	Цивілізація	Civilization	Ц1
Циста	Циста	Cista	Ц3
			Ц4
Чапаевский тип	Чапаївський тип	Chapaiva'kiy type	Ч1
Чаша	Чаша	Bowl	Ч2
Черешок	Черешок	Tang	Ч3
Черняводa 1 к-ра	Черняводa 1 к-ра	Chernavoda 1 cul.	Ч4
Чернолесская к-ра	Чорнолісська к-ра	Chornolis'ka cul.	Ч9
Чертомлык	Чертомлик	Chortomlyk	Ч10
Черняховская к-ра	Черняхівська к-ра	Cherniakhiva'ka cul.	Ч5
Черпак	Черпак	Handled bowl	Ч6
Чокурча 1	Чокурча 1	Chokurcha 1	Ч7
Чопер	Чопер	Chopper	Ч8
Чугуно-Крепинка	Чугуно-Крепінка	Chuguno-Krepinka	Ч11
Чуринга	Чурінга	Churinga	Ч12
Шайтан-Коба	Шайтан-Коба	Shaitan-Koba	Ш1
Шан-Коба	Шан-Коба	Shan-koba	Ш2
Шароидных амфор к-ра	Кулястих амфор к-ра	Globular amphora cul.	K128
Шахтовая могила	Шахтова могила	Shaft grave	Ш3
Шахтокамерная могила	Шахтокамерна могила	Shaft-and-chamber tomb	Ш4
Шило	Шило	Awl	Ш5
Широкая Могила	Широка Могила	Shyroka Mogyla	Ш6

Шкряброк	Шкряброк	Shyroke	Ш17
Шлак	Шлак	Slag	Ш8
Шолом	Шолом	Helmet	Ш12
Шліфувальня	Шліфувальня (шліфувалля)	Shlifuval'nia	Ш9
Шнуровий кераміка к-ра	Шнурові кераміка к-ра	Corded ware cul.	Ш11
Шнуровий орнамент	Шнуровий орнамент	Cord ornament	Ш10
Шпилька (булавка)	Шпилька	Pin	Ш13
Штамп	Штамп	Stamped decoration	Ш14
Шумейко	Шумейко	Shumeiko	Ш15
Шурф	Шурф	Sondage	Ш16
Щит	Щит	Shield	Щ1
Еволюція	Еволюція	Evolution	Е1
Евстазія	Евстазія	Eustasy	Е2
Екологічна ніша	Екологічна ніша	Ecological niche	Е3
Екологічна криза	Екологічна криза	Ecological crisis	Е4
Екологія	Екологія	Ecology	Е5
Економіка	Економіка	Economy	Е6
Екотон	Екотон	Ecotone	Е7
Екофакт	Екофакт	Ecofact	Е8
Електрон	Електрон	Electrum	Е9
Енарей	Енарей	Enarei	Е10
Енеоліт	Енеолит	Eneolithic	Е11
Еоплейстоцен	Еоплейстоцен	Eopleistocene	Е12
Ерозія грунтів	Ерозія почв	Soil erosion	Е13
Естампи	Естампы	Estampe	Е14
Етнічна історія	Этническая история	Ethnical history	Е15
Етнічні процеси	Этнические процессы	Ethnical process	Е16
Етногенез	Этногенез	Ethnogenez	Е17
Етногеографія	Этногеография	Ethnogeography	Е18
Етнос	Этнос	Ethnic group	Е19
Юхнівська к-ра	Юхновская к-ра	Yuhniva'ka cul.	Ю1
Яма	Яма	Pit	Я1
Яма входна	Яма входная	Entrance pit	Я2
Ямна к-ра	Ямна к-ра	Jamna or Pit-Grave cul.	Я6
Ямково-гребінцевої кераміки к-ра в Україні	Ямково-гребенчатой керамики к-ра в Украине	Pit-comb ware cul. in Ukraine	Я5
Ямково-гребінцеві кераміки к.-і.о.	Ямково-гребенчатой керамики к.-и.о.	Pit-combware c.h.c.	Я4
Ями	Ямы	Jamy	Я3
Яніславицька к-ра	Яниславицкая к-ра	Janislavyta'ka cul.	Я7
Янісоль	Яниболь	Janisol'	Я8
Бурштин	Янтарь	Amber	Б37

3

АНГЛІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ ПОКАЖЧИК АРХЕОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ

АНГЛІЙСЬКИЙ АЛФАВІТ

Aa	Bb	Cc	Dd	Ee	Ff	Gg	Hh	Ii	Jj	Kk
Ll	Mm	Nn	Oo	Pp	Qq	Rr	Ss	Tt	Uu	Vv
Ww	Xx	Yy	Zz							

Скорочення

[illegible]	— породілля	к.-і.о.	— культурно-історична область	cem.	— cemetery
к-ра	— культура	мог.	— могильник	cul.	— culture
кург.	— курган	пос.	— поселення	c.-h.c.	— cultural historian community
к.-і.о.	— культурно-історична область	bar.	— barrow	hill.	— hillfort
				set.	— settlement

Англійська	Українська	Російська	Сетка
Aktaeon	Актеон	Актеон	A5
Alamivka	Аламівка	Аламовка	A3
Addition of soil	Досипка	Досыпка	Д20
Adornments	Прикраси	Украшения	П111
Adze	Тесло	Тесло	Т15
Agatyrsae	Агафірси	Агафирсы	A2
Agriculture, cultivation, tillage	Хліборобство	Земледелие	X5
Akarzha cul.	Аккаржанська к-ра	Аккаржанская к-ра	A6
Akstytsi	Аксютинці, Оксютинці	Аксютинцы	A7
Aktash cem.	Актаський мог.	Акташский мог.	A8
Alazons	Алазони	Алазоны	A9
Albedo the Earth	Альбедо Землі	Альбедо Земли	A11
Allochthonous cul.	Аллохтонні к-ри	Аллохтонные к-ры	A10
Alloy	Сплав	Сплав	C61
Amazons	Амазонки	Амазонки	A12
Amber	Бурштин	Янтарь	Б37
Ambrosiivka	Амвросіївка	Амвросиевка	A13
Analytical classification	Класифікація аналітична	Классификация аналитическая	K56
Anetiv'ka cul.	Анетівська к-ра	Анетовская к-ра	A15
Animal husbandry	Тваринництво	Животноводство	T9
Animal style	Звіриний стиль	Звериный стиль	З12
Anthiv'ka hill.	Антівське гор.	Антовское гор.	A16

Anthropogen	Антропоген	Антропогея	
Anthropokhory	Антропохори	Антропохоры	A17
Anthropology	Антропологія	Антропология	A20
Anthropomorphous	Антропоморфний	Антропоморфный	A18
Anthropomorphous plastic of Trypillie	Пластика антропоморфна Трипілля	Пластика антропоморфная Триполья	A19 П98
Archaeoanthropes	Археоантропи	Археоантропы	
Archaeological cul.	Археологічна культура	Археологическая культура	A28
Archaeological chronology	Археологічна хронологія	Археологическая хронология	A30
Archaeological sites	Пам'ятка археологічна	Памятник археологический	A32
Archaeological periodization	Археологічна періодизація	Археологическая периодизация	П19 A31
Archaeological reconnaissance	Археологічна розвідка	Археологическая разведка	A32
Archaeology	Археологія	Археология	
Archaeomagnetism	Археомагнетизм	Археомагнетизм	A34
Area, natural habitat	Ареал	Ареал	A36
Arid climat	Аридний клімат	Аридный климат	A21
Arid soil	Аридні грунти	Аридные грунты	A24
Arid vegetation	Аридна рослинність	Аридная растительность	A25
Aridity	Аридизація	Аридизация	A23
Armour	Панцир	Панцирь	A22
Arris	Ребро	Ребро	П20
Arrow	Стріла	Стрела	P3
Arrow straightener	Випрямлювач стріл	Выпрямитель стрел	C51
Arsenic	Миш'як	Мышьяк	B16
Artefact, artifact	Артефакт, артифакт	Артефакт, артифакт	M41
Aryans	Арійці	Арийцы	A38
Ash mound	Зольник	Зольник	A28
Assimilation	Асиміляція	Ассимиляция	B29
Assyrian cuneiform texts	Ассірійські клинописні джерела	Ассирийские клинописные источники	A37 A36
Autochthonous cul.	Автохтонні к-ри	Автохтонные к-ры	A1
Awl	Шило	Шило	Ш5
Axe	Сокира	Топор	C61
Axe-hammer	Сокира-молот	Топор-молот	C62
Azov-Dnieper cul.	Азово-Дніпровська к-ра	Азово-Днепровская к-ра	A4
Baden cul.	Баденська к-ра	Баденская к-ра	Б2
Bakhmut type	Бахмутський тип	Бахмутский тип	Б8
Baida	Байда	Байда	Б4
Balki	Балки	Балки	Б6
Bank, Rampart	Вал	Вал	B1
Barbotine	Барботин	Барботин	Б6
Barrow, mound grave, tumulus	Курган	Курган	K131
Basalt	Базальт	Базальт	Б3
Bastiv'ke hill.	Бастівське гор.	Басовское гор.	Б7
Beads	Намисто	Бусы	H5
Bedding	Підстилка	Подстилка	П44
Beetle	Колотушка	Колотушка	K83
Behistun	Бехістун	Бехистун	Б11
Berdyansk bar.	Бердянський кург.	Бердянский кург.	Б9
Bernashivka	Бернашівка	Бернашевка	Б10
Belogrudive'ka cul.	Білогрудівська к-ра	Белогрудовская к-ра	Б12
Bilozer'ka cul.	Білозерська к-ра	Белозерская к-ра	Б13
Bilsk'ke hill.	Більське гор.	Бельское гор.	Б14
Biscuits (vessels, their form)	Біноклі (посудини, їх форма)	Бинокли (сосуды, их форма)	Б15
Blade of kukrek type	Вкладиші кукрекського типу	Вкладыши кукрекского типа	Б33
Blades	Пластини	Пластины	П71
Blade	Краяла	Краяла	K100
Bladpoint, flint	Кистень	Кистень	K42

Blytt-Sernander's scheme	Блітта-Сернандера схема	Блитта-Сернандера схема	Б16
Boian cul.	Боян к-ра	Боян к-ра	Б24
Belgrad's variant	Болградський варіант	Болградский вариант	Б17
Bondarykha cul.	Бондарихинська к-ра	Бондарихинская к-ра	Б18
Boreal	Бореал	Бореал	Б19
Boreal transgression	Бореальна трансгресія	Бореальная трансгрессия	Б20
Boreal's fauna and flora	Бореальна фауна і флора	Бореальная фауна и флора	Б21
Borer	Свердло	Сверло	C9
Borodyne'kiy hoard	Бородинський скарб	Бородинский клад	Б23
Borysiv'kiy type	Борисівський тип	Борисовский тип	Б22
Bow	Лук	Лук	Л24
Bowl	Чаша	Чаша	Ч2
Bowl, basin	Миска	Миска	M36
Bracelet, anklet	Браслет	Браслет	Б26
Breakouts	Сколи	Сколы	C45
Brick	Цегла	Кирпич	Ц3
Bridle	Гнуздання	Взнуздывание	Г19
Bridle	Оголів'я	Оголовье	O3
Brinzena'ka cul	Бринзенська к-ра	Брынзенская к-ра	Б27
Bronze	Бронза	Бронза	Б30
Bronze age	Бронзова доба	Бронзовый век	Б31
Brynzena'kiy type	Бринзенський тип	Брынзенский тип	Б28
Budiny	Будини	Будины	Б33
Bug-Dniester cul.	Буго-Дністровська к-ра	Буго-Днестровская к-ра	Б32
Buildings, edifices	Споруди	Сооружения	C03
Bulb of percussion	Ударний горбок	Ударный бугорок	У2
Burial	Поховання	Погребение	П92
Burial chamber	Камера поховальна	Камера погребальная	K4
Burial customs	Поховально-поминальні звичаї	Погребально-поминальные обычаи	П98
Burial vault, crypt	Склеп	Склеп	C41
Buried soils	Поховальні грунти	Погребенные почвы	П96
Polishing	Лощення	Лощение	Л21
Polishing	Полировка	Полировка	П82
Butenky	Бутенки	Бутенки	Б38
Buz'ky	Бузьки	Бузьки	Б35
Buzovka	Бузовка	Бузовка	Б34
Cairn	Каїри	Каиры	K1
Callipidae	Каллініди	Каллиниды	K3
Cameo	Камеи	Камеи	K6
Carnelian	Сердолик (карнеол)	Сердолик (карнеол)	C15
Cartographical method	Картографічний метод	Картографический метод	K17
Cartouche	Картуш	Картуш	K18
Casting seam	Ливарний шов	Литейный шов	Л10
Catacomb	Катакомба	Катакомба	K19
Catacomb c.-h.c.	Катакомбна к.-і.о.	Катакомбная к.-н.о.	K20
Cataphractarae	Катафрактарії	Катафрактарии	K21
Category	Категорія	Категория	K22
Cattle-breeding	Скотарство	Скотоводство	C40
Cauldron	Казан	Котел	K2
Celts	Кельти	Кельты	K31
Cenotaph	Кенотаф	Кенотаф	K33
Ceramic analysis	Керамічний аналіз	Керамический анализ	K35
Ceramics, pottery	Кераміка	Керамика	K34
Chain (ring) armor, habergeon	Кольчуга	Кольчуга	K85
Chalcedony	Халцедон	Халцедон	X1
Chapaiv'kiy type	Чапаївський тип	Чапаевский тип	Ч1
Chariot	Колісниця	Колесница	K79
Cheek-piece	Псалії	Псалии	П121
Chernavoda 1 cul.	Чернавода 1 к-ра	Чернавода 1 к-ра	Ч4
Chernlakhiva'ka cul.	Черняхівська к-ра	Черняховская к-ра	Ч5
Chokurcha 1	Чокурча 1	Чокурча 1	Ч7
Chopper	Чопер	Чоппер	Ч8
Chora	Хора	Хора	X6

Chernoliis'ka cul.	Черноліська к-ра	Чернолесская к-ра	Ч9
Chertomlyk	Чертомлик	Чертомлык	Ч10
Chemic	Хемічний	Хемический	Х7
Chugueno-Krepinka	Чугуно-Крепінка	Чугуно-Крепинка	Ч11
Churinga	Чуринга	Чуринга	Ч12
Cimmerian cul.	Кіммерійська к-ра	Киммерийская к-ра	К48
Cimmerians	Кіммерійці	Киммерийцы	К49
Cinerary (burial, funeral) urn	Похоронна урна	Погребальная урна	П104
Cinnabar	Кіновар	Киноварь	
Circular layout	Планування кругове	Планировка круговая	К50
Cista	Циста	Циста	Ц43
Civilization	Цивілізація	Цивилизация	Ц4
Clactonian	Клактон	Клактон	Ц3
Class	Клас	Класс	К73
Classification	Класифікація	Классификация	К54
Classification artefactical	Класифікація артефактна	Классификация артефактная	К55
Classification artifical	Класифікація штучна	Классификация искусственная	К57
Classification chorological	Класифікація хорологічна	Классификация хорологическая	К67
Classification chronological	Класифікація хронологічна	Классификация хронологическая	К68
Classification highest	Класифікація найвищого рангу	Классификация высшего ранга	К61
Classification intuitive	Класифікація інтуїтивна	Классификация интуитивная	К59
Classification morphologial	Класифікація морфологічна	Классификация морфологическая	К60
Classification natural	Класифікація природна	Классификация естественная	К62
Classification superficial	Класифікація зовнішня	Классификация внешняя	К56
Classification taxonomic	Класифікація таксономічна	Классификация таксономическая	К63
Classification technological	Класифікація технологічна	Классификация технологическая	К64
Classification typological	Класифікація типологічна	Классификация типологическая	К65
Clay	Глина	Глина	Г17
Cleaning, raboiage	Зачистка	Зачистка	З10
Closed assemblage	Комплекс закритий	Комплекс закрытый	К92
Cluster	Кластер	Кластер	К70
Cognitive mode	Мод когнітивний	Мод когнитивный	М55
Collagen content	Колагеновий аналіз	Коллагеновый анализ	К77
Collar	Комірець	Воротничок	К88
Columbarium	Колумбарій	Колумбарий	К94
Comb	Гребінь	Гребень	Г46
Combed ornament	Гребінчастий орнамент	Гребенчатый орнамент	Г45
Compilation	Компіляція	Компиляция	К89
Complex	Комплекс	Комплекс	К90
Complex of archaeological sites	Комплекс пам'яток археологічних	Комплекс памятников археологических	К93
Composite belt	Пояс наборний	Пояс наборной	П106
Concept, notion	Поняття	Понятие	П87
Copper	Мідь	Медь	М42
Copper Age	Мідний вік	Медный век	М43
Copper metallurgy	Металургія міді	Металлургия меди	М30
Coprolite	Копроліт	Копролит	К95
Corbelling	Східчасте склепіння	Ступенчатый свод	С93
Cord ornament	Шнуровий орнамент	Шнуровой орнамент	Ш10
Corded ware cul.	Шнурові кераміки к-ри	Шнуровой керамики к-ры	Ш11
Cordon	Кордон	Кордон	К96
Core	Нуклеус	Нуклеус	Н29
Correlation	Кореляція	Корреляция	К97
Courts	Кеурі	Кеури	К23
Cremation	Кремація	Кремация	К104
Crimean neolithic	Кримський неоліт	Крымский неолит	К107

Crossleach	Кромлех	Кромлех	К109
Cross-dating	Перехресне датування	Перекрестная датировка	П28
Crucible	Тигель	Тигель	Т18
Cucuteni	Кукутені	Кукутени	К114
Cucuteni cul.	Кукутені к-ра	Кукутени к-ра	К115
Cult building	Культова споруда	Культовое сооружение	К118
Cultural class	Культурний клас	Культурный класс	К124
Cultural community	Культурна спільність	Культурная общность	К122
Cultural complex	Культурний комплекс	Культурный комплекс	К125
Cultural group	Культурна група	Культурная группа	К119
Cultural horizon	Культурний горизонт	Культурный горизонт	К123
Cultural range	Культурний круг	Культурный круг	К126
Cultural region	Культурна область	Культурная область	К121
Cultural type	Тип культурний	Тип культурный	Т21
Cultural zone	Культурна зона	Культурная зона	К120
Curvimeter	Курвіметр	Курвиметр	К130
Dagger	Кинджал	Кинжал	К41
Dart, javelin, sagaie	Дротик	Дротик	Д23
Dating	Датування	Датировка	Д3
Deer stones	Оленні камені	Оленные камни	О10
Defect, waster	Брак	Брак	Б25
Deforest	Зведіснення	Обезлесывание	З22
Dendrochronology	Дендрохронологія	Дендрохронология	Д4
Derevin	Дереївка	Дереевка	Д5
Derevin'ka cul.	Дереївська к-ра	Дереевская к-ра	Д6
Desna cul.	Деснянська к-ра	Деснянская к-ра	Д7
Diadem	Діадема	Диадема	Д10
Diffusion	Дифузія	Диффузия	Д9
Digging stick	Землекопалка	Землекопалка	З13
Dikilytka	Лайк	Лайк	Д2
Direction of burial	Орієнтація поховання	Ориентация погребения	Д11
Ditch (fosse, moat) of bar.	Ров кург.	Ров кург.	О13
Dnipr-Azov catacomb cul.	Дніпро-Азовська катакомбна к-ра	Днепро-Азовская катакомбная к-ра	Р15
Dnipr-Donets'ka c.-h.c.	Дніпро-Донецька к.-і.с.	Днепро-Донецкая к.-и.с.	Д12
Dniester cul.	Дністровська к-ра	Днестровская к-ра	Д13
Dobranichivka	Добраничівка	Добраничивка	Д14
Domesticatoin	Доместикація	Доместикация	Д15
Donets'ka catacomb cul.	Донецька катакомбна к-ра	Донецкая катакомбная к-ра	Д17
Donets'ka cul.	Донецька к-ра	Донецкая к-ра	Д18
Double-sided tools	Знаряддя двобічні	Орудия двусторонние	Д19
Double axe	Лабрис, подвійна сокира	Лабрис, двойной топор	З20
Double axe	Подвійна сокира	Двойной топор	Л1
Double-sided Mousterian	Мустьє двобічне	Мустье двустороннее	П79
Dromos	Дромос	Дромос	М72
Dwelling models	Моделі жител	Модели жилищ	Д22
Dwelling, habitation	Житло	Жилище	М56
			Ж4
Early Trypillie	Раннє Трипілля	Раннее Триполье	Р2
Ecofact	Екофакт	Экофакт	Е8
Ecological crisis	Екологічна криза	Экологический кризис	Е4
Ecological niche	Екологічна ніша	Экологическая ниша	Е3
Ecological niche	Ніша екологічна	Ниша экологическая	Н23
Ecology	Екологія	Экология	Е5
Economy	Економіка	Экономика	Е6
Economy-cultural type	Господарсько-культурний тип	Хозяйственно-культурный тип	Г37
Ecotone	Екотон	Экотон	Е7
Electron	Електрон	Электрон	Е9
Elevation, profile	Профіль	Профиль	П117
Enarei	Єнарей	Энарей	Е10
Eneolithic	Енеоліт	Энеолит	Е11
Entrance pit	Яма входна	Яма входная	Я2
Epipaleolithic	Епіпалеоліт	Эпипалеолит	Е12

Ethnogenesis	Етногенез	Этногенез	Э24
Ethnic group	Етнос	Этнос	Э25
Ethnical history	Етнічна історія	Этническая история	Э26
Ethnical process	Етнічний процес	Этнический процесс	Э27
Ethnonym	Етнонім	Этноним	Э28
Ethnography	Етнографія	Этнография	Э29
Eurasian steppes	Степи Євразії	Степи Евразии	Э30
Etching	Етюд	Этюд	Э31
Evolution	Еволюція	Эволюция	Э32
Excavating license	Відкритий лист	Открытый лист	Э33
Excavation	Розкопки	Раскопки	Э34
Exhaust deposition	Відкладений сукцесит	Выжатый сукцессит	Э35
External mode	Мод зовнішній	Мод внешний	Э36
Fabricator; Hammerstone	Кубікіти	Отбойники	Ф1
Facies	Фація	Фация	Ф2
Faience	Фаянс	Фаянс	Ф3
Fanagoriyo'ka engraving	Фанагорійська ритовина	Фанагорийская ритовина	Ф4
Fat'ma-Koba	Фатьма-Коба	Фатьма-Коба	Ф5
Feature complex	Фауністичний комплекс	Фаунистический комплекс	Ф6
Federovka	Федорівка	Федоровка	Ф7
Fibula	Фібула	Фибула	Ф8
Field archaeology	Археологія полевая	Археология полевая	Ф9
Figurines	Статуетки	Статуэтки	А20
Finger slips	Пальцеві лишки	Пальцевые лишки	С18
Finger ring	Кільце	Кольцо	Ф11
Flakes	Відщепи	Отщепы	К44
Flange	Заструміна	Заструга	Ф28
Flint	Кремінь	Кремень	Ф4
Fluorine test	Фтористий аналіз	Фтористый анализ	Ф116
Flutes	Жолобки	Жолобки	Ф12
Fluting	Канелюри	Канелюры	Ф13
Food gathering	Збирательство	Собирательство	Ф14
Food producing economy	Відтворювана господарка	Производящее хозяйство	Ф27
Food-gathering economy	Привласнювче господарство	Присваивающее хозяйство	Ф128
Forge, furnace, kiln	Горно	Горн	Г31
Foundation pit	Котлован	Котлован	К36
Fragment	Фрагмент	Фрагмент	Ф12
Function	Функція	Функция	Ф14
Functional classification	Класифікація функціональна	Классификация функциональная	К96
Funeral (burial) rite (ceremony)	Поминальний обряд	Поминальный обряд	П98
Funeral doll	Лялька поминальна	Кукла погребальная	Л81
Funeral rite	Поминальний обряд	Погребальный обряд	П101
Funerary food	Поминальна їжа	Погребальная пища	П106
Funerary garment	Поминальний одяг	Погребальная одежда	П102
Funerary monument	Поминальна пам'ятка	Погребальный памятник	П103
Funnel beaker cul.	Лійчастого посуду к-ра	Воронкообразных кубков к-ра	Л14
Gagate, jet	Гагат	Гагат	Г1
Garnet	Гранат	Гранат	Г42
Gava-Goligrady cul.	Гава-Голігради к-ра	Гава-Голиграды к-ра	Г1
Geochronological method	Геохронологічні методи	Геохронологические методы	Г7
Geties	Гети	Геты	Г8
Glacial relief forms	Льодовикові форми рельєфу	Ледниковые формы рельефа	Л29
Glacial soils	Льодовикові грунти	Ледниковые грунты	Л28
Glaciation	Льодовиковий	Ледниковье	Л27
Glacis	Глацис	Глацис	Г33
Glass	Скло	Стекло	С42
Glost	Глей	Глей	Г35
Glyptika	Глиптика	Глиптика	Г34
Globular amphora cul.	Кулястих амфор к-ра	Шаровидных амфор к-ра	К128
Goblet, beaker	Кубки (келихи)	Кубки	К129

Gold	Золото	Золото	З26
Golden	Золотий	Золотой	З30
Gorodetsky type	Городецький тип	Городецкий тип	Г27
Gorodo'kyty (Gorodo'ko-Kasperovskyty) type	Городецький (Городецько-Касперовський) тип	Городецкий (Городецко-Касперовский) тип	Г28
Gorodo'ko-Zdorbyto'ka cul.	Городецько-Здорбицька к-ра	Городецко-Здорбицкая к-ра	Г29
Grave	Могила	Могила	Г34
Gravel'nyy Holm	Гостинський холм	Гостинский холм	Г30
Grave	Гроб	Гроб	Г35
Graffiti	Графіті	Граффити	Г39
Grain impressions	Відбитки зерен	Отпечатки зерен	Г43
Grinding	Зерно	Зерно	З23
Grave goods	Поховальний інвентар	Погребальный инвентарь	П17
Grave goods, stock	Інвентар	Инвентарь	П96
Gravestone	Гравети	Граветы	Г2
Gravel	Гравелі	Гравелы	Г40
Gravettian cul.	Граветійська культура	Граветтийская культура	Г44
Grid layout	Сітка	Сетка	Г43
Griffin, griffon	Грифон	Грифон	С207
Grotto	Грот	Грот	Г50
Grounds	Майданчики (площадки)	Площадки	Г47
Grounds	Площадки (точки)	Площадки (точки)	М8
Group	Група	Группа	Г176
Grout	Грунт	Грунт	Г53
Gryphs	Грифони	Грифоны	Г49
Grylo	Грило	Грило	Г51
Guano	Зеркотерра	Зеркотерра	Г48
Gumelnitsa cul.	Гумельницька к-ра	Гумельницкая к-ра	Г54
Gyrate	Гвіт	Гвиг	Г56
Halstatt	Гальштат	Гальштат	Г4
Halstatt cul.	Гальштатська к-ра	Гальштатская к-ра	Г5
Hamangia cul.	Хаманджія к-ра	Хаманджия к-ра	Х2
Handled bowl	Черпак	Черпак	Ч6
Harbour	Кіяльні спорудження	Киевские сооружения	К41
Harpoon	Гарпун	Гарпун	Г9
Hearth	Вогнище	Очаг	В26
Helmet	Шолом	Шлем	Ш13
Hoard	Хордж	Хордж	Х3
Hoeker	Хокерсур	Хокерсур	Х4
Hillfort	Городище	Городище	Г32
Hipbone	Плечонос	Тазобедренная кость	Г11
Hoard	Скарб	Клад	С80
Hoe, mattock	Мотика	Мотыга	М87
Hominids	Гомініди	Гоминиды	Г21
Homotaxial	Гомотаксіальність	Гомотаксиальность	Г22
Homotaxility	Гомотаксіальність	Гомотаксиальность	Г23
Horizont	Горизонт	Горизонт	Г29
Horizontal stratigraphy	Горизонтальна стратиграфія	Горизонтальная стратиграфия	Г28
Hospital'nyy Holm	Гостинський Холм	Гостинский Холм	Г31
Household structure	Господарські будівлі	Хозяйственные постройки	Г36
Household utensils	Начиння хати	Утварь	Н9
Hunting	Полювання	Охота	П85
Hylea, Hylaea, Hileia	Гілея	Гилея	Г10
Iaire'ka cul.	Іяїрська к-ра	Иаирская к-ра	І1
Incense cup, incense burner	Курильниця	Курильница	К182
Indo-European problem	Індоєвропейська проблема	Индоевропейская проблема	І5
Industry	Індустрія	Индустрия	І6
Ingul'ska catacomb cul.	Інгульська катакомбна к-ра	Ингульская катакомбная к-ра	І3
Internal mode	Мод внутрішній	Мод внутренний	М53
Intoxication	Інтоксикація	Интоксикация	І4
Inhumation	Поховання трупоспалення	Погребение трупосожжение	П93

Intaglio	Італія	Италия	I7
Interglacial	Інтергляціал	Интергляциал	I8
Interglacial period	Міжльодовиков'я	Межледниковье	M44
Interstadial	Інтерстаціал	Интерстадиал	I9
Intertwisted cord	Перевитий шнур	Перевитый шнур	П24
Iron	Залізо	Железо	Ж7
Iron Age	Залізний вік	Железный век	Ж6
Issedonae	Ісседони	Исседоны	И9
Jamna or Pit-Grave cul.	Ямна к-ра	Ямная к-ра	Я6
Jamy	Ями	Ямы	Я3
Janislavyts'ka cul.	Яніславицька к-ра	Яниславицкая к-ра	Я7
Janisol'	Янісоль	Янисоль	Я8
Jar, pitcher	Глек	Кувшин	Г13
Kam'jana Mogyla	Кам'яна Могила	Каменная Могила	К8
Kam'janobalkiva'ka cul.	Кам'янобалківська к-ра	Каменнобалковская к-ра	К11
Kam'janske hill.	Кам'янське гор.	Каменское гор.	К12
Kanive'ka group	Канівська група	Каневская группа	К14
Kapuliva'kiy cem.	Капулівський мог.	Капуловский мог.	К15
Karbuna'kiy hoard	Карбунський скарб	Карбунский клад	К16
Kemi-Oba cul.	Кемі-Обінська к-ра	Кеми-Обинская к-ра	К32
Kersh cul.	Керш к-ра	Кершская к-ра	К36
Kern	Керн	Керн	К37
Kernos	Керное	Керное	К38
Kiaf	Кіаф	Киаф	К44
Kiik-Koba	Кіік-Коба	Кииик-Коба	К45
Kijev-Cherkasy cul.	Києво-Черкаська к-ра	Киево-Черкасская к-ра	К39
Kirovo	Кіровo	Кирово	К52
Klevets	Клевець	Клевец	К71
Klitschiv	Кліщів	Клищев	К74
Knemidy	Кнемиди	Кнемиды	К75
Knife	Ніж	Нож	Н21
Kolodne (hoard)	Колодне (скарб)	Колодное (клад)	К80
Kolomiyschina 1	Коломийщина 1	Коломийщина 1	К81
Kolomiyschina'kiy type	Коломийщинський тип	Коломийщинский тип	К82
Komarov	Комаров	Комаров	К85
Komarova'ka cul.	Комаровська к-ра	Комаровская к-ра	К86
Komyshuvakha	Комишуваха	Камышеваха	К87
Koroleve	Королеве	Королево	К98
Koshylovets'kiy type	Кошилівецький тип	Кошиловецкий тип	К101
Kozel	Козел	Козел	К70
Krasnohutira'kiy cem.	Краснохутірський мог.	Краснохуторский мог.	К103
Krasnokuts'kiy bar.	Краснокутський кург.	Краснокутский кург.	К102
Krepida	Крепіда	Крепида	К106
Kuliaiva'ka cul.	Куліаївська к-ра	Куллаевская к-ра	К112
Kukreka'ka cul.	Кукрекська к-ра	Кукрекская к-ра	К113
Kul'-Oba	Куль-Оба	Куль-Оба	К117
Kulakova'kogo bar.	Кулаковського кург.	Кулаковского кург.	К116
Kushtanovitsa'ka cul.	Куштановицька к-ра	Куштановицкая к-ра	К134
Kutiana'kiy cem.	Кутянський мог.	Кутянский мог.	К133
Kvitiana'ka cul.	Квітянська к-ра	Квитянская к-ра	К29
Kvitky	Квітки	Квитки	К28
Kyshynev-Korlaten' cul.	Кишинів-Корлатень к-ра	Кишинев-Корлатень к-ра	К43
Kyzyl-Koba cul.	Кизил-Кобинська к-ра	Кизил-Кобинская к-ра	К40
La Tene	Лятен	Латен	Л8
La Tene cul.	Лятенська к-ра	Латенская к-ра	Л4
Lehotery work	Камеральна обробка	Камеральная обработка	К6
Lance	Піка	Пика	П63
Land use	Землекористування	Землепользование	З14
Lesso	Аркан	Аркан	А37
Late Maledova cul.	Пізньомолодівська к-ра	Позднемолодовская к-ра	П48
Late Scythian cul.	Пізньоскіфська к-ра	Позднескифская к-ра	П49
Late Scythian cul. in Crimea	Пізньоскіфська к-ра в Криму	Позднескифская к-ра в Крыму	П50

Late Scythian cul. in Lower Danube area	Пізньоскіфська к-ра у Нижньому Подунав'ї	Позднескифская к-ра в Нижнем Подунавье	П51
Late Scythian cul. in Lower Dnieper area	Пізньоскіфська к-ра на Нижньому Дніпрі	Позднескифская к-ра на Нижнем Днепре	П52
Late Trypillia	Пізнє Трипілля	Позднее Триполье	
Layer	Пласт	Пласт	П47
Laying	Закладання	Закладка	П67
Lazurite, lapis lazuli	Лазурит	Лазурит	Л2
Leaf-shaped	Листоподібна форма	Листовидная форма	Л18
Lebediva'ka cul.	Лебедівська к-ра	Лебедевская к-ра	Л5
Ledge	Заплічка	Заплечики	Л7
Lengyel cul.	Лендельська к-ра	Лендельская к-ра	Л6
Levallois	Левалуа	Левалуа	П41
Lifting material	Підйомний матеріал	Подъемный материал	Л19
Linear earthwork	Лінійні укріплення	Линейные укрепления	П63
Linear layout	Планування лінійне	Планировка линейная	Л20
Linear pottery cul.	Лінійно-стрічкової кераміки к-ра	Линейно-ленточной керамики к-ра	
Loess	Лес	Лесс	Л8
Loess rock	Лесовидні породи	Лессовидные породы	Л9
Loom	Ткацький станок	Ткацкий станок	Т23
Lost wax process	Виплавлювана модель	Выплавляемая модель	В15
Lost wax process	Лиття за восковою моделлю	Литье по восковой модели	Л17
Lower Don cul.	Нижньодонська к-ра	Нижнедонская к-ра	Н19
Lower Mykhailivka type monuments	Нижньомихайлівського типу пам'ятники	Нижнемихайловского типа памятники	Н20
Lower palaeolithic period of East Europe	Нижній палеоліт Східної Європи	Нижний палеолит Восточной Европы	Н18
Lukashiva'kiy type	Лукашівський тип	Лукашовский тип	Л25
Lunula-pendant	Лунниця	Лунница	Л26
Lusatian cul.	Лужицька к-ра	Лужицкая к-ра	Л23
Lypa'ka cul.	Липська к-ра	Липская к-ра	Л12
Lypytsi'ka cul.	Липицька к-ра	Липицкая к-ра	Л11
Lysa Gora	Лиса Гора	Лысая Гора	Л13
Lysogubivka	Лисогубівка	Лисогубовка	Л14
Lysogubiva'ka cul.	Лисогубівська к-ра	Лисогубовская к-ра	Л15
Lyubel'sko-Volyns'ka group	Любельсько-Волинська група	Любельско-Волынская группа	Л30
Mace	Булава	Булава	Б36
Maceratoin	Мацерація	Мацерация	М19
Magala	Магала	Магала	М1
Mahairs	Махайра	Махайра	М18
Maidanets'ke	Майданецьке	Майданецкое	М2
Main land; natural basic rock	Материк	Материк	М15
Majaky	Маяки	Маяки	М20
Make-up	Підсипка	Подсыпка	П43
Mamai-Gora	Мамай-Гора	Мамай-Гора	М5
Man-madee caves	Печери штучні	Пещеры искусственные	П38
Mariupol'ska c.-h.c.	Маріупольська к.-і.с.	Мариупольская к.-и.с.	М6
Mariupol'skiy cem.	Маріупольський мог.	Мариупольский мог.	М7
Marjaniva'ka cul.	Мар"янівська к-ра	Марьяновская к-ра	М11
Mark	Марка	Марка	М8
Mark horizon	Маркіруючий горизонт	Маркирующий горизонт	М10
Marking	Маркірування	Маркировка	М9
Mask	Маска	Маска	М13
Masonry, brickwork	Кладка	Кладка	К53
Mass finds	Знахідки массові	Находки массовые	З23
Mass material	Массовий матеріал	Массовый материал	М12
Massagetae	Массагети	Массагеты	М14
Material cul.	Матеріальна к-ра	Материальная к-ра	М16
Matrix	Матриця	Матрица	М17
Meander	Меандр	Меандр	М21
Megalithic	Мегаліти	Мегалиты	М22
Melanhlenae	Меланхлени	Меланхлены	М23

Melgunova'kiy Bar.	Мельгуновський (Литий) кург.	Мельгуновский (Литой) кург.	M21
Melitopol' Bar.	Мелітопольський кург.	Мелитопольский кург.	M18
Menhir	Менгір	Менгир	M28
Meso-	Мезо-	Мезо-	M22
Mesolithic Age	Мезоліт	Мезолит	M23
Metallurgical province	Провінція металургійна	Провинция металлургическая	M24
Metallurgy	Металургія	Металлургия	П112
Metope	Метопи	Метопы	M29
Micoquian technocomplex	Міккенський техніокомплекс	Микокский техникомплекс	M31
Microburin	Мікрорезець	Микорезец	M45
Microlith	Мікроліт	Микролит	M49
Microlithization	Мікролітизація	Микролитизация	M47
Microtraceology	Мікротрасеологія	Микротрасеология	M48
Middle Dnieper cul.	Середньодніпровська к-ра	Среднеднепровская к-ра	M50
Middle Dnieper cultural community	Середньодніпровська культурна спільність	Среднеднепровская культурная общность	C19
Middle Don catacomb cul.	Середньодонська катакомбна к-ра	Среднедонская катакомбная к-ра	C21
Middle Trypillia	Середнє Трипілля	Среднее Триполье	C18
Middle palaeolithic of East Europe	Середній палеоліт Східної Європи	Средний палеолит Восточной Европы	C17
Midrib	Нервюра	Нервюра	H16
Mindel	Міндель	Миндель	M51
Mirror	Дзеркало	Зеркало	Дз
Mixamorphous plastic of Trypillia	Пластика міксаморфна Трипілля	Пластика миксаморфная Триполья	П70
Mizyn	Мізин	Мезин	M65
Mode	Мод	Мод	M53
Model, pattern	Модель	Модель	M57
Modelling	Моделювання	Моделирование	M58
Molodova 1	Молодова 1	Молодова 1	M60
Molodova 5	Молодова 5	Молодова 5	M61
Molodova'ka cul.	Молодовська к-ра	Молодовская к-ра	M62
Molyuhov-Bugor group	Молюховобугорська група	Молюховобугорская группа	M63
Monocentrism	Моноцентризм	Моноцентризм	M65
Monolith	Моноліт	Моолит	M64
Monteoru cul.	Монтеору к-ра	Монтеору к-ра	M68
Mortuary enclosure	Похоронна загородка	Погребальная ограда	П97
Mstrenyna'ka hill.	Мстрижинське гор.	Мстрижинское гор.	M66
Mould	Форма ливарна	Форма литейная	Ф10
Mountain-Crimea cul.	Гірськокримська к-ра	Горнокрымская к-ра	Г12
Mouthpiece, curb, curb-bit	Мундштук	Мундштук	M70
Mozaic	Мозаїка	Мозаика	M69
Multiraised border pottery cul.	Багатопружкової кераміки к-ра	Многоваликовой керамики к-ра	Б1
Mummy	Мумія	Мумия	M69
Murak-Koba	Мурак-Коба	Мурак-Коба	M71
Mykhailiva'ke sett.	Михайлівське поселення	Михайловское поселение	M39
Mykhailiva'kiy cem.	Михайлівський мог.	Михайловский мог.	M38
Mykhalkiva'kiy hoard	Михалківський скарб	Михалковский клад	M40
Mykol'skiy cem.	Миколаївський мог.	Никольский мог.	M33
Mylograda'ka cul.	Миногродська к-ра	Миногродская к-ра	M34
Myrne	Мирне	Мирное	M35
Nachyn	Начин	Начин	H8
Narrative source	Нарративне джерело	Нарративный источник	H7
Natural environment	Оточуюче середовище	Окружающая среда	O18
Necropolis	Некрополь	Некрополь	H14
Neolithic Age	Неоліт	Неолит	H15
Nephrite, jade	Нефрит	Нефрит	H17
Nevra	Невра	Невры	H13
Nimphei transgression	Німфейська трансгресія	Нимфейская трансгрессия	H32
Noa cul.	Ноа к-ра	Ноа к-ра	H34
Nogaichyna'kiy bar.	Ногайчинський кург.	Ногайчинский кург.	H37

Nomadism	Кочівництво	Кочевничество	K100
Noseshiv	Носешів	Носешев	H28
Notched tool	Вибмчасте знаряддя	Выемчатое орудие	B14
Novodanylivka type	Новоданилівський тип	Новоданиловский тип	H25
Novorozanivka bar.	Новорозанівський кург.	Новороздановский кург.	H26
N'yrsieg-Zatin cul.	Ныїрцег-Затин к-ра	Ныирсег-Затин к-ра	H30
Oikumena	Ойкумена	Ойкумена	O6
Occupation layer	Культурний шар	Культурный слой	K127
Ochre	Охра	Охра	B43
Ogrin' 8	Огрінь 8	Игрень 8	O4
Ogus	Огуз	Огуз	O5
Ol'shana	Ольшана	Ольшана	O12
Old pit c.-h.c.	Давньоямна к.-і.о.	Древнеямная к.-з.о.	Д1
Oleksandrija	Олександрія	Александрия	O8
Oleksandrivka	Олександрівка	Александровка	O7
Oleksandropol' barrow	Олександропольський кург.	Александропольский кург.	O9
One-sided tools	Знаряддя однобічні	Орудия односторонние	B21
Open assemblage	Комплекс відкритий	Комплекс открытый	K91
Ornament	Орнамент	Орнамент	O14
Ornamental band	Стрічка орнаментальна	Лента орнаментальная	C84
Oselivka 1	Оселівка 1	Оселивка 1	O15
Otoman' cul.	Отоманська к-ра	Отоманская к-ра	O17
Oven	Піч	Печь	П60
Painted decoration	Розписний (мальований) орнамент	Расписной орнамент	P20
Painted pottery cul.	Розписної (мальованої) кераміки к-ра	Расписной керамики к-ра	P21
Palaeoanthropology	Палеоантропологія	Палеоантропология	П2
Palaeoanthropy(es)	Палеоантропи	Палеоантропы	П1
Palaeoclimatic hypotheses	Палеокліматичні гіпотези	Палеоклиматические гипотезы	П10
Palaeoclimatology	Палеокліматологія	Палеоклиматология	П11
Palaeodemography	Палеодемографія	Палеодемография	П7
Palaeoeconomy	Палеоекономіка	Палеоэкономика	П8
Palaeogeography	Палеогеографія	Палеогеография	П3
Palaeogeomorphology	Палеогеоморфологія	Палеогеоморфология	П4
Palaeohydrography	Палеогідрографія	Палеогидрография	П5
Palaeohydrology	Палеогідрологія	Палеогидрология	П6
Palaeolandscapes	Палеоландшафти	Палеоландшафты	П12
Palaeolithic	Палеоліт	Палеолит	П13
Palaeolithic Venus	Венери палеоліту	Венеры палеолита	B8
Palaeopatology	Палеопатологія	Палеопатология	П14
Palaeopedology	Палеопедологія	Палеопедология	П15
Palaeozoogeography	Палеозоогеографія	Палеозоогеография	П9
Palstave	Пальштаб	Пальштаб	П18
Palynology	Палінологія	Палинология	П16
Pan, frying-pan	Сковорода	Сковорода	C44
Passionarity	Пасіонарність	Пассионарность	П21
Pattern	Паттерн	Паттерн	П22
Pear-shaped vessels	Грушоподібні посудини	Грушевидные сосуды	Г54
Pearl decoration	Перлинний орнамент	Жемчужный орнамент	П31
Pebble tools	Гальковi знаряддя	Галечные орудия	Г3
Pectus (Pectoral)	Пектораль	Пектораль	П23
Pendant	Підвіска	Подвеска	П38
Perederieva Mogyla	Передерієва Могила	Передериева Могила	П28
Perep'jatykha	Перепʼятиха	Перепятиха	П27
Period	Період	Период	П30
Peristalith	Перисталіт	Перисталит	П29
Peruu	Перуу	Перуу	П32
Peula	Курант	Курант	K129
Petrenu'kiy type	Петренський тип	Петренский тип	П33
Petroglyph	Петрогліф	Петроглиф	П34
Phalera	Фалар	Фалар	Ф1
Phials	Фіала	Фиала	Ф8

Phosphate analysis	Фосфатний аналіз	Фосфатный анализ	
Pictography	Піктографія	Пиктография	Ф11
Pidgirtsi	Підгірці	Подгорцы	П52
Pidgorjany	Підгоряни	Подгоряны	П39
Pidkarpats'ka cul.	Підкарпатська к-ра	Подкарпатская к-ра	П40
Pidtok	Підток	Подток	П42
Pin	Шпилька	Шпилька (булавка)	П46
Pintadera	Пінтадера	Пинтадера	Ш13
Pise	Глинобитний	Глинобитный	П56
Pisochnyi Rov	Пісочний Ров	Песочный Ров	Г18
Pit	Яма	Яма	П58
Pit-comb ware cul. in Ukraine	Ямково-гребінцевої кераміки к-ра в Україні	Ямочно-гребенчатой керамики к-ра в Украине	Я1
Pit-combware c.-h.c.	Ямково-гребінцевої кераміки к.-і.о.	Ямочно-гребенчатой керамики к.-и.о.	Я4
Pithos	Піфос	Пифос	
Pivikha	Піївка	Пиивка	П59
Pleistocene	Плейстоцен	Плейстоцен	П37
Pleistocene epidemics	Плейстоценові епідемії	Плейстоценовые эпидемии	П72
Plough	Плуг	Плуг	П73
Pochapa'ka group	Почапська група	Почапская группа	П79
Point	Вістря	Острие	П105
Point	Гостроконечник	Остроконечник	В32
Polgara'ka cul.	Полгарська к-ра	Полгарская к-ра	Г38
Polisher, smoother	Лощило	Лощило	П80
Pollen analysis	Спорово-пилковий аналіз	Спорово-пыльцевой анализ	Л22
Polychromous pottery	Поліхромний посуд	Полихромная посуда	С62
Polythethism	Політетизм	Политетизм	П84
Polyvaniv Iar	Поливанів Яр	Поливанов Яр	П83
Portage	Пороги	Пороги	П81
Post hole	Стовпові ями	Столбовые ямы	П88
Potter's wheel	Гончарний круг	Гончарный круг	С75
Pottery	Гончарство	Гончарство	Г24
Prehistoric	Доісторичний період	Доисторический период	Г25
Presythian period	Передскіфський період	Предскифский период	Д16
Preservation	Консервація	Консервация	П108
Pressure flaking	Відтиснена ретуш	Отжимная ретушь	К94
Primary burial	Поховання основне	Погребение основное	В34
Production	Виробництво	Производство	П95
Prolom 2	Пролом 2	Пролом 2	В18
Promontory fort	Мисове гор.	Мысовое гор.	П115
Proto-cities of Tripyl'ska cul.	Протоміста трипільської к-ри	Протогорода трипольской к-ры	М37
Pryhor 13	Прибор 13	Прибор 13	П116
Puncture	Прокол	Прокол	П109
Pushkari	Пушкарі	Пушкари	П114
Pustyka	Пустинка	Пустынка	П123
Pyxis	Піксида	Пиксида	П122
Quadr	Квадр	Квадр	П54
Quartz	Кварц	Кварц	К24
Quartzite	Кварцит	Кварцит	К26
Raclet, side-scraper	Скребло	Скребло	К27
Radial layout	Планування радіальне	Планировка радиальная	С47
Radiocarbon method	Радіовуглецевий метод	Радиоуглеродный метод	П65
Raised border	Пружки	Рубцы	Р1
Reconstruction of face	Реконструкція обличчя	Реконструкция лица	П118
Reconstruction of landscape	Реконструкція ландшафтів	Реконструкция ландшафтов	Р5
Redeposition	Перекладання	Переотложение	Р4
Refuging	Рефуґіум	Рефугиум	П25
Relations of production	Відносини виробничі	Отношения производственные	Р9
Rey'lakovyna Mogyla	Рей'лакувата Могила	Рейлаковая Могила	В20
Rezier'ka cul.	Резієнська к-ра	Резиенская к-ра	Р7
Retouch	Ретуш	Ретушь	Р6
			Р8

Rhyton	Ритон	Ритон	
River bed	Річище	Русло	Р11
River terraces	Річкові тераси	Речные террасы	Р13
Rivet	Заклепка	Заклепка	Р14
Rock	Породи гірські	Породы горные	Ш
Rock shelter	Навіс скельний	Навес скальный	П89
Rock-cut tomb	Скельна гробниця	Скальная гробница	Н1
Rogalets'ko-Peredil'ska group	Рогалицько-Передільська група	Рогалинско-Передельская группа	С32
Rotten stone, grunz	Дресва	Дресва	Р16
Royal Bar.	Царські кург.	Царские кург.	Д31
Rozdol'ne	Роздольне	Раздольное	Ц1
Rozkopana Mogyla	Розкопана Могила	Раскопана Могила	Р17
Ryzhanivka	Рижанівка	Рыжановка	Р18
			Р10
Sabatyniva'ka cul.	Сабатинівська к-ра	Сабатиновская к-ра	С1
Sacrificial grounds	Майданчики жертовні	Площадки жертвенные	М4
Sacrificial grounds	Площадки жертовні	Площадки жертвенные	П77
Sadile horse	Верховий кінь	Верховой конь	В12
Sagaris	Сагаріс	Сагарис	С3
Sand	Пісок	Песок	П57
Sarcophagus	Саркофаг	Саркофаг	С4
Sarmatian cul.	Сарматська к-ра	Сарматская к-ра	С6
Sarmatians	Сармати	Сарматы	С5
Sauromatians	Савромати	Савроматы	С2
Scarab	Скарабей	Скарабей	С29
Scepter or Sceptre	Скіпетр	Скипетр	С34
Scythian	Скіфи	Скифы	С35
Scythian cul.	Скіфська к-ра	Скифская к-ра	С37
Scythian Naples	Неаполь Скіфський	Неаполь Скифский	Н10
Scythian Naples mausoleum	Неаполь Скіфський мавзолей	Неаполь Скифский мавзолей	Н12
Scythian Naples necropolis	Неаполь Скіфський некрополь	Неаполь Скифский некрополь	Н11
Scythian clay	Скіфські глини	Скифские глины	С40
Scythian triad	Скіфська тріада	Скифская триада	С38
Scythian world	Скіфський світ	Скифский мир	С39
Scythics	Скіфики	Скифики	С36
Seal	Печатка	Печать	П35
Secondary burial	Поховання вторинне	Погребение вторичное	П94
Secondary burial	Вторинне поховання	Вторичное погребение	В45
Secondary retouch	Вторинна ретуш	Вторичная ретушь	В44
Sector method	Секторний метод	Секторный метод	С11
Sedimentaion	Седиментація	Седиментация	С10
Sea-weed, grass-wrack	Камка	Камка	К7
Semenivka	Семенівка	Семеновка	С13
Semi-pit dwelling, semi-dug-out	Напівземлянка	Полуземлянка	Н6
Semi-precious stones	Виробне каміння	Поделочные камни	В17
Septal slab	Септальна плита	Септальная плита	С14
Sequence dating	Послідовне датування	Последовательная датировка	П91
Serein'octogiva'ka c.-h.c.	Середньостогівська к.-і.о.	Среднестоговская к.-и.о.	С22
Seredniy Stig	Середній Стіг	Средний Стог	С15
Seriation	Серіація	Сериация	С23
Series	Серія	Серия	С24
Settled life	Осілость	Оседлость	О16
Settlement	Поселення	Поселение	П90
Settlement	Селище	Селище	С12
Settlement layout	Планування поселення	Планировка поселения	П64
Shaft grave	Шахтова могила	Шахтовая могила	Ш3
Shaft-and-chamber tomb	Шахтокамерна могила	Шахтокамерная могила	Ш4
Shaitan-Koba	Шайтан-Коба	Шайтан-Коба	Ш1
Shan-Koba	Шан-Коба	Шан-Коба	Ш2
Shidnopolisa'ka cul.	Східнополіська к-ра	Восточнополесская к-ра	С90
Shidnotshyneta'ka cul.	Східнотшинецька к-ра	Восточнотшинецкая к-ра	С92
Shield	Щит	Щит	Щ1

Shlifoval'nia	Шліфувальня (шлифовальня)	Шлифовальня	Ш9
Shumeiko	Шумейко	Шумейко	Ш14
Shyroka Mogyla	Широка Могила	Широкая Могила	Ш6
Shyroke	Широке	Широкое	Ш7
Sickle	Серп	Серп	С25
Silt ring	Кільце мулисте	Кольцо илистое	К47
Silver	Срібло	Серебро	С64
Site	Стоянка	Стоянка	С77
Bitula	Ситула	Ситула	С38
Skelianx'ka cul.	Скелянська к-ра	Скелянская к-ра	С33
Skyuomorph	Скиморфний	Скиморфный	С31
Shidnotrypil'ska cul.	Східнотрипільська к-ра	Восточнотрипольская к-ра	С91
Slag	Шлак	Шлак	Ш8
Sling	Праща	Праща	П107
Slip	Ангоб	Ангоб	А14
Smithery	Кузниця	Кожа	К111
Sobachky	Собачки	Собачки	С49
Socket	Втулка	Втулка	В46
Socketed axe	Кельт	Кельт	К30
Sofiive'kiy type	Софіївський тип	Софиевский тип	С56
Soil erosion	Ерозія грунтів	Эрозия почв	Е13
Sokalova Mogyla	Соколова Могила	Соколова Могила	С53
Solar decoration	Сонячний орнамент	Солярный орнамент	С55
Solokha	Солоха	Солоха	С54
Sondage	Шурф	Шурф	Ш16
Sonde, probe, bore	Зонд	Зонд	З30
Sovutyna'ka hill.	Совутинське гор.	Совутинское гор.	С50
Spatula	Сплатула	Сплатула	С57
Spear	Спис	Копье	С59
Spectrographic analysis	Спектрографічний аналіз	Спектрографический анализ	С58
Spheroid	Сфероїд	Сфероид	С89
Spindle	Веретено	Веретено	В9
Spindle whorl	Прясло	Пряслице	П120
Spinning	Прядіння	Прядение	П119
Spiral	Спіраль	Спираль	С60
Square	Квадрат	Квадрат	К25
Stamp	Клейно	Клеймо	К72
Stamped decoration	Штемп	Штамп	Ш14
Stanlva'ka cul.	Станіївська к-ра	Становская к-ра	С65
Starosilla	Старосілля	Староселье	С66
Starsha Mogyla	Старша Могила	Старшая Могила	С67
Steatite	Стеатит	Стеатит	С69
Steppovy	Степовий	Степной	С71
Sterile layer	Стерильні шари	Стерильные слои	С72
Stogiva'ka group	Стогівська група	Стогожская группа	С76
Stone Age	Кам'яний вік	Каменный век	К10
Stone ring	Кам'яне кільце	Каменное кольцо	К9
Step-ridge	П'ятка	Пятка	П124
Stretched decoration	Продряпаний орнамент	Процарапанный орнамент	П113
Struggling layout	Планування розкидане	Планировка разбросанная	П66
Stratigraphic spit	Стратиграфічний зруб	Стратиграфический зруб	С78
Stratigraphy	Стратиграфія	Стратиграфия	С79
Street layout	Планування вуличне	Планировка уличная	П61
Stretivka	Стретівка	Стретивка	С80
Striking platform	Ударна площадка	Ударная площадка	У1
Stril'cha Skela	Стрільча Скеля	Стрижа Скала	С82
Strip method	Стрип-метод	Стрип-метод	С83
Stroked decoration	Нахильчастий орнамент	Наклончатый орнамент	Н3
Strumel'skiy type	Струмільський тип	Струмильский тип	С85
Style of painting	Стилі розпису	Стили росписи	С74
Stshyzhova'ka cul.	Стижівська к-ра	Стижировская к-ра	С72
Subsoil	Суборіля	Суборона	С88
Substratum	Субстрат	Субстрат	С87
Subtype	Підтип	Подтип	П45
Surface treatment of vessels	Обробка поверхні посуду	Обработка поверхности посуда	О2

Sura'ka cul.	Сурська к-ра	Сурская к-ра	С88
Svidera'ka cul.	Свідерська к-ра	Свидерская к-ра	С9
Swastika	Свастика	Свастика	С7
Sword	Меч	Меч	М32
Synanthropus	Синантроп	Синантроп	С26
Syuren' 1	Сюрень 1	Сюрень 1	С94
Talacian technocomplex	Таяцький технокомплекс	Таяцкий технокомплекс	Т7
Tamga	Тамга	Тамга	Т4
Tang	Черешок	Черешок	Ч3
Tatsenky	Тацінки	Тацинки	Т6
Tattoo, tattooing	Татуїровка	Татуировка	Т5
Taurians	Таври	Тавры	Т1
Taxan	Таксон	Таксон	Т2
Technocomplex	Технокомплекс	Технокомплекс	Т16
Technology	Технологія	Технология	Т17
Temir-Gora	Темір-Гора	Темир-Гора	Т9
Term	Термін	Термин	Т12
Terracotta	Теракота	Терракота	Т11
Terret	Терret	Терret	Т14
Textiles	Тканина	Ткань	Т22
Thalweg	Тальвег	Тальвег	Т3
Theory of method of mitochondrial DNA	Теорія методу мітохондріальних ДНК	Теория метода митохондриальных ДНК	Т10
Thermoluminiscence method	Термолюмінісцентний метод	Термолюминисцентный метод	Т19
Thing	Річ	Вещь	Р12
Tholos	Толос	Толос	Т25
Tillage, cultivation, agriculture	Землеробство	Земледелие	З15
Timber lacing	Рублена з колод основа	Бревенчатая основа	Р22
Tin	Олово	Олово	О11
Tip, point	Наконечник	Наконечник	Н4
Tochky	Точки	Точки	Т25
Tomashiva'ka group	Томашівська група	Томашевская группа	Т26
Tomb	Гробниця	Гробница	Г52
Toothed Mousterian	Мустьє зубчасте	Мустье зубчатое	М73
Tovsta Mogyla	Товста Могила	Толстая Могила	Т24
Tracology method	Трасологічний метод	Трасологический метод	Т32
Traces	Сліди	Следы	С45
Tradition	Традиція	Традиция	Т29
Trakhtemyriva'ke hill.	Трахтемирівське гор.	Трахтемировское гор.	Т33
Trenchet	Траншея	Траншея	Т30
Trench	Траншея	Траншея	Т31
Trepanning	Трепанація	Трепанация	Т34
Tribe	Плем'я	Племя	П74
Trojeniva'kiy type	Троянівський тип	Троянковский тип	Т37
Trypil'ska cul.	Трипільська к-ра	Трипольская к-ра	Т35
Tryskelii	Трискелії	Трискелии	Т36
Turf	Вальок	Валек	В3
Tymchenky	Тимченки	Тимченки	Т19
Type	Тип	Тип	Т20
Typical Mousterian, technocomplex	Мустьє типове, технокомплекс	Мустье типичное, технокомплекс	М74
Underwater archaeology	Гідроархеологія	Гидроархеология	Г9
Upper Dnieper cul.	Верхньодніпровська к-ра	Верхнеднепровская к-ра	В10
Upper palaeolithic	Верхній палеоліт	Верхний палеолит	В11
Ura	Урна	Урна	У2
Ustiva'kiy type	Устівський тип	Устивский тип	У4
Ustove	Устово	Устово	У5
Ushebti	Ушебті	Ушебти	У7
Usvo Ozero	Усвяо Озеро	Усвяо Озеро	У6
Val'trap	Вальтрап	Вальтрап	В4
Valdai freezing	Валдайське зледеніння	Валдайское оледенение	В2

Varna cul.	Варна к-ра	Варна к-ра	
Vasyliva'kiy cem. 3	Василівський 3 мог.	Васильевский 3 мог.	B5
Vault	Склепіння	Свод	B6
Vil'njanskiy cem.	Вільнянський мог.	Вильнянский мог.	C42
Villanova cul.	Віллянова к-ра	Виллянова к-ра	B30
Vir'ovkynska group	Вірьовкинська група	Верешкинская группа	B29
Voeitashivka	Войцехівка	Войцеховка	B31
Volodymyriva'kiy type	Володимирівський тип	Владимирский тип	B37
Volosk'ke sett.	Волоське поселення	Волошское поселение	B39
Volos'kiy cem.	Волоський мог.	Волошский мог.	B40
Volumetric-symbol system	Об'ємно-знакова система	Объемно-знаковая система	B41
Volyns'ka megalithic cul.	Волинська мегалітична к-ра	Волынская мегалитическая к-ра	O1 B38
Voronovka 2	Вороновка 2	Вороновка 2	
Vovkivets'ki bar.	Вовківецькі кург.	Волковецкие кург.	B42
Vovnyz'kiy cem. 2	Вовнизький 2 мог.	Вовнигский 2 мог.	B34
Vykhvatinskiy type	Вихватинський тип	Выхватинский тип	B35
Vysoka Mogyla	Висока Могила	Высокая Могила	B21
Vysots'ka culture	Висоцька к-ра	Высоцкая к-ра	B19 B20
Waffle ornament	Вафельний орнамент	Вафельный орнамент	
Wattle	Плетінь (тин)	Плетень	B7
Wheel	Колесо	Колесо	П75
Whetstone	Точильний брусок	Точильный брусок	K78
Whip	Нагайка	Нагайка	T27 H2
Yuhniva'ka cul.	Юхнівська к-ра	Юхновская к-ра	Ю1
Zalevkyna'kiy hoard	Залевкинський скарб	Залевкинский клад	З5
Zarubinetska cul.	Зарубинецька к-ра	Зарубинецкая к-ра	З9
Zavadivka	Завадівка	Завадовка	З1
Zhabotyn	Жаботин	Жаботин	Ж1
Zhurova'ki bar.	Журовські кург.	Журовские кург.	Ж6
Zhvaneta'	Жванець (ур.Шовб)	Жванец (ур. Шовб)	Ж2
Zhvaneta'kiy type	Жванецький тип	Жванецкий тип	Ж3
Zlyvky	Зливки	Зливки	З19
Zol'ne	Зольне	Зольное	З28
Zolochiv	Золочів	Золочив	З27
Zolota Balka (set. & cem.)	Золота Балка (пос. і мог.)	Золотая Балка (пос. и мог.)	З24
Zolotyty Kurgan	Золотий Курган	Золотой Курган	З25
Zoomorphical	Зооморфний	Зооморфный	З31
Zoomarphous plastic of Trypillia	Пластика зооморфна Трипілля	Пластика зооморфная Триполья	П69
Zrubna cul.	Зрубна к-ра	Срубная к-ра	З32
Zymovnyktiva'ka cul.	Зимовниківська к-ра	Зимовниковская к-ра	З18

4
АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ

А

Азово-дніпровська — А4, Б32, В35, В31, В35; Д5, Д13, Д18, Д19; К8, К15, К29, К39, К108; Л15; М7, М33; Р17; С13, С16, С33, С49, С76, С82, С88

Аккерманська — А6

Аятівська — А15; Б32; К114; М35

Б

Багатопружкової керам. Б1, Б23, Б36; Д12, Д18; З19; І3; К20, О8; П112; С1, С21

Баденська — Б2; Н30; П80; О17

Бахмутський тип — Б8; Д18

Білогрудівська — Б12, Б18, Б31; В20; Г27, З20; В20; С86; Ч9

Білозерська — Б13, Б4; Г27; З1; К49; К111; С1, С71; Ш7; Ш6; Ф9

Бессарабський варіант трипільської к-ри — Б17; Г55, К20

Бондарихинська — Б18, Б39; Г35; Л5; Т19; Ю1

Борисівський тип — Б22; М33

Боян — Б24, Б10; Г55; П6, 8; Р2; Т35

Бринзенська культура — Б27; Т7

Бринзенський тип — Б28; В21, Г26; Ж2; К100; Л18, Л26; П33; С56; Т35, Т36

Буго-дністровська — Б32; А4; К36; Л20, Р21; С84, С85, С88

В

Варна — В5

Верхньодніпровська — В10; Д7, Д13; С90

Висоцька — В20, З27

Вихватинський тип — В21, В28, І26; Г33; С56; У4

Віллянова — В29

Вірьовкинська група — В31; Г35; Л5, З19; М7, О8

Волинська мегалітична — В38

Володимирівський тип — В39; С91

Г

Гава-Гелігради — Г1; К43; М1; Н24; О17; С85

Гальштатська — Г5; В20; Г1, Г4; К43; Р22; Ф9

Гірсько-кримська — Г12; К108; М71; Ф3; Ш2

Гордошештський тип — Г26; Б28; В21; Г33; М39; В21

Городський (городсько-касперівський тип) — Г33; В31; Т35, Т36

Городсько-здовбицька — Г34; С92; Ш11

Гребенівська — Г43; В32; М35

Гумельниця — Г55; В17, В24; В5; Н20; П68; Р2; С33; Ч4

Д

Давньоямна — Д1; В1, В36; В21; Д6, Д12, З8; К7, К20, К29; М28, М39, М63; Н20; Н30; Р5; С20, С22, С33, С70, С76, С82; Т35; У4

Дереївська — Д6; Г35; Д5, З19; К29; М63; С22, С76

Деснянська — Д7; В10; Я4, Я5

Дніпро-азовська катакомбна — Д12, Д18; І3; К20

Дніпро-донецька культурно-історична область — Д13; А4; Б35; В10, В30, В31; Г35; Г49; К14, К39, К62; Л15, Л20, Л26; М44, О8; Р2; С49; С56, С85, С88, С90; Т35; Я5, Я7

Дністровська — Д14; О15; Р2

Донецька катакомбна — Б8; Д18, Д12; К20; С21

Донецька мезо-неолітична — Д19, Д13; В8; В31; Б18; К39; Л15; Н19; С33; Я7

Ж

Жванецький тип — Ж3

З

Зарубинецька — З9

Зимівниківська — З18

Зрубна — З32; А25; Б1, Б13, Б23, В31; В15; Г35; К49; Л5; П103, П112; Р17; С1, С70; У6

Ізвівська — І1

Інгульська — І3; Д12; К20; П112

К

Кам'яномогилівська — К11; Ф7

Канівська група — К14, К82

Катакомбна — К20; В1, Б4, Б36; В13, В15, В16; Д3, Д12, Д18; І3; М13; П103, П112; С70, С82; Т22

Квітянська — К29; Д6; М63; Н20; Р17; С22, С33, С49, С76

Кемі-обинська — К32; Н20; П112

Керет — К36; Б32

Київо-черкаська — К39; А4; Б32, Б35; В30,

Б81; Г35, Г49; Д5, Д13, Д19; К29, К39; Л16; О4, С49, С78, С85, С90, Я5
Кизил-кобинська — К40; П113; Т1
Кизикія — Керасунда — К43; Г4
Кімерійська — К48; А57; Б5, Б35; В21; Г1; Ж38; К28, К43, К49; М39; Н28, О10, О12; П33, П106, П113, П121
Колочинський тип — К82, К14, К82; Л26; Т38; Ч1
Кемеровська — К86; В1, Б20, І27; М1; Н24; Ш11
Кошилівецький тип — К101
Кримський неоліт — К107
Кудаївська — К112; Т6; Я7
Кукрекська — К113; А15; К108; М35; С88; Я7
Кукутені — К115; Т55; К14, К74, К116; П47; С16, С72; Т35
Кулястих амфор — К125, І26; Л18
Куштановицька — А2; К134; Л4

Л

Лагинська — Л4, Л3, Л33; Ф9
Лебедівська — Л5; Б18, Б31
Лендельська — Л7; П80; Т35
Лужицька — Л11
Лужська — Л12
Ленгуберська — Л16, Л14; Д18; Г51; К29; Я5
Лівобережного лесу — Л18; Б2; В38; Г26, Г33; К128; Л7; С56; Т34, Т36
Лінійно-стрічкової кераміки — Л20; Б24, Б32; Р21; П80; С54; Т35
Лужицька — Л23; В20
Лужанівський тип — Л24; В21; К12, К82; Л18, Л26; Т20; Ч1
Любельсько-волинська — Л30

М

Маріупольська к.і.е. — М6; А4; В32, В36; Г36; В31; Д5, З19; К15; М6; Н19; П77; Р6; С64, С88
Мар'янівська — М11, Б18; Я3
Мелітопольська — М34; Н13
Мінусинський технокомплекс — М46, З9; П115; С17, С6, Т6; Т7; Ч7
Маєнська — М52; Д14; М61, М74
Мальсанабутурська група — М63; К29; С22
Мангеруп — М66; Б1; К86; Н24; С1
Мустьєрська техніка, технокомплекс — К45, К97; М80, М74; С17; Ш1

Н

Нижньодністровська — Н19; А4; В32; В31; Д19; М6, М7; Р17; С22, С53, С88
Нижньонижнєвівський тип — Н20; К29, К32, К132; М39; Р6; С78
Нов — Н24; Г5, В29; М1
Новодмитрівський тип — Н26; С33
Найдовг — Ланцо — Н30; Б2

О

Оленевка — О17; Н30; С85

П

Петровський тип — П23; В39
Підгорівський тип — П39
Підгорянська — П42; В1; Ш11
Пізня Трипілля — П47; Б2; С20; Т35
Пізньоямнодонська — П48
Пізньосціфська — П49; А15; Б6; З24; Н10, Н11, Н12; П50, П51, П52
Пізньосціфська к-ра в Криму — П50; Н10, Н11, Н12
Пізньосціфська к-ра в Нижньому Подунав'ї — П51
Пізньосціфська к-ра на Дніпрі — П52
Полгарська — П80; Р21
Печенізька група — П105

Р

Рання Трипілля — Б10; Р2; Т35
Репінська — Р6; Д3, К29; Р17, О8
Рогачинсько-передільська група — Р16
Розписної (мальованої) кераміки — Р21; К86; Л20; П80; С91

С

Сабатинівська — С1; Б1, Б4, Б13; П24; Ф2; Ш13, Щ1
Сарматська — С6; Г41; Д8; З12; К21, К23, К98; Н27; П88, П121, С15, С53, С70; Т4, Т22, Т37; Ф1, Ф9; Ч11, Ш12; Щ1
Сидерська — С9; Л24; П109
Середньодніпровська — С19, С92; Ш11; Д7
Середньодніпровська культурно-історична спільність — С20; М23
Середньодонська — С21; Б1, Б8; Л18, Л19; К20, К39; Л15; С88
Середньостогівська — С22; А4; Б4, Б12; В31, В39; Г35; Д3; Д5, Д9, Д19; К8, К29, К39; М33, М44, М63; Н19, Н20, Н25; О4, О8; Р6; С18, С20, С33, С76, С88; Т26, Т35; Я5
Сколівська — С33; К29; М6; Н20, Н25, Р17; С13, С22, С76, С82
Скіфська — С37; А2, А5, А6, А7, А8, А9, А12; Б7, Б9, Б11, Б14, Б18, Б36; В3, В9, В12, В15, В20, В24; Г11, Г15, Г30, Г46, Г47; Д8, Д10, Д23; С10; Ж1, Ж6, З5, З6, З7, З12, З25; К12, К19, К21, К23, К44, К47, К49, К50, К75, К85, К98, К101, К102, К111, К117, К132, К133; Л13, Л23, Л24, Л31; М5, М14, М26, М27, М28, М32, М38, М68, М69; Н5, Н21, Н26, О5, О7, О9, О10, П20, П23, П26, П59, П106, П121; Р7, Р10, Р18, Р22; С3, С28, С35, С36, С38, С39, С50, С70, С80, С81; Т9, Т22, Т24, Т27, Т35; Ф1, Ф9; Х5; Ц1; Ч2, Ч10; Ш12, Ш15; Щ1
Софієвський тип — С56; В21; Г39; Л26, П47, П112; С82; Т35
Стжижівська — С73; Ш11
Стогівська — С76; К29; Н2, О4; С22, С33, С49, С82
Струмільський тип — С85
Сурська — С88; А4; Б32; В31; Г35; Д19; К8, К108; Н19, О8, Р17; С13, С33, С49, С82
Східноволинська — С90; Д13; К39
Східнотрипільська — С91; В22; В39
Східнечешинська — С92; Б1; В37; Г28; К86; Л5; П122; С20

Т

Тавдинський технокомплекс — Т7; С17
Тшинецька група (тип) — Т20; К14; М2; С78
Трипільська — Т35; А4; Б2, Б6, Б10, Б15, Б17, Б22, Б28, Б32; В5, В21, В39; Г26, Г31, Г33, Г44, Г54, Г55; Д6; Ж3, К12, К15, К16, К29, К39, К74, К81, К82, К101, К103, К115, К116, К128; Л7, Л18, Л20, Л25; М2, М20, М30, М33, М39, М44, М56, М63; Н5, Н20; О1, О4; П24, П33, П47, П56, П69, П70, П80, П81, П84, П112, П116; Р2; С16, С33, С56, С73, С76, С91; Т26; Т28, Т35, Т36; У4, У5; Ч1; Я5
Трипільський тип — Т37; Г33; Л26; С56

У

Устіївський тип — У4; Б28, Б31; В21; Г33; М20; П47, П112; С56; Т35; У5

Ч

Чапельський тип — Ч1
Черкаська I і II — Ч4; Г65; У4

Черняхівська — Ч5; В4; Г34, Г39, Г45; П59; Ф9
Чернівецька — Ч9; В12, Б18; В20, В29; П113; С86

Ш

Шнурової кераміки — Ш11; Г33, Г34; К128; І3; П42; С20, С74, С90, С92; Т35

Ю

Юхнівська — Ю1; Б33; Л5; Р22

Я

Ямково-гребінцевої кераміки — Я4; Г61; Л6, Л7; П; К29; Л15; М11; Р6; Я5
Ямково-гребінцевої кераміки в Україні — Я5, Я4
Яніславицька — Я7; К113

5
ПЕРЕЛІК ТЕРМІНІВ ТА НАЗВ КУЛЬТУР, ЯКІ МАЮТЬ КОНТЕКСНЕ ВИЗНАЧЕННЯ

Абсолютне датування — Д3
Австралопітек — Г21
Авари — П121
Агат — К6
Агафірс — А2
Адріатична (південно-східна) група гальштатської к-ри — Г5
Азіяк — А31
Айзій — П51
Ахкайська локальна к-ра — М46, П115, П121, Ч7
Акрополь — А16, З24, П52, Т33
Актиноліт — Н17
Алани — К21, С5
Албани — К21
Аллерод — В11
Алтайський звіриний стиль — З12
Альмандин — Г41
Амали — Г39
Амазономахія — А12
Амфороподібна посудина — Б2
Амфора — Д1
Анн'їнська к-ра — З12, О10
Анатолійська мова — І5
Анденит — Б2
Анкон — В14
Антонівська к-ра — М46
Антропогенезу теорія — А18
Антропологічна археологія — А18
Антропологічні визначники — А18
Антропометрія — Е2
Арси — С5, С6
Арадгін — А28
Арбалетні фібули — П52
Арамбурська к-ра — П, Л24
Арагтофан — С35
Ачей — О5, С35
Аумаїз — М69
Афонин стиль — К21
Афіна — К70, М26
Афіни — С64
Ахілл — А12, Г30
Ахеус — К49
Ачинбурська к-ра — С9
Арієвий Приазовський — П0
Архаїчний період — Б18
Арх. джерела — А30
Арх. етнографічний метод — А31
Арх.-х'їзди — А35
Арх. пізнання — А30
Асархаддон — А38
Астіном — К72
Астроевсталія — Е2
Атакська фаза дністровської к-ри — Д14
Атлантичний період, клімат — Б16, Г26, М24
Атлантроши — А29
Аттичний тип — Ш12
Ахеменіди — Б11, Р11
Ахур — Мазда — В11
Ашель — А31, К98
Ашшурбаніпал — А38, Н28
Ашшуррісуа — А38

Бабинська к-ра — Б1
Балахнинська к-ра — Я4
Балкано-Карпатська металургійна провінція (БКМП) — П112, Т36
Балти — Б33, Ю1
Бальзамування — М69
Бармиця — Ш12
Безкерамічна фаза — Б32
Белегіш II — К43
Беллерофонт — А12
Белушеліб — А36
Бектоніти — Г17
Берегівський етап — П80
Берма — Г14
Бирсешті — Феріджеле (тип пам'яток) — А2
Битва при Каррах — К21
Битва біля Телемона — К31
Біконічні посудини — А4, Д7
Біметалевий кинджал — Ш6
Бірюзово-золотий стиль — С6
Віфак — З20
Бйоллінг — В11
Білівська к-ра — Я4
Бляхмерфельдський етап — С5
Бодрогкерестурська к-ра, етап — Л7, Л15, П80
Бойовий сокир к-ра — Ш11
Бокова лопать — А5
Боспор — К21
Болінтіну (фаза) — Б24
Бореальний клімат — Г20, М24
Бреди (тип) — К112
Бузький варіант леса — Л8
Буккаліди — В8
Булгари — П121
Бурий лимонит — З7
Бучерель — А5

Бутомська к-ра — П, С9

Валета к-ра — Б24
Вана — А16
Вікарсуг (група) — А2
Вальбарська к-ра — Г39
Вербовецьке — Костянець (тип) — Л7
Вертикальний ткацький станок — Т23
Вершій Гарп — С64
Верхньодністровська локальна група — П42
Верхньотисський металургійний центр — С65
Виробництво — Е6
Виробничі сили — В17, Е6
Відбитки — С48
Відгінно-пасовищне скотарство — С46
Відмітки — С48
Відносини власності — В26
Відносини економічного обміну — В26
Відносини організаційно-трудові — В26
Відносини по розподілу предметів споживання — В26
Відносини техніко-виробничі — В26
Відра (фаза) — Б24
Відносне датування — Д3
Відпуск — З7
Вілк — К78
Вільча к-ра — Б24, Г55, Л7, М30
Вірмени — К21
Вісло-німанська к-ра — Ш11
Вістря до стріли — С81
Вісь фібули — Ф9
Вітенберг к-ра — С65
Власник предметів скарб — С30
Волго-окський варіант іванівської к-ри — П
Вовкарня — Ж6
Воскляньська група — Б14
Воронезько-донська к-ра — М6, Н19
Ветхий скарб — С30
Вудила — Г19
Вуханасевсталія — Е2
Вучедол к-ра — Б2
Вюрм — В2

Гава — Г1
Галерія арка — К21, Ш12
Галати — К31, Ш12
Галли — К31
Гальмова к-ра — А31
Гальська стіна — Р22
Гальштат А, В,С, D. — Г5
Гданськ (тип) — Ч11
Гелон — Б14, Б33
Гнома — З24, К6
Геоід — Е2
Геомагнітний план — М2
Геракл — А2, А12, З24
Гераклея — К72
Геродот — А2, А9, А12, Б14, Б33, Г8, Г10, П0, К2, К3, К49, Л31, М14, С2, С35, С64, Ю1, М69
Гесіод — А31, З7
Гети — А2
Гешар — Г26
Гідрія — Р18
Гільзьке к-ра — С20
Гіпаніс — А9
Гіпсокрет — С35
Гладиш — Г13
Гладушин — Г13
Глек — Г13
Гліптика — П35
Глеєвсталія — Е2
Головні прикраси — П111
Гомер — З7, К49
Гордіїна-Фолтешті к-ра — П47
Горизонтальний ткацький станок — Т23
Городецький етап к-ри — Г34
Господарські печери — П30
Гостродонна банка — Д7
Гостроребериий горщик — Б1
Г- подібні псалії — П121
Грабіжницький скарб — С30
Гравецьке вістря — Г40
Греко-вірмено-арійський мовний ареал — А28
Губська к-ра — М74
Гуни — П121, С5
Гунський чав — Ш12

Дани — А2, З20
Дарій 1 Гістасп — А2, В11, С35
Дводірчасті псалії — П121
Двопольна система землекористування — В15
Дикунство — А31
Диски — О4
Дископодібний нуклеус — Н29
Дискамен Хіоський — К6
Дерево - земляні укріплення — Р22
Деснянський (шісочноровський) варіант іванівської к-ри — П
Деформація тіла — П111
Деформовані залишки — С48
Делоський морський союз — С64
Джулешті (фаза) — Б24
Дзеркало "ольвійського типу" — Д8
Дзеркало сарматське — Д8
Діамантоїд — Г41
Діоніспоь — П51
Діодор Сіцілійський — К31
Дніпровський горизонт леса — Л8
Дніпровський локальний варіант — С22
Дніпровське зледеніння — Л29
Дніпро-прип'ятська к-ра — Я7
Дністровський варіант — Б32
Добраничівська к-ра — С20
Довгий кург. — Б29
Доміцілія — О18
Долгівська к-ра — Я4
Дольмени к-ра — К32
Домобудування — В11
Донецька група давньоямної к-ри — Д1
Дріас I, II, III — В11
Дрісінський етап — П80
Дугоподібні псалії — П121
Дудешті к-ра — Б24
Дунайська (центральна) група гальштатської к-ри — Г5

Евотропійний ряд — С23
Ектерс 100 (тип) — Ч11
Ексамшей — А9
Ельбо-одерська (південно-східна) група гальштатської к-ри — Г5

Енеолейтоцен — А17
Епігравітійський шлях розвитку — Р16
Епімадленський шлях розвитку — Р16
Епіпалеоліт — А31
Епісекома — П20
Ескіз — С35
Етнічна антропологія — А18
Етнонім — Е19
Етрурія — К31
Етрусько-італійські шоломи — Ш12
Ефес — А5
Ехнатон — Ф6

Європейська металургійна провінція (ЄМП) — Ш12
Єгипет — В36, К21, С36, Т23, М69
Єлісеївська к-ра — С20

Жаботинський етап — С36, Ч9
Жаровня — Д12
Жала — С20, М61
Житлові печери — П36
Жіночі статуетки — В8

Загальноєвропейського горизонту теорія — Ш11
Закалювання — З7
Заздрова смуга — К112
Захватка — Ч10
Західна група к-ри лійчастого посуду — Л18
Зачіска — П111
Зеленецький етап — Г34
Землеробство безлужне — З15
Землеробство орне — З15
Зіяк — П33
Зарта к-ра — Ш11
Золота мікроскульптура — О5
Зубчасті штампи — Т32

Іквефірс — С35
Іллірійці — Г5
Іллірійський тип — Ш12
Інеретинська к-ра — К11
Інбріджіг — Д17
Індоарійська гілка — А26
Індоіранські діалекти — А26
Індоєвропейці — З6
Ініціація — Т5
Інкрустація — П112
Іоруба — Г39
Іранська гілка — А26, К49
Ісідор — К6
Історико-археологічний метод датування — А23
Історично-порівняльний метод — А21
Історичне ландшафтознавство — Е7, Р4

Кабенійська локальна к-ра — М74, Ш1
Кабешон — Г41
Кайнозойська ера — А17
Калаф — Т34
Калібанарі — К21
Калій-аргоновий метод датування — Г7
Калініцька академічна — В2
Каннетія — П51
Каллісма — К49

Кам"яні коридори — У5
Кам"янсько-лиманцовський тип — Б1
Канельований гальштат — Г5
Каніт — П51
Каолінітові глини — Г17
Карбюризатор — З7
Каргопольська к-ра — Я4
Карнаські шоломи — Ш12
Картахена (руїни) — С64
Карфаген — С43
Касимча — Петрово — Синстунове — Р25
Касперівська група — Г26
Касситерит — О11
Кассік — М69
Київський варіант ямно-чаркаської к-ри — К39
Київський варіант східнотшинецької к-ри — С92
Китай — В15
Кіаксар — С35
Кік-кобинська к-ра — М46, Т7
Кікладські о-ви — С44
Кіммерійський Боспор — К49
Кіммерія — К49
Кінь аласного сідла — В12
Кістище — А13
Кладка трьохшарова — А16
Клектон — А31
Клинопис — Б11
Кліматоевстазія — Е3
Кносс — П76
Кобяковська к-ра — П113
Коджадермен — Гумельниця — Караново VI — Г55
Козирьок — Ш12
Козія — Сакарна — Солончени — Г5, К43
Колісний транспорт — К78
Коморницька к-ра традиція — К112, Я7
Коморницькі трикутники — Т6
Коньки — Т32
Коринфський тип — Ш12
Косенівський тип — Т26
Космічна гіпотеза — П10
Космічно-земна гіпотеза — П10
Костьонківсько-стрілецька локальна к-ра — М46
Костянтинівський локальний варіант — С22
Коцофені к-ра — О17
Кочова імперія — С5
Кочове скотарство — С46
Копт"яни к-ра — Н30
Кривоградильне рало — П76
Кримський варіант ямні-обинської к-ри — К32

Кримський енеоліт — К107
Крити к-ра — В32, К35
Кеерофіти — А23
Кубанський тип — Ш12
Кубоподібний нуклеус — Н29
Кушики — Г13
Кудлаївський тип — К112
Кульми гинині — С1
Культові печери — П36
К-ра похоронних урн — Г27
К-ра пофарбованих кісткиків — Д1
К-ра скорчених кісткиків — Д1

Культурархеологія — А30
Культурна провінція — А30
Культурне коло — А30
Культурне середовище — О18
Культурний ареал — А30
Кукадана к-ра — С9
Кудріт — М42
Курганна к-ра — К31
Курганна мерзлота — М69

Лаврійські руїни — С64
Лажаєвський етап — П80
Лазурит — М42
Ламіаярний — К216
Ламелуальний нуклеус — Н29
Лаціо — К21
Легування міді оловом — М30, О11
Лаєтільська к-ра — Л7
Лежанки — У6
Лепарнська скарб — С30
Лепоніт — З7
Лепні прикраси — П111
Лігніт — Г2
Ліда — Г2, С64
Лонтки — Т32
Лопатки по сухій поверхні — Л21
Лопатки по підсушеній поверхні — Л21
Лукрецій Кар — А31
Лучкові фібули — П52
Льєнівська к-ра — Д7, Я4

Маїй — С35
Малтен — А31
Майнорська к-ра — Н20
Майоліка — Ф6
Малахіт — М42
Малобудинський етап мар'янівської к-ри — М11
Маяцька к-ра — К20
Мерінда к-ра — Б24, М30
Мезолітичний етап донецької к-ри — Д19
Мезинська к-ра — Ш12
Мезрічська к-ра — С20
Мегіда — А12
Медуза Горгона — К117, М5, М26
Месопотамія — Б36, К71, П35, С36, Т23
Мечеїда — Д10
Мелаконіт — М42
Мети — З12
Мегелих (тип) — К35
"Мислитель" — Х2
Мистецтво (предмети) — В11
Мідяки — К21
Мінська к-ра — С20
Мінки — Б1, Б37
Мікроліцева техніка — Д19
Мікусинський звіриний стиль — З12
Мінійська к-ра — Л1
Мірра — М69
Мітридат Євпатор — П51
Мохи — З16
Мокі ярили А і В — І5
Мозкуларна арх. — Т10
Мало-панасинський інтергляціал — В11, П121

Молдавська фаза дністровської к-ри — Д14
Молодша журівська група — С36
Монтеспану печери — К34
Монтефортіно тип — Ш12
Морфологія людини — А18
Морозівська академічна — Г36
Мосул — В15
Мустьє — А31, К98
Мурах-кобинський етап гірськокримської к-ри — Г12

Намерпа — А5
Намерпа кутежоподібна — А5
Намерпа брусоподібна — А5
Намерпа зооморфна — А5
Намерпа овальна — А5
Наскрапіс — Ф6
Наголовок шолому — Ш12
Нагрудні прикраси — П111
Наклеп — З7
Наконечники мурах-кобинського типу — М69

Намистині застібки — С20
Напівкочове скотарство — С46
Наплічні прикраси — П111
Напочилачник — Ш12
Нашічники — Ш12
Неандертальці — А18, Г21
Небелівська група — С91, Т26, Ч1
Неврида — Н13
Неоантропи — В1
Неогеновий період — А17
Німанська к-ра — С9
Нижньодніпровська група давньоямної к-ри — Д1
Нижньодніпровський варіант к-ри багатопружкової кераміки — Б1
Нижньодонецька локальна група донецької катакомбної к-ри — Д18
Нижньодонський локальний варіант — С22
Нижньорейнських келехів к-ра — Ш11
Ніневія — Н28
Новочеркаський тип — К48, П121
Номадизм — А3
Норіки — Г5
Нориани — Н13
Нуклеуси для відщепів — Л6
Нуклеуси для вістрів — Л6
Нуклеуси для пластин — Л6

Оборонні печери — П36
Обсидіановий метод датування — Г7
Обух-молоток — С3
Одеська к-ра — Ш11
Одесс (Одессос) — П51
Одра-Вентери (група) — Г39
Окське зледеніння — Л29
Олександр Север — К21
Олександрія — С43
Оливцеподібний нуклеус — Н29
Ольвія — К3, С43
Онікс — К6
Опакало — С53
Оличчя — П20
Орізьки — А31
Орловська к-ра — М46

Ороній — К49
Остаївська фаза дністровської к-ри — Д14
Остаївсько-дніпровський локальний варіант — С22
Основні способи розміщення небіжчика — І4
Остаївка — З7
Остапівська академічна — А15, В2
Очеретинська к-ра — З16
Очікувачі середнього — Е6
Охарова арх. пам"ятки — А35, В35

Палеоантропологографія — П3
Палеоботаніка — В22
Палеолітичне мистецтво — Р16
Палеофітогеографія — П3
Палетка — К41
Пальмірська когорта — К31
Панкний — Г5
Парфени — К21
Пасть — Ф6
Передгаївська к-ра — Д18, К20
Передмість — А16, З24, П52
Передскіфський період — З6
Перепрятки — З9
Перелог — З15
Перекреслене датування — Д3
Перехрестя — А5
Перехрестя металоподібне — А5
Перехрестя вирівняне — А5
Перехрестя середнє — А5
Періпас — А31
Перигляціальна фауна — С17
Пастушенське скотарство — С46
Печерські к-ри — В24, Г55
Печерська фаза — В32
Південна група к-ри ліпчастого посуду — Л18
Південнобузька група давньоямної к-ри — Д1
Південнобузький варіант буго-дністровської к-ри — В32
Південногрецький тип — Ш12
Південнопонтійський варіант к-ри багатопружкової керам. — Б1
Південна група к-ри ліпчастого посуду — Л18
Південна група трипільської к-ри — Г20
Північнопричорноморсько-кавказька провінція — П5
Північно-причорноморський варіант кемі-обинської к-ри — К32
Підбійні могили — З25
Підсічно-вогнева система землекористування — З15
Підгрядкового типу ям"ятки — П39
Підгрядкового типу кримарки — П39
Підкерамічні схеми фібули — П55
Пізні кочівники — К100
Пізній голоцен — Г20
Пізній етап середньодніпровської к-ри — С19
Пізній етап середньої ямної к-ри — В20
Пізній мезоліт — М24
Пізній період мілоградської к-ри — М34
Пізньоранньозалізний стиль — С6
Пізньосарматський етап (к-ра) — С5, С6
Пізньоскіфська група — С36
Пізньочернянська — Ч9
Пізня бронза — В31
Пізня пора верхнього палеоліту — В11
Плане (тип) — Ш12
Пірос — Г41
Пісочноровський тип — П58
Пітекантроп — А29, Г21
Піхви — А5
Плавнева трансгресія — Е2
Площадка — М3
Повід — Г19
Подільська локальна група — П42
Полібій — К31
Поліп пох. урн к-ра — К31 , Л23
Поліхромний стиль — С6
Полтавинська к-ра — К20, С21
Поодиноких пох. к-ра — Ш11
Поховання майстрів — Д12
Пребореальний клімат — Г20, М24
Предлужицька к-ра — Л23
Предмет арх. знання — А34
Приазовсько-кримська група давньоямної к-ри — Д1
Приазовський варіант кемі - обинської к-ри — К32
Приазовський горизонт леса — Л8
Призматична техніка — В11
Призматичний нуклеус — Н29
Прикаспійська к-ра — М6, Н19
Прикраси рук, ніг, пальців — П111
Прип"ятський варіант східнотшинецької к-ри — С92
Природничонаукові методи — А33
Причорноморська к.-і.о. — А13
Причорноморський горизонт леса — Л8
Прокушиня — С3
Продуктивні сили — В26
Проколки — Т32
Промежитої керам. к-ра — Л18
Протоісторичний період — Д16
Протокельтська к-ра — К31
Протослов"яни — Н13
Прототій — С35
Прохорівський етап — С5
Пружина фібули — Ф9
Пружинні фібули — Ф9
Прямоградальне рало — П76
Псевдомікроріщева техніка — Д19
Публій Красс — К21
Пушкарівська к-ра — С20

Радіальна техніка розщеплення — М46
Рало — З15, П76
Рангіферний склад фауни — Л14
Ранні кочівники — К100
Ранній голоцен — Г20
Ранній залізний вік — З6
Ранній етап мар"яївської к-ри — М11
Ранній етап середньодніпровської к-ри — С19
Ранній мезоліт — М24
Ранній період мілоградської к-ри — М34
Ранній етап ямної к-ри — В20
Ранньосарматський етап — С5, С6
Рання бронза — В31
Рання пора верхнього палеоліту — В11
Ранньолатенська схема — Ф9
Ранньочернянська — Ч9
Регулярна система плекування — П53

Рейнсько-ронська (західна) група гальштатської к-ри — Г5
Рета — Г5
Рівнинський локальний варіант — С92
Рівнолобі посудини — Д13
Робочий горизонт — Ч10
Рог — В1
Рогачинсько-парнихівська к-ра — Р16
Радос — К72
Розмиватель ременів — Т32
Розмах каміння — В11
Розчленовані кістяки — П94
Рокгаланн — К21, С5, С6
Рудні Гори — С64
Рукаті урни — Г5
Рунніт — Б37
Рухні жорна — З16

Саба к-ра — В5
Сарматська фаза — Б32
Сармато-сарматський звіриний стиль — З12
Сарматський етап — С5
Саксонсько-тюрінгська к-ра — Ш11
Саські племена — М14
Салтово-маяцька к-ра — К42
Самкуна к-ра — Г55, Ч1
Самарська к-ра — М6
Самчинська фаза — Б32, К39
Сергин II — А38, Н28
Сарлак — П51
Сармати — С5
Сарматський період — З6
Свердління (техніка) — В11
Сілурські наконечники — П109, С9
Сигнерне колесо — Ф1
Седиментоевсталія — Е2
Середньовіковий стиль — С6
Середземноморська зона розвитку пізнього палеоліту — А13
Середній голоцен — Г20
Середній етап середньодніпровської к-ри — С19
Середній період мілоградської к-ри — М34
Середня бронза — В31
Середня пора верхнього палеоліту — В11
Середньодніпровський варіант к-ри багатопружкової керам. — Б1
Середньодніпровська група давньоямної к-ри — Д1
Середньодонська к-ра — Л14, Л15
Середньоєвропейський латен — Л4
Середньолатенська схема — Ф9
Середньосарматський етап (к-ра) — С5, С6
Скіфи — Б37, Ч11
Сірки — К21, С2, С5, С6
Скіпетрен — А29
Скіпка — К72
Скіталь-де-Мурен — Ч5
Система трьох віків — А31
Свердловськенська локальна група донецької катакомбної к-ри — Д18
Скалярій — А38
Скарифікація — Т5
Скибинська фаза — Б32
Сколт — Н12
Сафо-сибірська культурна єдність — С70
Скіфський звіриний стиль — З12
Скіфський період — З6
Скіфський наборний шолом — Ш12
Скобель — В14
Скопасіс — С35
Скребок — С47
Скривені кільця — П58
Слов"яни — Н13
Слов"янська спільність — С92
Слов"яно-балто-германський ареал — А26
Соколецька фаза — Б32
Солютре — А31
Сосницький варіант східнотшинецької к-ри — Л5, М34, С92
Софокл — С35
Споживання — Е6
Спорово-пилковий метод — Г10
Старобільська мустьєрська к-ра — С86
Старосільська локальна к-ра — М46
Старша журівська група — С36
Статуетки усатівського типу — У4
Стела — М28
Стефан Візантійський — К49
Стрижнеподібні пелеці — П121
Стиновська к-ра — Б27, Т7
Стоянки черепашкових куп — Г12
Стробон — К49, С35
Стратиграфічний метод відносного датування — Д3
Студенон (тип) — І1
Субарктичний період, клімат — Б16
Субатлантичний період, клімат — Б16, Г20
Суббореальний період,клімат — Б16, Г20
Субмікенська фібула — Б13, Ф9
Суворівська група — Н25
Сульський горизонт леса — Л8
Сурсько-дніпровська локальна група — С88
Сусловський етап — С5
Сучасний клімат — Г20
Східна група к-ри ліпчастого посуду — Л18
Східний варіант к-ри багатопружкової керам. — Б1
Східноіранська мовна група — С2
Східнокельтські шоломи — Ш12

Таврика, Таврида — Т1
Тамаіс — С5
Танус — П51
Тардекуаз — А31
Тасмолинська к-ра — І10
Тацевки (тип) — К112
Таштикська к-ра — Л31, М13
Тезей — А12
Тектоевсталія — Е2
Тель-Амарна — Ф6
Телль — Г55
Телурічна гіпотеза — П10
Темдек — А5
Термоліт — Н17
Тессинські шоломи — Ш12
Тетрадрахма — Л4
Техніка лиття — М30
Техніка паралельного лиття — М74
Тип к-ри — А30
Тилігульський горизонт леса — Л8

Типологічний метод відносного датування — Д9
Тисаполгарська к-ра — Б28, П80, Т37
Тігнатовкегар — Н28
Тірас — А9
Токсаніс — С35
Томи — П51
Торгіцця скарб — С28
Торинтина — А12
Торкаєс — Г47
Точок — М9
Транспортний кукан — А27
Трасологічне визначення — Б10
Трояна колона — К21, Ш12
Трикель — Г19
Третинний період — Б37
Трилка — Д6; Т19
Трикутники кіеленицького типу — Я7
Трипетельчаті пеклі — П121
Трипільська система землекористування — В15
Трипільсько-Кукутенська спільність — Т35
Троя 1 — Ч1
Трьохшарова кладка — А16
Тунжа — Ж1, Т32
Тшинецька к-ра — Л22, С93, Ш13
Тюмінський горизонт леса — Л8
Тятина фібули — Ф9

Уварозіт — Г41
Удайський горизонт леса — Л8
Уваттська к-ра — Ш11
Ур — В15
Уруруу — К49
Усти мача — А5

Фабрикант — К72
Фаза — А30
Фалькета — К21
Фарсай — Т4
Фалос — К72
Фат'янівська к-ра — С19, С21, Ш11
Фельдшанцт (тип пам'ятки) — С65
Фенфрант — С35
Філіграль — В28
Філіп II Македонський — Г8, Г30, З28, Л4
Фінки — Н13
Фінно-угри — Б18
Фонуе — А30
Франкіні — А2, Г54
Франкінський гельмінт — Г5
Франкінський кемпіт — Г55, К18
Фрізія — К49
Фріїтц — Ф8
Футжуцінська фаза дністровської к-ри — Д14
Футжуцький кукан — А27

Хаккідський шолом — Ш12
Харасп — П52
Харківсько-воронезька к-ра — К20
Хатвань к-ра — Н30
Хвалинська к-ра — Д1, С22
Хвалинсько-середньостогінська к-ра — С22
Херсонес — К72
Хетти — В7
Хотинця к-ра — Б24

Центральноєвропейська кург. к-ра — Г27
Центральноєвропейсько-балкано-дунайська концепція — П5
Циліндрична печатка — П35
Циркумпонтійська металургійна провінція (ЦМП) — П112, Т36

Чалтас — К1
Черняхівський варіант київо-черняхівської к-ри — К39
Черепикові ложі — Д18
Чеслягом-оборинський етап — П80
Чесько-моравська к-ра — Ш11
Четвертинний період — А17
Чечельницька група — Т26
Чікаровецький етап — П80
Чоники — О4
Чоноподібних сокир к-ра Ш11
Чорногорівський тип — К48, П121
Чорної або родезійської Єви гіпотеза — Т10

Шамаш — А38
Шамшіаду — А38
Шаннобинський етап гірськокримської к-ри — Г12, Ф3
Шарнірні фібули — Ф9
Шаль — А31
Шліфування каменю — В11
Шнурової кераміки Білорусі та північної Литви к-ри — Ш11
Шолдженіти — Г5, К43
Шоломоподібна посудина — Д7
Шоломи етрусько - італійського типу — Ю1
Штампи (печатки) — П35
Штальмеор к-ра — Л24
Штучна муміфікація — М69

Юдиново-тимонівська к-ра — С20

Якути — С5, С6
Ямково-гребінцевої керам. Карелії к-ри — Я4
Ямно-бережновський горизонт — Н25
Ямник кам'яний — З25

6

ПЕРІОДИ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ В НИХ

ПАЛЕОЛІТ

Середній палеоліт (С17)

Мікокський технокомплекс (к-ри: орловська, антонівська, старосільська, якшійська, кіїк-кобинська) — 100 — 40 тис. р. тому — М46, С17
Мустьє типове, технокомплекс (к-ри: молодовська, королевська, кабазійська, губська) — 100 — 40 тис. р. тому — М74, С17
Мустьє двобічне — М72
Мустьє зубчасте — М73
Таласський технокомплекс — 125 — 60 тис.р. тому. — Т7, С17

Верхній палеоліт (В11)

Аквержанська — 18 — 10 тис.р.тому — А6
Ахетівська — 22 — 15 тис. р. тому — А15
Бризенська — 40 — 25 тис. р. тому — Б27
Кам"янобалківська — 21 — 16 тис.р.тому — К11
Липська — 30 — 20 тис.р. тому — Л12
Молодовська — 30 — 23 тис. р. тому — М62
Північномолодовська — 18 — 10 тис. р. тому — П48
Регалицько-Передільська група — 12 — 9 тис. р. тому — Р16
Сидерська — 11 — 10 тис. р. тому — С9
Середньодніпровська к.-і.-с. — 17 — 14 тис. р. тому — С20

МЕЗОЛІТ

Гірськокримська — 10 — 7 тис. р. тому — Г12
Гребениківська — 8 — 6 тис. р. тому — Г43
Дністровська — 10,9 — 8 тис. р. тому — Д14
Зміїниківська — 8,5 — 7,5 тис. р. тому — З18
Ієнівська — 8,5 — 7,5 тис. р. тому — І1
Кудлаївська — 10 — 8 тис. р. тому — К112
Кукрекська — 8 — 5 тис. р. тому — К113
Яніславицька — 8 — 7 тис.р. тому — Я7

НЕОЛІТ

Азово-дніпровська — четверта чверть V — третя чверть IV тис. до н.е. — А4
Бажи — V (VI) тис. до н.е. — Б24
Буго-дністровська — друга половина VI — початок IV тис. до н.е. — Б32
Верхньодніпровська — кінець IV — III тис. до н.е. — В10
Вірьовкинська група — четверта чверть V — третя чверть IV тис. до н.е. — В31
Лесківська — друга половина IV — III тис. до н.е. — Л7
Дніпро-донецька к.-і.-с. — друга половина V — початок III тис. до н.е. — Д13
Донецька — VI — середина IV тис. до н.е. — Д19
Керш — перша половина V тис. до н.е. — К36
Київо-черняхівська — друга половина V — початок III тис. до н.е. — К39
Кримська неолітична — кінець VI — початок IV тис. до н.е. — К107
Лисогубівська — кінець V — перша половина IV тис. до н.е. — Л15
Лінійно-стрічкової керам. — друга половина V тис. до н.е. — Л20
Маріупольська к.-і.-с. — четверта чверть V — IV тис. до н.е. — М6
Нижньодонська — друга половина V — початок IV тис. до н.е. — Н19
Полтавська (перший період) — IV тис. до н.е. — П80
Розписної (мальованої) керам. — друга половина V тис. до н.е. — Р21
Струмільський тип — перша половина IV тис. до н.е. — С85
Сурська — кінець VI — перша половина IV тис. до н.е. — С88
Східнополіська — IV — III тис. до н.е. — С90
Ямково-гребінцева к.-і.-с. — друга чверть IV — III тис. до н.е. — Я4

МІДНИЙ ВІК (ЕНЕОЛІТ)

Примітка. Число у дужках означає калібровану дату.

Азово-дніпровська (енеолітичний період) — друга — третя чверті IV тис. до н.е. — А4
Баденська — остання чверть III тис. до н.е. — Б2
Болградський варіант — IV (VI) — тис. до н.е. — Б17
Борисівський тип — друга половина V тис. до н.е. — Б22
Брицзенський тип — середина III (середина IV) тис. до н.е. — Б28
Варна — друга — третя чверті IV (друга

половина V) тис. до н.е. — В5
Висхватинський тип — середина III (середина IV) тис. до н.е. — В21
Володимирівський тип — кінець IV (кінець V) тис. до н.е. — В39
Гордиештський тип — середина III (друга половина IV) тис. до н.е. — Г26
Городньо-Касперівський тип — середина III (друга половина IV) тис. до н.е. — Г33
Гумельниця — IV (V) тис. до н. е. — Г55
Дерешська — кінець IV — перша половина III тис. до н.е. — Д6
Єнакієвська група — кінець IV — перша чверть III (кінець V — перша половина IV) тис. до н.е. — К14
Київська — друга половина IV — перша половина III тис. до н.е. — К29
Колонкашинський тип — перша половина III (перша половина IV) тис. до н.е. — К86
Кошилівецький тип — кінець IV — перша половина III (перша половина IV) тис. до н.е. — К101
Кукутені — середина — друга половина IV (друга половина V) тис.до н.е. — К114
Кулястих амфор — середина — друга половина III (середина — друга половина IV) тис. до н.е. — К128
Лендельська — IV — перша половина III (V — перша половина IV) тис. до н.е. — Л7
Лійчастого посуду — друга половина IV — перша половина III (друга половина V — перша половина IV) тис. до н.е. — Л18
Лужанівський тип — перша половина III (середина IV) тис. до н.е. — Л25
Нижньомихайлівський тип — кінець IV — середина III тис. до н.е. — Н20
Новодмитрівський тип — перша половина IV тис. до н.е. — Н25
Петренський тип — кінець IV початок III (перша чверть IV) тис.до н.е. — П33
Полтавська — IV — перша чверть III тис. до н.е. — П80
Ріпінська — кінець IV — перша половина III тис. до н.е. — Р6
Софіївський тип — перша половина III (друга половина IV) тис. до н.е. — С56
Томашівська група — перша половина III (перша половина IV) тис.до н.е. — Т26
Трипільська — IV — середина III (V — IV) тис. до н.е. — Т35
Троянівський тип — перша половина III (друга половина IV) тис. до н.е. — Т36
Ростівський тип — середина — друга половина III (друга половина IV тис. до н.е. — У4
Чапаївський тип — кінець IV початок III (початок IV) тис. до н.е. — Ч1

ДОБА БРОНЗИ

Багатопружкової кераміки — друга половина XVII — XV ст. до н.е. — Б17
Білогрудівська — XII — X ст. до н.е. — Б12
Білозерська — XII — X ст. до н.е. — Б13
Бондариківська — XII — VIII ст. до н.е. — Б18
Гава-Голігради — XI — VIII ст.до н.е. — Г1
Гальштатська — XII — V ст. до н.е. — Г5
Городсько — Здовбицька — остання чверть III — перша чверть II ст.до н.е. — Г34
Давньоямна к.-і. о.— друга половина III ст. до н.е. — Д1
Дніпро-азовська катакомбна — кінець III — початок II ст. до н.е. — Д12
Донецька катакомбна — перша чверть II тис. до н.е. — Д18
Зрубна — XVI — XII ст. до н.е. — З32
Ігнатьєвська — XIX — XVII ст. до н.е. — І3
Катакомбна к.-і.с.— XX — XVI ст.до н.е. — К29
Кемі-обинська — друга половина III тис. до н.е. — К32
Комаровська — XV — XII ст. до н.е. — К86
Лебедівська — XI — VIII ст. до н.е. — Л5
Мар"янівська — XVIII — XII ст. до н.е. — М11
Ноа — XIII — XII ст. до н.е. — Н24
Ньїршег-Затин — XIX — XVII ст. до н.е. — Н30
Отомань — XVII — XIV ст. до н.е. — О17
Підкарпатська — XIX — XVI ст. до н.е. — П42

Почапська — XIX — XVI ст. до н.е. — П105
Сабатинівська — XIV — XII ст. до н.е. — С1
Середньодніпровська — XX — XV ст. до н.е. — С19
Середньодонська катакомбна — XIX — XVI ст. до н.е. — С21
Станінська — XIV — XII ст. до н.е. — С55
Стжижовська — XVIII — XVI ст. до н.е. — С73
Східнотшинецька — XVI — XI ст. до н.е. — С92
Чорнолізська рання — XI — IX ст. до н.е. — Ч9

РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК

Висоцька — XI — VI ст. до н.е. — В20
Гава-Голігради — XI — VIII ст. до н.е. — Г1
Зарубинецька — III ст. до н.е. — II ст. н.е. — З9
Кизил-Кобинська — IX — V ст. до н.е. — К40
Кіммерійська IX — VII ст. до н.е. — К48
Куштановицька — VI —IV ст.до н.е. — К134
Латенська — III ст. до н.е. — початок I ст. н.е. — Л4
Лужицька — I — II ст. до н.е. — Л11
Лужицька — XIV — III ст. до н.е. — Л23
Милоградська — IX ст. до н.е. — I ст. до н.е. (стара дата) — друга половина VI ст. до н.е. — перша половина II ст. н.е. — М34
Підгірцівський тип — V — IV ст. до н.е. — П39
Піднесоскіфська — II ст. до н.е. — II ст. н.е. — П50
Сарматська — III ст. до н.е. — IV ст. н.е. — С6
Скіфська — VII — IV ст. до н.е. — С37
Черняхівська — III — початок V ст. н.е.
Чорнолізська (пізня) — кінець IX — VIII ст. до н.е. — Ч9
Юхнівська — VI — III ст. до н.е. — Ю1

7
АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ *

А

Аджера Балка, ст. — К113
Аймашка, пос. — А3, З29
Аймогольський мог. — А3
Ай-Бунар, род. — М30
Ак-Бурун, пох. — С37
Акермень, мог. — О6
Акмечетський мог. — Г47
Алкутині (Оксютинці), мог. — А7, С37
Алтинський мог. — А8, Г2, П50
Алтинський замок, ст. — Г12
Алма-Кермен, гор. — П50
Альфонове, мог. — Л7
Амвросіївка, ст. — А13
Анатоліївка, пос. — С1
Анетівка I — II, пос. — А14
Анетівське гор. — А16, П52
Анатолівка, пох. — Ф1, Ш12
Анчеївці, пос. — П42
Анчеївка, ст. — М46
Аскерманчі, гор. — М34
Аянка VI, ст. — Б32, Л14
Аязмилівська, пох. — Ш12
Аязма, пос. — К40

Б

Бабина Гора, пос. — З9
Бабина Могила — Ф1
Бабине III, пос. — Б1
Бабине IV, пос. — Б13
Бадра, гор. — Б4
Бакшів ос., пос. — Б32
Бакота, гор. — 45
Бакота, петр. — П34
Балаклавське пос. — К40
Балки, кург. — П42
Балка (Висока Мог.), пох. — Б5, К48
Балка — Чокрак, пос. — К40
Балківська гор. — Б7, С37
Балті-Елі — П178
Бальчик, мог. — Н30
Бердянський кург. — Б9

Берегове, пос. — С65, О17
Берегове-Буча, пос. — В2
Бережнівка, мог. — С6
Бережці, пос. — П42
Березань — Г9
Березно, ст. — С9
Берем'яни, мог. — П42
Бернашівка, пос. — Б10, П33
Бесарабський ск. — Б23
Ветово, ст. — Т7
Биково, мог. — С6
Билки, мог. — К134
Бібой, род. — Н17
Бінінар, род. — Н17
Біла, мог. — Л23
Біла Гора, пос. — Д19
Білгородка, мог. — С92
Біленьке, мог. — Ч5
Білий Потік, мог. — К86
Білилівці, пос. — Т36
Білоградець, пох. — О12
Білозерське пос. — Б13
Більське гор. — Б14, 36, С37
Більче-Золоте (Вертеба) — Б28
Бісів Ніс, петр. — Н34
Бісові Сліди, петр. — П34
Благовіщинка, сел. — С37
Блазниця, кург. — Б1
Бобове, кург. — А4
Бобове, пос. — Н30
Бобриця, мог. — Л5, С37
Бобусчь, пох. — Ш12
Бобулешти VI, ст. — Б27
Боршів, пос. — 45
Боршів, пос. — Г1, П42
Боршів, мог. — Н24
Бойко-Понура, пох. — Ш12
Болград, пос. — Б17, Г55, С1
Болотне, пох. — Т22
Бондариха пос. — Б18
Бондариха, пос. — Л19
Борщівка, пос. — Б22
Бориспіль, мог. — С37
Борзна, мог. — С37
Бороляки, ст. — С9
Бородинський ск. — Б23
Бородянка св., пос. — К39
Бортничі, пос. — С56
Боршесо II, ст. — С56, Р18

* У додатку прийняті такі скорочення: гор. — городище; кург. — курган; майст. — майстерня; мог. — могильник; ос. — острів; петр. — петроглиф; пос. — поселення; пох. — поховання; род. — родовище; св. — святилище; ск. — скарб; ст. — стоянка.

Бояк, пос. — Б24
Брилівка, мог. — Б13
Брикзенки I, ст. — Б27
Брикзень — Цигванка, пос. — Б28
Бровари, мог. — С37
Броди, ст. — К43
Бронатог, пос. — Б2
Бутлов, кург. — П42
Бушки, пос. — П34
Бузьки, пос. — Б35, К39
Буківка, кург. — К86
Булахівка, пох. — Ф1
Булгаково, кург. — С36
Булгакаська гор. — П50
Бурти, кург. — С19
Бутежки, пох. — Б38
Бутешти, ст. — М74
Бучки, мог. — З9
Бучач, пос. — К101

В

Валентинівка, пос. мог. — С73
Варварівка, пос. — А9
Варварівка XV — В21
Василівка, мог. — Б13
Василівський мог. — I — III, V — В8, А4, К39
Велика Аккаржа, ст. — А6
Велика Андрусівка, пос. — В12, Ч9
Велика Білозерка, мог. — А5
Велика Елизаветка — П23
Велика Лепетиха, гор. — П52, З16
Великий Глибочок, ст. — Т7
Великі Дмитровичі, пос. — З9
Великі Ратині, пос. — Л4
Великоолосане, пох. — Ш1
Вербка, мог. — Л23
Веремівка, пос. — Б1
Верем'я, пос. — С91
Верхньотарасівка, мог. — С37
Верхня Лепиця, мог. — Л11
Весела Роша, кург. — С33
Веселе, гор. — Б18
Веселе, мог. — П105
Веселий Кут, пос. — С91, П116
Веселе, пох. — Ф1
Виноградний, ст. — С55
Висока Могила — В19
Високе, мог. — В20, П42
Високо, мог. — Ш1, С6
Вихватинський мог. — В31, Т35
Вихватинці, ст. — Н18
Вишенки, мог. — С92
Вишнева Могила — Т22
Вітторівка III, пос. — С1
Вільгельмдорф — В8
Вільна Україна, мог. — Б1
Вільнянський мог. — В30, К39
Вільхова, мог. — Л23
Вінники, пос. — Л18
Вірьовкинські кург. XIV, пос. — В31
Вітлівка III, пос. — Д7
Вілія, гор. — Л23
Владимирівка, пох. — Ш12
Вовнянці, мог. — В34, Щ1, С37
Вовнянський II, мог. — А4, В35
Вовчанське пос. — Л4, О17

Вовчок, пос. — А4
Водопадний Грот, ст. — Г12
Водяна Могила — В12
Волхесенська майст. — С1
Воїнська Гребля, пох. — К86, М11
Войцехівка, мог. — В37, С92, К86
Волинцево-Городок, пос. — Б1
Володимирівка, пос. — А15, Б39
Волоське пос. сн. — В40
Волоський мог. — В41
Ворона I, ст. — Р16
Вороновка II, пос. — В42
Вороновиця I, пос. — М62
Воронково, мог. — С92
Воронцівка, пос. — М56
Ворошиловградський мог. — С33
Воскресенське пос. — М11
Врубівка, пос. — З18
Вулканешти II, пос. — Б17

Г

Гава, пос. — Г1
Гаврилівське гор. — П52
Гагаріно, ст. — Я3, В8
Гайманова Могила — С28, Щ1
Галіш-Ловачка, пос. — Л4
Гальштат, мог. — Г4, Г5
Гараздівка, сн. — Л4
Гарбузи, пос. — С91
Гастятин, ст. — С85
Гвоздець, кург. — П42
Гемайклеберн, мог. — Г5
Гермонасса — Г9
Гіндешти, пос. — З29
Гінці, ст. — С20
Гіржево, ст. пох. — Г43
Гладковщина, пох. — Ш12, Щ1
Глазиївське поле, мог. — Г5
Глевахя, кург. — Г15
Глибока Пристань, пос. — С37
Гмелінська ст. — Л24
Голикарни, мог. — В21
Голігради, сн. — Г1
Голігради, пос. — Л11
Голямо-Делчево, мог. — В5, Г55
Гончарівка, мог. — В20
Гончарівка, пос. — П42
Гордешешти, пос. — Г26
Гродівка, мог. — Г27
Городище, пос., мог. — Г1, К86
Городок, кург. — С73
Городок, пос. — Г34
Городськ, пос. — Г33
Горошковське пос. — М34
Госпітальний Холм, мог. — В31, Г35, Д6
Гостра Могила — Б1, С37
Гостомель, пос., мог. — Л5
Гребені, пос. — Г44, К82
Гребенки, ст. — Г43
Гредіпти, мог. — Г55
Гренсьм, ст. — І1
Гриднєве, ст. — І1
Григорівка (Хатище), пос. — К14, С37
Григоріївське гор. — Ч9
Гринці, пос. — Г49, К39
Гришівка, пос. — Г51, Л15, Я5

Грушівка, кург. — С37
Грушка, пох. — Ф1
Грушки, ск. — Г1
Грязний наріс, ст. — М74
Гуай-Гурод, мог. — Ч9
Гумельниця, пос. — Г55
Гумельницький рудник — М43
Гурка, пох. — С37

Д

Дакку, мог. — У4
Дані, мог. — С6, Ф1, П121
Дегтярна Могила — К47
Дахлія, пох. — П105
Дерейка, пос., мог. — В12, В31, Л5, Л6
Дерешівець, пос. — К134
Дитинці, мог. — С92
Дзеки, пос. — О17, С65
Діла Шпиль, мог. — З9
Дігтярівка, пос. — Ч9
Добринівка, ст. — В37, В8, Д15, С20
Доброводи, пос. — П116
Добродіївка, II, III, — пос. — В10
Добрень, пос. — Н30
Дмитрівська, ст. — М11
Дніпрка, кург. — С19
Дмитрово, ст. — С85
Дмитрівка 3, пос. — Д19
Дніпр-Донець, гор. — Г5
Дрогіно, пос. — Н30, Р21
Дрогіна, мог. — Р6
Дружка, пос. — К32
Дубів, мог. — М34
Дуга Скала, пос. — Д12
Дунай-Кипі-Мезе, пос. — П80
Дунай-Монастирі, пос. — Р21
Дядьки, пос. — Л4, О17, С65

Є

Єнбург, мог. — Г5
Єнк, мог. — Н30

І

Іванівка, пос. — С85, Л25
Іванівський рудник — М43
Іванківські гор., мог. — С37, А5, П20
Іванівці, ст. — С20
Ізяка, пох. — О12
Із-Кала, сн. — К40

Ж

Жебетин, пос. — Ж1, С37
Жидець, Лиса Гора, пос. — Г26
Жидець, Шомб, пос. — Б28, Г31, Ж2, Т35
Житомирське, пос. — Н18
Житомир'янка, кург. — К47
Журба, пох. — С73
Журівка, пос. — Г31
Журівка, мог. — Ж6, С37, Щ1
Журівка, гор. — 45
Ягова, мог. — С6, Ф1

З

Заїмчти, пос. — О17
Заїрець, мог. — Г34

Заваділівка, майст. — Б13, З1
Західні Могили — К47, С37
Заваллє, пос., мог. — С19, С56
Заваліївка, пос. — К39
Залітве, мог. — П50
Залізки, сн. — Ч9, З5
Заліски, пос. — Л11
Залізійка, мог. — Б18
Заліски, пос. — Б10
Заложенці, ск. — В20
Залужжя, пох. — Г24
Замьхівці, пос. — В32
Запорізький кург. — Ш31
Зарубинці, мог., пос. — З9
Засталля VI, пос, мог. — В9, М46
Застяжне, пос. — К36
Засуха, пос. — С88
Затин, пос. — Н30
Зварі'є, пос. — Л5
Звенигород, мог. — Л7, П105
Звенячин, пос. — Л20
Здовбиця, пос. — Г34
Зелінки, кург. — С19
Зимоводи, пос. — З18, Д19
Зимне, пос. — Л7, Л18
Зливки, пос. — Д6, З19
Зміївка, пос. — Б13
Знам'янське гор. — П52, Г9
Знам'янське сел. — С37
Зоїв, пос. — С73, Г34
Золота Балка, гор., мог. — В24, Н14, П52, К6
Золотий кург. — З25, С93
Золочів, мог. — В20, З27, П105
Зольне, пох. — З28

І

Іванівка, пос. — М11
Ієнково, ст. — І1
Іллінецькі кург. — Г30, П23
Іллічівка, пос. — Б1, В32
Ільська ст. — М46
Іскощина, пос. — С19
Іспанські Могили — С37
Інгалдошко, печера — Л24

К

Кабані — ст. — М74, Т7
Кабаківський, сн. — З32
Каєське, ст. — П42
Кагальницьке род. — М43
Казарівка, кург. — П54
Казаровичі, пос. — С56, Ч1
Кайнари, кург. — С33
Калантаєв, майст. — Б13
Калинівка, пос. — З32
Калінівка, мог. — С6
Кам'яна Балка, ст. — К11
Кам'яна Могила, пос. пет. — К8, К79, К113, П34, С88, Ч12
Кам'янка, ст. — А7
Кам'янка-Дніпровська, пох. — Ш13
Кам'янське гор. — К12, С37, С50, К72
Кам'янське пос. — Б1
Канцерка, пос. — Г31
Капулівка, гор. — С37
Капулівка, майстр. — С1

Капуківка, мог. — К16
Карачидуллар, кург. — Г30
Каратєєво, пос. — В8
Карбунський ск. — К16, Г55
Каспаро-Миколаївка, кург. — І3
Кардашинка, майст. — Б13
Карли-Кая, мог. — К40
Кальнєєве пос., майст. — Б13
Каштар, род. — Н17
Каштанка Балка, ст. — Р16
Кая-Арасы, ст. — К107
Кайтки, пох. — К28, К48
Кайтанське пос. — К29
Келермес, кург. — А5
Кені-Оба, кург. — К32, К117
Керменчик, гор. — П50
Кетроси, ст. — М74
Кизил-Коба, ст., пос., ск. — К40
Керилівська ст. — Б31
Кіїк-Коба, ст. — А15, І4, М46, Т7
Кірово, пос. — Б13, К52
Кічкас, мог. — С37
Кішинок, пох. — Ш12
Кладовець, петр. — П54
Клавдієве, пос. — З32
Клішківка, пох. — Ф1
Клів-Яр, мог. — Ш12
Клюшів, пос. — К74
Ключанське, ск. — Л4
Кашпірівське гор. — С37
Ново-Донів, пос. — П50
Кодачок, ст. — С88
Комів, кург. — К76
Комінці, пос. — С19, Л5
Комарові, пос. — Б17
Конівка пос. — П33
Кантемирівка-Пеллерин, пос. — Н30
Колодне, кург. — Л4, К134
Колодне, ск. — К60, О17
Кішмаклиє, кург. — П42
Колонійська І. II, пос. — К81, К82, М56, С91
Колонтаєво, ск. — Б1, Б13
Колодець, кург. — П42
Комарів, мог. — К86
Комарів, гор. — К85
Комишувака, пох. — К87, К49
Конівка, пос. — П34
Кошарів кінець (Коба), пос. — Ч1
Корна 1 й, пос. — К39
Корнець — IV, пос. — Д14, М62, М74, П48
Корнівка, мог. — Ш12
Корсунне, пос. — М74, Л34, М46, Н18
Корчина, ст. — Н
Корчівка, пос. — П42
Корчувате, пос. — Ч1
Корчувате, мог. — О9
Костешки IV, пос. — Б28
Костьянки, ст. — Л14, В8
Костянець, пос., мог. — С92, Л7
Костянтинівка (Дон), пох. — С37
Костянтинівка (Шелепинська), пох. — С37
Кочан-Рассадне, мог. — Н20
Кочерка, пос. — Л20
Кочергинці, пос. — В29
Кочмашівка, мог. — К13, Ч1
Кошилівці, пос. — К101
Кошилівці, мог. — П42
Красне, кург. — В20
Красний Маяк, гор., мог. — Н14
Красний Поділ, пох. — Ш1
Краснокутський кург. — К102
Краснокутірський, мог. — К103; С56
Краснокамянська майст. — С1
Красностанка, пос. — Б22, С9
Кремінчук, пос. — Б1
Кряжорільма, пох. — С37
Крилос, пос. — Г1
Крутая Гора (Дрісіно), пос. — Н30
Ксьондзова Гора, пос. — С19
Ксизове, пос. — С31
Кубрат, мог. — Г55
Кудлаївка, ст. — К112
Кужна Гора, пос. — Ю1
Кукрек, ст. — К113
Куктемі, пос. — К114, К115, С16
Кулакожського, кург. — К116
Куль-Оба, кург. — Ш1, Ш1, К116, К117
Кунисінці, пос. — К101
Курганинське, пох. — Ш12
Курилівка, пос. — М11
Курчі, пох. — Ш1
Кустовці, мог. — С92
Кутя, ск. — В20
Кутянський мог. — К133, С37
Кухарі, ст. — Н3
Кунтановці, мог. — К134
Кшемьонки, род. — Л18

Л

Лагодія, пос. — В20
Ладижичі, пох. — Ш1
Ладольма, пох. — Ш12
Лазарівка, пос. — К39
Ласці 7, ст. — Г12
Латем, пос. — Л3
Лебедівка, пос. — Л5
Левалуа-Перре, майст. — Л6
Лежнина, пос. — Л18
Лесютіївка, пос. — К29
Лимаївка І, пос. — Д18, Б1
Лимавське, пос. — Д19
Лиса, ст. — Л12
Лиси, ск. — С73
Лиски, пос. — М11
Лиса Гора, пос. — С50, Л13, С37
Лисогірський мог. — А4
Лисогубівка, пос. — Л14, Л15
Листвин, пос. — Г33, Л7
Любійківський ск. — З32
Логка, пос. — Г1
Лоза, пос. — Г33
Лощадина, пос. — В17
Лозове, мог. — С65
Лугова Могила — О9
Лугове, мог. — В20
Лукаші, пос. — Л25
Лукьянів II, пос. — Л7
Лучин, пос. — Н10
Любешівський мог. — С37
Любомірська гор. — К38
Любетинська гор. — С37

Лутин, майст. — З9
Лозна, петр. — П34

М

Мотла, пос. — М1, Г1, Г5, З29, Н24
Майдановська пос. — М2, П116
Максимівка IV, ст. — Я7
Малі Бігаєв, ск. — Л4
Малі Гора (Мунаїв), пос. — Б2, Н30
Малі Будки, пос. — М11
Малі Гаївці, пос. — Б2, К124, П80
Малі Грибовичі, пос. — Л18
Малий ст. — В8
Малий Гора, мог. — М5, С37
Малий-Сурка, селище — С37
Мангуп-Кале, — Г39
Мерефінський мог. — М6, М7, Н19, С33
Мар'їнка, пох. — Ш12
Мар'їнський мог. — К39
Мар'ївка пос. — М11
Матвієвські кург. — Н2
Матвіївка, пос. — І3
Матрасівський мог. — К3
Матуїв, мог. — С37
Мажи, пос. мог. — М20, Т35, У4
Мазепинці, пос. — С65
Мазепівка, майст. — Б13
Мелки, мог. — П54, С37
Мазурівський кург. — С37
Мажарчі, ст. — С20
Малинівський кург. — В3, Г30, М26, Ш1
Мальчуновський кург. — А5, М27, С37
Мурмаки, пох. — Ш12
Мамаївка, мог. — Н14, П52
Мамаївський мог. — М3, З4
Манградське гор. — М34
Мурзівка, пос. — С91
Мурза, ст. — М35
Мечебія, ост., пос. — Б32
Михайлівка, пос. — Д1, М38, Н20
Михайлівська ст. — Н18
Михайлівський мог. — М39, С37
Миколаїв, ск. — Г1, М40, Т36
Міжи, ст. — К113
Міжи, пос. — М11, В8, М45, С20
Міжиньки, пос. — Л23
Мзин, пос. — К39
Мінинський Майдан, пос. — Г34
Могрий Чалтир, кург. — С33
Молдова V — пос. — Д14, М61, М62, М74, П18
Молдова І — ст. — М70, М60, М74, Ч6
Мостовий Бугор, пос. — К14, М63
Мангитрьок, пос. — З9
Мосяжне, пос. — Д19
Мишовське гор. — Ч9
Мотронинське гор. — М68, С37
Мовчанське гор. — М34
Мотяж, пос. — С92
Мурашки ск. — О17
Мурашка, пос. — С73
Мурза-Коба, ст. — Г12, М71

Н

Нагорне II, пос. — Б17
Нагорни, мог. — К86
Нагорни, петр. — П34
Народичі, ст. — С9
Неаполь Скіфський, місто, мавзолей, некрополь, — Н10, П50, Н11, Н12, Н14, Ш12
Неаполь, пос. — К134
Недаївська, ск. — В20
Нежинка, пос. — К86, Л11, Л20
Немирівське гор. — С37
Нежеловці І, ст. — Я7
Нижній Рогачик, пос. — М33
Нікопольський мог. — С37
Нітра, мог. — П105
Ніпка, пос. — Б18
Нікірет, пос. — Н30
Небель, ст. — С9
Новий, мог. — С6
Нові Безрадичі, мог. — Ф1, С6
Нові Безрадичі, пос. — Ч1
Новодмитрівка, мог. — С33, Н25
Ново-Клинове, металург. центр. — Л4
Новокраївка, пос. — Б17
Новопокорівка, пох. — Ш12
Новоросіївка, пос. — С1, Н20
Новоросіївка, пох. — Ш12, Н26
Новоселиця, пос. — К14
Новоукраїнка, пох. — Ш12
Новотерновський ск. — К48
Ногайське, пох. — С37
Ногайський кург. — Н27, С6
Носківський мог. — С37, Л4
Носачів, кург. — Н28

О

Отрішь, пос. мог. — К39, К113, О4, С78
Отуз, кург. — В3, В12, О5, С93, Ш1
Очеретні, пос. — В22
Очерет, мог. — Г39
Очерет, пос. — Б17
Олгія, мог. пос. — С73
Оксютинці, мог. — С37, А7
Олдувай — Г3
Олександрівка, пох. — О7, Ш12, С33
Олександрівка, пос. — М30
Олександрія, пос., мог. — В31, Д5, О8, Р6, С88, Л19
Олександропіль-кург. — О9, Ф1, Ш1
Олексіївська Заруда — пос. — К107
Олешкин, пос. — К134
Ольхова 5, майст. — Д19
Ольшана, пох. — О12, К48
Омаба, пос. — Б17
Онопрієвка, пос. — С91
Орел, ст. — М46
Оріхове пос. — Д19
Орешь, мог. — Н30
Ортка-Сартчи, петр. — П34
Оскілка І, пос. — В32, Д14, М62, О15
Осиняки род. — Н17
Осипівський мог. — В31
Осипка, ст. — Т7
Осій, пос. — Л4
Осиня, пос. — Б18
Осиня, мог. — Б18
Осняги, мог. — С37
Осокорівка, пос. — Н20
Острица, мог. — Г1
Островець, пос. — З29, Н24

П

Панкрацькі кург. — Т5
Пиратське род. — Н17
Пастирська гор. — С37
Пахнячтатне, пос. — Ш2
Пекний Камінь, петр. — П34
Пекарі I і II, пос. — К14
Пелагіївка III, ст. — Д19
Первомайська, мог. — Б13, К13
Первомайська, пос. — С37
Передерієва Могила — П26
Передільське, пос. — Р16
Переможенці, пос. — К14
Перед'ятиха, кург. — П27
Пері-Ніс, петр. — П34
Перук, пос. — Д12, П32
Петрики, пос. — П33
Петропавлівка, пос. — З18
Печера, пос. — К22, Б32
Пилипенкова Гора, пос. — З9
Пирогів, мог. — З9
Піщка, пос. — К14, П37
Підгірці, пос. — Л25, П39, С58
Підгорівка, ст. — Д19
Підгородне, мог. — С6
Підгорянки, ск. — О17, П40
Пісня, кург. — Н2
Піщаний Рев, пос. — Ю1, П58
Платівський Став I, ст. — З18, Д19
Плисків, пос. — Б22
Плитовище, мог. — Л5
Погорілівка-Вирчище, пос. — Л15, Я5
Погорілівка-Есмань, пос. — Я5
Погребки, мог. — Л5
Пожарка, ст. — Г43
Полиманів Яр, пос. — Г28, П81
Полісся, торфовище — П78
Полтавщина, гор. — Л23
Попівці, мог. — П42
Попов, кург. — С33
Попов Мис, мог. — С88
Посудин пос. — М56
Пороги, пох. — П88, С6, Т4
Похилий, пос. — К29
Почапи, мог. — П105
Прибор 13, ст. — П109, С9
Придніпровка, пох. — С37
Пролиш, ст. — М46, П115
Проміжна, ст. — М74
Пруч, пос. — Б32
Пустинка, пос. — П122, С92
Пустомирівський, мог. — Г47
Пуцкарі I, ст. — С20, П123
Пяск, пос. — С90
П'ятибратній, мог. — Г30, Н2

Р

Райгородський, ск. — З32
Рахуцький Яр, пос. — П19
Рауленкарен, ст. — С9
Ревенські, пос. — Л11
Рені, пос. — Б17
Рев'ятуватя Могила — Р7
Решетці II, ст. — П
Рибалівка, ск. — Б1
Рижанівка, кург. — Р10
Рипнія, пох. — П105
Рихта, ст. — М46
Ріпне, пос. — К36, Р21
Рогалин, пос. — Р16
Роздольне, пос. — Б1, К29, Р6, Р17, С33, С88, Д19
Роздорське, пос. — Н19, С33
Розкопана Могила — Р18, С37
Россохуватка, пос. — М56
Рожок, ст. — М74
Рокитне, гор. — Б18
Рокосове, ст. — М74
Рубці, пос. — З32
Рудий Острів, ст. — Я7
Рудковецьке, гор. — С37
Рудна Глава, род. — М30
Русалов, кург. — П43

С

Сабатинівське, пос. — С1
Сабівка, пос. — З18
Саврань, пос., мог. — Б32
Садовий кург. — С6, Ф1, Щ1, П121
Самчинці 1 і 2, пос. — Б32
Сандраки, пос. — Б12, Г26
Сарбадуй, петр. — П34
Свідре Вельке, ст. — С9
Семенів Зеленче, пос. — К101
Семенівка, мог. — С43
Семенівка, пос. — К15, С13, С33, С88
Семибратній, мог. — С93
Сергіївське, пох. — Ш12
Сердюково, пос. — Д18
Середній Стіг, пос. — А4, С18, С22, С76
Сімферопольська стела — П78
Сімферопольське, пос. — К32, К40
Скакун, ск. — Б1
Скалисте, мог. — Г39
Скварява, мог. — Л23
Скоробор, кург. — С37
Скубова Балка, ст. — М74
Слободка I, пос. — С90
Собачки, пос., мог. — А4, С49, С88
Собковка, пос. — Б12, З29
Совутинське, гор. — С37, С50
Соколова Могила — Г41, С6, С53, Т13, К6
Сокольці II, пос. — Б32
Соловей, пос. — С93
Солоп'їна Рощка, пос. — К29
Солончини II, мог. — В21
Солоха, кург. — А5, Г46, С37, С54, Ц1, Щ1,
Сопіт, мог. — Г1
Софіївський, мог. — С56
Стаброве, мог. — С65
Старинця, мог. — П121
Старі Бедражі, мог. — Н24, С6
Старі Кукшинти, мог. — С6
Старобельська, пох. — Ф1
Старосілля, пос. ст. — Г1, М46, С66
Старша Могила — А7, С67
Старший Ахиллівський, мог. — Г47
Стебліївка, ск. — С73
Степове, пос. — Б13, С1
Степовий, мог. — С71, К13
Стежера, пос. — С73
Стіна IV, пос. — П33
Стіна, ст. — Т7
Стежок, пос. — П42
Стрижкова, ск. — С73
Стрижиця, мог. — С19
Стрижиця, пос. — В10
Стрітівка, пох. — С80
Стрільча Скеля, пос. — С33, С82, С88, Д12
Стрільчів, мог. — П42
Струмель, ст. — С85
Студениця V, пос. — М11
Студінки, ст. — І1
Студениця, мог. — П42
Стулегом, гор. — Л23
Суботівське, гор. — Б12, С86, Ч9
Субутуй, петр. — П34
Суворово, кург. — С33
Суховино, ст. — Я3
Сурська, ст. — С88
Сурський V, пос. — З18
Сук-Су, мог. — Г39
Сука Мечетка, ст. — С17, М46
Сушківка, пос. — М56
Сюрень I, II, ст. — Т7, С94
Сябровичі, мог. — С19

Т

Тагарог, пох. — Ф1
Таллинки, пос. — П116
Тадейки, мог. — Л5, С92
Тадейки ст. — К112, Т6
Тап-Аір, пос. — К32, К107
Тап-Джаргаи, мог. — К40
Ташлик, пос. — С1
Твердиця, пох. — Ф1
Темір-Гора, пох. — С37, Т9, К6
Тенетинка, мог. — С37, Ч9
Тедер, ст. — Р16, Д19
Теремці, гор. — Ч5
Тибаза, мог. — П80
Тимонівка, ст. — С20
Тинченки, мог. — Б18, Т19
Тіаруп, пос. — Н30
Тоотеги, пох. — Н30
Тафісаха, пох. — Ш13
Таста Могила, кург. — А5, С37, Л24, Н2, П28, Т23, Т24
Тонька Писаниця, петр. — П34
Торговиця, пох. — С73
Торське, пос. — Л20
Торчин, пос, мог. — С73
Трахтемирівське, гор. — С37, Т33
Тростянець, пос. — Л18
Троянів, пос. — Т36
Трьохбратній, кург. — Л24
Тудора, пос. — Б13, С43
Турна Гора, пос. — В31
Тутовчі, ст. — С9
Тюмишлане, гор. — Ч9

У

Уваходинське, род. — Н17
Ужгор, мог. — Г55
Університетські пос. — Р6, С21
Уютне, пос, мог. — С43, А5, Т35, У4, У5
Уяно Оз, пос. — У8, З32
Ушкова, пос. — Д6
Усть-Альминське, гор. — П50
Усть-Кам'янка, мог. — С6
Устя Осколу 2, пос. — Д19
Уч.-Баш, пос. — К40
Ушкалка, пос. — Б13

Ф

Фанагорія — Г9
Фатьма-Коба, ст. — Г12, Ф3
Федорівка, пос. — К11, Ф7, Р16
Фронтове 1, пос. — К107

Х

Халеп'я (Коломійщина), пос. — К81
Херсонес — Г9
Ходосовське, гор. — С37
Холмець, мог. — С65
Холмське, мог. — С6
Холодна Балка, ст. — М74
Хортиця — Г9; С50
Хотилеве, ст. — М46, С17
Хотівське, гор. — С37
Хохлач, кург. — С6
Хлопіне, мог. — П105
Хрящі, ст. — Н18
Хухра, пос. — Б18

Ц

Царський, кург. — С93
Цвіжлянці, пос. — Г26
Центральний, мог. — Ф1, П121
Цимбалівка, пос. — Б32
Цукур — Лиман, пох. — С37, С8
Цюрупинськ, майст. — Б13

Ч

Чапаївка, пос. — Ч1
Чаплинське, гор. — М34
Чаплинський, мог. — С33
Чаун, мог. — Ф1
Чебручі, ст. — А6
Черепин, пос. — В20
Черкасчина, кург. — Б18
Чернеча, пос. — С37
Черниський, мог. — С56
Черняхів, пос. — Б22
Черняхів, мог. — Б13
Черняхів, мог. — 45
Чесменський, кург. — С93
Чижикія, пох. — П105
Чичагінка, мог. — П80
Чишанки-Федорівка, пос. — Б2
Чокурча I, ст. — Ч6
Чорний Потік, мог. — К134
Чорногорівське, пох. — К48
Чорноліське, гор. — Ч9
Чорноріченський, мог. — П50
Чортомлик, кург. — С37; А5; В3; К47; К76; Г30; Н2; Ц1; Ч10
Чутуно-Кренівка, пох. — Ч11
Чуйту, ст. — Б37

Ш

Шайтан-Коба, ст. — Ш1; М74
Шах-Коба, ст. — Г12; К107, М74, Ш2
Шарпівське, гор. — С37

Шевченкове, ст. — Д19
Широка Могила, кург. — В13, Ш6
Широке, мог. — В13; Ш7; К13
Шкарівка, пос. — С91
Шкло, пос. — В30
Шпеллхаузер, пос. — Л24
Штернберг, мог. — Г5
Шумейко, кург. — Ш15

Ю

Юдинино, ст. — С30
Юрковичі, пос. — С90
Юхнів, пос. — Л1

Я

Яблонівка, мог. — С37
Ягнятин, пос. — Т36
Ягорлицьке, пос. — С37; С43
Ямн, ст. — Я3
Яківлавицька, ст. — Я7
Яківсоль, ст. — Я3
Яковине, пос. — З32
Ячочкрик, пох. — Ф1
Яремівка, пос. — Д19
Ясенів, пос. — В20
Ятрахівка, пос. — З29

8

ПРЕДМЕТНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК *

Археологія польова
Археологічна розвідка — А32
Археологія польова — А35
Бровка — В29
Відкритий лист — В25
Гідроархеологія — Г9
Дослідка — Д20
Проба грунтів — Е13
Зачистка — З10
— горизонтальна — З10
— вертикальна — З10
Закідки масові — З22
Зона — З30
Камеральна обробка — К5
Квадрат — К25
Керн — К37
Консервація — К94
Котлован — К99
Курганотр — К130
Маркуючий горизонт — М10
Масовий матеріал — М12
Матриця — М15
Моноліт — М64
Охорона пам'яток — В25
Перекладення — П25
Перекриття — З8
Побутовий матеріал — П41
Шахта — П45
Пункт — П67
Шурфувальні грунти — П99
Профіль — П117
Розкопки — Р19
Секторний метод — С11
Сіна — С27
Сліди — С46
Спорудка — С63
Стратиграфічні шари — С72
Стратиграфічний ярус — С79
Стратиграфія — С78, В29
Стріп-метод — С83
Траншея — Т31
Шурф — Ш16
Яма — Я1

Археологія теоретична
Аналогічні к-ри — А1
Аналогічні к-ри — А1, А10
Ареал — А21, А29
Артефакт — А28, П19, А29
Артифакт — а28
Археологічна культура — А30
Археологічна періодизація — А31
Археологічна хронологія — А33
Археологічне джерело — а30
Археологія — А34
Асиміляція — А37
Бухгалтерія — а6
Виробництво — В18
Виробничі відносини — В16, В18, Е6
— відносини техніко-виробничі — а26
— відносини організаційно-трудові — а26
— відносини власності — а26
— відносини по розподілу предметів споживання — а26
— відносини економічного обміну — а26
Виробничі сили — а18, Е6
Відтворювальне господарство — В37, З11
Гомостадіальність — Г22
Гомотаксиальність — Г23
Горизонт — Г28
Горизонтальна стратиграфія — Г29
Господарсько-культурний тип — А30, Г37
Група — Г53
Датування — Д3
— абсолютне д3
— відносне д3
— перехресне д3
Дикунство — а31
Дифузія — Д9
Доісторичний період — Д16
Еволюційний ряд — е23
Еволюція — Е1
Екофакт — Е8
Етнос — А30, Е19
Індоєвропейська проблема — І5
Індустрія — І6
Категорія — К22
Клас — К54
Класифікація — К65
Класифікація аналітична — К56
Класифікація артефактна — К57
Класифікація зовнішня — К58
Класифікація інтуїтивна — К59
Класифікація морфологічна — К60
Класифікація найважливіших рис — К61
Класифікація природна — К62
Класифікація таксономічна — К63

* Серед основних термінів переважають з назвами літери, додаткових — з малої.

Класифікація технологічна — К64
Класифікація типологічна — К65
Класифікація функціональна — К66
Класифікація хронологічна — К67
Класифікація хронологічна — К68
Класифікація штучна — К69
Кластер — К70
Комплікація — К89
Комплекс — К90
Комплекс відкритий — К91
Комплекс закритий — К92
Комплекс пам'яток — К93
Кореляція — К97
Культурарадіокарбон — а30
Культурна група — К119, А30
Культурна зона — К120
Культурна область — К121
Культурна провінція — а30
Культурна спільність — К122
Культурний ареал — а30
Культурний горизонт — К123
Культурний клас — К124
Культурний комплекс — К125
Культурне коло — К126, А30
Культурний шар — К127
Марка — М8
Маркування — М9
Матеріальна к-ра — М16
Мод — М52
Мод внутрішній — М53
Мод зовнішній — М54
Мод контактний — М55
Модель — М57
Моделювання — М56
Монацентризм — М65
Номадизм — а31
Обкурення — О8
Пам'ятка археологічна — П19
Пересікаємість — П21
Петроглиф — П22, П45
Період — П30
Підгрунтя — П46
Плем'я — П74
Політетизм — П83
Політип — П87
Предумовні сили — а26
Протоісторичний період — а16
Привласнюче господарство — а11
Речовий комплекс — м15
Ріж — Р12
Сегментація — С10
Серіація — С23
Серія — С24
Сигнали трьох віків — а31
Скіфо-сибірська єдність — с70
Скіфська тріада — С29
Скіфський світ — С39
Субстрат — С87
Суперстрат — с87
Таксон — Т2
Таксон — Т12
Таксономія — Т16
Тип — Т30
Тип культурний — Т31
Тип ж-ра — А30
Трасологія — Т39
Фаза — а20
Фокус — а30
Фрагмент — Ф13
Функція — Ф14
Цивілізація — Ц3, А30, А31

Археологічна періодизація

Ахіль — а31
Ашель — а31, к97, п13
Археологічна періодизація — А31
Бронзова доба — Б31
— рання бронза — б31
— середня бронза — б31
— пізня бронза — б31
Верхній палеоліт — А31, В11, П13
— рання пора — в11
— середня пора — в11
— пізня пора — в11
Доісторичний період — Д18
Еневліт — Е11, А31, М44
Епіпалеоліт — а31
Залізний вік — З6, А31
— передскіфський період — З6, П108
— скіфський період — з6
— сарматський період — з6
Кам'яний вік — К10, П13, М24, Н15
Клектон — а31
Маддлен — а31
Мезо — М23
Мезоліт — М24, А31
Мідний вік — М43
Мустьє — а31, к45, к97
Неоліт — Н15, А31
Нижній палеоліт — Н18, А31, П13
Оллуваї — п13
Оріньяк — а31
Палеоліт — П13
Періг'є — А31
Середній палеоліт — А31, П13, А17, С17
Солютре — а31
Тарденуаз — а31

Геологічна періодизація

Антропоген — А17, П3
Арктичний період — б16
Атлантичний період — б16, м24
Бореал — Б16, В19, М24
Валдайське зледеніння — В2, С17, Л29
— вюрм — в2, к45, л29, п72, м45
— вісконсін — п72
— валдайське — в2
— останковське — О15, в2, в11
Голоцен — А17, Г20, Б16, М24
Гюнц — Г56, К97, Л29, М45, П72
Дніпровське зледеніння — л29
Еемлейстоцен — А17, Е12
Інтергляціал — І8
Інтерстадіал — І9
Кайнозойська ера — а17
Льодовик — Л27, А17
Льодовиків'я — Л29
Мікулинське міжльодовиків'я — п13
Міжльодовиків'я — М44
Міндель — М51, Л29, П72, К72, М45, Н18
Молого-шекснинський інтергляціал — в13
Московське зледеніння — г56, л29
Московське льодовиків'я — л29

Неоплейстоцен — А17
Льодове зледеніння — л29
Льодовиків'я — в11
— Дріас I — в11
— Бьолінг — в11
— Дріас II — в11
— Аллерод — в11
— Дріас III — в11
Плейстоцен — а17, П3, П72
Пребореал — м24
Рісс — в45, к97, л29, п72, к72, в18
Субарктичний — б16
Субатлантичний — б16
Суббореальний — б16
Третинний період — б37
Четвертинний період — а17, п73

Еволюція людини

Австралопітек — г21
Антропоїди — А29, П1
Антропоїди — а29
Гоміноїди — І21
Кро-Маньйон — К109
Неандерталець — А17, І21
Палеоантропи — П1, П110
Пітекантропи — а28, г21, с26
Сінантропи — С26, А29, Т10

Етнічні спільності та групи

Анатолійська — к86, І5
Арійська — А25
Балто-слов'янська — І5
Іль-арійська — а25, І5, к79
Іло-іранська — а25, І5
Іло-європейська — І5, к31
Італіки — а25, с2
Праслов'янська — к86

Племена та народи протоісторичного періоду

Агафірси — А2
Аланки — А9
Алани — с5, к21
Албани — к21
Амали — г39
Арси — с5
Арії — А26
Багата — б33
Бастарни — Б3, Б14
Бранки — к21
Галати — к31
Галли — к31
Гелони — б14
Гети — Г8, А2
Готи — Г39, С5
Гунни — с5
Іберо — а2
Іберійці — г5
Індоєвропейці — І5
Іллірійці — І10
Каппадокія — К3
Кельти — Г5, К31
Кімерійці — А37, Г1, К48, К49, С35
Кассіти — М14, С35
Мадяри — М25
Мідяни — а21
Мезри — Н13, А2
Норіки — г5
Паннонії — г5
Парфяни — к21
Перси — к21
Реги — г5
Роксолани — к21, с5
Савромати — С2, С5
Сармати — Г39, К21, П49, П50, С5, С2
Сірики — к21, с2, с5
Скіфи — А2, Г8, К3, П49, П50, П51, С2, С35, С37
Таври — К40, Т1
Фінно-угри — б18
Франійці — г5, п49, а2
Хетти — з6
Яхати — с5

Письмові джерела та їх автори

Арістофан — г36
Ассирійські клинописні джерела — А38
Геродот — а2, а12, г8, в10, к3, к48, м14, м28, м69, с2, с35, с64
Гесіод — з7
Гіппократ — с35
Гомер — к48, с36, з7
Есхіл — с35
Іоргах — г39
Каллімах — к48
Книга Буття — к48
Нарративні джерела — Н7
Ороній — к48
Софокл — с35
Стефан Візантійський — к48
Страбон — к48, п49, с5
Феофраст — с35

Історична географія

Агар — п50
Амазонки — а12
Аракс — с35
Ассирійські письмові джерела (хроніки) — А38, К48
Аншур — а38
Бехістун — Б11
Гелон — б14
Гілея — Г10
Гіпаніс — а9
Діоніпоїс — п51
Дура-Європос — к21
Ексампей — а9
Єгипет — б36
Істрія — п51
Каліакра — п51
Каллатій — п51
Кіммерія — к49
Кіммерійський Боспор — к49
Мала Скіфія — П49, П51
Меотіда — а12
Месопотамія — к78, б36
Мінеяи — б1, б37
Мітанія — з6
Неаполь Скіфський — П50, Н11
Німемія — а28
Одес — п51

Ольвія — л52
Степи Євразії — С70
Тірас — л9
Томи — п51
Урарту — к48
Урук — л78

Історичні та міфологічні особи

Агафірс — А2
Аїдній (?) — п51
Атей — е5
Ашенхочен II — л8
Ахілл — а12
Ахаменіди — Б11, р10
Ахур-Мазда — Б11
Ашшурбанапал — к25, с48, с43
Ашшурнасірпал II — л27
Беллерофонт — а12
Геракл — а2, а12
Дарій Гістасп — л2, Б11, с35
Іданфірс — с35
Каніт — п51
Кіаксар — с35
Мадій — с35
Олександр Македонський — ф1
Прометей — с35
Публій Красс — к21
Салманасар III — л36
Саргон II — к28, л38
Сарпедон — п51
Силен — Б37
Сінахеріб — л38
Скілур — к12
Спонасіс — с35
Тазей — а12
Тавус — п51
Тіглатпаласар II — к26,
Тешшаніс — с35
Фарнай — г4
Харасп (?) — п51

Види діяльності людини і спосіб життя

Гончарство — Г25
Господарсько-культурний тип — к101
Доместикація — Д17, В27
Збиральництво — З11, П110, В27
Землеробство — З16, Х5
Землеприступання — З14
Кочівництво — К100
Металургія — М29, П112
Металургія міді — М30, П112
Обробка металообробки — п112
Осілість — О18
Полювання (мисливство) — П85
Привласнювальне господарство — П110, З11
Провінція металургійна — П112
Прядіння — п119, Т22
Рибальство — П110
Рільництво — Х5
Ручна праця — п11
Скотарство — С40, В27
Технологія — Т17
Техніка — т17
Ткацтво — Т22, Т23
Хліборобство — Х5, В27, С40

Матеріальна культура

Види пам'яток (крім поховань)

Акрополь — а16
Вежа — а16
Вал — В1
Вогнище — В36
Гласіс — Г14
Городище — Г32
Господарські будівлі — Г36
Дайк — Д2
Житло — Ж4
Землянка — з6
Зольник — З29, А3, Б12
Кам'яне кільце — К9
Квадр — К24
Кістковище — а13
Кладка — К53
Копроліт — К95
Лінійні укріплення — Л19
Майданчик — М3
Майстерня — б13
Мисове городище — М37
Навіс — Н1
Напівземлянка — Н6
Передмістя — а10
Петроглиф — П34
Печера штучна — П36
Пивниця — п34
Піч — П60
Планування поселення — П64
Планування вуличне — П61
Планування радіальне — П65
Планування розкидане — П66
Планування кругове — П62
Планування лінійне — П63
Плетінь — П75
Площадка — М3, П118
Поселення — П90
Протоміста — П118
Рефургіум — Р9
Різ — в1
Селище — С12
Скарб — С30
Споруда — С63
Стоянка — С77
Тель — т55
Точок — Т28, М3
Хора — Х6

Пох. пам'ятки та їх елементи

Вальок — В3
Вторинне пох. — В45
Гробниця — Г52
Довгий кург. — б29
Дромос — Д32
Закład — З2
Заплічка — З6, К7
Інвентар — І2
Інгумація — І4
Кіріс — К1
Камера поховальна — К4
Камна — К7
Катакомба — К19, К4
Кенотаф — К33

Кільце мудисте — К46
Калумбарій — К84
Кремація — К104
Крепіда — К106
Кромлех — К110
Курган — К131
Лінія поховальна — Л31
Майданчики жертовні — М4
Маска — М13
Мегаліти — М22
Мантір — М38
Мумія — М69
Некрополь — Н14
Обкладні камені — О10
Орієнтація пох. — О13
Перисталіт — П29
Плесинка — П43
Підставка — П44
Плашмадки (майданчики жертовні — М34
Поминальний обряд — П86
Пох. їжа — П92
Пох. загородка — П93
Поховальний одяг — П98
Поховальна пам'ятка — П94
Поховальна урна — П95
Поховальний інвентар — П96
Поховальний обряд — П97
Поховально-поминальні звичаї — П110
Поховання — П101
Поховання впускне — П102
Поховання вторинне — П103
Поховання основне — П104
Рів кургану — Р15
Саркофаг — С4
Сепульна плита — С14
Скельна гробниця — С32
Склеп — С41
Стела — с10
Східчасте склепіння — С93
Тольос — Т25
Урна — У3
Хевдж — Х3
Хересхури — Х4, К1
Церкані кургани — Ц1
Циста — Ц4
Чаатас — К1
Шахтова могила — Ш3
Шахтокамерна могила — Ш4
Яма вхідна — Я2

Матеріали

Агат — к6
Актиноліт — л17
Альмандин — г41
Аметист — к26
Антіхрист — п89
Андезит — б2, п89
Базальт — Б3, П89
Бронзі — п89
Бронза — Б30, Б31
Бурштин — Б37
Вапняки — п89
Вохра — В43
Виробне каміння — В18
Гібро — п89
Гіпс — Г2
Гелиотроп — х1
Гесонніт — г41
Гешир — г2
Гіпс — п89
Гірський кришталь — к26
Глей — Г16
Глина — Г17, П89
Гнейс — п89
Гранат — Г41
Граніт — п89
Діабаз — п89
Діамантоїд — г41
Діатоміт — п89
Діорит — п89
Доломіт — п89
Пресна — П31
Електрон — Е9
Залізо — З7
Золото — З26
Карнеол — с15, х1
Касситерит — с11
Кварц — К26, Х1
Кварцевий порфір — п89
Кварцит — К27, П89
Кераміка — К34
Кіновар — К50
Крейда — п89
Кремінь — К105, К26, Х1
Крина — К108
Конгломерат — п89
Лазурит — Л2
Лес — Л8
Лесовидні породи — Л9
Лігніт — г2
Ліпкурій — с15
Льодовикові грунти — Л28
Магнезит — п89
Майоліка — к34, Ф9
Мармур — п89
Мишʼяк — М41
Мідь — М42
Моріон — к26
Нефрит — Н17
Олово — О11
Онікс — к6
Опал — х1
Паста — ф6
Пемза — п89
Піроп — г41
Пісок — П57, П89
Пішаник — п89
Плазма — х1
Породи гірські — П89
Раухтопаз — к26
Рубеніт — б37
Сапфірін — х1
Сардер — х1
Сердолік — С15, Х1, К9
Сієніт — п89
Скло — С43
Сланець — п89, т26
Сплав — С61
Срібло — С64
Стеатит — С69
Теракота — Т11
Термоліт — л17
Тканина — т22, Т23

Трешкі — п89
Уваровіт — Ч41
Фаянс — Ф6, К34
Фрітта — ф6
Халцедон — Х1, С15
Хризопраз — х1
Цегла — ц2
Цитрін — ц26
Черепашник — п89
Шпат — Ш8

Обробка матеріалів

Агат — А14, О2
Відмивка ретуші — В24
Відпуск — в6
Вторинна ретуші — В44
Гранобитний — Г18
Гравюрт — Г40
Загладжування — о2
Заклепка — З6
Зерно — З17, З26
Інталіо — І7, П35
Клепка — К72
Кування — К111
— вгинка — К111
— вигинка — к111
— протяжка — к111
— обжатка — к111
— розтяжка — к111
— прошивка — к111
Лакалуа — Л6
Лиття за восковою моделлю, виплавлення моделі. — В15
Лиття — л26
Лощення — Л21, О2
Мікрагітація — М48
Мозаїка — М59
Обробка поверхні посуду — О2
Остальник — З6
Пайка — п26
Полірування — П82
Прасвнеча техніка — п11
Пропетурання штампом — о2
Ретуш — Р6
Розпил каменю — п11
Свердління каменю — п11
Технологія — Т17
Філігрань — ф26
Шліфування — ш11

Форма виробу або його елементи, пов'язані особливостями виробництва

Брам — Б25
Вгуша — В48
Заклепка — З5
Закраїна — З4
Ізольник — І7
Кабошон — к41
Кромка — к107
Лемурний кола — Л10
Лентоподібна форма — Л16
Лунка — Л26
Нервюра — Н14
П'ятка — П134
Ребро — Р9
Скаморфний — С31
Склепіння — С42
Ударний горбик — У1
Ударна площадка — У1
Черешок — Ч3

Знаряддя праці

Ада — п78
Веретено — В9
Випрямляч стріл — В16
Гарпун — Г6
Гончарний круг — Г24
Горно — Г31
Жорна — з16
Землеплакка — З13
Зернотерка — З16
Кальт — К30
Колотушка — К63
Лощило — Л22
Матриця — М17
Мотика — М67, П78
Млин — з16
Ніж — Н21
Пальштаб — П18
Плуг — П78, З15
Праслиця — П120
Рало — з15
Ручні жорна — З16
Свердло — С8
Серп — С25
Сокира — С51
Сокира-молот — С52
Сокуда — С57
Сфероїд — С89
Тесло — Т15
Тигель — Т18
Тканцький станок — Т23
Точильний брусок — Т27
Форма ливарна — Ф10
Черешок — Ч3
Шило — Ш5
Шліфувальник — Ш9
Штамп — Ш14

Кремнієві та кам'яні знаряддя праці

Аншпит — а14
Біфас — а20
Вибічьоте знаряддя — В14
Відбійник — В33
Відщеп — В28
Вістря до стріл і дротиків — В32
Вкладиші кукрекського типу — В33
Гальмові знаряддя — Г3
Гостроконечник — г4, Г38
Гравітальне вістря — г40
Знаряддя двобічні — З20
Знаряддя однобічні — З21
Курант — К129
Мікроліт — М47
Мікрорезець — М49
Нуклеус — Н29
Пластина — П171
Скобель — В14
Сокиз — С46
Сарбіле — С47
Трапеція — Т30
Фацнер — Г3, Ч7
Чопінг — Г3, Ч8

Посуд та його елементи

Амфороподібні посудини — Б2
Бікоклеподібні посудини — Б15
Гестрореберний посуд — Б1
Глек (кухлик) — Г13
Грушоподібні посудини — Г64
Казан — К2
Керкос — К38
Кіаф — К44
Камірець — К88, А4
Кордон — К96
Кубок — К111
Кухлик — Г13
Курильниця — К132
Миска — М36
Начин — Н8
Начинна хатка — Н9
Пікула — П54
Піфос — П59
Ритон — Р11
Ситула — С28
Скиверода — С44
Фіала — Ф8
Чаша — Ц4
Чаша — Ч2
Черпак — Ч5

Прикраси та предмети туалету

Браслет — Б24
Гребінь — Г46
Гривна — Г47, П111
Дзеркало — Д8
Підвіска — Д10
Калаф — Т25
Камея — К6
Каурі — К23
Кільце — К46
Лунниця — Л28
Металіда — л10
Намисто — Н5
Пектораль — П23, П111
Підвіска — П38, П111
Прикраса — П111
Скіфика — С36
Тиркіз — Г47
Фібула — Ф9
— субейкенська — ф9, б13
— гальштатська — ф9
— ранньолатенська — ф9
— середньолатенська — ф9
— пізньолатенська — ф9
Шпилька — Ш13
— кіпрського типу — ш13
— з трубчастою голівкою — ш13
— з ромбічним щитком — ш13
— грушоподібні — ш13
— трибокидною голівкою — Ш13
— з шароподібною голівкою — ш13
— з кільцевою голівкою — ш13

Зброя та її елементи

Аспіс — А5
Бойова лопать — а5
Булава — Б36
Бутероль — а5
Гіпоспалет — Г11
Горит — Г30
Дротик — Д23
Спітрема — п20
Ефес — а5
Кинджал — К41
Кистень — К42
Клевець — К71
Кнеміда — К75
Лабрис — Л1, П70
Лук — Л24
Махайра — М16
Меч — А5, М32
Навершя — а5
— кастенноподібне — а5
— брусноподібне — а5
— зооморфне — а5
— опальне — а5
Наконечник — Н4
Опліччя — п20
Панцир — П20
Підтин — П46
Перехрестя — а5
— метеликоподібне — а5
— вирконоподібне — а5
— серцеподібне — а5
Піка — П53
Піхви — а5
Пояс наборний — П106
Праща — П107
Сагаріс — С3
Скіпетр — А7, С34
Сокира — С51
Сокира-молот — С52
Спис — С59
Стріла — С80
Стріли вістря — С81
Темляк — а5
Шолом — Ш12
— кубанського типу — ш12
— наборний лусковий — ш12
— коринфський — ш12
— іллірійський — ш12
— аттичний — ш12
— халкідський — ш12
— південногрецький — ш12
— етрусько-італійський — ш12
— Монтефортіно — ш12
— східнокельтський — ш12
— тессинський — ш12
— типу Піпос — ш12
Щит — Щ1

Кінська спорядження — К51

Арчак — А27
— фуражний — а27
— транспортний — а27
Вальтрап — В4
Верховий кінь — В12
Вінчик — г19
Вільного сідла кінь — а12
Гнуздання — Г19
Гриво — К48

Калібевардії — а31
Катафрактарії — К21
Кінський доспіх — а21
Калесо — К79
Кальєнниця — К79
Мундштук — Г19, М70
Нагайка — Н2
Оселіа'я — О3, П121, Ф1
"Пектораль" — а23
Підперсся — ф1
Поножі — Г19, П121
Тюрет — Т14
Трензель — г19, а121
Фалар — Ф1

Предмети культу, мистецтва, знакові системи

Бінокулі — Б15
Вежера палеоліту — В8
Гапітчина — а35
Граффіті — Г42
Гриф — Г50
Діпінто — Д11
Естампаж — Е14
Звіриний стиль — З12
Зооморфний — З31
Картуш — К18
Культова споруда — К118
Кермос — К38
Лабрис — Л1, П79
Малані жетон — М56
Мозаїка — М59
Об'єкто-знакова система — О1
Печатка — П98
Літографія — П55
Шпигадера — П56
Пластика антропоморфна — П68
Пластика зооморфна — П69
Пластика мікроморфна — П70
Скарабей — С29, С69
Скарифікація — т5
Скетучка — С68
Стилі рельєфу — С74
Тамга — Т4
Татуїрування — Т5
Терракота — Т11
Ушебті — У7
Хлібці — б34
Хтонічний — Х7
Чурінга — Ч12, К8
Орнамент — О14

Види орнаменту посуду

Заглиблений орнамент:
Вабічастий — В34, В13
Гребінчастий — Г45
Жолобки — Ж5
Зубчастий — О14
Кавказари — К13, К17, В22, В5, В29, Г1, Ж5, Л24, М1
Мереживний — В3, А4, Б32, Б34, Б35, В10, В20, Г49, Г50, Д5, Д6, Д13, З19, І3, К39, Л15, П80, Р6, С85, С88
Насічки — Б18, Б34, Г49, Д6, К36, К134, П39, П80, Р21
Нічкові вдавлення — Б31

Пальцеві защипи — П17
Продряпаний — П113
Прокреслений — А4, Б2, Б8, Б32, Б34, Б35, В10, В1, В20, Г49, Д5, Д13, І3, К32, К39, К86, Л5, Л15, М7, Н19, С18, С20, С65, С88
Прокреслено-накольчастий — Л13, С80
Різаний (ярізаний) — Б10, К39, К40, К49, К74, К82, Л7, Л26, П80
Розчоси — К15, М1
Ямки — В10, Б31, Г49, Г50, Д5, Д6, Д7, К39, Л15, Л20, Н20, Р6, С85, С88

Печатний

Вафельний — В7

Рельєфний

Барботин — Б6
Вдавлення — К15, К36, К134, Л18
Вушка — Б32
Наліпи — Г33, К36, П80, Р21, Л18, С86

Мотиви орнаментацій

Меандр — М31
Метопи — М31
Овал — О92
Овополібний — І3
Округло-криволінійний — Б32
Паркетний — Б1, Б8, С21
Пояси — Б1
Прямі лінії — Б1, Б2, Б32, Б35, Г49, Д5, К39, Л20, М7, М63, А4, Н2, Р6, С83, С92
Риб'яча луска — К128
Ромби — Б2, К48
Ряди — Б8, Б35, В10, В31, К29, М7, М63, А4, І9, Н20
Свастика — С7
Сітка — В20, К29, К39, К100, А4, С21
Смуга — Г28, К36
Сонячний лик — В21
Сонячний орнамент — С55
Спіраль — К36, К49, С60, С65, Б15
Стрічка — А4, Б35, К39, К100, Л15, М7, Н19, С84
Строчки — Д7
Тамга — Т4
Трикутники — Б1, Б2, Б8, Б31, К36, С21, С92
Фестони — С21
Хрест — К49
Шаховий — Б24, Г50, Д7
Яйцина — А4, Б1, Б32, Б35, Б10, Б31, К29, К39, М7, М63, С21, С85

Терміни суміжних наук

Альбедо Землі — А11
Антропогенез — а17
Антропоекстазія — а2
Антропологія — А18
Антропологія етнічна — А18
Антропометрична краніологія — а18
Антропохори — А20
Арахнаєнія — А22
Аридна рослинність — А23
Аридні грунти — А25
Аридний клімат — А24
Астроекстазія — 2
Бейтса-Сервальдера схема — Б16
Бореал — Б19

Бореальна трансгресія — Б20
Бореальні фауна і флора — Б21
Відбитки зерен — В22
Вулканоекстазія — е2
Геоїд — е2
Гляціоекстазія — е2
Дезінвазія — а35
Екстазія — Е2
Етнічна антропологія — а18
Екологічна ніша — Е3
Екологічна криза — Е4
Екологія — Е5
Економіка — Е6
Етнос — Е7
Етнофакт — Е8
Ерозія грунтів — Е13
Етнічна історія — Е15
Етнічні процеси — Е16
Етногенез — Е17
Етнографія — Е18
Етнос — Е19
Зволоження — З23
Інтергляціал — І8
Інтерстадіал — І9
Історичне ландшафтознавство — Е7
Кліматоекстазія — е2
Керефіти — а26
Льодовиків'я — Л27
Льодовикові грунти — Л28
Льодовикові форми рельєфу — Л29
Мацерація — М19
Німфейська трансгресія — Н22
Ніша екологічна — Н23
Очеруюче середовище / 018
Палеоантропологія — П2, П14, Р4
Палеоботаніки — а22
Палеогеографія — П3, П15
Палеогеоморфологія — П3, П4
Палеокліматологія — П3, П11
Палеогідрографія — П5, П3
Палеогідрологія — П5, П6
Палеодемографія — П7
Палеоекономіка — П8
Палеозоогеографія — П3, П9
Палеокліматичні гіпотези — П10
Палеокліматологія — П11
Палеоландшафти — П12
Палеопатологія — П14
Палеопедологія — П15
Палінологія — П16
Плейстоценові епідемії — П73
Реконструкція ландшафту — Р4
Реконструкція обличчя — Р5
Річище — Р13
Річкові тераси — Р14
Седиментоекстазія — е2
Скіфські гляни — С40
Степи Евразії — С70
Тельмат — Т3
Тектоекстазія — е2
Трансгресія планетарна — е2
Тренинаціа — Т34
Фенагорійська регресія — Ф2
Фауністичний комплекс — Ф4
Фація — Ф5

Методи археології і суміжних наук

Аерофотографічний
Археолого-етнографічний — а31
Археомагнетичний — А36, Г7
Геохронологічні — Г7
Датування — Д2
Естамп — Е14
Історико-порівняльний — а31
Дендрохронологія — Д4, Г7
Картографічний — К17
Керамічний аналіз — К35
Консервація — К94
Макротрасологія — Т32, А13
Мікротрасологія — М50, Т32, А13
Обсидіановий — г7
Перехресне датування — П28, Д2
Порівняльно-типологічний — а2
Послідовне датування — П91
Радіовуглецевий — Р1, Г7, К77
Спектрографічний — С58
Спорово-пилковий — С62
Стратиграфічний — а2
Теорія методу мДНК — Т10
Термолюмінісцентний — Т13, Г7
Трасологічний — Т32, Б10
Фосфатний аналіз — Ф11
Фторний аналіз — Ф13, Г7, К77

9
ПЕРСОНАЛІЇ

АНТОНОВИЧ ВОЛОДИМИР БОНІФАТІЙОВИЧ (1830 — 1908) — (А35). Фундатор та голова т-ва Нестора-Літописця, професор російської історії та завідуючий музеєм старожитностей Університету св. Володимира, один з основоположників археології в Україні, автор багатьох праць, серед яких "О курганах Юго-Западного края", " О похоронных типах в курганах Юго-Западного края"

Енциклопедія українознавства. — Львів. — 1993. — Т.1 — С. 80.

АНТОНОВИЧ-МЕЛЬНИК КАТЕРИНА МИКОЛАЇВНА (1859 — 1942) — (М3). Організатор Катеринославського музею старожитностей, у 1923 р. — товариш голови археологічної секції АН України. Досліджувала археологічні пам"ятки на Волині, Поділлі, Запоріжжі, Харківщині. Перед XII Археологічним з'їздом проводила показові розкопки у Ніцасі. Автор багатьох праць, серед яких "Следы мегалитических сооружений Южной России", "Майданові городища на Україні".

Енциклопедія українознавства. — Львів. — 1993. — Т.1. — С.81; *Історія* Академії наук України, 1918 — 1933 рр. — К.,1993.

АРТАМОНОВ МИХАЙЛО ІЛЛАРІОНОВИЧ (1898 — 1972) — (А9, В33, К3, М25, Н12, С35). Доктор історичних наук, директор Інституту історії матеріальної культури, ректор ЛГУ, директор Ермітажу. Керував розкопками у Західній Україні. Автор більш як 50 праць, серед яких "Киммерийцы и скифы" (1975), "Сокровища скифских курганов " (1967).

Артамонов Михаил Илларионович (1898 — 1972)//СА. — 1972. — 2. — С.238 — 239.

АРТЕМЕНКО ІВАН ІВАНОВИЧ (1924 — 1989) — (М11, С19). Член-кореспондент АН України, директор Інституту археології АН УРСР (1973 — 1986), зав. відділом первісної археології того ж інституту. Фахівець у галузі археології періоду середньої бронзи, автор монографії "Племена Верхнего и Среднего Поднепровья периода бронзы" (1987).

Артеменко Иван Иванович (1924 — 1989) // СА. — 1990. — 4. — С.224.

АШИК АНТОН БАЛТАЗАРОВИЧ (1802 — 1854). Директор Керченського музею (1833 — 1852). Досліджував скіфські кургани Керченського п-ова. Автор трактатів " Боспорское царство с его палеогеографическими и нахтробными памятниками, расписными вазами, картами, планами, видами" (1848), "Керченские катакомбы" (1845), "Боспорское царство" (1848). За останню автор одержав малу Демидівську премію.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона: Биографии. — М.,1992. — Т.2 — С.280.

БАГАЛІЙ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1857 — 1932) — (С37). Історик, ректор Харківського університету, автор природничо-історичного опису Новоросійського краю — "Очерки колонизации Новороссийского края " (1889). Керував розкопками у Салтові, склав "Археологічну карту Харківської губернії" (1902).

Енциклопедія українознавства. — Львів. — 1992. — Т.1 — С.80.

БАДЕР ОТТО МИКОЛАЙОВИЧ (1903 — 1972) — (К8) Доктор історичних наук. Дослідник палеоліту Уралу, Поволжжя, України. Автор багатьох праць, серед яких "Изучение эпипалеолита Крымской яйлы" (1940).

Крайнов Д.А. К 60-летию Отто Николаевича Бадера //СА. — 1963. — № 4. — С.127 — 128.

БЕР ЙОГАН ХРИСТІАН ФЕЛІКС (1798 — 1872) — (С37). Німецький філолог і археолог, професор Гейдельберзького університету. Автор перекладу на російську та обробки праці Геродота з коментарями (1832, 1856 — два видання).

Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона: Биографии. — М., 1992. — Т. 2. — С.287.

БЕРЕЗОВЕЦЬ ДМИТРО ТАРАСОВИЧ (1910 — 1970) — (К133). Кандидат історичних наук , спеціаліст у галузі слов"янської археології. Працював у зоні новобудов у Приазов'ї та Придніпров'ї, тому ряд робіт присвячено пам"яткам первісності — дослідженню скіфського Кутинського могильника, поселення Нижній Рогачик та ін.

Сміленко А.Т., Сухобоков О.В. Пам"яті Дмитра Тарасовича Березовця//Археологія. — 1990. — № 4. — С.107 — 114.

БІНІКОВ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (1908 — 1988) — (Г12, Г44, М45, М71, С17, Ф3, Ш1,Ш2). Член-кореспондент АН України, з 1955 по 1968 рр. — директор Інституту археології АН УРСР, 1958 — 1968 рр. — зав відділом первісної археології; 1972 — 1981 рр. — завідувач античного відділу; 1968 — 1984 рр. — зав. відділом античної та середньовічної археології Криму. Дослідник пам"яток кам"яного віку Криму, трипільської к-ри. Автор багатьох наукових праць, серед яких "Таврийское поселение Луга-Врубевка на Днестре" (1953), "Раскопки в замке Фальма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма" (1966), "Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта" (1981) та ін.

Бориславська С.С. Сергій Миколайович Бініков // Археологія. — 1994. — 2. — С.23 — 25.

БІЛЯШІВСЬКИЙ МИКОЛА ФЕДОТОВИЧ (ТОЛОТОВИЧ) (1867 — 1926) — (Б22). Професор Київського археологічного інституту, редактор часопису "Археологическая летопись Южной России" (1897 — 1905), голова Комісії по складанню археологічної карти України, дійсний член ВУАК. Відомий дослідженнями неолітичних та трипільських пам"яток. Автор багатьох праць, серед яких "Следы первобытного человека на берегах р. Днепра вблизи Киева" (1890), "Борисівське городище" (1925) та ін.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона: Биографии. — М., 1992. — Т.2 — С.764; *Енциклопедія українознавства.* — Львів, 1993.— Т.1. — С.136; *Історія* Академії наук України, 1918 — 1933 рр. — К., 1993. — С.507.

БОБРИНСЬКИЙ ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1852 — 1927) — (Б14, Ж6, М68). Сенатор, віце-президент Академії мистецтв, член Державної Ради та III Державної Думи, у 1888 — 1917 рр. — голова Імператорської Археологічної комісії. Проводив дослідження курганів в Українському лісостепу. Крім звітів, що друкувались щорічно в "Отчетах Археологической комиссии", видав фундаментальну працю " Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы" (три томи — 1887, 1894, 1901).

Петрова М.Я. Из прошлого рода графов Бобринских // Вопросы истории. — 1993. — № 1. — С.171 — 175.

БОДЯНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ВСЕВОЛОДОВИЧ (1916 — 1992) — (В35, В40, В41, К15, П3, М33). Краєзнавець, деякий час співробітник Запорізької експедиції Інституту археології АН УРСР. Знавець пам"яток Придніпров'я, один з найкращих археологів-розкопників: ним відкрито понад 1000 пам"яток різних часів, серед яких Благовіщенський, Федорівський, Мар"їнський могильники, Вовнянське поселення і могильник, та ін. Автор 35 наукових праць.

Сушко К.І. Повернення // Дружба Степового Придніпров'я в Крыма. — Запорожье, 1993. — С. 191 — 196.

БОЛТЕНКО МИХАЙЛО ФЕДОРОВИЧ (1888 — 1959) — (У5). Фахівець в галузі античної археології, директор Одеського археологічного музею у 1930 — 1932 рр. Автор більш як 30 наукових праць. Деякий час керував розкопками енеолітичних пам"яток в Усатові.

Сенко Л.М. Михаил Федорович Болтенко // ВИА. — 1960. — № 10. — С.144.

БОНЧ-ОСМОЛОВСЬКИЙ ГЛІБ АНАТОЛІЙОВИЧ (1890 — 1943) — (А18, К40, К45, С94, Т7, Ф3, Ш1, Ш2). Доктор історичних наук, академік палеоліту Криму, відкрив та опублікував матеріали гроту Шін-Коба. Вперше поставив питання про вивчення палеоліту археологами разом з природознавцями, застосував метод статистичної обробки кремнієвих індустрій. Автор багатьох робіт, серед яких "Грот Кик-Коба. Палеолит Крыма" (1940) та ін.

Бобинская С.П. Глеб Анатольевич Бонч-Осмоловский //СА. — 1990. — № 1. — С. 277 — 282.

БОРИСКОВСЬКИЙ ПАВЛО ЙОСИПОВИЧ (1911 — 1991) — (А13, В11, П123). Доктор історичних наук, зав. відділом палеоліту Південного відділення Інституту археології АН СРСР. Досліджував палеоліт і мезоліт України. Проводив розкопки на ст. Амвросіївка, рельєфомезолітичні пам"ятки Луга-Врубевська. Автор 200 праць, серед яких "Людина кам"яного віку на Україні" (1950), "Палеолит Украины" (1953), "Древнейшее прошлое человечества" (1957).

Пресняк Н.Д. Памяти Павла Йосиповича Борисковского// РА. — 1992. — № 3. — С.288 — 290.

БОРОВКО ГРИГОРІЙ ЙОСИПОВИЧ (1895 — ...) — (С37). Археолог, співробітник Ермітажу. Фахівець у галузі скіфської археології, автор фундаментальної праці " Женские головные уборы Чертомлицкого кургана " (1921). З 1930 р. жив за кордоном.

Енциклопедія українознавства. — Львів, 1993. — Т.1 — С.157.

БЛАРАМБЕРГ ІВАН ПАВЛОВИЧ (1772 — 1831) — (П60). Археолог, один із засновників Одеського Імператорського товариства історії та археології й археологічних музеїв в Одесі (1925) та Керчі (1926). Досліджив античних пам"яток Півдня України та Криму. У 1827 р. провів розкопки на території городища Кермен-чик. Перший висловив припущення про те, що городище Неаполь Скіфський — укріплення царя Скілура. Автор близько 20 наукових праць (переважно французькою мовою), серед яких перший опис монет Ольвії, виданий у Парижі у 1822 р., перекладений на російську у 1828 р. Пізніше на російську перекладено роботу "О положении трех скифских крепостей по Страбону" (1829).

Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона: Биографии. — М., 1992. — Т.2 — С. 288; *Вишенская Т.Н.* Неаполь — столица государства позднего скифов. — К., 1979. — С.14.

БРАНДЕНБУРГ МИКОЛА ЮХИМОВИЧ (1839 — 1903) — (С37). Археолог, генерал-лейтенант, завідуючий Артилерійським музеєм з часу його заснування у 1872 р. до 1902 р. У 1888 — 1902 рр. досліджував археологічні пам"ятки на Полтавщині та Київщині. Дослідив близько 100 курганів у Поросі, у басейні Тясмину (могильники поблизу сіл Райгород, Прутя, Пастирське). Матеріали розкопок зберігаються у Ермітажі. Серед праць М.Ю.Брандебурга слід назвати "К вопросу о

каменных бабах" (1902) та "Журнал раскопки Н.Е.В. 1888 — 1902" . Нещодавно колекції М. Ю. Бранденбурга опубліковані.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона: Биография. — М., 1992. — Т.2. — С.483; *Начало:* *Н.Я.* Орнаментальная коллекция Н.Е.Бранденбурга. Посуда бронзы //САИ.— Вып. В4 — 12.— 1974; *Гаганиди Л.К.* Скифские древности Поднепровья (Орнаментальная коллекция Н.Е.Бранденбурга). — М., 1977.

БРУН ФЕЛІКС КАРЛОВИЧ (1804 — 1880) — (С37). Професор Одеського університету. Він відряджений Одеським товариством історії та археології для " перевірки свідчень Геродота" про Прегеранзмор"я, результатом чого стала грунтовна праця " Черноморье" (дві частини — 1879, 1880 рр.)

Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона: Биография. — М.,1992. — Т.2 — С.490.

БРЮСОВ ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ (1885 — 1966) — (Я4, Д19, І5, П74, Я4). Доктор історичних наук, фахівець у галузі археології первісності та теорії археологічних джерел. Серед понад 50 праць " Очерки по истории племен Европейской части СССР в палеолитическую эпоху" (1952) та ін.

Радимбат В.М. К 100-летию со дня рождения А.Я. Брюсова //СА. —1985.— № 4 —С.125 —127.

ВЕСЕЛОВСЬКИЙ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1848 — 1918) — (А25, К8, О5, С54). Старший член Археологічної комісії, професор Петербурзького університету. Відомий дослідженнями скіфських курганів: Шульговки, Огузу, Кадиєвських, Ульяних, Єлізаветівських, Чмирьової Могили та Солохи. У 1889 р. М.І. Веселовський відкрив петроглїфи Кам"яної Могили. Звіти про розкопки цих пам"яток регулярно публікувалися в ОАК.

Шелепин С.Л. Основы истории русской археологии // РА. — 1993. — 1. — С. 221 — 235.

ВОЛК (Волков) ФЕДІР КІНДРАТОВИЧ (1847 — 1918) — (А18). Антрополог та археолог, доктор Сорбонського університету (премії Кана та Гадара), професор Петербурзького університету. Відкрив Мінусинську, передгірську Кримську стоянки. Автор понад 455 наукових праць.

Фремов О.Д. Археологічні дослідження Федора Кондратовича Волка//Археологія. — 1992. — № 2. — С. 112 —119.

ВОЄВОДСЬКИЙ МИХАЙЛО ВАЦЛАВОВИЧ (1903 — 1948) — (Д7, Д19, П58, Ю1). Доктор історичних наук, співробітник Інституту антропології МДУ. Керував Деснянською експедицією. Автор 40 робіт, серед яких "Палеоліт Десни" (1948).

ВЯЗЬМИТІНА МАРІЯ ІВАНІВНА (1896 — 1994) — (Ж1, З24, К6, Н14, П52). Кандидат історичних наук, археолог, мистецтвознавець, фахівець у галузі археології скіфо-сарматського періоду. Керувала розкопками Золотобалківського поселення та могильника. Автор багатьох праць, серед яких " Золота Балка. Поселення кочівницького часу на нижньому Дніпрі" (1962), "Золотобалківський могильник" (1972).

До 80 річчя Марії Іванівни Вязьмітіної//Археологія. — 1995. — № 4. — С. 148 — 151.

ГАЛАЧЕК КАРЛ (1873 — 1914) — (К101, М40). Археолог, професор археології Львівського університету, досліджував трипільську культуру (поселення Коштелівці). Автор багатьох робіт, серед яких публікація Михалківського скарбу.

Енциклопедія українознавства. — Львів, 1993. — Т.1 — С. 332.

ГАМЧЕНКО СЕРГІЙ СВЕРИДОВИЧ (1860 — 1934) — (В37). Археолог, віце - президент ВУАК. Проводив розкопки на Волині, Вінниччині (Немирівське городище), в районі Дніпрогесу. Автор багатьох праць, серед яких "Житомирський могильник" (1887), "Спостереження над даними дослідів трипільської культури" (1927).

Енциклопедія українознавства. — Львів, 1993. — Т.1 — С.353.

ГЕНІНГ ВОЛОДИМИР ФЕДОРОВИЧ (1924 — 1993) — (А30, А31, А34, І5, Е6, Е19, О13, К79, П74). Доктор історичних наук, довгий час заступник директора Інституту археології АН УРСР, фундатор школи теоретичної археології в Україні, організатор широкомасштабних новобудовних експедицій. Автор понад 200 наукових праць, серед яких 15 монографій.

Брайчевський Є.Л. Памяти Владимира Федоровича Генинга // РА.— 1994. — № 3. — С. 253 — 254.

ГОРОДЦОВ ВАСИЛЬ ОЛЕКСІЙОВИЧ (1860 — 1945) — (Б14, Д1, Д18, З6, З19, З32, К30, С19). Доктор історичних наук. Працював у Московському археологічному інституті, Історичному музеї, Народному університеті. Ним впроваджений і вдосконалений порівняльно-типологічний метод вивчення археологічного матеріалу. На території України працював у Харківській (Більське городище) та Донецькій областях. Автор понад 200 праць, серед яких "Первобытная археология" (1908), "Бытовая археология" (1910), "Археологии.Каменный период" (1923), "Культуры бронзового века в Средней России" (1915).

Крайнов Д.А. К 125-летию со дня рождения В.А.Городцова//СА.—1985.— № 4. —С.265 —267.

ГОШКЕВИЧ ВІКТОР ІВАНОВИЧ (1860 — 1928) — (А16, З24, П52). Археолог, член-кореспондент Московського археологічного товариства, організатор Херсонського краєзнавчого музею. Досліджував пам"ятки Степового Подніпров"я. Автор 25 праць, серед яких найвідоміша "Древние городища по берегам нижнего Днепра" (1913).

Енциклопедія українознавства.— Львів, 1993. — Т.2 —С.421.

ГРАКОВ БОРИС МИКОЛАЙОВИЧ (1899 — 1970) — (А2, А9, В33, Г4, Г5, Г11, З6, З12, К3, К12, К19, К72, М5, М25, Н13, П20, С5, С28, С34, С35, С37, С39, П4,Т36, Ц4). Доктор історичних наук, професор, скіфолог, керівник Степової скіфської експедиції МДУ. Досліджував пам"ятки Подніпров"я: Нікопольські кургани поля, групу кургану Солоха, Кам"янське городище та ін. Автор багатьох наукових праць, серед яких "Древнегреческие клейма с именами астиномов" (1929), "Скифы" (1947,1971), "Каменское городище на Днепре" (1954), "Ранний железный век" (1974).

Нефедова Е.С., Переводчикова Е.Я., Скорыбов А.В. Материалы к биографии Б.Н.Граковa//Грековские чтения на кафедре археологии МГУ.— 1992. — С.4 — 8.

ДАНИЛЕВИЧ ВАСИЛЬ ЮХИМОВИЧ (1872 — 1936). Історик, археолог, професор Київського університету, член Археологічної комісії ВУАН. Він розкопки у Донецькій, Харківській та Київській областях. Автор багатьох праць, серед яких "Археологічна мандрівка Київщини" (1925) та ін.

Енциклопедія українознавства. — Львів, 1993. — Т.2. — С. 486; *Історія* Академії наук України, 1918 —1923 рр. — К., 1993. — С.520.

ДАНИЛЕНКО ВАЛЕНТИН МИКОЛАЙОВИЧ (1913 — 1982) — (А3, А4, В32, Б35, Б51, Б41, Д6, Д13, І5, К8, К29, К103, М63, Н19, Н20, Н25, П34, П37, П39, С22, С32, С76, С82, С85, С88, Т6). Доктор історичних наук, зав. відділом первісної археології Інституту археології АН УРСР у 1949 — 1953 рр., фахівець у галузі первісної археології. Ним виділено багато культур епохи неоліту та енеоліту. Працював у новобудовних експедиціях, переважно у Побужжі. Автор багатьох праць, серед яких "Неолит Украины" (1969), "Энеолит Украины" (1974), "Кам"яна Могила" (1886) та ін.

Даниленко Валентин Миколайович // СА. — 1982. — № 2. — С.319 —320.

ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ АРКАДІЙ ВІКТОРОВИЧ (1885 — 1956) — (С1, О4, С18, С49, С82). Доктор історичних наук, зав. відділом первісної археології Інституту археології АН УРСР у 1953 — 1956 рр. Один з організаторів археологічних досліджень в зоні новобудов (експедиція Дніпрогесу). Досліджував пам"ятки неоліту (Середній Стіг, Собачки, Вовчок, Огрізь), бронзової доби (Дурна Скеля, Огрізька Скеля, Сабатинівка). Автор багатьох праць, серед яких "Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану" (1929), "Висока Огрізька стоянка" (1949) та ін.

Пам'яти А.В. Добровольського // КСИА АН УРСР.—1957. — Вып.7.— С. 113 — 114.

ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКИЙ МІТРОФАН ВІКТОРОВИЧ (1867 — 1934). Історик, професор Київського, потім — Білоруського університетів. Автор праць з історії економіки. Один з організаторів у Києві у 1917 р. Київського археологічного інституту. Автор багатьох праць, серед яких "Исторические взгляды В.Б. Антоновича" (1909).

Енциклопедія українознавства. — Львів, 1993. — Т.2. —С. 657.

ДЮБРЮКС ПОЛЬ (Поль дю БРЮКС) (1774 — ...?) — (К117). Археолог-аматор, начальник керченської митниці. З 1816 р. почував розкопки пам"яток Криму, спочатку під наглядом І.О. Стемпковського. У 1830 р. П. Дюбрюкс розкопаний курган Куль-Оба. Склав "Описание руин и следов старинных городов и преданий, существовавших когда-то на Европейском берегу Боспора Киммерийского".

Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона: Биография. — М., 1992. — Т.4. — С. 568; *Мурзаевский Б.М.* Скифская стела. —К., 1980. — С. 47 — 61.

ЕБЕРТ МАКС (1879 — 1929) — (П50). Професор Берлінського університету, почесний член ВУАК. Досліджував і опублікував німецькою мовою результати розкопок могильників Петуківки — Аджигол. Автор узагальнюючих праць з археології України.

Енциклопедія українознавства. — Львів, 1993. — Т.2. — С.617.

ЕРНСТ ФЕДІР ЛЬВОВИЧ (ЛЮДВИКОВИЧ) (1891 — 1949). Історик мистецтва, учений секретар Археологічної комісії Академії наук України у 1923 р.

Історія Академії наук України. — К., 1993. — С.521.

ЕРНСТ МИКОЛА ЛЬВОВИЧ (ЛЮДВИКОВИЧ) (1859 — 1956) — (П50, Ч6). Магістр Берлінського університету, професор кафедри російської історії та німецької мови Таврійського університету. Працював у Криму: досліджував пам"ятки палеоліту (Чокурча), пізніх скіфів (Наполи Скіфський, Керкен-Кир, Таш-Джартан, Дружне, Добре). Результати цих досліджень опубліковано у ряді статей, серед яких "Люди ледникового периода в Крыму" (1930), "Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1931)" та ін.

Хропаков І.М. Микола Львович Ернст// Археологія.— 1989. — № 4. — С. 111 — 116.

ЄФІМЕНКО ПЕТРО ПЕТРОВИЧ (1884 — 1964) — (Д19). Академік, директор Інституту археології АН УРСР (1945 — 1954). Керував розкопками Костьонківської, Мізинської стоянок. Ним запропонована та впроваджена нова хронологія пам"яток пізнього палеоліту європейської частини СРСР. Автор близько 60 робіт, серед яких фундаментальна праця "Первобытное общество", яка тричі перекладалась.

Бибиков С.Н. Петр Петрович Ефименко // СА. — 1984. — № 4. — С.287 — 290.

ЗАБЄЛІН ІВАН ЄГОРОВИЧ (1820 — 1908) — (К102, М5, Ч10). Член-кореспондент Академії наук, почесний доктор історії Московського та Петербурзького університетів, старший член Археологічної комісії. Досліджував великі скіфські кургани: Краснокутський, Томаківські Близнюки, Чертомлик, Велику Близницю, Козел, Велику та Малу Цимбалки, працював на Тамані, у Фанагорії, Ольвії. Автор звітів про розкопки цих курганів, а також праць "Домашний быт русских царей" (1869,1871),"История русской жизни" (1876,1979). В останній вміщено главу "Древняя Скифия в своих могилах" та ін.

Фоменко А.А. Историк Москвы И.Е. Забелин. — М.,1984. — 237с.

ЗАМЯТНІН СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (1899 — 1958) — (Д19). Доктор історичних наук, досліджував пам"ятки палеоліту півдня Росії та України, вивчення локальні різновиди палеоліту. Автор багатьох праць, серед яких "О возникновении локальных различий в

культуре палеолитического времени" (1951), "Заметки о палеолите Донбасса и Приазовья" (1953).

Формозов А.А. Заметки Сергей Николаевич // СА. —1959. — 2. — С.312. *Гиршман В.Ф.* Очерки истории советской археологии. —К., 1982. —С. 211.

ЗНОСКО-БОРОВСЬКИЙ С. А. (1899 — ...) — (А7). Помішик с. Бересняги Каховського повіту, археолог-аматор. Розкопав 100 курганів у Перосні, у тому числі поблизу с. Оснотинці і склав до них "Указатель кладов и случайных находок древностей на раскопки и приобретений Е.А. Зноско-Боровского". Мав велику археологічну колекцію.

Енциклопедія українознавства. — Львів, 1994. — Т.2. —С. 836.

ІВАНІШЕВ МИКОЛА ДМИТРОВИЧ (1811 — 1874) — (П27). Професор юридичного факультету Київського університету, віце-голова Археографічної комісії. Ним був розкопаний курган Перепʼятиха, публікація якого ілюстрована малюнками Т.Г.Шевченка, який приймав участь у цих розкопках. Крім того, М.Д.Іванішевим досліджені кургани на Білоцерківському полі між Васильковом та поблизу Фастова.

Енциклопедія українознавства. — Львів, 1994. —Т.3. —С. 862.

ІЛІНСЬКА ВАРВАРА АНДРІЇВНА (1920 — 1979) — (А7, А9, Б7, Б14, Б18, Б34, Ж1, Ж8, З25, К51,К76, К116, К117, М68, Н26, О9, П128, П121, Р7, Р18, С35, С37, Т9, Ц1, Ш15). Доктор історичних наук, скіфолог. Провадила археологічні розкопки у лісостеповій та степовій зонах України. Автор понад 120 наукових праць, серед яких "Скіфи Дніпровського Лівобережжя" (1968), "Ранньоскіфські кургани басейну р. Тясмин" (1975), "Скифия VII —IV вв. до н.э."(1983).

Пономарь В.А. Ильинской//СА.— 1981. — № 2.— С. 221 — 222.

КАМІНСЬКИЙ ФЕДІР ІВАНОВИЧ (1845 — 1891) — (В11). Археолог-аматор, священик, член Московського археологічного товариства. Провадив розкопки курганів, Гнилівської стоянки на Полтавщині, систематизував колекції Публічного музею. Серед опублікованих праць "Сказы древнейшей эпохи каменного века по Суле и ее притокам" (1874).

Супруненко О.Б. Ф.І. Камінський — дослідник пам"яток археології Полтавщини //Археологія. — 1991.—№ 3.—С.69 — 76.

КАНДИБА (ОЛЬЖИЧ) ОЛЕГ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1907 — 1944) — (Т35). Археолог, фахівець в галузі археології неоліту. Автор періодизації трипільської к-ри західноукраїнських земель. Провадив розкопки у Більче - Золотому (печера Вертебі), Доброхитові, на поселенні Шипинці. Серед нечисленних праць О.О. Кандиби "Тальянки мальованих мурашок", "Розкопки у Галичині в 1928 р.", "Спогади М.Грушевського на початок людської історії".

Мовчан Т.Г. Олег Кандиба (Ольжич) 1907 —1944 — дослідник// Археологія. — 1994.— № 4.— С.145 — 147.

КІВАЛЬЧИЧ ТУРБОНТ БЕНЕДИКТОВИЧ (1848 — 1913) — (Г33). Археолог та колекціонер старожитностей. У 1875 — 1876 рр. провадив розкопки курганів поблизу с. Бобрика.

Шовкун С.П. Вождям истории русской археологии//РА. —1993. —№ 1. —С. 232.

КОЗЛОВСЬКА ВАЛЕРІЯ ЄВГЕНОВНА (1889 — 1956) — (В39). Професор Київського археологічного інституту, член ВУАК, секретар археологічної секції ВУАН у 1923 р., ст. наук. співробітник Інституту археології. Дослідник трипільської к-ри. Автор понад 40 праць, серед яких "Розкопки 1902 р. біля с. Сушківки" (1918), "Розкопки в с. Верем"я" (1926).

Енциклопедія українознавства. — Львів, 1994. — Т.3. —С.1071.

КОЗЛОВСЬКИЙ ЛЕОН (1892 — 1944) — (М3, К101). Професор Львівського університету. Дослідник неоліту і трипільської к-ри, провадив розкопки у Кошилівцях, Нагвизьку, Бучачі. Автор численних робіт з археології Галичини, написаних польською мовою.

Енциклопедія українознавства.— Львів, 1994. — Т.3. —С.1072.

КОЗУБОВСЬКИЙ ФЕДІР АНДРІЙОВИЧ (1895 — 1942) — (Б32). Археолог, директор Інституту матеріальної культури (1934 — 1938). Керівник Богесівської експедиції на Південному Бузі. Автор багатьох праць, серед яких "Археологічні дослідження на території Богесу" (1933) та ін.

Украинский советский энциклопедический словарь. —К., 1986. —Т.2. —С.91.

КОНДАКОВ НІКОДИМ ПАВЛОВИЧ (1844 — 1925) — (С37). Академік, професор Новоросійського університету. У 1882 — 1883 рр. досліджував кургани скіфського часу поблизу с. Бахси у Криму. Разом з І. Толстим автор праці "Русские древности в памятниках искусства" (1889).

Енциклопедія українознавства. —Львів, 1993. — Т.2. —С.1100.

КРАСКОВСЬКИЙ ВАЛЕНТИН ІВАНОВИЧ (1913 — 1981) — (А6). Краснодарець. Ним відкрито 60 нових пам"яток на Одещині, серед них стоянка Велика Аккарма — перша палеолітична пам"ятка Північного Причорномор"я. Опубліковано 24 праці.

Сапожников І.В. Пам"яті Валентина Івановича Краснодарського//Археологія.— 1992. — № 1.— С.117 — 119.

КРИВЦОВА-ГРАКОВА ОЛЬГА ОЛЕКСАНДРІВНА (1895 — 1970) — (Б13, Б23, З33). Кандидат історичних наук, співробітник Державного історичного музею СРСР, потім — Інституту археології АН СРСР. Відкрила ряд на території України пам"яток (Білозерська, Обіточне поселення) покладено в основу періодизації степових к-р доби бронзи. Серед багатьох праць дослідниці найвідоміша "Степное Поднепровье и Приазовье в эпоху поздней бронзы" (1955).

Формозов А.А. Ольга Александровна Кривцова-Гракова//СА. —1970. —№ 4.—С.321 — 322.

КРОПОТКІН ВЛАДИСЛАВ ВСЕВОЛОДОВИЧ (1922 — 1993) — (Г39, Ч5). Доктор історичних наук, співробітник Інституту археології РАН, фахівець з історії та археології римського середньовіччя. Керував Західно-Подільською експедицією Інституту археології АН СРСР. Автор 120 наукових праць, серед яких "Клады римских монет на территории СССР" (1961), "Экономические связи Восточной Европы в 1 тыс. н.э." (1967), "Римские импортные изделия в Восточной Европе" (1970).

Мачинский Н.Я. Памяти В.В.Кропоткина//РА. — 1994. — № 1. —С.243 — 245.

КУРІННИЙ ПЕТРО ПЕТРОВИЧ (1894 — 1972). Археолог, секретар Трипільської комісії, вчений секретар ВУАК, під час окупації України керував музейними осередками — відбирав музейні колекції для вивозу у Німеччину. Провадив розкопки таких пам"яток : Тоболівка, Райки, зольників у Білогрудівському лісі. За кордоном опублікував багато праць, найвідоміша — "Історія археологічного вивчення про Україну", яка відображає розвиток археології в Україні у 20 — 30-х роках.

Курінний П.П. Історія археологічного вивчення про Україну. —Полтава, 1993. —С.3.

ЛАГОДОВСЬКА ОЛЕНА ФЕДОРІВНА (1899 — 1956) — (В37, М38, М39, С1, У5). Кандидат історичних наук, співробітник Інституту археології АН України. Фахівець в галузі археології пізньої бронзи. Керувала розкопками у Войцехівці, Сандраках, Усатові, Михайлівці. Разом з О.Г. Шапошниковою та Н.С. Макаренчем автор публікації еталонної пам"ятки — поселення поблизу с.Михайлівка на Херсонщині.

Телегин Д.Я. Елена Федоровна Лагодовская// СА. —1959. — № 4. —С.328.

ЛАППО-ДАНИЛЕВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ (1863 — 1919) —(С37). Історик, археолог, дійсний член Російської Академії наук, автор фундаментальної праці "Скифские древности" (1887), вивчав матеріали кургану Харгедаушних.

Енциклопедія українознавства. —Львів, 1994. — Т.4. —С.1256.

ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН ФЕДОРОВИЧ (1895 — 1942) — (В11). Археолог, спеціаліст у галузі палеоліту та доби бронзи в Україні.

Гершман В.Ф. Очерки истории советской археологии. —К.,1982. —С.214.

ЛЕГОЦЬКИЙ ТЕОДОР (1830 — 1915). Археолог-аматор, адвокат за фахом, засновник музею у Мукачеві. Дослідник археологічних пам"яток Закарпаття. Автор ряду праць , написаних польською мовою.

Енциклопедія українознавства. Львів. — 1994. — Т.4. —С.1982.

ЛІБЕРОВ ПЕТРО ДМИТРОВИЧ (1904 — 1977) — (С37). Кандидат історичних наук, зам. директора Інституту археології АН СРСР, скіфолог. Керував розкопками Мастюгінських курганів, пам"яток скіфського часу в Україні та Подонні.Автор багатьох праць, серед яких "О хронологии памятников Днепровского скифского времени" (1952), " К истории земледелия скифских племен Днепровья" (1952), "К истории скотоводства и охоты на территориях Северного Причерноморья в эпоху раннего железа" (1960).

Крупник Е.И. К 60-летию П.Д.Либерова//СА. — 1964. — № 2.—С.89 — 90.

ЛЯПУШКІН ІВАН ІВАНОВИЧ (1902 — 1968) — (М34). Доктор історичних наук, співробітник Інституту археології АН СРСР, фахівець у галузі раннього"вальної археології. Провадив розкопки на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Автор багатьох праць, серед яких — "Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа" (1961).

ЛЯСКОРОНСЬКИЙ ВАСИЛЬ ГРИГОРОВИЧ (1859 — 1938). Археолог, приват-доцент кафедри історії Московського у-ту, з 1907 — Київського, дійсний член Московського археологічного товариства. Провадив археологічні пошуки на Полтавщині. Робив доповіді на 11 та 12-му Археологічних з"їздах. Автор 55 наукових праць.

Косенко І.П. В.Г. Лясоронський // Полтавський археологічний збірник.— Полтава,1993.— С.17 — 19.

ЛЮЦЕНКО ОЛЕКСАНДР ЮХИМОВИЧ (1807 — 1884) — (О9). Археолог, директор Керченського музею у 1856 — 1878 рр. Провадив розкопки у Криму та на Тамані. Ним досліджено кургани на мисі Ак-Бурун, Тамірбек-Гора (разом з П.І.Хіпунським), Олександропольський курган.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. —СПб.,1896. —Т.18. —С.266.

МАГУРА СИЛЬВЕСТР СИЛЬВЕСТРОВИЧ (1897 — 1937) — (Т35). Кандидат історичних наук, співробітник Всеукраїнського історичного музею. Брав участь у Дніпрогесівській експедиції, керував Трипільською. Надрукував 13 праць.

Шовкун Г.М. Сильвестр Сильвестрович Магура (1897 — 1937)//Археологія. — 1992 — № 1.— С.109 —116.

МАКАРЕНКО МИКОЛА ОМЕЛЯНОВИЧ (1877 — 1938) — (Б7, М7, Н19). Директор музею ім.Б.І. Ханенка. У 1914 р. досліджував Перший Мордвинівський курган, у 1928 р. керував Ольвійською експедицією, займався трипільською тематикою (провадив розкопки в районі Халеп"я, Трипілля), відкрив Маріупольський могильник. Автор багатьох праць, серед яких "Маріупольський могильник" (1933).

Лесман А.М. Новые сокровища кургана Украины.— Л.,1981. —С.62; *Білоус О.Г.* Про Макаренка М.О.//Археологія. — 1989.— № 1.— С.120 — 131; *Кашинський Ю.О.* Із забутих// Археологія. — 1992. —№ 1. —С.103 —108.

МАКСИМОВИЧ МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1804 — 1873). Ректор Київського університету, автор праць з археології України, серед яких "Украинские стрелы с древнейших времен, собранные вдоль Днепром возле Михайловой горы" (1867) за проблему спробу встановлення типологічного методу дослідження археологічного матеріалу.

Курінний П.П. Історія археологічного знання про Україну. — Полтава, 1993. — С. 58; Украинский советский энциклопедический словарь. — К., 1988. — Т.2. — С. 872.

МАНЦЕВИЧ АНАСТАСІЯ ПЕТРІВНА (1899 — 1983) — (Г30, П33, С54, Ч2, Ш1). Кандидат історичних наук, керуючий Відділом Історії первісної к-ри Ермітажу. Фахівець в галузі скіфо-античної археології, автор 70 наукових праць, серед яких "Курган Сахоха" (1987).

Пятерыгин Б.Б., Смирнова Г.И. Предисловие к книге "Курган Сахоха". — Л., 1987. — С.3 — 5.

МЕЛЬГУНОВ ОЛЕКСІЙ ПЕТРОВИЧ (1722 — 1788) — (М27). Генерал-поручик, командир Нової Сербії і новоросійський губернатор. Розпочав розкопки скіфських курганів на півдні України.

Енциклопедія українознавства. — Львів, 1994. — Т.4. — С.1615.

МЕРЕЖКОВСЬКИЙ КОСТЯНТИН СЕРГІЙОВИЧ (1854 — 1931) — (С94). Професор зоології. Вперше провів археологічні дослідження у печерах Криму, де у 1879 — 1880 рр. знайшов палеолітичні та мезолітичні залишки.

Генсиор Д.Ф. Очерки истории советской археологии. — К., 1962. — С.214.

МІЛЛЕР МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1883 — 195..?) — (О4). Професор археології Дніпропетровського педінституту, потім — кафедри археології Ростовського університету. Заступник Д.Яворницького по Дніпрогесівській експедиції, згодом — керівник Молдохтинської. Досліджував пам"ятки Наддніпрянщини, потім — Нижньогикалівське та Сліпаметівське городища. Автор понад 100 праць, серед яких "Дон и Приазовье в древности" (1958).

Курінний П.П. Історія археологічного знання про Україну. — Полтава, 1993. — С. 58.

МІЛЛЕР ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1875 — 1935). Археолог — кавказознавець, професор Петербурзького університету. Досліджував пам"ятки катакомбної к-ри на півдні України.

Енциклопедія українознавства. — Львів, 1994. — Т.4. — С.1930.

МОВЧАНІВСЬКИЙ ТОДОСЬ МИХАЙЛОВИЧ (1899 — 1938) — (Т35). Археолог, скарбознавч. З 1925 р. очолював Бердичівський музей, потім — співробітник Інституту археології. Займався дослідженням пам"яток трипільської та білогрудівської к-р.

Клапченко Ж.О. Із небуття // Археологія. — 1992. — № 1. — С.103 — 108.

МОЗОЛЕВСЬКИЙ БОРИС МИКОЛАЙОВИЧ (1930 — 1992) — (В3, Г30, М20, П22, Р7, С37, Т24, Ц1, Ч10). Кандидат історичних наук, керівник сектору скіфсько-сарматської археології Інституту археології АН України, відомий український поет. Досліджував скіфські пересипані пам"ятки: Товста, Небіжа, Водяна, Дмитрова, Хомина, Соболева Могила та ін. Автор понад 60 наукових праць, серед яких фундаментальні — "Товста Могила" (1979), "Мелітопольський курган" (разом з О. І. Терпиловським) (1990). У скарбницю української к-ри увійшла його науково-популярна робота "Скіфський степ" (1989).

ПАССЕК ТЕТЯНА СЕРГІЄВНА (1903 — 1968) — (В39, К14, К61, К65, Л20, Л25, М3, М56, П33, П47, П81, С19, Т35). Доктор історичних наук, співробітник Інституту археології АН СРСР. Фахівець в галузі археології енеоліту. Нею розроблена методика дослідження трипільських пам"яток та періодизація цієї к-ри. Автор численних робіт, серед яких "Периодизация трипольских поселений" (1950), "Раннеземледельческие племена Поднестровья" (1961), "Памятники культуры линейно-ленточной керамики" (1963).

Памяти Татьяны Сергеевны Пассек // СА. — 1969. — 3. — С.3 — 9.

ПОГРЕБОВА НАДІЯ МИКОЛАЇВНА (1902 — 1960) — (Г50, П52, С1). Кандидат історичних наук, співробітник Інституту археології АН СРСР. Працювала на території України у складі Степової Скіфської експедиції МДУ. Досліджувала поселення епохи бронзи (Пересадівське та Анатоліївське), пізньоскіфські городища (Гаврилівське, Знам"янське). Автор 19 праць, серед яких — "Позднескифские городища на Нижнем Днепре" (1958).

Надежда Николаевна Погребова //СА. — 1960 — 3. — С.357 — 359.

ПОЛЬ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ (1832 — 1890). Краєзнавець, геолог. Зібрав колекцію старожитностей (5000 одиниць), які покладено в основу Дніпропетровського історичного музею.

Шаповал П.І. У пошуках скарбів. — К., 1983. — С. 236 — 238.

РОСТОВЦЕВ МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ (1870 — 1952) — (З12, С35, С37, С39, О9). Історик, професор Петербурзького, потім Йєльського університетів. Фундатор сучасного скіфознавства. Автор багатьох праць з скіфо-античної археології, серед яких "Эллинство и иранство на юге России" (1918) "Скифия и Боспор" (1925).

Фармаковский Б. М. М. Ростовцев и скифское искусство//ВДИ. — 1992. — № 3. — С.163 — 171; *Петербургский археологический сборник.* — СПб., — 1994. — 5. — 230 с.

РУДЕНКО СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ (1885 — 1967) — (М69, Т5). Дійсний член Російського географічного товариства, зав. відділом етнографії, доктор технічних наук. Починав працювати під керівництвом Ф.К. Вовка на Міжнародній стоянці. Після експедицій на Алтай у 1947 — 1954 рр. С.І. Руденком написані праці, які належать до найкращих з археології раннього залізного віку — "Культура населения Горного Алтая в скифское время" (1953), та "Культура населения Центрального Алтая в скифское время" (1960).

Массон В.М. К 80-летию Сергея Ивановича Руденко. // СА. — 1965. — № 4. — С.237 — 239; С.И.Руденко// СА. — 1970. — 2. — С.303.

РУДИНСЬКИЙ МИХАЙЛО ЯКОВИЧ (1887 — 1958) — (Д19, В35, К8, М11, П34, П58, П123, Т33). Доктор історичних наук, засновник Полтавського музею, вчений секретар Інституту археології АН України, у 1956 — 1958 рр. — зав. відділом первісної археології. Досліджував Мізинську стоянку, Кам"яну Могилу, стоянку Пушкарі та ін. Автор багатьох праць, серед яких — "До питання про культури "мезолітичної доби" на Україні" (1928), "Пушкарі" (1947) та ін.

Клапченко Ж.О. Із небуття// Археологія. — 1992 — 1. — С.103 — 108; *Граб Н.І., Супруненко О.Б.* Нам Михайла Рудинського// Археологія. — 1992. — № 4. — С.91 — 101.

САМОКВАСОВ ДМИТРО ЯКОВИЧ (1843 — 1911) — (А7, А35, З6, З7, Р10, С86, Т9, Ю1). Юрист, археолог, колекціонер. Одним з перших почав широкомасштабні розкопки в українському Лісостепу (уроч. Стайки Верх, Шбуївка, Гамарня, Рижанівка). Передав до Імператорського Російського музею 5500 експонатів. Серед багатьох наукових праць Д.Я. Самоквасова найвідоміша — "Могилы Русской земли" (1908).

Шовкле С.П. Д.Я. Самоквасов — историк, археолог, антиквист//ВИ. — 1993. — № 3. — С. 177 — 183.

СЕМЕНОВ СЕРГІЙ АРИСТАРХОВИЧ (1898 — 1978) — (Т32). Доктор історичних наук, керівник створеної ним Експериментально-трасологічної лабораторії ЛВІА АН СРСР. Фундатор нового методу у вивченні археологічного матеріалу — трасологічного. Автор багатьох праць, серед яких є узагальнюючою "Первобытная техника", за яку вчений у 1957 р. одержав першу премію Президії АН СРСР, та "Развитие техники в каменном веке" (1968).

Памяти С.А. Семенова. //СА — 1979. — 4 — С.314.

СЕМЕНОВ-ЗУСЕР СЕМЕН АНАТОЛІЙОВИЧ (1887 — 1951) — (С37). Доктор історичних наук, зав. кафедрою стародавньої історії та археології Харківського університету. Досліджував археологічні пам"ятки на Харківщині (в р-ні Люботина). Серед наукових праць "Скифская проблема в отечественной науке" (1948).

Шрамко Б.А. Памяти профессора С.А. Семенова-Зусера// КСИА. — 1952. — Вып. 1. — С. 108 — 109.

СИМОНОВИЧ ЕРАСТ ОЛЕКСІЙОВИЧ (1919 — 1983) — (З24, М38, Н11, Н14, Ч5). Доктор історичних наук, співробітник Інституту археології АН СРСР. Досліджував сінькосніфських та черняхівських пам"яток в Україні. Автор 160 наукових праць, серед яких "Некрополь Неаполя Скифского" (1982).

Памяти Эраста Алексеевича Симоновича//СА — 1984. — № 3. — 283 — 285; *Брайчевський М.Ю.* Е.О. Симонович та українська археологія. //Археологія. — 1988. — № 4. — С.118 — 123.

СМИРНОВ ОЛЕКСІЙ ПЕТРОВИЧ (1899 — 1974) — (С37). Доктор історичних наук, співробітник Інституту археології АН СРСР. Фахівець в галузі історії Волзької Булгарії, автор 210 наукових праць, серед яких є монографія, присвячена скіфам — "Скифы" (1966).

Федоров - Давыдов Г.А. Алексей Петрович Смирнов//СА. — 1974. — № 4. — С.328 — 329.

СМОЛІЧЕВ ПЕТРО ІВАНОВИЧ (1891 — 1947) — (П32). Археолог, дійсний член ВУАК. У складі експедиції Дніпробуду проводив розкопки на островах Кічкас, Хортиця, Таволжаний, Перун, Оружна Сторіжка. Організатор музею Дніпробуду.

Смоличенко Г.О. Петро Іванович Смолічев//Археологія. — 1992. — № 2. — С.101 — 111.

СПІЦИН ОЛЕКСАНДР АНДРІЙОВИЧ (1856 — 1931) — (М3). Професор Петербурзького університету, дійсний член ГАІМК. Ним досліджений курган Башмачка. Узагальнив матеріали скіфської к-ри, розробив періодизацію скіфських пам"яток, автор багатьох праць, серед яких "Курганы скифов-пахарей" (1918), "Скифия и Гальштат" (1911) та ін.

Пассек Т.Н., Лапшин Б.А. К столетию со дня рождения А.А. Спицына// СА. — 1958. — № 2. — С. 3 — 6; *Формозов А.А.* К биографии А.А. Спицына // СА. — 1987 — № 1. — С.262 — 264.

СТЕМПКОВСЬКИЙ ІВАН ОЛЕКСІЙОВИЧ (1789 — 1832) — (С37). Член-кореспондент Паризької академії, перч-київський градоначальник. Зібрав колекцію старожитностей, яка стала тлом для багатьох музеїв Півдня — Миколаївського, Херсонського, Одеського. Принципи збору та збереження археологічних колекцій викладені ним у записці генерал-губернаторові Новоросійського краю М.С. Воронцову "Мысли относительно изыскания древностей в Новороссийском крае". Провадив розкопки на Херсонщині, Керченському п-ові.

Энциклопедический словарь. Гранат и Ефрона. — СПб., 1896. — Т.62. — С.589.

ТАРНОВСЬКИЙ МИКОЛА ЯКОВИЧ (... — 1896). Археолог-аматор, київський поміщик, провадив розкопки на Київщині. Видав "Каталог коллекций украинских древностей" (1898).

Курінний П.П. Історія археологічного знання про Україну. — Полтава, 1993. — С. 71.

ТАХТАЙ ОЛЕКСАНДР КУЗЬМИЧ (1890 — 1953) — (П50). Науковий співробітник Полтавського, Херсонського та Херсонеського музеїв. Працював у складі Дніпрогесівської експедиції, провадив розкопки на Полтавщині. Під час Великої Вітчизняної війни — хранитель Херсонеського музею — зберіг від вивозу найцінніші експонати Херсонесу. Автор близько 30 наукових праць.

Граб Н.І., Супруненко О.Б. Археолог Олександр Тахтай. — Полтава, 1991. — 80с.

ТЕРЕНОЖКІН ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ (1907 — 1981) — (А3, А7, А9, Б13, Б14, В3, В34, Г15, Г30, Ж1, Ж6, З6, З25, З29, К48, К49, К87, К116, К117, М26, М32, М68, Н26, Н28, О9, О10, Р7, Р10, Р18, С35, С37, С86, Ц1, Ч9, Ш15, Т33). Доктор історичних наук, професор, фундатор школи скіфології в Україні, керівник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології АН УРСР з часу його створення до 1981 р. Ним створена концепція розвитку культур раннього залізного віку в Україні. Провадив археологічні розкопки як у лісостеповій, так і у степовій зоні України (Мелітопольський курган, курган у Глевасі та ін.). Автор багатьох наукових праць, серед яких "Предскифский период в Днепровском Лесостепном Правобережье" (1961), "Киммерийцы" (1976), "Скифия VII — IV вв. до н.э." (1983).

Миленовський Є.М., Черненко С.Я. Олексій Іванович Терещенко — до 70 - річчя від дня народження // Археологія. — 1978. — № 25. — С.112 — 114.

Алексей Иванович Терещенко. // СА. — 1982. — № 2. — С. 297 — 299.

ТЕРЕЩЕНКО ОЛЕКСАНДР ВЛАСОВИЧ (1806 — 1865) — (О9). Археолог, один з перших співробітників Археологічної Комісії. Займався головним чином дослідженням золотоординських пам"яток. У 1852 — 1854 рр. проводив розкопки Олександропольського кургану.

Супруненко О.Б. Олександр Терещенко: краєзнавче ім"я полтавського археолога// Полтавський археологічний збірник. — Полтава, 1994. — № 2. — С.11 — 20.

ТІЗЕНГАУЗЕН ЕРНСТ — ВОЛЬДЕМАР (ВОЛОДИМИР ГУСТАВОВИЧ) (1825 — 1902). Археолог, нумізмат, товариш голови Імператорської археологічної комісії. Провадив розкопки на Тамані. Допомагав І.Є. Забєлліну в організації робіт у Степовій Україні.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — СПб., 1896. — Т.65. — С.187.

УВАРОВ ОЛЕКСІЙ СЕРГІЙОВИЧ (1825 — 1884). Археолог, засновник Російського археологічного товариства, ініціатор проведення археологічних з"їздів, сім з яких відбулися в Україні. Видав "Исследование о древностях Южной России и берегов Черного моря" (1851).

Шевелов С.П. Зигзаги історії русової археології// РА. — 1993. — № 1. — С.232.

УВАРОВА ПАРАСКОВІЯ СЕРГІЇВНА (1840 — 1924). Голова Московського археологічного товариства з 1885 р., організатор десяти археологічних з"їздів. Провадила розкопки на Кавказі. Допомагала В.В. Хвойці в організації його досліджень.

Шевелов С.П. Зигзаги історії русової археології// РА. — 1993. — № 1. — С.232.

ХАНЕНКО БОГДАН ІВАНОВИЧ (1845 — 1917). Колекціонер, голова правління Товариства аматорів старовини і мистецтва. Колекція Ханенків стала основою Національного історичного музею у Києві. Видав збірник "Древности Поднепровья", проілюстрованих матеріалами з власної колекції.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — СПб., 1896. — Т.72. — С. 40.

ХВОЙКА ВІКЕНТІЙ ВІКЕНТІЙОВИЧ (1850 — 1914) — (А35, Б14, В35, З31, К14, К81, Л28, М3, М68, Т35,Ч5). Діяч Московського археологічного товариства, відкривач трипільської культури. Досліджував пам"ятки доісторичної доби, а також городища і кургани скіфського часу у Лівобережній Україні, пам"ятки черняхівської к-ри.

Брайчевський М.Ю. В.В. Хвойка і Імператорська археологічна комісія // Археологія. — 1992. — № 2. — С. 37 — 43.

ШКОРПІЛ ВЛАДИСЛАВ ВЯЧЕСЛАВОВИЧ (1853 — 1918). Археолог, директор Керченського музею. Багато зробив для збереження колекцій музею під час громадянської війни. Проводив розкопки на Керченському п-ові.

Генинг В.Ф. Очерки истории советской археологии. — К., 1982. — С. 218.

ШТЕРН ЕРНСТ РОМАНОВИЧ (1859 — 1924) — (М3, П33). Професор Новоросійського, потім університету у Галле, член Одеського товариства історії та древностей. Дослідник пам"яток античності. Відкрив трипільське поселення у Петренах. Одним з перших звертав увагу на зв"язок трипільської к-ри з к-рами енеоліту Балкан.

Курінний П.П. Історія археологічного знання про Україну. — Полтава, 1993. — С. 71.

ШУЛЬЦ ПАВЛО МИКОЛАЙОВИЧ (1906 — 1983) — (К40, Н12, П49). Доктор історичних наук, співробітник Інституту археології АН СРСР. Дослідник пам"яток пізньоскіфської к-ри. Автор понад 60 праць, серед яких "Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму" (1971), "Исследование Неаполя Скифского" (1971), "Мавзолей Неаполя Скифского" (1953).

Шелов А.Н. Памяти П.Н. Шульца// СА. — 1984. — № 2. — С. 285 — 287.

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ ВАДИМ МИХАЙЛОВИЧ (1876 — 1956) — (Б14). Археолог, етнограф, співробітник Полтавського музею. Досліджував Гінцівську етонику, трипільську пам"ятку Лукаші, скіфські кургани на Лубенщині. Вже вперше висловлено припущення про те, що Більське городище — місто Гелон (1919 р.).

Супруненко О.Б. Вадим Щербаківський як дослідник археології Дніпровського Лівобережжя // История и археология Слободской Украины. — Харьков, 1992. — С. 198 — 199.

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ ДАНИЛО МИХАЙЛОВИЧ (1877 — 1927). Археолог. Брав участь у організації кабінету антропології ім. Ф. Вовка, співробітник АН України у 1919 — 1923 рр. Під час подорожей по Україні зібрав і передав до Національного музею багато археологічних знахідок.

Історія Академії наук України. — К., 1993. — С.522.

ЮРГЕВИЧ ВЛАДИСЛАВ НОРБЕРТОВИЧ (1818 — 1898). Археолог, філолог., професор Рішельєвського ліцею, віце-президент Одеського товариства історії та древностей. Працював над історією генуезьких колоній, угорськими старожитностями, писав про грецькі міста Північного Понту та про скіфів. Статті друкувались у "Записках Одесского общества истории и древностей".

Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — СПб., 1896. — Т.81. — С.410.

ЯВОРНИЦЬКИЙ (ЕВАРНИЦЬКИЙ) ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1855 — 1940) — (М6). Історик, член Імператорського археологічного товариства у Петербурзі, директор музею у Дніпропетровську, керівник Першої Дніпрогесівської експедиції. Знавець історії та археології Подніпров"я. Автор багатьох робіт, серед яких найвідоміша "Вольности запорожских казаков" (1898).

Шевелов І. В пошуках скарбів. — К., 1993. — С.3 — 28.

10
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абаєв В.І. — А26,І5
Абікулова М.Й. — А16, З16, П52
Авдусін Д.А. — А32, А34, Б29, Г32, К127, П43, П101, С63, С77-С79
Аваєв Є.Б. — Е6
Анісфієв Г.О. — П28
Алексеєв А.Ю. — В3, Г30, К47-К49, М36, О9, С35, С37, С54, Ч10
Алексєєва І.Л. — Н25
Алексєєва О.М. — В37, Г2, Н5, С29, С69, Ф6, У7
Алакишин В.А. — Т25, Ц4
Амброз О.К. — Ф9
Андреєв М.Д. — І5
Андріянов Б.В. — Г37
Андросов А.В. — С82
Андрух С.І. — П51
Антонович В.Б. — А35
Анікеєв М.В. — П48
Анісюткін М.К. — М74, Т7
Анохін В. О. — С35
Анучін Д.М. — А18, Л24
Артамонов М.І. — А9, Б33, К3, М25, Н13, С35
Артеменко І.І. — М11, С19
Арутюнов С.О. — П74
Артуєв Н. — В8
Афанас'єва В.К. — П35
Ахмакова О.С. — С87
Бадер О.М. — К8
Бакс К. — Б30, З7, М42, С64
Балабіна В.І. — П69, П70
Балагурі Е.О. — К36, С95
Балакін С.О. — Г37
Балдрівський М.С. — П34
Баран В.Д. — Г39, Ч5
Батіщев А. — Е19
Бейлекчі В.С. — Б17
Белецький М. — В39, М2
Бельановська Т. Д. — Т36
Бен Я. — К134
Бер К.М. — А18
Березанська С.С. — А3, Б1, Б12, Б23, Б31, В16, В20, В37, Г27, Г51, Д12, Д24, З32,І6, К86, К111, Л5, М11, П122, С1, С19, С92, У8, Ш11
Березовець Д.Т. — К 133
Берчу Д. — Х1
Бесараб С.І. — Ш1
Бессонова С.С. — А8, Ж6, К44, К133, Л24, М68, С37, П27
Бєлінський О.В. — Ш12
Балкова В.П. — Л13
Биковський С.М. — Н13
Бібіков С.М. — Г12, Г44, М45, М71, С17, Ф3, Ш1,Ш2
Бідзіля В.І. — Б5, К12
Білашевський М.Ф. — В22
Блаватський В.Д. — Г9
Блірамберг І. — П50
Блуменбах Й. — А18
Бобринський О.О. — Б14, Ж6, М68
Бобринський О.О. — В7, Г24, Г31, Л21, Н9, О2
Бодянський О.В. — В35, В40, В41, К15, Л13, М33
Божій Н.М. — М27
Боковенко М.М. — К2
Бокшанін О.Г. — К21
Болтенко М.Ф. — У5
Болтрик Ю.В. — Б7, К133, О5, Т22
Болград-Левін Г.М. — А26
Бондар М.М. — С19, П38
Бонч-Осмоловський Г.А. — А16, К40, К45, С94, Т7, Ф3, Ш1, Ш2
Борзова В.В. — К72
Борисковський П.Й. — А13, В11, П123
Борзіян І.О. — В27
Бороздна Г.І. — З12
Боровський Г.Л. — Г39
Бочкарьов В.С. — А28, А30, А34, Б25, Т53, Д1, І3, І6, К22, К54-К70, К90-К93, К119-К126, М52-М56, П22, П30, П45, П83, Р12, Т20, Т21, Ф12, Ф14
Брайчевський М.Ю. — А30
Братченко С.М. — Б1, Б8, Д18, К20
Браун Д. — В12, С26
Бреде К.О. — З24
Бромлей Ю.М. — Т32
Брока П. — А18
Бромлей Ю.В. — Е19, С87, П74
Бруно І.В. — Н22, Ф2, Ш12
Брюсов О.Я. — Я4, Д19, І5, П74, Я4
Буйнов Ю.В. — Т19
Бунятян К.П. — А8, А9, А31, К100, С46
Бурдо Н.Б. — М20, У41
Бурная З. — В8
Бурцев І.Й. — Л13

Вяміров М.І. — В15
Вагнутов В.П. — В13, В42
Вагнер'єв В. — А2
Вагнер'єв І.Б. — М6, Р6, С22
Вагнер І.О. — А28, А30, А34, Г53, І6, К22, К54-К70, К90-К93, К119-К126, М52-М55, П22, П30, П45, П83, Р12, Т20, Т21, Ф12, Ф14
Веселовський М.І. — А35, К8, О5, С54
Вежілова О.О. — Ш2, С94
Вежнік М.Ф. — Б16, Г20, Л8, П11
Виборний В.Ю. — Р16
Виноградов В.В. — С6
Виноградов Ю.О. — Р11
Виноградов Ю.Г. — К72
Виноградова Н.М. — С74
Винокур Й.С. — Ч5
Висотська Т.М. — Н10, П50
Вишневський С.Г. — П17
Відейко М.Ю. — К14, М2, О1, П116
Вірхов Р. — А30
Вовк Ф.К. — А18
Воєводський М.В. — Д7, Д19, П58, Ю1
Волгобой С.Є. — О7
Вудьмо О. — А2
Вахмістіна М.І. — Ж1, З24, К6, Н14, П52
Гаврилюк Н.О. — А8, А16, В9, Г46, З15, К12, К48, К111, К132, Л13, Н6, Н9, П52, П113, П119, П120, С37, С67, Т22
Гадячик К. — К101, М40
Гайдукевич В.Ф. — С42, С93
Гамкрелідзе Т.В. — А26, І5
Ганченко С.С. — В37
Гардавський А. — С73
Гардін Ж.К. — Е6
Гвоздевер М.Л. — К11
Гедз М. — Л23
Гейнц В.В. — О13, К59, І5
Гейнц В.Ф. — А30, А31, А34, І5, Е6, Е19, О13, К79, П74
Герасимов М.М. — А18, Р5
Гімбутас М. — М40
Гналіна В.М. — Г44, К8, К45, К98, Л6, М46
Гераніч М.В. — Б36, К41, К71, М32
Герасік О.Ф. — Д19, З18, Р16
Городнов В.О. — Б14, Д1, Д18, З6, З19, З32, К20, С19
Горохівський Є.Л. — Г46
Гошовський В.І. — А16, З24, П52
Грамов В.М. — А2, А9, Б32, Г4, Г5, Г11, З6, З12, К3, К12, К19, К72, М5, М25, Н13, П20, С9, С26, С34, С35, С37, С39, П4, Т36, Ц4
Грамчинський Є.О. — А26
Гребенніков Ю.С. — А9, Н2
Григор'єв Г.П. — Д6, Л12, П74
Григор'єв Г.В. — А15
Грінченко В.О. — П88
Гринчук М.П. — К100, П113, Т27
Гуменюк Л. М. — Е17, Н19, П21
Гуцало М.Д. — К28
Гуревич Д.Я. — А27, В4, В12, Г19, Г45, М70, С3
Гурін Я.О. — Н15
Гуріненко І.П. — О12
Гусєв С.О. — М36
Даниленко В.М. — А3, А4, В32, Б35, В31, В41, Д6, Д13, І5, К8, К29, К103, М63, Н19, Н20, Н25, П34, П37, П39, С22, С33, С76, С82, С85, С88, Т6
Данілова Є.І. — А18, Р5
Дебец Г.Ф. — А18
Давлет М.А. — Е14, П34
Дегерменджи С.М. — З19
Демиденко Ю.Є. — Л24
Дергачов В.А. — Б28, В21, Г26, Г33, К20, Н25, П47, Т36, У4
Добровольський А.В. — С1, О4, С18, С49, С82
Доватур А.І. — А2, А9, А12, Б33, Е10, І6, К3, М14, М25, Н13
Доленко Н.Д. — М28
Домаський Я.В. — К3
Драчук В.С. — П34, Т4
Дрьомов І.І. — Н25
Дубовська О.Р. — К48
Дудкін В.П. — М2, П33
Думітреску Г. — Г55
Думітреску В. — С74
Дьяконов І.М. — А38, І5, К49
Едінг Д.М. — З12
Енгельс Ф. — П74
Енгові Д. — В12
Ернст М.Л. — П50, Ч6
Євдокімов Г.Л. — Б10, Д12, К13, М28, О10, С37
Єсеєв В.М. — А13
Єфіменко П.П. — Д19
Ждановський О.М. — Ш12
Жебельов С.О. — С59
Жекулін В.С. — Р4
Желєзчиков Б.Ф. — П7
Жилінка С.І. — Д5
Жиров Є.В. — М71
Забелін І.Є. — К102, М5, Ч10
Забілін Є.М. — Ч6
Загинайло О.Г. — В42
Заєць І.І. — К74, М5
Заліжняк Л.Л. — А13, І1, К11, К39, К113, Л14, П58, П109, С9, Т6, Ф7, Я3, Я7, Я8
Заморій П.К. — Л8
Зарецький І.О. — Б14
Захарук Ю.М. — А30, Г26, Л7, Л18, Л25, С56
Збенович В.Г. — Б10, Г44, М20, М43, Н25, Р2, С52, У5
Зденович Г.Б. — К79, І5
Зубар В.М. — Г46, С32
Іванішев М.Д. — П27
Іванов В. В. — А26, І5, З26, М42
Ієсєєв О.О. — К48
Ілліньска В.А. — А7, А9, Б7, Б14, Б18, В34, Ж1, Ж6, З25, К51, К76, К116, К117, М68, Н26, О9, П23, П121, Р7, Р18, С35, С37, Т9, Ц1, Ш16
Іллінський В.С. — Б4
Ісаєнко В.Ф. — С90
Йозіна А.К. — Т22
Казанський М. — Ч5
Калейнікова Н.В. — Т12
Калініна І.В. — П34
Калієтов Д.П. — А3, А9, А12, Б33, Е10, І10, К3, М14, М25, Н13
Каменецький І.С. — А30
Канівець В.І. — В20
Карпов В.О. — Н22, Ф2
Каспарова К.В. — З9
Капур М.П. — С86
Качалова Н.К. — К20, К49
Кизласов І.Л. — П101
Кинишко В.Я. — З19, Н19, С22
Кілейніков В.В. — Т32
Кларк Р.М. — Р1
Клейн Л.С. — А30, К20, П19, С48
Клочко В.І. — К20, К111, Щ1
Клочко Л.С. — Д10, С36
Кобичов В.П. — Н13
Ковальов М.В. — Б9
Ковальова І.Ф. — Г35, К29, О7, Р6
Кожаненко Г.Т. — А9, Б38, Г41, Ж1, Ж6, К6, К28, К85, Н28, О12, П54, С37, С53, Т33, Ч9
Коен В.Ю. — Б35, М71, Ш2
Козар П.О. — П32
Козлов В.І. — Е19, П74
Козловська В.Є. — В39
Козловський Л. — М3, К101
Колесніков О.Г. — В39, П116
Колосов Ю.Г. — З9, К107, М46, М74, П115, Ф3, Ч6, Ш1
Колотухін В.О. — К40
Колпаков Є.М. — А28, А30, А34, Г53, І6, К22, К54-К70, К90-К93, К119-К126, М52-М55, П22, П30, П45, П83, Р12, Т20, Т21, Ф12, Ф14
Колчін Б.О. — Д4
Кольцов Л.В. — І1, С9, Я7
Кондратюк Є.М. — Е3, Е5
Констебл Дж. — С26
Коперницький І. — Л11
Корпусова В.М. — Т22
Косвен М.О. — П74
Костенко В.І. — О7
Копоцля В.М. — Л7
Константінеску Л.Ф. — С82
Корнілов М.І. — Н17, Х1
Коробкова Г.Ф. — Б10, Т32
Котова Н.С. — А4, В31, В35, З19, М6, М7, Н19, Р17, С13, С88
Кравченко С.М. — Л13
Крадін М.М. — К100
Красильников К.І. — Я3
Красовський В.І. — А6
Красков Ю.Г. — З15, П78
Крашенинников С.П. — А18
Кривцова-Гракова О.О. — Б13, Б23, З32
Кригавов О.В. — К42
Кржижицький С.Д. — Г9, К53
Кричевський Є. Ю. — М3
Крис Х.Й. — К40, Т1
Кронос В.І. — Л8
Кротова О.О. — А13, К11, Л14, П58, С88, Ф7, Я3, Я8
Круц В.О. — В39, Л25, П116, С56, Т26, Ч1
Круц С.І. — М13
Крушельницька Л.І. — В20, Г1, З27, К85, Л23
Кубарєв В.Д. — О10
Кубишев А.І. — М13
Кузнецова Т.М. — Д8
Кузьміна О.Є. — І5, К78, К79
Куруц В.А. — К38
Кусто Ж.І. — Г9
Кухаренко Ю.В. — З9, Ч5
Кушнір В.Г. — В42
Лагодовська О.Ф. — В37, М38, М39, С1, У5
Ламарк Ж.-Б. — А18
Ланцін В.В. — К3
Лагишев В.В. — А38, Б11, Ш6
Лебедев Г.С. — П97
Леббок Д. — А31
Левенок В.П. — Ю1
Левченко В.М. — А31
Легоцький Т. — К80
Лесков О.М. — Б13, З1, К32, К40, К48, К52, К76, О5, Р11, Ш6, Ш7
Ліббі Ч.Ф. — Р1
Лобай Б.І. — Г27, П88, Т4
Лобода І.І. — Ш1
Локтюшев С.А. — Р16
Лощенков М.І. — М34
Любін Н.П. — М74, С17
Люценко О.Є. — О9
Ляпуж Ж.В. — Е19
Лишко С.М. — К111
Магомедов Б.В. — Г39, Ч5
Мазаракі С.А. — А7, В34, Ш15
Макаревич В.С. — Б28, К103, М39
Макаренко М.О. — Б7, М7, Н19
Максимов Є.В. — З9
Мальмберг В.К. — Г30
Манцевич А.П. — Г30, П23, С64, Ч2, Ш1
Манько В.А. — З18
Мартін Р. — А18
Маркевич В.І. — Б28, Б32, Г54, М3, П33
Марков Г.Є. — Г37, К100
Маркс К. — П74
Маруашвілі Л.І. — А11, А20, А22-А25, А29, А33, А36, Б16, Б19, В21, В2, Г56, Е2, Е3, Е4, Е7, Е12, Е13, З23, І8, І9, М19, О10, П25, П36, П73, П95, Р4, Р14, С40, Т12, Ф4
Марфунін О.С. — З26
Марченко К.К. — К3
Массон В.М. — П98
Махно Є.В. — Ч5
Махортих С.В. — А38, З5, К48, К49, Н28, П23, С37
Мачинський Д.О. — П23, С5
Мельгунов О.П. — А35, М27
Мельник А.Н. — Г9
Мельник В.І. — П101, П103
Мельниковська О.М. — М34, Б33, Н13
Мелюкова Т.І. — А2, А5, Г5, Г8, Д23, К3, К102, П46, С37, С38, С39, С81, Ч2
Мережковський К.С. — С94
Мерперт М.Я. — Д1, І5, М43
Мессершмідт К. — А35
Мещанінов І.І. — С39
Михайлов Б.Д. — К8, С13
Міклухо-Маклай М.М. — А18
Міллер М.О. — О4
Мінасян Р.С. — К2
Міжулін А.І. — З17
Міна Є. — З12
Мошна Т.Г. — В21, Г26, Г31, Ж2, П116, Ш14

Мазолевський В.М. — В3, Г30, М26, П23, Р7, С37, Т24, Ц1, Ч10
Менгайт О.Л. — Б31, В29, Г5, К128, П74
Моргак Л.Г. — Е19, П74
Мердкович В.Г. — С70
Морковіна І.В. — С82
Мортін'є Г. — А31, Е19
Моруженко А.О. — П26, Ч11
Москаленко Н.П. — Р7
Мошкова М.Г. — С5
Мурзін В.Ю. — В14, В3, Г30, К47, К51, С37, Ч10
Мюльман В. — Е19
Набоких О.Г. — Л8
Недопако Д.П. — Р7
Нейштадт М.І. — Г10, С52
Непріна В.І. — А13, Г51, К11, Л14, Л16, П55, С85, Ф7, Я3, Я5, Я8
Нідерле Л. — А18
Нікіфоров В.П. — К21
Ніколова А.В. — А31, А35, Д5, П29
Нільсен С. — А31
Новгородова Є.О. — К79
Овчинніков Є.В. — М56
Окладніков О.П. — А18
Ольговський С.Я. — К12
Олаховський В.С. — К4, К19, М28, О10, П86, П94, П98, П101, П103, Р15, С37
Онайко Н.О. — Г30
Орбелі Р.О. — Г9
Островерхов А.С. — С43
Отрощенко В.В. — Б1, В13, В23, В31, К13, М13, С1, С71, Ш6, Ш7
Охотніков С.Б. — Г9
Павленко Ю.В. — А2, А26, Г37, Е19, І5, П74
Павлов О.П. — А17
Павлюк С.П. — З15
Пасек Т.С. — В39, К14, К81, К85, Л20, Л35, М3, М56, П33, П47, П51, С19, Т35
Петенова Є.Ф. — М20, У4, У5
Петрушин В.С. — Г47
Пашкевич Г.О. — В22, З15, С62
Пелешенко С.А. — Л7, Л18, П57
Першин С.П. — Л9, Л38, П89, Т17
Петренко Владим.Г. — А3, Г47, Т38
Петренко Владисл. Г. — В42, М20, Н25, Т35, У4
Петров В.П. — С35
Петровська Є.О. — П39, Б12
Пешанов В.Ф. — З74
Підопічко Г.І. — А13, С20
Піоро І.Є. — Г39
Підгорський Б.Н. — З12
Плетньова С.О. — К100
Погонина О.П. — П68
Погребова Н.М. — Г50, П52, С1
Погребова М.М. — С39
Подгаєцький Г.В. — С21
Покровська С.Ф. — Ж1, Б12
Полевой Л.Л. — А14, Г14, Г55, Х1, Ч4
Поліщук К.М. — С20
Попів С.В. — С37
Поліщук Л.Ю. — У4, М20
Пономаренко Г.Ф. — Я4
Пономарьов М.О. — З16
Попова Т.В. — П81, С31
Попович І.І. — К134
Потьомкін С.В. — З26
Петушкин М.Ф. — Б2, К36, П80, Р21
Покілевич Л. — Т33
Пошивайло О.М. — Г13, Г16, Г17, Г25, К53, П118
Праслов М.Л. — Л24, М74
Прилипко Я.П. — Т22
Прілін Є. — М27
Пустовалов С.Ж. — Б4, М13
Пшибиславський В. — М40
Рабінович Б.З. — З12
Равдонікас В.І. — П74
Радзієвська В.Є. — В9
Раєв Б.О. — С5, Ф1, Ш12
Раєвський Д.С. — П23, С37, С39
Разгадович А.Й. — Т33
Рассадін С.Є. — М34, П39
Рассамакін Ю.Я. — К29, Н20, С33
Рейнеке П. — С39
Рибалов Б.О. — А2, А9, Б15, Б33, М25, Н13, Т1
Рибалова В.Д. — С1
Рижов С.М. — В39, К74, П33, Т26
Рикдіна Н.В. — Д1, К16, К111, М43
Ричков М.О. — К20
Ріманте О.К. — С9, Я7
Роберт К. — Г30
Рогальов Г.Т. — А27, В4, В12, Г19, Г48, М76, О3
Рогачев О.М. — П48
Ролле Р. — Б14, В3, Г30, Г46, К47, Ч10
Ромашко В.О. — Б34, Г35
Росохацький О.О. — Ш12
Ростовцев М.І. — З12, С35, С37, С39, О9
Рот В.М. — О5
Рудаков О.П. — У6
Руденко С.І. — М69, Т5
Рудинський М.Я. — Д19, В35, К8, М11, П34, П58, П123, Т33
Русанова Г.С. — М15, К3
Саква Є.Я. — В1
Саватєєв Ю.О. — П34
Савчук О.П. — Н15
Самойловський І.І. — С56
Самокмасов Д.Я. — А7, А35, З6, З7, Р10, С86, Т9, Ю1
Самуельсон П. — Е6
Сафронов В.О. — І5, Б23
Свешніков І.К. — Г34, К128, Л7, М40, П42, П105, С74, Ш11
Сегеда С.П. — А18, Р5
Секерська О.П. — В12, Н12
Семенов С.А. — В27, Т15, Т32
Сергєєв Г.Н. — К16
Седов В.В. — З9
Сибіхьов М.В. — Д19
Симоненко О.В. — К21, П88, С5, С6, Т4, Ш12
Симонович Е.О. — З24, М38, Н11, Н14, Ч5
Сивак А.Т. — М6, Р6
Скорий С.А. — А2, Ж6, Л23, П27
Скрипкін О.С. — С5, С6
Скржинська М.В. — К3
Смірнов К.Ф. — І5, П121, С2, С5
Смірнов О.П. — А30, М25
Смізнов О.С. — Д7, Я4
Смірнов С.В. — Г44, Д6, М74
Смірнова Г.І. — Г1, Г5, К43, К85, К134, Л11, М1, Н24, Ч9

Сміт Г. — Г41
Смішко М.Ю. — К85, Ч5
Смолічев П.І. — П32
Смол'янінова С.П. — А15
Сокольський М.І. — Г10
Солнцев Л.О. — З7, Н21
Солодова Ю.П. — Н17, Х1
Соломонік Е.І. — Т4
Сніцин О.О. — М3
Сребродольський Б.І. — Б37
Ставіський Б.Я. — Г50, Д10
Станко В.М. — А6, А15, Д19, Г43, М35
Степанчук В.М. — М46, М74, П115, Ч6
Столяр О.Д. — М7
Суботін Л.В. — В17
Сулимірський Т. — В20, К86
Тальгрен О.М. — З12
Тарасенко М.І. — Р16, Я3
Татіщев В.М. — А34
Телегін Д.Я. — Б18, Б35, В6, В12, В30, В41, Г43, Г49, Д5, Д6, Д13, Д19, І5, К8, К32, К33, К112, К113, М33, Н20, Н25, О4, О7, С22, С49, С82, С85, С88, Т6, Ш9, Я7
Тереножкін О.І. — А3, А7, А9, Б13, В14, В3, В34, Г15, Г30, Ж1, Ж6, З6, З25, З29, К48, К49, К87, К116, К117, М26, М32, М68, Н26, Н28, О9, О10, Р7, Р16, Р18, С35, С37, С86, Ц1, Ч9, Ш15, Т33
Терещенко О.В. — О9
Терпіловський Р.В. — З9
Тітенко Г.Т. (Колпаненко Г.Т.) — Б12
Тітова О. М. — К39
Тіханова М.О. — Ч5
Тіхонов Б.Г. — М42
Тонкайло М.Т. — Б32
Тодорова Х. — Г55, В6
Тойнбі А.Дж. — Ц3
Токарев С.А. — П74
Томсен Х.Ю. — А31
Тохтас'єв С.Р. — К48
Тошев Г.М. — К20, М5
Тревер К.В. — Ф1
Трейстер М.Ю. — К31, Ш12
Трет'яков Н.М. — З5, Т33, Ч5
Трусова С.О. — Ф3, Ш2
Тубольцев О.В. — К8, Р17, С13
Тюріна І.М. — В10
Уайт Е. — С26
Усачук А.М. — Т32
Устінова О.О. — П24
Фармаковський Б.В. — Г30, С39
Федоров Г.Б. — А14, Г14, Г55, Х2, Ч4
Фергюсон А. — Ц3
Фіалко О.Є. — Б9, В3, К111, О5, С93, Ч2
Філіпп Я. — Г5, К31, Р9
Філенко О.С. — О4
Фіногенова С.І. — Т15
Фомін Л.Д. — Н21, З7
Формозов О.О. — А34, А35, В25, Д19, Н15, П34, П58, С66, Х1
Франко О.О. — А18
Хавлюк І.О. — К74
Хазанов А.М. — К21, К100, С35, С37, Ш12
Халіков О.Х. — М28
Хамаїна О.О. — П34, Х4
Харлампович П.В. — С1
Хархота Г.І. — Е3, Е5
Хвойка В.В. — А35, В14, В25, З31, К14, К81, Л26, М3, М88, Т35, Ч5
Хохловський Я. — Л32, К49
Хрящова І.М. — П50
Хрдличка А. — А18
Цвек О.В. — Б22, Г44, К111, П116, С91
Цигалко В.М. — Л11
Цикаловський А. — Л18
Чабай В.М. — М46, М74, П115, Ч6
Чайлд Г. — К78, К100
Чебоксаров М.М. — Г30, Г37, П74
Чебоксарова Н.А. — Г36
Чередниченко М.М. — Б1, Б9, Б23, Б31, С1, З32, К79
Черненко Є.В. — А5, А16, В15, Г30, К21, К51, К133, Л24, М18, М32, Н2, Н20, П23, П106, С35, С37, С81, Ш12, Ц1
Черних К.М. — І5, М30, М43, П112
Черняк О.П. — В22, Д14, М60, М61, М62, М74, О15, П48
Черняк К.К. — В22, Л20
Черняков І.Т. — В13, В17, С1
Чернова Н.Л. — С38, С39
Чмихов М.О. — М28
Шаповалов Г.І. — Г9
Шапошникова О.Г. — Б32, Д1, Д18, І5, К15, К20, К32, М39, Н20, Н26, Р17
Шаравський І. — В30
Шарафутдінова І.М. — Б1, Б13, Б33, В31, Д1, І3, С1, Ш13
Шатунов Н.В. — Г9
Шафарик П. — Н13
Шахматов О.О. — Н13
Шлайко Т.М. — А15
Шевцов М.Л. — З19
Шефрольз К. — З12
Шилік К.К. — Г9
Шилов В.П. — І5, С5
Шипка С. — П80
Шишкін К.І. — П110
Шишова І.О. — А2, А9, А12, В33, Е10, П6, К3, М14, М25, Н13
Шмагай М.М. — Г44, М2, Н25, П33, Т36, П116, М35
Шнірельман В.О. — В27, Д17, П74
Шовкопляс І.Г. — М46, С20
Шрамко В.А. — Б14, В33, З7, З15, З29, М32, Н21, П78, С37
Штерн Е.Р. — М3, П33
Штітельман Ф.М. — К3
Шульц М. — П14
Шульц П.М. — К40, Н12, П49
Щапова Ю.Л. — А33, С43
Щепинський А.О. — З28, К32, М39, Н20, Н27
Щукін М.Б. — Г39, Д3, Щ1
Юдін О.І. — Н25
Ядрінцев М.М. — С39
Яковенко Е.В. — Б5, К6, К132, Т9
Якубенко О. — В39
Янович Й. — К134
Яновський М.М. — А34
Яущевич З.В. — В22, С62
Ястребов В.М. — М27
Яценко І.В. — К3, С35, С37

© Гаврилюк Н. О.

11
СТОРІНКИ ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

1782 — розкопки Мельгуновського (Літого) кург.
1794 — початок дослідження Ольвії
1806 — відкриття музею старожитностей у Миколаєві
1811 — відкриття музею старожитностей у Феодосії
1823 — створення збірки Любомирських у Львові
1825 — відкриття арх. музею в Одесі
1826 — відкриття арх. музею у Керчі
1831 — розкопки кург. Куль-Оба (П.Дюбрюкс), гор. Керменчик — Нікопаль Скіфський (І.Бларамберг)
1835 — 1843 — діяльність "Временного комитета по изысканию древностей" у Києві (М.Максимович)
1835 — 1925 — діяльність Нумізматичного кабінету університету св. Володимира
1839 — створення в Одесі "Общества истории и древностей" (І.Бларамберг)
1844 — початок видання "Записок Императорского Одесского общества истории и древностей"
1845 — початок діяльності Київської Археографічної комісії
1846 — створення у Петербурзі Арх. товариства. Розкопки П.Д. Іванішевим при участі Т.Г. Шевченка кург. Переп'ятиха. Розробка та розсилання по губерніях Д.Г. Бібіковим циркуляру щодо охорони пам'яток старовини
1847 — розкопки П.Д.Іванішевим при участі Т.Г. Шевченка Великої Могили на Білозерському валі під Василівкою
1849 — відкриття музею старожитностей у Катеринославі. Вихід книги Й.Фундукляя "Описание могил, валов и городищ Киевской губернии"
1852 — 1856 — дослідження О.Терещенком кург. Олександрополь
1852 — створення у Києві Історичного товариства Нестора-Літописця
1859 — створення у Петербурзі Імператорської арх. комісії. Складення її головою графом С.Г. Строгановим першої інструкції щодо проведення арх. досліджень. Розкопки І. Є.Забєлінним Гермесових кург.
1860 — початок публікації річних звітів про розкопки — "Отчетов Археологической Комиссии" (ОАК). Розкопки І. Є. Забєлінним Красноокутського кург.
1861 — арх. виставка у Львові — збірки Осолінських та Любомирських
1862 — відкриття у Москві антропологічного відділу при Товаристві любителів природи
1862 — 1863 — розкопки І.Є. Забєлінним кург. Чертомлик
1863 — 1917 — діяльність Московського Арх. товариства
1865 — закінчення О.Ю.Люценком дослідження кург. Олександрополь
1866 — вихід першого тому праці "Древности Геродотовой Скифии"
1867 — 1868 — розкопки І.Є. Забєлінним Великої та Малої Цимбалок
1869 — 1871 — розкопки О.Ю.Люценком та П.І. Хіцуновим пох. Темір-Гора
1872 — арх. виставка у Відні, де були представлені матеріали музеїв Києва та Львова. Створення у Києві арх. товариства при Духовній академії
1872 — 1877 — розкопки Д.Я.Самоквасовим кург. біля сс.Яблунівка та Гамарня
1873 — відкриття Ф.І. Камінським палеолітичної стоянки Гінці
1873 — 1894 — діяльність наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка
1874 — III Арх. з'їзд у Києві. Пленарні розкопки Д.Я.Самоквасовим, В.Б. Антоновичем та Л.К. Іванівським кург. біля с. Гатне під Києвом. Відкриття арх. музею Сваржинської у с. Кругляк
1875 — розкопки О.Ю.Люценком кург. Куль-Оба

1875 — 1876 — розкопки Т.В. Кабальчичем кург. біля с. Бобрица
1878 — знахідка першого Михайлівського скарбу
1879 — дослідження К.С. Мережковським стоянки Сюрень I
1879 — 1914 — дослідження О.О.Бобринським кург. біля м.Сміла
1880 — дослідження К.С.Мережковським Кабазійських печер
1881 — відкриття В.Б.Антоновичем Студеницької стоянки на Дністрі
1882 — 1907 — вихід часопису "Киевская Старина"
1883 — відкриття музею у Єлисаветграді
1884 — VI Арх. з'їзд в Одесі
1885 — виставка арх. матеріалів і з'їзд польських та руських археологів у Львові
1888 — 1903 — розкопки кург. у Лісостепу М.Ю.Бранденбургом
1889 — Імператорський указ про надання права розкопок пам'яток старовини виключно Імператорській Арх. Комісії. Розкопки М.І.Веселовським кург. Шульговка, С.А. Мазаракі кург. біля хут. Шумейко, І.Коперницьким мог. Велика Лепиця. Відкриття М.І.Веселовським петроглифів Кам'яної Могили
1890 — розкопки Д.Я.Самоквасовим кург. біля с.Рижанівка
1891 — відкриття краєзнавчого музею у Полтаві
1891 — 1894 — розкопки М.І.Веселовським кург. Огуз
1892 — знахідка скарбу у с. Колодне. Розкопки В.М. Ястребовим Мельгуновського кург.
1893 — дослідження В.В.Хвойкою Кирилівської стоянки у Києві
1595 — знахідка скарбу Городища
1896 — знахідка другого Михайлівського скарбу
1897 — розкопки С.А. Мазаракі Вовківецьких кург.
1897 — 1907 — видання часопису "Археологическая летопись Южной России"
1899 — XI Арх. з'їзд у Києві, на якому В.В.Хвойка повідомив про відкриття Трипільської к-ри. Вихід праці О.А.Спіцина "Курганы с окрашенными костяками"
1901 — початок досліджень М.Ф.Біланівським Борисівського пос., В.О.Городцовим пос. Злиски
1902 — XII Арх. з'їзд у Харкові. Дослідження К.Мельник пам'яток біля сс. Кирилівка, Ніцаха, Буда; В.М.Ротом кург. Огуз
1903 — дослідження Е.Р. Штерном трипільського пос. Петрени
1904 — відкриття перших пам'яток ямково-гребінцевої кераміки в Україні. Відкриття першого громадського музею в Києві (керівник арх. відділу — В.В.Хвойка)
1905 — XIII Арх. з'їзд у Катеринославі. Відкриття музею у Львові
1906 — дослідження М.О.Макаренком Бакшинського гор., В.О.Городцовим — Більська, Р.Кайздаром Кошилівського трипільського пос.
1908 — XIV Арх. з'їзд у Чернігові. Початок дослідження М.І.Веселовським Чмирової Могили
1908 — 1918 — дослідження Ф.К. Вовком Міньківської стоянки
1912 — 1917 — дослідження М.І.Веселовським кург. Солоха
1912 — знахідка Бородинського скарбу
1913 — створення Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва
1915 — вихід праці О.А.Спіцина "Русский палеолит"
1916 — створення краєзнавчого музею у Черкасах. Дослідження М.І.Веселовським Широкої Могили
1917 — створення у Києві Арх. інституту (директор М.Довнар - Запольський)
1918 — відкриття П.П.Курінним у Білогрудівському лісі зольників (Білогрудівська к-ра). Вихід праці М.І.Ростовцева "Эллинство и иранство на Юге России"
1919 — створення Комісії по складанню арх. карти України. Перетворення міського музею у Києві у Перший Державний музей.
1921 — створення Арх. секції Академії наук та Музею Антропології та етнології ім. Ф.Вовка. Початок розкопок М.Ф.Болтенком Усатівського пос.
1922 — створення Арх. комітету Першого історико - філологічного відділу Академії наук та Комісії краєзнавства при ВУАН
1923 — початок роботи Одеської комісії краєзнавства. Розкопки С.С.Гамченком Войцехівського мог.
1924 — припинення роботи Арх. інституту, створення Всеукраїнського арх. комітету — ВУАКу (президент академік О. П. Новицький, віце-президент С. С. Гамченко). Знахідка Г. А. Бонч-Осмоловським неандертальця у печері Кіїк-Коба. Виконання систематичних робіт в Ольвії
1925 — початок роботи у Харкові Українського комітету краєзнавства. Вихід праці М.І.Ростовцева "Скифия и Боспор"
1926 — I конференція з нагоди 100-річчя Керченського музею. Відкриття Г.А.Бонч-Осмоловським стоянки Кукрек
1927 — 1932 — робота Першої Дніпрогесівської експедиції під керівництвом Д.І.Яворницького
1927 — створення краєзнавчого музею у Запоріжжі. Розкопки В.Безименським Майданецького пос., О.В.Добро-

[illegible] стоянки Сарматій Сах. і Бабайлик групу Чокурча, С.О. Гус[illegible] стоянки Шан-Коба

1928 — розкопки С.М. Бібікова стоянки Шайтан-Коба

1929 — розкопки О.В.Добровольського пос. Со[illegible]ки, М.Я.Рудинського Мар'янського пос.

1930 — 1931 — робота експедиції "Аланчак" у Маріуполі. Розкопки М.О. Макаренка Маріупольського мог., А.Гер[illegible]ського пос. Стожку

1930 — 1932 — робота Арх. експедиції Шаля[illegible]ко-Бузької ГЕС

1932 — початок дослідження пам'яток Отуля та Пушкарі

1933 — створення Селиш Інституцій матеріальної культури. Вихід книги М.О. Макаренка "Маріупольський могильник"

1934 — створення Інституту історії матеріальної к-ри — директор Ф.А.Коргунський (1934 — 1938)

1934 — 1932 — робота Трипільської експедиції (С.С.Магура, Т.С.Пасека). Розкопки пос. Колонійщина

1935 — створення наукової бібліотеки Інституту історії матеріальної к-ри (керівник Є.О.Пшенинський). Вихід праці Т.С.Пасека, присвяченої періодизації Трипільської к-ри

1936 — відкриття С.В. Жарновим багатошарової пам'ятки Мурзак-Коба

1937 — відкриття О.М. Цвенгальським пам'яток к-ри лібединського посуду в Україні

1938 — реорганізація Інституту матеріальної культури в Інститут арх. (1938 — 1939 — директор М.І.Ямпольський). Початок розкопок Б.М.Грекова Кам'янського гор., М.І.Фабриціус — Пастирського, Мотронинського та Шарпанського

1939 — Скіфо-антична конференція. Виявлення Нижньодніпровського скарбу

1940 — 1945 — призначення директором Інституту арх. члена - кореспондента АН УРСР Л.М. Славіна

1941 — видання праці Т.С.Пасеки "Трипільська культура"

1944 — повернення Інституту археології АН УРСР з евакуації з Уфи

1945 — відновлення Б.М.Грековим розкопок Кам'янського гор.

1945 — 1954 — призначення директором Інституту арх. академіка АН УРСР П.П.Єфименка

1946 — V арх. конференція за результатами арх. робіт. Початок дослідження пос. Стрілочна Скала (В.М.Даниленко). Виявлення Залишанського скарбу

1946 — 1949 — робота Другої Дніпропетровської експедиції (О.В. Добровольський)

1947 — вихід книги Б.М. Грекова "Скіфи". Початок розкопок О.О.Кравченко - Грековим Вільнерського пос.

1948 — постанова Уряду УРСР про обов'язкове дослідження арх. пам'яток в зоні новобудов

1949 — відкриття О.І. Тереножкіним Чорнолісського гор.

1950 — початок дослідження Жебриївського пос. та розкопки О.І. Тереножкіним кург. у Гаївці

1951 — створення Інституту суспільних наук у Львові, до складу якого увійшов Львівський відділ арх. Дослідження Л.Я.Телегіним пос. Бондарихи, вихід праці І.В.Фабриціус "Археологічна карта Приазовського Українського ССР"

1952 — VI всесоюзна конференція у Києві, присвячена підсумкам польових досліджень, І скіфська конференція у Москві. Розкопки М.Я.Рудинським та В.О.Болдиським Вовнянського мог., О.Ф.Лагодовською Мелітопольського пос. Вихід книги А.Н.Бернштама "Очерки по истории племен европейской части СССР в эпоху железа"

1953 — початок дослідження М.І.Вакуленком пос. Залотя Балка. Побачила світ праці С.М.Бібікова "Раннетрипольское поселение Лука — Врубевская на Днестре", П.П.Єфименка "Первобытное общество", П.Й.Борисковського "Палеолит Украины", П.М.Шупала "Мавзолей Неаполя Скифского"

1954 — VII конференція за підсумками польових досліджень. Розкопки О.І.Тереножкіним Мелітопольського кург. Вихід праці Б.М.Грекова "Каменское городище на Днепре". Початок роботи Б.А.Шрамка на Більському гор.

1955 — 1968 — призначення директором Інституту арх. члена-кореспондента АН УРСР С.М.Бібікова

1955 — відкриття В.І.Красновським стоянки Велика Аккарма, початок розкопок Г.І.Смірновою пос. Мачала, Л.Я. Телегіним пос.Олександрія

1956 — створення Відділу античної та середньовічної арх. Криму (до 1969 р. керівник — П.М. Шульц). VIII конференція за підсумками польових досліджень. Розкопки Л.Я.Телегіним Більського мог.

1957 — розкопки В.М.Даниленком неолітичних пос. Гнилець, Сокільці, Заньківці, Сажинці, Печера; А.О. Щепінським кург. Кемі-Оба

1958 — IX конференція за підсумками польових досліджень. Вихід праці Н.М.Погребової "Позднескифское городище на Нижнем Днепре"

1959 — розкопки А.О.Щепінським Золотого кург. В.М.Даниленком пос. Скибенці

1960 — X конференція (підсумки польових досліджень). Виділення С.С.Бернштамом к-ри багатоструйкової кераміки.

Розкопки І.Т.Черниченком Белгородського пос.

1960 — 1962 — дослідження О.М.Лотошним Мелітопольського мог. Шарпан

1961 — вихід праці О.І.Тереножкіна "Предскифский период в Днепровском Правобережье", М.Я.Рудинського "Кам'яна Могила"

1962 — XI конференція (підсумки польових досліджень). Розкопки мог.Залотоноша. Вихід книги О.Ф.Лагодовської, О.І.Шапошникової та М.Т.Мазурчука "Мелітопольська пам'ятка", М.І.Вакуленка "Золота Балка. Поселення сарматського часу на Нижньому Дніпрі"

1963 — розкопки С.С.Бернштамом пос. Пушкіна, Л.Я.Телегіним пос. Грені, М.М.Шмагліем стоянки Мурзак

1964 — XII конференція (підсумки польових досліджень. Вихід праці А.І.Мелюкової "Вооружение скифов"

1965 — книга першого підручника українською мовою "Основи археології. Учебный пособник" І.Г.Шовкопляса

1967 — II Скіфська конференція у Москві. Вихід робіт І.Т.Кошаленка "Племена скіфського часу на Ворсклі", О.М.Лескова "Горный Крым в I тыс. до н.э."

1968 — видання книг В.А.Іллінської "Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья", С.В.Чернова "Скифский лесостепь"

1969 — 1972 — директор Інституту арх. АН УРСР член-кореспондент АН УРСР Ф.П. Шевченко

1969 — відкриття Арх. музею у складі Центрального науково-природничого музею АН УРСР. Розкопки В.І.Біднера та О.І.Тереножкіним Гайдамацької Могили, В.І.Збенацьким пос. Бериславка. Вихід праці Даниленка В.М. "Неолит Украины", Л.Я.Телегіна "Дніпро - Донецька культура"

1970 — Всесоюзний пленум у Львові (підсумки польових досліджень). Початок розкопок В.І.Нечрієвої пос. Лісогубівка, М.М.Шмаглієм пос. Майданецьке

1971 — відкриття В.М. Мозолевським Товстої Могили. Вихід I і II томів "Археології Української РСР"

1972 — створення при Інституті арх. Ради по присудженню вченого ступеня кандидат історичних наук. III Скіфська конференція у Москві. Початок робіт Г.Т.Кошаленко у Пересі, початок роботи постійно діючої експедиції Дніпропетровського державного університету (І.Ф.Ковальова). Розкопки О.М.Лесковим кург. Отуз. Вихід праці С.С.Бернштамової "Средний период бронзового века в Северной Украине"

1973 — 1986 — директор Інституту арх. член-кореспондент АН УРСР І.І.Артеменко

1974 — видання першого збірника скіфської секції Інституту арх. "Скифская древность"

1974 — початок розкопок В.М.Гопченка пос. Кирсанівка, О.П.Черненком — Мотронинської, Розкопки Г.Г. Бондаренка Сокольної Могили, А.О.Шепінським — Новофедорівського кург. Праці І.В.Смілянської "Історія населення Середнього Дністра, Пруту і Верхнього Дніпра в кінці III — на початку II тис. до н.е.", Мовсарова В.Г. "Продиктура-вольова кераміка Північного Причорномор'я"

1975 — Всесоюзний пленум у Києві (підсумки польових досліджень). Створення відділу арх. Північно-Західного Причорномор'я (керівник В.М. Даниленко) в Одесі. Вихід III тому "Археології УРСР"

1976 — вихід книг О.І.Тереножкіна "Кочевники", В.І.Нечрієвої "Племена лісостепового Правобережжя на Україні"

1977 — Присудження Державної премії УРСР авторам підручника "Археологія УРСР"

1977 — 1978 — дослідження М.М.Черниченком Верхньобільського кург.

1979 — 1981 — дослідження Ю.Я.Болтрушевичем кург. Отуз

1979 — 1986 — дослідження В.М. Даниленком, Р.Рогозом та В.Ю. Мугреєвим кург. Чернолес.

1979 — вихід в друку В.М.Мозолевським "Товста Могила"

1981 — початок дослідження І.Ф.Ковальовим Гостильського Хутора

1982 — вихід праці С.С.Бернштамової "Северная Украина в эпоху бронзы"

1983 — вихід праці В.А. Іллінської та О.І. Тереножкіна "Скифы VII — IV вв. до н.э."

1985 — В.І. Нечрієвим виявлено лісогубівську к-ра

1986 — дослідження С.С. Бернштамом мог. Тюрліївка

1987 — призначення директором Інституту арх. АН УРСР академіка П.П. Толочка

1987 — I конференція пам'яті О.І.Тереножкіна у Кіровограді. Відновлення робіт на Кам'янському городищі (Н.О.Гавриленко). Вихід в друку І.Б.А.Шрамко "Бельское городище (город Галиа)", А.П.Мандрика "Курган Солоха"

1988 — дослідження А.О.Моруженком Перевірської Могили. Початок робіт на Мотронинському городищі (С.С.Бессонова). Вихід в друку праці О.І.Тереножкіна та Б.М. Мозолевського "Мелитопольский курган"

1989 — І конференція пам'яті В.М.Гранова у Запоріжжі

1990 — дослідження Херсонської експедиції (керівник А.І.Кубишев) Причорноморського кург.

1991 — ІІ Трипільський семінар у Талянках. Розкопки В.М. Моспанським Собаневої Могили. Вихід праці А.Ю.Алексеєва, В.Ю.Муравіна, Р.Рольле "Черторомлик. Скифский царский курган IV в. до н.э." та колективної монографії "Залото Степу. Археологія України"

1993 — Міжнародна конференція у Тальному з нагоди 100-річчя відкриття Трипільської к-ри. Початок роботи на Вільському городищі українсько-німецької експедиції під керівництвом В.Ю.Муравіна та Р. Рольле

1994 — Міжнародна конференція у с. Парутине з нагоди 200-річчя розкопок Ольвії

12

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ З АРХЕОЛОГІЇ ПЕРВІСНОСТІ, ЩО ВИХОДИЛИ В УКРАЇНІ

Антропологія — 1927 — 1932 рр.

Археологическая летопись Южной России — 1899 — 1905 гг. (12 номерів)

Археологические исследования на Украине — 1967 — 1972 гг. (4 выпуска)

Археологічні відкриття — 1961 — 1967 рр. (7 томів)

Археологічні пам'ятки УРСР — 1948 — 1967 рр. (13 томів)

Археологія — 1947 — 1973 рр. (24 томи)

Археологія (міжвузівський збірник) — 1971 — 1978 рр. (05 номерів)

Археологія (квартальний журнал) — з 1989 р.

Вестник Харьковского историко-филологического общества — 1911 — 1914 гг.

Вісник Київського університету — 1961 — 1991 рр.

Вісник Одеської Комісії краєзнавства при Українській Академії наук — 1924 — 1930 рр.

Вісник Харківського університету. Історична серія. — 1966 — 1975 рр.

Вісті Всеукраїнської Академії наук — 1928 — 1948 рр. (316 номерів)

Древности Украины. Издание Московского арх. общества. — 1905 г.

Записки Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАК — 1930 р.

Записки Етнографічного товариства — 1925 — 1928 рр.

Записки Императорского Одесского Общества истории и Древностей —1844 — 1915 гг. (33 тома)

Записки Императорского Харьковского университета (квартальник) — 1874 — 1917 гг. з перервою 1884 — 1893 гг.

Записки Історико — філологічного відділу ВУАН у Києві — 1919 — 1931 рр. (27 томів)

Записки наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка — 1892 — 1948 рр. (168 томів)

Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии (ИТУАК) — 1927 г. (2 тома)

Известия Таврического университета. — 1920 г. (2 книги)

Известия Таврической ученой архивной коммисии. — 1887 — 1927 гг.

Киевская Старина — 1992 — 1906 гг.

Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету — 1919 — 1926 рр. (3 випуски)

Краєзнавство (щомісячник) — 1927 — 1929 гг.

Краткие сообщения Института археологии АН УССР. — 1952 — 1962 гг. (12 выпусков)

Матеріали до української етнології — 1899 — 1929 рр.

Матеріали з археології Північного Причорномор'я — 1957 — 1960 рр.

Материалы по археологии Северного Причерноморья — 1957 — 1976 гг. (8 томов)

Науковий збірник Історичної секції Української АН — 1924 — 1927 рр.

Наукові записки Інституту історії і археології України — 1946 — 1953 рр.

Наукові записки Інституту історії матеріальної культури — 1934 — 1937 рр.

Наукові записки Інституту суспільних наук — 1953 — 1954 рр.

Нумізматика і сфрагістика — 1965 — 1971 рр.

Пам'ятки України (квартальник) — з 1970 р.

Праці Одеського державного університету. Серія історичних наук. — 1948 — 1959 рр.

Сообщения Херсонесского музея. — 1960 — 1969 гг. (4 тома)

Труды Одесского государственного университета — 1954 — 1994 гг.

Український історичний журнал (УІЖ) — з 1957 р.

Хроніка наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка у Львові — 1900 — 1930 рр.

13
СПИСОК АВТОРІВ "СЛОВНИКА-ДОВІДНИКА З АРХЕОЛОГІЇ" ТА СИГЛИ ЇХ СТАТЕЙ*

Вівейко Михайло Юрійович : Б2, Б10, Б15, Б17, Б22, Б24, Б25, Б5, В21, В38, В39, Г26, Г33, Г44, Г54, Г55, Е11, Ж2,Ж3, К14, К16, К74, К81, К82, К101, К103, К114, К115, К128, Л7, Л18, Л25, Л30, М2, М3, М20, М30, М31, М43, М56, О1, П33, П34(0,5), П47, П68 — П70, П76, П77, П81, П112, П116, Р2, С16, С52, С56, С74, С91, Т26, Т35, Т37, У4, У5, Ч1, Ч4

Гаврилюк Надія Олексіївна : А1, А2, А7 — А12, А14, А16 — А38, Б3, Б6, В11, В12, В14, Б16, Б19 — Б21, Б25, Б26, Б29, Б30, Б33, Б36, Б37, В1 — В4, В8, В9, В12, В13, В16 — В19, В22, В24 — В29, В34, В36, В43 — В46, Г2 — Г11, Г13, Г14, Г16 — Г25, Г28, Г29 — Г32, Г36 — Г42, Г45 — Г48, Г50, Г52, Г53, Г56, Д2 — Д4, Д8, Д9 — Д11, Д15 — Д17, Д20, Д21, Д23, Е1 — Е10, Е12 — Е19, Ж4, Ж5, З2 — З4, З6 — З17,З22 — З26, З29 — З31, І2 — І10, К1 — К7, К9, К10, К12, К13, К16, К18, К19, К22 —К27, К30, К31, К33 — К35, К37, К38, К40 — К44, К46, К47, К50, К51— К73, К75 — К79, (у співавторстві), К80, К83, К84, К87, К89 — К97, К99 , К100, К102, К104 — К106, К108 —К110 (у співавторстві), К111, К116 — К122, К124 — К127, К129 — К133, Л1 — Л3, Л6, Л8 — Л11, Л13, Л16, Л17, Л19, Л21, Л22, Л24, Л26 — Л29, Л31, М5, М8 — М10, М12 — М19, М21 — М23, М25 — М29, М32, М34, М36 — М38, М41, М42, М47,М50 — М55, М57 — М59, М64 — М70, Н1 — Н14, Н16, Н21 — Н23, Н26, О2, О3,О7,О9 — О11, О14 (у співавторстві), О16, О18, П1 — П12, П14 — П26, П28 — П31, П34 (у співавторстві), П35, П36, П38, П40, П41, П43, П44 — П46, П49 — П57, П59 — П67, П72—П75, П78, П79, П82 — П87, П89 — П101, П103, П104, П106 — П108, П110, П111, П113, П114, П117 — П120, П124, Р1, Р3 —Р5, Р7, Р9 — Р15, Р18 — Р20, Р22, С3, С4, С7, С8, С10 — С12, С14, С15, С23 — С32, С34 —С46, С48, С51, С54, С55, С57 — С64, С67 — С70, С72, С75, С77 — С81, С83, С87, С89, С93, Т1 — Т5, Т8 — Т18, Т20 —Т25, Т27 —Т31, Т34, У1 — У3, У7, Ф2, Ф4 — Ф6, Ф8, Ф10 — Ф14, Х1 — Х7, Ц1 — Ц4, Ч3, Ч5, Ч7, Ч8, Ч10, Ш3 — Ш5, Ш8, Ш10, Ш13 — Ш16, Я1, Я2, Я6

Герелік Олександр Феліксович : Д19, З18, Р16

Галінський Вадим Євгенович : Б4

Ковпаненко Галина Тихонівна : К28, К85, О12, С53, Т33

Коен Вадим Юрійович : МТ1, Ф3, Ш2

Комова Надія Сергіївна : Б8, Б23, Б32, Б35, Б6, В7, В10, В30, В31, В33, В35, В41, Г35, Г49, Г51, Д1, Д5 — Д7, Д12, Д13, Д18, З19, І3, К8, К15, К20, К29, К32, К36, К39, К45, К88, К99, К107, К123, Л14, Л15, Л20, М4, М6, М7, М33, М39, М63, МТ2, МТ3, Н15, Н19, Н20, Н25, О4, О7, О14 (у співавторстві), П37, П58, П80, П102, Р6, Р17, Р21, С12, С18, С21, С22, С33, С49, С76, С82, С84, С85, С88, С90, Ч12, Ш9, Я4, Я5

Кротова Олександра Олександрівна : А13, Ф7, Я3, Я8

Остапенко Максим Анатолійович : С50

Сербакова Ірина Леонідівна : П32

Симоненко Олександр Володимирович: А5, Г39, К21, Н27, П88, П121, С2, С5, С6, Ф1, Ф9, Ч5, Ч11, Ш12, Щ1

Степанчук Вадим Миколайович : А6, А15, Б27, В11, В14, В23, В32, Г12, Г38,Г43, Д14, З20, З21, І1, К11, К112, К113, Л12, М24, М35, М44, М45, М46, М48, М49, М60 — М62, М74, Н18, Н29, О15, П13, П48, П71, П109, П115, П123, Р8, С9, С17, С20, С47, С66, С94, Т6, Т7, Ч6, Ш1, Я7

Макарчук Сергій Володимирович : А3, Б5, Б7, Б13, Б18, Б31, Б34, Б38, В20, В37, В40, В42, Г1, Г15, Г27, Г34, Ж1, Ж6, З1, З5, З27, З28, З32, К48, К49, К52, К79 (у співавторстві), К86, К134, Л4, Л5, Л23, М1, М11, М40, Н24, Н28, Н30, О17, П27, П39, П42, П105, П122, С1, С19, С65, С71, С73, С86, С92, Т19, У6, Ч9, Ш8, Ш7, Ш11, Я1

Усачук Анатолій Миколайович : Т32

Фіалко Олена Євгенівна : Б9, К110 (у співавторстві), О5, Ч2

---

* Авторам усіх додатків є Н. О. Гаврилюк. Переклад українською з російської на українську здійснено Н.О.Гаврилюк.Термінологічний склад, зміст та побудова "Словника-довідника ..." розроблені нею.

Для підтримки інформаційно-пошукових робіт у галузі роботи над "Словником-довідником з археології" за участю канд.техн.наук Тимченка Миколи Петровича було розроблено систему управління базою даних "Словник-довідник з археології". Електронна версія створена за допомогою пакету програм здійснена МВСП "АКТАН" (м.Київ).

14
ЛІТЕРАТУРА

Абаев В.И. К вопросу о прародине и древнейших миграциях индоиранских народов//Древний Восток и античный мир. — М.: Наука, 1972.

Абаев В.И. Доисторик иранцев в свете ирано-уральских языковых контактов // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. — М.: Наука, 1981.

Авдусин Д.А. Полевая археология СССР.— М.:Изд-во МГУ, 1980.

Алаев Э.Б. Социально-экономическая географ. — М.: Мысль, 1983.

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н.э.— К.:Наук.думка, 1991.

Алексеев А.Ю. Скифская хронология.— СПб.: Фарн,1992.

Алексеев А.Ю., Качалова Н.К., Тиханова С.Р. Киммерийцы: этнокультурная принадлежность.— СПб.: Ермаков, 1993.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья// САН. — 1975.— Вып.Г1 — 1.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья// САН. — 1978.— Вып.Г1 — 12.

Алексеева О.Е., Симонович Н.Ф. Иллюстрированный англо-русский — русско-английский историко-археологический словарь. — СПб.,1992.

Алексеев В.А. Социальная структура и погребальный обряд древнемезолитических обществ.— Л.: Наука. — 1986.

Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР II в. до н.э. — IV в. н.э. — М.: Наука, 1966.

Андреев Н.Д. Раннеиндоевропейский праязык. — Л.: Наука, 1986.

Андриянов Б.В. Неолитическое поселение мезин.— М.:Наука, 1985.

Андрух С.Н. Нижнедунайская Скифия в IV — начале I вв. до н.э. — Запорожье: Изд-во ЗГУ, 1995.

Анисимов Н.К. Об археологических культурах мустье (по материалам Поднестровья) // АСГЭ.— 1977.— № 18.

Анисимов Н.К. Археологическое изучение мустьерской стоянки Кетросы // Кетросы. Мустьерская стоянка на Среднем Днестре.— М.: Наука,1981.

Анохин В.А. Монеты Атея // Скифские древности. — К.: Наук. думка, 1973.

Артамонов М.И. Этногеография Скифии// Ученые записки ЛГУ.—1949.— Т.85.

Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы. — Л.: Наука, 1974.

Артамонов Михаил Илларионович // СА. —1973. — № 2.

Артеменко Н.Н. Среднеднепровская культура // СА. — 1963. — № 2.

Артеменко Н.Н. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы// МИА. —1967.— Вып. 48.

Арутюнов С.А. Этнические общности доклассовой эпохи //Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. — М.: Наука, 1982.

Археологический словарь каменных орудий (Ред.: О.А. Соффер). — М.: Наука, 1990.

Археология Венгрии. — М.:Наука, 1986.

Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза, раннее железо) .— К.: Наук.думка, 1990.

Археология СССР. Мезолит.— М.: Наука, 1989.

Археология СССР. Степи евразийской части СССР в скифо-сарматское время. — М.: Наука, 1989.

Археология СССР. Степная полоса европейской части СССР в скифо-сарматское время.— М.: Наука, 1992.

Археологія Української РСР. — К.: Наук.думка, 1973. —Т.1,2.

Археологія Української РСР.— К.: Наук.думка, 1975.—Т.3

Археология Украинской ССР.— К.: Наук.думка, 1985.—Т.1 —2.

Ауберта Н., Буриан З. Жизнь древнего человека.—Прага: Артия, 1971.

Афанасьева В.К. Гильгамеш и Энкиду.— М.: Наука, 1979.

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов.— М.: Советская энциклопедия, 1969.

Бакс Р. Богатства земных недр.— М.:Прогресс, 1986.

Балабина В.И. Зооморфная пластика культуры Триполья.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М.: 1990.

Балагура Э.А. Новые данные к истории поздней бронзы Закарпатья //Энеолит и бронзовый век Украины. — К.:Наук.думка, 1976.

Балагура Э.А., Курач К.А. Каменный век // Древняя история Верхнего Потисья.— Львов. Каменяр, 1991.

Балакин С.А. Концепция хозяйственно-культурных типов (современное состояние и перспективы применения в археологии) // Археология и методы археологических реконструкций. — К.:Наук.думка, 1985.

Бандрівський М.С. Про петроглїфи Середнього Подністров'я. // Тези Подільської краєзнавчої конференції.— Кам'янець-Подільський. 1967.

Баран В.Д. Черняхівська культура. — К.:Наук.думка. — 1981

Баран В.Д., Боровский Г.Л., Максимов Б.В. Черняховская культура и готская проблема // Славяне и Русь.— К.: Наук.думка, 1990.

Бейлеши В.С. Ранний энеолит низовья Прута и Дуная. — Кишинев: Штиинца,1978.

Белинский А.Б. К вопросу о появлении племен ассирийского типа на Кавказе //СА. —1990. — № 4

Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине// СА. —1960. — № 4.

Березанська С.С. Кераміка білогрудівської культури // Археологія. — 1964. — Т.16.

Березанська С.С. Нове джерело для розуміння зольників білогрудівського типу//Археологія. — 1970. — Т.24.

Березанская С.С. О так называемом общеевропейском горизонте культур шнуровой керамики Украины и Белоруссии//СА. — 1971. — № 4.

Березанская С.С. Пустынка — поселение эпохи бронзы на Днепре. — К.: Наук.думка, 1974.

Березанская С.С. Неолитическая стоянка у хут. Гришевка на Среднем Днестре// СА. — 1975.— № 2.

Березанская С.С. Первые мастера — металлурги на территории Украины//Первобытная археология. Поиски и находки. — К.: Наук.думка, 1980.

Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы.— К.: Наук.думка, 1982.

Березанская С.С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северном Донце.— К.: Наук.думка, 1990.

Березанская С.С., Лобай Б.І. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гердіївка на Південному Бузі (попередні повідомлення)// Археологія. — 1994.— 4.

Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. —К.: Наук.думка, 1986.

Березанская С.С., Цвек Е.В., Клочко В.И., Лишко С.И. Ремесло эпохи энеолита — бронзы на Украине. — К.:Наук.думка, 1994.

Березанская С.С.,Титенко Г.Т. Поселение предскифского времени в с. Сабатинка//ЖСИА АН УССР. — 1952. — Вып.1.

Березовець Л.Г. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с.Куч// АН УРСР. — 1960. — Т. 9.

Бессалый Е.Н. Курган 1 в. н.э. у с. Алма// СА. — 1969. — № 1

Бессонова С.С. Погребение IV в.до н.э. из Трехбратнего кургана// Скифские древности. —К.: Наук.думка, 1973.

Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. — К.:Наук.думка, 1983.

Бессонова С.С. К вопросу об этнокультурной специфике кургана Перешитина // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Сев. Причерноморья V тыс.до н.э. — Va. до н.э. — Тирасполь, 1994.

Бессонова С.С., Бужилова Е.П., Гаврилюк Н.А. Автаевский могильник скифского времени в Восточном Крыму. — К.: Наук.думка, 1988.

Бибиков С.Н. Грот Мурзак — Коба — новая позднепалеолитическая стоянка в Крыму//СА.— 1940. — № 54.

Бибиков С.Н. Предварительный отчет о работе Крымской экспедиции в 1953 году //СА. — 1956. — № 1.

Бибиков С.Н. Раскопки в камере Фатьма — Коба в 1956 году // КСИА АН УССР. — 1959. —Вып.8.

Бибиков С.Н. О южных путях заселения Восточной Европы в эпоху древнего палеолита//Четвертичный период. — 1961.— Вып.13 —15.

Бибиков С.Н. Раскопки в камере Фатьма — Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // МИА.— 1966.— Вып. 126.

Бибиков С.Н. Петр Петрович Ефименко // СА.—1984. — № 4.

Бибиков С.Н. Глеб Анатольевич Бонч-Осмоловский // СА. — 1980.— № 1.

Бибиков С.Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. Очерк музыкальной и духовной культуры палеолитического человека. —К.: Наук.думка, 1981.

Бібіков С.М., Шмагалій М.М. Трипільське поселення біля с. Гребені // Археологія. — 1964. —Т.16.

Бидзиля В.И., Яковенко Э.В. Киммерийские погребения Высокой Могилы // СА.— 1974. —№ 1.

Білобай О.І. Про Макаренка М.О. //Археологія. — 1969. —1.

Біліашевський М. Дослідження городищі біля с. Борщівка//ЖЗ ВУАК за 1925 р. — К., 1926.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. — М.: Наука, 1978.

Бобринский А.А. Методика изучения организационных форм гончарных производств//Керамика как исторический источник. — Новосибирск: Наука, 1989.

Бодянський О.Я. Неолітичний могильник біля Невисвітського перегу // Археологія.— 1951. —5.

Бодянський О.Я. Археологічні дослідження

у межах порожистої частини Дніпра у 1947 — 1948 рр.// АП УРСР. — 1952. — Т.4.

Бобинський А.В., Кетова Н.С. Виникнення і середньодніпровський могильник // Неолітичні пам'ятники степової України. — К.: Наук.думка, 1992.

Ковий Н.М. Мельгуновський курган — дослідження в верхів.// Кіммерійці і скіфи. — Мелітополь, 1992.

Бонишкін Н.Н. Проблеми епохи ранніх кочівників в азіатських степах // Проблеми західно-сибірської археології. Епоха металу. — Новосибірськ: Наука, 1981.

Бондарь А.Г. Битва при Каррах // ВДИ. — 1949. — 4.

Бондарук Ю.В.,Фішер О.С. Огуз — курган скіфського царя кінця IV ст. до н.е.// Золото Огузу. Археологія України. — Шепетівка. — 1991.

Бонфер-Тешин Г.М., Грантовский Б.А. От Скифии до Индии. — М.: Наука,1983.

Бондарь Н.И. Проблеми епохи ранньої бронзи на Нижньому Дніпрі// Исследования по археологии Поднепровья.— Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1990.

Бонч-Осмоловский Г.А. Итоги изучения крымского палеолита.//ТКЧПП. — 1934. — Вып.4.

Бонч-Осмоловский Г.А. Палеолит Крыма. Грот Кизил-Коба. — М.: Л., 1940.

Борзияк И.А. Поздний палеолит Днестро-Карпатского региона (опыт систематизации)// Первобытные древности Молдавии. — Кишинев: Штиинца, 1983.

Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. — 1953. — Вып. 40.

Борисковский П.И. Очерки по палеолиту Дона. — М.: Наука, 1963.

Борисковский П.И. Древнейшие пращные палеолитчики. — Л.:Наука, 1979.

Борисковский П.И., Пресман Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Припяти. — Л.: Наука, — 1964.

Борисова В.К. Керамические клейма Херсонеса и классификация херсонесских амфор // Нумизматика и сфрагистика. — 1974. — Т.11.

Бочкарев Б.С. Проблема Бородинского клада// Проблемы археологии. — 1968. — Вып.1.

Брайчевський М.Ю. В.В. Хвойка і Імператорська археологічна комісія // Археологія. — 1996. — 3.

Брайчевський М.Ю., Ю.О. Смишко та українська археологія // Археологія.— 1989.— 4.

Брайчевская С.Н. Нижнее Поднепровье в эпоху средней бронзы. — К.:Наук.думка, 1976.

Брайчевская С.Н. К вопросу о хронологии бабинской культуры (многослойный вариант) // Комплексные изучения в Днепровском Поднепровье. — К.: Наук.думка, 1977.

Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М.: Прогресс, 1990.

Брюсов А.Н. Очерки истории племен европейской части СССР в неолитическую эпоху. — М.: Изд-во АН СССР, 1952.

Бубенов Ю.В. О погребальном обряде племен бондарихинской культуры // СА.— 1977. — № 4.

Бунятян К.П. К вопросу о материально-технической базе кочевых обществ// Ф.Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К.:Наук.думка, 1989.

Бунятян К.П. Про періодизацію історії первісного суспільства // Археологія. — 1989. — 1.

Бунятян К.П. Памяти Владимира Федоровича Генинга //РА. — 1994. — № 3.

Бунятян К.П. Класифікація і типологія скотарства // Теорія і практика археологічних досліджень. — К.:Наук.думка, 1994.

Бызанкин С.Н. Нравы Геродота и нравы // Изв. АН СССР. Отделение гуманитарных наук. — 1930.— № 2.

Бялий О.І. Про Макаренка М.О. // Археологія. — 1989. — 1.

Вавилов Н.И. Мировые центры происхождения земледелия и генетическая карта мира // Происхождение и география культурных растений. — Л.: Наука,1987.

Вакуров В.П. Бельмерские памятники в северо-западном Причерноморье. — К.: Наук.думка, 1990.

Вакуров В.П.,Залишайко А.Г.,Кушнир И.Г., Петренко В.Г. Воронцовка II. Поселение позднебронзового века в северо - западном Причерноморье. — К.: Наук.думка, 1991.

Вагалинский Н.В. Этнолит Псковщины.— Куйбышев: Поволжское кн. изд-во, 1981.

Васильев И.Б., Синюк А.Т. Этнолит восточно-европейской лесостепи.— Куйбышев: Поволжское кн. изд-во, 1985.

Вахтина К.А. Стоянка Сюрень 1 и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближних территорий // МИА. — 1957.— Вып. 59.

Вахтина К.А. Каменный век Крыма. Некоторые итоги и проблемы // МИА. — 1971. — Вып. 173.

Веклич М.Ф. Стратиграфия лессовой формации Украины и соседних стран. — К.: Наук.думка, 1968.

Веклич М.Ф. Проблемы палеолитоведения. — К.: Наук.думка, 1987.

Веклич М.Ф. Основы палеолитографоведения. — К.: Наук.думка, 1990.

Вайбаев М.Х. Глиняные сосуды — символы Трипольской культуры // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. — К.: Наук.думка,1987.

Виноградов Ю.А. О ритонах из кургана Кыргодуканах // Петербургский археологический вестник. — 1993. — № 6.

Виноградов Ю.Г. Керамические клейма острова Фасос // Нумизматика и эпиграфика. — 1972. — Т.10.

Виноградова Н.М. Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета Трипольской культуры. — Кишинев: Штиинца.1983.

Вишневский А.Г. Воспроизводство населения и общество. История, современность, взгляд в будущее. — М.: Финансы и статистика,1982.

Воеводский М.В. Городища Верхней Десны // КСИИМК. — 1949. — Вып.24.

Воеводский М.В. Стоянка Песочный Рог на Десне // КСИИМК. — 1950. — Вып.35.

Военный энциклопедический словарь. — М.:Воениое изд-во, 1984.

Возникновение и развитие химии с древнейших времен до 17 в. — М.: Наука, 1983.

Высотская Т.Н. Неаполь — столица государства поздних скифов. — К.: Наук.думка,1978.

Валентина М.І. Золоте Балки. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962.

Валентина М.И. Золотобалкинский могильник. — К.: Наук.думка, 1972.

Гаврилюк Н.А. Лощевая керамика степных погребений предскифского времени // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1979.

Гаврилюк Н.О. Ліпна кераміка скіфських поселень IV — III ст. до н.е// Археологія. — 1980. — 34.

Гаврилюк Н.А. Каменское городище и округ // Проблемы скифо-сарматской археологии. — Запорожье, 1987.

Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скифов. — К.: Наук.думка, 1989.

Гаврилюк Н.А. Два вида почвенного хозяйства у скифов // Проблемы археологии Сев. Причерноморья. — Херсон, 1990.

Гаврилюк Н.А. Скотоводство степных скифов. — К., 1995 (в печати).

Гаврилюк Н.А. Абокумова М.И. Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья (препринт). — К., 1991.

Гаврилюк Н.А., Пашкевич Г.А. Земледельческий комплекс в экономике степных скифов // СА. — 1991. — № 2.

Гаврилюк Н.А., Быкова В. П., Кравченко С.Н. Скифские поселения IV в. до н.э. в Степном Поднепровье. — К. — препринт — 1992.

Гайдукевич В.Ф. Боспорские города. — Л.: Наука, 1981.

Галанина Л.К. Скифские древности Подпорожья (Эрмитажная коллекция М.К. Брандебурга). — Л.: Наука,1977.

Гаврилов В.Н. Основы палеогеоморфологии. — К.: Вища школа, 1980.

Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилиси: Менцниереба, 1984. — Т.1 — 2.

Гарбер Я.К. Теоретическая археология. — М.: Прогресс, 1983.

Гашевич М.Д. Позднесарматские памятники Нижнего Дона.// Памятники бассейна Днепра и Припяти. — М.: Наука, 1964.

Генинг В.Ф. Этнические процессы в первобытности. — Свердловск: Изд-во СГУ, 1970.

Генинг В.Ф. Проблема соотношения археологической культуры и этноса// Вопросы этнографии Удмуртии. — Ижевск.:Изд - во ИПИ, 1976.

Генинг В.Ф. Очерки по истории советской археологии. — К.: Наук.думка, 1982.

Генинг В.Ф. Объект и объективный предмет знаний археологической науки // Теория и методика археологических исследований. — К.: Наук.думка, 1982.

Генинг В.Ф. Структура системы археологических знаний // Методологические и методические вопросы археологии. — К.: Наук.думка, 1982.

Генинг В.Ф. Социальні формації первісного // Археологія. — 1989. — 4.

Генинг В.Ф. Концепция "культуры" в археологическом знании // Археология. — 1992. — 1.

Генинг В.Ф. Метод сходства в археологическом исследовании // Теория и практика археологических исследований. — К.: Наук.думка, 1994.

Генинг В.Ф., Генинг В.В. Метод определения древних традиций ориентировки погребенных по сторонам света // Археология и методы исторических реконструкций. — К.: Наук.думка, 1985.

Генинг В.Ф., Эдзенович Г.Б., Генинг В.В. Синташта. — Челябинск: Южно-Уральское кн. изд-во, 1992.

Генинг В.Ф., Пшеничко Ю.В. Институт племени как орган зарождающейся политической надстройки // Ф.Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К.: Наук.думка, 1984.

Географічна енциклопедія України. — К.: Наук. думка. 1989 — 1993. — Т.1 — 3.

Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — К.: Наук.думка, 1976.

Гонин Н.М., Костенко В.І., Сриков А.І., Пономарь О.В., Пещерський Л.М., Шевченко М.І., Шпаньо М.В. І вказали тварин нумідійця. — К.: Урожай, 1990.

Горелик А.Ф. Мезолит бассейна Северского Донца и Северо-Восточное Приазовье // Автореф. дис.... канд. ист. наук. — Л., 1968.

Горелик А.Ф. Мезолит северо-восточного Причерноморья (вопросы культурно-хронологического членения) // Материалы каменного века на территории Украины. — К.: Наук.думка,1984.

Горелик А.Ф. Исследования мезолитических комплексов стоянки Зеленинских 1 в Северо - Восточном Приазовье // СА. — 1984. — № 4.

Горелик А.Ф. Некоторые итоги предварительного пространственно-функционально-

ного аналіза рогалізитної групи местонахождений пізнього палеолита // Сборник статей ЛГПИ им. Т.Г.Шевченко. История, политология, экономическая теория. — Луганск: Изд - во ЛГПИ, 1993.

Горелик М.В. Оружие Древнего Востока. — М.: Наука, 1993.

Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г.// Труды 12 Археологического съезда. — 1905. — Т1.

Городцов В.А. Культуры бронзовой эпохи в Средней России/Отчет Исторического музея за 1914 г. — М., 1915.

Герасевский С.Л., Зубар В.М., Гаврилюк Н.О. Про пізню дату деяких античних городищ Східнійської хори // Археологія. — 1985. — 49.

Гошкевич В.Н. Древние городища по берегам низового Днепра // НАК. — 1913. — Вып. 47.

Граб В.І., Супруненко О.Е. Археолог Олександр Тахтай. — Полтава: Полтавський літератор, 1991.

Граб В.І., Супруненко О.Е. Доля Михайла Рудинського // Археологія. — 1992. — 4.

Граков Б.Н. Древнегреческие клейма с именами астиномов // Труды РАНИОН. — 1928.

Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре // МИА. — 1954. — Вып. 36.

Граков Б.Н. Погребальные сооружения и ритуал родовых общинников степной Скифии // АСГЭ. — 1964. — Вып.6.

Граков Б.Н. Скифы. — М.: Изд-во МГУ, 1971.

Граков Б.Н. Ранний железный век. — М.: Изд-во МГУ, 1977.

Граков Б.Н., Мелюкова А.И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время // Вопросы скифо-сарматской археологии. — М.: Изд-во АН СССР, 1954.

Гребенников Ю.С. Курганы скифской знати в Поднепровье. — Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К.: Наук.думка, 1987.

Гребенников Ю.С. Памятники Нижнего Побужья X — III вв. до н.э. // Автореф. дис. ... канд.ист. наук. — К.,1989.

Григорьев Г.П. Верхний палеолит. Каменный век на территории СССР. — М.: Наука, 1970.

Григорьев Г.П. Проблемы левалуа // МИА. — 1972. — Вып. 185.

Грязнов М.П. Некоторые вопросы истории становления и развития ранних кочевых обществ Казахстана и Южной Сибири // ЮСИЭ. — 1955. — Вып.24.

Грязнов М.П. О черноглазовской керамике Казахстана, Киргизии и Сибири в эпоху средней бронзы // ЮСИА АН СССР. — 1956. — Вып.108.

Грязнов М.П. Так называемые "оленьи" скифо-сарматского времени // Исследования по археологии СССР. — М.:Изд-во АН СССР, 1961.

Гумилев Л.Н. География этноса в исторические периоды. — Л.: Наука, 1990.

Гумилев Л.Н. Этногеография и биосфера Земли. — М.: Наука, 1993.

Гуревич Д.Я., Рогачев Г.Т. Словарь-справочник по коневодству и конному спорту. — М.: Росагропромиздат, 1991.

Гурина Н.Н. Некоторые общие вопросы изучения неолита // МИА. — 1973. — Вып. 172.

Даниленко В.Н. Волошский эпипалеолитический могильник // СА. — 1965. — № 3.

Даниленко В.М. Дослідження пам'яток підгірцівського та бобрицького типів на Київщині // АП УРСР. — 1956. — Т.6.

Даниленко В.Н. Археологические исследования 1956 г. в Чигиринском районе // КСИА АН УССР. — 1959. — Вып.8.

Даниленко В.Н. Неолит Украины. — К.: Наук.думка, 1969.

Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — К.:Наук.думка,1974.

Даниленко В.М. Кам'яна Могила. — К.: Наук.думка,1986.

Даниленко В.Н., Макаревич М.Л. Червоно-кутірський могильник мідного віку з трупоспаленнями // АП УРСР. — 1956. — Вип.6.

Даниленко В.М., Шмаглій М.М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія. — 1972. — 6.

Данилова Є.І., Сенда С.П. Людина та її родовище. — К.: Вища школа, 1985.

Деверенджи С.М., Кившко В.Я., Котова Н.С. Неолитические и энеолитические материалы поселения Злинки // Неолитические памятники степной Украины. — К.: Наук.думка,1992.

Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья. — Кишинев: Штиинца, 1980.

Дергачев В.А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. — Кишинев: Штиинца,1985.

Демиденко Ю.С. До питання про час винаходу лука та стріл //Археологія. — 1987. — 60.

Добровольський А.Н. Восьма Отрінська неолітична стоянка // АП УРСР. — 1948. — Т.3.

Доватур А.Н., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в "Истории" Геродота. — М.: Наука, 1982.

До 95-річчя Марії Іванівни Вальмітіної // Археологія. — 1991. — 4.

Драчук В.С. Система знаков Северного Причерноморья. — К.: Наук.думка, 1975.

Древнее искусство греческих островов Эгейского моря.Каталог выставки. — Л., 1989.

Дремов И.И., Юдин А.М. Древнейшие подкурганные захоронения степного Заволжья // СА. — 1992. — № 4.

Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту // ВДИ. — 1951. — № 2.

Дьяконов И.М. К методике исследований по этнической истории ("нижнерейны") // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. — М.: Наука, 1981.

Дьяконов И.М. О прародине носителей индоевропейских диалектов // ВДИ. — 1982. — № 3.

Джелет М.А. Петроглифы на кочевой тропе. — М.: Наука, 1982.

Евдокимов Г.Л. О раннем этапе катакомбной культуры в Северном Причерноморье // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. — Донецк. — 1979.

Евдокимов Г.Л. Курганный могильник белозерского времени у с. Первомайска // Древнейшие скотоводы степей на юге Украины. — К.:Наук.думка, 1987.

Сесеев В.М. Палеолітична стоянка Амвросіївка // Палеоліт і неоліт України. — К.: Вид - во АН УРСР, 1947. — Т.1.

Естественные методы в археологии. — М.: Наука, 1989.

Енциклопедія українознавства. — Львів: Молоде життя, — 1993. — Т.1 — 3.

Ждановский А.М. Подкурганные катакомбы Северного Прикубанья первых веков н.э// Археолого-этнографические исследования Северного Кавказа. — Краснодар. — 1984.

Жекулин В.С. Историческая география ландшафтов. — Новгород: Наука,1973.

Жекулин В.С. Историческая география, предмет и методы. — Л.: Наука, 1982.

Железчиков В.В. Вероятная численность сауроматов-сарматов Южного Приуралья и Заволжья в VI в. до н.э. — I в.н.э. по демографическим и экологическим данным// Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М.: Наука, 1984.

Жиров Е.В. Костяки из грота Мурзак — Коба // СА. — 1940. — № 5.

Заец Н.И., Рыжов С.Н. Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. — К.:Наук.думка, 1992.

Заєць І.І., Гусєв С.О. Модель трипільського житла з Південного Бугу // Археологія. — 1992. — 3.

Залізняк Л.Л. Мезолит юго-восточного Полесья. — К.: Наук.думка, 1984.

Залізняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К.: Наук.думка, 1989.

Залізняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. — К.: Наук.думка, 1991.

Захарук Ю.М. Проблеми археологічної культури // Археологія. — 1964. — Т.17.

Збенович В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — К.: Наук.думка, 1974.

Збенович В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре. — К.: Наук.думка, 1980.

Збенович В.Г. К проблеме становления энеолита // Археологія. — 1985. — 51.

Иванов Вяч.Вс. История славянских и балтских названий металлов. — М.: Наука, 1983.

Иессен А.А. К вопросу о памятниках VIII — VII вв. до н.э. на юге европейской части СССР // СА. — 1953. — № 18.

Ильинская В.А. Бондарихинская культура бронзового века //СА. — 1961. — № 1.

Іллінська В.А. Скіфська эпоха VI ст. до н.э//Археологія. — 1961. — Т.12.

Іллінська В.А. Бассівське городище // Археологія. — 1965. — Вип.18.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — К.: Наук.думка, 1968.

Ильинская В.А. Образ вепря в раннескифском искусстве // СА. — 1971. — № 2.

Ильинская В.А. Скифская эпоха IV в. до н.э// Скифские древности. — К.: Наук.думка, 1973.

Іллінська В.А. Зображення ремісників на античних виробах з Північного Причорномор'я // Археологія. — 1976. — 2.

Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Гаврилов А.И. Курганы VI в. до н.э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — К.:Наук.думка, 1980.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII — IV вв. до н.э. — К.: Наук.думка, 1983.

Іллінський В.С., Пустовалов С.Ж. Розкопки багатошарової фортеці на о. Малий Хортиця // Археологічні дослідження в Україні в 1991. — Луцьк, 1993.

Исаенко В.Ф. Неолит Припятского Полесья. — Минск: Наука и техника, 1976.

История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропогенеза. — М.: Наука, 1983.

История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. — М.: Наука, 1986.

Історія Академії Наук України. 1918 — 1923 рр. — К.: Наук.думка,1993.

Йолкіна А.К. Тканини і золоте шиття з Соколової Могили//Золото Отиру. — Шелезніг, 1991.

Калейникова Н.В. К вопросу о принципах составления переводного терминологического словаря по археологии (мезолит — энеолит). — Методологические и методические вопросы археологии. — К.:Наук.думка, 1982.

Калинина Н.В., Устинова Е.А. Технологическая классификация орнаментов неолитическо-энеолитической керамики Уральского региона // АСГЭ. — 1990. — № 30.

Калинина Н.В.,Устинова Е.А. (Гадзиева). Использование челюстей животных для орнаментации древней керамики // РА. — 1995. — 2.

Каменецкий И.С. Археологическая культура — ее определение и интерпретация// СА. — 1970. — № 2.

Касьянов К.В. О верхней хронологической границе зарубинецкой культуры Припятского Полесья// СА. — 1976. — № 3.

Качалова Н.К. Эрмитажная коллекция Н.Е.Бранденбурга. Эпоха бронзы // САН, 1974. — Вып. Б4 — 12.

Качалова Н.К. О локальных различиях циклопической культурно-исторической области // АСГЭ. — 1982. — № 24.

Килейников В.В. Орудия труда Лукьяновского поселения эпохи поздней бронзы//Проблема археологического изучения Донско-Волжской лесостепи. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та,1989.

Клапко В.Я. Многослойное поселение Раздорское 1 на Нижнем Дону // КСИА АН СССР. — 1987. — Вып. 192.

Клейн Л.С. Катакомбные памятники эпохи бронзы и проблема выделения археологических культур // СА. — 1962. — № 2.

Клейн Л.С. Проблема определения археологической культуры // СА . — 1970. — № 2.

Клейн Л.С. Археологические источники. — Л.: Наука. — 1978.

Клочко В.І., Ричков М.О. Нові поховання катакомбної культури в Північному Подніпров'ї // Археологія. — 1989. — 3.

Клочко Л.С. Скифские налобные украшения VI — IV вв. до н.э. // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — К.: Наук.думка, 1989.

Клочко Л.С. Скіфський жіночий костюм // Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 1992.

Кобычев В.П. В поисках прародины славян. — М.: Наук.думка, 1973.

Ковалева И.Ф. Север степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984.

Ковалева И.Ф. Нео-энеолитический могильник "Госпитальный Холм"// Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984.

Ковалева И.Ф., Волкобой С.Е., Костенко В.Н., Шолохов В.Н. Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы учхоза "Самарский"// Курганные древности степного Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1987.

Компаненко Г.Т. Погребение VIII — VII вв. до н.э. в бассейне Ворсклы // КСИА АН УССР. — 1962. — Вып.12.

Компаненко Г.Т. Носачівський курган VIII — VII ст. до н.е. // Археологія. — 1966. — Т.20.

Компаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Вирлиці. —К.:Наук.думка, 1967.

Компаненко Г.Т. Раскопки Трахтемировского городища // АПУ. — 1965 — 1971. — Вып. 1 —3.

Компаненко Г.Т. Сарматское погребение в Соколовой Могиле// Скифия и Кавказ. — К.: Наук.думка, 1980.

Компаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р.Рось. — К.: Наук.думка, 1981.

Компаненко Г.Т. Сарматское погребение I в. н.э. на Южном Буге. — К.: Наук.думка, 1986.

Компаненко Г.Т.,Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского лиманного Правобережья. — К.: Наук.думка, 1989.

Компаненко Г.Т., Бунятян К.П. Скифские курганы у с. Ковалевка Николаевской обл // Курганы на Южном Буге. — К.: Наук. думка,1982.

Компаненко Г.Т., Гупало Н.Д. Погребение воина у с. Квитки в Поросье // Вооружение скифов и сарматов. — К.: Наук.думка, 1984.

Коен В.Ю. О жилище Кузьмовского энеолитического поселения // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. —Полтава,1989.

Коен В.Ю. Финальный палеолит Горного Крыма // Автореф. дис... канд. ист. наук. — К., 1991.

Козлов В.И. О понятии этнической общности // СЭ. — 1967. — № 2.

Колесников А.Г. Трипольское общество Среднего Приднестровья. — К.: Наук.думка, 1993.

Колосов Ю.Г. Шайтан — Коба мустьерская стоянка в Крыму. — К.: Наук.думка, 1972.

Колосов Ю.Г. Мустьерские стоянки в районе Белогорска. — К.: Наук.думка, 1983.

Колосов Ю.Г. Аннайская мустьерская культура. — К.: Наук.думка, 1986.

Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Ранний палеолит Крыма. — К.: Наук.думка, 1993.

Колотухин В.А. К вопросу о таврах и кизил-кобинской культуре // СА. — 1985. — № 2.

Колпаков Е.М., Бочкарев В.С., Васкул Н.О. и др. Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М.: Наука, 1990.

Кольцов Л.В. Финальный палеолит и мезолит южной и восточной Прибалтики. — М.: Наука, 1977.

Кольцов Л.В. Мезолитическое население верхнего Поднеманья// Археология и палеогеография мезолита и неолита Русской равнины. —М.: Наука, 1984.

Кондратюк С.М., Хархота Г.І. Словник-довідник з екології. —К.: Наук.думка, 1987.

Конопенко Ж.О. Із небуття // Археологія. —1992. — 1.

Конопля В.М. Лендельская культура// Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. —К.: Наук.думка, 1980.

Констэбл Дж. Неандертальцы. — М.: Прогресс, 1978.

Корнилов Н.И., Солодова Ю.П. Ювелирные камни. — М.: Недра, 1987.

Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. — Л.: Наука, 1987.

Коробкова Г.Ф. Макротасология — новое направление в изучении функций каменных орудий. // Закономерности развития палеолитических культур на территории Франции и Восточной Европы. —Л.: Наука, 1988.

Косвен М.О. Об историческом отношении рода и племени // СЭ. — 1951. — № 2.

Костенко І.П. В.Г. Ласкоронський// Полтавський археологічний збірник. — Полтава. 1992.

Котова Н.С. К проблеме контактов азово-днепровской и днепро-донецкой культур// Каменный век на территории Украины. — К.:Наук.думка, 1990.

Котова Н.С. Культура позднего энеолита — раннего энеолита Днепро-Донецкого междуречья // Автореф. дис...канд.ист. наук. — К.,1990.

Котова Н.С. Похоронный обряд Мариупольского могильника // Археологія. — 1990. —3.

Котова Н.С. Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-Донецкое междуречье). // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. — Луцьк: Вежа,1994.

Котова Н.С., Михайлов В.Д., Тубольцев О.В. Многослойное поселение Семеновка у г. Мелитополя. // Археологічні дослідження в Україні в 1991 р. — Луцьк, 1993.

Котова Н.С., Тубольцев О.В. Поздняя курганная культура и ее окружение// Древности степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье. Изд - во ЗГУ, 1992.

Крадин Н.Н. Кочевые общества. — Владивосток: Дальнаука, 1992.

Крайнов Д.А. К 60 - летию Отто Николаевича Бадера//СА. — 1963. — № 4.

Крайнов Д.А. К 125-летию со дня рождения В.А.Городцова // СА. — 1985. — № 4.

Краснов Ю.А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы // МИА. — 1971. — Вып. 174.

Красота В.Ф., Лобанов В.Т., Джапаридзе Т.Г. Разведение сельскохозяйственных животных. —М.: Колос, 1983.

Кривцова-Гракова О.А. Бессарабский клад // Труды ГИМ. — 1949. — Вып.1.

Крис Х.И. Кизил - кобинская культура в Таврыи// САН. — 1981. — Вып.Д1 — 7.

Криченський Є.Ю. Розкопки на поселенні Коломийщина І і проблеми трипільських площадок//Трипільська культура. — К.: 1940. — Т.1

Кротова О.О. Пізньопалеолітична стоянка поблизу с.Куйбишево в Приазов'ї // Археологія. — 1984. — 45.

Крупнов Е.И. К 60-летию П.Д.Либерова // СА. — 1964. — № 2.

Круц В.А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — К.: Наук.думка, 1977.

Круц В.А., Рижов С.М. Фази розвитку пам'яток Томашівсько-Сушківської групи// Археологія. — 1985. — 51.

Круц С.І.,Кубишев А.І., Отрощенко В.В., Пустовалов С.Ж. Обличчя людини доби бронзи//Золото Степу. Археологія України. — Шевзіг. — 1991.

Крушельницька Л.І. Могильник висоцької культури у м. Золочеві//Археологія. — 1965. —Т.19.

Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К.: Наук.думка, 1976.

Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. — К.: Наук.думка, 1985.

Крыганов А.В. Квитки салтово-маяцкой культуры Подонья // СА. — 1987. — № 3.

Крижицький С.Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья. — К.: Наук.думка, 1982.

Кубарев В.Д. Древние изваяния Алтая. Оленные камни. — Новосибирск: Наука, 1979.

Кузнецова Т.М. Этюды по скифской истории. — М.: Наука, 1991.

Кузьмина Е.Е. Этапы развития колесного транспорта Средней Азии в эпоху энеолита и бронзы// ВДИ. — 1980. — № 4.

Кузьмина Е.Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических данных// Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. — М.: Наука, 1981.

Курочкин П.П. Історія археологічного знання про Україну. — Полтава. — 1994.

Кухаренко Ю.В. Зарубинецкая культура. —М.: Наука, 1964.

Кызласов И.Л. Мировоззренческая основа погребального обряда// РА. — 1993. — № 1.

Лагодовська О.Ф. Войнилівський могильник бронзової доби на Волині//Археологія. — 1948. — 2.

Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівські поселення. — К.: Вид - во АН УРСР, 1952.

Лагодовская О.Ф., Симонович Э.А. Скифский могильник у с. Михайловка на Нижнем Днепре// Скифские древности. — К.: Наук.думка, 1973.

Лапин В.В. Греческая колонизация. — К.: Наук.думка, 1966.

Латышев В.В. Раскопки Н.И.Веселовского в 1916 — 1917 гг.//СГАИМК. — 1926. — Т.1.

Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. — СПб.: Фарн, 1993.

Левенок В.П. Юхновская культура // СА. — 1968. — № 3.

Левин М.Г., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-культурные области//СЭ. — 1955. — № 4.

Левченко В.М. Система "трьох віків" та кордони пізнавальних можливостей// Теорія та практика археологічних досліджень. — К.: Наук.думка, 1994.

Лесков А.М. Горный Крым в I тыс. до н.э. —К.: Изд - во АН УССР,1966.

Лесков А.М. Новая мастерская литейщика эпохи поздней бронзы на Херсонщине// КСИА АН СССР. — 1965. — Вып.103.

Лесков А.М. Кировское поселение. — Древности Восточного Крыма. — К.: Наук.думка, 1970.

Лесков А.М. Предскифский период в степях Северного Причерноморья// МИА. — 1971. — Вып. 177.

Лесков А.М. Курганы: находки, проблемы. — Л.: Аврора, 1981.

Лесков А.М. Новые сокровища курганов Украины. — Л.:Аврора,1981.

Лесков О. Скарби курганів Херсонщини. — К.: Мистецтво, 1974.

Лобода И.Н. Раскопки мегалитика Озерное III в 1963 — 1965 гг.//СА. — 1977. — № 4.

Локтишев С.А. Палеолітична стоянка Янкмінська балка на р. Сверг Ворошиловградської обл // Палеоліт і неоліт України. — К.: Наук.думка, 1947.

Лошаков М.Н. Городища милоградской культуры восточной части Белорусского Полесья // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1990.

Любин В.П. Нижний палеолит. Каменный век на территории СССР // МИА. — 1970. — Вып. 166.

Любин В.П. Мустьерская культура Кавказа. — Л.: Наука, 1977.

Люды русской науки. — М. — Л.: Гос. изд-во техн. — теорет. лит-ры, 1948.

Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К.: Наук.думка, 1981.

Макаренко М.О. Маріупільський могильник. — К.: Вид-во АН УРСР,1933.

Макушин Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К.: Наук.думка, 1972.

Манцевич А.П. Горит из кургана Солоха // Тр. Гос.Эрмитажа. — 1962. — Т.7.

Манцевич А.П. Деревянные сосуды скифской эпохи//АСГЭ. — 1966. — Вып. 8.

Манцевич А.П. О щитах скифской эпохи из Елизаветовского могильника// СА. — 1969. — № 1.

Манцевич А.П. К вопросу об изображениях варваров на предметах торевтики из Кургана Северного Причерноморья // ST. — 1975. — Т.1.

Манцевич А.П. Курган Солоха. — Л.: Искусство, 1987.

Манько В.А. Место зимовниковской культуры в финальном палеолите — раннем мезолите Восточной Европы// Сборник статей ЛГПИ им. Т.Г.Шевченко. История, политология, экономика. — Луганск: Изд-во ЛГПИ, 1993.

Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. — Кишинев: Штиинца, 1974.

Маркевич В.И. Поднистровские племена Северной Молдавии. — Кишинев: Штиинца, 1981.

Маркевич В.И. Антропоморфизм в художественной керамике культуры Триполья — Кукутень. — Кишинев: Штиинца, 1989.

Марков Г.Е. Некоторые проблемы неолитизации и ранних этапов скотоводства в Азии// СЭ. — 1980. — 1.

Марков Г.Е. Кочевники Азии. — М.: Изд-во МГУ, 1976.

Марков Г.Е. О терминах и понятиях в этнографии // СЭ. — 1983. — 5.

Марков Г.Е. Скотоводческое хозяйство и кочевничество. Дефиниции и терминология // СЭ. — 1981. — 4.

Маркс К. Капитал// Маркс и Энгельс.— Соч. 2-е изд. — Т.23.

Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие// Маркс и Энгельс. — Соч. 2-е изд. — Т.13.

Маркс К. Наемный труд и капитал // Маркс и Энгельс. — Соч.2-е изд. — Т.6.

Маркс К. Конспект книги Л.Г.Моргана "Древнее общество"// Архив Маркса и Энгельса. — Т.3.

Марушевич Л.Н. Палеогеографический словарь. — М.: Мысль, 1985.

Марфунин А.С. История золота. — М.: Наука, 1987.

Масанов Н.Э. Типология скотоводческого хозяйства кочевников Евразии // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. — Алма - Ата: Наука Казахской ССР, 1989.

Массон В.К. К 80-летию Сергея Ивановича Руденко // — СА. — 1965. — № 4.

Махортых С.В. Киммерийцы и Древний Восток // Киммерийцы и скифы. — Мелитополь, 1992.

Махортых С.В. Кочевники и вопросы происхождения кладов VIII — VII вв. до н.э. на юге Европейской части СССР// Античная цивилизация и варварский мир. — Новочеркасск. — 1992. — ч.1.

Махортых С.В. Киммерийцы на Северном Кавказе. — К.: Тираж, 1994.

Махортых С.В., Невзев М.М. О путях и времени формирования раннекочевнических образований на юге европейской части в позднейший предскифский период// Древности Северного Кавказа и Причерноморья. — М.: Наука, 1991.

Махортых С.В., Черненко Е.В. О кавказских пекторалях VII — VI вв. до н. э. // РА. — 1995. — № 2.

Мачинский Д.А. Пектораль из Толстой Могилы и зелкие женские божества Скифии. — Культура Востока. Древность и раннее средневековье. — Л.:Наука. — 1978.

Мельник А.Н., Шатунов Н.В. Отечественная гидроархеология: история и прогресс// Методы естественных наук в археологии. — М.: Наука, 1987.

Мельниковская О.Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. — М.: Наука, 1967.

Мелюкова А.Н. Вооружение скифов// САН. — 1964. — Вып.Д1 — 4.

Мелюкова А.Н. Поселение и могильник у с. Николаевка. — М.: Наука, 1975.

Мелюкова А.Н. Скифия и фракийский мир. — М.: Наука, 1979.

Мелюкова А.Н. Краснокутский курган. — М.: Наука,1981.

Мелюкова А.Н. Новые данные о скифо-фракийских взаимоотношениях в IV — III вв. до н.э.// РА. — 1995. — № 1.

Мерперт Н.Я. Из древнейшей истории среднего Поволжья// МИА. — 1958. — Вып. 61.

Мерперт Н.Я. К вопросу о термине "энеолит" и его критериях// Эпоха бронзы Лесно-Уральской лесостепи. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун - та, 1981.

Мерперт Н.Я. Об этнокультурной ситуации IV — III тыс. до н.э. в циркумпонтийской зоне// Древний Восток. — М.: Наука, 1989.

Мерперт Н.Я. Памяти В.В.Кропоткина// РА. — 1994. — № 1.

Методика полевых археологических исследований. — М.: Наука,1983.

Минасян Р.С. Литье бронзовых котлов у народов степей Евразии (VII в.до н.э. — V в.н.э.)// АСГЭ. — 1986. — Вып.27.

Минжулин А.И. Технология зерна// СА. — 1990. — № 4.

Михайлов В.Д., Трбольцев О.В. Раскопки проскиных Каменная Могила в Северном Приазовье// 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. — Полтава, 1991.

Моша Т.Г. Глиняные штампы раннескифского времени из Плисков — Черняхи// КСИА АН СССР. — 1962. — Вып.89.

Моша Т.Г. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре// СА. — 1971. — № 3.

Моша Т.Г. Памятники Выхватинского типа//МАСП, 1971. — Вып.7

Моша Т.Г. Олег Кандыба (Ольжич) (1907 —1944) — археолог // Археологія. — 1994. — 4.

Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К.: Наук.думка. — 1979.

Мозолевский Б.Н. Скифский "царский" курган Желтокаменка // Древности степной Скифии. — К.: Наук.думка, 1982.

Мозолевський Б.М. Скіфський степ. — К.: Наук.думка, 1983.

Мозолевський Б.М., Черненко Є.В. Олексій Іванович Тереножкін — до 70-річчя від дня народження) // Археологія. — 1978. — 25.

Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. — М.: Наука, 1974.

Мордкович В.Г. Степные экосистемы. — Новосибирск: Наука, 1982.

Моруженко А.О. Скіфський курган Передерієва Могила // Археологія. — 1992. — 4.

Москаленко Н.П., Недопако Д.П. Исследование металлических изделий из Рипноватой Могилы // Скифия и Кавказ. — К.: Наук.думка, 1980.

Мурзин В.Ю. Скифская эпоха Северного Причерноморья. — К.: Наук.думка, 1984.

Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. — К.: Наук.думка, 1990.

Мурзин В.Ю., Черненко Е.В. О средствах защиты боевого коня в скифское время // Скифия и Кавказ. — К.: Наук.думка, 1980.

Народы мира. — М.: Советская энциклопедия, 1988.

Нейштадт М.И. История лесов и палеогеография СССР в голоцене. — М.: Изд-во АН СССР, 1957.

Неврина В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. — К.: Наук.думка, 1978.

Неврина В.І. До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України//Археологія. — 1992. — 41.

Неврина В.И., Залавин Л.Л., Кромов А.А. Памятники каменного века левобережной Украины. — К.: Наук.думка, 1986.

Нефедова Е.С., Первобочкова К.В., Свиридов А.В. Материалы к биографии Б.Н.Граснова. — М.: Изд - во МГУ, 1991.

Никифоров В.П. Развитие конного защитного снаряжения катачской эпохи // КСИА АН СССР. — 1986. — Вып.184.

Ніколова А.В. До співвідношення хронології та періодизації//Археологія. — 1990. — 3.

Ніколова А.В., Аніфрієв Г.О. Метод автоматизованого хронологічного упорядкування археологічних пам'яток за стратиграфічними даними // Теорія та практика археологічного дослідження. — К.: Наук.думка, 1994.

Новгородова Э.А. Древняя Монголия. — М.: Наука, 1989.

Новые данные по геохронологии четвертичного периода. — М.: Наука, 1987.

Овчинников С.В. Модель печі з трипільського поселення Березівка // Археологія. — 1994. — 3.

Ольховский С.Я. Социально-экономическая роль Каменского городища// Скифы Северного Причерноморья. — К.: Наук.думка, 1987.

Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий // СА. — 1988. — № 1.

Ольховский В.С. О ритмах скифских курганов Причерноморья// Проблемы скифо-сарматской археологии Сев.Причерноморья. — Запорожье,1989.

Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии VII — III вв. до н.э. — М.: Наука, 1991.

Ольховский В.С. Погребальная обрядность// РА. — 1993. — № 1.

Ольховский В.С., Евдокимов Г.Л. Скифские изваяния VII — III вв.до н.э. — М.: Наука, 1994.

Онайко Н.А. Античный импорт в Поднепровье и Побужье IV — III вв.до н.э.//САН. — 1970. — Вып.Д1 — 27.

Островерхов А.С. Початок скляного виробництва на території України// Наукові з історії природознавства і техніки. — 1988. — Вип.28

Островерхов А.С. Технология античного стеклоделия. — К., 1993.

Отчерчене середовище і стародавнє населення України. — К.: Тираж, 1993.

Отрощенко В.В. Новый курганный могильник белозерского времени // Скифский мир. — К.: Наук.думка, 1975.

Отрощенко В.В. Белозерская культура// Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К.: Наук.думка, 1986.

Охотников С.Б. Гидроархеологические исследования на острове Зюйкин// Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. — V в. н.э. — Тирасполь,1994.

Охрана ландшафтов. Толковый словарь. — М.: Прогресс, 1982.

Павленко Ю.В. К вопросу формирования этнос и этнических свойств// Методологические и методические вопросы археологии. — К.: Наук.думка, 1982.

Павленко Ю.В. Этнос как социальная система// Новые методы археологических исследований. — К.: Наук.думка, 1982.

Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К.: Фенікс, 1994.

Пахомов С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. — К.: Наук.думка, 1991.

Палеодемографія скифского населения Северного Причерноморья. — К.: Тираж, 1994.

Палеолит СССР. — М.: Наука, 1984.

Памяти А.В. Добровольского // КСИА АН УССР — 1957. — Вып. 7.

Памяти В.А. Ильинской //СА. — 1981. — № 2.

Памяти З.А.Сымоновича //СА. — 1984. — № 3.

Пассек Т.С. Розкопки на поселенні Колемийщина Трипільської культури. — К.: Изд-во АН СССР, 1940.

Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений//МИА. — 1949. — Вып. 10

Пассек Т.С. Трипольские модели жилищ // ВДИ. — 1969. — № 4.

Пассек Т.С., Латынин Б.А. К столетию со дня рождения А.А. Спицына// СА. — 1958. — № 3.

Пассек Т.С., Черныш Е.Н. Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР // САИ. — 1963. — Вып.Б1 — 11.

Патокова Э.Ф. Усатовское поселение и могильник. — К.: Наук.думка, 1979.

Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Палицук Ю.В. Памятники трипольской культуры в Северо - Западном Причерноморье. — К.: Наук.думка, 1989.

Патрушев В.С. Шейные гривны раннего железа из Волго-Камья//СА. — 1986. — № 2.

Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеоботаническим данным) // Автореф. дис. ... докт. биолог. наук. — К., 1992.

Первобытный человек и природная среда. — М.: Наука,1984.

Першин С.П. Азбука железнодорожного дела. — М.: Транспорт, 1990.

Петербургский археологический сборник. — 1994. — 5.

Петренко В.Г. Украшения Скифии VII — III вв.до н.э. // САИ. — 1976. — Вып. Д4 — 5.

Петров В.П. Скифы. Миф и этнос. — К.: Наук.думка, 1968.

Петрова М.В. Из прошлого рода графов Бобринских // ВИ. — 1993. — № 5.

Петровська С.О. Шатрищанські пам'ятки Київського Подніпров'я// Археологія. — 1971. — 2.

Пидопличко Г.И. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — К.: Наук.думка, 1969.

Пидопличко Г.И. Мезинское жилище из костей мамонта. — К.: Наук.думка, 1976.

Пиоро И.С. Крымская Готия. — К.: Наук.думка, 1990.

Плетнева С.А. Кочевники средневековья. — М.: Наука, 1982.

Поежева А.П. Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск: Наука, 1983.

Погребова Н.Н. Грифон в искусстве Северного Причерноморья в эпоху архаики // КСИ. ИМК. — 1948. — Вып. 22.

Погребова Н.Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре//МИА. — 1958. — Вып. 64.

Погребова М.Н., Раевский Д.С. О природе евразийского культурного единства скифской эпохи // Культурно - историческое единство Евразии и Великий шелковый путь. — М., 1992.

Покровская Е.Ф. Предскифское поселение у с. Жаботина // СА. — 1973. — № 4.

Покровська С.Ф., Петровська С.О. Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка // Археологія. — 1961. — Т.13.

Поликарпович К.М. Палеолит Верхнего Поднепровья. — М.: Наука, 1968.

Полин С.В. От Скифии к Сарматии. — К.: Наук. думка, 1992.

Пономарев И.А. История техники мукомольного и крупяного производства. — М.: Заготиздат, 1955.

Попова Т.А. Кремнеобрабатывающее производство трипольских племен (по материалам пос. Поливанов Яр)// Первобытная археология: поиски и находки. — К.: Наук.думка, 1980.

Попович И.И. Памятники куштановицкой культуры// Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. — К.: Наук.думка, 1990.

Потемкин С.В. Благородный 79-й. — М.: Недра, 1988.

Потушняк М.Ф. Питання хронології та культурної належності пам'яток неоліту та енеоліту Закарпаття//Дослідження стародавньої історії Закарпаття. — Ужгород: Вид-во УДУ, 1989.

Пошивайло О.М. Ілюстрований словник народної гончарної термінології Лівобережної України. — Опішня: Українське народознавство,1993.

Прослов Н.Д. Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Дона// МИА. — 1968. — Вып. 157.

Прослов Н.Д. Памяти Павла Йосиповича Борисковского//РА. — 1992. — № 3.

Прядик Е. Мельгуновский клад//МАР. — 1911. — Вып.31.

Пряхина Я.П., Болтрик Ю.В. Опыт реконструкции скифского костюма на материалах погребения скиптиев из Вишневой Могилы// Курганы Степной Скифии. — К.: Наук.думка, 1991.

Проблемы охраны и исследования подводных историко - археологических памятников Запорожья. — Запорожье: Изд - во ЗГУ, 1987.

Равдоникас В.И. История первобытного общества. — Л.: Изд - во АН СССР, 1939.

Радієвська В.С. Техніка прядіння у населення Лісостепової Скіфії//Археологія. — 1979. — 32.

Раев Б.А. Пазырык и Хохлач : некоторые параллели// Скифо - сибирский мир. — Кемерово, 1984.

Раевский Д.С. Из области скифской космогонии (опыт семантической интерпретации некоторых из Толстой Могилы) //ВДИ. — 1978. — № 3.

Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. — М.: Наука, 1985.

Рассадин С.Е. Милоградская культура (актуальные проблемы исследования) // Автореф. дис. ...канд. ист. наук. — К., 1989.

Рассадин С.Е. Украшения подгорцевского типа// Проблемы археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1991.

Рассамакин Ю.Я. Энеолит степного Причерноморья и Приазовья (по погребальным памятникам)// The fourth millennium B.C. — Sofia, 1993.

Рашенбах В.М. К 100-летию со дня рождения А.Н. Брюсова //СА. — 1985.

Римантене Р.К. Палеолит и мезолит Литвы. — Вильнюс.1977.

Роль географического фактора в истории докапиталистических обществ. — Л.: Наука, 1984.

Ромашко В.А. Поселение финальной бронзы — раннего железного века у с. Бузовка Днепропетровской обл.// Древности степного Поднепровья. — Днепропетровск.: Изд-во ДГУ, 1982.

Ромашко В.А. Поселение и могильник у с. Залиманное на Харьковщине// Древности степного Поднепровья III — I тыс. до н.э. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1983.

Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки. — К.: Наук.думка, 1994.

Ростовцев М.И. Эллинство и иранство на юге России. — СПб., 1918.

Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. — Л., 1925.

Рудинський М.Я. Кам'яна Могила. — К.: Вид - во АН УРСР, 1961.

Руденко С.И. Культура племен горного Алтая в скифское время. — М.: Л. — 1953.

Руденко С.И. К вопросу о формах скотоводческого хозяйства и о кочевниках// Материалы по этнографии СССР. — 1961. — Вып.1.

Русева А.С., Скоморинская М.В. Ольвийский полис и каллипиды// ВДИ. — 1974. — № 4.

Русева А.С.,Черненко Е.В. Новые находки оружия в Ольвии// Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К.: Наук.думка, 1980.

Рыбаков Б.А. Космогония и мифология земледельческого этапа// СА. — 1965. — № 1.

Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. — М.: Наука, 1979.

Рыбина Н.В. Древнейшие металлообрабатывающие производства Восточной Европы. — М.: Наука, 1971.

Рыбина Н.В. К проблеме классификации и хронологии культур медно-бронзовой эпохи// Вестник МГУ. История. — 1978. — № 6.

Савва Е.Н. Культура шнуровой керамики Днестро-Прутского междуречья. — Кишинев: Штиинца, 1992.

Саматкин Ю.Н. Рисунки на скалах. — Петрозаводск: Карельское книжное изд-во, 1967.

Самуелсон П. Экономика. — Львів: Січ,1993.

Сапожников І.В. Пам'яті Валентина Івановича Красницького // Археологія. — 1992. — 1.

Сафронов А.И. Датировка Бородинского клада// Проблемы археологии. — Л.: Наука, 1968.

Сафронов А.И. Индоевропейские прародины. — Горький, 1989.

Сенешков И.Х. О символике вещей Микояльского клада// СА. — 1968. — № 1.

Сенешков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тис. до н.е. — К.: Наук.думка, 1974.

Сенешков И.К. Культура шаровидных амфор //САИ. — 1983. — Вып. В1 — 27.

Свод этнографических понятий и терминов. Материальная культура. — М.: Наука, 1989.

Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья //МИА. — 1970. — Вып. 163.

Секерская Е.П. Анализ остатков лошади из кургана скифской знати// Древности степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье: Изд-во ЗГУ,1992.

Семенов С.А. Обработка дерева на древнем Алтае// СА. — 1956. — № 26.

Семенов С.А. Первобытная техника//МИА. — 1957. — Вып. 54.

Семенов С.А. О назначении "кинжала" и костей с нарезками из Сарматы-Белой Вежи// МИА. — 1959. — Вып. 75.

Семенов С.А. Происхождение земледелия. — Л.:Наука, 1974.

Сергеев Г.П. Раннетрипольский клад у с. Карбуна // СА. — 1963. — № 1.

Симаков Г.Н. О принципах типологизации скотоводческого хозяйства у народов Средней Азии и Казахстана в конце XIX — XX вв. // СЭ. — 1982. — № 4.

Симоненко А.В. Сарматы Таврии. — К.: Наук.думка, 1993.

Симоненко А.В., Лобай Б.Н. Сарматы северо-западного Причерноморья в I в. до н.э. — К.: Наук.думка, 1991.

Сібільов М.В. Старожитності Інкермана. — 1928. — Вип.1; 1930 — Вип.4.

Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М.: Наука, 1976.

Скорий С.А. Рец. на кн. Валентина Васил'єва. Скіфи — агафірси на території Румунії//Археологія. — 1963. — 43.

Скорий С.А. Курган Переп'ятиха. — К.: Наук.думка, 1990.

Словарь иностранных слов. — М.: Советская энциклопедия, 1964.

Словарь общегеографических терминов. — М.: Прогресс, 1975.

Смирнов А.П. Скифы. — К.: Наук.думка, 1966.

Смирнов А.П. К вопросу об археологической культуре// СА. — 1964. — № 4.

Смирнов А.С. Неолит Верхней и Средней Десны. — М.: Наука, 1991.

Смирнов К.Ф. Археологические данные о древних кочевниках Приволжско-Уральских степей//СА. — 1961. — № 1.

Смірнов С.В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. — К.: Наук.думка, 1973.

Смирнов С.В. К проблеме становления производства// Теория и методы археологических исследований. — К.: Наук.думка, 1982.

Смирнова Г.И. Поселение у с. Незвисько в первых веках новой эры// МИА. — 1947. — Вып. 16.

Смирнова Г.И. Поселение Мачала — памятник дримнфракийской культуры Прикарпатья (вторая половина XIII — середина VII вв. до н.э.)// Древние фракийцы в Северном Причерноморье. — М., 1969.

Смирнова Г.И. Поселения Мачала 1 и некоторые вопросы хронологии позднекомаровской культуры в Прикарпатье. // Энеолит и бронзовый век Украины. — К.: Наук.думка, 1976.

Смирнова Г.И. Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II — первой половине I тыс. до н.э. // Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — К., 1990.

Смит Г. Драгоценные камни. — М.: Мир, 1980.

Сміленко А.Т., Суходольов О.В. Пам'яті Дмитра Тарановича Березовця // Археологія. — 1990. — 4.

Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит Стенного Побужья. — К.: Наук.думка, 1990.

Советский энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1990.

Соколский Н.И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья//МИА. — 1971. — Вып. 178.

Соловьев Э.Н. Сарматские знаки Северного Причерноморья. — К.: Наук.думка, 1966.

Социально-экономические отношения в сиднинерматских культурах. — М.: Наука, 1966.

Серебровский Б.И. Мир жатвы. — К.: Недра, 1988.

Сонинский Б.Я. Введение в историю культуры и искусства народов Средней Азии. — М.: Изд-во РЕАН, 1991.

Спанцерова Г.О. Петро Іванович Сколічев // Археологія. — 1992. — 2.

Спасов В.Н. Поздний палеолит и славянский мезолит в степях Северного Причерноморья//Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя. — К.: Наук. думка, 1980.

Станко В.Н. Мирное. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья. — К.: Наук.думка, 1982.

Станко В.Н., Григорьева Г.В., Шевайко Г.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. — К.: Наук.думка, 1989.

Столяр А.Д. Мариупольский могильник как исторический источник (опыт историко-культурного анализа памятника)// СА. — 1955. — Т.22.

Субботин Л.В. Памятники культуры Гумельницы юго-запада Украины. — К.: Наук.думка, 1983.

Супруненко О.Б. Ф.І. Камінський — дослідник пам'яток археології Полтавщини // Археологія. — 1991. — 3.

Супруненко О.Б. Вадим Щербаківський як дослідник археології Дніпровського Лівобережжя// История и археология Слободской Украины. — Харьков. — 1992.

Супруненко О.Б. Олександр Терещенко: призабуте ім'я полтавського археолога// Полтавський археологічний збірник. — Полтава, 1994. — № 2.

Сушко К.І. Поверниння. // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье.: Изд-во ЗГУ, 1993.

Сымонович Э.А. Итоги исследования черняховских памятников в Северном Причерноморье//МИА. — 1967. — Вып. 139.

Сымонович Э.А. Раскопки Николаевского могильника на Нижнем Днепре // КСИА АН СССР. — 1969. — Вып. 119.

Сымонович Э.А. Население столицы позднескифского царства (по материалам Восточного могильника Неаполя Скифского). — К.: Наук.думка, 1983.

Ситник К.М., Брайон А.В., Городецкий А.В., Брайон А.П. Словарь-справочник по экологии. — К.:Наук.думка, 1994.

Тарасенко Н.Н., Красильников К.Н. Новое позднепалеолитическое местонахождение в Ворошиловградской обл.// АО 1976 г. — М., 1978.

Телегин Д.Я. Елена Федоровна Лагодовская// СА. — 1959. — № 4.

Телегин Д.Я. Энеолитическое поселение и могильник у хут. Александрия// КСИА АН УССР. — 1959. — Вып. 9.

Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура. — К.: Наук.думка, 1968.

Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К.: Наук.думка, 1973.

Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К.: Наук.думка, 1982.

Телегин Д.Я. Мезолит юго-запада СССР.(Украина и Молдавия)// Мезолит СССР. — М.: Наука, 1989.

Телегин Д.Я. Новые раскопки поселения Каменная Могила в Приазовье// Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. — Херсон. 1990.

Телегин Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа. — К.: Наук.думка, 1991.

Телегін Д.Я., Жилаєва С.І. Дерев'янський ка-

лотичний могильник//Археологія. — 1964. — Т.18.

Телегин Д.Я., Филенко О.С. Могильник среднестоговской культуры в Днепровском Надпорожье. // СА. — 1982. — № 1.

Телегин Д.Я., Константинеску Л.Ф. Многослойное поселение на Стрильчей Скале эпохи неолита — энеолита в Днепровском Надпорожье// СА. — 1992. — № 1.

Терножкін О.І. Поселення білогрудівського типу біля Умані // Археологія. — 1951.— Т.5.

Терножкін О.І. Курган біля с. Глевахи// Археологія. — 1954. — Т.9.

Терножкин А.И. Скифский курган в г. Мелитополе// КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 5.

Терножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К.: Изд-во АН УССР, 1961.

Терножкин А.И. Основы хронологии предскифского периода// СА. — 1965. — № 1.

Терножкин А.И. Киммерийские мечи и кинжалы // Скифский мир. — К.: Наук.думка, 1975.

Терножкин А.И. Киммерийцы. — К.: Наук.думка, 1976.

Терножкін О.И. Кіммерійські стели// Археологія. — 1978. — 27.

Терножкин А.И., Мозолевский Б.И. Мелитопольский курган. — К.: Наук.думка, 1958.

Терпиловский Р.В. Киевская культура. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в 1 в. н.э. — К.:Наук.думка, 1985.

Тітова О.М. Місце пам'яток Середнього Подніпров'я в неоліті України // Праці центру пам'яткознавства. — 1990. — Вип.1.

Тихонов В.Г. Металлические изделия эпохи бронзы на Среднем Урале и в Приуралье// МИА. — 1960. — Вып. 90.

Тодорова Х. Энеолит Болгарии. — София, 1979.

Тойнби А.Дж. Постижение истории. — М.: Прогресс, 1991.

Токарев С.А. Проблема типов этнических общностей// ВФ. — 1964. — № 11.

Топачевський А., Заверуха Б. Варяги землі. — К.: Молодь, 1990.

Тощев Г.Н. Исследование курганного могильника "Мамай Гора" в 1988 г. // Проблемы скифо - сарматской археологии. — Запорожье.1989.

Тревер К.В. Памятники греко-бактрийского искусства. — М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1940.

Трейстер М.Ю. Кельти у Північному Причорномор'ї//Археологія. — 1992. — 2.

Трет'яков П. Звіт про археологічні дослідження 1940 р. в басейні річок Росі і Тясмина// АП УРСР. — 1949. — Т.1.

Терина Н.М. Неолит Верхнего Поднепровья// СА. — 1970. — № 3.

Уайт Э., Браун Л.М. Первые люди. — М.: Мир, 1978.

Украинский советский энциклопедический словарь. — К.: Наук.думка, 1988. — Т.1 — 3.

Усачук А.И. Костяной кинжал с поселения у с. Прелестное// Древности культуры Подднепровья. — Луганск: Изд-во ЛГПИ, 1992. — Вып.1.

Усачук А.И., Бровендер Ю.М. Изделия из кости поселения поздней бронзы у с.Лиманцы// Древности культуры Подднепровья. — Луганск: Изд - во ЛГПИ, 1993.

Фармаш Э. М.И. Росписи и скифское искусство//ВДИ. — 1992. — № 3.

Федоров Г.Б., Пеленей Л.Л. Археология Румынии. — М.: Наука, 1973.

Федоров-Давыдов Г.А. Алексей Петрович Смирнов//СА. — 1974. — № 4.

Федосеева В.Н. Развитие современной палеодемографии// РА. — 1994. — № 1.

Ферсман А.Е. Рассказы о самоцветах. — М.:Наука, 1974.

Фиалко Е.Е. О культовом назначении деревянных чаш// НАУ 1978 — 1979 гг. — Днепропетровск, 1980.

Фиалко Е.Е. О новом типе деревянных чаш у скифов// Социально-экономическое развитие древних обществ и археологи. — М., 1987.

Фіалко Є.С. Скіфський царський курган Огуз // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1993.

Филип Я. Кельтская цивилизация и ее наследие. — Прага: Прогресс, 1981.

Филоненко С.И. Инструменты античных столяров и плотников// Вестник МГУ. — 1967. — № 3.

Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству. Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР. — М.: Наука, 1969.

Формозов А.А. Ольга Александровна Кринова - Гранова//СА. — 1970. — № 4.

Формозов А.А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР. — М.: Наука, 1977.

Формозов А.А. Историк Москвы Н.Е. Забелин. — М. : Московский рабочий, 1984.

Формозов А.А. Страницы русской археологии. — М.: Наука, 1986.

Формозов А.А. К биографии А.А. Спицына // СА. — 1987. — № 1.

Фосс М.Е. Древнейшая история севера европейской части СССР// МИА. — 1952. — Вып. 29.

Франко О.О. Археологічні дослідження Федора Кіндратовича Вовка/ /Археологія. — 1992. — 2.

Халиков А.М. Очерк военного дела сарматов. — М.: Наука, 1971.

Халиков А.М. Социальная история скифов. — М.: Наука, 1975.

Халиков А.Х. Древняя история Среднего Поволжья. — М.: Наука, 1989.

Хамзина Е.А. Археологические памятники Бурятии. — Новосибирск.: Наука, 1982.

Хвойка В.В. Каменный век Среднего Приднепровья// Труды XI АС. — 1901. — Т.1.

Хелгреский Я. Скифский набег на территорию Средней Европы//РА. — 1994. — № 3.

Храпунов І.М. Микола Львович Ернст // Археологія. — 1989. — 2.

Храпунов Н.Н. Булгакское поздескифское городище// Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь: Таврия, 1991.

Цвек О.В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності//Археологія. — 1985. — 51.

Цигилик В.М. Поселення липицької культури біля с. Верхня Липиця Івано-Франківської обл. — Львів.: Каменяр, 1966.

Черных Л.А., Рудницкая Т.Г. Именной указатель к работе В.Ф. Генинга "Очерки советской археологии." — К.:Наук.думка, 1982.

Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Экология и типы традиционного сельского жилища// Типология основных элементов традиционной культуры. — М.: Наука, 1984.

Черединченко Н.Н. Колесницы Евразии эпохи поздней бронзы// Энеолит и бронзовый век Украины. — К.: Наук.думка, 1976.

Черединченко Н.Н., Фиалко Е.Е. Погребение женщины из Бердянского кургана // СА. — 1988. — № 2.

Черединченко Н.Н., Фиалко О.С., Ковалева М.О. Пам'ятка скіфів пересяних// Пам'ятки України. — 1991. — 3.

Черненко Е.В. Скифский доспех. — К.: Наук.думка, 1968.

Черненко Е.В. О времени и месте появления тяжелой конницы в степях Евразии// МИА. — 1971. — Вып. 177.

Черненко Е.В. Оружие из Толстой Могилы// Скифский мир. — К.: Наук.думка, 1975.

Черненко Е.В. Древнейшие скифские нарядные мечи (Мельгунов и Келермес) // Скифия и Кавказ. — К.: Наук.думка, 1980.

Черненко Е.В. Скифские лучники. — К.:Наук.думка, 1981.

Черненко Е.В. Скифо-персидская война. — К.: Наук.думка,1984.

Черненко Е.В., Бессонова С.С., Болтрик Ю.В. и др. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. — К.: Наук.думка, 1986.

Черных Е. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. —София, 1975.

Черных Е.Н. Металлургические провинции эпохи раннего металла на территории СССР// СА. — 1978. — № 4.

Черных Е.Н. Циркумпонтийская провинция и древнейшие индоевропейцы // Древний Восток. Этнокультурные связи. — М.: Наука, 1988.

Чернов О.П. Сарматские поселения Подністров'я в добу середньовіччя. — К.: Наук.думка, 1978.

Чернов А.П. Многослойная палеолитическая стоянка МОЛОДОВА 1// Молодова 1 — уникальный мустьерский поселение на Среднем Днестре. — М.:Наука, 1982.

Чернышов А.П. Этапность многослойной стоянки Молодова 5. Люди каменного века и окружающая среда. — М.: Наука, 1987.

Черныш Е.Н. Место поселений борщевского типа в периодизации трипольской культуры // КСИА АН СССР. — 1975. — Вып.142.

Чернова Н.Л. О степени сходства компонентов материальной культуры в пределах "скифского мира"// Петербургский археологический вестник. — 1993. — № 7.

Чмыхов Н.А., Доженко Н.Л. О древнейшем изображении компонента в сложении скифской монументальной скульптуры// Древнейшие скотоводы степей юга Украины.— К.: Наук.думка, 1987.

Шаповал І.І. У пошуках скарбів. — К.: Наук.думка, 1983.

Шапошникова О.Г. Багатошарове поселення поблизу Роздольного на р. Кальміус//Археологія. — 1970. — 23.

Шапошникова О.Г. Погребение скифского воина на р. Ингул// СА. — 1970. — № 3.

Шапошникова О.Г., Богданський О.В. Капулівський енеолітичний могильник на Нижньому Дніпрі//Археологія. — 1970. — 24.

Шапошникова О.Г., Бочкарев В.С., Шарафутдинова И.Н. О памятниках эпохи меди — бронзы в бассейне р. Ингул // Древности Приингулья. — К.: Наук.думка, 1977.

Шапошникова О.Г., Товкайло И.Т. Некоторые итоги исследования многослойного поселения Пугач на Южном Буге // Первобытная археология. — К.: Наук.думка, 1989.

Шарафутдинова И.Н. Бронзовые украшения сабатиновской культуры// Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. — К.: Наук.думка, 1987.

Шарафутдинова Э.С., Лубовская О.Р. О двух группах погребений предскифского времени в Северном Причерноморье// Проблемы археологических культур степей Евразии. — Кемерово, 1987.

Шахматов А.А. К вопросу о финско-балтских и финско-славянских отношениях// ИАК. — 1911. — Вып.9.

Шевцов М.Л. Исследование Зливинского многослойного памятника// АО 1985 года. — М., 1987.

Шедевры древнего искусства Кубани. — М.: Внешторгиздат, 1987.

Шилай М.М., Відейко М.Ю. Пізньотрипільське поселення біля с.Майданецьке на Черкащині//Археологія.— 1987. — 60.

Шилай М.М., Відейко М.Ю. Трипільські протеміста//Археологія. — 1993. — 3.

Шилай М.М., Рижов С.М., Дубин В.П. Трипільське поселення Кошілка в Середньому Подністров'ї// Археологія. — 1985. — 52.

Шнирельман В.А. Происхождение скотоводства. — М.: Наука, 1980.

Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. — М.:Наука, 1989.

Шнирельман В.А. Проблемы доклассового и раннеклассового этноса в зарубежной этнографии// Этнос в доклассовом обществе. — М.: Наука, 1982.

Шовгенелас Н.Г. Меотская стоянка. — К.: Изд-во АН УССР, 1965.

Шовгенелас Г.М. Сильвестр Сильвестрович Матуров (1897 — 1937)// Археологія. — 1992. — 1.

Шрамко Б.А. Памяти профессора С.А. Семенова-Зусера// КСИА. — 1952. — Вып.1.

Шрамко Б.А. Металеві знаряддя виробництва лісостепової Скіфії (нові) // Питання історії народів СРСР. — 1965. — Вип.17.

Шрамко Б.А. Найдавніші орні знаряддя на території України // Питання історії народів СРСР. — 1969. — Вип.6.

Шрамко Б.А. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии// МИА. — 1971. — Вып. 177.

Шрамко Б.А. Про час появи орного землеробства на півдні Східної Європи// Археологія. — 1972. — 7.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук.думка, 1987.

Шрамко Б.А. Из истории скифского вооружения// Вооружение скифов и сарматов. — К.: Наук.думка, 1984.

Шрамко Б.А., Солнцев Л.А., Фомин Л.Л. Техника обработки железа в лесостепной и степной Скифии// СА. — 1983. — № 4.

Шрамко Б.А., Солнцев Л.А., Фомин Л.Л. К вопросу о железообрабатывающем ремесле в степной Скифии// СА. — 1986. — № 2.

Штерн Э.Н. Доисторическая греческая культура на юге России// Тр. 13 Археол. съезда. — М., 1906.

Шульц П.Н. Мавзолей Неаполя Скифского. — М.: Изд-во АН СССР, 1953.

Шульц П.Н. Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму (постановка проблемы) // МИА. — 1971. — Вып. 177.

Щепелев С.П. Л.Я. Самоквасов — историк, археолог, архивист// ВИ. — 1993. — № 3.

Щепелев С.П. Эпизоды истории русской археологии. // РА. — 1993. — № 1.

Щапова Ю.Л. Естественно-научные методы в археологии. — М.: Наук.думка, 1988.

Щеглов А.Н. Памяти П.Н. Шульца// СА. — 1964. — № 3.

Щепинский А.А. Погребение начала железного века у Симферополя//КСИА АН УССР. — 1962. — Вып.152.

Щепинский А.А. Культуры энеолита и бронзы в Крыму// СА. — 1966. — № 2.

Щепинский А.О. Скарби сарматської знаті// САН УРСР. — 1977. — Вип. 10.

Щукин М.Б. Об "узких" и "широких" датировках// Проблемы археологии. — 1978. — Вып.2.

Щукин М.Б. О трех путях археологического поиска предков раннеисторических славян. Перспективы третьего пути//АСГЭ. — 1987. — Вып.28.

Щукин М.Б. Умбон щита из кургана "Сивый" (К вопросу сармато-германских контактов)// Актуальные проблемы в варварский мир. — Новгород, 1987.

Эйтонд Л., Тельгин Л.Х., Ерофеев Л. Зеркальная зеркальной воды// В мире науки. — 1992. — 2.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. Биографии. — М., 1992. — Т.2; 1993. — Т.4.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. — СПб., 1890. — ТТ.18; 62; 65;73.

Эрнст Н.Л. Четвертичная стоянка в пещере Т.2. Чокурча в Крыму //Тр. междуд. конф. АНЧПЕ. — 1984. — Вып.5.

Эпикин Л.С. Товароведение пушно-мехового сырья и готовой продукции. — М.: Легпромбытиздат, 1990.

Яковенко Е.В. Про художні курильниці IV — III ст. до н.е. //Археологія. — 1971. — 2.

Яковенко Э.В. Курган на Текир-Горе // СА. — 1972. — № 3.

Яковенко Э.В. Погребение богатой скифянки на Текир-Горе // Скифы и сарматы. — К.: Наук.думка, 1977.

Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья. Палеоботанические исследования. —Кишинев: Штиинца, 1986.

Яценко И.В. Скифы VI-V вв. до н.э// Тр. ГИМ. — 1959. — Вып.36.

Berciu D. Culture Hamangia.Noi contribuţii. — Bucureşti. — 1966.

Cann R.L., Stoneking M., Wilson A.C. Mitochondrial/DNA and Human Evolution // Nature. — 1987. — Vol. 325.

Casalli - Sforzal - Piazza A., Menozzi P.M., Mountain J.L. Reconstruction of human evolution: bringing together genetic, archaeological and linguistic data// Proceeding of the National Academy of Sciences. — 1988. — Vol.85. — 16.

Clark R.M. A calibration curve for kradiocarbon date // Antiquety. — 1975. — 49.

Comsa E. Istoria comunitatis Culturii Boian.- Bucureşti, 1974.

Die Hallstatt kultur. — Steyr., 1980.

Hadaczek K. Złote skarby Michałkowskie. — Kraków,1904.

Hadaczek K. Osada przemysłowa w Kozylowcach z epoki eneolitu. — Lwów, 1914.

Gedl M. Kultura łużycka. — Kraków, 1973.

Gimbutas M. The treasure of Michalkov // Archaeology. — 1959. — 12/2.

Kazanski M. Les Goths. — Paris. — 1992.

Kocher T.D., Wilson A.C. Sequence evolution of mitochondrial / DNA in humans and Chimpanzees// Evolution of life. — Tokyo: Springer Verlag. — 1991.

Kozłowski L. Budowle kultury ceramiki malowanej w świetle badań przeprowadzonych w kozylowcach, Nierwinkach i Burzanu. — Lwów. — 1930.

Krotova A.A., Belan N.G. A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe// From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian adaptations. — New-York, 1993.

Piggot T.S. Chariots in the Caucasus and China // Antiquity. — 1974.— Vol. 48.

Przeiszy Ziem Polskich. — 1978. — T. 4.

Prahistoria Ziem Polskich. Neolit. — 1979. — T.2.

Przybylowski W. Dwa zlote skarby w Michalkowie// Teka konserwatorska. — Lwów, 1900. — N.2.

Rolle R. Haar- und Barttracht der Skythen// Золото Сиэу. Археологія України. — Шлезвіг, 1991.

Schmidt H. Cucuteni in der oberen Moldau, Romanien.Berlin — Leipzig, 1932.

Schultz M. Archaologische Skelettfunde als Spiegel der Lebensbedingungen fruher Viehzuchter und nomaden in der Ukraine // Gold der Steppe. Archaologie der Ukraine. — Schleswig, 1991.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української радянської соціалістичної республіки
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВДИ	— Вестник древней истории
ВИ	— Вопросы истории
ИАК	— Известия Археологической комиссии
КЗ ВУАК	— Короткий звіт Всеукраїнської археологічної комісії
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСИЭ	— Краткие сообщения Института этнографии
МАР	— Материалы по археологии России
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА	— Материалы Института археологии АН СССР
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САН	— Свод археологических источников
СЭ	— Советская этнография
Труды ГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
Труды ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
ТКЧПЕ	— Труды Комиссии по изучению четвертичного периода Европы
Уч. зап. ЛГУ	— Ученые записки Ленинградского государственного университета
ST	— Studia Thracica

Довідкове видання

СЛОВНИК-ДОВІДНИК З АРХЕОЛОГІЇ

Обкладинка художника
В. Г. Самсонова

Художній редактор
Р. І. Калиш

Технічний редактор
Т. С. Березяк

Оператори
Л. М. Дзендзелевська,
М. А. Кравченко

Комп'ютерна верстка
Л. І. Бакшанової

Коректори
А. І. Смолкіна,
М. І. Єрмакова

Підп. до друку 15.01.96. Формат 70x100/16. Папір офс. № 1. Гарн. Шкільна. Друк. офс. Ум. друк. арк. 35,1. Ум. фарбо-відб. 35,1. Обл.-вид. арк. 40,38. Тираж 1500 пр. Зам. 6—272.

Оригінал-макет
підготовлено у видавництві "Наукова думка".
Р.с. № 05417561 від 16.03.95.
252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.

Головне підприємство РВО "Поліграфкнига".
252057, Київ 57, вул. Довженка, 3.